अथ तिद्धतप्रकरणम् । अर्द्धन्तः अर्थाः विद्याना प्रयोगीऽन द्वितः पूर्णस्तुन अर्द्धन्तिष्रयोगाश्च यित्रमित्तमिहोदिताः । किटा हतेः वृष्ण रूप्यस्थाः इयं मे तिद्धतन्याख्या तिद्धतत्वाय कल्पताम् ॥१॥ द्वात्राट्याप् कर्याः दित्तत्वाय

> शब्द शास्त्रार्णवं सम्यक् विलोड्यामृतमाहरत्। हरिनामामृतास्वादे स श्रीजीवः प्रवर्त्तकः॥

अथ समासपादोक्तानां अर्द्धच्चं पूर्वाह्मद्विपथ पौर्वशालादि प्रयोगाणां तद्धित-कार्य तत्प्रत्यय सापेक्षत्वेनाकग्रङ्क्षितं प्रत्ययेषु चावशिष्टं तद्धितास्यं सप्तमप्रकरण-मारभमाणो ग्रन्थकारो वक्ष्यमाण पादीयप्रयोगाणां श्रीभगवत् परस्वं प्रतिपादयन् भञ्ज्ञ्ञा चैतदध्ययनाध्यापनस्य हितकारित्वपादनेन शिष्यप्रवृत्ति जनयति—अर्द्धाचादीति पद्येन । इह सप्तमे पादे यित्रमित्तं यस्य भगवतः सन्तोषार्थं यत्प्रीतये इत्यर्थः, मे मया अर्द्धाचिदायः प्रयोगा श्रोदिताः कथितुमारब्धाः, इयं मे मत् सम्बन्धिनी मत्कर्त्तृका वा तद्धित-व्याख्या तद्धितोपलक्षिता व्याख्या तद्धितत्वाय तद्धारित त्वेन तद्धारकत्वेन वा कल्पतां-परिणमता मित्यन्वयार्थौ ।

उदिता इत्यारम्भे क्तः, आरम्भार्थस्य बर्त्तमानसामीप्यत्वेन वर्त्तमानत्वपर्यवसानात्, वर्त्तमाने भावे च क्तस्य योगे कर्त्तरि षष्ठी वेति मे इत्यत्र कर्त्तरि षष्ठी । देहलीप्रदीपन्यायेन

अर्द्धचांद्यान् यमुद्दिश्य गायन्ति पण्डिता इह । तदर्थास्तद्धिताः सर्वे तद्व्याख्याश्च भवन्ति हि ॥ १ ॥

अयो अखिलवेदाङ्गपुराणोपपुराणेतिहासवेदान्तोपनिषदध्यापकपरमकारिणकमागवताप्रगण्यप्राणिनिकायजीवातुकश्रीमज्जीवगोस्वामिनामा ग्रन्थकारः सन्धिप्रकरणमोगवताप्रगण्यप्राणिनिकायजीवातुकश्रीमज्जीवगोस्वामिनामा ग्रन्थकारः सन्धिप्रकरणटीकोक्तकमशः प्राप्ततिद्धितपादमारभमाण एतत्पादीयप्रयोगाणां भगवत्परतां भङ्गधाध्यापनाध्ययनशीलकहितपरताञ्च प्रतिपादयन्नाह अर्द्धचिति । इह सप्तमपादे यिन्निमित्तं
स्थापनाध्ययनशीलकहितपरताञ्च प्रतिपादयन्नाह अर्द्धचिति । इह सप्तमपादे यिन्निमित्तं
स्थापायस्य सन्तोषार्थं मे मया अद्ध्वचित्य एव प्रयोगा उदिताः कथितुमारब्धाः
इयं मे मम च सम्बन्धिनी मत्कर्त्तृका वा तद्धितव्याख्या तद्धितेष्वविधावव्याख्याः
इयं मे मम च सम्बन्धिनी मत्कर्त्तृका वा तद्धितव्याख्या तद्धितेष्वविधावव्याख्याः
ह्यं मे मम च सम्बन्धिनी मत्कर्त्तृका वा तद्धितव्याख्याः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे कतः ।
तद्धितत्वाय कल्पतां तद्धारितत्वेन परिणमतामित्यन्वयः । उदिता इत्यारम्भे वतः ।
तद्धितत्वायः सम्याप्यारम्भित्वयः विधारम्यारम्भायः सम्यापायः सम्या

मे इत्यस्योभयत्रान्वयादत्तरार्द्धे सम्बन्धे च षष्ठी । तद्धितत्वायेति—दधाते भीवे क्त:—हितः, दधाते हिरिति धास्थाने हि:, तादर्थ्य चतुर्थी । चकारः समुचये, तेन ग्रन्थोक्ताः यावन्तो हि प्रयोगाः पुष्पतुल्याः कृष्णप्रीत्यर्थे हि निवेदिता इति तात्पर्यार्थः । ग्रन्थादी-कृष्ण-मुपासितृमित्यादिना, तथा ग्रन्थान्ते च-कृष्णत्रा कृतमेतदित्यादिना चेतस्य पूजोपकरणत्वं भगवत्यपितत्वश्च व्यक्तम् ।

अथ व्याकरणपक्षे च, —इह तद्धितपादे यन्निमित्तं येभ्यश्छात्रेभ्य: अध्यापकेभ्यश्च निमित्तमद्धीचिदय स्तद्धितप्रयोगा मया कथितुं प्रस्तुताः, ममेयं तद्धित व्याख्या (विशेषेण आख्या कथनं) तेषां छात्रादीनां मङ्गलत्वाय कल्पतांसमर्था भवतु । भगवत् सम्बन्धित्वेन नानार्थबोधनुद्वारा विचित्र व्युत्पत्तिमयत्वेन च तेषां मङ्गलत्वाय परितोषाय च कल्पता-मिति ग्रन्थान्तमञ्जलाचरणे प्रार्थनेयम् । तस्मै हितः तद्धित इति यथा कथि बद् व्युत्पत्तिः ।

अथेति-प्रत्ययार्थपारावार रूपस्य तिद्वतप्रकरणस्यातिबाहल्यात् अथ च षट् प्रकरणाध्ययनलब्धसंस्कारेणालं बुद्धिमतामस्य पठने प्रवृत्तिशैथित्यं मनिस सन्दिह्य आदा-वेव प्रकरणफलस्वरूपं तत् कार्यं तावदुपक्रममाणः प्रतिज्ञानीते—अथ तद्धितकार्याणीति । आनन्तर्यं माङ्गलिक्ये चेह अथ शब्द:।

तद्धितत्वेन कल्पते अपित् तद्धितास्तद्वचाख्याच, अतएव तद्धितोपलक्षिता तद्धित-सहितेत्यर्थः । ममोक्ततद्धितव्याख्या सर्वेषां निरपेक्षहितकारिणस्तस्य हितत्वेन परिणाम-कल्पना नोचितेति तद्धारितत्वेन तस्मिन् समपितत्वेनेत्यर्थः । तद्धितत्वायेत्य त्रच दु धात्र् धारणपोषणयोरित्यस्माद्भावे क्तः। दधातेहिरित्यनेन हिः। तस्मादनेन भगवत्य-पितत्वेन ग्रन्थकृता परममञ्जलमाचरितं एवं सर्वोऽयं ग्रन्थो मञ्जलरूप इति च विज्ञापित-मिति । एवं मत्कृतमङ्गलाचरणस्यापि । व्याकरणपक्षेतु । इह तद्वितपादे यन्निमित्तं येभ्यश्कात्रेभ्यो निमित्तं अर्द्धर्चादितद्वितप्रयोगा मयोदिताः कथयित् प्रस्तुताः मम इयं तद्धितब्याख्याच तद्धितत्वाय तेषां छात्राणां नानार्थबोधकद्वारा परमपारितोषिकत्वेन कल्पतां समर्था भवतु पोषणरूपधात्वर्थस्य परितोषफलत्वात् । अर्द्धचेति ऋचः अर्द्धमर्द्धचः स एव आदियेंषां तेऽर्द्धचिंदयः तेच प्रयोगाश्चिति अर्द्धचिंदप्रयोगा इति प्रथमतोऽर्द्धचेंत्यत्र वेदाक्षरस्य ऋचः प्रदर्शनादस्मिन् ग्रन्थे वेदाक्षरस्यैव प्राधान्यं शिक्षतएव तदादिप्रयोगानु-शीलकानां वेदार्थानुशीलनफलत्त्वात् हरिनामभिर्वेष्णवानां कालक्षेपणमुचितमित्यस्य न व्यभिचार:। संज्ञाशब्दानां यथाकथि बित्युक्तदिशा तस्मै हितस्तद्धित इति संज्ञाशब्दस्य व्याख्या । अर्थविवरणमिति कि बाहुल्येन ।

अथ । इदानीन्तनानां विविधोपद्रवाभिभूतानां मन्दबुद्धचलसानां सन्ध्यादिषट्-पादाध्ययनक्लेशक्लेशितानां छात्राणां मध्ये कस्यचित् समस्ततद्धितपाठो भवेत् कस्यचित्र भवेदिति । किम्वा सन्ध्यादिषट्पादाध्ययनाहितसंस्कारेण सूक्ष्मिधयां तेषां सुलभबुद्धचा तद्धिते प्रवृत्तिनं स्यादितिच मनसिकृत्य समग्रतद्धितफलरूपाणि तत्कार्याणि दर्शयन्नाह । अथेति । अथ स्यान्मङ्गलप्रश्नकार्यारम्भेष्वथो अथ इति विश्वात् । ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वाविमौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्जातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति माध्व-भाष्याच । अथ शब्दस्यानन्तर्यमङ्गलाथौ युगपत् स्वीकृत्याथशब्दं प्रयुञ्जीत । अथानन्तरं

अथानन्तरं परममङ्गलरूपाणि तद्धितकार्याणि दश्यन्त इत्यर्थः।

1944

अथ तद्धित कार्याणि।

१. आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो नृसिहे । विभुरयम् । गर्ग यण्—अ—इद्वयस्य हरो वक्ष्यते, गार्ग्यः । दक्ष इण् दाक्षिः । उपगु अण् उद्वयस्य गोविन्दो वक्ष्यते, औपगवः ।

अमृता०—१. आदीति । नृसिंहे प्रत्यये परे प्रकृतेरादिसवैश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति । अधिकारोऽयं विभुनामा । सजातीयविजातीयानेकाधिकार व्यापित्वादस्य विभुत्विमिति भावः । गार्ग्यइति—गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमानित्यर्थे गर्गादे मीवत्र य इति वक्ष्यते, स एवात्र यण् इत्याख्याते । हरो वक्ष्यत इति—अइद्वयस्य हरोभगवतीत्यनेनेति शेषः । अत्रादिसर्वश्वरः अराम स्तस्य वृष्णीन्द्र आरामरूपः । दाक्षिरिति—दक्षस्यापत्यं पुमानित्यर्थे—अराम-वाह्वादिभ्यामिति नृसिंह इः, सएवात्रइण् इत्याख्यातः । औपगविमिति—उपगतः उपकान्तो वा गामिति विग्रहे अत्यादयो द्वितीययेत्यनेन कृष्ण पुरुषः, गोरीप आप इत्यादिना वामनः — उपगुः कश्चित्, तस्यापत्यं पुमानिति केशवणः, सएवात्र अणित्युक्तः । गोविन्दो वक्ष्यत इति—उद्वयस्य गोविन्दो नतु धातो नं च स्त्रीप्रत्यये इत्यनेन । ततश्च सन्धौ सित औपगव इति । अत्र उरामस्य वृष्णीन्द्र औरामः ।

बाल०—आदि। नृसिंहे परिसम् आदिस्थस्य सर्वश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति। अस्य सजातीयविजातीयानेकाधिकारव्यापित्वादाह विभुरिति। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागर्थेषु अपत्याद्यर्थेषु यः केशव णो वक्ष्यते, तद्वाधकाश्च ये प्रत्ययास्तानाह गर्ग यणित्यादिना। गर्गादेर्माधवन्यराम इत्यनेन यो माधवन्यरामो वक्ष्यते, स एव गर्ग यणित्यनेनोक्तः। तद्विते कार्यस्य प्रत्ययविधायकानि सूत्राणि स्वयं ग्रन्थकृता पश्चात् विवृत्य वक्ष्यन्तेऽतः स्तेषामत्र प्रदर्शनं पिष्टपेषणमात्रमिति यथासम्भवं ववचित् कानिचिद्दर्श्यन्ते। किञ्च, तद्वितप्रत्ययानां बहुलार्थत्वात् बहूनि वाक्ष्यानि सम्भवन्ति। तेषां मध्ये कुत्रापि किमिष कुत्रापि किमप्यच्युते इति बोद्धव्यं। अइन्द्वेति वक्ष्यते इति अन्द्वयस्य हरो भगवतीत्यन्नेतित शेषः। अस्य सूत्रस्य प्रायः सर्वत्र विषय इति सर्वत्रेदं योज्यं। गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमानित्यर्थे गार्ग्य इति। अरामाह्वादिभ्यामिनृं सिंह इर्वक्ष्यते, स एव दक्ष इण् इत्यनेन्नोच्यते। दक्षस्यापत्यं पुमानित्यर्थे दाक्षिः। उपगु अणिति केशवण इति वक्ष्यतेच अयमेवाण इति। गोविन्द इत्यस्मादुत्तरत्र नच धातोनंच स्त्रीप्रत्यय इति शेषः। उपगु स्तित्त्यस्य नाम तस्यापत्यं पुमानित्यर्थे उपगोः केशवणस्तिसम् गोविन्दस्येत्येवं उपगवइति।। १।।

- २. प्रलयादीनां <u>यादे</u> रीयश्च । अण्—प्रालयम् कैकेयः ।
- ३. देविका-शिशपा-दीर्घसत्र-श्रेयसामारामः ।
  एषामारामरूपएव वृष्णीन्द्रः । अण—दाविकं शांशपं दार्घसत्रं
  श्रायसम् ।
- ४. वृष्णीन्द्रस्थान-चतुःसनादेश-विष्णुपदान्तयो द्वारादिस्थयोश्च वृष्णीन्द्रं निषिध्य यवरामयोरैयौवौ नतु स्वागतादेः ।

अमृता॰ — २. प्रलयेति । नृसिंह प्रत्यये परे प्रलयादि शब्दानामादि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात्, तेषां यादिभागस्य इयइत्यादेशश्च भवति । प्रालेयिमिति—प्रलयादागत-मित्यर्थे केशवणः, प्रालेयं हिमिन्त्यर्थः । अत्र वृष्णीन्द्रः, सारामयरामस्य इयादेशश्च । एवं केकयस्यापत्यं कैकेयो भरतः । आदिपदेन—मित्रयु शब्दात् नृसिंह् ठः, भावे आप् — मैत्रियिका, मित्रयुत्विमित्यर्थः ।

अमृता०-३. देविकेति । नृसिंहे परे देविकादि चतुर्णामारामरूपो वृष्णौनद्रः स्यात् । देविकायां भवं दाविकं जलम् । शिशपाया विकारः शांशपं, यज्ञोपकरणम् । दीर्घसत्रे भवं दीर्घसत्रम्, श्रेयसि भवं श्रायसमिति । सर्वत्र हि केशवणः ।

अमृता॰—४. वृष्णीन्द्रेति । वृष्णीन्द्रस्थानश्चासौ चतुः सनश्चेति वृष्णीन्द्रस्थान-चतुःसनः, आदेशश्च आदेशश्च आदेशो, एवं विष्णुपदान्तौ, आदेशौ च विष्णुपदान्तौ चेस्या-देश विष्णुपदान्तौ, वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनस्य तौ वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनादेश-विष्णुपदान्तौ तयो यराम वरामयोरिति विग्रहः । स्वयं वृत्तिमाह—वृष्णीन्द्रस्थानीयेत्यादिना ।

बाल० — प्रल । य आदिर्यस्य स यादिस्तस्या तद्गुणसम्विज्ञानपीताम्बरेणात्र यरामस्तदन्तश्च गृह्यते । प्रलयादीनां सम्बन्धे केशवणस्तिस्मन् परे तेषां यादिवर्णस्य ईयश्च भवति । यादेरित्यत्र यस्य इयश्चेति कृतेऽपि प्रयोगः सिध्यत्येव तथापि यदेवं कृत तद्वे चित्रार्थं । प्रलयस्येदं प्रालेयं केकयस्यायं केकये भवो वा कैकेय इति । जनपदसनामभ्यः क्षत्रियेभ्योऽनत्ये तज्जनपदनामभ्यस्तु राजनि इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीय केशवणः ॥ २ ॥

बाल०—देवि । नृसिहे परे देविकादिचतुर्नामादिसर्वेश्वरस्यारामो भवति । वृत्तिमाह एषामिति । देविकाया इदं देविकायां भवो वा दाविकं । एवं शांशपादि ॥ ३ ॥

बालः — वृष्णीन्द्र । वृष्णीन्द्रस्य स्थानं वृष्णीन्द्रस्थानन्त्र तच्चतुःसनश्चेति वृष्णीन्द्र-स्थानचतुःसनः । आदेशश्च आदेशश्च आदेशौ विष्णुपदान्तश्च विष्णुपदान्तश्च विष्णुपदान्तश्च विष्णुपदान्तौ विष्णुपदान्तौ चेति आदेशविष्णुपदान्तौ वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनस्य आदेशविष्णुपदान्तौ वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनादेशविष्णुपदान्तौ तयोर्यरामयोः । द्वार आदिर्यस्य वृष्णीन्द्रस्थानोयश्चतुःसन स्तस्यादेशयो विष्णुपदान्तयो द्वरि। दिस्थयोश्च यवयो वृष्णीन्द्रं निषिध्य यथासंख्यमैयौवौ भवतः । अयि—वैयाकरणः । इणि—सौविद्यः । वृष्णीन्द्रं निषिध्येति किम्—सौवाश्वि रिति स्यात् । वृष्णीन्द्रस्थानेति किम्—दाध्यश्वः माध्वश्वः । विष्णु-पदान्तयो रिति किम्—इण्-शत्रन्तस्य यत देखात्राः इत्यणि याताः ।

वृष्णीन्द्रार्ह स्थाने (आदिसर्वेश्वर स्थाने इत्यर्थः) यश्चतुःसन इद्वयोद्वयरूप इति यावत् तत्सम्बन्धिनौ यो आदेशौ यराम-वरामरूपौ पुनस्तौ चेद् विष्णुपदान्तस्थौ, तयोः स्थाने यथाक्रमं ऐय् औव् इत्येतावादेशौ स्यातां वृष्णीन्द्रापवादरूपौ इति सरलार्थः। आदेशः स्थानिवत क्वचिदिति यवादेशयोः स्थानिवत्त्वे वृष्णीन्द्रे प्रसक्तेऽनेन निराक्रियत इत्य-वधेयम्। सर्वत्र वृष्तिहे प्रत्यये परे इत्युह्मम्।

अणि वैयाकरण इति—व्याकरणमधीते वेद वेत्यर्थे केशवणः । सु अश्वः स्वश्वः, तम्यापत्यं पुमानिति नृसिंह इः —सौविश्वः । एवं व्यासस्यापत्यं वैयासिकिरिति । प्रत्युदा-हरित—सौविश्विरिति स्यादिति । इत्येवंमसिद्धरूपं प्रसज्येतेत्यर्थः । वृष्णीन्द्रं निषिध्ये-त्यनुक्ते सित अश्वशब्दस्य अरामस्य वृष्णीन्द्रो निर्विधेन प्रसज्येतेति फलितम् । दध्यश्व-मध्वश्वौ संज्ञा विशेषौ । उभयत्र यवयो श्चतुः सनादेशत्वेऽिष न तौ आदिसर्वेश्वररूपवृष्णीन्द्र स्थाने जातौ किन्तु तत्परस्थौ, अतो न तदादेशौ । इणिति—इण् गतौ इत्यस्य शतृ प्रत्य-यान्तस्य बहुत्वे रूपं यत इति । सर्वे गत्यर्थी ज्ञानार्थश्वेत्यभ्युपगमात् यतो गच्छन्तो जानन्तो वा यतः छात्राः, तेभ्य आगता इत्यर्थे केशवणः—याताः, बहुवचनात्मक प्रयोगः । अत्र यरामस्य वृष्णीन्द्रस्थान चतुःसना देशत्वमस्त्येव किन्तु विष्णु पदान्तत्विवरहान्न ऐय् ।

पृथग् ग्रहणाद् द्वारादिगणस्थयो र्यवयोस्तु तत्तदादेशौ भवत एव वृष्णीन्द्र स्थानादि-

स द्वारादिस्तिस्मिन् स्थीयते इति द्वारादिस्थौ तयोश्च यवरामयोः । स्वागत आदिर्यस्य स स्वागतादिस्ति । वृत्तिमाह वृष्णोन्द्रस्थेति । भवत इत्यस्मात् स्वागता-देर्यवरामयोस्तु नेति द्रष्टव्यं । सूत्रे वृष्णीन्द्रस्थानेत्युक्तत्वात् वृष्णीन्द्रहेतौ प्रत्यये इत्यर्थाद्गम्यते । अतएव ग्रन्थकृता यद्यपि कृताविष परिनिमत्तं न दत्तं, तथापि नृसिहे परे इति
क्रेयं । अणीति रूपं दश्यते इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । व्याकरणमधीते वेद वेति
व्याकरणस्य वा इत्यत्र यरामस्यैयादेशे वैयाकरणमिति । स्वश्वस्यापत्यं पुमानिति
सौविधिरिति । इति किं किमर्थं यदा वृष्णीन्द्रः स्यात्तदा सौवाश्विरिति स्यात् । स्यादिति
सम्भावनायां विधिः, तेन सौवाश्विरिति न सिद्धप्रयोगः किन्त्वाक्षेपार्थः । अन्यथा वृष्णीन्द्रः
सति ऐयौवादेशलक्षणाभावात् कथमेवं प्रयोगो भवेत् । दिधनामाश्वो यस्य तस्य दृष्टयश्वस्य
अपत्यं पुमान् दृष्टयश्वस्यायं वेति दाध्यश्वः । एवं मध्वश्वस्य इत्याद्यर्थे माध्वश्वः । अत्र
यवौ विद्यते एव, किन्त्वनयोः वृष्णीन्द्रस्थानीयचतुःसनादेशत्वाभावात् नैयौवौ । इन्
यताविति इन्धातोः शत्रन्तस्य रूपं यथा सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाश्चेत्यनेन यतो गच्छतो

द्वारादिस्थयोः खत्विप । टिकण्—दौवारिकः । द्वार श्वन श्वस्

४. न्यग्रोधश्च केवलोऽत्र । १००५० न्यग्रेधश्च केवलोऽत्र । १००५० न्यग्रेधश्च केवलोऽत्र । १००५० न्यग्रेधश्च । नेवन्यग्रेधश्चला वैष्णवाः ।

६. श्वापदो वा।

लक्षणाभावेऽपीति व्यञ्जयिति—द्वारादिस्थयोः खल्वपीत्यनेन । टिकणिति माधव ठः, तस्य पुनः—ठस्त्विक इत्यनेन इक आदिश्यते । द्वारे नियुक्त इत्यर्थे दौवारिकः । श्रुन इदं शौवं मासम्, श्वोभविता शौवस्तिकः, श्वसः श्वस्तादेश इह निपातात् । स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवरः । आदिपदेन—स्वाध्याय स्वस्ति स्वादु मृदु व्यल्कश इत्येतेषां ग्रहणम् । स्वाध्यायमधीते सौवाध्यायिकः, स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः, स्वादु मृदुने सौवादुमृदवं, व्यल्कशे भवः वैयल्कश इति ।

अमृता०—५. न्यग्रोधइति । केवलः अन्यसाहचर्यरहितो न्यग्रोधशब्दः अत्र द्वारादौ गणे वर्त्तत इति शेषः । न्यग्रोधो बहुपाद् वट इत्यमरः । न्यग्रोधस्य विकारः, न्यग्रोधस्येवं वेति नैयग्रधम् ।

अमृता॰—६. श्वापद इति । श्वापद शब्दो द्वारादि वी भवति । श्वपदस्येखं केशव ण:—श्वापदं शोवापदम् । स्वागतादे वृष्णीन्द्रस्थानेत्यादि धर्मीऽस्त्येव, अत ऐयौवोश्वप्रायोः सतो निषिध्यति—स्वागतादेस्त्विति । शोभनमागतं स्वागतं, तदाहेत्यर्थे माधव ठः—स्वागतिकः । ब्यवहारेण चरति तदर्हतीति वेति व्यावहारिकः । ब्याडस्यापत्यं

ज्ञानिनश्च वा छात्रा इत्यर्थेऽणि सित याता इति । अत्र वृष्णीन्द्रस्थानीयचतुःसनादेशत्वमस्त्येव, किन्तु न विष्णुपदान्तत्वमतो नैय् । खल्वपीत्यनेन वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनादेशत्वादिविशेषणाभावेऽपि । द्वारादिगणस्थयोर्थरामयोनित्यमैयौवादेशौ भवत इतिः
सूचितं । टिकण्णिति माधवस्य प्रतिरूपकं ठस्तिवक इति वक्ष्यतेच । द्वारे नियुक्त इत्यर्थे
दौवारिक इत्यत्र तत्र नियुक्त इत्यनेन माधवठः । द्वारादिगणमाह द्वारेति । शुनि नियुक्तः
शौवनिकः । एवं शौवसिकः । स्वरे नियुक्तः स्वरेण कृतो वा सौरसिक इत्युदाहरणानि ॥४॥

बाल० — न्यग्र । अत्र द्वारादी केवलो न्यग्रधो वटस्तस्य विकारोऽवयबो वा फलिमित्यर्थे नैयग्राधिमिति । अत्र न्यग्राधस्य विकारोऽवयवो वा फलिमिति महाहरिवयथे प्लक्षादित्वात् केशव-णः । न्यग्रोधो बहुपाद् वट इत्यमरः । नेहेति । सूत्रे केवलशब्दो-पादानादिति शेषः । न्यग्रोधस्य मूलं न्यग्रोधमूलं तत्र स्थिता अभी इत्यर्थे न्याग्रोधमूला इति केशवणान्तं ॥ ४ ॥

बाल०-श्वा । श्वापदो द्वारादिवी भवति । श्वपदस्येदमिति श्वापदादिद्वयं । तस्येदमिति केशवणः । स्वागतादेरूपं दश्येते । शोभनमागतं स्वागतं तदर्हतीति स्वागतिकः ।

ववापदं शौवापदम् । स्वागतादेस्त्-स्वागतिकः, व्यावहारिकः । इणि —ह्यादिः ।

७. न श्वपूर्वस्येरामे ।

इण्-श्रादंष्ट्रः श्वाभस्त्रिः श्वागणिकः। द. उत्तरपदस्य। अते देवा देशो असरपदस्य शब्द

प्रभुरयम् । आदिसर्वेश्वरस्येति विभुरनुवर्त्तत एव

र्द. गुरु लघ्वादेः।

व्याडि:, पण्डितविशेष:। एवं स्वाध्वरेण चरति स्वाध्वरिक:, स्व पतौ साधः स्वापतेय:, स्वार्थे कुशल: स्वाधिक:, स्वभावे भव स्वाभाविक इत्येते च स्वागतादौ ज्ञेया:।

अमृता॰ - ७. नेति । इरामे प्रत्यये परे सति श्वा पूर्वो यस्य ताहशःशब्दस्य भौवादेशो न भवति । द्वारादे स्तदादिविधि स्वीकारादत्र च प्राप्ते निषेधोऽयम् । श्वदंष्टायाः अपत्यं श्वदंष्ट्रेण निर्मितं वा श्वादंष्टिः। श्वभक्षया कृतः स्वाभिक्षः। अत्र इरामे इति-इरामादौ नतु केवलेरामे परे इति मन्तव्यम् । तेन श्वगणे नियुक्तः, श्वगणेन चतित वेत्यर्थे ठ इक:- श्वागणिक इत्यदाहरणञ्च सङ्गच्छते।

अमृता॰--- उत्तरेति । उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणानां कार्यं स्यात् । कि तावत् तत्कार्यमित्याकाङ्क्षायां पूर्वाधिकारं स्मारयति - णादिसर्वेश्वरस्येति, वृष्णीनद्वी नृसिंह इति सर्वमेवानुवर्त्तत इति भावः।

अमृता०— दे. गुविति । नृसिहे परे गुरुलघुप्रमृति शब्दानामुत्तरपदस्यादि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति । अनेन पूर्वपदस्य वृष्णीन्द्रो बाध्यते, अग्रे तुभयपदस्येति

तथा व्यवहारिकमितिच। अत्र तदहैतीत्यर्थे माधवठः। किःचानयोवृ क्णीन्द्रस्थानचतुः-सनादेशत्वं विष्णुपदान्तत्वश्वास्त्येव इति सूत्रे निषेधविधानं । एवमन्यत्रापि यथायोग्य-मनुसन्धेयमिति । व्याडस्यापत्यं पुमानिति व्याडिः । अरामवाह्नेत्यनेनात्र इन्सिहः । व्याडि: पण्डितविशेष: ॥ ६ ॥

बाल० - न श्व। श्वा पूर्वो यस्य स श्वपूर्वस्तस्य न औवादेश:। इरामे कृते सित । द्वारादित्वात् प्राप्ते निषेधोऽयं । श्वदंष्ट्रेण निर्मितः श्वादंष्ट्रः । श्वभस्त्रया कृतः श्वाभस्त्रः। अत्रापि द्वये अरामवाह्वे त्यनेन नृसिंह इ:। श्वगणे नियुक्त इत्यर्थे माधवठे श्वागणिक इति ॥ ७ ॥

बाल० - उत्तर। उत्तरपदस्य यथास्वं कार्यं स्यात्। पूर्वोधिकारमपि सूचयति अादिसर्वेश्वरस्येति ॥ ५॥

बाल०-गुरु। नृसिहे परे सति गुरुलघ्वादेरुत्तरपदस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति । परत्रोभयपदस्य वृष्णीन्द्रो वक्ष्यते, तत्रत्यैः सूत्रैः पूर्वपदस्यादौ प्राप्तो वृष्णीन्द्रो- गुरुलाघवं, पितृपैतामहं, वातपैत्तिकं, वातश्लैब्मिकं, एकपौरुष्य-मित्यादि ।

१०. अवयवाहतोः । अन्यक्षेपदे - अतुवाधीशव्य (वर्ष)

पूर्व वर्षासु भवः पूर्ववाधिकः, वर्षाणां पूर्वभागे जात इत्यर्थः । एवं अपर शारदम् । अवयवात् किम्-पूर्वामु गतामु वर्षामु भवः पौर्वविषकः । गारिकार

🏄 वक्ष्यमाणत्वात् । गुरुलघ्वो रिदं गुरुलाघवं । एवंपितृपैतामहम् । वातपित्तयोः शमनं कोषनं वा वातपैत्तिकम् । एवं वातश्लैध्मिकम् । एकप्रुषस्य भाव एकपीरुध्यम् ।

अमृता०-१०. अवयवादिति । नृसिंह प्रत्यये परे अवयव वा चकात् परस्य ऋत्-वाचिशब्दस्य उत्तरपदस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात् । पूर्ववाषिक इति-वर्षाभ्यो माधव ठ इति वक्ष्यते । वर्षा शब्दो नित्यं बहवचने प्रयुज्यते इति दृष्टान्तितम् । पूर्वभागः इत्यर्थं कथनेन ह्यवयववत्त्वं दिशतम् । प्रत्यदाहरणे गतास्विति पूर्वास् इत्यस्यैवार्थः, तेन चातीत वर्षाप्रतीतेरवयवत्वाभावान्न तूत्तरपद वृष्णीन्द्रः । अवयव एकस्यैव वस्त्नोऽङ्ग-मिति।

ज्येतै: सुत्रैर्वाध्यते । गूरुलघ्वोरिदं गूरुलाघवं । पितृपितामहयोरिदं पितृपैतामहिमत्यत्र द्वये तस्येदिमत्यनेन केशवणः । वातिपत्तयोः शमनंकोपनं वेत्यर्थे वातपैत्तिकं । एवं वातश्लैष्मिकं । वातिपत्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यः शमनकोपनयोरित्यनेनात्र माधवठः । एक-पुरुषस्य भावः एकपौरुष्यमित्यत्र भावे नृसिहयः । इत्यादिपदेन, परस्यार्थः परार्थः संहतस्य परार्थ: संहत: परार्थी येन वा इति संहतपरार्थस्तस्य भाव इति संहतपारार्थ्यमित्यादयोऽपि यथास्वमृह्याः ॥ द ॥

बाल०-अव । नुसिहे परे अवयववाचकादुत्तरस्य ऋतुवाचकोत्तरपदस्यादि॰ सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति । ऋतोरिति नेषं स्वरूपग्रहणं यतः स्वरूपे अवयवं न सम्भवति । यचावयवं वर्णात्मकं ऋरूपं तूरूपश्च न तद्वधिभचारित्वात् । एवभवयन वादित्यपि न स्वरूपग्रहणं तथा सति अवयवार्त्तविमत्यस्येव युक्तत्वादित्यत उ यथैवा-मामञ्जस्यं तस्मादवयववाचकं ऋत्वाचकमित्येव सञ्जतं । भञ्जच तदेव वर्षाणां पूर्वभागे जात इत्यर्थेकथनेन वक्ष्यते । वाक्योदाहरणमर्थकथनश्व स्वयमेवोक्तं । किन्वत्र वर्षाभ्यो माधवठः । वर्षागब्दः नित्यबहवचनान्त इत्यप्यत्र बहुवचनान्तप्रयोगेण दिशितमिति । एवमित्यनेन अपरशरिद भव इत्यादि पूर्ववत् । किञ्चात्र केशवणः । अवयवात् कि किमर्थं यहि न स्यात्तर्ताह न स्यात् । प्रवास्वित्यनेन श्यामरामसमासोऽप्यत्र दिशितः । ततः समासनिष्पन्नान्माधवठः । गतास्विति न समासार्थं किन्त्ववयवनिरासार्थं । पौर्वविषक इत्यत्र पूर्वपदस्यैवादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो नोत्तरपदस्येति ॥ १० ॥

११. सु-सर्वाद्धेभ्यो देशनाम्नः।

मुशौरसेनकः सर्वशौरसेनकः अर्द्धशौरसेनकः ।

१२. दिशस्त्वमद्राणाम् ।

पूर्वशौरसेनकः । अद्राणान्तु—पौर्वभद्रः ।

१३. संख्यातः संवत्सर-संख्ययोः।

द्विसाम्वत्सरिकः । संख्यायाः — त्रिसाप्तिकः ।

अमृता॰-११. सुसर्वेति । नृसिहे परे सुसर्व अद्ध इत्येतेभ्यः परस्य देशनाम्नः आदि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात् । सुप्रभृतिम्य उत्तरमत्र देशनाम ह्युत्तरपदे तिष्ठतीति तस्यैव वृष्णीन्द्रो ज्ञेयः। सुशौरसेनक इति—सुशूरसेनेषु देशेषु जातादिरित्यर्थे—आदि बृष्णीन्द्रादिप बहुवचन विषयाज्जनपदाद वु नृ सिंह इति वुः, वो रकः अपिशब्दादनादि वृष्णीन्द्राच्च । एवं सर्व शूरसेनेषु जातादि रथों योज्यः ।

अमृता०-१२. दिश इति । नृसिंहे परे दिग्वाचिश्य उत्तरेषां मद्रभिन्नानां देशनाम्नामादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात् । पूर्व शूरसेनेषु जातादिरित्याद्यर्थे वुः---पूर्वशोरसेनकः। एवमुत्तर वाञ्चालक इत्यादि। पूर्व मद्रोषु भवः पौर्वमद्र इति केशवणः,

अमृता०--१३. संख्यात इति । नृसिहे परे संख्यावाचकादुत्तरयोः संवत्सर-संख्ययोः पूर्ववत् कार्यं स्यात् । द्विसाम्वत्सरिक इति—द्वौ संवत्सरौ अधीष्टो भृतो भूतो भावी वेत्यर्थेषु कालात् माधव ठः। त्रिसाप्ततिक इति—तिस्रः सप्ततयः परिमाण-मस्येत्यर्थे माधवठः ।

बाल०-सुस । नृसिहे परे सुसर्वाद्धेंभ्यः परस्य देशनाम्न उदरपदस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति । सुशूरसेनेषु जातादिरित्यर्थे सुशौरसेनक इति । एवं सर्वशूरसेनेषु जातादिरिति अर्द्धशूरसेनेषु जातादिरिति ॥ ११ ॥

बाल०—दिश । नृसिहे दिश: दिग्वाचकादुत्तरैषां मद्रभिन्नानां देशनाम्नामादि-सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवेत् । पूर्वंशूरसेनेषु जातादिरिति पूर्ववत् । एवमुत्तरशौरसेनकादय इत्यत्र द्रष्टव्याः । सुशौरसेनकादिषु आदिवृष्णीन्द्रादिष बहुवचनविषयाज्जनपदाद्वुनृं सिह इत्यनेन नृसिंहवुः। मद्राणान्तु रूपं यथा। पूर्वमद्रेषु भवः पौर्वमद्र इत्यत्र केशवणः पूर्वपदस्य वृष्णीन्द्रश्च ॥ १२ ॥

बाल० - संख्यातः । संख्यावाचकादुत्तरयोः संवत्सरसंख्यावाचकयोरादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति नृसिहे परे। द्विसाम्बत्सिरिक इत्यत्र द्वाभ्यां सम्बत्सराभ्यां निर्वृत्त इत्यर्थे द्वौ संवत्सराधीष्ट इत्यर्थेच कालान्माधव-ठः। त्रिसाप्तिक इति तिस्रः स्प्ततयः परिमाणमस्येत्यर्थे माधवठः ॥ १३ ॥

• तिहतप्रकरणम् । अभिवयद्याला भार ११३७

१४. संख्यायाः वर्षस्याभाविति । 💆 उत्तरप्रायम् वर्णाट्रः

द्विवाषिकः पञ्चवाषिकः । अभाविनि किम्-द्विवर्षे भविष्यति द्वेविषकम् 1 gardy mountston camero

१४. संख्यायाः परिमाणस्याशाणस्य ।

द्वि नैष्किकम् । शाणस्य तु — द्वैशाणम् ।

१६. ओष्ठपदा-भद्रपदयो जीतार्थे । एळाषुरायकार्य

प्रोष्ठपादो वालः, भद्रपादः । भावार्थेतु — प्रौष्ठपदो मेघः । अज्ञाताय

अमृता०-१४. संख्याया इति । नृसिहेपरे संख्या वाचकात् परस्य वर्षस्यादि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति, स चेत्तिद्धितो भविष्यदर्थं न भवेत् । द्विवार्षिक इति - ही वर्षा वधीष्ट:, द्वयो वर्षयो जीत वेत्यर्थे माधव ठः । एवं पञ्चवार्षिक इति च ।

अमृता० - १४. संख्यायाइति । नृसिहेपरे संख्यावाचिन उत्तरस्य शानवर्जित परि-माणस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात् । द्विनैष्किकमिति—द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं, द्वी निष्कौ परिमाणमस्येति वार्थे माधवठः । निष्कस्तु तोलक द्वयम् । द्वेशानिमिति पूर्ववत् क्रीतार्थं परिमाणार्थं वा केशवण:। शाणस्तु निकषः कष इत्यमरः।

अमृता॰-१६. प्रोष्ठेति । नृसिहेपरे जातार्थे प्रोष्ठपदादि शब्दयोः पूर्वबद् वृष्णीन्दः स्यात्। एते द्वेनक्षत्रविशेषौ। प्रोष्टपदा नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यनेन विहितो यः केशवण स्तस्य स्मरहरः, तत्र जातार्थे पुन ऋतुनक्षत्राभ्याञ्चेति केशवणः—प्रोष्टपादः । एवं भद-पाद इति च।

बाल॰—संख्यायाः। अभविष्यदर्थे नृसिहे परे संख्यावाचकात् परस्य वर्षशब्दस्य वृष्णीन्द्रो भवति । द्वौ वर्षावधीष्ट इत्यर्थे पञ्चवर्षा अधीष्ट इत्यर्थे द्विवार्षिकादिद्वयं । वर्षात् खमाधवठावित्यनेनात्र माधवठ: । द्वैविषकिमत्यत्र पूर्वस्यैव वृष्णीन्द्र: ॥ १४ ॥

बाल०-संख्यायाः परि । संख्यावाचिनः परस्य शाणवीजतस्य परिमाणस्यादि-सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति नृसिहे । द्वौ निष्कौ परिमाणमस्येति द्विनैष्किकं । निष्कस्तू तोलकद्वयं। तदस्य परिमाणमित्यनेनात्र माधवठः। द्वी शाणौ परिमाणमस्येति । द्वैशाणमित्यत्र द्वित्रिपूर्वाभ्यां शाणशताभ्यां केशवणश्च वेत्यनेन केशवण: पूर्वपदस्य वृष्णीन्द्रश्च । शाणो मासचतृष्ट्यं । (शाणस्तृ निकषः कषः । इत्यमरः । त्रयं स्वर्णादीनां सदसद्बोधने प्रस्तरे कष्टीति ख्याते इति तट्टीका) ॥ १४ ॥

बाल०-प्रोष्ठ । निसंहे परे जातार्थे प्रोष्ठपदाभद्रपदयोः सम्बन्धिनोस्तरपदयोरादि-सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति । प्रोष्ठपाद इति प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रविशेषः । सामीप्य-सम्बन्धात् प्रोष्ठपदाशब्देन तत्समीपवत्ती चन्द्रोऽभिधीयते । तस्माच्छव्दात् तद्य कते काले

१७. उभयोः पदयोः । जारे सर्वेद्रवर्थः ह

प्रभुरयम्। १ ३३ २५६

१८. हद्भगसिन्ध्वन्तानाम् ।

अमृता०-१७. उभयोः पदयो वृ ष्णीन्द्रः स्यादादिसर्वे श्वरस्येत्यधिकारः ।

अमृता०-१८. हृदिति । नृसिंहे परे हृद्भग सिन्धुइत्येते अन्ते येषां तेषाभूभय पदयोरादि सर्वे श्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात् । सौहार्दमिति-सहन्मित्रे इत्यनेन पीताम्बरे निपातितो यः सृहच्छब्द स्तस्मात् केशवणः तस्येदमित्यर्थे तस्य भाव इत्यर्थे वा । तथा सृहदय शब्दस्य "हृदयस्य हुल्लेखलासयो यीणो श्वे"ति अणि हृदादेशे कृते च सौहार्दमिति सिध्यति । तथा स्वाभाविक हुच्छब्दाच सौहार्दम् । सूभगस्य भावः सौभाग्यम् । सूर-सिन्धोरिदं सौरसैन्धविमिति । एवं सुभगाया अपत्यं सौभागिनेय:, दुर्भगीया दौर्भागिनेय:। सौहदमित्येक इति—दीक्षितादय एवं मन्यन्ते । हृदयादेशस्येति सृहन्मित्रे इत्यनेन निपातितादेशस्य सौहदम् । यद्वा हृदयस्य हृद् यद्षु वेत्यादेशस्य । नन् शसादि स्वादि-प्रत्ययानामेव यद्संज्ञत्वादिह तद्धित प्रत्यये कृतस्तत्प्राप्तिरिति चेत्तत्राह—क्वचित्तद्धितेऽ-पीति । विधानसूत्रे ने तद्धिततेषु च क्वचित् क्वचित् प्रत्ययेऽपि तदादेशविषयं क्वन्तीति तन्मते तद्धितेऽपि हृदादेशे प्रिद्धे तस्योभयपदवृद्धि नस्वीकुर्वन्ति किन्तू—स्वान्तं हन्मानसं मन इति कोषोक्तस्वामाविक हुच्छब्दस्य हि सुत्रानुबन्धि वद्धिकार्यं विद्धतीति विशदार्थः ।

तदेतन्मतं समीचीनतयानुमोदितंग्रन्थकृता । लभ्यते चैतत्प्रयोगः कविवाक्येषः

वाच्ये नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यनेन विहितो यः केशवणः सत् महाहरः। स्मरहरः कालाविशेषे प्रागुक्तनक्षत्रप्रत्ययस्यैवेति वर्तमं इति विधिवाक्येन महाहरस्यैव स्मरहरसंज्ञा वक्ष्यते । ततश्च प्रोष्टपदानक्षत्रयुक्ते काले जात इत्यर्थे ऋतूनक्षत्राभ्याञ्चे त्यनेन केशवण इति । एवं भद्रपदे जातः भद्रपाद इति । भद्रपदशब्दस्तारकाविशेषाणां तिरोहिता-वयवभेदं समुदायमाचढ्टे । अत एकत्ववृत्तिः स्वभावात् पुलिङ्ग इतिच रक्षितः । प्रोष्ठ-पदास् भवः इत्यर्थे प्रोष्ठपद इत्यत्र पूर्वपदस्यैत वृष्णीन्द्रः । प्रोष्ठपदाशब्दस्तारका-विशेषाणामुद्रिक्तावयवभेदं समुदायं वक्ति अतो बहुत्ववृत्तिः स्वाभावाल्लक्ष्मीलिञ्जः ॥१६॥

बाल०-उभ । उभयोः पदयोर्यथास्वं वृष्णीन्द्रो भवति नृसिहे । अधिकारोऽयं । आदिसर्वेश्वरस्येति विभूरप्यत्रानुवर्तते ॥ १७ ॥

बाल० - हद्भ । हद्भगिसन्धवः अन्ते येषां ते हद्भगिसन्धवन्तास्तेषां हद्भगिसन्धव-न्तानम्भयपदयोरादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यान्न्सिहे । द्वन्द्वात् परः पूर्वो वेत्युक्तादन्त शब्देन सह सर्वेषामन्वयः । तेन कृदन्तस्येत्यादि योज्यं सुहृदः इदं सौहार्दं । सुहृन्मित्रे इत्यनेन शोभनं हृदयमस्येति पीताम्बरे निपातात् सुहुच्छब्दात् तस्येदमित्यनेन केशवणः। तथा सहदयशब्दादिष सुहृदयस्य भाव इत्यर्थे केशवणे कृते हृदयस्य हल्लेखलाशयोर्याणो-इचेत्यनेन हृदादेशेच कृते सौहार्दमितिच। हृदयसमानार्थो यो हुच्छब्दस्तदन्तस्याप्येवं

सौहार्दं सौभाग्यं सौरसैन्धवम् । हृदिति प्रतिपदोक्तग्रहणाद् हृदयादेशस्य सौहदमित्येके । ते खलु क्वचित्तद्धितेऽपि हृदाद्यादेशं मन्यन्ते ।

१६. अनुशतादोनाञ्च । भाउशातिक आउसाम्बत्सारेकम्

आनुश्रतिकं आनुसम्वत्सरिकम् । एवं इहलोक परलोक सर्वभूमि पुष्कर सद् अधिदेव अधिसूत अध्यात्म अनुहोड अवहोडादीनाम्।

यथा—विनिकीर्यं क्षणभङ्गसौहृदमिति कुमारसम्भवे । तथा—भावस्थिराणि जननान्तर-सौहदानीति शाकुन्तले । अत्र उद्गात्रादेश्चेति भावे केशव णः । सौहद्यमित्येक इति पाठे त् ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद् भावे नृसिंह यः।

अमृता०-१६. अन्विति । नृसिंहे परे अनुशत प्रभृतीनाश्वोभयपदवृष्णीन्द्र: स्यात् । आनुशतिकमिति-शतेन क्रीतः शतिकः, पश्चादनुना समासः अनुशतिकः। तत स्तस्येदः मित्यर्थे केशवण: । आनुसम्वत्सरिकमिति—तत्र कार्यं, तस्मै दीयते, तेननिर्वृत्त इत्याद्यर्थे कालान्माधव ठः । आदि शब्दग्राह्यानन्यांश्चोद्दिशति - एवमित्यादिना । इह लोके भव इत्यर्थे-लोकोत्तर पदादि माधवठः ऐह लौकिकः । एवं पारलौकिक इति च । सर्वभूमे निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे, तथा सर्वभूमि विषयोऽस्येत्यर्थे वा केशवणः सार्वभौमः। पुष्करसदोऽपत्यं, वाह्वादित्वान्नृसिंह इ:-पौष्करसदिः । अधिदेवे भव इत्यर्थे अध्यात्मादे रिति माधव ठ:-आधिदैविक:। एवमाधिभौतिक: आध्यात्मिक इति च। अनुहोडेन चरतीति माधव ठ:--आनुहौडिकः । एवमावहौडिकः । अत्रचादिपदेन-सर्वलोके विदितः सार्वलौकिकः, परदारं गच्छति पारदारिकः, शतकुम्भेभवः शातकौम्म इत्यादयश्चत्रेयाः।

भवति । हृदिति सामान्यग्रहणात् । सुभगस्य भाव इत्यर्थे सौभाग्यमित्यत्र त्राह्मणादे-राकृतिगणत्वात् नृसिंह यः। सुरसिन्धोरिदमित्यर्थे सौरसैन्धवमिति। तस्येदमित्यनेनात्र केशवणः । सौहद्यमित्येके इत्यत्र आहुरिति शेषः । ये एवं वदन्ति ते खल्वेव क्वचित् तिद्धतेऽपि परे हृदयादीनां हृदाद्यादेशं मन्यन्ते इत्यनेन तेषामयमभिप्रायः सूचितः। सुहन्मित्र इत्यनेन सुहृदादेशस्य निपातत्वात् पूर्वोत्तरपदिवभागो नास्तीति उभयपदस्य वृष्णीन्द्राभावात् सौहद्यमिति । अतएव तन्मते हृदयसदृशार्थहुच्छ्ब्दान्तस्यैव सौहादं सौहार्द्यं मित्यादि । न हृदयादेशहुच्छब्दान्तस्येति । एतत्त् बहूनां मतमिति ग्रन्थकृता इत्येक इत्युक्तं । यतः सर्वे पण्डिताः सामान्यं सुहृदं गृह्णन्ति, यदि तन्मतमेव मतं स्यात्तदा प्रोष्ठपदाभद्रपदयोः पूर्वोत्तरपदिवभागाभावात् प्रोष्ठपादः भद्रपादः इत्यत्रोत्तरपदे वृष्णीन्द्रो न स्यात्। यद्येवं तर्ह्यास्माकं मते सौहृद्यमिति कथं सिध्येत्? उच्यते। तद्धितस्य बाहुल्यात् तद्धितकार्यस्यापि बाहुल्यं तेन, क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्युक्तानुसारेण नात्रोत्तरपदस्य वृष्णीन्द्र इति सर्वसमञ्जसं ॥ १८ ॥

बाल०-अनु । अनुशतमादिर्येषां ते अनुशतादयस्तेषामनुशतादीनां नृसिहे परे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति । आनुशातिकमिति शतेन क्रीत

रें २०. देवताद्वन्द्वे च। त्यो कृति चृताप्रकारः सौर्याचान्द्रमसं सूक्तं हवि वी। सूक्तहविषोरेवाभिधानम्। नेह— कातिया बाह्मविशाखो देशः। देवता पुणन

२१. नेन्द्रस्य परस्य ।

सोमेन्द्र श्वरः।

अमृता०-२०. देवतेति । नृसिंहे परे देवताद्वन्द्वे विषये सूक्त हविषोरेव वाच्ययो-रुभयपद वृष्णीन्द्रः स्यात् । सूक्तं वेदमन्त्रः, हवि वृंतम्, तत्तदर्थे सतीत्यर्थः । सौर्याचान्द्र-मसमिति-सूर्या चन्द्रमसौ देवते अस्य सुक्तस्य हविषो वेत्यर्थे सास्य देवतेति केशवणः। सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेति द्वन्द्वे-इन्द्रादे ररामस्याराम इत्याराम उक्त एव । एवमाग्निमारुत-मित्यादि च । नेहेति—इह सूक्त-हवि विच्यत्वाभावान्नोभयपद वृष्णीन्द्र इत्यर्थः ।

अमृता॰--२१. नेन्द्रस्येति । नृसिहे परे सूक्त हिवषो र्वाच्यत्वेऽिप देवताद्वण्द्वे इन्द्र-शब्दस्य परस्य तु वृष्णीन्द्रो न भवति । सौमेन्द्र इति पूर्ववत् केशवणः । चरु यंज्ञपायसं हविविषयएव । एवमाग्नेन्द्र इति च । ननु सोमशब्दस्यारामेण सह इन्द्रस्य इरामस्य सन्धौ एरामे कृते वृष्णीन्द्रस्य प्राप्तिरेव नास्तीति किमिह प्रतिषेधेनेति चेत् ? सत्यं, तदेतच निषेधवचनं ज्ञापयति—सन्धिवषयापेक्षकः क्वचिदिति । तेन पूर्वोत्तरपदयो वृष्णीन्द्रादि-कार्यं प्रागेव भवति, सन्धिकार्यन्तु पश्चात्, पूर्वोत्तरिवभागविवेकश्च सन्धि निवर्त्यं हि कर्त्तव्यः, वैयाकरणवत् ।

इत्यर्थे शताट ठरामयरामावशतात्मके इत्यनेन शतात् ठरामः शतिकः, पश्चात् अनुगतः शतिको येन सोऽनुशतिकः । तस्मात् तस्येदमित्यनेन केशवणः । आनुसम्बत्सरिकमिति तत्र कार्यं तस्मै दीयते तेन निर्वृत्त इत्याद्यर्थे कालान्माधवठ इति ठः ॥ १६ ॥

बाल० - एवं । अतिदेशोऽयं । नृसिहे परे इहलोकादीनामुभयपदयोरादिसर्वेश्वरस्य विष्णीन्द्रो भवति । इहलोके भव इत्यर्थे लोकोत्तरपदादित्यनेन माधवठः ऐंहलौिकक: । एवं पारलौिकक: । सर्वभूमिर्विषयोऽस्यत्यर्थे सोऽस्य विषय इत्यनेन केशवणः । तदर्थयोगात् पातावित्यर्थे वा केशवणः । सार्वभौम इति । पुष्करसदोऽपत्यं पमानित्यर्थे वाह्वादित्वात् न्सिंहइ: पौष्करसादिरिति । देवमधिकृत्य इति विग्रहे सप्तम्याद्यर्थे नित्यमव्ययमित्यनेन प्रथमतोऽव्ययी भावस्ततस्तिस्मन् भव इत्यर्थे अध्यात्मादे-रत्यनेन माधवठः। आधिदैविकः एवमाधिभौतिकः आध्यामिक इति । अनुहोडेन तरतीत्यर्थं तेन तरतीति माधवठ:। आनुहौडिकं, एवमावहौडिकमिति। आदिशब्दात् आभिगामिक इत्यादयोऽपूह्याः । केषाञ्चिदयमनुहोडादिर्गणः । स यथा । अनुहोडचतुर्विद्या-न्तर्हतवध्योगद्धरुकताभिगमाः । अनुसम्वत्सरपुष्करसदस्यहत्यप्रयोगश्च । कुरुपञ्चालानु-शतिकसूत्रलडाः सर्वलोकपरलोकौ । इहलोकसर्वपुरुषाधिभूतशतकुम्भराजपुरुषाश्च । असि-हात्यादिकशुद्धोऽगारवेणुस्तथास्यहेतिश्च । अधिदेवसर्वभूमी इत्यनुहोडादयोऽपरे ज्ञेयाः ।। २०

२२. न च त्रिविक्रमाद् वरुणस्य। एैन्द्रावरुणम् । त्रिविक्रमात् किम्-अग्निवारुणम् ।

२३. प्राच्यनगरान्तस्य ।

उभयपदवृद्धिः । पौण्डनागरः सौह्मनागरः ।

अमृता० - २२. नचेति । त्रिविक्रमादूत्तरस्य वरुणस्य नुसिहेपरे वृष्णीन्द्रो नस्यात् । त्रिविक्रमादिति—इन्द्रादे ररामस्याराम इत्यनेन विहितो यो वृष्णीन्द्र स्तस्मादुत्तरस्य वरुणस्येत्यर्थः । ऐन्दावरुणमिति-इन्दावरुणौ देवते अस्येत्यर्थे केशवणः । अग्निवरुणौ देवते अस्येति आग्निवारुणम् । अत्राग्नि शब्दस्य अरामान्तत्वाभावेन त्रिविकम विरहाद वरणस्य न त्रिविकमनिषेधः।

अमृता०-- २३. प्राच्येति । प्राचि भवः प्राच्योदेशः । नगरमिति अन्ते यस्य स नगरान्तः, प्राच्यश्चासौ नगरान्तश्चेति तथा, तस्योभयपदयोरादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यान्नसिंहे परे । नचेति निषेधानुबत्ति वारणाय-उभयपदबद्धिरिति वृत्तौ पुनक्तिः । पौण्ड्रनागर इति-पुण्ड्र नाम (पूर्वदेशीय) नगरे भव इत्यर्थे केशवणः । एवं सौहा नागर इति च। प्रण्डुसुह्योति ख्यातं नगरद्वयं पूर्व देशे हि वर्त्तते । प्राच्येति किम् -- मदनगर म्दीचि, तत्रभवः मादनगरः । नगरान्तस्येति किम्-पौण्ड्यत्तनः ।

बाल०-देव। सुक्तहविषोरिति वृत्तित्वेन दर्शनादेवं व्याख्येयं। सुक्तहविषो-र्वाच्ययोयों देवताद्वन्द्वो भवति, नसिंहे परे तस्मिन् देवताद्वन्द्वे उभयपदयोरादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति । सूर्याचन्द्रमसौ देवते अस्येत्यर्थे सास्य देवता इत्यनेन केशवणः सौर्याचान्द्रमसमिति । सुक्तमिति । आग्निमाहतीमनड्वाहामालभेत इत्यादिमनत्रं । हिन् र्वृतमिति । नेहेति सूक्तहविषोरभावादिति शेषः । ब्रह्मविशाखयोरयमित्यर्थे तस्येद-मित्यनेन केशवणः ब्राह्मविशाख इति । अत्र देशवाच्यत्वादृत्तरपदस्य न बष्णीन्द्रः । देवताद्वनद्वे सति नुसिंहे परस्य परभूतस्येन्द्रशब्दस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो न भवति। सोमेन्द्रौ देवते अस्येत्यर्थे सास्येत्यनेन केशवणः । सौमेन्द्र इति चर्ल्यज्ञपायसं । एवमाग्ना-वैष्णवादयस्त्रिविकमेण साधव इत्यनेन निपातसिद्धादाग्नेन्द्रशब्दात् केशवणः। आग्नेन्द्र इतिच । नन् अद्वयमिद्वये ए इत्यनेन इन्द्रस्येरामेण सह पूर्वरामस्य एरामे कृते पूर्वपदान्त-स्थितत्वाद्वरणीन्द्रसम्भावनैव नास्ति किमनेन विधानेन सत्यं, विषयापेक्षकः क्वचिदित्यनेन सन्धेर्विषयापेक्षकत्वं यदुक्तं तस्यैव ज्ञापकिमदं तस्मात् प्रथमतः सन्धिनं स्यादतो वष्णीन्द्रे प्राप्ते निषेधविधानमिति ॥ २१ ॥

बाल०--नच । त्रिविक्रमादुत्तरस्य वरुणशब्दस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्दो न स्यान्नसिंहे परे ऐन्द्रावरुणमिति सास्य देवतेत्यर्थे आग्नावैष्णवादय इति निपातनिष्पन्नात् इन्द्रावरुणशब्दात् केशवणः । आग्निवारुणमिति आग्नावैष्णवगणाभावात् अग्नेरिरामो न स्यात्, किन्त् देवताद्वन्द्वे चेत्यनेन पूर्ववत् केशवणान्तः ॥ २२ ॥

२४. जङ्गल धनु वलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । कौरु जाङ्गलः वेश्वधनवः सौवर्णवालजः । पक्षे कौरुजङ्गल इत्यादि ।

२५. अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्यतु वा । अर्थाः अर्द्ध द्रौणिकं अर्द्धद्रौणिकम् ।

२६. नार्द्धात्परिमाणस्थस्यारामस्य, पूर्वस्य तु वा ।

अमृता० — २४. जङ्गलेति । नृसिंहे परे जङ्कल धेनु वलज इत्येते अन्तेयस्य तस्योन्तरपदं विभाषया वृष्णीन्द्रः स्यात्, पूर्वपदन्तु नित्यमित्यर्थः । आदि सर्वेश्वरस्यैव स भवेदित्यणुवर्त्तत एव । कुरुजङ्गलेषु भवः कौरुजङ्गल कौरुजङ्गल इति । एवं विश्व धेनुषु भवो वैश्वधेनव इति द्वयं तथा सुवर्णवलजेषु भवः सौवर्णं वालज इति द्वयंज्ञेयम् । जङ्गला-चन्ताः शब्दा देशवाचिन इति बोध्यम् । धैनव इति उद्वयस्य गोविन्दो वक्ष्यते ।

अमृता॰—२५. अर्द्धादिति । नृसिंहे परे अर्द्धशब्दादुत्तरस्य परिमाण वाचकस्य वृष्णीन्द्रो भवति, तत्रपूर्वस्य (अर्थादर्द्धस्य) वृष्णीन्द्रो वा भवति । अर्द्धदोणेन क्रीत-मित्यर्थे माधव टः—आर्द्धदौणिकमित्यादि ।

अमृता॰ — २६. नार्द्धादिति । पूर्वस्यैव प्रतिषेधोऽयम् । परिमाणवाचकस्य आदि सर्वे भवरो यद्यरामो भवेत्तर्हि तस्य न वृष्णीन्द्रः, तद्वर्जमन्येषां सर्वे भवराणान्तु वृष्णीन्द्रो

बाल०—प्राच्य । प्राचि भवः प्राच्यः । नगरः अन्ते यस्य स नगरान्तः । स चासौ स चेति प्राच्यनगरान्तस्तस्य । वृत्तिमाह उभयेति । उभयपदयोवृं द्विरुभयपदवृद्धिः प्राचीनमतेनात्र वृद्धिरित्युक्तः । पुण्ड्रश्चासौ नगरश्चेति पुण्ड्रस्य नगर इति वा पुण्ड्रनगरः । तस्यायं तस्मिन् भावो वा इत्याद्यर्थे केशवणः पौण्ड्रनागरः । पुण्ड्रोऽत्र देशविशोषः स प्राग्दिग्भवः नगरान्तश्चेति । एवं सौह्मनागरः । प्राच्ये देशे वाच्ये नगरान्तस्येत्येके ॥२३॥

बाल० जङ्ग । जङ्गलधेनुवजना इत्येते अन्ते यस्य तस्य नृसिहे विभाषितं यथा स्यात्तथा उत्तरमुत्तरपदं वृष्णीन्दो भवति, अर्थात् नृसिहे परे जङ्गलधेनुवनजान्तस्य विकल्पेनोत्तरपदस्यादिसर्गेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात्, पूर्वपदस्यतु नित्यमिति निर्गलितोऽर्थः । कुरुजङ्गलः कुरुक्षेत्रं तत्र भव इत्यर्थे केशवणः कौरुजाङ्गल इति । विश्वा धेनुर्यस्य स विश्वधेनुस्तस्यापत्यं पुमानित्यर्थे केशवणः । उद्वयस्य गोविन्द इत्यनेन गोविन्दः वैश्वधैनव इति । सुवर्णन निर्मितो वलज इत्यर्थे तेन निर्मित इत्यनेन केशवणः । सौवर्णवालज इति । वलजः सौधः । इत्यादीत्यादिपदेन वैश्वधेनवः सौवर्णवलज इति ॥ २४ ॥

बाल० —अर्द्धात् । नृसिंहे अर्द्धादुत्तरस्य परिमाणवाचकस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो भवति पूर्वपदस्यादिसर्वेश्वरस्यतु विकल्पः अर्द्धद्रोणः परिमाणमस्य अर्द्धद्रोणेन क्रीतं वा इत्याद्यर्थे, अर्द्धं समविभागे वा इति कृष्णपुरुषसिद्धात् अर्द्धद्रोणात् माधवठः । आर्द्धद्रौणिक-मित्यादिद्वयं ॥ २४ ॥ अर्द्धिप्रस्थिकं अर्द्धेप्रस्थिकम् । उत्तर प्रत्ये तु वा । उत्तर प्रदस्य वृद्धिरेव । आशीचं अशौचम्, आकौशलं अकौशलम्, अनैपुणं अनैपुणम् । अनीश्वराक्षेत्रज्ञौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादित्वाद् भाव यणन्तौ । अनैश्वर्यं अनैश्वर्यम् ।

भवत्येवेति तात्पर्यम् । अद्धंप्रस्थेन क्रोतिमित्यर्थे पूर्ववत् ठः। अत्र परिमाणवाचक प्रस्थस्यादिसर्वश्वरः अराम इति नवृष्णीन्द्रः।

अमृता॰—२७. नज्ञइति । नृप्तिहे परे नज्ञ उत्तरेषां शुचित्रभृतिपञ्चानामादि-सर्वे श्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात्, पूर्वपदस्य नज्ञस्तु विकल्पेन सभवति । पूर्वतो नेत्यनुवृत्ति

निरासाय वर्त्तयति - उत्तरपदस्य वृद्धिरेवेति ।

अशुचेरिदं केशवण:—अशौचिमिति द्वयम् । एवं सर्वत्र कल्प्यम् । तेषां समासेविषये तु मतभेदोऽस्तीत्यत माह—तत्पुरुषावेवेति । तेन न ईश्वरः अनीश्वरः, न क्षेत्रज्ञः अक्षेत्रज्ञ इत्येवं समासान्तौ, तयो भावः—आनैश्वर्यमित्यादि । ब्राह्मणादित्वादिति — गुण वचनाद् ब्राह्मणादेश्च नृसिंह य इति वक्ष्यते । तत्र ब्राह्मणादेश्चाकृतिगणत्वादनयो भावे नृसिंह यः । अनयो रेव तत्पुरुषत्वेनावधारणादन्येषान्तु तत् पुरुषत्वे पीताम्बरत्वे वेति निनयमः । तेन च नशुचिः अशुचिः, न विद्यते शुचि र्यस्य सोऽशुचि रित्युभयथा हि समासे वृद्धि रिष्टेति-हृदयम् ।

बाल०—नार्द्धात् । अर्द्धशब्दादुत्तरस्य परिमाणवाचकस्थस्यारामस्य नृसिहे वृष्णीन्द्रो न स्यात् पूर्वस्यादिसवश्वरस्यतु स्यात् । आर्द्धप्रस्थिकमित्यादिद्वयं पूर्ववनमाध्वन् ठान्तं । सूत्रेऽरामस्येत्युक्तत्वात् आरामादिनं गृह्यते तस्मादर्द्धखार्यां भवा इत्यद्धंखारीत्यत्र पूर्वसूत्रेणोत्तपदस्य वृष्णीन्द्रो भवत्येव पूर्वपदस्यतु विकल्पः । एवं सति अर्द्धखारी भार्या यस्य सोऽर्द्धखारी भार्या यस्य सोऽर्द्धखारी भार्या यस्य सोऽर्द्धखारीभार्य इत्यत्र वृष्णीन्द्रहेतुर्ताद्धतान्तलक्ष्मीररक्त-विकारयोरित्यनेन तुल्याधिकरणलक्ष्मयां परे पूर्वस्य पुम्बद्भावनिषेध एव वृष्णीन्द्रहेतु-तिद्धतान्तत्वात्, अन्यथा यद्यनेन उत्तरपदस्य वृष्णीन्द्रनिषेधः स्यात्वा पूर्वपदस्यापि वृष्णीन्द्रनिषेधपक्षे वृष्णीन्द्रहेतुत्तद्धितान्तत्वाभावात् पुम्बद्धावः स्यात् यथा वैयाकरणभार्य इत्यादो ॥ २६ ॥

बाल० — नत्रः । वृत्तिमाह उत्तरस्येति । नत्र उत्तरेषां शुच्यादिपश्वानामादि-सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो नृसिहे पूर्वस्यतु नत्रो वा स्यात् । पूर्वस्येत्यनेनात्र नत्र् गृह्यते । अन्यथा पूर्वसूत्रात् पूर्वस्यतु इत्यनुवर्त्तने सति पुनरत्र पूर्वस्येति ग्रहणसन्थेकं स्यात् । अशौचिमिति अशुचेरिदिसित्यर्थे तस्येदिमत्यनेन केशवणः । एवमकुशलस्येदिमिति । अनीश्वरेति तत्पुष्णायेव तत्पुष्पसिद्धावेव बाह्यणादित्वात् बाह्यणादिगणपिठतत्वात्, तेन ईश्वरः अनीश्वरस्तस्य भाव इत्यर्थे आनेश्वयीदिद्वयमिति । तथा अक्षेत्रज्ञस्य भावः आक्षेत्रज्ञं अक्षेत्रज्ञं । अनयोरेवकारेण तत्पृष्षेऽवधारणात् अगुच्यादीनां पीताम्बरसिद्धा २८. नजो यथातय-यथापुरयोः पर्यायेण । अयाथातथ्यं आयथातथ्यम् । बृष्णीन्द्रो निवृत्तः ।

२६. संसारस्य हरो भगवति ।

प्रभुरयम् ।

अमृता०-- २८. नज इति । नृसिंहे परे नज उत्तरयो यंथातथ यथापुरशन्दयो रादि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात् पर्यायेण क्रमेणेत्यर्थः । पूर्वपदस्य नत्रो वृष्णीन्द्रे सति नोत्तर षदस्य वृष्णीन्द्रः, अथवा उत्तर पदस्य वृष्णीन्द्रे न हि पूर्वपदस्य स इति फलितम् । यथतय यथापुरशब्दी अव्ययीभावे सिद्धौ। तत्र च तथा शब्देन सत्यं, पुरा शब्देन च पुरातनं लक्ष्यते । तथा सत्यमनतिक्रम्येति यथतथं, पुरा प्राचीनमनतिक्रम्येति यथा-पुरम्, इति स्थिते पश्चान्त्रज्ञा समासः, अव्ययीभावत्वाद् ब्रह्मत्वं वामनत्वन्त्व, तयो भवि इत्यर्थे ब्राह्मणा-दित्वान्नृसिंह यः। भाष्ये तु अयथातथा भावः अयाथातथ्यमित्याहुः। तन्मते यहच्छादि-गणान्तत्वेन सुप्सुपा समास इति भावः। वृष्णीन्द्ररूपविभुनिवृत्तः।

अमृता॰ -- २८. संसारस्येति । अधिकार सूत्रम् । भगवत् संज्ञके प्रत्यये परे नाम्नः संमारस्य हरो भवति । अन्त्यसर्वेश्वरादिवर्णाः संसार संज्ञा इति, अकृष्ण स्थान सर्वे श्वरो भगवत् संज्ञ स्तद्धिते यश्चेति प्रीक्तं नामप्रकरणे । तद्धिते तु कृष्णस्थानस्य विरहात् केवल सर्वेश्वरो यश्च भगवत् संज्ञत्वेन मन्तव्यः, यावत् सम्भवविधिवलात्, अन्यथा सर्वे म्वराग्रहणे चकारवैयथ्यं स्यात्।

नामपि आशौचिमत्यादिकं स्यात्। न विद्यते शुचिर्यस्य सोऽशुचिस्तस्येदिमत्यादितु पूर्ववत् । भावेतु त्वतापौ ब्रह्मलक्ष्म्यामित्यनेन अशुचित्वमशुचिता इत्यादि स्यात् ॥ २७ ॥

बाल०--नजो। नृसिंहे परे नजः परयोर्यथातथ-यथापुरयोरादिसर्वेश्वरस्य नज्ञ अ पर्यायेण क्रमेण वृष्णीन्द्रो भवति । यहि यथातथ-यथापुर इत्येतयोवृष्णीन्द्रस्तदा नत्रो न भवति, यहिच नत्रो वृष्णीन्द्रो भवति तदा यथातथयथापुरशब्दयोर्नेति पर्यायार्थः । अयथा-तयमित्यस्य भावः । अयाथातथ्यमित्यादिद्वयं । तथा अयाथापूर्यं अयाथापूर्यंमितिच । यथातथा यथापुराशब्दौ याद्दच्छादिगणपाठात् कृतकृष्णपुरुषसिद्धौ । तथाचोक्तं भाष्ये, अथयातयाभावः अयायातथ्यमित्यादि । अस्मिन् पक्षेतु यथातथादिद्वयोर्वामनदर्शनोच्चारणं सूत्रे वेवदबद्वचवहारात्। यद्वा, अनितकमे इत्यनेनाव्ययीभावनिष्पन्नावेतौ किन्त्वनित-क्रमार्थमत्र दुष्पष्टमिति वृद्धोक्तानुसारेण यथातथमिनि सत्यवचनं, यथापुरमिति पुरातन-वचनमिति स्वीकार्यं। अञ्ययीभावस्याव्ययत्वं ब्रह्मत्वश्चेत्यनेन वामनदर्शनोच्चारण-मविरुद्धं। पुनर्न यथातथिमत्यनेन नत्र्कृष्णपुरुषसिद्धाभ्यां ताभ्यां त्राह्मणादेराकृति-गणत्वात भावे नृसिहयः । ननु भाविवहितनृसिहयान्ताभ्यां याथातथ्य याथापूर्याभ्यां पश्चान्तत्रसमासे कृते अयाथातथ्यमयाथापूर्ययिति । तथा अयथातथा अयथापुराशब्दाभ्यां भावविहितनृसिंहये कृते आयथातथ्यमायथापूर्यमिति सिध्यत्येव कि सूत्रेण । भद्र । तदेतत् कृतं स्पष्टार्थं । इति वृष्णीन्द्रप्रकरणं समातं ॥ २८ ॥

३०. नान्तस्य नत्वणीपोः।

अाग्निशर्मिः । नेह—सामनः, सुप्रेम्नी । विकास कि कि विकास के विकास

द्वचहः । ख ईनः —द्वचहीनः । नियमानेह — आह्निकम् ।

अमृता०-३०. नान्तस्येति । भगवति परे नान्तशब्दस्य संसारहरः स्यात् किन्तु अणि ईपि (तत्तद्रपभगवति) परे संसारहरो न भवति । आग्निशमि रिति अग्नि शर्मणोऽपत्यं पुमानित्यर्थे-अराम वाह्वादिश्यामिति नृसिह इ:। अत्र इराम प्रत्ययस्य भगवत् संज्ञत्वेन तस्मिन् परे शर्मन् इत्यस्य यः संसारः अन्भाग स्तस्य हरः। नेहेति--अणीयोः परयो वर्जनादित्यर्थः। सामन इति—साम अधीते वेद वेति केशवणः, स एवाणि-त्युक्तः । किञ्च अण् सामान्ये निषेधोऽयं वक्ष्यमाण विशेष विधानेन बाध्यते, षन् हन् धृतराज्ञामेवानन्तानामण्यरामहर इत्यनेन । तत्र औक्ष्णमित्याद्युदाहरणम् । सुप्रेम्नः स्त्री सुप्रेम्नीति वमसत्सङ्गहीनस्येत्यनोऽरामहरः।

अमृता०- ३१. अह्नरिति । ट खरामयोरेव परयोः अहन् शब्दस्य संसारहरः स्यान्नान्यत्रेति नियमः । द्वचह इति ह्यो रह्नोः समाहार इति त्रिरामी । राजाहः सिखभ्य इति टः, रात्राह्माहाः पुंसीति पुंस्त्वम् । द्वयहीन इति - द्वयो रह्नो भूतो भावी बा, द्वेअहनी अधीष्टो वेत्यर्थेखरामः । आह्निकमिति अह्ना निवृत्तिमित्यर्थे माधव ठः।

बाल० - संसा । भगवति भगवत्संज्ञके परे यथास्वं नाम्नः संसारस्य हरो भवति । अन्त्यसर्वेश्वरादिवर्णाः संसारसंज्ञा इत्युक्तमित्यन्तभवसर्वेश्वरसहितो यावदन्त्यविष्णुजनवर्णः संसारसंज्ञस्तस्य हरो भवतीत्यर्थः । अकृष्णस्थानसर्वेश्वरो भगवदित्यप्युक्तं नामाधिकार-साम्यात् यद्यप्यनेन कृष्णस्थानाद्भिन्नस्य स्वादेस्तद्धितस्यच सर्वेश्वरस्य भगवत्संज्ञत्व लम्यते । तथापि यश्चेत्युक्तेन स्वादेरेवाकृष्णस्थानसर्वेश्वरस्य भगवत्संज्ञत्वं न तद्धितस्येति मन्दिधियामाशङ्का स्यात् तिन्नरासार्थी यश्चेत्यत्र उक्तसमुचयकर इति । ननु यद्येवं तिह शसादी राजशब्दस्य संसारहरः कथं न स्यात् तत्राकरणात् । केवलैकाधिकारव्यापित्वात् प्रभूनामायमधिकारः ॥ २६ ॥

बाल० नान्त । भगवति परे नान्तस्य संसारहरो भवति । अनीपोस्तु परयोर्नत् भवति । अग्निशर्मणोऽपत्यं पुमानित्यर्थे वाह्यादित्वात् नृसिंहइरिति आग्निशिमः । नेहेति, अनीपोर्वर्जनादिति शेषः । साम्ना कृत इति साम्नोऽयमिति वा केशवणः। सामनो यागादिरिति । किञ्च, षन् हन् धृतराज्ञामित्यनेनानोऽरामहरिनयमो वक्ष्यते, तेनात्र व-म-सत्सङ्गहीनस्येत्यनेनामहरो न स्यात्। सुप्रेम्नः स्त्रीति शोभनः प्रेमाऽस्या वेति गौरादित्वादीप् सुप्रेम्नीति व-म सत्सङ्गहीनस्येत्यनेनानोऽरामहरः ॥ ३०॥

बाल०-अहाः। टःखरामयोरेव पयोरहन्शब्दस्य संसारहरो भवति नान्यस्मिन्। द्वयोरह्नोः समाहार इत्यर्थे राजाहःसखिभ्य इत्यनेन टः द्वचह इति। द्वचहीन इति ३२. इनो नानपत्याणि न चेपि, नच गाथिविदथिकेशिगणि पणिसत्सङ्गादीनाम् । । १००० व स्वायाः

मैधाविनं कर्म मेधाविनी । गाथिनः पुत्रः । एवं पाणिनः स्नाग्विणः। इह तु स्यात्—मैधावः पुत्रः।

अमृता० - ३२. इन इति । नान्तस्यैव विशेषोऽयंमादेशः प्रतिषेधश्च । न अपत्यं-अनपत्यम् । अपत्येतरार्थे विहिते अणि प्रत्यये परे तथा ईपि च परे इनन्त शब्दस्य संसार हरो न भवति । गाथ्यादीनान्तु अपत्यार्थे चानपत्यार्थे अणि ईपि च स न भवति, तेषा-मिनन्तत्वेऽपि पृथग् ग्रहणात् । इनन्तश्च नान्त एव, नान्तस्य नत्वणीपोरित्यनैव गाथ्यादी-नामणीपोः निषेधे सिद्धे पुनरिह वचनं—(इनो नानपत्याणीति विशेषेण) अपत्याणि चैषां अपत्याणि चैषां प्राप्तिप्रसङ्गवारणार्थमिति विवेच्यम् ।

मेधाविनमिति—मेधा विद्यतेऽस्येत्यर्थे विन् प्रत्ययेन मेधावी, तत स्तस्येदमित्यर्थे केशव ण:। अत्र अण् प्रत्ययस्यानपत्यार्थे -अर्थात् तस्येदमित्यर्थे विहितत्वान्न संसार हरः, अपत्यार्थे तु संसारहर एवेति दिशतमेव-मैधावः पुत्र इत्यनेन । गाथिनोऽपत्यं पुमान् गाथिन:। एवमनपत्याणि च। गाथिनोऽयं गाथिनो यज्ञ:। एवं पाणिन इति च ज्ञेयम्। स्राग्विण इति—स्रग् विद्यतेऽस्य स्रग्वी, तस्यापत्यं तस्यायं वेर्ति स्राग्विण:। सर्वत्रादि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः । अपत्यार्थे अणि तु इनन्तसामान्यस्य संसारहरः सिद्ध इत्युवाहरति -मैधावः पुत्र इति ।

द्वयोरह्नोभ्तो भावी वा इत्यर्थे खो वक्ष्यते तस्य ईनश्च । आह्निकमिति अह्ना निर्वृत्त-मित्यर्थे माधवठ: ॥ ३१ ॥

ः बाल ० — हनो । न अपत्यं अनपत्यं अनपत्यश्च तत् अण् चेति अनपत्याण् तस्मिन् । अनत्याणि अपत्यभिन्नाणि ईपिच परे इन इनन्तस्य संसारहरो न भवति । अनपत्याणि ईपिच पुनर्गाध्यादीनामिनन्तानां संसारहरप्रतिषेधो न भवति । तथाहि, नान्तस्येत्यत्र षौ विधिनिषेधौ विहितौ तयोरेव नियमोऽयं इनन्तस्यापि नान्तत्वात् सामान्याणि परे प्राप्त-निषेधनमनपत्याणि नियमनं ज्ञेयमपत्याणस्तु भगवत्सज्ञत्वात् नान्तस्येत्यनेन तस्मिन् इनः संसारहरः स्यात्। तथानपत्याणि इनः संसारहरनिषेधात्याणि नान्तस्येति संसारहरः स्यात्। तथैवेपिच परे सामान्यस्यानः साहचयति पूर्वसूत्रात् -प्राप्तनिषेधेऽपि इनन्तस्य संसारहर: स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं पुनरीपि चेत्यपि कृतं तेन ईपिच इन: संसारहरो न स्यात् । एवं सति गाथ्यादीनामपीनन्तत्वात् एताहशविधानं स्यादित्यत आह नच गाथीति । अनपत्यादि ईपिच इनो विहितो यो विशेषः प्रतिषेघः सतु गाथिप्रभृतीनां न स्यादिति नियमप्रतिषेधस्यावखण्डनेन पारिशेष्यात् नत्वनीपोरित्यनेन विहितः सामान्यप्रतिषेधोऽपि गाथ्यादीन् प्रति प्राप्नोति । अतएव गाथिविदथ्यादीनामपत्याणि ईपिच परे संसारहरो न स्यादित्यवधारितमिति । किञ्च, सत्सङ्गादीनामित्यत्र सामान्यसत्सङ्गादेनं ग्रहणं ।

३३. मनश्च न तथो न च वर्मणः। वैष्णुशर्मणं कुलम्, सुषाम्नी । वैष्णुवर्मणः पुत्रः । इह तु स्यात्— वेष्णुशर्मः पत्रः ।

अमृता०-३३. मनश्चेति । अयमपि नियमः । तयोरनपत्याणि ईपि च परे मनन्तस्य च संसारहरो न स्यात् तथा वर्मणश्च स न भवति । इह च वर्मणः पृथगुपादानात् पूर्ववदपत्येऽनपत्ये चाणि ईपि न भवति स इति बोध्यम् । विष्णुशर्मणः कुलमित्यर्थे तस्येद-मिति केशव ण:-वैष्णुशर्मणमिति । इहानपत्याणि न संसारहरः । शोभनं साम वस्य स मुषामा, तस्य भार्या सुषाम्नी । वैष्णुवर्मण इति-एवं मित्रवर्मण इदं मैत्रवर्मणं कुल-मित्यत्र च न । मनस्तयो निषेधात् अपत्येऽणि तु स्यादेव संसारहर इति प्रत्युदाहरति— वैष्णुशर्मः पुत्र इति ।

गाथ्यादिसाहचर्यात् इनन्तसत्सङ्गादेर्ग्रहणमन्यथा नत्वनीपोरिति पूर्वसूत्रेणैव निषेधप्राप्तेऽत्र ग्रहणमनर्थकं स्यात् । ननु यदि गाथ्यादीनां पूर्वसूत्रेणैव संसारहरस्य निषेधः सिद्धस्तिह इनोऽपत्याणि इत्येव लक्षणं क्रियतां किमनेन बृहदुद्यमेन तथा सति अपत्याणि परे इनः संसारहरः स्यात् । नत्वनीपोरित्यनुवर्त्तनात् अपत्यभिन्नाणीपोः परयोरिनो नान्तत्वात् मुतरां संसारहरो न स्यात् । सत्यं उच्यते । भवदुक्तलक्षणेन यथा अपत्याणि इनः संसारहरो नत्वनीपोरित्यनेन निषेधप्राप्तश्च, तथा गाथ्यादीनामपीनन्तत्वादपत्याणि संसारहरः पूर्व-सूत्रेण निषेधश्च तथा सत्यनिष्टमासञ्जेत तदेतत् साधुकृतमिति । मेधा विद्यतेऽस्य मेधावी तस्येदमित्यर्थे केशवणः मैधाविनमित्यत्र अन्यत्याण् प्रत्ययान्न संसारहरः। मेधाविनः स्त्रीत्यर्थे गौरादित्वादीप् मेधाविनीति । न चेपीत्यनेनात्र संसारहरामावः । गाथिनोऽपत्यं पुमानिति गाथिन: इत्यत्र नत्वनीपोरित्यनेन संसारहरनिषेध इति । पणयतीति ग्रहादेणिनिः पणी तस्यापत्यं पुमान् इति पाणिनः । स्रग्विद्यतेऽस्येत्यर्थे मत्वर्थीयविन् तस्यापत्यं पुमानिति स्राग्विण इति । तथा वैदिथिनः केशिनः गाथिन इति । एवं गाथिन इदं गथिनं कमं तथा गाथिनः स्त्री गाथिनीत्यादि । इह तु स्यादिति अनपत्याणि निषेधादिति शेष:। मेधाविनोऽपत्यं पुमानिति केशवण:। मैधाव इति नान्तस्य इत्यनेन भगवित संसारहरः ॥ ३२ ॥

बाल०-मनश्च। पूर्ववदयमपि नियमः। तयोरनपत्याणि ईपिच परे मनश्च मनन्तस्यच संसारहरो न भवति । अपत्याणितु नान्तस्येत्यनेन पूर्ववत् संसारहरी भवति, पुनस्तयोर्वर्मणः संसारहरनिषेघो न भवतीति नियमप्रतिषेधस्य निवर्त्तनात् पूर्ववन्नत्व-नीपोरिति वर्मणं प्रति सामान्यनिषेधोऽप्यायाति । विष्णुगर्मणः कुलमित्यर्थे तस्येदिमत्यनेन केशवण:। वैष्णुशर्मणमिति । अत्रानपत्याणि संसारहरो न स्यात् । शोभनं साम यस्य स सुसामा तस्य स्त्री सुसाम्नीति । विष्णुवर्मणोऽपत्यं पुमानिति केशवणः वैष्णुवर्मणं इति नत्वनोपोरित्यनेनात्र संसारहरो न स्यात् । विष्णुशर्मणोऽपत्यं पुमानिति वैष्णुशर्मः, तथा मुसाम्नोऽपत्यं पुमानिति सौसामः । इत्यत्रतु नान्तस्येत्यनेन ससारहर इति ॥ ३३ ॥ छा

३४. सब्रह्मचार्यादेः समूहाद्यणि च, नत्वीपि ।

संसारहर इत्येव। साब्रह्मचारम् । नेह—सब्रह्मचारिणीः। सक् चारिन् पीठसर्पिन् कलापिन् कुथुमिन् तैत्तिलिन् जाज्वलिन् लाङ्गल शिलालिन् शिखण्डिन् शूकरसद्मन् सुपर्वन् इति गणः।

३४. शुनः सङ्कोच-विकारयोरेव। क्रिकेट्टिश्वामा

शौवः सङ्कोचः, शौवं मांसम्।

३६. अश्मनो विकारे वा । वा अध्यक्ष का मा

अमृता॰ ३४. सब्रह्मोति । सब्रह्मचार्यादेः समूहाद्यर्थे अणि चकारादनपत्येऽणित्र संसार हरः स्यात्, ईपि तु स न भवति । एषामिनन्तत्वात् इनो नानपत्याणीत्यात्ति अपत्येऽणि यः संसारहरः सिध्यति सएवात्र चशब्देन सूचितः । पुनः समूहाद्यणीति अधि शब्देन अन्यार्थेऽणि च स विधीयत इत्यभिप्रायः । अतएव सामान्यतो ब्रह्मण्युदाहरति साब्रह्मचारमिति । सब्रह्मचारिण इदं कर्मत्यर्थः । पुसि च साब्रह्मचारः पुत्रः समूहो वा एकादश शब्दाः सब्रह्मचार्यदि गणे पठ्यन्त इति तद्गणमुद्दिशति सुपर्विन्नत्यन्तेन । श्रूकरसद्मनित्यत्र सुधाकरसद्मनिति पठन्ति सौपद्माः ।

अमृता॰ — ३४. शुन इति । नान्तेषु नियमएषः । सङ्कोच विकारयोरेवाश्यो विहितेऽणि श्वन् शब्दस्य संसार हरः स्यान्नत्वन्यत्रार्थे । नान्तस्येत्यनेन अणि निषेषे प्राप्तेऽयं विधिः । शौव इति — वृष्णीन्द्रस्थानेत्यादिना द्वारादित्वात् शुन औव ।

अमृता॰ — ३६. अश्मन इति । विकारेऽर्थे विहिते अणि अश्मन् शब्दस्य संसारहरः स्यात् । इह चाप्राप्ते विभाषा । विकारिभन्नेऽर्थे त्वणि निषेध एवेत्याह — तस्येदमिति।

बाल० — स ब्रह्म । समूहाद्यणि अपत्याणिच सब्रह्मचार्यादेः संसारहरो भवति इपितृ न । सब्रह्मचार्यादेरिनन्तत्वात् इनो नानपत्याणीत्यनेनापत्याणि परे सूचितो यः संसारहरः चशब्दनात्र स एव विहित इति । समूहादीत्यत्रादिपदेनानपत्याणि चात्र संसारहर इत्यपि सूचितं । अत्यवात्राग्मात्रे संसारहर इति प्रतीयते । पूर्वपूर्वसूत्रेऽणः साहचर्यादीपि संसारहरप्राप्त इति नत्वीपीति । उक्तञ्चान्यैः । सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचारा एवं पैठसपि इति । वृत्तिमाह संसारेति । उदाहरणमाह साव्र ति । सब्रह्मचारिणः समूहादिरित्यर्थे केशवणः । साब्रह्मचारमिति सामान्यात् ब्रह्मिल्ङ्ग , किन्तु साब्रह्मचारं कर्म साब्रह्मचारः पुत्रः समूहण्चेति । सब्रह्मचारी समानव्यचारिणीति समासपादे उक्तं, सब्रह्मचारिणः स्त्री सब्रह्मचारिणीति । सब्रह्मचार्यादिगणमाह सब्रह्मचारित्रिति । सब्रह्मचारिया एकादश सब्रह्मचार्यादिगण इति ॥ ३४॥

बाल० - शुनः । सङ्कोचिवकारयोविहितेऽपि परे श्वन्शब्दस्य संसारहरो भवति । विधिप्राप्तौ नियमः निषेधप्राप्तौ वाधकश्चायमिति । शुनः सङ्कोचो विकारो वा शौव इत्यादि । वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनेत्यनेन शुनो द्वारादित्वादौ व इति ॥ ३४ ॥ आइमः आश्मनः । तस्येदमित्यणि—आश्मनएव ।

हैं चार्म:कोषे। प्रमाणिक के कार्या कि कि

साधुः । अन्यत्र चार्मणः । ४ - १४० छ। १३७ छ। १३० छ।

इद. औक्षमनपत्ये।

साधुः। अपत्ये तु—औक्ष्णो वत्सः।

३६. आत्माध्वनोरखरामे । विश्वयोग

प्रत्यात्मं प्राध्वम् । नेह —आत्मनीनः अध्वनीनः ।

अश्मनः अयमित्यर्थे आश्मनः प्रासादः, अश्मन इदं आश्मनं सिहासनम् । एवंकीताद्यर्थे च क्षेयम् ।

अमृता०—३७. चामें इति । कोषे वाच्ये चर्मन् शब्दस्याणि चामें इति निपात्यते । नान्तस्य नत्वणीपो रिति निषेधे प्राप्तेऽत्र निपातात् संसारहरः । अन्यत्रेति—चर्मणाः परिवृतो रथः चामण इति ।

अमृताः — ३०. औक्षमिति । अपत्येतरार्थे विहितेन अणा सह औक्षमिति साधुः स्यात् । पूर्ववित्रपात प्रयोजनम् । उक्षा वृषः, तस्य युद्धं पद वेति तस्येदमित्यर्थे अण् औक्षम् । औक्ष्णइति — वससत्सङ्गहीनस्येत्यादिना अरामहरः । संसारहरस्याभावे हास्यावकाण इति विवेचयम् ।

अमृता॰—३६. आत्मेति । खरामभिन्ने प्रत्यये परे आत्माध्वनोः संसारहरः स्यात्। प्रत्यात्ममिति—आत्मानं प्रति इत्यध्ययीभावे प्रत्यात्मन् शब्दात् अनश्चेति केशवारामः, संसारहरश्च । आत्मनीन इति—आत्मने हितमित्यर्थे —विश्वजनात्मभोगोत्तरपदेभ्य इति खरामः, खईनः । अध्वनो जातादि रित्यर्थे खरामः आध्वनीन इति ।

बाल० अश्म । विकारेऽर्थे विहितेऽणि परेऽश्मनः संसारहरो भवति । अश्मनो विकार इत्यर्थे तस्य विकार इत्यनेन केश्चवणान्तं आत्म इत्यादिद्वयं । तस्येदमित्यर्थेऽणि सति ॥ ३६ ॥

बाल० — चामें। कोषे वाच्ये चर्मणः कोष इति केशवणेन सह चार्म इति साधुः। अन्यत्र चर्मणा परिवृतो रथश्चार्मण इति ॥ ३७॥

बाल०—औक्ष । तस्येदिमत्यादिना अन्पत्येऽर्थे विहिताणा सह औक्षमिति साधु । उभयत्र संसारहरो निपातफलिमिति । अक्ष्णोऽपत्यं पुमानिति औक्ष्ण इह तु व-म-सत्सङ्ग-हीनस्येत्यनेनानोऽरामहरः ॥ ३८ ॥

बालः — आत्म । अखरामे खरामर्वाजते परे आत्मनोऽध्वनश्च संसारहरो भवति । प्रत्यात्मिमिति आत्मानं प्रतीत्यनेनाव्ययोभावे सति अनन्तादद्वक्ष्यते, नान्तस्येत्यनेन संसारहरः । प्राध्वमिति प्रगतमध्वानमिति वाक्ये । प्रादेरध्वन इत्यनेनात्राराम इति ११४० व्या अश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् ।

४०. अनो येतु भाव-कर्मणोरेव।

राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । नेह--राज्ञोऽपत्यं राजन्यः । नतृ ये इति निषेधादनोऽरामहराभावश्च । अध्वानमलंगामी अध्वन्यः ।

४१. यूनो नतु भावविहितेऽणि वुरामे च।

यौवः । नेह-यौवनं यौवनकम् । वुरामस्त्वक उच्यते ।

४२. ब्राह्मो नत जातौ।

तस्यान्त् ब्राह्मणः।

अमृता०-४०. अनइति । अनः अनन्तस्य यरामे प्रत्यये तु भाव कर्मणोरेवार्थयोः संसार हरो भवति नान्यार्थे । स च नान्तस्य नत्वणीपोरिति पूर्वविहितेनैव, इदन्तु नियमवचनम्। ति द्वितयरामस्य च भगवत् संज्ञत्वादिहापि प्राप्ते संसारहरे एवकारेण नियम उक्तः। राजन्य इत्यत्राण प्रत्यये पूर्वोक्तिनियमान्नसंसारहरः। राज क्षत्रियाभ्यां यघरामौ इति यरामः । नतु ये इति — वमसत्सङ्गहीनस्येत्यादौ यरामे त्वनोऽरामहरो निषिद्ध एवेत्यर्थः । अत्र, अध्वन्य इत्यत्र च न हि संसारहरः, भाव कर्मणोरेव नियमकरणात ।

अमृता०-४१. यूनइति । भगवति युवन् शब्दस्य संसारहरोभवति किन्तु भावार्थं विहितेऽणि बुरामे च स नभवति । नान्तस्य नत्वणीपो रित्यणि निषेधे प्रसक्ते विशेष-विधिरयमपवाद स्तस्य । यौव इति—यूनोऽपत्यमित्यर्थ यूनोऽयमित्यर्थे वा अण् । योवन-मित्यादिद्वयन्त् यूनोभाव इत्यथे ।

अमृता॰-४२. ब्राह्म इति । जातिभिन्नार्थे ब्रह्मन् शब्दस्य अण प्रत्ययेन संसार-हरेण च ब्राह्म इति साधुः स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मो भुग्वादिः । ब्रह्मणे जातिः ब्राह्मण इति ।

संसारहरः पूर्ववत् । आत्मनीन इति तस्मै हित इत्यर्थे विश्वजनात्मभोगोत्तरपदेभ्यः खराम इति । ख ईनः । अध्वनीन इति अध्वनो जातादिरित्यर्थे खरामः ॥ ३६ ॥

बाल०-अनो । अपत्यादिवाच्ये भगवति परेऽनोऽनन्तस्य संसारहरो भवन् नान्तस्येत्यनेनैव भवति । भावकर्मणोस्तु वाच्ययोविहिते येऽनोऽन्तस्य संसारहर एव भवति । वाक्योदाहरणादिकं स्वयमेव दत्तं । राजन्य इति राजक्षत्रियाभ्यां यघरामौ जात्यां मनोः ष्यषणाविति यः । नतु ये इति व म सत्सङ्गहीनस्यानोऽरामहरो भगवित नतु ये इत्येवं । अध्वन्य इत्यत्रापि न संसारहरो भावकर्मणोर्ये नियमात् ॥ ४० ॥

बाल०-यूनो । भवति यून: संसारहरो भवति । भाववाच्ये विहितेऽणि वुरामेच परे यूनः संसारहरो नतु भवति । यूनोऽपत्यं पुमानिति यूनोऽयमिति वा केशवणः यौव इति । यूनो भाव इत्यर्थेऽणकौ यौवन मित्यादिद्वयं ॥ ४१ ॥

बाल०-बाह्यो । अजातौ वाच्येऽणा सह संसारहरेण ब्रह्म इति साधुः । जातौ बाच्येतु न । ब्रह्मणोऽपत्यं पुमान् ब्राह्म इति, ब्रह्मणो जातिर्बाह्मण इति ॥ ४२ ॥

४३. कार्मः कर्मशीले । अन्यत्र कार्मणः।

४४. आथर्वणिकादयश्च । उक्य-मार्वित := इक

साधवः । अत्राथर्वन्तुक्थादौ--आथर्वणिकः । जिह्याशित् शुभ्रादौ--जैह्याशिनेयः । दण्डिन् हस्तिन् नडादौ--दाण्डिनायनः हास्तिनायनः । वासिन् तिकादो--वासिनायिनिः। भ्रणहन् धीवन् भावे--भ्रौणहत्यं धैवत्यम् । एते च तत्तत् प्रत्ययार्थं पिठिष्यन्ते ।

४५. शिरसः शीर्षोऽणि ।

अमृता०-४३. कार्म इति । कर्मशीले वाच्ये अणा संसारहरेण च कार्म इति साधः स्यात् । नान्तस्य नत्वणीपोरिति प्राप्तनिषेधे संसारहराथौं निपातः । कार्मण इति-कर्मणि कुशल:, कर्मणा निवृत्त इति वार्थे अण ।

अमृता०-४४. आथर्वणिकेति । एते यथासम्भावितार्थे षु यथा विहितप्रत्ययेन च साधवो भवन्ति । नान्तस्येत्यनेन संसारहरे प्रसक्ते तदपवारणार्था निपाताः । उकथादौ पठ्यत इति—तेन अथर्वणमधीते वेद वेत्यर्थ, उकथादित्वान्माधव ठः -- आथर्वणिक इति । गुभादित्वाद् माधव ढः, ढएयः—जैह्याशिनेयः । नडादित्वान्नृसिंह फः, फ आयनः, दिंडनो जातादि-दाण्डिनायन: । एवं हास्तिनायन: । तिकादित्वात् फि:, फिरायनि: वासनायनिः पुत्रः । भ्रणम्नो भीन्नश्च भावार्थे यण्-भ्रौणहत्यं धैवत्यमिति । पठिष्यन्तेऽग्रे इत्यर्थः।

अमृता०-४४. शिरस इति । अण् प्रत्यये परे शिरस् सन्दस्य शीर्ष इत्यादिश्यते ।

बाल० - कार्म। कर्मशीले वाच्ये अणा सह कार्म इति साधूः। कर्मणा निर्वृत्तः कामंण इति ॥ ४३ ॥

बाल०-आथ । यथा सम्भवाथ यथाविहितप्रत्ययेनाथविणकादयश्च साधवो भवन्ति । अत्र एषु मध्येऽथर्वन्नुक्थादौ गणे गृह्यते, तेनाथर्वणमधीते वेद वा इत्यर्थे उक्था-दित्वान्माध्यठः । आधर्वणिक इति । जिह्याशिन् शुश्रादौ गृह्यते, तस्मात् जिह्याशिनोऽपत्यं पुमानित्यर्थे ग्रुभादित्वान्माधव- हः जैह्याशिनेय इति । दण्डिन् हस्तिन्नडादौ गणे पठ्यते इति दण्डिनो जातादिरित्यर्थे नडादित्वान्नृसिंहफः। फ आयनः। दण्डिनायनः। एवं हस्तिनायनः इति । वासिन् तिकादौ गृह्यते, तेन तस्यापत्यं पुमानित्यर्थे तिकादित्वात फिस्तस्यायनिः वासिनायनरिति । अत्र सर्वेषु संसारहराभावो निपातनादिति ज्ञेयं । भ्रूणेति । भ्र घ्नो भावः धिव्णो भाव इत्यर्थे नृसिंहयस्तस्मिन् परे संसारहराभावो नस्य तश्च निपातफलं। पठिष्यन्ते पश्चादिति शेषः॥ ४४॥

• तद्धितप्रकरणम् •

9943

ार्श + य शहराद्राः

स्थौलशीर्षम् ।

४६. शिरसः शीर्षन् ये, केशेतु वा । शिरसि भवः शीर्षच्यः, केशेतु शिरस्यश्च ।

४७. अन्तिकस्य कादे हरस्तिस वा, तादेश्च तमे । अन्तितः अन्तिकतः, अन्तमः अन्तितमः अन्तिकतमः ।

४८. अन्ययस्यारादादि वर्जम् ।

स्यौल शीर्षमिति—स्थूलं शिरो यस्य स स्थूलिशराः, तस्यैदमिति केशकणः, श्रीषदिशं व अ-इद्वयस्य हरो भगवतीति वक्ष्यमाणेन अरामहरः।

अमृता०—४६. शिरस इति । यरामे प्रत्यये परे शिरस् शब्दस्य शीर्षेन् इत्यादेशो भवित, तेशे वाच्ये तु तदादेशो वा भवित । शीर्षण्यो मिणः रोशो वा । अनो ये भाव-कर्मणोरेवेति नियमानात्र संसारहरः । यद्यपि संसारस्य हर इति सामान्याधिकार उक्त स्तथापि विशेषतो नान्तस्यव विधिनिषेधावगमात् तथा अ इद्वयस्य हर इति वक्ष्यमाणाच्च सूत्रै विहितानाभेव संसारहरः स्यान्नान्येषामित्यवधेयम् । अत्तएवात्र असन्तस्य शिरसो त संसार हरः ।

असृता०—8७. अन्तिकस्येति । तस् प्रत्यये परे अन्तिक शब्दस्य कादिभागस्य हरो वा स्यात्, तमप्रत्यये परे तु तस्य तादिभागस्य कादिभागस्य कहिरो वा भवति । अन्तित इत्यादिद्वये अन्तिकादित्यर्थे पश्चम्याः तस् । अन्तम इति त्रये—गुण प्रकणं-युक्तात्तमेष्ठौ इत्यनेन प्रकर्षार्थे तमः ।

अमृता - ४८. अब्ययस्येति । आरात् प्रभृति वर्जियत्वा अव्ययशब्दस्य संसारहरः

बाल०-शिरसः। अणि परे शिरसः शीर्षं इत्ययमादेशो भवति । स्थूलं शिरोयस्य स्थूलशिरास्तस्येदमिति केशवणः। शीर्षादेशः अ-इद्वयस्येत्यरामहरः। स्थीलशीर्षमिति ॥४४

बाल०—शिर । अकेशे वाच्ये ये परे शिरसः शीर्षन् इत्ययमादेशो भवति । केशे वाच्येतु ये परे वा । शीर्षण्यः मस्तकमणिप्रभृतिः । अनौ येतु भावेत्यनेन नियमात् नात्र संसारहरः । केशेत्विति शीर्षण्यः शिरस्यश्चेति । यद्यप्यधिकारसूत्रे सामान्यतः संसारस्येत्तुक्तं । तथापि विधानसूत्रेणान्तस्यैव विधिनिषेधात् शिरस्य इत्यत्र न संसारहरः । एवमन्यत्रापि ॥ ४६ ॥

बाल० — अन्ति । तिस परे अन्तिकस्य कादेः कादिवर्णस्य हरो वा भवित । तमे परे त्वन्तिकस्य तादेः कादेश्च हरो वा भवित । कादेस्तादेश्चेत्यत्र तद्गुणसम्विज्ञान-पीताम्बरो ज्ञेयस्तेन कसहितस्य तादिसहितस्यच वर्णस्य हरो भवित । अन्तिकादिति पश्चम्यास्तम् । अयमन्तिकः अयमन्तिकः अयमन्तिक इत्यतेषां मध्येऽतिशयेनायमन्तिक इत्यये तमो वक्ष्यते ॥ ४७ ॥

संसारहरः । सायम्प्रातिकः, पौनःपुनिकः । नेह--आरातीयः शाश्वतः

ग्रमाद आरि तर्लम् - पात्रपुर

शाश्वतिकः। संसारहरो निवृत्तः।

४६. अइ द्वयस्य हरः।

भगवतीत्यनुवर्त्तते । विष्णुजनादिति यस्य हरो वक्ष्यते । गार्ग्यः गार्गी । बले रयं वालेय इत्यादि । एवं अस्यापत्यं इः ।

५०. लक्ष्मी प्रत्ययस्य महाहर स्तद्धितमहाहरे।

स्यात् । मध्ये त्वादेशसूत्रद्वयेनाधिकारविधातमाशङ्कचाह—संसारहर इति । मण्डूकप्लुत्या ह्यत्राधिकारस्यानुवर्त्तनं ज्ञेयम् । सायम्प्रातिक इति—सायं प्रात निर्वृत्तः, तत्र भवो वेत्यर्थे माधव ठः । पूनः पुन र्भव इत्यर्थे माधव ठः—पौनः पुनिकः । उभयत्र संसार हरः, उत्तरत्र आदिसर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः । आरातीय इति—आराद् भव इत्यर्थे—कुशाग्रादित्वात्ष्ठः, छ ईयः । शश्वद् भव इत्यर्थे केशव ण माधव ठौ । समाप्तः संसार हराधिकारः ।

अमृता०—४६. अ-इद्वयस्येति । अश्च इश्च अ-इ, अनुकरणत्वान्न संख्योपयोगः, स्पष्टार्थमसिन्धः, तयो र्द्वयमिति अइ द्वयम् । भगवित प्रत्यये परे अ इद्वयस्य हरो भवित । यस्यहरो वक्ष्यत इति—विष्णुजनात्तद्धित यस्य हरो भगवत्यारामं विनेत्यनेन । गार्ग्यं इति —गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमानित्यर्थे गर्गदि मध्धिव यः । गार्गीति—गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्रीति गार्ग्यं शब्दादीप्, अरामहरः, ततो यरामहरश्च । वालेय इत्यत्र इरामहरः । अशब्दो विष्णु वाची, तस्यापत्यमित्यर्थे अरामवाह्वादिध्यामित्यनेन नृसिंह इः । अ इरामरूपभगवित परे अरामस्य हरः, ततोऽविश्वष्टे हि लुप्तस्य शक्तचारोप इति न्यायेन प्रत्ययवर्णे इरामे हि प्रकृत्यर्थः सन्निविष्ट इति बोध्यम् ।

अमृता० — ५०. लक्ष्मीति । तद्धितमहाहरे सति लक्ष्मीप्रत्ययस्य महाहरः स्यात् । आमलकमिति — आमलकी धात्रीवृक्षः, अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यनेन आमलक्या

बाल०—अव्य । आरादादि वर्जयित्वाव्ययस्य संसारहरो भगवति । सायं प्रातिनवृत्ते इत्यर्थे माधवठः । सायम्प्रातिक इति । पुनः पुनर्भव इत्यर्थे आरादिवेत्यर्थे कुशाग्रादित्वादीयः । शश्च-द्भव इत्यर्थे केशवण-माधवठौ शाश्वतः शाश्वितकः । इति संसार-हरप्रकरणं दिशतं ॥ ४८ ॥

बाल०—अ-इ। अश्र इश्र अ-इ द्वयोर्द्वयं अ-इद्वयं तस्य हरो भवति भगवति परे।
एतदेवाह भगवतीति। हरो वक्ष्यते इति विष्णुजनात्तद्धितयस्येत्यनेनेति शेषः। गार्ग्यं इति
गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमानिति गर्गादेर्माधवयरामः। एवं गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्रीति गार्ग्यशब्दादीप् अ इद्वयस्येत्यरामहरः ततो यहरः गार्गीति। वलेरयमिति तस्येदमित्यर्थे
माधवदस्तस्यैयः। इरिति। एकाक्षरकोषादौ अशब्दो विष्णुवाचीति प्रसिद्धं, अरामवाह्वादीत्यनेन इर्नु सिहस्तस्मित्ररामहरः॥ ४६॥

आमलक्याः फलं आमलकस् । तिद्धितेति किस् —गार्गाः कुलं गार्गी-कुलस् । महाहरे इति किस् —गार्गीत्वस् । तिद्धितमहाहर इति परसप्तमो । तस्मात् अवन्तो कुन्तो कुरूरित्यत्र कुर्वादेण्यंस्य अवन्ती-कुन्तीत्यादिना महाहरस्तु लक्ष्मीप्रत्ययात् पूर्व इति न तस्य महाहरः ।

५१. उद्वयस्य गोविन्दो नतु धातो र्न च स्त्रीप्रत्यये।

माधवः वाभ्रव्यः । धातो स्तु सुधीभुवोरियुवावित्युव— स्वायम्भुवम् । वर्षा पुनर्हान्निति पौनर्भ्वम् । एवं खालुप्वम् । कथं पौनर्भवम् ? पुनर्भव शब्दोऽप्यस्ति ।

विकारोऽवयवो वेत्यर्थे केशव णः, मयट् वा पुनः फले तस्य महाहरो वक्ष्यते, ततश्च लक्ष्मी प्रत्ययस्य ईपो महाहरः । ईप् प्रवृत्तेः प्राक् शब्दोऽयं स्वरूपोऽरामान्त एवासीत्, तेन ईपोऽ पाये नैमित्तिकस्य अरामहरस्य चापाय इति ।

गार्गीकुलिमत्यत्र अन्तरङ्गस्वादेरेव महाहरो नतु तिद्धितप्रत्ययस्य तत्रश्च लक्ष्मी-प्रत्ययस्य न महाहरः। गार्ग्या भावः गार्गीत्वम्, त्वतापौ ब्रह्मालक्ष्म्यो रिति भावे त्वम्। इह च तिद्धित प्रत्ययस्य महाहराभावात् लक्ष्मीप्रत्ययस्येपो न महाहरः। परसप्तभीति परेस्तितिर्थाः। अवन्ति कुन्ति कुरु श्रूरसेनादे लक्ष्मिपत्यनेन कुर्वदि ण्यंस्य महाहरस्तु लक्ष्मीप्रत्यात् पूर्वएवभवित, यत स्तत्र लक्ष्मयामिति परसप्तमी निमित्तीिक्रयते, तदपेक्ष्य हि ण्यप्रत्ययस्य प्रवृत्तेः, तस्मादेव लक्ष्मी प्रत्ययस्य नमहाहर इत्यर्थः। महाहरात् परं लक्ष्मी-प्रत्ययययोगान्नात्र ईपो महाहर इति निष्कर्षः।

अमृता०—५१. उद्वयस्येति । तद्धित प्रत्ययेपरे नाम्नउत्तरीद्वयस्य गोविन्दः स्यात् किन्तु धातोष्ट्वयस्यतु स न भवति, तथा स्त्रीप्रत्यये च परे स न भवति । माधव इति— मधोरपत्यं पुमानित्यर्थे केशव णः, आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः । वश्च विष्णु स्तस्यापत्यं पुमान् माधव यः—वाश्रव्यः । उद्वयस्येति गोविन्दः, ओद्वयस्यावावौ प्रत्यय ये इत्यव् । स्वयम्भुव इदं स्वायम्भुवम् । स्वयं भवतीति विविष स्वयम्भु र्वद्वा, विविष्-सिद्धत्वेन धातुत्वम् । वर्षा पुनर्द्विति भुवो व एवेति शेषः । तेन पुनभ्वोरिदं पौनभ्वम् । इह च धातुत्वान्न गोविन्दः ।

बाल॰—लक्ष्मी । तिद्धतमहाहरे सित लक्ष्मीप्रत्ययस्य महाहरो भवति । आमलक-मिति फलार्थतिद्धतहरो वक्ष्यते, तिस्मन् हरे ईप्प्रत्ययहरस्तिस्मश्च सित निमित्तापाये नैमित्तिकस्येत्यनेनारामहरापाय इति । गार्गीकुलमित्यत्रान्तरङ्गस्वादेर्महाहरो न तिद्धतस्य तेन न स्त्रीप्रत्ययमहाहर इति । गार्ग्या भाव इत्यर्थे त्वतापौ ब्रह्मलक्ष्म्यामित्यनेन त्वं । तस्मादिति इत्यत्र इत्यादौ । अवन्तिकुम्भीत्यादिना सूत्रेण कुर्वादेण्यस्य महाहरस्तु लक्ष्मी-प्रत्ययात् पूर्वं प्रागिति हेतोस्तस्य लक्ष्मोप्रत्ययस्य न महाहर इत्यन्वयः ॥ ५०॥ ४२. उद्वयस्य हरो ढरामे नतु कद्रपाण्ड्वोः । ढराम एयः । कामण्डलेयः । नेह— काद्रवेयः ।

४३. जनपदपाण्डो नृ सिंह ये। उद्घर्षः पाण्ड्यः।

४४. सारवैक्ष्वाक-हिरन्मयानि ।

अमृता०—५२. उद्वयस्येति । ढरामे प्रत्यये परे उद्वयस्य हरो भवति, कद्रुपाण्डु-शब्दयोस्तु उद्वयहरो न भवति । कमण्डलोरयमित्यर्थे माधव ढः कामण्डलेयः । एवं मृकण्डोरपत्यं पुमान् मार्कण्डेयइति । कद्वा अपत्यं पुमान् काद्रवेयो वासुिकः । अत्र ऊरामस्य नहरः किन्तु उद्वयस्येति गोविन्द एव । एवं पाण्डोरपत्यं पुमान्—शुभ्रादित्वा-नमाधवढः पाण्डवेयः । बाहुल्यात् केशव णश्च—पाण्डवः ।

अमृता०—५३. जनपदेति । जनपदोदेशः, सचासौ पाण्डुश्चेति तथा, तस्य उरानस्य हरो भवति नृसिंह ये परे । पाण्ड्य इति—पाण्डोरपत्यं पुमान् इत्यर्थे नृसिंह यरामः । पाण्डुनामा यः क्षत्रियोराजा पाण्डुदेश विशेषस्य हि स सम्राट् । अतो जनपदसनामभ्यः क्षत्रियेभ्योऽपत्यें तज्जनपद नामभ्यस्तु राजनीत्यिधकारात् पाण्डुनामनः क्षत्रियस्यापत्यं तथा पाण्डुदेशस्य सएव राजेत्यर्थः । पाण्डविपता पाण्डुस्तु न पाण्डुदेशस्य राजा, किन्तुकुरुदेशस्य, ततस्तस्य न नृसिंह यः, नचोरामहरः ।

अमृता॰—५४. सारवेति । सारवादीनि त्रीणि यथायोग्यप्रत्ययेन साधूनीत्यर्थः । साखिमत्यत्र ऊरामहरो, यरामस्य वरामश्च निपातफलम् । ऐक्ष्वाक इत्यत्र निपातादुराम-हरः । हिरण्यं सुवर्णम् । तस्य प्राचुर्यं विकारो वेत्यर्थे मयट् । अत्र हिरण्यस्य यरामहरो

बाल० — उद्घ । प्रत्यये परे उद्घयस्य गोविन्दो भवति । भातोरुद्धयस्य नतु भवति । स्त्रीप्रत्यये सित उद्घयस्य न भवतीत्यर्थः । माधव इति । मधोरपत्यं पुमानिति केशवणः । एवं वभ्रोरपत्यिमत्यर्थे माधवयः वाभ्रव्य इति । विपुले नकुले विष्णौ वभ्रुनी पिङ्गले त्रिषु इत्यमरः । स्वयम्भुव इदिमत्यर्थेऽण् स्वायम्भुविमिति । दिन्नतीत्यनेन पुनर्भविमित्यत्र भुवः व एव पूर्ववदत्राण् । यद्ये वं तिहं कथं पौनर्भविमिति सिद्धान्तमाह पुनर्भवेति ॥ ११॥

बाल॰—उद्वयस्य । ढरामे परे उद्वयस्य हरो भवति । कद्र पाण्ड्वोरुद्वयस्य तस्मिन् हरो नतु भवति । कामण्डलेय इत्यत्र कमण्डलोरयमित्यर्थे माधवढः । कद्र्वा अयत्यं पुमानिति नृसिहढः । काद्रवेय इत्यत्र उद्वयेत्यनेन गोविन्दः ॥ ५२ ॥

बाल० जन। नृसिंहये परे जनपदपाण्डोर्देशनामपाण्डोश्चोद्वयस्य हरो भवति। पाण्डौ भव इत्यर्थे नृसिंहयः॥ ५३॥ साधूनि । सरय्वा इदं सारवम्, इक्ष्वाकोरपत्यं एक्ष्वाकः, हिरण्यस्य मयटि हिरण्मयम् ।

४४. विष्णुजनातद्धितयस्यहरो भगवत्यारामं विना, तिष्य-पुष्ययो नृक्षत्राणि, सूर्यागस्त्योरीपि छे च, मत्स्यस्येपि, न राजन्यस्य वुरामे, मनुष्यस्येपि च।

गार्गो । विष्णुजनादिति किम् — कैकेयी । तद्धितेतिकिम् — वैद्यस्य भार्या वैद्यी । आरामंविनेति किम् — गार्ग्यायणः । तिष्येति — तैषः पौषः ।

निपातफलम् । परसूत्रेण तद्धित यरामस्य हरविधानादिह न प्राप्यत इति निपात-प्रयोजनता ।

अमृता॰—५५. विष्ण्वित । आरामं विना भगवित परे विष्णुजनादुत्तरस्य तिद्धित यरामस्य हरः स्यात् । नक्षत्र विहिते अणि परे तिष्य पुष्ययो यरामस्य हरः स्यात् । ईपि परे छरामे च परे सूर्यागस्त्ययो यरामस्य हरः स्यात् । ईपि परे मत्स्यस्य यरामहरो भवित । किन्तु वुरामे परे राजन्यशब्दस्य यरामहरो नभवित, तथा वुरामे ईपि च परे मनुष्यस्य यराम हरो न भवित । अत्र यस्येति सारामनिर्देशेन अइ द्वयस्येत्यादिना अरामहरो निराकृतः, प्रक्रियागौरवात् । प्रथमसूत्रे भगवितित्युक्तवा सर्वत्र प्राप्तौ राजन्यमनुष्ययोः प्रतिषेधमुखेन नियमः कृतः, पृष्यादेस्तु तिद्धत यरामाभावादप्राप्ते हि नियमो ज्ञेयः।

गार्गीति—गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमान् गार्ग्यः, तस्य भार्या इतीपि यरामहरः । एवं सौम्यादीनां—सौमौ वात्सी वैदग्धी औचितीत्यादयश्च । कैकेयीति—केकयदेशे भवः, केक्यराजस्यापत्यं वा कैकेयः, प्रलयादीनां यादेरीयश्चेति ईयादेशस्य वृष्णीन्द्र सहचारित्वेन

बाल०—सार । सरय्वादित्रयाणां यथासम्भवं सारवादीनि त्रीणि यथावत् प्रत्ययेन साधूनि । सारविमत्यत्र ऊरामस्यावः अययोर्हरश्च निपातनात् । ऐक्ष्वाक इत्यत्रोरामहरो निपातफलं । हिरण्यस्य प्राचुर्यं विकारो वेति मयि सित हिरण्ययं निपादनादत्र हिरण्यस्य यरामहरः । अस्य यरामस्य तिद्धतत्वाभावात् परसूत्रेणाप्राप्तेऽनेन हरिवधानं । प्रसङ्गात् यरामहरप्रकरणमाह विष्ण्वत्यादिना ॥ ५४॥

बाल०—विष्णु । आरामं विना भगवति परे विष्णुजनात् परस्य तद्धितस्य हरो भवति । यस्येति सारामनिर्देशेन अ इद्वयस्येत्यनेनारामहरे कृते पश्चाद्यरामहर इति प्रक्रियागौरवं वारितं । तिष्य । नक्षत्रविहिताणि परे तिष्यपुष्ययोर्यस्य हरो भवति । सूर्या । ईपि छेच परे सूर्यागस्त्ययोर्यस्य हरो भवति । मत्स्य । ईपि परे मत्स्यस्य यस्य हरो भवति । नाजरा । बुरामे परे राजन्यस्य यस्य हरो न भवति । मनु । बुरामे ईपिच परे मनुष्यस्य यस्य हरो न भवति । आद्यसूत्रे भगवतोति ग्रहणात् सर्वत्रैव यस्य हरे प्राप्ते

सूर्येति—सूर्यस्य भार्या सूरी एवं अगस्ती । सूर्याददेवताभार्यामीप् वक्ष्यते । सूरीयः । नामधेयत्वाच्छं विकर्वेदः, छ ईयः । एवं अगस्तीयः । कथं सौरी अगस्तीयः । सौरीयं अगस्तीयम् ? सूर्यादे रणन्ताच्छेपौ । अराम हरः, ततः सूर्यस्यव यरामोऽयमिति तस्यापि हरः । मत्स्येति मत्सी । नेह—मात्स्यो न्यायः प्रवर्त्तते । न राजन्यस्येति राजन्यकम् । मनुष्येति मानुष्येति मानुष्येति मनुष्यो ।

तिद्धतत्वोपचारः, तथापि सर्वेश्वरपरत्वान्नहि यरामहरः। वस्तुत आत्रेयीत्येव सम्यक् प्रत्युदाहरणं ज्ञातव्यम्। भाषावृत्तौ तु कारिकेयमिति प्रत्युदाहृतम्। वैद्योत्यत्र तु यरामो न तिद्धतंस्य, किन्तु औणादिक एवेति न तस्यहरः। गार्ग्यायण इति—गर्गस्य गार्ग्यस्य वा युवापत्यं पुमानिति नृसिह फः, फ आयनः। तिष्य नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी यत्र मासे स तैषः। एवं पौषः। तिष्यपुष्येति एकस्यैव नक्षत्रस्य नामद्वयम्। सूरीति—सूर्यस्य भायां मानवीत्यर्थः। देवता भार्यायान्तु सूर्या छायेत्यर्थः। सूरीय इति—सूर्यस्यायं, सूर्ये जातादि वेत्यर्थे नामध्याद् वेति छरामः।

कथिमत्यादि पूर्वपक्षः । सूर्यागस्त्ययोरीपि छे चैव नियमात् कथमादि वृष्णीन्द्रण सह सौरीत्यादि पदं प्रयुज्यते इति शङ्काकोटिः । स्वयमेव तत् समाधत्ते—सूर्यादेरणन्ता-दिति । सूर्यादेः सूर्यागस्त्ययोरणन्तात् तस्येद मित्यर्थे विहिताण् प्रत्ययान्तात् छराम ईप् च भवत इत्यर्थः । तथाहि सूर्यशब्दात् अण्, अ-इद्वयस्येति अरामहरः, आदिसर्वेश्वरस्य बृष्णीन्द्रः, पुनरणोऽरामेण सौर्य इति इति स्थिते ईप् । अधुनापि यरामः सूर्य शब्दस्यैव, अतो विधानानुसारेण तस्य हरे न कोऽप्यन्तरायः । एवमेव सौरीयं अगस्तीत्यादौ च बोध्यम् । मात्स्य इति—मत्स्यन तन्नाम्ना राज्ञा कृत इत्यर्थे केशव णः ।

सूत्रपञ्चकेषु नियम इति । गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री गार्गीति । केकयदेशे भवः कैकेयस्तस्य भार्या कैकेयीति । वैद्यीति नात्र तद्धितयः किन्त्वौणादिक एव । गार्ग्यायण इति गर्गस्य गार्ग्यस्य वा युवापत्यं पुनानित्यर्थे नृसिंहफः तस्यायनः । तिष्ययुक्ता पौर्णमासी यत्र समासे स तैषः । एवं पुष्ययुक्ता पौर्णमासी यत्र सपौष इति । उदाहरणान्तराणि वक्ष्यन्ते । सूर्येतीत्यादि सुगमं । सूर्ये जातादिरिति सूरीय इति । नामधेयत्वादिति नामधेयाद्वा इत्यनेनिति शेषः । पूर्वपक्षयति कथमिति । सिद्धान्तमाह सूर्योदिरिति । सूर्यस्यापत्यं सूर्यस्यायमित्याद्यर्थे अणन्तादिव सूर्योदेरक्तरे छेपौ भवतः । तत्पश्चात् अ इद्वयस्येत्यनेनारामहर एवमनोऽरामे हरे सित निमित्तापाये नैमित्तिकस्येत्यनेन सौर्य ईपित्यादि स्थिते ततः सूर्यस्यैवेत्यत्र सूर्योदरेवायं यराम इति तस्यापि महाहरः । ननु यद्ये वं निमित्तापाये पुनररामान्तसूर्येति तिह वृष्णीन्द्रस्याप्यपाये पुनः सूरीत्यादि कथं न स्यात् । उच्यते । सूत्रे प्रत्ययस्पान्नित्तादिति न्यायेनात्र शवणस्य हरत्वं न महाहरत्वं यतोऽत्र सूत्रे प्राप्ते भगवतीत्यनेन प्रत्ययस्पनिमित्तत्वं । तेन अणः स्थानिवत्वान्न वृष्णीन्द्रस्यापायः । अत्रप्ताणा व्यवधानेन सूर्यदेर्यस्य हराप्राप्ते शिष्टप्रयोगसिद्धचर्थं, तस्यापि हरइत्यक्त-

४६. ईराम एवानपत्ययस्य हरः। तेन साङ्गाव्यकः।

४७. षन् हन् धृतराज्ञामेवानन्तानामण्यरामहरः। औक्ष्णः वार्त्तृ हनः धार्त्तराज्ञः। नेह समानः।

४८. अद्वय-माभ्यां तदुद्धवाभ्यां विष्णुदासाच्च मतो मी वो नतु यवादेः।

अमृता०—४६. ईराम इति । इरामे एव परे अपत्यार्थभिन्तस्य प्रत्ययस्य यस्य हरो भवित नान्यत्र । तिद्वतयस्येत्यनेन अपत्यानपत्यस्य च यस्य सामान्यतो हरः प्रसक्तः, तदर्थमनपत्य यस्य हरे नियम एषः—ईराम एवेति । तेन साङ्काश्यक इति प्रत्युदाहरणम् । तदिसमन्तस्तीत्यादि चातुर्राथके—सङ्काश्यादे ध्यं इति साङ्काश्यं, तत स्तस्येदमिति वु र्नृ सिहः—साङ्काश्यकः । अत्र यरामोऽनपत्ये हि विहितः, किन्तु ईभिन्नप्रत्यय परत्वान्न तस्य हरः । उदाहरणन्तु सौमोति ज्ञेयम् । सोमो देवता अस्येति सौम्यं हिवः, ततो लक्ष्म्यामीप् सौमी ऋक् वक्ष्यतेऽग्रे । अत्र पूर्वसूत्रेणैव यरामहरः, अनेन तु नियम एवोक्तः ।

अमृता०—१७. षनिति । अणि प्रत्ययेपरे अनन्तानां शब्दानां मध्ये षत् हत् घृत-राजत् इत्येतेषामेव अनोत्रामहरः स्यान्नान्येषाम् । नान्तस्य न त्वणीपो रित्यणि ससार हरो निषिद्धः, अतो नान्तेषु अनान्तानां वससत्सङ्गहीनस्येत्यादिना अनोऽराम हरस्य योऽ-वकाशः प्राप्तः सएवात्र नियम्यते । उक्षणः अपत्यं पुमान् औक्षणः । वृत्रघ्नोऽपत्यं घृतराज्ञोऽपत्यं वार्त्रघनः धार्त्तराज्ञ इति ।

अमृता॰ — ५ व. अद्वयेति । अद्वयश्च मश्च अद्वयमौ ताभ्यां, तौ अद्वयमौ उद्धवौ ययो स्तौ तटुद्धवौ ताभ्यां, तथा विष्णुदासाच परस्य मतु प्रत्ययस्य मरामो भवति,

मिति । मत्सीति मत्स्यस्य भार्येत्यर्थे मत्स्येन कृत इत्यर्थे केशवणः मात्स्य इति । राजन्यकमिति राजन्यस्येदमित्यर्थे राजन्यादिम्यो बुर्नृ सिहः । एवं मानुष्यकं मनुष्यस्य भार्या मनुष्यीति ॥ ११ ॥

बाल॰—ईरा । विष्णुजनात्ति दित्यनेन प्राप्त-यरामहरं नियमयित ईराम इति । ईराम एव परेऽणप्रत्ययस्य हरो भवित नान्यिस्मन् । सङ्काशस्य भावः साङ्काश्यं तस्येद-मित्यर्थे राजन्यादिम्य इत्यनेन वुर्नृंसिहः साङ्काश्यक इति । शैषिकछेतु सङ्काशीय इति । नान्तस्य नत्वनीपोरित्यनेन सत्सङ्गहराभावे सित व-म सत्सङ्गहीनस्येत्यनेन प्राप्तो योऽणोऽरामहरस्तं नियमयित षन् हिनिति ॥ ४६ ॥

बाल० - यन् । अणि परे अनन्तानां मध्ये यन् हन् धृतराज्ञामेवानोऽरामहरो भवति नान्येषामिति उक्ष्णोऽपत्यं पुमानिति औक्ष्णः । एवं वृत्रक्तो धृतराज्ञोऽपत्यं पुमानित्यर्थे वार्त्रघन इत्यादिद्वयं । साम्नोऽयमित्यर्थे सामन इति पूर्वमेव दिशातं ॥ ४७॥ गुणवान् मालावान् किम्वान् पयस्वान् भास्वान् लक्ष्मीवान् कुसुद्वान् । नेह बुद्धिमान् । न तु यवादेः — यवमान् अभिमान् भूमिमान् कृमिमान् ।

यवादे रुत्तरस्य तु मतोः स न भवति । गुणवानिति—गुणोऽस्यास्तीत्यर्थे मतु प्रत्ययः, मस्थाने वरामादेशः । अत्र मरामः केवलो गृह्यते, नतु सर्वेश्वर युक्त इत्युदा-हरित—िकम्बानिति । पयस्वानित्यादीनि तदुद्धवोदाहरणानि, कुमुद्वानिति तु विष्णुदासस्य । बुद्धिमानित्यत्र पूर्वनिमित्तविरहान्न वरामः । प्राप्तौ हि स्यत्यां यवादे निषेधः । तथाहि — यवमानिति अद्वयात प्राप्तिः, क्रीममानिति त्रये मरामोद्धवात् —

तसाभ्यामिति—तसाभ्यां मत्वर्थीयाः प्रत्यया यादिवत् इत्यतिदेशो वक्ष्यते । यादि वत्त्वस्य च फलम्—पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं स्वादि तद्धितयो रयसर्वश्चराद्यो रिति विद्यानतो विष्णुपदवत्त्वराहित्यमेव, तत्र य सर्वे श्वरादि वर्जनात् । अतएव गरुत्मानित्या-दीनां तरामादेः स्थाने—विष्णुदाशो विष्णुपदान्त इत्यादिना हरिगदादि नं भवतीत्यिम-प्रायः । अत्र विष्णुदासात् परत्वेन मरामे प्राप्ते यवादित्वात् स न । गरुत् पक्षोऽस्यास्तीति मतुः । यवादित्वादेव—"नित्यं हरिवेणुविधः प्रत्ययहरिवेणी" इति तरामस्य नरामोऽपि न स्यात् । एवं हरित् दिक् विद्यते अस्येति हरित्मान् सूर्यः । विदुष्मानिति—विद्वान-स्याम्तीति विद्वस् शब्दात् मतुः, तस्येह यादिवत्त्वात् तद्धिते यश्वेति भगवत् संज्ञत्वेन वसो वंस्य उ रिति उत्वेषत्वम्; किन्तु ध्वंसु स्रं सु वस्वनदुहामिति सस्य द स्तु न, यादित्वेन

बाल० - अद्वय । अद्वयन्त मश्च तौ अद्वयमौ ताम्यां । तौ अद्वयमौ उद्धवौ ययोस्तौ तदुद्धवौ ताभ्यां । अद्वयमाभ्यां तदुद्धवाभ्यां विष्णुदासाच्च परस्य मतुप्रत्ययस्य मरामस्य वरामो भवति यवादेरुत्तरस्यतु न भवति । गुणोऽस्यास्तीत्यर्थे सोऽस्यास्तीत्यनेन गुण-शब्दात् मतुस्तस्य मस्य वः गुणवान् । एवमुत्तरत्रापि । मालावानित्यारामान्तस्योदाहरणं । तथा क्रमेण किम्वानिति मरामान्तस्य। पयस्वानित्याद्वयमद्वयोद्धवस्य लक्ष्मीवानिति मरामोद्धवस्य । कुमुद्वानिति विष्णुदासाच्चेत्यस्य । यवादेस्तु प्राप्ते निषेध इति सूचयित नेहेति । यवमानित्यत्राद्वयन्तात् प्राप्ते निषेधः । ऊमिमानित्यादौ मरामोद्धवत्वेन प्राप्ते निषेध इति । विष्णुदासाच्चेत्यनेन प्राप्ते निषेधस्योदाहरणं दर्शयति तसाभ्यामित्यनेन । तसाभ्यां मत्वर्थीयाः प्रत्ययादिवदिति वक्ष्यते, इति मत्वर्थीयानां यादिवत्वं ज्ञेयं । पूर्वस्य विष्णुपदवत्वं स्वादितद्वितयोरयसर्वेश्वराद्योरिन्यनेन पूर्वस्य विष्णुपदवत्वविषये यादि-सर्वश्वराचोः स्वादितद्धितयोर्वर्जनात् यादिवत्वेन तेषु मत्वर्थीयेषु परेषु पूर्वस्य विष्णु-पदत्वाभाव इति । तेन गरुत्मानित्यादीनां तरामसरामयोः स्थाने विष्णुदासो विष्णुपदान्ते इत्यादिना दरामादयो न स्युरिति । यथा गरुत् पक्षमस्त्यस्येत्यर्थे गरुच्छन्दात् मतुः। अस्य यवादित्वात् विष्णुदासाच्चेत्यनेन मतोर्मो वो न स्यात्। यादिवत्वात् मतौ परे विष्णुदासो विष्णुपदान्त इत्यनेन तरामस्य दरामोऽपि न स्यात् । नित्यं हरिवेणुविधिः प्रत्ययहरिवेणावित्यनेन नरामश्च न स्यात् गरुत्मानिति । एव हरित्मान । विद्वानस्त्यस्येति विदुष्मानित्यत्रत् ध्वं न श्रस् वस्वनद्भहामित्यनेन सरामस्य प्राप्तदरामाभावः । मतोर्मरामस्य वरामाभावश्च पूर्ववत् । ननु मत्वर्थीयानां यादिवत्वात् तद्धिते यश्वेत्यनेन प्राप्तभगवत्संज्ञके

श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् »

तसाभ्यां मत्वर्थीया इति, गरुत्मान् हरित्मान् विदुष्मान् । एते यवादिषु जेयाः ।

४६. मरुत्वान् ककुद्वान् साधू। एवं ककुद्वती।

विष्णुपदवत्वाभावात् । अरामोद्धवतया मस्य वरामे प्राप्ते यवादिषु पाठेन तन्निषद्धः । एते यवादिष्विति—अत्र एवकाराभावादन्येच यवादिषु ज्ञेयाः, यंथा—कुञ्चा, वशा, द्राक्षा, इक्षु, द्रुम, मधु, दन्मि इत्यादयः । यवादिराकृतिगण इति प्राञ्चः ।

अमृता॰—५६. मरुत्वानिति । द्वौ साधू भवतः । अनयोश्च यवादिषु पाठात् मतो मंस्य वरामो न प्राप्नोतीति निपात्येते । मरुत ऊनपश्चाशद् वायवः सन्ति अस्येति मरुत्वानिन्द्रः । ककुद् (वृषस्य) स्कन्धस्य मांसपिण्डं, तदस्यास्तीति ककुद्वान् वृषः । ककुदिति दरामान्तोऽयं शब्दो नतु—पूर्णादेः ककुदस्य ककुदवस्थायामित्यनेनादिष्टः तान्तः, समास विषये हि तस्यादेशात् ।

मतौ विदुषो वस्य डः कथं न स्यात्। उच्यते। मत्वर्थीया यादिवदित्यनेनातिदेशात् आतिदेशिकं कार्यं ववचिद्वचिभचरितच अतएव मत्वर्थीयानां यादिवत्वं नतु यरामत्वमेवेति मत्वादीनां भगवत्संज्ञत्वाभावादत्र मतौ परे वसोर्वस्यत्यनेन विद्वस्शब्दस्य वस्य उनं स्यादिति। एते यवादयः विद्वसन्ता यवादिषु ज्ञेया इति एभ्यो मतोर्मो वो न स्यादिति भावः॥ ५५॥

बाल०—मरु यथासम्भवं मरुत्वान् ककुद्वानिति द्वौ साधू भवतः । एवं ककुद्वतीच साधुर्भवतीत्यर्थः । मरुत ऊनपञ्चाणत् वायवोऽस्य सन्तीत्यर्थं मरुच्छण्यव्दान्मतुः । विष्णु-दासाच्चेति मतोर्मोव इति मरुत्वान् इन्द्रः । ककुदं तालु अस्यास्तीत्यर्थं ककुदण्यव्दान्मतुः । ककुदस्य ककुदवस्थायामित्यनेनावस्थायां गम्यमानायां ककुदस्य ककुत् इति तान्तादेशे कृते मतोर्यादिवत्वात् पूर्वस्य विष्णुपदत्वाभावे तरामस्य दरामो न स्यादिति मतौ तरामस्य दरामभावार्थं निपात्यते । एवं ककुदमस्त्यस्या इति ककुद्वती । ननु यद्योवं त्विह ककुद्वानित्येव निपात्यतो कि मरुत्वानिति निपातेन विष्णुदासाच्चेत्यनेन यादिवत्वादित्यनेनच पूर्ववत् सिद्धत्वात्, मैवं । यथा ककुद्वानित्यत्र तरामस्य दरामस्तद्वन्मरुत्वानित्यत्रापि स्यादिति मन्दविधायामाशङ्का स्यात् । तिन्तरासार्थमेतदिष निपात्यते इति सर्वमनवद्यं । एतद्वपलक्षणं शिष्टप्रयोगानुसारेण यथा-सम्भवमन्यदप्यूद्यं । किञ्चात्रैवोभयनिपातनार्थं ककुदस्य ककुदिति तान्तमादेशनीयं । समासकार्येतु दान्तमन्यथा औप्रभृत्तौ पूर्णककुदौ इत्यादिनं स्यादिति । मरुत्वान् ककुद्वान्त्यत्र मरुत्मान् ककुद्वान् साधू । एवं ककुद्यतीतिच पाठः ववित्त पुरत्तके दृश्यते । तथा सित विष्णुदासाच्चेत्यनेन प्राप्तो यो मतोर्वरामस्तदभावो निपातफलं । तथा ककुद्वानित्यत्र ककुदस्य ककुदस्य ककुदस्य तन्तादेशे तरामस्य दरामश्च

६०. अहीवत्यादयः संज्ञायाम्। साधवः। अहीवती कपीवती मुनीवती मणीवती।

६१. अष्ठीवदादयश्च । त्या विकास क्षित्राचा प्राप्तः, चक्रीवान्, अष्ठीवान्नाम प्राप्तः, चक्रीवान्, चक्रीवान् गर्दभः। कृक्षीवान् इत्यादि।

६२. चतुर्भुजान्तादिसन्तादुसन्तात्तान्ताद्दोषश्च ठस्य कः, न तु

अमृता॰—६०. अहीति । एते संज्ञायामेव निपात्यन्ते । एषामिरामान्तत्वेन वरामाप्राप्ते त्रिविक्रमाप्राप्ते च निपातो बोध्यः । अहीवती नाम नदी । एवं पद्मावती मुनीवती च नदौ । कपीवती मणीवती च कयोश्चिन्नामनी ।

अमृता॰—६१. अष्ठीति । अधीवदादयश्च संज्ञाविशेषेषु मतुना त्रिविक्रमेण च साधवो भवन्ति । कार्यान्तरश्च निपातस्याह—अष्ठीभाव इति । कक्षीवानित्येकस्य मुने र्नाम । इत्यादि पदेन—चर्मण्वती नदी, रुमण्वत् पर्वतः, आसन्दीवान् ग्रामः । असंज्ञायान्तुः —अस्थिमान् चक्रवान् कक्षावान् चर्मवती रूमण्वान् आसनवानित्येव ।

अमृता॰ —६२. चतुरिति । चतुर्भुजसंज्ञको वर्णोऽन्ते यस्य स चतुर्भुजान्तः, तस्मात्, इसन्तात् उसन्तात् तरामान्ताच्च शब्दात् तथा दोष् शब्दाच्चोत्तरस्य ठप्रत्ययस्य क आदिश्यते, किन्तु शश्वदादेष्त्तरस्य ठस्य को न भवति । एषां तरामान्तत्वेन कादेशे प्राप्ते प्रतिषेध किन्तु शश्वदादेष्त्तरस्य ठस्य को न भवति । एषां तरामान्तत्वेन कादेशे प्राप्ते प्रतिषेध किन्तु शश्वदादेष्त्तरस्य ठस्य को न भवति । एषां तरामान्तत्वेन कादेशे प्राप्ते प्रतिषेध किन्तु भावः । टिस्त्वक इति वक्ष्यमाणपरिभाषाया अपवादरूपोऽयम् । नैषाद कर्षुक इति—विषाद कर्षू शब्दात्—'तत आगतो जातो जितो वे'त्याद्यर्थे ठः, तस्य कः, 'अनन्तस्य वामनः के' इति वक्ष्यमाणेन वामनः । पितुरागतः पैतृकः । सर्पिषा संस्कृतः सार्पिष्कः ।

निपातफलं । किन्त्वेतन्न बहुसम्मतमिति । ननु ककुदस्य तान्तादेशे कृते, एवं मरुत्वा-नित्यादौच नित्यं हरिवेणुविधिः प्रत्ययहरिवेणावित्यनेन हरिवेणुः कथं न स्यादिति वाच्यं, नच हरिवेणौ हरिवेणुर्वेत्यस्यायं नियमः, अतोऽस्यापि विष्णुपदान्तविषयत्वात् प्रवृत्तिनं स्यात् ॥ ५६ ॥

बाल०—अही । संज्ञायां वाच्ये मतोर्वरामादेशेन तथा पूर्वपदान्तित्रविक्रमेणच महाहीवत्यादयः प्रयोगाः साधवो भवन्ति । अहिरस्त्यस्या इति, मुनिरस्त्यस्या इति, मरिस्त्यस्या इति, एते संज्ञाविशेषाः ॥ ६० ॥

बाल०—अष्ठी । तथा अष्टीवदौदयश्च साधवो भवन्ति । अस्थ्यस्येत्यर्थे अष्ठी-वानिति साधनप्रकारस्तु स्वयमेवोक्त इति । चक्रमस्यास्ति चक्रीवानिति । कक्षमस्यास्तीति कक्षीवान् पूर्ववत् । इत्यादीत्यादिपदेन यथासम्भवमूह्यं ॥ ६९ ॥ नैषादकर्षुकः, पैतृकः, सापिष्कः, धानुष्कः, औदिश्वत्कः, दोभ्यां तरित दौष्कः । शश्वदादेस्तु — शश्वतिकः । उ र्दे

६३. भ्वादेशाशिमेयसोस्त्वादिहरः।

वहो भूः भूमा भूयात् । भूतोयुट् इष्ठे — भूयिष्ठः ।

धनुः प्रहरणमस्येति, तदस्य प्रहरणिमत्यर्थे माधव ठः । उद्धिता तक्रेण संस्कृतः औदिश्वित्कः । दोभ्यां हस्ताभ्यामित्यर्थः । शश्वदेव शाश्वितिकः, स्वार्थे ठः । आदि शब्देन यावितिकः तावितिक इति च ।

अमृता०—६३. भ्वादेशादिति । बहोर्भूरिति य अदिष्ट स्तदुत्तरयोः इमेयसोः प्रत्यययोराद्यक्षरस्य अर्थादिरामस्य हरो मवित । बहोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमिन वेति इमन्, तत इरामे हरे भूमन् इति स्थिते त्रिविक्रमः सोर्हरः, नस्यहरश्चेति नामप्रकरणोक्ता प्रक्रियानुसर्त्तव्या भूमा । भूयानिति—बहु शब्दाद् गुणप्रकर्षार्थे ईयसुः । भ्वादेश उक्त एव नामधातु प्रकरणे । अनेन सूत्रेण ईयसो रीरामहरः, तत्रश्च त्रिविक्रमादयः । गुणप्रकर्षे इष्टेयस् वक्ष्येते । नामधातौ—भूतो युडित्यादौ लाघवार्थं यद्यपि णीष्ठियः स्विति ईयसोश्च पर निमित्ततोक्ता तथापि ईयसौ तु युडागमस्यानर्थकत्या इष्टे हि स इष्ट इत्येवात्र पुटयित —भूतो युट इष्ट इति । इष्टस्य यिट् चेति पाणिनीयाश्च । तेत्विष्ठेऽप्यादिहरमिच्छन्तीति यिट् करणमावश्यकम् ।

बाल॰ —चतु । चतुर्भुजान्तादिभ्यः परस्य ठस्य को भवति । शश्वदादेरुत्तरस्थतु ठस्य को न भवति । निषादकर्ष्व जितः निषादर्षमहेतीति वा निषादकर्षुक इति ऊरामस्य वामनो वक्ष्यते । पिनुरागतः पैनृक इति । सर्पिषा संस्कृतः संसृष्टो वा सर्पिष्क इति । धनुषोऽयं धानुष्क इति । उदश्विता संसृष्ट औदशित्कः । शश्वत् अहंति शाश्वितिक इति ॥६२

बाल०—भ्वादे । भ्वादेशात् वहोर्भूरूपादेशादुत्तरयोरिभेयसोरादेर्हरो भवति । वहोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादेरिमनिर्वेत्यनेन इमन् । क्षिप्रस्य क्षेप इत्यनेन वहोर्भूणीं हिटेमेयः सु । तत् करोति तदाचहे इत्यर्थे णिरित्युक्तं । गुणप्रकर्षे इह्टेयस् वक्ष्यते । भूमा इति नान्त-धातुर्वाजतेति त्रिविकमः । राधाविष्णुजनाभ्यामिति सोर्हरः । नामान्तस्यति नस्य हरः । अयं बहूनां प्रकर्ष इत्यर्थे ईयसुः । भूतो युट् तथा प्रशस्यस्य श्रज्यावित्यनेन णीष्ठयः सु भूतो युट् । भूययसु इति स्थिते युटः टित्वात् टिदागमः परसम्बन्धीत्यनेन परसम्बन्धित्यात् भवादेशादित्यनेन युटा सह ईयस ईरामस्य हरः । अचश्चतुर्भुजानुबन्धानाच्चेति नुम् नान्तधातुर्वाजतसान्तसत्सङ्गिति त्रिविकमः सोर्हरः । सत्सङ्गान्तस्येति सहरः भूयानिति । नन् यदीयसौ परे युटः स्थितरेव नास्ति, तर्षि भूतो युडित्यत्र ईयसुग्रहणेन कि मैवं, यद्यपि भूतोषुडित्यत्रेयसोः प्रयोजनं नास्ति, तथापि प्रशस्यस्य श्रज्यावित्यादौ प्रयोजनमिति नेयसुग्रहणमनर्थकं । भूत इति यद्यपि णीष्ठियःसु भूतो युट् तथाप्यत्र इष्ठे एव युटः प्रयोजनादिष्ठे इति स्पष्टार्थमुक्तं । अयं बहूनां श्रेष्ठ इत्यर्थे भूयष्ठ इति ॥ ६३ ॥

६४. ऋरामस्य रो ये। वित्रयम्

६४. अनन्तस्य वामनः के, नतु किष, आषः किष वा। ज्ञका गोषिका वधुका ग्रामणिकः नैषादकर्षुकः। आषः - बहुरमकः बहुरमाकः।

अमृता०—६४. ऋरामस्येति । यप्रत्यये परे ऋरामस्य रः स्यात् । पितुरागत-मित्यर्थे ऋरामात्तु माधव ठः पितु र्यरामश्चेति यः —िपत्र्यम् । चकारात् पक्षे ठः— पैत्रिकमिति ।

अमृता०—६५. अनन्तस्येति । के परे अनन्तसंज्ञकस्य वर्णस्य त्रिविक्रमस्य वामनः स्यात्, कप् प्रत्यये परे तु स न भवति, तिस्मन् परे आपस्तु वामनो वा भवित । ज्ञकेति— जानातीति ज्ञः, ईशोद्धवेत्यादिना कप्रत्ययः कृत्, ततो लक्ष्म्यामाप्—ज्ञा, ततश्च स्वार्थे क स्तद्धितः, आप् च, ज्ञा एव ज्ञकेति । एवं गोप्येव गोपिका, वधूरेव वधुका । उभयत्र स्वार्थे कप्रत्ययादाप् । एतानि स्त्रीप्रत्ययोदाहरणानि । अनन्तस्येति सामान्येन ग्रहणादन्येषाञ्च वामन इष्ट इत्युदाहरणान्तरं दर्शयति—ग्रामणिक इति । ग्रामं नयतीति ग्रामणी, नियः विवप् । ततः स्वार्थे कः—ग्रामणीरेव ग्रामणिक इति । निषादं कर्षजीति औणादिक ऊङ् — निषादकर्षः, तस्मात् जाताद्यर्थे माधव ठः, ठस्य कः, वामनश्च—नैषादकर्पुक इति । वह्वो रामा यस्येति पीताम्बरे कप्, अत्र विकल्पेन वामनः । अनायस्तु कपि न वामनः—प्रियग्रामणीकः गोपवधूक इति । अनन्तस्येति किम्—नौका । के इति प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् केवल करामे (प्रकृतिस्थ करामे) तुन—राका वलाकेत्यादौ ।

बाल०-ऋरा । ये परे ऋरामस्य रो भवति । पितुरागतमित्यर्थे पितुर्यरामश्चेत्यनेन यः । चकारात् माधवठः । इति पैत्र्यं पैत्रिकञ्च ॥ ६४ ॥

बाल०—अन । के परे अनन्तस्य अनन्तसङ्गस्य वामनो भवित किप परेतु न । किप परे आपो वामनो वा स्यात् के पुर्नित्यं स्यात् । ज्ञकेति । जानातीति वाक्ये ईशोद्धविकरितिगरतीत्यनेन कप्रत्ययान्तः ज्ञः तस्माल्लक्ष्म्यामाप् ततो ज्ञां एवेति वाक्ये स्वाथं कस्तस्मादप्याप् । गोप्येव गोपिका वधूरेव वधुकेति उभाभ्यां स्वाधिकप्रत्ययान्त-त्वादाप् । केवललक्ष्मीप्रत्ययान्तस्यानन्तस्येत्याशङ्कानिरासार्थमुदाहरणान्तरमाह ग्रामणिक इति । ग्रामं नयतीति अग्रामणीस्तयो ग्रामणीरवेति ग्रामणिकः । ज्ञादिचतुभ्योऽज्ञाता-दिष्वर्थेषु क इत्येके । निषादं कर्षतीति कृषादेक्षङित्यौणादिक ऊङ् निषादकर्ष्कस्तत-स्तदर्हतीति माधवठः । चतुर्भुजान्तादिति ठस्य कः नैषादकर्ष्क इति । किपतु प्रियग्रामणीक इत्यादि । बह्नचः रमा यस्येति पीताम्बरे कप् बहुरमक इत्यादिद्वयं । अनन्तस्येति कि गोका नौका इति । ६५ ।।

६६. तरतमकल्परूपेषु बुवादिष्विव वामनः। ततो ब्राह्मणिबुवेत्यादिवत् ब्राह्मणितरेत्याद्युदाहरणीयम्।

६७. सर्वाव्ययाभ्यामेकवर्जं संख्या-संख्यातैंकदेशेभ्यश्चाहः-शब्द-स्याहः समाहारवर्जः टे।

अमृता॰—६६. तरेति । यथा ईवन्तस्य व्रुवादिषु परेषु वामनो विहित स्तथैव तरतम कल्प रूपेषु प्रत्ययेषु च परेषु बामनो भवति । तत्रेवन्तस्य अनेकसर्वेश्वरस्येति, उक्तपुरुषोत्तमस्येति च विशेषणद्वयं योज्यम् । जात प्रकर्षं तरतमौ । ब्राह्मणि तरा ब्राह्मणितमा । ईषद्समाप्तौ कल्पः—ब्राह्मणिकल्पा, प्रशंसायां रूपः—ब्राह्मणिरूपेति ।

अमृता॰—६७. सर्वेति । टरामे प्रत्यये परे सर्वाव्ययाभ्यामुत्तरस्य अहः शब्दस्य, तथा एकं वर्जयित्वा संख्या शब्दात् संख्यात शब्दादेकदेशविच शब्दाचीत्तरस्य अहः शब्दस्य अह्नादेशोभवित । समाहार विषये तु टेपरे आदेशोऽयं न भवित । अह्न ष्ट खरामयो रित्यनेन टेयः संसारहर उक्तः, सतु समाहारविषयक एव, तद्वर्जमन्त्रैवाह्नादेशः स्यादित्याशयः ।

सर्नाह्न इति—सर्वश्व तदहश्वेति श्यामरामे राजाहः सिखम्य इति टः समासान्तः, रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वम्, अह्नादरामस्येति णत्वम् । निरह्न इति—निर्गतोऽह्न इति वाक्ये—निरादयः पश्चम्या इत्यनेन समासे पूर्ववत् टः, णत्वश्व । द्वयोरह्नो भव इति विग्रहे—''त्रिरामीतः सर्वेश्वरादि प्राग्दीव्यतीयस्य महाहरोऽनपत्ये" इत्यनेन भवाथो यो नृसिह ठः, तस्य लुक् महाहर इत्यर्थः । अत्र तद्धितलुग विषये हि समाहारः, टप्रत्ययश्च ।

बाल० — तर । भ्रुवादिषु परेषु उक्तपुरुषोत्तमस्येवन्तस्यानेकसर्वेश्वरस्य यथा वामनो भवति तथैव तरतमकल्पचेलेषु परेष्विप, तथाविधस्योक्तपुरुषोत्तमस्य वामनो भवति । ततो हेतोरन्यत् स्पष्टं । इयं ब्राह्मणी इयं ब्राह्मणी इत्यनयोर्मध्ये प्रकर्ययं ब्राह्मणीति ब्राह्मणितरा, एवं वैष्णवितरेत्यादि ॥ ६६ ॥

बाल० — सर्वा । टे परे सर्वाव्ययाभ्यामुत्तरस्याहः शब्दस्याह्न इत्ययमादेशो भवति । समाहारं वर्जियत्वा टेतु परेऽहः शब्दस्याह्नादेशो भवन्, एकं वर्जियत्वा संख्यासंख्यातेक-देशेभ्यः परस्यैव भवति । अह्नष्ट खरामयोरेवेत्यनेन संसारहरे प्राप्ते पुनिनयमोऽयं । एकवर्जं समाहारवर्जिमत्यनयोः परत्रैवान्वयः । सङ्ख्यायाः समाहारत्वात् यावत् सम्भवस्तावन्न्यायेन । सङ्ख्या गणनमात्रं सङ्ख्यातस्तु गणित इति भेदः । सर्विह्न इति सर्वेषामहः सर्वञ्च तदहश्चेति वा विग्रहे समासः स्वादिहरः राजाहः सखिभ्य इति टस्त-रिमन्नह्नादेश इति । रात्राह्नाहादयः पुंसीत्यनेन पुंलिङ्गतेति । अरामादह्नस्येत्यनेन णत्वं । निरह्न इति निर्गतोऽह्न इति विग्रहे, निरादयः पञ्चम्या इत्यनेन समासे सित पूर्ववत् टप्रत्ययः । अन्तरङ्गस्वादेमंहाहर इति सर्वत्रेव समासान्तप्रत्यये सित योज्यं । निरह्ना स्विति रक्षितः तन्मतेऽत्र पुंलिङ्गता व्यभिचरतीति । द्वयोरह्नोभंव इति विग्रहे

सर्वाह्यः निरह्यः, द्वयो रह्नो भंवः, भावार्थप्रत्ययस्य लुक् द्वचहः। संख्याताह्यः पूर्वाह्यः। एकवर्जमिति किम्—एकाहः। समाहार वर्जमिति किम्—द्वचहः।

६८. संख्या-वि-सायेभ्योऽह्रस्याहन् वा ङौ।

इचह्ने इचहनि, व्यह्ने व्यहनि । ईड्योस्तु वा द्वचिह्न । एवं सायादिष ।

समाहारे वाच्ये तद्धितार्थविषये च समाहारस्य विधानात् यत्र समाहारो वाच्यस्तत्रेव टप्रत्यये अह्न ट-खरामयो रिति संसारहर:—द्वचह इति । यत्र तु स समाहरस्तद्धितार्थे, समासान्तरे वा तत्र ट प्रत्यये हि अह्नादेश इति विवेकः । संख्यातेति स्वरूपग्रहणं, तेन संख्यातन्ध तदहश्चेति श्यामरामे टप्रत्ययः । पूर्वाह्म इति—'पूर्वापराधरोत्तरादीन्यवयिवना' एकदेशशब्देन समासः, पूर्ववत् टप्रत्ययः पुंस्त्वन्ध । एकशब्दस्य सख्यावाचित्वादादेशे प्राप्ते वर्जनम् । एकाह इतिश्यामरामः । अत्रादेशवाधे संसारहरस्यावकाशः । द्वचह इति संसारहरः प्रागुक्त एव ।

अमृता॰—६८. संख्येति । ङौ विष्णुभक्तचां परस्यां संख्यावाचिशव्दात् विशव्दात् तथा साय शब्दाच्चोत्तरस्य अह्नस्य अहन् वादिश्यते । व्यह्न इति—विगतमहरिति विग्रहे कर्नाट कुप्रादय इति मध्यपदलोपी समासः । अह्नादेशाभावपक्षे ईङचोस्तु वेति अनोऽरामहरो वा व्यक्ति । एवं सायादपीति—अनेन साय इत्यवसानवः च्यरामान्तशब्दोऽयमिति सूचितं नतु मरामान्तः । तेन अह्नः सायः (शेषः) इत्येकदेशि समासे सायाहनः, ङौ सायाहने सायावहिन सायाहित इति । केचित्तु सायमह्न इति विग्रहेण मान्ताव्ययस्य मलोपं विधाय सामाह्न इति साध्यन्ति ।

त्रिरामीतः सर्वेश्वरादिप्राग्दीव्यतीयस्य महाहरोऽनपत्ते इत्यनेन भवार्थप्रत्ययस्य नृसिंहठस्य लुक् महाहर इत्यर्थः । यथा पञ्चगविप्रय इत्यत्रोत्तरपदे परे तिद्धतालुिक विषये गोष्ट-स्तिद्धत इति टस्तद्वद्भवार्थप्रत्ययस्य महाहरार्थमनपत्यप्रत्ययान्तराकाङ्क्ष्यायां राजाहः-सिखभ्य इत्यनेन विहितो यष्टः सोऽत्र वर्त्ततेऽतस्तिरंमष्टे अहःश्रब्दस्याह्नादेशः । द्वचह्न इति । समाहारस्तावद्द्विविधः समाहारवाच्ये तिद्धतार्थे विषये चेत्युक्तं । अतोऽत्रेयं व्यवस्था स्वीकार्या । यत्र समाहारवाच्ये समाहारे सित टो भवित, तत्र तिस्मब् टेऽह्नः संसारहारो भवित, यत्र त्वन्यार्थे वाच्ये समाहारे समासान्तरेच सित टो भवित, तत्र तिस्मब्टेऽहःशब्दस्याह्नादेशो भविति अत्र भवार्थं एव वाच्यो न समाहार इति टेऽह्नादेशः । सङ्ख्याताह्न इति सङ्ख्यातन्त्र तदहश्चिति विग्रहे पूर्ववत् टप्रत्ययः पुरुषोत्तमश्च । पूर्वाह्न इति अह्नः पूर्वमिति । पूर्वापराधरोत्तरादीन्यवयिवनेत्यनेन समासः । पूर्ववत् ट पुरुषोत्तमौ । किमिति एकं यहि स्यात्ति किं स्यात् । एकाह इति श्यामरामे । अह्नष्ट खरामयोरेवेत्यनेनसंसारहरः । द्वयारह्नोः समाहारः द्वचह इति पूर्वमेवोक्तः ॥६॥।

बाल॰ — सङ्ख्या । डौ परे सङ्ख्यावाचकात् विशब्दात् सायाच्च परस्याह्नस्याहन् वा स्यात् । ब्यह्न इति विगतमह इति विग्रहे कुप्रादयः मध्यपदलोपश्चेति समासः । ६६. प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यारामस्येराम आपि, नतु स्वाद्यन्ता-दापि, क्षिपकादेश्च न ।

णकः — कारिका पाचिका। प्रकारार्थे कः — जटिलिका। प्रत्ययस्थादिति क्या । किम् ? शक्नोतीति शका । नित्वति — बहुपरिव्राजका काशी। स्वाद्यन्तत्वमत्र भूतपूर्वा गितमाश्चित्य । बहुशिमका विष्णुभिक्तः, इत्यत्र तु केवलाद् वक्ष्यमाणकवन्तादेवापो नतु स्वाद्यन्तादितीरामः स्यादेव ।

अमृता०—६६. प्रत्ययेति । आपि परे प्रत्ययस्थितात् करामात् पूर्वस्य अरामस्य इरामः स्यात्, स्वाद्यन्तात् कात् पूर्वस्य त्वापि स न भवति, तथा क्षिपकादेश्च स न भवति । कारिकेति—क्रियते इति कारिका णको लक्ष्म्यां भावे । यद्वा 'णकतृलाविति' कर्त्तारि णकः, पश्चादाप् । एवश्च पाचिकेति । जिटिलकेति—जटा विद्यतेऽस्येति जिटलः तस्य प्रकार इत्यर्थे कः, पश्चादाप् । प्रत्युदाहरित—शक्रोतीति । शक्तृ शक्तौ पचादेरत् — शकः, तत आप् । अत्र कः प्रकृतेरेवाङ्ग, नतु प्रत्ययस्य, तस्मादापि नारामस्येरामः । बहु परिव्राजकेति—परिव्रजतीति णकः, परिव्राजकः सन्यासी, बहवः परिव्राजका यत्र सा बहुपरिव्राजका । अत्र स्वाद्यन्तो यः परिव्राजक शब्द स्तम्मात् पश्चात् पीताम्बरे समुदायेनान्यपदार्थत्वादाप्, तस्मादरामस्य नेरामः । बहुश्चितेत्यत्र तु बहूनि शमिणि यस्यामिति पीताम्बरे यः कप् वक्ष्यते तस्मात् केवलात् कप् प्रत्ययादाप् विधीयते नतु सुवन्तात् कप उत्तरमाप्, अतोऽत्र भवत्येवारामस्येराम इति भावः।

ईङचोस्तु वेपि व-म सत्सङ्गहीनस्यानोऽरामहरो भगवति ईङचोस्तु वेत्यनेन पक्षेऽरामहरः। द्वचित्तं एवं व्यक्ति । एवं सायादपीत्यनेन सायमिति मान्तमव्ययं प्रसिद्धमस्तीति सर्वसम्मतं तस्मादन्यमरामान्तमप्यस्तीति सूचितं । एतत्सायेभ्य इत्यनेन सूत्रेऽपि दिश्वतं । तेन सायञ्च तदहिश्चिति सायाह्मस्तिस्मन् सायाह्ने सायाहिन सायाह्नि चेति । विग्रहे मान्ताव्ययस्यापि शेषो वृद्धादित्यनेन मलोपं कृत्वा सायाह्न इति साध्यन्तीति ॥ ६८ ॥

बाल०—प्रत्य। आपि परे प्रत्ययस्थात् प्रत्ययस्थितात् करामात् पूर्वस्यारामस्ये-रामो भवति। नतु। स्वादिरन्ते यस्य स स्वाद्यन्तस्तस्मात् प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्या-रामस्येराम आपितु न स्यात्। क्षिप। आपि परे क्षिपकादेश्च प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्या-रामस्येरामो न भवति। णक इति, णको लक्ष्म्यां भावे इत्यनेन कर्त्तृणौ कर्त्तरीत्यनेन वा णको भवतीति। क्रियते करोतीति वा कारकः पश्चादाप् कारिकेति शास्त्रसमाधानपद्यं, तथा पच्यते पवतीति वा पाचकः पश्चादाप् पाचिकेति प्रकारार्थे कस्तद्धित इत्यर्थः। जटा विद्यतेऽस्य जटिलस्तस्य प्रकारा इत्यर्थे क आप् जटिलिका। शक्नोतीति शक्लृ शक्तौ पचादेरत् शकस्तत आप् शका। अत्र प्रकृतेः क इत्याि पूर्वस्यारामस्य नेराम इति। परिव्रजतीति णकः परिव्राजकः सन्त्यासी बहवः परिव्राजकाः यस्यां सा बहुपरिव्राजका ७०. ममक-नरकयोश्च वत्कव्यम् ।

ममेयमित्यण् — ममकादेशः, अजादिपाठात् मामिका । नरात् कायित

नरिका, केशब्दे । नरात् कामयत इति इ प्रत्ययादिति च वर्द्धमानः ।

७१. त्यण्-त्ययोश्च ।

वक्ष्यमाणविकल्पापवादः । दाक्षिणात्यिका इहत्यिका । क्षिपकादेस्तु— क्षिपका ध्रुवका चटका उपत्यका अधित्यका देवदत्तका । क्षिपकादि- राक्रुतिगणः ।

अमृता०— ७०. ममकेति । आपि परे ममक-नरकयेाश्च कात् पूर्वस्य अरामस्य इरामः स्यादिति कक्तब्यम् । ममेयमित्यर्थे केशवणः, तत्र ममेत्यस्य ममकादेशे कृते अजादित्वादाप्, वृष्णीन्द्रः, इरामश्च । नरान् कायतीति कर्मण्यनुपेन्द्रादिति कः, तत आप् इरामश्च—नरिकेति । एतयोः प्रकृतेरङ्गभूत करामत्वादप्राप्ते विधानम् । वर्द्धमानमते स्वार्थे णिङन्त कमुधातो र्डप्रत्ययः, टेर्लोपो डितीति तल्लक्षणम्, ततः संसाहहरे नरकः, तस्मादाप् ।

अमृता०—७१. त्यणिति । आपि परे त्यण् त्ययोश्च प्रत्यययोः कात् पूर्वस्यारामस्य इरामः स्यात् । वक्ष्यमाणेति—यकपूर्वस्यापश्च वेत्यनेन विकल्पस्यापवादोऽयमित्यर्थः । दाक्षिणात्यिकेति—दक्षिणा पश्चात् पुरोभ्यो नृसिह स्त्यइति त्यणि, दक्षिणस्यां दिश्चि भवेत्यर्थः । ततः स्वार्थे किप आप् । इहत्यिकेति—इह भवेत्यर्थे-अमाविः क्वेह तसित्रेभ्य स्त्यराम इति त्यः—इहत्या, ततः स्वार्थे कः, आप् च । उभयत्र अनन्तस्य व।मनः के इति वामन स्तत्रैवेराम इति बोध्यम् । क्षिपकाश्चेरामे प्राप्ते प्रतिषेद्यः । तथा हि—क्षिपतीति क्षिपा, ईशोद्धवेत्यादिना कः, सा एव क्षिपका। एवं ध्रुवकादयश्च । क्षिपकादि राकृति गण इति—तेन सेवका करका कटका अवका अलका कण्यका प्रभृतिभ्यश्चेरामो न भवतीतिभावः ।

काशीति । स्वाद्यन्तत्विमिति । स्वादेर्भूतपूर्वामतीतपूर्वी गति प्राप्तिमाश्चित्यात्र स्वाद्यन्तत्वं गृहीतं, तेन बहवः परिव्राजका यस्यामिति विग्रहे पूर्वप्राप्तोऽन्तरङ्गत्वादिहरं कृत्वा पश्चात्तस्मादाप् इति तस्मिन्नापि कस्य प्रत्ययस्थत्वेऽपि पूर्वस्यारामस्येरामो न स्यादिति भावः । पीताम्बरे यः कप् प्रत्ययो वक्ष्यते, तस्मात् केवलात् कप् प्रत्ययादाप् न स्वाद्यन्ता-दिति हेतोरापीरामः स्यादेवेति शेयं ॥ ६६ ॥

बाल०—मम । आपि परे ममक-नरकयोश्च कात् पूर्वस्यारामस्येरामः स्यादिलि वक्तव्यं। मम इयमित्यर्थे तस्येदमिति केशवणस्तिस्मन् स्रांत ममकादेशेच कृते अजादि-गणपाठादाप् मामिकेति। नरान् कायति शब्दयतीति कर्मण्यनुपेन्द्रादित्यनेन कः तत आप् निरकेति। अत्रोभयत्रापि प्रकृतेः करामत्वादप्राप्ते विधानं। वर्द्धमानमतमाह नरान् कामेति। डप्रत्ययात् इप्रत्ययान्तादाप् इति शेषः। एतन्मते कामयते इति स्वार्थणिङन्त-प्रयोगेण कमधातोर्द्धः संसारस्य हरो डिति नरकस्तस्मादाप् निरका।। ७०॥

७२. उत्तरपदलोपे च न । देवदत्तंव देवका ।

७३. तारका नक्षते ।

७४. अष्टका पितृदैवत्ये काले च। अन्यत्र अष्टिका खारी।

अमृता॰—७२. उत्तरेति । उत्तरपदस्य लोपे सित आपिपरे कात् पूर्वस्यारामस्ये-रामो न स्यात् । देवदत्ता एवेत्यर्थे संज्ञायां कः, तत्र "द्वितीयात् सर्वेश्वरात् चतुर्थादिष परभागस्य सर्वेश्वरे" इत्यनेनोत्तर पदस्य दत्तस्य लोपः ।

अमृता०—७३. तारकेति । तारैवेत्यर्थे तारकेति नक्षत्रे वाच्ये हि निपात्यते । नक्षत्रादन्यस्मिन्नथे तु स्यादेव इरामः—तारिकेति । तारयतीति तारा कालिका देवी, सैव तारिकेत्यर्थः ।

अमृता०—७४. अष्टकेति । पितृदैवत्ये कार्ये काले च वांच्ये अष्टकेति साधुः स्यात् । अष्टका श्राद्धविशेषः कालविशेषश्च । अष्टिकेति—अष्टी परिमान मस्या इति वाक्ये संख्याया अतिशदन्ताया इति कः, तत आप् इरामश्च ।

बाल॰—त्यण । आपि परे त्यणत्ययोश्च कात् पूर्वस्य अनन्तस्य वामन इत्यनेन विहितस्यारामस्येरामः स्यात् । वक्ष्येति । अपवाद इत्यस्मादयमिति शेषः । दक्षिणस्यां भवा इत्यर्थे दक्षिणपश्चात्पुरोभ्यो नृसिहस्तस्य इणि त्यण् दणिणात्या सैवेति कः दाक्षिणात्यिकेति । इह भवा इति अमा कि क्वेह तिस्त्रेभ्यस्तस्त्यरामः इहत्या ततः स्वार्थेकः पूर्वस्य वामन इहत्यिका । क्षिपकादेस्तु रूपं दश्येते इति शेषः । क्षिपति या सा क्षिपा सैव क्षिपका । एवं ध्रुवका क्षिप प्रेरणे ध्रुगतिस्थैययोरित्येताभ्यामदन्ताभ्यां क आप् । तथा चटैव उपत्यैव अधित्यैव देवदत्तैवेति ॥ ७१ ॥

बाल॰—उत्त । उत्तरपदस्य लोपे हित प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यारामस्येराम आपि न स्यात् । देवदत्तैवेत्यर्थे क उत्तरपदलोपश्च देवकेति ॥ ७२ ॥

बाल०—तार । तारैवेत्यर्थे नक्षत्रे वाच्ये तारका इति निपात्यते । अस्मिन्नेव बाच्ये तरतेर्णकः तारका उपचारात् कणीनियाकाञ्चेत्येके । नक्षत्रादन्यत्र वाच्ये तारयतीति बारा भगवती सैव तारका ॥ ७३ ॥

बाल० — अष्ट । पितृदैवत्ये कार्ये कालेच वाच्ये अष्टका इति साधु । अष्टका श्वाद्ध-विशेषः कालविशेषश्चेति । अशुङ् व्याप्तौ इष्यशोस्तक इति अशधातोस्तकः । छशराजेत्यनेन ष इत्यन्ये । अन्यत्रेति स्पष्टं ॥ ७४॥ ७५. वर्णका प्रावरण विशेषे । अन्यत्र विशका । साधवः ।

७६. यत्तददसाञ्च । यका सका असकी, यकाभ्यां तकाभ्यां अमुकाभ्याम् ।

७७. आशिषि च । जीवतात् जीवका, नन्दका ।

७८. सूतकादीनां वा।

अमृता० — ७५. वर्णकेति । प्रावरण विशेषे वाच्ये वर्णका इति साधुः स्यात् । वर्णकाचन्द्रातप इत्यर्थः । वर्ण स्तुति क्रिया विस्तार गुणवचनेष्विति चौरादिक धातो र्णकः । अन्यत्र वर्णकेति व्याख्यात्रीत्यर्थः । सर्वत्रेरामावेन निपातः ।

अमृता॰—७६. यत्तदिति । न इत्यनुवर्त्तते । आपि परे यत् तत् अदस् इत्येतेषाञ्च कात् पूर्वस्यारामस्येरामो न भवति । यका सकेत्यादौ भाविनि भूतवदुपचारात् स्वादि-परत्वमङ्गीकृत्यैव—'तदादिसप्तानामि'त्यादिना यथायोग्यं कार्यं विधाय पश्चात्—''बहूनां जाति प्रश्नेऽतमजकौ'' इत्यनेन अक् प्रत्ययः, आप् च ।

अमृता०—७७. आशिषीति । आशिषि गम्यमानायाश्व कात्पूर्वस्यारामस्येरामो न स्यात् । जीवतादित्यर्थे जीवकः, 'अक आशिषि' इत्यकः, पश्चादाप् । एवं नन्दतादिति नन्दका ।

अमृता०-७८, सूतकादीनामिति । एषामापिपरे कात् पूर्वस्यारामस्येरामो वा

बाल० — वर्ण। प्रावरणविशेषे वाच्ये वर्णका इति साधु। वर्णका चन्द्रातपादिः। वर्ण वर्णस्तृतिक्रियाविस्तारगुणवचनेष्विति चौरादिकः ततो णक इति केचिदपि। अन्यत्रेति वर्णिका शास्त्रस्य टीकाव्याख्यात्रीति। साधव इति तारकादय इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

बाल० — यत्त । आपि परे यत्तददसाञ्च कात् पूर्वस्यारामस्येरामो न भवति क्षिपकादित्वात् । कतमा भवतीनां ब्राह्मणीत्यर्थे बहूनां जातिप्रश्नेऽतमजकावित्यनेनाक् । भाविनि भूतवदुपचारात् स्वादिपरताङ्गीकारेणैव तदादिसप्तानामित्यादिना यथासम्भवं कार्यं विधाय पश्चादाप् यका सकेत्यादयः ॥ ७६ ॥

बालः आशि । आशिषिच गम्ये आपि परे कात् पूर्वस्यारामस्येरामो न स्यात् क्षिपकादित्वात् । जीवतादिति जीवका नन्दतादिति नन्दका उभयत्रापि णकान्तादाप् । क्षिपकादिराकृतिगण इत्यन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ७७ ॥

प्राचीः व्याप्ति प्रदेशस्थिताः विकासितः । विकासितः । विकासितः विकासितः ।

9999

सूतका सूतिका, वर्त्तका वर्त्तिका शकुनिः, पुत्रका पुत्रिका सत्पुत्रका सत्पुत्रिका, वृन्दारका वृन्दारिका।

७६. यकपूर्वस्यापश्च वा।

इभ्यका इभ्यिका, चटकका चटकिका। आप इति किम्-शशकायतेः विवप् ततः कः -- शशकिका नित्यम् ।

८०. धात्वन्त यकपूर्वस्यापो नित्यम् । सुनायिका; सुष्ठु पच्यते सुपाकिका यवागू ।

स्यात्। सूतैव सूतका सूतिका। वर्त्तत इति वर्त्तकेत्यादि। पुत्रकेति अल्पार्थे कः, तत आप । सत्पुत्रकेति प्रशंसार्थे कः । वृन्दारकेति प्रशस्तार्थे कः ।

अमृता॰ - ७ - व सेति । आपि परे यपूर्वस्य कपूर्वस्य च आपः सम्बन्धिनः अराम-स्येरामो वा भवति । आद्यसूत्रेण नित्यमिरामे प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् । इभ्या धनवती, सैव इम्यका स्वार्थे कः, अनन्तस्येति वामनः, ततस्तस्यैनारामस्येरामः। एवं चटकैव चटकेत्यादि द्वयं । शशकायतेरिति-शशक इवाचरतीत्यर्थे शशकायं धातोः विविवत्यर्थः। अरामहरो रामधातुके, यवयो र्हरो वले इति यरामहरः, ततः कः, आप् च । अत्रारामस्ये-रामो नित्यं, स च प्रथमसत्रेणैव।

अमृता॰—८०. धात्वन्तेति । धात्वन्तस्थितौ यकौ पूर्वौ यस्य तादृशस्यापो विहिता-रामस्य स्थाने नित्यमिरामो भवति । पूर्वस्यापवादोऽयम् । सुनियकेति—नयतीति नया, ईशादल आप् च, शोभना नया यस्या सा सुनियका पीताम्बरे कः, आप्, आपः किप वेति वामन स्तस्येरामः। सुष्ठु पच्यत इति सुपाका, मावे घण्, ततः प्रागिवीय कः, आप्, अनन्तस्येति वामनः, तस्येरामः ।

बाल० - सूत । आपि परे सूतकादीनां कात् पूर्वस्यारामस्येरामो वा भवति । सुतकेति सूतैवेति सूतकादिद्वयं। वर्त्तत इति णक आप् वर्त्तकादिद्वयं। शकुनिरिति पक्षिविशेषः अन्यत्र वित्तिका काशिकासूत्रस्य व्याख्या। क्षुद्रा पुत्रा इति निन्दार्थे कस्तस्मादाप् पुत्रकेत्यादिद्वयं । सन् साधुः पुत्रो यस्या इति प्रशस्यार्थे कः सत्पुत्रकेति द्वयं । प्रशस्तार्थ-कप्रत्ययेन वृन्दारकेति द्वयं ॥ ७८ ॥

बाल०-यक। यश्च कश्चेति यकौ तौ पूर्वौ यस्य स यकपूर्वः तस्य आपश्च सम्बन्धिनोऽरामस्येरामो वा स्यादापि परे । इत्यैवेत्यर्थे कः । अनन्तस्य वामन इत्यनेनापो वामन इत्यकादिद्वयं । तथा चटकैवेति चटककादिद्वयं । इति कि किमथं । शशक इवाचरतीति क्यङ्। शशकायत क्विविति शशकायते इति वाक्ये क्विप्। अरामहरो रामधातुके इत्यरामहरः । यवयोर्हरो बले इति यरामहरः । पश्चात् कापौ शशकिकेति बिनत्यं पूर्वणेव सिद्धं ॥ ७६ ॥

५१. द्वचेषयोश्च वा।

द्वके द्विके, एषका एषिका । नज्पूर्वयोस्तु समासे सति जात स्वा-दित्वान्न । अद्वके अनेषका ।

द२. भस्त्रा-जा-ज्ञा-स्वानां जातस्वादीनामपि वा **।** भस्नका भस्निका, अजका अजिका, ज्ञका ज्ञिका, स्वका स्विका। अभस्त्रकेत्यादि च।

स्येरामो वा स्यात् । एतयो: कृष्ण नामत्वेन संसारात् प्राक अक, ततो भाविनि भृतवद्वचर्य स्वादिविहितं कार्यं कृत्वा पश्चादाप । द्वके द्विके इति द्विवचनान्तम् । स्वार्थिका क्विचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनमितकामन्तीति वचनात् केचिदेक वचनमपि मन्यन्ते-द्वका द्विकेति । नेति—नस्वाद्यन्तादापीति निषेधात् कात् पूर्वस्यारामस्य नेराम इत्यर्थः।

अमृता०- ५२. भस्त्रेति । जातस्वादीनामपि भस्ता अजा ज्ञा स्वा इत्येषां कात् पूर्वस्यारामस्येरामो वा स्यात् । भस्त्रकेति-भस्त्रा इवेति सादृश्ये कः, अनन्तस्य वामनः । एवमजकादयः। जातस्वादित्वे चोदाहरति-अभस्रकेति। नत्र पूर्वत्वात् समासे जात-स्वादित्वमित्यर्थः। एवं निर्भस्त्रिका बहमस्त्रिकेत्यादि । आदि पदेन-अनजका अनजिका, अज्ञका अज्ञिका, अस्वका अस्विकेति बोध्यम् ।

बाल०-धात्व। धात्वन्ती यकौ पूर्वी यस्य तादृशस्यापो विहितारामस्य आपि नित्यमिरामो भवति । नाययति या सा नाया इत्यत्र कत्तरि ण्यन्तनीधातोः पचादेरत तस्मादाप् । नाया इति । पच्यते इति भाव इत्यनेन घण् पाका इत्यत्राजादिगणपाठादाप । ततः शोभना नाया यस्याः शोभना पाका यस्या इति पीताम्बरे असमासान्तविधेर्वा इत्यनेन पाक्षिक: कप तिंसमञ्ज पूर्वस्य वामने कृते सुनायिका सुपाकिका इति । नीङ प्रापणे ऋहङादेर्ङ इति ङ: पचेर्घण् ततो बहुत्रीहि:। अकृतसमासान्ताद्वेति क इति जुमर-टीकाकृत्, तन्मते सुनियका इति ॥ ५० ॥

बाल०-द्वेष । आपि प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य द्वचे षयोश्चारामः येरामो भवति । कृष्णनामत्वात् प्रशंसादावर्थेऽन्त्यसर्वेश्वरात् पूर्वमक्, ततो भाविनि भूतमङ्गीकारेणैव स्वादौ यथाविहितं कार्यं कृत्वा, तत आपन्त विधाय द्वके द्विके इत्यादय:। स्वाधिका: वविचत् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रम्य वर्त्तन्ते, इति द्विशब्दोदेकवचनमिति तन्मते दका दिका इत्यपि । चान्द्रास्त् द्विवचनमेवेच्छन्तीति निजिति स्पष्टं । नेति नत् स्वाद्यन्ताः दापीत्यनेन पूर्वारामस्येरामो न स्यादित्यर्थः । न द्वके अद्वके । न एषका अनेषकेति ॥ ५१॥

बाल०-भस्त्रा । जातस्वादीनामजातस्वादिनामपि भस्त्राजाज्ञास्वानां प्रत्यय-स्थात् कात्पूर्वस्य कृतवामस्येराम आपि वा स्थात्। भस्त्रेत्र भस्त्रका भस्त्रिका।

3

प्रशेभितिका । एवं अरमाका इत्यादि । स्वभावेति किम् ? शोभितिका । तथा अविद्यमाना रमा यस्याः सा, अल्पत्वादौ को वाच्यः —अरिमका अतिरिमका । इरामो निवृत्तः ।

प्रथः वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवत् त्रादिषु नतूङ् । त्रतसी, तरतमी, चरट्जातीयी, कल्पदेश्यदेशीया रूप-पाशी त्रादयः।

अमृता॰—६३. स्वभावेति । स्वभाव लक्ष्मीतो विहितो यः कः, तत् पूर्वस्यापो वामनो वा स्यादापि, चकारादरामस्येरामश्च वा अवित । रमेव रमाका, रमकेति वामन-पक्षे, रिमकेति इरामपक्षे । जातस्वादित्वेऽिप पूर्व विदराम इष्ट इत्याह—एवमरामाकेति । न रामा अरामा सैवारामाका । इत्यादि पदेन—अरमका अरिमकेति । प्रत्युदाहरित—शोभिनकेति । शोभनैव शोभिनका, अनन्तस्येति वामनः, तत इरामः । शोभनशब्दस्य स्वभावलक्ष्मीत्वाभावाित्रत्यिमरामः । तथेति—अविद्यमाना रमा यस्या इति विग्रहे पीताम्बरः, पश्चादल्पार्थे कः, तत आप् । एवमितकान्ता रमा यया सा अतिरमा, ततः कः । पीताम्बरस्यान्यपदार्थं वाच्यत्वेन स्वभाव लक्ष्मीत्वापगमाञ्चविकल्पः ।

अमृता० — ५४. वाच्येति । त्रादिषु प्रत्ययेषु परेषु वाच्यिलङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तम वद्भवितः ऊङन्तशब्दस्तु वाच्यिलङ्गलक्ष्मीरिप पुरुषोत्तमवन्न भवित । तत्रादि पदं विवृणोति — त्रतसी इत्यादिना । त्रादयः पाशान्ता एकादश तिब्तप्रत्यया स्त्रादि शब्द वाच्या इत्यर्थः । सर्वत्रेति सप्तम्या स्त्र इति त्रप्रत्ययः । तत इति पश्चम्या स्त्रसि रिति तस् । एवं द्वित्वबहुत्वयोरिप — सर्वयोः सर्वासु वा सर्वत्र । ताभ्यां ताभ्यो वा ततः ।

एवमजकादयः। न विद्यते भस्त्रका षस्या इत्यभस्त्रकेत्यादि चेति जातस्वादेरुदाहरण-मित्यादीत्य।दिनान्यदूह्यं ॥ ५२ ॥

बाल० — स्वमा । स्वभावलक्ष्मीतो विहितो यः कस्तत्पूर्वस्यापो वामनस्तद्विधस्याप इरामश्च वा भवित आपि परे । रमैव रमाका रमका । एविमित नास्ति रमा यस्या इति अरमाकेत्यादि । स्वभाव्येति किं किमर्थं स्वभावलक्ष्मीतः यहि न स्यात्ति किं स्यात् । शोभवनैव शोभविनका इत्यत्र अनन्तस्येत्यनेन वामनस्ततः प्रत्ययस्थात् कादित्यनेन पूर्वविदरामः । तथेति सुगमं । अन्यात्वादावर्थे को वक्तव्य इति केशवणात् कप्रत्ययान्ताप् न स्वाद्यन्तादिति पूर्वारामस्येरामः । एवमितकान्ता रमा यया सा अतिरिमका ॥ ५३ ॥

बाल० — वाच्य । त्रादिषु परेषु वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः षुरुषोत्तमवद्भवति । ऊङवाच्य-लिङ्गलक्ष्मीस्तु न । त्रादिगणं स्वयमाह एतसीति । त्रादयः पाकान्ता एकादश त्रादयः। सर्वस्यां सर्वत्र । तस्यास्ततः । एवं वैष्णवतरा, वैष्णव तमा, वैष्णव चरी, वैष्णवजातीया, वैष्णवकल्पा, वैष्णवदेश्या, वैष्णवदेशीया, वैष्णव-रूपा, वैष्णवपाशा १

दूर्य. बह्वल्पार्था शिस ।बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि । एवमल्पशः ।

द६. गुणवचनी त्व-तापोः । 📶

वैष्णवतरेति— द्वयो वेष्णवयो मध्ये इयं प्रकृष्टा वैष्णवीति प्रकषिं तरः, तत आप । वैष्णवतमेति— बह्वीनां वैष्णवीनां मध्ये इयं श्रेष्ठा इत्यर्थे तमः, तत आप । वैष्णवचरीति —वैष्णवीपूर्वा इत्यर्थे भूतपूर्वे चरट्, टित्वादीप् । वैष्णवजातीयेति—वैष्णव्याः प्रकारा इत्यर्थे प्रकारवित जातीयः । वैष्णवकरुपेति — ईषदसमाप्ता वैष्णवीत्यर्थे ईषदसमाप्ती कल्प देश्यदेशीया इत्यनेन वैष्णव कल्पादित्रयम् । वैष्णवरूपेति— प्रशस्ता वैष्णवीत्यर्थे प्रशंसायां रूपः । वैष्णवपाशेति — निन्दिता वैष्णवीत्यर्थे गर्हायां पाशः ।

अमृता०—५५. वह्वीति । शस्प्रत्यये परे बह्वार्था अल्पार्था च वाच्यलिङ्गलक्ष्मी: पुरुषोत्तमवद् भवति । बहुश इति—बह्वी: प्रकारा देहीत्यथें शस् । एवमल्पाः प्रकारा देहीत्यथें अल्पशो देहीति ।

अमृता०—६६. गुणेति । त्वतापोः प्रत्ययोः परयो र्गुणबचनी वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवद् भवति । पटुत्विमिति—तस्यभाव स्त्वतापौ ब्रह्म लक्ष्म्यो रित्यनेन त्वतापौ । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादि वस्तु धर्मोभाव इति वक्ष्यते । कठीत्विमिति—कठ्याभावः,

सर्वत्रेति सप्तम्यास्त्रस्तद्धित इति । तत इति पञ्चम्यास्तिसिरिति तस् । तकवचनमत्रातन्त्रं तेन सर्वयोः सर्वासु इति द्विचनबहुवचनयोरिय सर्वत्रेति । तथा ताभ्यां ताभ्य इत्यत्रापि तत इति । एवमिति पुरुषोत्तमवद्श्यंते इति शेषः । वैष्णव्योरियं एकर्षेति प्रशंसायो तरस्तरस्तत आप् वैष्णवतरेति । एवमुत्तरत्रापि पश्चादाप् सर्वत्र । वैष्णवीनामियं श्रेष्ठा वैष्णवतमेति । वैष्णवीपूर्वा इति भूतपूर्वार्थे चरट् टित्त्वादीप् वैष्णवचरीति । एवमन्तित्वर्यो चरित्वर्यो चरित्वर्यादत्तपूर्वामिति टीकाक्रुद्धिव्याद्यातमिति । वैष्णव्याः प्रकारा इत्यर्थे प्रकारवित जातीय इत्यनेन जातीयः वैष्णवजातीयेति । वैष्णवयाः ईषदसमाप्तिरित्यर्थे ईषदसमाप्तिवत्यनेन कल्पदेश्यदेशीया इति वैष्णवकल्पादित्रयमिति । वैष्णश्याः प्रशंसा इति प्रशंसायां रूपः वैष्णवरूपेति । वैष्णवया निन्दा इति गर्हायां पाशः वैष्णवपाशेति ॥ इति प्रशंसायां रूपः वैष्णवरूपोति । वैष्णवर्याः निन्दा इति गर्हायां पाशः वैष्णवर्षाः प्रशंसा

बाल० — वह्न । शशि परे वह्नर्था अल्पार्थाच वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तम-वद्भवति । वह्नीः प्रकारा देहीति प्रकारार्थे शस् बहुशौ देहीति एवमन्या प्रकारा देहीति अल्पशो देहीति ॥ ५५ ॥

3

पट्वचा भावः पटुत्वं पटुता । गणवचनीति किम् ? कठीत्वम् । कथं व्यभिचारित्वं युक्तीनोमिति ? सामान्योपक्रमेण । कातन्त्र विस्तरे तु विशेषः । गुणग्रहणेनात्र जाति संज्ञयो निवृत्तिः क्रियते, नतु पटु शुक्लादि विशेष प्रतिपत्तिः ।

तेन पाचिकायाः पाचकत्वं, मद्रिकायाः मद्रकत्वं, अनुकूलिकायाः अनु-कूलकत्वं, आक्षिक्याः आक्षिकत्वं, द्वितीयायाः द्वितीयत्वं, पश्चम्याः

कठीशब्दो जातिवचनो वेदशाखाध्यायित्वादिति वक्ष्यते । अतो गुण वचनत्वाभावान्न पुंवत्त्वम् ।

आशक्कते—कथिमत्यादि । ननु यदि गुणवचन्या एव पुरुषोत्तमवत्त्वं भवति तिहि—युक्तीनां व्यभिचारित्विमत्यत्र क्रियावचनत्वे कथं पुंवत्त्विमिति शङ्कापक्षः । तत्र सिद्धान्त-यिति—सामान्योपक्रमेणेति । सूत्रे गुणवचनीति यल्लिक्षितं तत्रगुण शब्देन सामान्यगुणार्था आरम्यते । तथाहि—त्वतापौ जाति गुणिक्रयाणां भावे तथा स्वरूपे (संज्ञायां) च विधास्यते । इहतु गुण शब्देन जाति संज्ञे एव व्यावृत्येते, नतु विशेषगुणो लक्ष्यते । यतो व्याभिचारित्विमत्यत्र क्रियावचनत्वेऽपि यथा कथिचद् गुणवचनत्वं विद्यत एवेति सामान्य वचनत्वम् । कातन्त्र यिस्तरे यो विशेषो दृश्यते तमिष विक्ति—गुणग्रहणेनेति । एतेन प्रोक्तस्वमतमिष पोषितम् । उदाहरणैश्च तदेव स्पष्टीकृतम् ।

उदाहरणेषु जाति संज्ञाक्ष्ययो धंमंयो रभावेन सर्वत्र गुणसामान्यक्ष्य वस्तु धर्मस्य विद्यमानत्वात् पुरुषोत्तमवन्त्वमिति भावः । दृश्यते चेति—एतन्मतानुकुलः प्राचीन किव प्रयोग समूहो दृश्यते चेत्यर्थः । कामिनामित्यादि माघप्रयोगः । ११ । ३३ । दियत- कर्त्तृकावलोकनेन हि कामिजनानां मण्डनशोभा फलवती भवतीत्यर्थः । मण्डनशी सफलत्वयोः सामान्येन गुणि गुणत्व सम्नन्धः । एवं सर्वत्र सम्बन्धः कल्पनीयः । कन्येति प्राचीनकाव्यस्य प्रयोगः । कन्यायाः सौन्दर्यस्य उपभोगविरहेण निष्फलत्वं भवतीति शेषः ।

बात०—गुण । अतापोः परयोर्गणवचनी वाच्यिल ङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवत् स्यात् । वाक्योदाहरणे दर्शयति पट्येति । त्वतापौ ब्रह्मलक्ष्योरित्यनेन सर्वत्रैव त्वतापौ वक्ष्यते । अस्माच्छव्दाद्भवत इति भावलक्षणमि वक्ष्यते । किमिति किमर्थमित्यर्थः । कठ्या भावः कठीत्वमिति कठ्यत्र जातिवचनी न गुणवचनीति न पुरुषोत्तमवत्त्वतिति । कथिमिति । ननु यदि गुणवचन्या एव पुरुषोत्तमवत्त्वं युक्तीनामित्यत्र व्यभिचारित्विमत्यस्मिन् कथं पुरुषोत्तमवत्त्वमित्यक्षेपार्थः । सिद्धान्तमाह सामान्येति । सामान्यं ज्ञात्वा आरम्भेणेत्यर्थः । तथाहि, यथाकथिचद्र पेण या गुणं वक्ति तद्र पा गुणवचन्येवात्र गृह्यते, नतु पटुशुक्लादि-विशेषगुणवचनीति । किञ्च, युक्तयो व्यभिचारिण्य इति प्रथमतो विशेष्यविशेषणवोधकाले व्यभिचारिणीत्यत्र विशेषणे व्यभिचारधमंविशिष्टता प्रतीयते । अत्यव व्यभिचारिणीनां भावो व्यभिचारित्वमिति पुरुषोत्तमवत्त्व । एवं सर्वत्रैव पूर्वं विशेष्यविशेषणभावं

पश्चमत्वं, माथुर्याः माथुरत्वं, श्रोद्याः श्रोद्यत्वं, चन्द्रमुख्याः चन्द्रमुखत्वम् । दृश्यते च,—
कामिनीनां मण्डनश्री र्वजिति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ।
कन्याश्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वम् ।
वभौ बहुच्छत्र तयां पताकिनी ।
च्याकोष कोकनदतां द्यते निलन्यः ।
इयेष सा कर्त्तुमबन्ध्यरूपताम् ।

वभाविति किरातार्जुनीयप्रयोगः। पतािकनी सेना तदा बहुच्छत्र रूपेण शुशुभे इत्यर्थः। च्याकोषेति माघ प्रयोगः। निलन्य स्तत्र विकशितरक्त पद्मस्य शोभां धृतवत्य इत्यर्थः। इयेषेति कुमार सम्भवम्। सा पार्वती अबन्ध्यरूपाया भावमात्मानं कर्त्तुमर्थात् रितविषये दुःखमनन स्वभावं तस्याजेत्यर्थः। यदङ्गनेति माधः। ३। ४२। यस्यां द्वारकायामङ्गनानां रूपस्य सारूप्याद्भेदकं किञ्चद् गुणिमच्छतीिश्वरप्तरोभिराराधितो मनुः स्वाः प्रजा सिनमेषचिल्लाः (पक्षमपतनरूप व्यावर्त्तक वर्मयुक्ता अत्रक्ते इत्यन्वयार्थौ। निरीक्ष्येति किराते ६। दे। पूर्वचरणञ्च—सुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकािमति। पाण्डोः सुतेन अर्जुनेन कलमस्य धान्य विशेषस्य गोपिकां रक्षकां वीक्ष्य शरदः कृतार्थता सफलता मेने इत्यर्थः।

कल्पयित्वा विशेषणे भावप्रत्ययं विधायच पश्चात् गुणगृणिसम्बन्धविवक्षया विशेष्ये पष्ठी यदि बाधकान्तरं न स्यात्, भावप्रत्ययान्तेत् यथास्वं प्रथमादय इति । स्वमतमक्त्वा पोषकत्वेन परमतप्याह कातन्त्रेति । कातन्त्रविस्तरः कलापपरिशिष्टस्तिस्मस्त् विशेषो दृश्यते इत्यर्थः । तदेवाह गुणग्रहण इति । अत्र गुणग्रहणे जातिसंज्ञयोनिवृत्तिनिवर्त्तनं क्रियते अर्थात् कातन्त्रविस्तरकृता पद्युक्लादिविशेषस्य प्रतिपत्तिः अतिग्रहस्तु न कियते इत्यर्थः । तेन जातिसंज्ञानिवर्त्तनपूर्वकविशेषग्रहाभावेण । पाचिकाया भावः पाचकत्वमिति । अत्र या पचित सैव पाचिकेति न जातिसंज्ञे इति पुम्वत्त्वं। एवं मद्रिकाया इत्यादाविष षष्ठचन्तात् भाव इति पदं दत्त्वा वाक्यं विधाय पश्चात् त्वतापाविति । यथा पाचकत्व-मित्यादयस्तथा पाचतादेयोऽपि ज्ञेयाः। दृश्यते चेति । प्राचीनानामप्येतन्मतं दृश्यते इत्यर्थः । अथात्र स्वमतपरिपोषार्थमृत्थापितानां यथाकथिवदन्वितमात्रं क्रियते समुदाय-पद्यानामभावेन वास्तवार्थग्रहाभावात् । क्विबत् पद्मपादं क्विचत् पद्माद्धं क्विचत् समग्र-पद्यमिष वर्तते, किन्तू समग्रपद्यं विना तत्तत्प्रकरणणं विनाच यथार्थप्रतीतिर्न स्यादिति तदर्थं तत्तत्प्रकरणमनुसन्धेयं वृभूत्सा चेत् । कामिनीति । वल्लभस्य वल्लभानां प्रियस्या-वलोकनेन दर्शनेन कामिनामां युवतीनां मण्डनश्रीर्भूषणशोधा सफलत्वं व्रजति प्राप्नोत्ये-वेत्यन्वयः। अत्र मण्डनश्रीः फलेन सह वर्त्तमाना तस्याः भावः सफलत्वमिति । अत्रापि मण्डनिश्रयाः सफलत्वं धर्म इति गुणगुणिसम्बन्धे गुणिनि षष्ट्यां प्राप्तायामपि कर्त्तत्व-विवक्षया प्रथमेति । कश्चित् खेदितः कन्यां दृष्ट्वाह कन्येति । कन्यायाः श्रियामिदानीमुप-भोगामावेनैव निर्थकत्वं स्यात्। अत्र कन्याश्रीनिरर्थका तस्या भावो निरर्थकत्वं

सा मुमोच रितदुःखशीलताम् । यदङ्गनारूपसरूपतायाः । निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता । वपुरन्वलिप्त, परिरम्भमुख व्यवधानभीलुकतया न वधः । भर्ज्यविष्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपङ्गमः । शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।

वपुरिति माघः । कापि बधः आलिङ्गनसुखस्य व्यवधानं मन्यमाना स्वं यपुश्चन्दनादिना न अन्वलिप्त न लिप्तवतीत्यर्थः । भर्त्तुरिति शाकुन्तलम् । भर्त्रा विप्रकृतापि कर्दाधतापि कोधवशतया तस्य प्रतीपं विरुद्धं यास्म गमः, भर्त्तुरनिभप्रेतं मा कुरु इति शकुन्तलां प्रति कण्वमुनेरुपदेशः । शिष्यतामिति कुमारे ८ । १७ । रहिस निधुवनोपदेशिनः सुरतिवद्याः गुरोः शङ्करस्य शिष्यतां प्रपन्नया पार्वत्या यद् युवति नैपुण्यं शिक्षितं तदेव गुरुदक्षिणी— कृतमिति शेषः । बद्धेति किरातः । काचिद् रामा कोपजातिवकारे सत्यपि अभिमतां चारुतां रमणीयतामुपनिन्ये प्राप्तवतीत्यर्थः । घृष्टतेति माघः । १० । ७१ । रसिस ताभिः

किन्त्विधकरणविवक्षया गुणिनि सप्तमीति । वभाविति ! बहुच्छत्रतयोपलक्षिता पतािकनी वभौ विराजते। पताकिन्यत्र बहुच्छत्रा तस्या भावो बहुच्छत्रता तयो विशेषलक्षणात् तृतीयेत्यनेनात्र गुणे तृतीयः विधानात् गुणिनि प्रथमेति । व्याकोषेति । नलिन्यः कमलानि व्याकोषकोकनदतां दधते धारयन्तीत्यर्थः । नलिन्यो व्याकोषेण विकाशेन कोकनदा रक्तवर्णास्तासां भावः, व्याकोषकोकनदता तां । अत्र गुणिनि कर्त्तृ विवक्षया प्रथमेति । इयेषेति । सा नायिका अवधन्यरूपतां कर्त्तुमियेष इष्टवतीत्यन्वयः । सा अबन्ध्यरूपा तस्या भावोऽबन्ध्यरूपता तां । अत्रापि गुणिनि पूर्ववत् प्रथमेति । सेति । सा बाला तदानीं रतिदु:खशीलतां मुमोच जहावित्यर्थः। सा रतिदु:खशीला तस्या भाव इत्यादि पूर्ववत्। यदिति यत् यस्मादङ्गना नायिका शरदः कृतार्थतां निरीक्ष्य आत्मनोऽपि शरदो रूपसमान-रूपतायाः कृतार्थता मेने, तस्मात् शरत् सर्वाङ्गनाभिः प्रार्थ्या इत्यन्त्रयः । रूपस्य समानं रूपं यस्याः सा रूपसरूपा तस्या भावः रूपसरूपता तस्या रूपसरूपतायाः । शरत् कृतार्थाः तस्या भावः कृतार्थता तां धर्मधिमसम्बन्धेऽत्र पष्ठीति । वपुरिति नववधूर्नवोढा परिरम्भ-सुखव्यवधानाय भीलुकतया वपुरनुलिप्ता वपुष्यनुलेपनविशिष्टा वर्त्तते इत्यर्थः । नववधृहि परिरम्भणसुखस्य व्यवधानार्थं भयशीलेति लोकप्रसिद्धं। नववधूः परिम्मसुखव्यवधान-भीलुकाता तस्या भाव:परिरम्भसुखव्यवधानभीलुकता तया इत्यत्र विशेषलक्षणात् तृतीयिति गुणिनि कर्त्तरि प्रथमेति । भर्त्तुरिति । काचित् भर्त्रा विप्रकृतापि धिष्ठीकृतापि रोषणतया भर्त्तुः प्रतीपङ्गमो मास्म भूत् । भर्त्तुः शत्रुतां प्राप्ता नाभूदित्यन्वयः । प्रतीसङ्गम इति विशेषणत्वेऽपि केचिच्छब्दाः स्वलिङ्गं न त्यजन्तीत्यनेन पुलिङ्गत्वं न त्यजित, विप्रकृता रोषणा तस्या भावः रोषणता तयेति पूर्ववत्तृतीयादि । शिष्यतामिति । वद्धकोषेन विकृतौ विकारपन्नायामपि रहसि निर्जने निधूवनोपदेशिनः शृङ्गारोपदेष्टुः शिवस्य

बद्धकोपिवकृतापि रामा, चारतामिभमतामुपितन्ये। धृष्टता रहिस भर्म् षु ताभिः, क्षीवतामुपगतास्वनुवेलम्। इति। जाति संज्ञयोस्तु व्यावृत्तिः। कठीत्वं गार्गीत्वं दत्तात्वम्। त्वतापोरिति किम् —पट्वीमयम्। अनुङित्येव, पङ्गूत्वम्।

द७. भगवित नतु ढरामे । हर्के त्रियाले त्रिक्ति हिस्तनीनां समूहो हास्तिकम् ।

रमणीभिर्भत्तृषु घृष्टता विदधे इति शेषः । क्षीवतामिति माघः । १० । ३४ । क्षीवतां मत्ततामुपगतासु अनुक्षणं रोषतृप्तासु ललनासु विषये अनङ्गः सशरं धनु रग्रहीत् नु इत्युत्= प्रेक्षा ।

कठीत्विमिति—कठी चरणजाति र्वक्ष्यते, गार्गी च गोत्रजातिरिति न तयोः पुरुषोत्तमवत्त्वम् । दत्तात्विमिति—दत्तेति कस्याश्चित्रामः, अतः संज्ञायां नपुंवत्त्वम् । पट्वीमयिमिति—पट्वचाः भावः पटीत्विमिति भावे मयट् । इह गुणवचनत्वेऽपि त्वतापोः परत्वाभावात् न पुंवत्त्वम् । सर्वत्र भावे हि त्व तापौ ।

अमृता०— ५७. भगवतीति । भगवत् प्रत्यये परे वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवद् भवति, किन्तु ढरामरूपे भगवति परे तन्न भवति । हास्तिकमिति— समूहार्थे नृसिंह ठः, इइकः । पुंवत्त्वे सित नान्तस्येति संसारहरः । ढरामे तु हास्तिनेयः । पुंवत्त्वविरहादत्र अ-इद्वयस्येति हस्तिनीत्यस्य ईरामहरः ।

शिष्यतां प्रपन्नया प्राप्तया रामा पार्वती चारुतां मनोहरतामभिमतामुपिनन्ये उपजगामेत्यन्वयः। शिष्यायाः भाव शिष्यता तां। तथा चार्या भावः चारुता तामिति।
शिष्यतामिति रामाया धर्मः। चारुतामित्यभिमताया इति पूर्वत्र गुणिनि कर्त्तरि प्रथमा
परत्र गुणिनितु कर्मणि द्वितीया इति। किञ्च, प्रपन्नया इत्यस्य समानाधिकरणिवशेषणत्वे
सम्भवे सत्यिप वक्तृवैचित्र्यात् विशेषलक्षणातृतीयेति। धृष्टेति। अनुवेलमनुक्षणं भर्त्तृं षु
क्षीवतां मत्ततामुपगतेषु ताभिरिप धृष्टता नीतेत्यन्वयः। ता धृष्टास्तासां भावः धृष्टतेति
गुणिन्यनुक्तकर्त्तरि तृतीयेति यथासम्भवं व्याख्यातमिति। इत्येवं सर्वेषां मतेऽपि जातिसंज्ञाव्यावृत्तिरित्याह जातीति। कठ्या भाव इति कठीत्वं। कठीति चरणजातिः। गार्था
भाव इति गार्गीत्वं। गार्गीति गोत्रजातिरिति। दत्ताया भावः दत्तात्वमित्यत्र संज्ञात्वं।
किमिति किमथं। पट्व्या भाव इति पट्वीमयमिति भावे मयटि न पुम्वत्त्वं। अनुङिति
त्वतापोः परयोरिप अनुङ् वाच्यलिङ्गलक्ष्मीरेव पुरुषोत्तमवत् त्रादय इत्यादिशब्दग्रहणात्।
तेन पङ्ग्वा भावः पङ्गुत्विमिति॥ इ६॥

बाल०—भग । भगवति परे वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवद्भवित ढरामेतु न । हास्तिकमिति समूहार्थे नृसिंहठः । ठ इकः । तिस्मन् पुम्वत्त्वे सित नान्तस्येत्यनेन ससारहरः । ढरामेनु हास्तिनेयः पुम्वदभावादत्र अ इद्वयस्येत्यनेनेरामहर इति ॥ ५७ ॥

८८. भवत्या ष्ठळरामयोः।

भवत्यादछात्रा भावत्का भवदीयाः।

पर्द. तिथिट च हश्यते । हिन्ति । विकास

र्द०. वामनात् सस्य षस्तादौ न त्वाख्यातात् । यजुष्टम् । वामनात् किम् ? गीस्त्वं धूस्त्वम् । आख्यातात्तुभेजुस्तराम् ।

६१. पुंस्त्विमत्यादो षत्विनिषेधो वाच्यः।

अमृता०—६६. भवत्या इति । छ-ठरामयोः प्रत्यययोः परयोः भवतीशब्दस्य पुंवत्त्वं स्यात् । भावत्का इति—पुंवद्भावे सित चतुर्भुजान्तादित्यादौ तान्तादिति ठस्य कः, आदिसर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः । भवदीया इति—छईयः, सएवार्थः ।

अमृता॰—८६. तिथिट चेति । तिथट् प्रत्यये च परे वाच्यलिङ्ग लक्ष्म्याः पुरुषोत्तमवत्त्वं दृश्यते । बहुतिथीति—पूरणार्थे तिथट्, टित्त्वादीप् ।

अमृता०—६०. बामनादिति । तादौ प्रत्यये परे वामनादुत्तरस्य सस्य पत्वं भवति, किन्तु आख्यातरूपवामनात् परस्य तस्य तन्न भवति । यजुप्ट्वमिति—यजुषो भाव इति त्व प्रत्ययः । पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं स्वादि तद्धितयो रिति विष्णुपदवत्त्वात् पत्वापाये सरामस्य स्थितिः, प्रत्ययविरिश्वित्वाभावेन पूर्वसामान्येनाप्राप्ते तस्य पुनरनेन पत्वं विहितमिति बोध्यम् । गीस्त्वमित्यादौ इरुरन्तधातोरुद्धवस्येति त्रिविक्रमे जाते वामनात् परत्वाभावान्नषत्वम् । भेजुस्तरामिति प्रकषि आख्यातात् तराम् ।

अमृता॰—६१. पुंस्त्विमिति स्पष्टम् । पुमः सरामो हरिकमलेत्यादिना सरामस्य

बाल०—भव । ठछरामयोः परयोः भवत्या इत्यस्याः पुम्वत्त्वं स्यात् । भवत्या-श्छात्रा इत्यर्थे भवतीशब्दात् ठछरामौ भावत्का इत्यत्र भवत्याः पुम्बद्भावे कृते चतुर्भुजान्तादित्यनेन तान्तात् ठस्य कः । भवदीया इत्यत्रतु छ ईयः ॥ ८८ ॥

बाल॰—तिथ । तिथटिच परे वाच्यलिङ्गलक्ष्म्याः पुरुषोत्तमवत्त्वं दृश्यते । बहुतिथीत्यत्र पुरणार्थे तिथट् इति टित्त्वादीप् ॥ ५८ ॥

बाल॰—वाम । त आदिर्यस्य स तादिस्तिस्मिन् परे वामनादुत्तरस्य सस्य षत्वं स्यात् । आख्याताद्वा वनात्तु न स्यात् । यजुषः भाव इति त्वप्रत्ययः अन्तरङ्गस्वादेर्महाहरः विष्णुपदान्तत्वात् षत्वापायः, विष्णुसर्गस्तस्य षत्वं यजुष्ट्वं । किमिति वामनात् यहि न स्यात् तिह कि स्यात् । गीस्त्वं धूस्त्विमत्यत्र इष्ररन्तधातोष्द्ववस्येत्यनेन त्रिविक्रमः । अतिप्रकर्षेण इमे भेजुरिति भेजुस्तरामिति ।। दे॰ ।।

पुंस्तवं पुंस्ता । उक्तानि तद्धितकार्याणि ।

र्दे२. अथ तद्धिताः । वामुदेवोऽयम् ।

र्दे ३. तत्र समासान्ताः । महाविभुरयम् ।

र्देष्ठ. अरामः ।

प्रभुरयम्।

र्देश. ऋक्षथिपुरपः।

अरामः सामासान्तः स्यात् । अर्द्धमृचः, पुंस्त्वं — अर्द्धर्चः । नान्तस्येति

विरिश्वित्वात् षत्वे प्राप्ते निषेधोऽयम् । पुंस्त्विमिति—पुंसो भाव इत्यर्थे त्वप्रत्ययः, सान्त-सत्सङ्गस्य हरः, पुमः सस्य विष्णुचक्र पूर्वः सरामः । एवं पुंस्तेति । व्याख्यातानि तद्धित कार्याणि ।

अमृता० — ई२. अथेति बृहदधिकार आपादपरिसमाप्ते:।

अमृता०—६३. तत्रेति । तत्र तिद्धितेषु प्रथमं तावत् समासानामन्ते प्रयोक्तव्या इति समासान्ता स्तिद्धिता उच्यन्त इति शेषः । विभुनामा मध्यमोऽधिकारोऽयम् ।

अमृता०—देश. अरामइति । समासान्तेषु प्रत्ययेषु भध्ये प्रथमं अरामः दर्श्यते । प्रभुनामा स्वल्पाधिकार एषः ।

अमृता॰—देश. ऋगिति । ऋक् च पन्थाश्च पुश्च आपश्चेति ऋक्पथिपुरप्, सर्वेऽिष रामकृष्णा विभाषयेकवद् भवन्तीत्येकवचनम् । तस्मादुत्तरे अरामः समासान्तः स्यात् ।

बाल० — पुंस्त्व । पुंस्त्विमत्यादावुदाहरणे षत्वस्य निषेधो वाच्यः वक्तव्य इति । पुमः सरामो हरिकमलेत्यनेन पुमः सरामादेशस्य विरिश्चित्वात् षत्वे प्राप्तेऽयं विधिः । पुंसो भाव इति त्वतापौ सत्सङ्गान्तस्य हरो विष्णुपदान्त इत्यनेन सत्सङ्गान्तहरे कृते पुमः मस्य सरामः सच विष्णुचकपूर्व इति विष्णुचकादिपूर्वश्च । पुंस्त्वं पुंस्ता तथा पुँस्त्वं पुँस्तेतिच । इति तद्धितकार्याणि समापिताणि ॥ ६१ ॥

बाल० — अथ । अथानन्तरं तिद्धितकार्यानन्तरं तिद्धितः प्रत्यया दर्श्यन्ते । अस्य स्वजातीयविजातीयानेकाधिकारच्यापित्वात् वासुदेवतेत्याह वासुदेवेति ॥ ६२ ॥

बाल॰—तत्र । तत्र तिद्धतेषु मध्ये समासान्तास्तिद्धिता दर्श्यन्ते । अस्यतु वासु-

बाल०-अरा । समासान्तेषु मध्येऽरामः समासान्तो दर्श्यते । अस्यैकाधिकार-व्यापित्वात्प्रभु नामतेत्याह प्रभुरिति ॥ ६४॥

* gon

संसारहरः—मथुरापथः । पुरः कृष्ण पुरुषे ब्रह्मण्यभिधानम्-यदुपुरम् । त्रिराम्यान्तु – द्विपुरी त्रिपुरी । अपः — विमलापं सरः ।

अर्द्धं ऋच इतिविग्रहे—अर्द्धं समिवभागे वेति कृष्णपुरुष समासः, श्रद्धांचांदयः पुंसीति पुंस्त्वम्, तत्रत्य चकारेण ब्रह्मणि च—अर्द्धंचिमिति । मथुरापथ इति—मथुरायाः पन्था इति षष्ठीकृष्णपुरुषः । नगर वाची पुर शब्दोऽरामान्तोऽप्यस्ति, तेनापि यदुपुरमिति सिध्येत् किन्तु विष्णुजनान्त पुरशब्दस्य समासे यदुपूरित्येवमिनिष्ट रूपमापद्येत, अतस्तद्-वारणार्थमेव विधानमिदम् । द्विपुरीति—द्वेपुरी समाहृते इति, द्वयोः पुरोः समाहार इति वा विग्रहे त्रिरामी, त्रिराम्या ईविति ईप् । एवं त्रिपुरीति च ।

ननु पुरः कृष्णपुरुषे ब्रह्मण्यभिधानिमत्युक्तम्, त्रिरामी च कृष्णपुरुषान्तर्गत त्वेन दिशाता, तिह कथिमह लक्ष्मीत्वम् ? तत्रपुनररामान्ता त्रिरामी लक्ष्मी रिति यल्लक्षितं तत्तु प्रतिपदोक्तारामान्तस्यैव ग्रहणिमिति चेत्तदुच्यते,—कृष्णपुरुषेषु समाहारप्रधान चिह्नत्वेन त्रिराम्याः पृथगुपादानतो विशेषत्वात् खलु लक्ष्मीत्वम् । समासान्तप्रत्ययस्य समासावयवत्वान्न जातु लाक्षणिकता मन्तव्या, तेन बिना समासाप्रवृत्तरिति । विमलापिमिति—
विमला आपो यस्मिन् तदिति विग्रहः । सूत्रमिदं कृष्णपुरुषविषयकमेवेति शङ्कानिरासार्थं पीताम्बरे दृष्टान्तितम्, तस्य च परिस्फुटार्थः सर इत्युपन्यासः ।

बाल० - ऋक्। वृत्तिमाह अराम इति । ऋक्च पन्थाश्च पुश्च आपश्चेति विग्रहे सर्वेऽपि रामकृष्णा विभाषयैकवद्भवतीति ऋक्पथिपुरप इत्येकवचनान्तं । समासमात्रे ऋकपथिपुरप उत्तरस्मात् समासान्तोऽरामः स्यात् । अद्धमृच इति विग्रहे अर्द्धं समविभागे वेत्यनेन कृष्णपुरुषसमासे सत्यत् अर्द्धचीदयः पुंसि चेत्यनेन विहितं यत् पुंस्त्वं तदेवोक्तं प्स्त्वमिति । अर्द्धर्च इति अर्द्धर्चमित्यपि सूत्रस्थचशब्दात् । मथुरायाः पन्था इति विग्रहे मथुरापथ इति । पुर इति कृष्णपुरुषे समासे पुर इत्यस्य ब्रह्मणि ब्रह्मलिङ्गेऽभिधानं, तेन यदूनां पूः इति वाक्चे यदूपुरमिति । यद्यप्यरामान्तपुरशब्देनैव यदुपुरमिति सिध्यत्येव, तथापि विष्णुजनान्ते न समासे यदुपूरित्यादि स्यात्, तिन्नरासार्थं सूत्रे पुरो ग्रहणं। त्रिराम्यान्त्वित रूपं दर्श्यते इति शेषः । द्वे पूरौ समाहृते इति द्वयोः पुरोः समाहार इति वा द्विप्रीति । तथा तिस्रः पुर इत्यादि त्रिपुरीति । ननु पुरः कृष्णपुरुष इति ब्रह्मण्यभि-धानात् समासप्रकरणेऽरामान्ता त्रिरामीलक्ष्मीरित्यत्र प्रतिपदीक्तारामान्तित्रराम्या ग्रहणाच्च द्विपुरीत्यादौ ब्रह्मत्वे प्राप्ते द्विपुरी त्रिपुरीति कथं सिध्यतु इति चेत् केनाप्युच्यते तदैवं वाच्यं, यतः पुरः कृष्णपुरुष इति श्रह्मण्यभिहितमतएव कृष्णप् रुषेषु मध्ये त्रिराम्याः पृथक सङ्गत्वेन विशेषत्वात् लाक्षणिकारामान्तत्वेऽपि द्विपुरी त्रिपुरीत्यादावीप् स्यात्। शिष्टप्रयोगानुरोधादन्यत्रतु ब्रह्मत्वमेव तेन चतुष्पथमित्यादिकं स्यादिकं स्यादिति सर्वमन-वद्यं। अप इति रूपं दर्श्यते इति शेष:। सूत्रस्यास्य कृष्णप् रुष एव विषय इत्याश ङ्का-निरासार्थं पीताम्बरेतु विमलापिमत्याद्युदाहरति। विमला आपो यत्र तद्विमलापिति पीताम्बरप्रतीत्यर्थं सर इति विशेष्यमपि दत्तमिति ॥ देश ॥

दे६. अनुचो मानवके, बह्वचश्चरणविशेषे। अपूर्ण साधू। नत्वन्यत्र, अनुककं साम, बह् वृक्कंसूक्तम्। त्रिपुरन्तु क्वचित्। बह्वपानि सरांसि। कथं बह्वाम्पि? समाधान्तविधेरिनत्यस्वात्। गङ्गाप इत्यादिकं पुंस्येक वचनं चेति पद्मनाभः।

र्दे७. अनक्षस्य धुरः । भाग रास्य के प्राप्त करा

अमृता०—देट. अनुच इति । मानवकः शिशुः, तस्मिन् वाच्ये नञ्समासेन अरामेण च अनुच इति साधुः स्यात्, तथा वेदस्य चरणविशेषे वाच्येऽरामेण वहवृच इति साधुः भवति । उभयत्र संज्ञाविशेषे हि समासान्तप्रत्ययानु बन्धिसाधुत्वम् । अतएव ब्यावृत्तिमाह —नत्वन्यत्रेति । न विद्यते ऋक् मन्त्रो यत्र तत् अनुक्कं, सामवेदः । असमान्तविधे वंति कप् । बह्व ऋचो यस्य तत् बह्वृचं सूक्तं मन्त्र इत्यर्थः । त्रिपुरमिति तु कस्यचिन्मते, तिस्रः पुरः समाहता इति त्रिरामीसमासेऽपि लक्ष्मीत्वं न मन्यते किन्तु पुरः कृष्णपुष्ठषे बह्मण्यभिधानमिति वचनस्य हि बलवत्तां मत्वा बह्मत्वमेव केनचित्रिद्धीयत इति गूढार्थः । कथमिति—कथं न समासान्तोऽराम इति शङ्का । तत्र सिद्धान्तमाह—समासन्तविधेरिति । समासान्तविधयो नहि नित्याभवन्ति, शिष्टप्रयोगेषु तद्व्यभिचार दर्शनादिति भावः । अत्र समासान्तारामे सति अप् शब्दस्य नप् सकत्वमेव स्यादिति न नियमः, एतच्च पद्मनाभ-मतोटुङ्कनेन दर्शयति—गङ्गापइति । कृष्णपुष्ठेकृते त्वत्रोत्तर पदविल्लङ्गत्वेन लक्ष्मीत्वं बहुत्वश्च स्यात् । तस्मादिह गङ्गाया आपो—यस्मन्घटादौ स गङ्गाप इति पीताम्बरः । तत्र त्वन्यपदार्थप्रधानत्वान्नहि लिङ्गिनियम इति हृदयम् ।

अमृता०— दे ७. अनक्षस्येति । अक्षभित्रस्येतरपदार्थस्य याघूः तदुत्तरं समासान्तोऽ-

बाल०—अनृ । मानवके वाच्ये सामासान्तारामेण सह नम् पूर्वाहचोऽनृच इत्ययं साधुः । चरणिवशेषे वाच्ये समासान्तारामेण सह बहुपूर्वाहचो वहृन् इत्ययमिष साधुः । अत्यव वृत्तौ साधू साधू इत्युक्तः । न विद्यते ऋग् यस्य सोऽनृच इति । मानवक इत्युवन्यने प्रवर्त्तमानबालस्य संज्ञा वटुरिति प्रसिद्धः । वहृन् । वह्न्य ऋचो यस्य स वहृन्च इति, चरणिवशेष इति जातिविशेष इत्यर्थः । चरणं वेदशाखा इत्यन्ये । मानवक-चरणाभ्यामन्यत्र वाच्चे नेत्याह नित्वति । नास्ति ऋक् यस्येति असमासान्तिवधेर्वति कप् अनुक्कमिति । सामेति वेदः । तथा वह्न्य ऋचो यस्येति वह्नृक्कमिति । सूक्तमिति वेदोक्तमन्त्रविशेषः । त्रिपु रिमिष ववचिनमते तिस्तः पु रः समाहृता इत्यादिवाक्ये त्रिपु र-मिति तु हश्यते इति शेषः । बह्न्यः आपः येषु सरःसु तानि वह्न्यानीति । कथिमिति । ननु यदि खक्पथीत्यनेन समासान्तारामस्तिहं बह्नास्पीति कथं सिध्येदित्याक्षेपार्थः । सिद्धान्तमाह समासान्तिति । गङ्गाया आप इति वाक्येऽरामे कृतेऽत्र षष्ठीकृष्णपु रुषस्योत्तर-प्राधान्यात् अप् शन्दस्य नित्यबहुवचनान्तरवेन गङ्गापा इत्येव भवितुमहंतीति पु स्त्वा-दित्वाय पद्मनाभनतमाह गङ्गाप इति । गङ्गापा इत्यादिकमुदाहरणं पु सि पु लिङ्गे वर्त्तमानं सदेकवचनन्न भवतीति पद्मनाभ आहेत्त्यर्थः ॥ दे६ ॥

द्विध्रं, कृष्णधुरा । अक्षस्यतु—अक्षद्यः ।

र्देट. प्रत्यन्ववेश्यः सामलोमभ्याम् । प्रतिसामं प्रतिलोमम् ।

र्दर्भ. संख्यातो नदी गोदावरीभ्याम् । द्विनदं, सप्तगोदावरम् ।

रामः स्यात् । द्विधुरमिति—द्वयो धुरोः समाहार इति त्रिरामी । कृष्णस्य धू भीर इति कृष्णधूः । कृष्णपुरुषत्वादुत्तरपदवत् लिङ्गम् । अक्षस्य शकटावयवस्य धूरित्यत्र नारामः, अक्षस्यवर्जनात् ।

अमृता॰—देद. प्रतीति । प्रति अनु अव इत्यतेम्य उत्तराभ्यां सामलोमभ्यामरामः स्यात् समासान्तः । समास सामान्ये विधानमेतत् । तेन साम सामप्रति इत्यव्ययीभावे, प्रतिगतं साम इति अत्यादयो द्वितीययेति कृष्णपुरुषे, तथा प्रतिगतं सामयत्रेति मध्यपद-लोपि पीताम्बरे च प्रतिसाममित्यरामः प्रत्ययः । एवं प्रतिलोमिनिति च । उभयत्र नान्तस्येति संसारहरः ।

अमृता॰ — ६६. संख्यात इति । संख्याया उत्तराम्यां नदी-गोदावरी शब्दाम्यां समासान्तोऽरामः स्यात् । द्विनदिमिति — द्वयो नद्योः समाहार इत्यादि वावये नदीभिश्च समाहारे इत्यव्ययोभावः, अ-इद्वयस्येति ईरामहरः । एवं पश्चनदिमत्यादि च । स्वरूप ग्रहणिमह विवक्षितम्, गोदावरीत्यस्य पृथगुपादानात् ।

बाल०—अन । अनक्षस्य सम्बन्धिनो धुर उत्तरे समासान्तारामो भवित अक्षस्य सम्बन्धिनो नेत्यथं: । द्वयोर्धुरो: समाहार इति द्वे धुरौ यत्र कुले इति वा द्विधुरमिति । कृष्णस्य धूरिति कृष्णधूरेति । धूशब्दस्य लक्ष्मीत्वात् समासान्तारामप्रत्यमेऽपि लक्ष्मीता अतोऽत्राप् । अक्षस्यविति अक्षसम्बन्धिनो रूपं दश्यित इत्यर्थः । अक्षस्य धूरिति अक्षधूः नात्रारामः धूरोऽक्षसम्बन्धित्वात् । नाक्षावयवधुर इति जुमरः । अक्षारयवाचिनोऽन्न भवतीति तद्दीकाकृञ्च । अतएव तन्मते धूःशब्देनैवाक्षावयवोऽभिधीयते इति दृढधूरक्ष इति पीताम्बरेऽपि अन्न स्यात् । चक्रसम्बन्धिकाष्ठविशेषः शकटावयवोऽक्ष इति रक्षितः ॥ दे७ ॥

बाल ० — प्रत्य । समासमात्रे प्रत्यन्ववेभ्य उत्तराभ्यां सामलोमभ्यामुत्तरे समासान्तारामो भवति । प्रतिसाममिति साम साम प्रतीत्यव्ययीतावे प्रतिगतं सामेति अत्यादयो द्वितीयवेत्यनेन कृष्णपुरुषे प्रतिगतं साम यत्रेति मध्यपदलोपिपीम्बरेच प्रति-पूर्वसाम्नोऽत्प्रत्ययः । नान्तस्येत्यनेन संसारहर इति । एवं प्रतिलोपिमिति ॥ ६८ ॥

बाल०—सङ्ख्या । संख्यातः सङ्ख्याया उत्तराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां समासान्ता-रामः स्यात् । द्वयोर्नद्योः संमाहार इत्यादिवाक्ये दिक्सङ्ख्ये तद्धितार्थेत्यनेन समाहारे-ऽत्प्रत्ययः । अ-इद्वयस्येति ईरामहरः द्विनदमिति । एवं सप्तानां गोदावरीणां समाहार इति सप्तगोदावरमिति ॥ दे ॥ १००. संख्या कृष्ण पाण्डूदग्भ्यो भूमेः । दशभूमो देशः, कृष्णभूमः, पाण्डुभूमः, उदग्भूमः ।

१०१. अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ।

गवाक्षः पुंसि । प्राण्यङ्गे तु गवाक्षि ।

१०२. ब्रह्मराजहस्तिपण्येभ्यो वर्चसः। ब्रह्मवर्चसम्।

अमृता०—१००. संख्येति । संख्यावाचकात् कृष्ण पाण्डु उदक् शब्देभ्यश्चोत्तरस्य भूमेरुत्तरे समासान्तारामः स्यात् । अत्र तु पीताम्बरे ह्यराम इष्यते । दश भूमयो यत्र स दशभूमो देशः, अ इद्वयस्येति इरामहर । एवं द्विभूमः त्रिभूम इत्यादि । कृष्णाभूमिरस्मिन् देशे इति कृष्णभूमः । एवं पाण्डुभूमः । उदीची (उच्चा) भूमिरस्मिन्तिति उदग्भूमः ।

अमृता०—१०१. अक्ष्णइति । प्राणिनासङ्गादितरे वाच्ये अक्षिशब्दादुत्तरे समा-सान्तोऽरामः स्यात् । गोरक्षीव गवाक्षः, इरामहरः, गोरोरव इत्यवादेशः : पुंस्येवं वर्त्ततेऽयम्, गवाक्षो गृहरन्त्र्ये इति सम।सप्रकरणोक्तचा हि तत् सूचनात् । एवं पुष्करमिव अक्षि पुष्कराक्षम् । उपमेयं ब्याद्यादिभिरिति समास इति तु पद्मनाभः । गवाक्षीति— गोरिक्ष इति पष्ठीसमासः । अत्रापि अवादेशः, कृष्णपुष्कत्वादुत्तरपदविल्लङ्गम् ।

अमृता०—१०२. ब्रह्मोति । ब्रह्मादि चतुर्भ्यः परस्माद् वर्चसउत्तरे अरामः समा-सान्तः स्यात् । ब्रह्मणो वर्चः तेज इति ब्रह्मवर्चसम् । एवं राजवर्चसं हस्ति वर्चसं पण्य-वर्चसमिति । पण्यं विक्रयद्रव्यम् ।

बाल०—संख्या । समासमात्रे सख्यावाचकात् कृष्णापाण्डूदकशब्देभ्यः परस्याः भूमेक्तरे समासान्तारामो भवति । दश भूमयो यत्र स दशभूमो देशविशेष इति । कृष्णाः भूमिरस्येति कृष्णभूम इति कृष्णा चासौ भूमिश्चेति कर्मधारये कृष्णभूमा इत्येके । कर्मधारयस्योभयपदप्रधान्यात् कृष्णभूमा इत्यावन्तेति । अस्माकमप्येतद्भवतीति ज्ञेयं ।
पाण्डुर्भूमिरस्येति पाण्डुभूम इति श्यामरामेतु पाण्डुभूमा इति । उदीची भूमिरस्येति
उगग्भूमः । श्यामरामे पूर्ववदुदग्भूमा इति ।। १०० ।।

बाल०—अक्ष्णो । प्राणिनोऽङ्गं प्राण्यङ्गं न प्राण्यङ्गं अप्राण्यङ्गं तस्मिन् बाच्ये-ऽक्षिशब्दात् समासान्तारामः स्यात् । गोरक्षीति अत् अ-इद्वयस्येतीरामहरः, ततोऽक्षे परे गोरोरव इत्यनेनारामान्तावादेशे कृते गवाक्ष इति । एतदेव समासकार्ये उक्तं गवाक्षो गृहरन्ध्रं इत्यनेन । पुंसीति गवाक्षः पुंसि वर्त्ततेऽभिधानादिति शेषः । प्राण्यङ्गे त्विति रूपं यथा । गवामिक्ष गवाक्षीति । अत्रापि गोशब्दस्यावादेशः किन्त्विक्षशब्दस्य स्वभाव-बह्मत्वात् समासान्तत्वेऽपि ब्रह्मता ॥ १०१ ॥ 59

1:

7

सुर्प

१०३. अवसमन्धेभ्यस्तमसः। अवतमसम्। क्षीणेऽवतसमं तमः।

१०४. निःश्वोभ्यां श्रेयसः । निःश्रेयसं, श्वश्रेयसं शिवं भद्रमिति ।

अमृता॰—१०३. अवेति । अव सम् अन्धेभ्यः परस्मात् तमस उत्तरे समासान्तोऽ-रामः स्यात् । अवतमसमिति—अवहीनं तमसा, अवहीनं तम इति वा विग्रहे कुप्रादयो मध्यपदलोपश्चेति समासः । अल्पतमः अवतमसमुच्यत इत्यमर वाक्येन बोधयति—क्षीण इति । एवं सङ्गतं तमसा, सङ्गतं तम इति वा सन्तमसम् । अन्धं करोतीति अन्ध शब्दात् णिः, तत अन्धयतीति—पचादेरत्, णे हरः—अन्धम्, तच्च तत्तमश्चेति श्यामरामे अन्ध-तमसम् । यत्तमः अन्धं करोति तदन्धतमसमुच्यते, गाढतम इत्यर्थः ।

अमृता०—१०४. निरिति । निर् श्वस् इत्यव्ययाम्यां परस्मात् श्रेयस उत्तरे अरामः समासान्तः स्यात् । निश्चितं श्रेयो यत्र तिन्नःश्रयसं कैवल्यमित्यर्थः : श्वः आगामि श्रेयः अत्रेति श्वःश्रेयसमिति क्षीरस्वामी । शिवं भद्रमिति अमरधृतौ तत् पर्याय शब्दौ ।

बाल०—ब्रह्म । ब्रह्मराजहस्तिपण्येभ्यः परस्मात् वर्चस उत्तरे समासान्तारामो भवति । ब्रह्मणो वर्च इति वाक्ये ब्रह्मवर्चसमिति, एवं राज्ञो वर्च इति वाक्ये राजवच-समिति । तथा हस्तिवर्चसं पण्यवर्चसमिति । वर्चस्तेज इति । यत्र पलालरज्ज्वा ब्रीहि वेष्टियत्वा स्थापयन्ति तत् पण्यमिति धातुपारायणं ॥ १०२ ॥

बाल०—अव। अवसमन्धेम्य उत्तरस्मात् तमःशब्दात् समासान्तारामो भवति। अव हीनं तमसा, अवहीनं तम इति वा कुप्रादयो मध्यपदलोपश्चे ति समासेऽवतमसमिति। अमरमतेनेवार्थं दर्शयति क्षीण इति। तथा सन्ततं तमसा सन्ततं तम इति वा सन्तम-सिति। अन्धं करोतीति तत् करोतीति तदाचब्टे इत्यन्धशब्दाण्णः पश्चादन्धयतेः पचादित्वादत् णेर्हरः, ततः अन्धश्च तत् तमश्चे ति श्यामरामेऽन्धतमसमिति यत्तमोऽन्धं करोति तदिहोच्यते। अरामान्तस्तमसशब्दोऽप्यस्ति तेनैवावतमसादिसिद्धेऽपि सूत्रमिदम-वतम इत्यादिनिरासार्थं। इत्यादिनिरासार्थं। तमादेरस इत्यसप्रत्ययान्तेन तमसशब्देन सन्तमसादिसिद्धौ लक्षणमिदं सन्तम इत्यादिरूपिनवृत्त्यर्थमित्यन्येनाष्युक्तं।। १०३।।

बाल०—निःश्वो । निःश्वोभ्यामुत्तरस्मात् तमसः समासान्तामरामः स्यात् । निर्गतं प्रेयस इति निरादयः पञ्चम्या इत्यनेन समासः निःश्रेयसमिति । स्वःपूर्वस्यामरभते नैवोदाहरणमाह स्वःश्रेयसमिति । स्वर्गस्य श्रेय इति षष्ठीकृष्णपुरुषः । भद्रमित्यत्रामर इति शेषः ॥ १०४॥

१०५. श्वसो वसीयसः। श्वोवसीयसम् १५ दे १५

१०६. अन्ववतप्तेभ्यो रहसः।

अनुरहसम्।

१०७. प्रादेरध्वनः।

प्रगतोऽध्वानं प्राध्वः दुरध्वः ।

इति सामान्यसमासान्ताः।

अमृता०—१०५. श्वस इति श्वस् शब्दात् परस्मात् वसीयस उत्तरे अरामः समा-सान्तः स्यात् । श्वः आगामि वसीयः कल्याणमत्रेति श्वोवसीयसम् । मयूरव्यंसकादिभिरिति समास इति पाणिनीयाः ।

अमृता॰—१०६. अन्विति । अनुअव तप्त इत्येतेभ्यः परस्मात् रहस् शब्दादुत्तरे अरामः समासान्तः स्यात् । रह शब्दोऽप्रकाशार्थकः । अनुगतं रहसा, अनुगतं रह इति वा, कुप्रादय इति समासः । अनुगतो रहोऽस्मिन्निति पीताम्बरो वा । एवमवरहसम् । तप्तश्च तद् रहश्चेति श्यामरामे तप्तरहसम् । यदुत्पन्नं रहो लोके न केनिचदवगम्यते तत् तप्तरहसमुच्यत इति न्यासः, अतिगुप्तमिति भावः ।

अमृता०—१०७. प्रादेरिति । प्राद्यव्ययात् परस्मात् अध्वन उत्तरे अरामः समा-सान्तः स्यात् । प्राध्व इति—अत्यादयो द्वितीययेति कृष्णपुरुषः, नान्तस्येति संसार हरः । एवं दुर्गतोऽध्वानं दुरध्वः, निष्कान्तोऽध्वनः निरध्व इत्यादयो ज्ञेयाः । प्रादिरत्र न किलो-पेन्द्रः, धातुयोगाभावात् । प्रादेरिति किम्—परमाध्वा ।

बाल०—श्वसो । श्रशब्दादुत्तरस्माद्वर्षीयसः समासान्तारामो भवति । श्वो भविष्यत् कल्यश्व तत् वर्षीयः श्रेष्टश्चे ति श्वोवर्षीयसमिति ॥ १०४ ॥

बाल०—अन्व । अनु अव तप्त इत्येतेभ्य उत्तरस्मात् रह इत्यस्मात् समासान्तारामो भवित । अनुगतं रहसा अनुगतं रह इति वा पूर्ववत् समासः अनुरहसमिति । तथा अव हीनं रहसा अव हीनं वह इति वा अवरहसमिति । अव हीनं निन्दितं रहोऽत्रेति बहुत्रीहौ अवरहसमित्यन्ये । तप्तश्च तद्रहभ्रेति श्यामरामे तप्तरहसमिति । अत्यन्तं यद्रहो न केनापि ज्ञायते तत् तप्तरहसं तप्तमिव तप्तमिति । सर्वत्रैवात्र रहःशब्दोऽप्रकाशवचनः । रहस्तत्त्वे रहो गुहे इति मेदिनीकोषात् ॥ १०६॥

बाल०—प्रादे । प्रादेश्तरस्मादध्वन उत्तरः समासान्तारामः स्यात् । प्रगतोऽघ्वान-मिति वाक्ये अत्यादयो द्वितीययेत्यनेन मध्यपदलोपी द्वितीयाकृष्णपुरुषः । नान्तस्येत्यनेन संसारहरः प्राध्व इति । एवं दुर्गतोऽध्वानं दुरध्व इति, तथा व्यध्वादयोऽपि क्रेयाः । प्रादेरिति किं परमाध्वा । इत्येवं सामान्यसमासान्ताः प्रत्यया दिशताः ॥ १०७॥ 59

1:

धेर

११८६

त ,शार्कित है।

1 . 7 . 24 -- 0.32

* तद्धितप्रकरणम् *

9959

१०८. जात महद् वृद्धेभ्य उक्षणः श्यामरामे । यामाराम जातोक्षः । जुर्नियुदे अस्त्रपदे । नाम मेन रिम्म १००

१०६. द्वित्रिभ्यामायुष स्त्रिराम्याम् । 1 排資 一、下戶 研 一中 ह्यायुषं त्रयायुषम् ।

११०. कृष्णपुरुषे । प्रभुरयम् ।

१११. संख्याव्ययाभ्यामङ्गुलेः।

अराम इत्यनुवर्त्तते । द्वे अङ्गुली प्रमाणभस्येति तद्धितार्थे त्रिरामी,

अमृता०-१०८. जातेति । स्यामरामसमासे जात महद् वृद्ध शब्देभ्यः परस्मात् उक्षन शब्दादृत्तरे अरामः समासान्तः स्यात् । जातोक्ष इति - जातश्चासौ उक्षा वेति विग्रहः, नान्तस्येति संसार हरः । एवं महांश्चासौ उक्षा चेति महोक्षः, महतः संसारस्यान रामः, यूवा षण्ड इत्यर्थः । वृद्धोक्षस्तु जरद्गव इत्यमरः ।

अमता०-१०६. द्वित्रिम्यामिति । त्रिरामी समासे द्वित्रिभ्यां परस्मादायुष उत्तरे अरामः समासान्तः स्यात् । द्वायुषमिति—द्वयोरायुषोः समाहार इत्यादि विग्रहः, पात्राद्यन्तत्वान्न लक्ष्मीत्वम् । पात्राद्यन्त आकृतिगणः । विष्ण

अमता०-१११. संख्येति । कृष्णपूरुषे समासे संख्याशब्दादव्ययाच्च परस्मादङ्गुलि शब्दादरामः समासान्तो भवति । तद्धितश्च मात्रटिति—मात्रट परिमाणे इति, प्रमाण-

बाल०-जात। श्यामरामसमासे जातमहद्वृद्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्मात् उक्षन् शब्दात समासान्तारामो भवति । जातश्चासौ उक्षा चेति जातोक्ष इति एवं महाश्चासौ उक्षा चेति । महतः संसारस्याराम इत्यनेनारामः महोक्ष इति । तथा वृद्धश्चासौ उक्षा चेति वृद्धोक्ष इति । वृद्धोक्षस्तु जरद्गव इत्यमरः । श्यामराम इति कि जात उक्षा यस्येति जातोक्षा इत्यादि ॥ १०८ ॥ III I THE THE THE PART OF THE

बाल०-द्वित्र । त्रिराम्यां समासे द्वित्र इत्येताभ्यामुत्तरस्मादायुः शब्दात् समासान्तारामः स्यात् । हे आयुषी समाहृते द्वयोरायुयोः समाहारो वेति त्रिरामी, समासे सति अरामान्ता त्रिरामीत्यनेन लक्ष्मीत्वमत्र न स्यात्, त्रिराम्या ईवित्यनेन ईप् इतिच स्यात् पात्राद्यन्तादेराकृतिगणत्वात् लाक्षणिकारामान्तेत्वाच्च । एवं त्रीणि आर्यूष समाहतानीत्यादि वाक्ये त्र्यायुषमितिच त्रिरास्यामिति कि द्वयोरायुः द्वचायुरिति ॥१०८॥

बाल० - कृष्ण । कृष्णपुरुषे समासे सित यथास्वं कार्यं स्यात् । अधिकारोऽयं ॥११०

बाल०-सङ्ख्या । कृष्णपुरुषे सङ्ख्यावाचकात् अव्ययाच परस्मादङ्गुलिशब्दाः दत्तरे समासान्तारामो भवति । पूर्वस्मादरामोऽनुवर्त्तत इति वृत्तित्वेनाह अराम इति। द्वे इति द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थे विषये त्रिरामी स्यात् । ततस्तस्याः 1:南汉京,京汉京:1 तिद्धतश्च मात्रट्, तस्य लुक् च वश्यते, द्वचङ्गुलम्। निर्गतमङ्गुलिभ्यः निरङ्गुलम्।

११२. पुरुषादायुषः । पुरुषायुषम् । जित्र प्र

११३. वर्षा-दोर्घ-संख्यात-सर्व-पुण्यैकदेशाव्यय-संख्याभ्यो रात्रेः।

वाचिम्यो महाहर इत्यनेन तस्य लुक् च वक्ष्येते । अ इद्वयस्येति इरामहरः । निरङ्गुल-मिति निरादयः पश्चम्येति कृष्णपुरुषः । विना युद्धं न देयं भूमेरर्द्धमप्यङ्गुलमित्यत्र तु यवमाण वाचकोऽङ्गुल शब्दः प्रयुक्तो नत्वङ्गुलिरिति शेयम्।

अमृता०-११२. पुरुषादिति । क्रुष्णपुरुषे पुरुषशब्दात् परस्मादायुष उत्तरे अरामः समासान्तः स्यात् । पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषम् ।

अमृता०--११३. वर्षेति । कृष्णपुरुषे समासे वर्षादिशब्देभ्य स्तथा एकदेश वाचकात्, अन्ययशब्दात् संख्यावाचकाच शब्दात् परस्य रात्रि शब्दस्योत्तरे अरामः समासान्तः स्यात् । वर्षारात्र इति—वर्षाणां रात्रिरिति विग्रहः, अइ द्वयस्येति इरामहरः। दीर्घरात्रादीनान्तु दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति विशेषणं तुल्याधिकरणेन समासो बोध्यः। दीर्घ-रात्रः संख्यातरात्रः सर्व रात्रः पुण्यरात्र इति ।

तद्विशेषा इति रात्रेरेवभेदविशेषा इत्यर्थः। पूर्वरात्र इति—रात्रेः पूर्वमिति विग्रहे— पूर्वापराधरोत्तरादीनीत्यादिना कृष्णपुरुषः । एवं अपररात्रः उत्तररात्रः पश्चिमरात्रः मध्यरात्र शेषरात्र इत्यादयश्च । नीरात्र इति—निर्गतो रात्रिभ्य इति विग्रहे—निराद्यथः

तद्धितश्च मात्रडिति मात्रट् परिमाण इति मात्रट् वक्ष्यते । प्रमाणवाचिभ्यो महाहर इत्यैनेन तस्य मात्रट् प्रत्ययस्य लुक्च वक्ष्यते । अ-इ-द्वयस्य इत्यनेन इरामहरः । द्वचङ्गुलिमिति द्वयङ्गुलं क्षेत्रमित्यन्ये । तथा द्वे अङ्गुले प्रमाणमस्या द्वचङ्गुला भूमिरित्यपि, विन्तु टित्त्वाभावादत्रेष् न स्यात् । निर्गतमङ्गुलिभ्य इति विग्रहे निरादयः पञ्चम्या इत्यनेन समासे विरङ्गुलमिति । ननु यद्यत्र कृष्णपुरुषसमासेऽरामप्रत्ययस्तदा भूमेरप्यर्द्धभङ्गुलः मित्यत्र समासामावे कथमराम इति चेत् केनाप्युच्यते तदैवं वाच्यं, यवमान-वचनोऽङ्गुलशब्दोऽप्यस्ति तस्यैवेदं नत्वत्प्रत्ययान्ताङ्गुलिशब्दस्येति सत्यं यद्येवं सहाँ ङ्गुलशब्देन द्वचङ्गुलमित्याचिपि सिद्धि कि सूत्रेण तदेतत् कृतं द्वचङ्गुलीत्यादि

बालः पुरु । कृष्णपुरुषे पुरुषशब्दादुत्तरस्मादायुष उत्तरे समासान्तारामो भवति । पुरुषायुषमिति पुरुषस्यायुरिति वाक्ये ॥ ११२ ॥

बाल० - वर्षा । कृष्णपुरुषे सति वर्षाशब्दात् सङ्ख्यातशब्दात् सर्वशब्दात् पुण्य-शब्दात् एकदेशवाचकात् अव्ययात् सङ्ख्यावाचकाच परस्या रावेरुत्तरे समासान्तारामा

9955

वर्षारात्रः । एकदेशादयस्तद्विशेषाः । पूर्वरात्रः नीरात्रः पश्चरात्रः । रात्राह्नाहाः पंस्येव । अरामो निवृत्तः ।

११४. टित् केशवसंज्ञः ।

११४. अथ केशवारामः।

प्रभुरयम् । अयमेव टइत्युक्तः ।

११६. राजाहः संखिभ्यः।

केशवारामः स्यात् । यदुराजः । राजानमतिकान्ता अतिराजी ।

पञ्चम्येति समासः, रोरे लोप्य इति विष्णुसर्ग लोपः, पूर्वस्य त्रिविकमश्च । पञ्चरात्र इति -पञ्च रात्रयः समाहता इति वाक्ये त्रिरामी, इरामान्त त्रिराम्या ब्रह्मत्वे सिद्धे विशेष-माह-रात्राह्नाहाः प्स्येवेति ।

अमृता० - ११४. संज्ञासूत्रमिदम् । ट इट् यस्य तादृश्य प्रत्ययः केशवनामा मवति ।

अमृता॰ - ११५. अथेति अधिकारसूत्रम् । अयमेवेति - अयं केशवाराम एव समास प्रकरणे टप्रत्ययत्वेन निर्दिष्ट इत्यर्थः । टित्त्वादस्मादीप भवतीति भावः ।

अमृता॰--११६. राजेति । राजन् अहन् सिखशब्देभ्य उत्तरे केशवारामः स्यात् । बद्राज इति—यदूनां राजेति विग्रहे षष्टी कृष्णपुरुषः, नान्तस्येति संसारहरः। उदाहरणान्त-राणि दर्शयिष्यन्तेऽग्रे । अतिराजीति - अतिकान्ता राजानिमति विग्रहे - अत्यादयो द्वित्तीययेति कृष्णपुरुषः, अण् केशवगौरादिभ्य इत्यनेन ईप् वक्ष्यते ।

भवति । वर्षारात्र इति वर्षाणां रात्रिरिति । दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति दीर्घरात्र इति । तथा सङ्ख्यातरात्रः सर्वरात्रः पुण्यरात्र इतिच । तद्विशेषा इति तद्भेदा इत्यर्थः, तदिति रात्रिः। पूर्वरात्र इति रात्रेः पूर्वमिति विग्रहे पूर्वीपराधरोत्तरादीन्यवयिवनेति समासे। नीरात्र इति निर्गतो रात्रिभ्य इति निरादयः पञ्चम्या इति समासे, किन्तु रो रे लोप्यः पूर्वस्येत्यनेन निरस्त्रिविकमः। पश्चरात्र इति पश्चानां रात्रिरिति विग्रहे रात्र।ह्नादयः पंदीत्यनेन एते पुंस्येव वर्त्तन्ते । निवृत्त इति समाप्त इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

बाल॰-टित्। ट इत् यस्य स टित् टित्प्रत्ययः केशवसङ्को भवति। अथ। अथानन्तरं सामान्यसमासान्तारामस्य दर्शनानन्तरं समासान्तः केशवारामो दश्यंते। केवलैकाधिकारव्यापित्वात् प्रभुनामायमधिकारः। इत्युक्त इत्यस्मात् समासादाविति शेषः ॥ ११४ ॥

बाल० - राजा। राजाह:सखिभ्य उत्तरः समासान्तकेशवारामो भवति। यदूराज इति यदूनां राजेति विग्रहे नान्तस्येति संसारहरः। अतिराजीति अण् केशवगोरादिभ्य इत्यनेन लक्ष्म्यामीप् ॥ ११५ ॥

११७. नत् राज्याः ि यद्राज्ञी । अह्नष्टलेति द्वचहः । कृष्णसखः, अतिसखी । wetworms 3 monole ११८. गोरतद्धितल्कि।

केशवारामः स्यात् । पश्चगवं, स्त्रीगवी । तद्धितलुकि तु पश्चिम गीभिः क्रीतः पश्चगुः पटः ।

अस्ता०-१९७. नित्वति । राज्ञीशब्दात् केशवारामो न भवति । नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणिमति न्यायेन राजन् शब्दग्रहणात् स्त्रीलिङ्गान्तस्य चतस्य प्राप्ते प्रिचिध:। यदनां राज्ञी यदराज्ञी। द्वचह इति—द्वयो रह्नोः समाहार इति त्रिरामी, अह्नष्टखरामयोरेवेति संसारहर: । सर्वाव्ययाभ्यामित्यादिना अहः शब्दस्याह्नादेश सूत्रे-'समाहारवर्जं टे' इति निषेधान्नेह अह्नादेश:। अन्यत्र द्वयोरह्नोर्भव इति द्वयह्नः, तथा सर्वाह्मः पूर्वाह्म इत्यादौ चाह्नादेश स्यादिति दिशितं प्राक् । रात्राह्माहाः पुंसीति विशेष वचनात् त्रिराम्यामपि प्ंस्त्वम् । कृष्णस्य सखा कृष्णसखः श्रीदामादिः । अतिकान्ता सखायं अतिसखी।

अमृता॰--११८. गोरिति । तिद्धतमहाहरस्याविषये गोशब्दात् केशवारामो भवति । पञ्चगवमिति-पञ्चानां गवां समाहार इति वाक्ये समाहारार्थे त्रिरामी ब्रह्मत्वञ्च । ब्रह्मान्तित्रिविक्रमस्य वामन इति वामने कृते, इद्वयस्येति गोविन्दः, गोरोरव इत्यवादेशः. तत अइ-द्वयस्येत्यरामहरः । स्त्रीगवीति - स्त्रीचासौ गौश्चेति विग्रहे श्यामरामः । एवमूत्तम गवी परमगवः राजगव इत्यादयश्च । पत्रगृरिति—अत्र क्रीतार्थे यप्रत्ययस्तद्धितः, तस्य पुन:-अध्यद्धंपूर्वात् त्रिराम्याश्चाहीयस्येति महाहरो वक्ष्यते । तद्धितार्थे त्रिरामीबि वाच्यस्य पटस्य पुंस्त्वादस्य च पुंस्त्वम्, गोरीपआप इत्यादिना वामनः।

बाल० -- नत् । राज्ञचा उत्तरे समासान्तकेशवारामे नतु स्यात् । नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणिमति न्यायात् राजाह इत्यनेन राज्ञचा अपि प्राप्ते प्रतिषेधोऽयं। यदूनां यद्षु वा राज्ञी यद्राज्ञीति । द्वचह इति द्वयोरह्वोः समाहार इत्युक्तं । कृष्णसख इति कृष्णस्य संवेति । अतिसंवीति अतिकान्ता संखायमिति पूर्ववत् ॥ ११६ ॥

बाल०-गोर। अतद्धितल्कि तद्धितान्गतभावे गोशब्दात् समासान्तकेशवारामो भवति । पञ्चगविमति पञ्चानां गवां समाहार इत्यादिवाक्ये, समाहारे ब्रह्मत्वमेकत्वञ्चे-त्यनेन ब्रह्मत्वात् । ब्रह्मान्तिविकमस्य वामन इति वामने कृते उद्वयस्य गोविन्द इत्यनेन गोबिन्दः ओ अव, किन्तु गोरोरव सर्वेम्य इत्येवे कृते ततः अ इद्वयस्येत्यरामहर इतिच। स्त्रीगवीति स्त्री चासौ गौश्चेति विग्रहे। एवं दारस्य दाराणां वा गौरिति दारगवो दारमवीत्यादिच दारमञ्दः स्त्रीवाचक एकद्वित्रनान्तो नित्यं बहुवचनान्तोऽप्यस्तीत्यन्येच । तिद्वितलुकित्विति रूप दश्येते इति शेष:। कीड इत्यस्माद्विप्रह इति शेष:। पञ्चगुरित्यत्र अध्य हंपूर्वीत् त्रिराम्याभ्याहीं यस्य महाहर इति तद्धितमहाहरः गोरीप आप ऊङश्वेत्यनेन बामन इति ॥ ११७॥

११६. ग्रामकौटाभ्यां तक्ष्णः ।

ग्रामतक्षः कौटतक्षः स्वतन्त्रः ।

१२०. अति गोष्टाभ्यां शुनः

म अतिश्वः गोष्ठश्वः । पूर्वपद

१२१. मृग पूर्वोत्तरेभ्यः सक्थनः।

मृगसक्थम्।

अमृता॰-११६. ग्रामेति । ग्रामकौटाम्यां परस्मात् तक्षन् शब्दात् केशवारामः स्यात् । तक्षा सूत्रधारः, काष्ठिशिल्पीत्यर्थः । ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः, नान्तस्येति संसार-हर:। कुट्यां भव: कौट:, कौटस्य तक्षा कौटतक्ष:। स्वकुटीरे स्थित एव यः काष्ठिशिल्पेन जीविकामज्यति स कीटतक्ष उच्यते, तदेवोक्तं स्वतन्त्र इत्यनेन ।

अमृता० - १२०. अतीति । अति गोष्ठाम्यामुत्तरस्मात् श्वन् शब्दात् केशवारामः स्यात् । अतिकान्तः श्वानं अतिश्वः । गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्वः । नान्तस्येति संसारहरः ।

अमृता॰-१२१. मृगेति । मृग पूर्व उत्तर इत्येतेभ्यः परस्मात् सक्थि शब्दात् केशवारामो भवति । मृगसक्थमिति - मृगस्य सक्थि इति विग्रहे षष्ठी कृष्णपुरुषः, अ-इद्वयस्येति इरामहरः। एवं पूर्वसक्यमित्यादि।

बाल० -- ग्राम । ग्रामकौटाभ्यामुत्तरस्मात् तक्षन्शब्दात् केशवारामो भवन् समासान्तः स्यात्। तक्षा शिल्पकारी सूत्रधारादिः। ग्रामतक्ष इति ग्रामस्य तक्षेति। कुट्यां भवः कौटः स चासौ तक्षा चेति कौटतक्ष इति । स्वतन्त्र इत्यनेन स्वगृहस्थः शिल्पकारीति सूचितं । कौटतक्षः स्वतन्त्रकर्मजीवी न कस्यचित् प्रतिबन्ध इत्यन्ये ॥११८॥

वाल० अति । अतिगोष्ठाभ्यामुत्तरस्मात् श्वन्शब्दात् समासान्तकेशवारामो भवति । अतिकान्तः श्वानिमिति वाक्ये अतिश्वो वराह इति । गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्व इति ॥ ११६॥

बाल - मृग । मृग पूर्व उत्तर इत्येतेभ्य उत्तरस्मात् सक्थिशब्दात् समासान्त-केशवारामो भवति । मृगसक्यमिति मृगस्य सक्थीति विग्रहे अ इद्वयस्येत्यनेनेरामहरः सक्थनः पूर्वमिति विग्रहे पूर्वसक्थमिति पूर्वापराधरेत्यनेनात्रावयविसमासः । पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति स्यामरामो वा । एवमुत्तरसक्थिमिति ॥ १२० ॥

बाल०-उप । अप्राणिनि विषये उपमानरूपाभ्यां ताभ्यां श्वसक्थिभ्यां परस्मात् समासान्तकेशवारामः स्यात् । फलकः श्वेवेति विग्रहे उपमेयं व्याघ्रादिभिरित्यनेन समासः फलकश्व-इति। एवं फलकः सक्थीव फलकसक्थमिति। फलकश्चमीनिमितो वर्त्तुलाकारः बाल इति प्राकृतोक्त: । उपमानेति कि न श्वा अश्वा लोष्ट: ॥ १२१ ॥

१२२. उपमानाभ्यां ताभ्यामप्राणिनि । 💮 💎 फलकः इवेव फलकश्च, फलकसक्थम् ।

१२३. उरसः प्रधानार्थात् । हस्त्युरसं गवोरसम्।

१२४. कु-महद्भ्यां ब्रह्मणो वा। यम राग रहेव एवात् । दिसाई। दिस रहिन

कुबहाः कुबह्या ।

अमृता०-१२२. उपमानाभ्यामिति । अप्राणिनि वाच्ये उपमानभूताभ्यां इवन सक्यिभ्यामुत्तरे केशवारामी भवति । फलकश्च इति - उपमेयं व्याच्चादिशिरूपमानैरित्यनेन कृष्णप रुषः। फलक अर्मनिर्मित आधातनिवारकास्त्रविशेषः। आप्राणिनि किम्-वानरः श्वेव वानरश्चा।

अमता०-१२३. उरस इति । प्रधानार्थदुरः शब्दादृत्तरे केशबारामः स्यात् । हस्त्युरसिमति-हस्तिनामुरः प्रधानमिति षष्ठी कृष्णपुरुषः, मुख्यो हस्तीत्यर्थः । गवोरस-मिति गवामुरः श्रेष्ठ इति पूर्ववत् समासः, गीरोरव इत्यवादेशः । एवं रथोरसिमत्यादिच ।

अमृता०-१२४. कु महद्भ्यामिति । कुशब्दात् महच्छब्दाच् परस्मात् ब्रह्मण उत्तरे केशवारामः स्यात् । कुत्रहा इति - कुत्सितश्चासौ त्रह्मा चेति विग्रहे कुपापेषदर्थयो-रित्यनेन समासः, कुप्रादय इत्यनेन वा। नान्तस्येति संसारहरः। एवं महाब्रह्म महा-व्रह्मा। ब्राह्मण-पर्यायोऽयं ब्रह्मन् शब्दः।

बाल० - उर । प्रधानार्थादु:शब्दात् समासान्तकेशवारामो भवति । हस्त्यरस-मिति हस्तिन उर इति विग्रहे। गवोरसमिति गोरुर इति विग्रहे गोरोरव इत्यनेनान गोरवादेश: ॥ १२२ ॥

बाल०-कुम । कुमहद्भ्यामुत्तरस्मात् ब्रह्मणः परः समासान्तकेशवारामो भवति । कु कुत्सितश्चासौ ब्रह्मा चेति विग्रहे कुब्रह्म इति इयं। कुः पापेषदर्थयोरित्यनेनात्र समासः कुप्रादय इत्यनेन वा । ब्रह्मात्र ब्राह्मण: ।। १२३ ।।

बाल०-काणि। काशित्रह्म आदिर्येषां ते काणित्रह्मादयः । देशे विषये समासान्त-केशवारामान्ताः काशिब्रह्मादयः प्रयोगाः साधवो भवन्ति । अर्थात् देशनाम्नः परस्मात ब्रह्मशब्दात् पर समासान्तकेशवारामो भवतीति निर्गलितोऽर्थः। काश्यां ब्रह्मा काशिब्रह्म इति सप्तमी शौण्डादिभिरित्यनेनात्र समासः, निपातनात् काशिशब्दस्येरामस्य वामनश्च। बादिशब्दात् सुराष्ट्रब्रह्म इत्यादयोऽि क्षेया: । देशे इति कि, देवस्य ब्रह्मा देवब्रह्मा नारह इत्यादि । निवृत्त इति समाप्त इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

m-

स्य

UN

नय

धो

नि

ल-

१२४. काशि ब्रह्मादयो देशे।

साधवः । कृष्णपुरुषो निवृत्तः ।

१२६. त्रिरास्याम्।

प्रभुरयम्।

१२७. नावः।

केशवाराम इत्येव स्यात् । द्विनावं, द्विनाविष्यः, द्विनावरूप्यं काष्ठम्।

अमृता॰—१२४. काशीति । देशे वाच्ये काशिब्रह्मप्रभृतयः केशवारामेण सह साधवो भवन्ति । काश्यां ब्रह्मोति काशिब्रह्मो देशः । सप्तमी शौण्डादिभिरिति संज्ञाशब्दानां यथाकथित्वद् व्युत्पत्तिः । अस्य देश वाचित्वं काशीशब्दस्य वामनत्वश्च निपातफलम् । आदिपदेन अवन्तिब्रह्मः सुराष्ट्र ब्रह्म इत्यादयः । देश इति किम्—देवानां ब्रह्मा देव ब्रह्मा

अमृता॰—१२७. नाव इति । त्रिरामीसरामे नौ शब्दात् केशवारामो भवति । द्विनावमिति—द्वे नावौ समाहृते, द्वयो नावोः समाहार इति वा विग्रहः । समाहार वाच्यत्वेऽपि पात्राचन्तत्वाद् ब्रह्मत्वम् । द्विनाविष्य इति—द्वे नावौ प्रिये यस्येति विग्रहे प्रथमुत्तरपदप्रधानित्रिरामो, ततः समुदायेनान्यपदार्थत्वे पीताम्बरः । द्विनावक्ष्य्यमिति—द्वाभ्यां नौभ्यामागतिमिति तद्वितार्थे त्रिरामो । तत आगत इत्यर्थे रूप्यो वक्ष्यते । एवं द्विनावमयमिति च ।

बाल०—तिरा । त्रिराम्यां समासे यथास्वं कार्यं स्यात् । अधिकारोऽयं ॥ १२५ ॥

बाल०—नारः । त्रिराम्यां नावः नीशब्दात् समासान्तकेशवारामां भवित । केवलसमासान्तारामोऽप्यनुवित्ततुं शक्नोति तिव्ररासार्थमेवकारेण सह वृत्तिमाह केशवित । द्विनाविमिति द्वे नावौ समाहृते द्वयोनावोः समाहार इति वा विग्रहे समाहार- वाच्येऽत्र त्रिरामी पूर्ववदत्र त्रह्मत्वं न लक्ष्मीतेति । द्विनाविष्रय इति द्वे नावौ प्रिये यस्येति । क्षत्रोत्तरपदे त्रिरामी समुदायेनान्यपदार्थत्वात् पोताम्बरः । द्विनावरूप्यमिति द्वाश्यां नौभ्यामागतमिति तिद्वतार्थेऽत्र त्रिरामी । तिद्वतश्च रूप्यः सतु तत आगत इत्यर्थे काश्चमिति विशेष्यमि दिश्वतं ।। १२६ ।।

बाल० — अर्छ । अर्छ पूर्व यस्य सोऽर्छपूर्वस्तस्मात् अर्छपूर्वाच नौशब्दात् समासान्त-केशवारामो भवति । अर्छ समविभागे वेत्यनेन यः समासः श्यामरामान्तः सतु श्यामराम एवेत्याह अयन्त्विति । अर्छनावीति अर्छ नाव इति विग्रहे टित्त्वान्न लक्ष्म्यामीप् । नार्छा-मलक्यादय इत्यनेन न वामनः । अर्छनावन्त्रेति भवतीति शेषः । किन्त्वत्र ब्रह्मत्वं लोकाल्लोकव्यवहारात् । जुमर इत्याहेति शेषः । अर्छानौराजादिः स्यात् सच त्रिपु लिङ्गेषु वर्त्तत इति तन्मते अर्छनाव इतिच ॥ १२७॥ १२८. अर्द्धपूर्वाच्च ।

अयन्तु इयामरामः । अर्द्धनावी अर्द्धनावश्चः; ब्रह्मत्वं लोकात् । पुंस्त्वम-पीति जुमरः—अर्द्धनावः ।

१२६. खार्या वा।

द्विखारं द्विखारि ।

१३०. द्रचञ्जल-त्यञ्जले ।

साधुनी । त्रिराम्यामित्येव, द्वयोरञ्जलिः द्वचञ्जलिः ।

अमृता०—१२८. अर्द्धेति । अर्द्धं पूर्वं यस्य सोऽर्द्धपूर्वः, तथाभूतात् नौ शब्दादुत्तरं केशवारामः स्यात् । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारिवरहान्नेह त्रिरामी सम्भवेदित्यत आह— अयन्तु श्यामराम इति । अर्द्धं समिवभागे वेति प्रोक्तलक्षणेन समासादयं श्यामराम इति भावः । अत्एव सूत्रे चकारः अधिकारातिरिक्तं श्यामरामेऽपि प्राप्त्यर्थः । अर्द्धं नावीति — उत्तरपदविल्लङ्गं रामकृष्णेत्यादि शासनेन प्राप्तमेव लक्ष्मीत्वम्, किन्तु तद्व्यभिचारोऽत्र दृश्यते लोकव्यवहारादित्यर्थः । एवमेव सुपद्यं चोदितम् । पाणिनीयेऽपि तथा । पुंस्त्वमन्पीति—अर्द्धान्नौराजादः स्यात् स च त्रिषु लङ्गेषु वर्त्तत इति जुमरमते अर्द्धं नाव इत्यपि ।

अमृता॰—१२६. खार्या येति । त्रिराम्यां समासे खारीशब्दादुत्तरेकेशवारामो वा स्यात् । द्विखारमिति द्वयोः खार्थोः समाहार इत्यादि विग्रहः । पात्राद्यन्तत्वाद् ब्रह्मत्वम् । अरामाभावपक्षे द्विखारीति, ब्रह्मान्तित्रविक्रमस्येति वामनः ।

अमृता॰—१३०. द्वचञ्जलेति । त्रिराम्यां द्वचञ्जल-त्र्यञ्जल इति द्वें केशवारामेण साधुनी स्याताम् । द्वचयोरञ्जल्योः समाहार इत्यादि विग्रहे समाहार त्रिरामी। त्रिरामी-तोऽन्यत्र षष्ठी कृष्णपुरुषादौ केशवारामो न भवतीति व्यावृत्ति र्दाशता द्वचञ्जलिरिति । पाणे निकुब्जः प्रसृत स्तौ युतावञ्जलिः पुमानित्यमरः ।

बाल०—खार्या । त्रिराम्यां समासे खार्या उत्तरे समासान्तकेशवारामो वा भवति । द्विखारमिति द्वयोः खार्योः समाहार इति विग्रहे पूर्ववदत्र ब्रह्मत्वं । तथा द्विखारीति ब्रह्मान्तेत्यनेनात्र वामनः ॥ १२८ ॥

बाल०—द्वचञ्ज । द्वयोरञ्जल्योः समाहारः त्रयाणामञ्जलीनां समाहार इत्यादि विग्रहे द्वचञ्जलद्वचञ्जले द्वे केशवारामान्तत्वेन साधुनी भवतः । वृत्तिमाह त्रिराम्यामिति । वृत्तावेवकारात् द्वयोरञ्जलिरिति विग्रहे द्वचञ्जलिरित्यत्र केशवारामो न स्यादिति । पाणेनिकृब्जः प्रसतस्तौ यृतावञ्जलः प्रमानित्यमरः ॥ १२३॥

बाल०—नावा। तद्धितमहाहरे सित नवादेरुत्तरे समासान्तकेशवारामो न भवित। पश्चिमनौभिः क्रीतः पट इति विग्रहे तद्धितार्थे त्रिराम्यां सत्यां अध्यर्द्धपूर्वात् त्रिराम्या-म्यार्हीयस्येत्यनेन ठस्य महाहरो वक्ष्यते। पश्चनौरित्यत्रादिशब्दात् शर्द्धनौः द्विखारि द्विखालि त्र्यञ्चलि चेति। निवृत्तेति समाप्तेत्यर्थः॥ १३०॥

गुर

स्य

नय

च धो

न न व तल्ने ।

किश्वार

१३१. नावादे नं तद्धितमहाहरे।

पञ्चिम नौंभिः क्रोतः पटः पञ्चनौरित्यादि । त्रिरामी निवृत्ता ।

उत्तरपरम्बाद्धः

१३२. रामकृष्णे । उत् प्रभुरयम् । अस्त्रिका

१३३. ह-ष-द-चवर्गेभ्यः समाहारे।

अमृता०—१३१. नावादेरिति । तद्धितमहाहरे सित नावादेरुत्तरे विहितो यः केशवारामः स नभवति । पञ्चनौरित्यत्र क्रीतार्थे यो माधव ठो विधास्यते, तस्य च— अध्यर्द्धं पूर्वीदित्यादिना महाहरो भविष्यतीति न।त्र केशवारामः । आदि शब्देन तद्धित लुकि—अर्द्धं नौः द्विखारि द्वचञ्जलोत्येव, नत्वरामः ।

अमृता० — १३३. ह-षेति । रामकृष्णसमासे ह-ष-द-चवर्गान्तेभ्यः केशवारामः स्यात् । कंस-कंसद्रुहमिति — नित्यवैरिणामित्यनेन समाहारः, समाहारे ब्रह्मत्वमेकत्वश्चेति

बाल०—राम । रामकृष्णे समासे यथास्वं कार्यं स्यात् । अयमधिकार ॥ ४३१॥

बाल० हिष । रामकृष्णसमाहारे हि-प-द-चवर्गभ्यो हि-प-द चवर्गन्तेभ्यः समासान्तकेशवारामो भवति । कंसश्च कंसश्च क्व तयोः समाहार इति विग्रहे नित्य-वैरिणामित्यनेन समासः । कंसकंसद्ग हिमिति समाहारे ब्रह्मत्वमेकत्व चित्रहे त ब्रह्मत्वं । एवं केशीच केशिद्धिट्च तयोः समाहारः केशिकेशिद्धिषं तथा भक्तिश्च सम्वित् ज्ञानच्च तयोः समाहारः भक्तिसम्विदमिति । लक्ष्मीश्च वाक्च तयोः समाहारः लक्ष्मीवाचिमिति ॥ १३२॥

बाल० — धेन्व । धेन्वनडुह स्त्रीपुंसावादी येषां ते धेन्वनडुह स्त्रीपुंसादयः रामकृष्ण-समासे समासान्तकेशवारामान्ता धेन्वनडुह स्त्रीपुंसादयः प्रयोगाः साधवो भवित्त निपात्यन्ते इत्यर्थः । धेनुश्च अनङ्वांश्च धेन्वनडुहाविति । तथा स्त्रीच पुमांश्च स्त्रीपुंसा-विति । सूत्रे चादिग्रहणादन्योऽिप प्रयोगा दश्यंन्ते । किञ्च, न केवलिमदिमितरेतरे प्रवर्तते निपातसामर्थ्यात् समाहारेऽपीति । ऋक्च यजुश्च तयो समाहार इति विरोधिनामद्रव्याणां वेति समाहारे ऋग्यजुषिति । एतिवतरेतरेऽिप साधियतुं शक्यते सर्वेऽिप रामकृष्णा विभाषयैकवद् भवतीत्युक्तेः । यजुःशब्दस्य बह्मालङ्गत्वेन उत्तरपदविलङ्गिमिति प्राप्तेश्च । ऋक्सामे इति ऋक्च साम चेति विग्रहे । पूर्ववत् समाहारे प्राप्तेऽिप न दिष्यय आदीना-मित्यनेनात्र न समाहार इति । एवं वाङ्मनसे इत्यत्र बोद्धव्यं समासप्रकरणे एकत्रे-वोक्तत्वात् । अक्षिश्च विभिति प्राप्यङ्गानामित्यनेन समाहारः । दारगविति गवाश्चा-देराकृतिगणत्वात् समाहारः । उर्वष्ठीविभिति यद्यपि अष्ठीवच्छब्दो ग्रामवाची तथाप्येक-देशेऽस्तीति प्रतीतेः । प्राप्यङ्गानामित्यनेन समाहारः । यदात्वष्टीवच्छब्दो जानुवाची तदाऽनेन समाहारोऽयत्नसिद्ध एव जानूक्पर्वाष्ठीवदिस्त्रयामित्यमरः । निपातसामर्थ्यादण्ठीव्वतः संसारहरश्चिति । एवं पदष्ठीविमित्यि । किञ्च, पादशब्दस्य पदित्यादेशोऽष्ठीवतीव्वतः संसारहरश्चिति । एवं पदष्ठीविमित्यि । किञ्च, पादशब्दस्य पदित्यादेशोऽष्ठीवतीव्वतः निपातस्य । नक्तन्दिविमत्यादित्रयाणां विरोधिनामद्रव्याणामित्यनेन समाहारः ।

केशवारामः स्यात् । कंस-कंसद्रुहं, केशि केशिद्विषं, भिक्तसम्बदं, लक्ष्मीवाचम्।

१३४. धेन्वन डुहौ स्त्रीपुंसादयश्च।

तत्रैवोक्तम् । एवं केशि केशिद्विषमिति च । भक्तिश्च सम्बन्नेति पूर्ववत् समाहारः । शुष्काद्वैतज्ञानमत्र सम्बद् गृह्यते, तस्यैव भक्तिविरोधित्वावगमात् । वाच्शब्देनात्र तद-धिष्ठात्री वाणी लक्ष्यते, लक्ष्मी वाण्यो हि नित्यवैरित्वप्रसिद्धेः । समाहार इति किम्—प्रावृट् शरदो, गीष्मप्रावृषौ । रामकृष्ण इत्येव, अन्यत्र उत्तमवाक् ।

अमृता०—१३४. धेन्वित । रामकृष्णसमासे केशवारामेण धेन्वनडुहौ साधूभवतः, तथा स्त्रीपुंसादयश्च प्रयोगाः साधवो भवन्ति । नात्र केवलसमाहारे किन्तु इतरेतरेऽगीति बोध्यम् । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या, तेन ववचित् समासान्तरे न ह्यं षामरामप्रवृत्तिः स्यादिति निष्कर्षः । धेनुश्च अनड्वान चेति इतरेतरयोगे धेन्वनडुहौ । एवं स्त्री च पुगांश्चेति स्त्रीपुंसौ । स्त्रियाः पुगानिति षष्ठी समासे विवक्षिते तु स्त्रीपुमानिति न समासान्तः प्रत्ययः । ऋक् च यजुश्च, तयोः समाहारः, विरोधिनामद्रव्यानां वेति समाहारः । ऋक् च साम च ऋक् सामे, अत्रसमाहारे प्राप्ते—न दिधपय आदीनामिति निषेधादितरेतरद्वन्द्वः । एवं वाङ्मनसी इति च । अक्षिभ्रवमिति—अक्षिणी च भ्रवौ

अ-इयस्येति अ इरामयोर्हरः सर्वत्रेति । नक्तमिति मान्तमन्ययं दिवेत्यारामान्तमन्यय-मित्यनयो रात्रिदिवसवाचित्वाद्विरोधित्वं । अहोरात्राविति न दिधपय आदीति समाहारा-भावः। रात्रेरिरामहरः, आदगोपालयोरित्यह्नो विष्णुप्तगैस्योराम इति रात्राह्नादय इति पुरषोत्तमता अहोरात्राविमौ पुण्याविति हि दृश्यते । रात्रिन्दिविमिति सर्वं पूर्ववत् किन्त्वत्र निपातनाद्रात्रिशब्दान्मुगागमोऽपीति । अहर्दिवन्त्वित अहश्च दिवा चेतीत र तररामकृष्णः । अह्नो विष्णुसर्गस्य र इति रःसर्वेऽपि रामकृष्णा इत्येकवत् । दिवाशब्द-स्याव्ययत्वात् शिष्ठव्यवहाराद्वा ब्रह्मत्वश्चेति । नन्वेवं भवतु समानार्थानाश्च भिन्नरूपाणां क्वचिदित्येकशेषः कथं न स्यात्, सत्यं भवितुमहंति, किन्तु समानार्थाञ्चेति क्वचिद्-ग्रहणादत्र न स्यात् । स्वाभिप्रेतार्थमाह प्रतिदिनमिति प्रकारान्तरेणैतदन्यैरप्युक्तः । तद्यथा । अहंदिवमिति अहनिच दिवाच स्वभावात् सप्तम्यर्थवृत्तौ दिवाव्ययं । नक्तन्दिवमिति नक्तं च दिवाच अत्रापि द्वे आधारप्रधाने सप्तम्यर्थेवृत्ते अव्यये यद्यप्याधेयसापेक्षत्वेनागमकत्वात् द्वन्द्वोऽत्र न प्राप्नोति, तथापि द्वन्द्वेऽद्विधानसामध्यदिव भवति । प्लक्षन्यग्रधयोरस्तीति समासन्युत्पत्तिकालेनाधेयापेक्षेति समासस्तत्र सुकर एव । नन्वहर्दिवमिति प्रयोग कथं अर्थावगत्यर्थो हि प्रयोगः पर्यायाणाञ्चैकेनैवार्थस्य लब्धत्वात्, द्वितीयप्रयोगो नास्तीति अहःपर्यायश्च दिवाशब्दस्तत् कथमुभयशब्दप्रयोगोऽस्मित्रिति चोद्य आह प्रतिदिनमित्यर्थः । वीप्सात्रार्थं इति भाव:। वीप्सात्रार्थं इति भाव:। वीप्सार्थद्योतनार्थंश्व उक्तार्थस्यापि क्वचित् प्रयोगो दृश्यते । वीष्सार्थेच द्वन्द्वोऽद्विधानसामर्थ्यदिवागन्तव्य इति । रामकृष्णा-धिकार: समाप्त: ॥ १३३ ॥

,,,

ल-

राट

स्य

378

नय

च

धो

नि । च तुः ते

• तद्धितप्रकरणम् •

9929

साधवः । आदि ग्रहणात्—ऋग्यजुषं, ऋक्सामे अक्षिभ्नुवं, दारगवं, उर्वष्ठीवं, पदष्ठीवं, नक्तन्दिवं, अहोरात्रौ, रात्रिन्दिवम् । अहिंदवन्तु प्रतिदिवमित्यर्थः । रामकृष्णो निवृत्तः ।

१३४. अव्ययोभावे।

प्रभुरयम् ।

१३६. शरदादेः।

चेति विग्रहे—प्राण्यङ्गानामिति समाहारः। दारगवमिति—दाराश्च गावश्चेति गवाश्वादे राकृतिगणत्वात् समाहारः। गोरोरव इत्यवादेशः, अइ द्वयस्येत्यरामहरः।

उर्वष्ठीविमिति—ऊरूच अष्ठीवन्तौ चेति प्राण्यङ्गानामिति समाहारः । अत्र संसार हरश्च निपातसामर्थ्यादेव । एवं पादौ च अष्ठीवन्तौ च पद्यष्ठीवम् । इह संसारहरः, पादस्य पद्भावश्च निपातबलात् । नक्तन्दिवमिति—नक्तं च दिवा चेति विरोधिनामिति समाहारः । नक्तं दिवा चेति विरोधिनामिति समाहारः । नक्तं दिवा चेति विरोधिनामिति समाहारः । नक्तं दिवा चेति सप्तम्यर्थकं मव्ययद्वयम् । सप्तम्यर्थवृत्त्यो द्वयोरव्यययोस्तु न कुत्र समासो विहितः, स चेह निपातादेव भवति । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ, अत्र त्वितरेतरयोगः, नद्धिपय आदीनामिति समाहार निषेधात् । अइ-द्वयस्येति रात्रेरिरामहरः, रात्राह्माहाः पुंसीति पुंस्त्वम् । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवं, मुमागमश्चात्र निपात कार्यम् । अह दिवमिति—अहनि च दिवा चेति इतरेतर द्वन्द्वः । सर्वेऽपि रामकृष्णा विभाषयैकवद्भवन्तीत्येक वचनम् ।

ननु अर्थलाभार्थमेव शब्दः प्रयुज्यते, पर्याय शब्दानामेकेनैवार्थस्योक्तत्वात् द्वितीयस्य प्रयोगो नोपपद्यते, इह तु अहन् दिवा चेति दिवस वाचि पर्यायशब्दयोः कथमेकत्र समासे प्रयोग इति चेत् ? सत्यम्, अत्र वीप्सायां द्विरुक्तिः, वीप्सा द्योतनार्थमुक्तस्यापि प्रयोगो न विरुध्यते, किन्तु चार्थ उत्पद्यमानो द्वन्द्वो वीप्सार्थे न प्राप्नोतीत्यत इह निपातित इति विमर्शः । दिवा शब्दस्याव्ययत्वादिह च ब्रह्मत्वम् ।

अमृता०- १३६. शरदादेरिति । अन्ययीभावे शरदादे रुत्तरे केशवारामः स्यात्।

बाल०-अन्य । अन्ययीभावे समासे यथास्वं कार्यं स्यात् अधिकारोऽयं ॥ १३४॥

बाल॰—शर। अव्ययीभावे शरदादेरुत्तरः समासान्तकेशवारामो भवति । केशवारामः पूर्वतोऽनुवर्त्तत इति सूचयन् वृत्तित्वेनाह केशवेति । उपशरदिमिति शरदः समीपिमिति अव्ययं सप्तम्याद्यर्थेषु नित्यमित्यनेन समीपेऽव्ययीभावः । उपविपाशमिति । विपाशा नदीविशेषः तस्याः समीपिमिति पूर्ववदव्ययीभावः । अ इद्वयस्येत्यारामहरः । उपदिवमिति दिवः स्वर्गस्य समीपिमिति पूर्ववत् । उपदृशमिति हशः नेत्रस्य समीपिमिति । उपदिशमिति दिशः पूर्वदिः समीपिमिति । प्रतिदृशमिति वीप्सायां हशं हशं लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः । एवं प्रतिदृशमित्यपि । उपचतुरिमिति चतुर्णां समीपिमिति ॥ १३५॥

केशवारामः स्यात् । उपशरदं उपविषाशं उपदिवं उपदृशं उपदिशं प्रतिदृशं प्रतिदिशं उपचतुरम् ।

१३७. प्रते रुरसः सप्तम्यर्थे ।

उरिस वर्त्तते प्रत्युरसम् ।

१३८. समनुप्रतिभ्योऽक्ष्णः।

उपशरदिमिति—अव्ययं सप्तम्याद्यर्थेषु नित्यमिति सामीप्यार्थे अव्ययीभावः। एव मुप-विपाशमिति च। विपाशा सिन्धुनदस्य शाखा नदी, अइ द्वयस्येत्यारामहरः। दिवः स्वर्गस्य समीपं उपदिवम्। दृशो नेत्रयोः मीपिमत्युपदृशम्। एवमुपिदशिमिति। दृशं दृशं प्रति दृशमिति वीप्सायामव्ययीभावः। एवं प्रतिदिशम्। चतुर्णाः समीपमुपचतुरम्। किञ्च प्रतिमनसं प्रत्युपानहं उपानुहुहं उपहिमवतं प्रत्यनसमित्येते चादि पदेन ग्राह्याः।

अमृता० — १३७. प्रतेरिति । अव्ययीभावे विषये प्रतिपूर्वात् सप्तम्यर्थे वर्त्तमाना -दुरस् शब्दात् केशवारामः स्यात् । उरसिवर्त्तत इति विग्रहः । सप्तम्यर्थे इति किम् — उरः उरः प्रति प्रत्युरः । वीष्सार्थेऽव्ययीभावान्न केशवारामः ।

अमृता॰ — १३८. सिमिति । अव्ययीभावे सम् अनु प्रति इत्येतेभ्यः परस्मात् अक्षि शब्दात केशवारामो भवति । अक्ष्णोः समीपं, अक्ष्णा सङ्गतमिति वा समक्षम् । अव्ययीभावे सम् शब्देन समासविधानाभावात् तिष्ठद् ग्वादित्वात् समासो ज्ञेयः । अक्ष्णोः समीपं अन्वक्षम्, अक्ष्णो योग्यमिति वा । अनु यंस्य समीपमाहेत्यादिना समासः, पश्चाद् योग्ययो

बाल०—प्रते । अव्ययीभावे विषये सप्तम्यर्थे वर्त्तमानादुरसः परः समादान्त-केशवारामः स्यात् । उरिस उर्त्तत इति विग्रहे अव्ययं सप्तम्याद्यर्थेष्वित्यव्ययीभावः प्रत्युरसिमति । सप्तम्यर्थे इति किं यदातु उरः उरः प्रतिप्रत्युरः तदा वीप्सासायाम-व्ययीभावः, किन्तु न केशवारामः ॥ १३६ ॥

बाल०—सम। अव्ययीभावे समनुप्रतिभ्य उत्तरस्मादक्ष्तः परः समासान्तकेशवान्
रामो भवति । समक्षमिति अक्ष्नोः साक्षादिति विग्रहः । यद्यप्यत्राव्ययीभावविद्यायकं
सूत्रं न दृश्यते, तथाप्यनेन व शवारामिवधानात् संशव्दस्य साक्षादर्थत्वेन साक्षाच्छव्दस्यतु
समीपार्थत्वेन अव्ययं सप्तम्येत्यनेन समीपे अव्ययीभावः करणीय इति । अन्वक्षमिति
अक्ष्नोः समीपमिति अनुर्यस्य समीपमाहेत्यनेनात्राव्ययीभावः । प्रत्यक्षमिति अक्षिणी
आभिमुख्येनेति । अभिप्रतिलक्षणेनाभिमुख्ये इत्यनेनात्राव्ययीभावः । ननु यद्ये वं तर्हि कथं
प्रत्यक्षो घट इति उच्यते, प्रतिगतोऽक्षिणी इति विग्रहे अत्यादयो द्वितीययेत्यनेनात्र
मध्यपदलोपी द्वितीयाकृष्णपुरुष इति । लक्षणाभावात् समाधानपूर्वकं परोक्षमिति साधयित
कृताव्ययीति । अक्ष्नोऽक्ष्नोर्वा परमविषय इति कृताव्ययीभावे प्रत्यक्षमिति निपात्यते
इत्यन्वयः ॥ १३७ ॥

२११

ल-

रात

स्य

नय

— च धो

नि न-। व समक्षं अन्वक्षं प्रत्यक्षम् । कृताच्ययीभावे निपात्यते—अक्ष्णः परं परोक्षम्। १३६. नदीगिरि पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यो वा । उपनदं उपनदि ।

१४०. उपशुनोपजरस-सरजसानि, अनुगवमायामे । साधूनि ।

रित्यनेन वा । अक्ष्णोः प्रति अभिमुखं प्रत्यक्षम् । अभिप्रती लक्षणेनाभिमुख्ये इत्येनेन समासः । अक्ष्णोः परं पश्चादित्यर्थः । अव्ययीभावे कृते आराम स्थाने ओरामो निपात्यत इत्याशयः ।

अमृता॰—१३६. नदीति । अन्ययीभावे नदीप्रभृति चतुभ्यं उत्तरे केशवारामो वा भवति । उपनदिमिति नद्याः समीपिमिति विग्रहः । उपनदि इत्यत्र ब्रह्मान्तित्रिविक्रमस्येति वामनः । एवमुपगिरं उपगिरि, उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि, उपाग्रहायणं उपाग्रहायणीति ।

अमृता॰—१४०. उपेति । अव्ययीभावे केशवारामेण सह उपशुन-उपजरससरजस इत्येतानि साधूनि भवन्ति । शुनः समीपमुपशुनम् । शुनः सङ्कोच-विकारयो रेवेति नियमेन तदन्यत्र संसारहर विरहादत्र निपातादेव संसारहरः । जरायाः समीपमुपजरसम् । जराया नित्यं जरस्भाव इइ निपातफलम् । रजसा सर साकल्यमिति सरजसम् । साकल्यार्थेऽ-व्ययीभावः, सहस्य स भव स्तत्रैवोक्तः केशवाराम इह निपातादेव । अनुगवं शकटं, गोवद् दीर्घमित्यर्थः आयाम इति किम्—गोः पश्चात् अनुग् ।

बाल० — नदी । अव्ययीभावे नदी गिरि पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येतेम्यः समासान्तकेशवारामो वा स्यात् । उपनदिमिति नद्या समीपिमिति पूर्ववत् समीपे व्यययीभावः । उपनदीति अव्ययीभावस्याव्ययत्वब्रह्मत्वाभ्यां ब्रह्मान्तित्रिविक्रमस्य वामन इति वामनः । एवं उपिरं उपिरि उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि उपाग्रहायणं उपाग्रहणायणीति ॥ १३ ॥

बाल०—उप । अव्ययीभावे समासान्तकेशवारामेण सह उपशुनोपजरससरजसानि त्रीणि । आयामेऽर्थे अनुगवन्त्र साधूनि भवन्ति । शुनः समीपमिति उपशुनमिति समीपेऽव्ययीभावः । श्वन् युवन् मधविन्नत्येषामित्यनेन वस्य उर्भगवति । नान्तस्येत्यनेन प्राप्तसंसारहराभावोऽत्र साधोः फलं । तथा जरायाः समीपमिति उपजरसमिति । जराया जरस् वेत्यनेन जरसादेशे विकल्पे प्राप्ते नित्यं जरसादेशो निपातफलं । जरसा साकल्यमिति सरजसमिति केशवाराम एवत्र निपातफलं सहस्य सभावस्तूक्त इति ॥१३६॥

बाल०—अन । अव्ययीमावे अनश्वानन्तात् समासान्तकेशवारामो भवति । -उपशाङ्ग्रीधन्वमिति शाङ्ग्रीधन्वनः समीपमिति पूर्ववदव्ययीभावः । नान्तस्येति संसारहरः । पीताम्बरे धनुषो धत्वन्नित्युक्तं तस्यैवेदं ॥ १४० ॥ १४१. अनश्च । जन्म उपशार्ज्यधन्वम् ।

१४२. ब्रह्मणि तु वा । उपकर्म उपकर्म ।

१४३. विष्णुदासाद् वा । उपमुरिभदं उपमुरिभत् । अव्ययीभावो निवृत्तः ।

१४४. स्वतिभ्यां नतौ प्रत्ययौ प्रशंसायां किमस्तु क्षेपे।

अमृता०—१४१. अनश्चेति । अन्ययीभावे अनन्ताचीत्तरे केशवारामः स्यात् । उपशाङ्क्षंधन्वमिति—शाङ्क्षंधन्वनः समीपमिति विग्रहे अन्ययीभावः । नान्तस्येति संसार- हरः, शाङ्क्षंधन्वन्निति तु पीताम्बरः, धनुषो धन्वन्नित्यादेशस्य तत्रैवोक्तत्वात् । एवं राज्ञः समीपमुपराजं, दशानां समीपमुपदशमित्यादि ।

अमृता०—१४२. ब्रह्मणीति । अव्ययीभावे ब्रह्मणिवर्त्तमानादनन्तादुत्तरे तु विभाषया केशवारामो भवति । कर्मणः समीपं उपकर्ममित्यादिद्वयम् । अरामपक्षे नान्तस्येति संसार हरः । एवं प्रत्यहं प्रत्यहरिति ।

अमृता०—१४३. विष्ण्वित । अन्ययीभावे विष्णुदासादुत्तरे केशवारामो वा स्यात् । उपमुरिमदिमिति पूर्ववत् सामीपचाथ अन्ययीभावः । एवमुपदृषदं उपदृषत्, प्रति-सिमधं प्रतिसिमिदित्यादि ।

अमृता॰—१४४. स्वितिम्यामिति । प्रशंसायां गम्यमानायां सुअति इत्येताम्यां परेम्यः पूर्वविहितशब्देभ्यः तो अराम केशवारामौ प्रत्ययौ न भवतः, तथा क्षेपे निन्दायां सत्यां किम् शब्दादुत्तरस्मान्नाम्नश्च तौ प्रत्ययौ न भवतः । स्वृगित्यत्र ऋक्पथिपुरव

बाल०—श्रह्म । अव्ययीभावे ब्रह्मलिङ्गे वर्त्तमानादनस्तु समासान्तकेशवारामो वा स्यात् । कर्मणः समीपमिति उपकर्ममित्यादिद्वयं ॥ १४१ ॥

बाल०-- विष्णु । अन्ययीभावे विष्णुदासात् परः समासान्तकेशवारामो वा स्यात् । मुरिभदः समीपिमिति उपमुरिभदिमित्यादिद्वयं निवृत्त इति पूर्ववत् ॥ १४२ ॥

बात० — स्वति । प्रशंसायां गम्यमानायां स्वतिभ्यामुत्तरेभ्यः पूर्वोक्तनामभ्यः तौ पूर्वोक्तौ प्रत्ययौ न भवतः । कि । क्षेपे आक्षेपे गम्ये किम्शब्दादुक्तरेभ्यो नामभ्यस्तु तौ न भवतः । पूर्वोक्तावित्यस्मात् समासान्ताविति योज्यं । शोभनेति श्यामरामविग्रहो दिशितः । स्वृगित्यत्र ऋक्पथोत्यनेन प्राप्नारामो न स्यात् । अत्यृगिति अतिकान्तः ऋचिमिति । सुराजेति मतिकान्तो राजानमितराजेत्यत्रापि । किपुरिति कि कुत्सिता चासौ पुश्चे ति । एवं किराजेति । किमिति कुत्सितार्थं मान्तमव्ययं ॥ १४३ ॥

ল-

299

14

स्य

नय

च द्यो

नि न-।

व तुर्ग "

तद्धितत्रकरणम् •

१२०१

ল-

299

तौ पूर्वोक्ताराम-केशवारामौ । शोभना ऋक् स्वृक् । एवमत्यृक् , सुराजा, अतिराजा, किंपूः किराजा ।

१४४. नञ्कृष्णपुरुषाच्च न, पथस्तु वा।

अनुक् अराजा, अपथं अपन्थाः ।

१४६. पीताम्बरे।

विभुरयम्।

४७. संख्येयादच् नतु वहोः।

उपदशाः ।

इत्यनेन प्राप्तोऽरामो न स्यात् प्रशंसावगमात् । अत्यृगिति —अतिक्रान्त ऋचिमिति प्रशंसा बोध्यते । सुराजेति — शोभनो राजेति विग्रहे कुप्रादय इत्यनेन श्यामरामः । अत्र राजाहः सिखभ्य इति प्राप्त केशवारामो न, एवमितराजेति । किपूरिति —कुत्सिताचासौ पूश्वेति विग्रहे पूर्वेवत् समासः । किमिति निन्दार्थकं मान्ताव्ययम् । एवं किराजेति । स किसखा हितान्न यः श्रुणोतीति भारिवः ।

अमृता॰—१४४. नित्रति । नत्र् कृष्णपुरुषात् च तौ प्रत्ययौ नभवतः, नत्र् कृष्ण-पुरुषे पथ उत्तरे तु तौ वा भवतः । पूर्ववत् प्राप्ते प्रतिषेधः ।

अमृता॰—१४६. पीताम्बर इत्यधिकार सूत्रम् । पीताम्बर समासे वक्ष्यमाण कार्याणि स्युरित्यर्थ:।

अमृता०—१४७. संख्येयादिति । पीताम्बर समासे संख्येयशब्दात् अच प्रत्ययः स्यात्, बहु शब्दादुत्तरे तु स न भवति । उपदशा इति—दशानां पदार्थानां समीपे इमे इति विग्रहे—अब्ययादूराधिकासन्नाः संस्येयवाचिसंख्ययेत्यनेन पीताम्बरः । चित्त्वात् संसारहरः । अष्टादशपर्यन्ताः संख्याशब्दाः संख्येये वर्त्तन्त इति प्रागुक्तम् ।

बाल० — नज् । नज्कृष्णपुरुषाच्च तौ न भवतः नज्कृष्णपुरुषात् पथस्तु वा भवतः । अनृगिति न ऋगिति अत्रापि प्राप्ते पूर्ववित्रिषेधः । एवमराजेति । न पन्थ इत्यपथ-मित्यादिद्वयं, किन्तु सङ्गचाव्ययाभ्यां पथ इत्यनेनापथमित्यत्र ब्रह्मत्वं । अपन्था इत्यत्रतु पथ्यादीनामिरामस्येत्यनेन पथिशब्दस्येरामस्यारामः थात् पूर्वं नुक् चेति ॥ १४४ ॥

बाल॰ - पीता। पीताम्बरे यथास्वं कार्यं स्यात्। अधिकारोऽयं।। १४४।।

बाल०—सङ्ख्ये । पीताम्बरे सङ्ख्येयशब्दादच् भवति । पीताम्बरे बहुशब्दादच् नतु भवति । दशानां पदार्थानां समीपे इमे इति विग्रहे उपदशा इति । अव्ययादूराधिका-सन्नाः खङ्ख्येयवाचिसह्नय्येत्यनेनात्र पीताम्बरः । अष्टादशपर्यन्ताः सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्त्तन्ते ततः पराः सङ्ख्याः सङ्ख्याने चेत्युक्तं ॥ १४६ ॥ १४८. विंशते स्तिहरश्चिति।

आसर्त्रावंशाः । द्वित्राः पश्चषाः लक्षकोटाः । + ग्रन्य - स्ति रिपिट्र रिवि त

वहोस्तु—उपवहवः । क्रिके उन्तर्भे

१४६. अन्ययादि संख्यान्तात् कृष्णपुरुषादच् ।

त्रिशतो निर्गतो निस्त्रिशः, निश्चत्वारिशः।

अमृता॰ —१४८. विशतेरिति। च इत् यस्य स चित्, तादृशि प्रत्यये परे विशिति शब्दस्य तिभागस्य हरः स्यात्। विशतेरासन्नाः आसन्नविशाः पदार्थाः। अत्र संसारस्य हरिश्चितीति प्राप्ते तिलोपो विधीयते। द्वित्रा इति—द्वौ वा त्रयो वेति विप्रहे—संख्या गुणितत्ये वार्थे चेति पीताम्बरः। पञ्च वा पड् वेति पञ्चषाः। लक्षं वा कोटि वेति लक्ष कौटाः। उपवहव इति—बहुनां समीपे इमे इति विग्रहः। उद्वयस्य गोविन्दः।

अमृता० — १४६. अव्ययादीति । अव्ययादिश्वासी संख्यान्तश्चेति अव्ययादि संख्यान्तः, तादृशात् कृष्णपुरुषादुत्तरे अच् प्रत्ययो भवति, सतु समुदायेन पीताम्बरः स्यात् । निर्गतः त्रिंशत इति विग्रहे—निरादयः पञ्चम्या इत्यनेन कृष्णपुरुषः, सच समुदायेनान्य पदार्थ वाचकत्वात् पोताम्बरः । निश्चित्रः खड्ग इत्यर्थः । एवं निर्गतः चत्वारिशत इति निश्चत्वारिशः कश्चित् पदार्थः ।

बालः — विशा । चिति परे विशते स्तिहरो भवति । आसन्नविशा इति विशते-रासन्ना इमे इति । द्वित्रा इति द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे । सङ्ख्यागुणितत्वेवार्थे चेत्यनेनात्र पीताम्बर इति । एवमुत्तरत्रापि । पश्चषा इति पश्च वा षड् वा इति लक्षं वा कोटयो वा इति । वहोस्विति रूपं दश्यंते इति शेषः । उपवहव इति बहूनां समीपे इति । उद्वयस्य गोविन्द इति गोविन्दः ॥ १४७ ॥

बाल०—अन्य । अन्ययादिश्वासौ सङ्ख्यान्तश्चेति तस्मात् कृष्णपुरुषादित्यनेन कृष्णपुरुषान्तो गृह्यते । तेन पीताम्बरेऽन्ययादिसङ्ख्यान्तात् कृष्णपुरुषसमासान्तादुत्तरोऽच् भवति । पीताम्बरस्य विभवाधिकारत्वात् तस्मादन्यस्मिन् समासेऽपि प्रत्ययो भवतीति भङ्गचा दर्शयन् वाक्यं दर्शयति त्रिशेति । निस्त्रिशः खड्गः । एवं चत्वारिशतो निर्गतः निश्चत्वारिश इति उभयत्रैवात्र निरादयः पञ्चम्या इति समासः ॥ १४८ ॥

बाल०—स्वाङ्गा । स्वाङ्गवाचकाभ्यामक्षिसक्थिभ्यां परः पीताम्बरे समासान्त-केशवारामो भवति । सूत्रे प्रत्ययनिदंशाभावात् अच्प्रत्यय एवानुवर्त्तितुमहंतोति तद्वारणार्थं न्यायघटितवृत्तिमाह मण्डूकेति । मण्डूकप्लुत्या इत्यस्मान्न्यायेनेति पूरणीयं । तथाहि, मण्डूको भेको यथा प्लुत्या लम्फेनोपवेशनस्थानात् किन्त्रिह्ंशं परित्यज्य स्थानान्तरे पतात तद्वदत्रापि केशवारामः पूर्वस्मादनुवर्त्तते इत्यर्थः । कमलाक्ष इति कमले इवाक्षिणी यस्येति अ-इद्वयस्येतीरामहरः । एवं कमले इवाक्षिणी यस्या इति कमलाक्षीति टित्त्वादीप् । दीर्घमक्थ इति दीर्घ सक्थि यस्येति पूर्वविदरामहरः । अस्वाङ्गत्वे सिततु स्य

JA

नय

च धो

नि न । च तुः ने

ल-

उनारवर - केरावरिमाः १५०. स्वाङ्गाभ्यामिक्ष-सक्थिभ्याम् ।

मण्डूकप्लुत्या केशवाराम एव। कमलाक्षः, कमलाक्षी, दीर्घ सक्थः। अस्वाङ्गत्वेतु — दोर्घसक्थि शकटम्, स्थूलाक्षिरिक्षुः । अद्रवंसूत्तिमद-विकारजं प्राण्यङ्गं स्वाङ्गम्।

१४१. अङ्गुले दिहिण। द्वचङ्गुलं दारु।

स्थूलसक्थीत्यादि।

अमृता॰--१५०. स्वाङ्गाभ्यामिति । स्वाङ्गवाची योऽक्षिशब्द:, यश्च तादृश एव सकथिशब्दः, ताभ्यामृत्तरे केशवारामः स्यात् पीताम्बरे । अनुवृत्तिशङ्का वारणाय न्याय-मुट्टङ्क्यति—मण्डूक प्लुत्येति । मण्डूको भेको यथा प्लुतेन उल्लङ्क्षनेन गच्छति तथा चेयमनुवृत्तिः प्लुतेन अच् प्रत्ययाधिकारमुल्लङ्घच आगच्छतीति मावार्थः । कमलाक्ष इति —कमले इव अक्षिणी यस्येति विग्रहः, अइद्वयस्येति इरामहरः। कमलाक्षीतिटित्त्वात्— अण् केशव गौरादिभ्य इति ईप्। दीर्घसक्थ इति—दीर्घ सक्थि यस्येति पूर्वविदरामहरः। सक्थि ऊरुरित्यर्थः । दीर्घ सक्थीत्यादौ स्वाङ्गत्वाभावान्न केशवारामः । पूर्वोक्तं स्वाङ्गस्य लक्षणं स्मारयति—अद्रविमत्यादिना । पीताम्बरादन्यत्र तु न केशवाराम.—सुन्दराक्षि,

अमृता॰-- १४१. अङ्गुलेरिति । दारुणि काष्ठे वाच्ये पीताम्बरे अङ्गुलिशब्दात् केशवारामः स्यात् । अङ्गुलिशब्देनात्र तदुपमानत्वं लक्ष्यते, काष्ठस्याङ्गुलेरनुपत्तेः । द्वे अङ्गुली इवाऊ्ली यस्य तत् द्वचङ्गुलं काष्ठम्, धान्यादि चालन काष्टमित्यर्थः। अइ-द्वयस्येति इरामहरः।

रूपं दश्यंते । दीर्घसक्थीति दीर्घं सक्थि यस्येति । स्थूलान्यक्षीणि यस्येति स्थूलाक्षिरिति । अत्र सक्थ्यक्षिशब्दौ न स्वाङ्गवाचकौ भवतः, किन्तु ताभ्यां शकटस्य कश्चिदवयवस्तथा इक्षोरिप अक्षिसाहश्यात् कश्चिदवयवोऽभिधीयते इति साङ्गत्वाभावादत्र न केशवारामः। पीताम्बराभावत्वेतु परमञ्च तत् सक्थि चेति श्यामरामे परमसक्थीति तथा परमाक्षि चेति । कारकपादोक्तस्वाङ्गव्यवस्थापिकया ज्ञापितस्वाङ्गस्यात्रापि ग्रहणिमिति सूचयन् त्त्कारिकाफलभूतमाहाद्रविमिति ॥ १४८ ॥

बाल०-अङ्गु । दारुणि वाच्ये पीताम्बरेऽङ्गुलिशब्दात् केशवारामी भवन् समासान्तो भवति । द्वे अङ्गुली इवाङ्गुली यस्य तत् द्वचङ्गुलं वाविति । अङ्गुलि-सहशावयवं धान्यानां चालनकाष्टमुच्यते । दारुणि वाच्ये मुख्याभिरङ्गुलिभिः सम्बन्धो न भवतीति अङ्गुलिसादृश्यादङ्गुलिसदृशेषु दार्ववयवेषु वर्त्तमानोऽङ्गुलिशब्दोऽत्राश्रीयते। तथा पञ्चाङगलमित्यप्यन्ये ॥ १४० ॥

बाल०—द्विति । पीताम्बरे द्वित्रिभ्यामुत्तरस्मात् मूद्धर्नः समासान्तकेशवारामो भवति । द्विमुर्द्ध इति द्वौ मूर्द्धानौ यस्येति । निवृत्त इति समाप्त इति ॥ १४१ ॥

१४२. द्वित्रिभ्यां मूद्ध्नः । द्विमुद्धः । केशवारामो निवृत्तः ।

१५३. अरामः ।

प्रभरयम्।

१५४. नज् सु-दुभ्यों हालि-सक्थिभ्यां वा।

अहलः अहलिः, असक्यः असक्यिः।

अमृता०-१४२. द्वित्रिभ्यामिति । पीताम्बरे द्वित्रि शब्दाभ्यामुत्तरस्मात् मुर्द्धन् शब्दात् केशवारामः स्यात् । द्विमूर्द्धइति द्वौ मूर्द्धानौ यस्येति विग्रहः । नान्तस्येति संसार-हर:। एवञ्च त्रिमुर्द्ध इति।

अमृता०-१४४. नित्रति । पीताम्बरे नज् सु दुर् इत्येतेभ्यः पराभ्यां हलि-सक्थि-भ्यामुत्तरे अरामः प्रत्ययो वा भवति । न विद्यते हलि र्यस्येति अहल इति द्वयम् । एवम-सक्यइति द्वयम् । तथा सुहलः सुहलिः, सुसक्थः सुसक्थः, दुईलः दुईलिः, दुःसक्थः दु:सकथिरिति च प्रयोज्यम् । अत्रैव दु:षक्तः दु:षक्तिरिति जुमरः, तत्तु न बहुप्रयोजनकम्, षन्ज सङ्गे इत्यस्माद्धातोः क्त क्ति प्रत्ययाभ्यां सिद्धयोः सक्त सक्ति शब्दयोः पीताम्बरे तत्तत्सिद्धेरिति।

बाल०-अरामः। यथास्वं नाम्नोऽरामः स्यात्। अराम इति समासान्ताराम इत्यर्थः । अन्तरालाधिकारोऽयं पीताम्बरस्त्वनुवर्त्तते ॥ १५२ ॥

बाल०--नत्र्। नत्र्सुदृभ्यों हलिसक्थिभ्यामुत्तरः समासान्तारामो वा भवति पीताम्बरे । नास्ति हलिर्यस्येति अहल इति द्वयं । तथा नास्ति सक्थि यस्येति असक्थ इति द्वयं। एवं सुहल इति द्वयं। तथा सुसक्थ इति द्वयं तथा दुईल इति द्वयं, दु:सक्थ इति ध्यश्व । एतदेव जयादित्यादीनामपि मतं । अत्रैव दुःषक्त इत्यपि जुमर: । जुमरटीका-कारस्तु तत् सूत्रमेवं व्याख्यायते । तद्यथा । नज् सु दुर् इत्येतेभ्यो यथाक्रमं हिल सक्थि सक्ति इत्येतेभ्यो बहुवीहौ वा अद्भवतीति। अतएव तन्मते अहलः अहलिः सुसक्यः सुसक्षिः दु:षक्तः दु:पक्तिरित्येवोदाहरणं । किञ्च, दु:पक्त इतिद्वये सञ्ज परिष्वञ्जे किः स्थादेद्विरङ् व्यवायेऽनीति षत्वं, दन्त्यादिरपि नवापि दृश्यते, तदा सच समवाये इत्यस्य रूपमिति यदुक्तं तत्त् नावकलितं बहुवीहौ पदद्वयसमासत्वेनैव दृःषक्तादिद्वये दुरव्ययस्य धातूना योगाभावेनोपसर्गत्वाभावात् । हलहलि-सक्यसक्थिसक्तसक्ति-शब्दा-नामेव रूपद्वयसिद्धौ समासान्तविधानमेकस्मिन्नेवार्थे प्रयोगद्वयसिद्धचर्थमिति यदुक्तं तत्त्वस्माकमप्यभीष्टं ॥ १५३ ॥

बाल॰ -- लक्ष्मी । लक्ष्मीरूपः पूरणप्रत्ययः लक्ष्मीपूरणप्रत्ययस्तस्मात् प्रमाणी-शब्दाच समासान्तारामो भवति पीताम्बरे। कृष्णा पश्वमी यासां रात्रीणां ता रात्रयः स्य

नय

च धो

व तुः नं

• तद्धितप्रकरणम् •

202

299

१४४. लक्ष्मी पूरणप्रत्ययात् प्रमाणी शब्दाच्च । कृष्णापश्चमा रात्रयः । वैष्णवीप्रमाणाः शक्तयः ।

१४६. नाभेः संज्ञायाम् ।

पद्मनाभः । उर्णनाभिरित्येके ।

अमृता०—१४५. लक्ष्मीति । लक्ष्मीश्चासौ पूरणप्रत्ययश्चेति लक्ष्मीपूरणप्रत्ययः, तस्मात् तथा प्रमाणीशब्दाचोत्तरे अरामः स्यात् पीताम्बरे । कृष्णापश्चमा इति—कृष्णा पश्चमी यासां रात्रीणां ताः रात्रयः कृष्णापश्चमाः । अइ द्वयस्येति ईरामहरः । कृष्णा इत्यत्र वाच्यलिङ्गलक्ष्मीरित्यादिना पुंवत्त्वन्तु न, "न च पूरणीप्रियादिषु" इति तत्रैव निषेधात् । लक्ष्मी पूरणप्रत्ययादित्यत्र पूरण प्रत्ययस्य लक्ष्मीत्वेऽपि अन्यपदार्थस्य च लक्ष्मीत्वे ह्ययमत् प्रत्ययः, पुंस्त्व निषेधश्च । तस्य पुरुषोत्तमत्वे ब्रह्मत्वे वा न हि ते कार्ये इति तत्रैव विवृतमस्ति—तुल्यार्थान्यपदार्थत्व एव निषेधःः समासान्तोऽत् प्रत्ययश्च, अन्यत्र तु न तौ किन्तु कप् प्रत्ययः । कृष्णापश्चमी रात्रि यत्र पक्षे स कृष्णपश्चमीकः पक्ष इति । प्रमाणीति स्वकृष ग्रहणम् । वैष्णवी (शक्तिः) प्रमाणी यासु ताः शक्तयो वैष्णवीप्रमाणाः । अत्रापि नपुंस्त्वम्, नवृष्णीन्द्रहेतु तद्धितलक्ष्मी रिति निषेधात् ।

अमृता॰—१४६. नाभेरिति । संज्ञायां गम्यमानायां पीताम्बरे नाभिशब्दादुत्तरे अत्प्रत्ययः स्यात् । पद्मनाभ इति—पद्मं नाभौ यस्य, पद्मिमव नाभिर्यस्येति वा पद्मनाभो विष्णुः । एवं उर्णा स्तन्तवो नाभौ यस्य स उर्णनाभः कोट भेदः, अईद्वयस्येति इरामहरः । संज्ञायामपि नाभेरुत्तरे सर्वत्रारामं नेच्छन्ति केचिन्मुख्या इत्याह—उर्णनाभिरित्येक इति ।

कृष्णापश्चमा इति, वाच्यलिङ्गलक्ष्मीरित्यत्र नतूङ् नच पूरणीप्रियादिष्विति निषेधात् पूर्वपदस्यात्र पुरुषोत्तमवन्न भवति । किश्व, लक्ष्मीपूरणप्रत्ययादित्यत्र पूरणप्रत्ययादिति कृतेऽपि प्रयोगसिद्धेः यत् लक्ष्मीति कृतं तदेतत् ज्ञापकं, यदा पीताम्बरेऽपि लक्ष्मीर्वाच्या तदैव लक्ष्मीरूपपूरणप्रत्ययान्तात् समासान्तारामः यदातु पुरुषोत्तमो वाच्यस्तदा ऋरामगोपी सपिरिति वक्ष्यमाणेन कप् । एतदेव समासे तुल्यार्थान्यपदार्थत्वे इत्यनेन विवृतं । वैष्णवी प्रमाणी यासु ताः शक्तयः वैष्णवीप्रमाणा इति न वृष्णीनद्वहेतुतद्वितान्तेत्य-नेनात्र न पुम्वत् ॥ १५४॥

बाल०—नाभेः । संज्ञायां वाच्यायां पीताम्बरे नाभेरुत्तरेः समासान्तारामो भवति । पद्मनाभ इति पद्मं नाभौ यस्य पद्मिव नाभिर्यस्येति वा विग्रहः । उर्णनाभ इति उर्णास्तन्तवो नाभौ यस्येति विग्रहः । उर्णनाभिरिति तन्मतेऽत्र समासान्तान्न भवति ॥ १४४ ॥

बाल०—गोधूलः। कालविशेषे वाच्ये पीताम्बरे समासान्तारामेण साई गोरुत्तरस्य धूलेः गोधूलः साधुः। गवा धूलियंत्र स गोधूलः सन्ध्यायाः प्राक्काले इत्यर्थः। केषाश्चिदभीष्टं गोधूलि पशुपतिमतेनैव दूषयित गोधूलिरिति। पशुपतिः शिरः सत्वत्र न सम्भवित यतो माहेशे कस्यापि मतं नोत्थापयित न दूषयितच, तत् पूर्वं व्याकरणानाम-भावत्वात्, पशुपतिः कश्चित् पण्डित इति ॥ १४६॥

१५७. गोधूलः कालभेदे । स्थितः । गोधूलिरित्यसाधुरिति पशुपतिः ।

१४८. नक्षत्रेभ्यो नेतुः।

मृगो मृगशिरो नेता यासां ता मृगनेत्रा रात्रयः।

१४६. त्रि-नज्-सु-व्युपेभ्यश्चतुरः।

त्रिगुणिता श्रत्वारो यस्मिन् त्रिचतुरः अचतुरः ।

अमृता० — १५७. गोधूल इति । कालविशेषे वाच्ये पीताम्बरे अरामप्रत्सयेन गोधूल इति साधुः स्यात् । गवां धूलि यंत्रकाले स गोधूलः, सन्ध्यायाः प्राक् काल इत्यर्थः । केचित्तु गोधूलि शब्दाररामं न स्वीकुर्वन्तीति तन्मतं पशुपति वाक्येन दुषयति — असाधुनिरिति । पशुपति वेयाकरणः ।

अमृता०—१४८. नक्षत्रेभ्य इति । पीताम्बरे नक्षत्र वाचिभ्यः परस्मान्नेत्रशब्दा-दुत्तरे अरामो भवति । मृगशिरो नक्षत्रस्य नाम, तस्यैकदेशो मृगइति । नेता नायक इत्यर्थः । ऋरामस्य हरविधानाभावात् ऋद्रयं र इति सन्धिना मृगनेत्रः, पश्चादाप् लक्ष्म्यम् ।

अमृता०—१५दै. त्रि नित्रति । पीताम्बरे त्रि-नत्र् सु-विष्ठप इत्पेतेभ्य उत्तरस्मात् चतुर् शब्दादरामः स्यात् । त्रिचतुर इति—संख्यागुणितत्वे इत्यादिना समासः । एवं त्रयो वा चत्वारो वेति विग्रहेऽपि त्रिचतुरः । निवद्यन्ते चत्वारो यस्मिन् सोऽचतुरः । एवं शोभनाश्चत्वारो यस्मिन् स सुचतुरः, विगताश्चत्वारो यस्मात् स विचतुरः, उपगताश्चत्वारो यस्मिन्, चतुर्णां समीपेऽयमिृति वा उप चतुर इति ।

बाल० — नक्ष । पीताम्बरे नक्षत्रवाचिभ्यो नेतृगब्दात् समासान्तारामो भवति । मृग इति स्पष्टं । नेता नायक इत्यर्थः । एवं पुष्पनेत्रादयोऽपि ॥ १५७॥

बालः —िनन्न् । त्रि नन्न् सु वि उप इत्येतेभ्य उत्तरस्माञ्चतुःशब्दात् समासान्ता-रामः स्यात् पीताम्बरे । त्रिचतुर इत्यत्र सङ्ख्यागुणितार्थे वार्थे चेत्यनेन पीताम्बरः । अतएव त्रयो वा चत्वारो वेत्यपि विग्रहः । अचतुर इति न सन्ति चत्वारो यस्मित्ति विग्रहः । न चत्वारो यस्य विषयीभवन्तीत्यर्थः । एवं शोभनाश्चत्वारो यस्मिन् सुचतुर इति विगताश्चत्वारो यस्मिन् विचतुर इति । विवधं यस्य चत्वारो विषयीभवन्तीत्यर्थः । उपगताश्चत्वारो यस्मिन् चतुर्णां समीपेऽयं इति वा उपचतुर इति ॥ १४८ ॥

बाल०—अन्त । पीताम्बरेऽन्तः शब्दात् वहिस्शब्दाच्च परस्माल्लोम्नः समासान्ताः रामो भवति । अन्तर्लोम इति अन्तर्वक्षसि लोमान्यस्येति । वहिलोम इति वहिः सर्वाङ्गे लोमान्यस्येति ॥ १४६॥

स्य

ल-

W.

नय

च धो

नि न-। व

十" 11

१६०. अन्तर्विहभ्यां लोम्नः । अन्तर्लोमः वहिलोमः ।

१६१. प्रादे निसकाया नस् च।
प्रणसं उन्नसं मुखम्।

१६२. स्थूलेतरात् संज्ञायाम् ।

द्रुणसः गोनसः । नेह—स्थूलनासिकः ।

अमृता॰—१६०. अन्तरिति । पीताम्बरे अन्तर्विहः शब्दाभ्यामुत्तरस्मात् लोमन् शब्दादरामः स्यात् । अन्तलोमान्यस्येति अन्तलोमः । एवं वहिलोंम इति नान्तस्येति संसारहरः ।

अमृता॰—१६१. प्रादे रिति । पीताम्बरे प्राद्यव्ययादुत्तरस्मात् नासिका शब्दात् अरामः स्यात्, तस्मिन् सित नासिकाया नस इत्यादेशश्च भवति । प्रणसमिति—प्रगता नासिका यत्र तत् मुखमित्यर्थः । एवमुत्रता नासिका यत्र तदुत्रसमिति । पूर्वत्र प्रादे र्नस इति णत्वम् ।

अमृता॰—१६२. स्थूलेति । पीताम्बरे संज्ञायां गम्यमानायां स्थूलभिन्नशब्दा-दुत्तरस्या नासिकाया अत्प्रत्ययो नसादेशश्च स्यात् । द्रुणसइति—द्रु वृक्ष इव नासिका यस्येति समुदायेन संज्ञा गम्यते । संज्ञायां नतु गादिति पूर्वपदाप्णत्वम् । गो नीसिकेव नासिका यस्य स गोनसः । स्थूलनासिक इति—गोरीप आप इति वामनः । स्थूलनासिको वराहः । संज्ञायामिति किम्—तुङ्गनासिकः ।

बाल०—प्रादे । पीताम्बरे प्रादेश्तरस्या नासिकायाः, परः समासान्ता रामः स्यात् । तस्मिन् परे नासिकाया नस्च । प्रणसमिति प्रगता नासिका यत्रेति । प्रादेनंस इत्यनेनात्र णत्वं । उन्नसमिति उत्कृष्टा नासिका यत्रेति ।। १६० ।।

बाल० — स्थूले । संज्ञायां गम्यमानायां पीताम्बरे स्थूलेतरात् परस्या नासिकायाः समासान्तारामो भवति तस्मिस्तस्या नस्च । द्रुवृंक्ष इव नासिका यस्य स द्रुणस इति समुदायेनात्र संज्ञा गम्यते, संज्ञायां नतु गादित्यनेन पूर्वपदान्नस्य णत्वं । गोर्नासिकेव नासिका यस्य स गोनस इति । स्थूला नासिका यस्येति स्थूलनासिको वराह इति नात्रारामः किन्तु गोरीप आप इति वामनः ॥ १६१ ॥

बाल०—काला । पीताम्बरे संज्ञायां कालयस महानसादयश्च प्रयोगा अरामान्तत्वेन साधवो भवन्ति । कालमयो यस्येति कालायसः कश्चित् । महती नासिका यस्येति महानसः पाकस्थानं । एवं वार्द्धीणस इत्यादयोऽपि । वृद्धा नासिका यस्येति वृद्धस्य वार्द्धीभावः साधोः फलं । णत्वन्च द्रुणसवत् । एवं निपातत्वेन यथासम्भवं शिष्टप्रयोगानुसारेण कार्यं परिकल्पनीयं । वार्द्धीणस इति वृद्धधातोः स्फायादेव इति रः गुणः तस्य विकार इति टण्

१६३. कालायस-महानसादयश्च संज्ञायां साधवः ।

अमृता०—१६३. कालायस इति । पीताम्बरे संज्ञायां कालायसं महानसादयश्च अत्प्रत्ययेन साधवो भवन्ति । कालमयो यस्येति कालायसं लौहम्, संज्ञाणब्दानां यथा कथि वृद्धविद्याः । महती नासिका यस्य स महानसः पाकगृहम् । आदिपदं विवृणोति—खरादीति । खरादि पूर्वायाः खर खुर-वि पूर्वाया नासाया इत्यर्थः, पीताम्बरे अत् प्रत्ययेन खरणस प्रभृतयो वा निपात्यन्ते, पक्षे खरणा इत्यादयश्च । खरस्य गर्दभस्य नासेव नासा यस्य स खरणसः, खरणा वा । खुर इव नासा यस्य स खुरणसः खुरणा वा । अत्र नासाया नसादेशश्च निपातादेव । संज्ञायां नतु गादिति पूर्वपदात् णत्वम् । अरामप्रत्ययामाव पक्षेऽपि नसादेशः, अत्वसन्तोद्धवस्येति त्रिविक्रमः । विगता नासा अस्येति विनसः, विग्रा

वार्डीव नासिकास्येति वृद्धचर्थतद्वितेत्यादिना पुम्वन्निषेध इत्यन्ये। खर आदिर्यस्य स खरादिः स पूर्वो यस्याः सा खरादिपूर्वा तस्याः । पीताम्बरे समासान्तारामेण साद्धे खरादिपूर्वाया नासायाः स्थाने खरणसादयस्त्रयः। खरण आदयस्त्रयश्च वा निपात्यन्ते । वाशब्दो व्यवस्थार्थो विकल्पार्थश्चेति उभयसामञ्जस्यात्। खरादीत्यत्रादिपदेन खुरशब्द-विशब्दयोर्ग्रहणं नान्येषां। विग्रा इत्यत्र नवचित् ववचित् पुस्तके विग्रा इति नराम-सत्सङ्गश्च पाठो दृश्यते निपातबलात् सोऽपि भवितुमहंति, किन्तु पाठीनमतेनानैक्यात् न बहुत्रयोजनक इति खरा तीक्ष्णा नासा यस्येति खरस्य नासेव नासा यस्येति वा मध्य-पदलोपी पीताम्बर: । खरणब्दात् नासायाः समासान्तारामस्तस्या नस्च निपातात् संज्ञायां नतु गादिति पूर्वपदाण्णत्वश्व । अस्मन्मते सूत्रेऽस्मिन् नासाया ग्रहणमन्येयान्त् नासिकाया इति । एवं खुर इव नासा अस्येति खुरणस इति पूर्ववत् सर्वं । तथा विगता नासा अस्येयि विनस इतिच पूर्ववत्। खरणा इति पूर्वविद्विग्रहसमासौ। एवं खुरणा इत्यपि । किन्त्वत्र द्वये निपातसामर्थ्यात् समासान्तारामस्तिस्मन् नसादेशो नसादेशोच सत्यरामहरश्च । पूर्ववदवापि णत्वञ्च । अत्वसन्तोद्धवस्य त्रिविकम इति त्रिविकम:। राधविष्णुजनाभ्यामिति सोईरः, सररामयोरिति विष्णुसर्गः। विग्रा इत्यत्रापि पूर्वविद्व-ग्रहादि सर्वं, किन्तु नासाया ग्रस् इत्यादेश एव विशेष इति । किञ्च, खरखुराभ्यां प्रत्यय-लुग्वेति वे: खश्चेति जुमरसूत्रद्वयं। तन्मते खरखुराभ्यां वेश्च नासिकाया अत्प्रत्यय-स्तिस्मिस्तु नसादेश: । पक्षे, क्षरादिद्वः भ्यां तस्या नसादेशे कृते अत्प्रत्ययस्य लुक्च भवति । त्रेस्तूत्तरस्याः स्त्रादेशश्च भवतीति सर्वं त्र्यं विस्त्र इत्येव विशेषः । वेर्ग्र इति भाष्यमिति जयादित्य इत्युभयमतदर्शतात् विग्र इत्यरामान्तोऽपि तन्मत इति । विग्र इत्युदाहरणे नसादेशं बाधित्वा ग्रादेश एव नित्यं भवतीति चान्द्रमतं न बहुसम्मतं । विनसा हतबान्धवा इति भट्टिप्रयोगात् (४।८) विनसा सूर्पणखेति ॥ १६२ ॥

बाल०—सुप्रा । पीताम्बरे समासान्तारामेण सह सुप्रातादयश्च प्रयोगाः साधवो भवन्ति । सुप्रात इति समासान्तारामः प्रातःशब्दस्य संसारहरश्च निपातफलं । सुश्व इति शोमनं श्वः मविष्यत् कल्यः यस्येति पूर्ववदरामसंसारहरौ निपातफलं । सुदिव इति शोमनं

स्य

200

नय

चें धो

निमान तत्री

9205

ल-

खरादिपूर्वीया नासायाः खरणसः खुरणसो विनस इत्येते खरणाः खुरणाः विग्रा इत्येते वा निपात्यन्ते ।

१६४. सुप्रातादयश्च।

साधवः । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । एवं सुश्वः, सुदिवः । शारिरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरस्रः, एणीपदः । आरामो निवृत्तः ।

इति वा। अत्र नासाया ग्रस् भावश्च निपातफलम्। पाणिनीयास्तु—''वे ग्रों वक्तव्यः" इति वार्त्तिकान्नित्यमेव ग्रसादेशं मन्यन्ते। तत्तु—''यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा हत वान्धवा", इति भट्टि प्रयोगेण विरुध्यते, अतश्च—'विगतया नासिकयोपलक्षिता' इत्येवं समाहितं दीक्षितेन।

अमृता॰—१६४. सुप्रातेति । पीताम्बरे अत् प्रत्ययेन सुप्रातादयश्च प्रयोगाः साधवो भवन्ति । सुप्रात इत्यत्र प्रातर् शब्दस्यात् प्रत्ययः संसारहरश्च निपातफलम् । सुश्च इति शोभनं श्वः आगामि कल्पं यस्येति पूर्वविश्चिपात फलम् शोभनं दिवा यस्य स सुदिवः, अरामो निपातात्, अइ द्वयस्येत्यारामहरः । शारिः पक्षिविशेषः, इरामहरः । अश्रय इति—नत्र पूर्व श्रा पाके इत्यस्मादिक् धातुनिर्देशे, चतुरश्रोऽस्त्र विशेषः । एणीपद इति—एण्याः पादाविव पादौ यस्येति विग्रहः । अराम प्रत्ययः, पादस्य पदभावश्च निपातकार्यम् । चकारात् अजपदः प्रोष्ठ पदश्च ग्राह्यः । प्रोष्ठो गौ स्तस्येव पादौ यस्य प्रोष्ठपद इति वामनः । एवं श्रुनः पदानीव पदानि यस्य स श्वापदो हिस्त प्राणीति । आरामाधिकारः समाप्तः, पीताम्बर इत्यनुवर्त्तत एव ।

दिवा यस्येति निपातादरामः अ-इद्वयस्येत्यारामहरः । दिवाशब्दः स्वभावादिधकरणार्थाव्ययं, तेन शोभनं दिवा अस्येत्यत्र शोभनमिति कर्मणो विशेषणं, शोभनं दिवा काले
कर्मास्येति निर्गलितोऽर्थः । शारिरिवेति । शारिरिति इण्प्रत्ययान्तः पक्षिविशेषः ।
शारिकुक्षः किश्चित् पूर्ववदरामादि । चतस्र इत्यत्र अश्रय इत्यस्मात् परं कोटय इति
प्रयोक्तव्यं । अश्रिरिति नञ्जपूर्वं श्रा पाके इकस्तिप्धातुनिर्देश इतीक् चतुःशब्दस्य विशेषणत्वात् बहुवचनान्तः प्रयोगः । चतुरश्रोऽस्त्रविशेषः । एण्याः पादाविव पादावस्येति एणीपद
इति । अत्रापि निपातत्वादरामः पादशब्दस्य पदादेशश्च । चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयादेवं
प्रकारेण अजश्कागस्तस्य पादावस्य अजपद इति । प्रोष्ठपदभद्रपदावन्यैः पठितौ तावप्यत्र
ज्ञेयौ । प्रोष्ठा गौः तद्वत् पादावस्य प्रोष्ठपद इति भद्रौ पादावस्य भद्रपद इतिच
पादसमानार्थेन पदशब्देनैषां सिद्धिरिति चान्द्रादयः । आरामो निवृत्तः पीताम्बरस्त्वनुवर्त्तत एव ॥ १६३ ॥

बाल०—नत्र्। नत्र् सु दुरित्येतेभ्यः प्रजाया अल्पाच्चेत्युक्तसमुच्चयार्थचशब्दात् नत्रादिभ्यः अन्यशब्दाच परस्या मेधायाश्चासिः स्यात् पीताम्बरे। अप्रजा इति न सन्ति प्रजाः यस्येति । अन्ययञ्चेति पीताम्बरः । नत्रोऽरामः शेषः । असेरिराम इत्। १६५. नञ्-सु-दुर्भ्यः प्रजाया असि रत्पाच्च मेधायाः । अवजाः सुवजाः । अत्पमेधाः अमेधाः ।

अमृता०—१६५. निजिति । पीताम्बरे नञ्-सु-दु रित्येतेभ्यः परस्मात् प्रजाशब्दात् असि-प्रत्ययः स्यात् तथा नञ् सुदुरल्पेभ्यः परस्मात् मेधाशब्दाच्च असिः स्यात् । अप्रजा इति— निवद्यन्ते प्रजाः यस्येति विग्रहे—अव्ययक्षेत्यनेन पीताम्बरः । असेरिराम इत्, अइ-द्वयस्येत्यरामहरे अप्रजस् शब्दः सिद्धः, ततः अत्वसन्तोद्धवस्येति त्रिविक्रमः, सोर्हरश्च । एवं शोभनाः प्रजा यस्य स सुप्रजाः, दुष्टाः प्रजा यस्येति दुष्प्रजाः । अल्पा मेधा यस्य सोऽल्प-मेधाः । एवं सुमेधाः दुमेधा इति च ।

अ इद्वयस्येत्यारामहरः । अत्वसन्तोद्धवस्येति त्रिविकमः सोर्हरः । एवं शोभनाः सुस्थिता वा प्रजा अस्य इति । एवं दुष्टाः प्रजा अस्य दुष्प्रजा इति । अल्पा मेधा अस्य अल्पमेधा इति । नास्ति मेधा यस्य अमेधा इति । तथा सुमेधा दुर्मेधा इतिद्वयमपि । मन्दाल्पाभ्यां मेधाया इति चन्द्रो वर्द्धमानश्चेति तन्मते मन्दमेधा इत्यपि । अत्पवास्मन्मतेऽल्पाच्चेत्यल्प-शब्देनाल्पार्थो लक्ष्यते । श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याल्पमेधसः । अनुवाकहता बुद्धिनैषा सूक्ष्मोपदिशानीति शिष्टप्रयोगो जयादित्यादिना दिशातः ॥ १६४॥

बाल - सूत् । सु उत् पृति सुरभि इति पूर्वो यस्य स सूत्र्तिसुरभिपूर्व स्तस्मात् गुणवाचिनो गन्धशब्दात् पर इरामः स्यात् पीताम्बरे। अल्पा । अल्पः अर्थो यस्य सोऽल्वार्थः उपमानं पूर्वं यस्य स उपमानपूर्वस्तस्मात् तस्माच गुणवचनाद्गन्धशब्दात् पीताम्बरे इरामः स्यात् । किम्वा यावत् सम्भवस्तावद्विविधिरितिन्यायेनाल्पार्थात् परस्माद्गन्धादिरामः स्यात् । अल्पार्थोऽत्र गम्यो न वाच्य इति गन्धे तत्पूर्वपदेच विवक्षा-वशात् सोऽर्थः कल्पनीय इति । सुगन्धीति शोभनो गन्धो यस्येति । उद्गतो गन्धो यस्य तदुद्गन्धीति अस्यापि पुष्पं विशेष्यं । एवं पूर्तिगन्धिरिति सुरभिगन्धिरितिच । अल्पार्था-देरिति रूपं दश्यंते इति शेष:। घृतस्य गन्धो यत्र तद्गृतगन्धीति। प्रायोग्रहणात् क्वचिद्वचिधकरणानाञ्चे ति समासः। अल्पघृतस्य गन्धो यत्र घृतस्याल्पगन्धो वा यत्रेत्यर्थः। पद्मस्य गन्ध इव गन्धो यत्र तत् पद्मगन्धि क्वचिन्मध्यपदलोपश्चेति पीताम्बरः । पद्मस्य यादृशो गन्धस्तादृशो गन्धो हरेर्मुखेऽस्तीत्याह हरेर्मुखिमिति। गन्धशब्दस्य गुणवाचीति विशेषाभिनिवेशः सर्वेषामेव सम्मत इति सुगन्धा विपणिरित्यत्र सुगन्धीति न स्यात्। विपणिः पण्यवीथिकेत्यमरः । गन्धशब्दोऽत्र गन्धद्रव्यवाची न गुणवाचीति विपणेः सम्बन्धे विद्यमानत्वेऽप्यस्मादिप्रत्ययो न भवति । स्वाभाविकगुणसमवायिनो वाच्यतायामेव गन्धादिरामो न सांसींगकगुणसमवायिनो वाच्यतायामिति भङ्गचा सूचयन्नाह समेति। समवेतत्वमपृथग्देशोद्भवत्विमिति तस्तिन् सत्येव गन्धादिप्रत्यय इष्यते नतु पृथग्देशोद्भवत्वे इत्यर्थः । तेन नेह, सुगन्धो गन्धवाह इति पृथिव्या एव गन्धगुणित्वात् । गन्धवाहः समीरस्तु न गन्धवान् किन्त्वरविन्दसङ्गवत्त्वात् । संयुक्तसमवायेन सुगन्ध इति विशेषणं तस्मादयं गन्धशब्दोऽरविन्दसम्बन्धी सन्नरविन्दमाचष्टे इति नात्र सुगन्धिरिति । भग्नवालसहकार-सुगन्धाविति माघोदाहरणेतु सुगन्धावित्यस्य मधुनीति विशेष्यं द्रष्टव्यं । आम्भ्रिश्चूता स्य

272

नय

चें धो

नि न । च तुः ने

१६६. सूत्पूति-सुरिभपूर्वाद् गन्धादिरामः, अल्पार्थादुपमान-पूर्वाच्च ।

सुगन्धिपुष्पं, उद्गन्धि । अल्पार्थादेः — घृतगन्धि भोजनम् पद्मगन्धि

अमृता॰—१६६. सूदिति । पीताम्बरे सु उत् पूर्ति सुरिभ इत्येतेभ्यः शब्वेभ्यः गन्ध शब्दादुत्तरे इरामः स्यात्, तथा अल्पार्थादुपमानपूर्वाञ्च गन्धादुत्तरे इरामा भवति । सुगन्धीति—शोभनो गन्धो यस्येति विग्रहः । उद्गतो गन्धो यस्य तत् गद्गन्धि पुष्पम् । एवं पूर्तिगान्धः शबदेहः, सुरिभगन्धि हरिनिर्माल्यिमिति । अल्पार्थादिति—गन्धशब्द एवाल्प पर्यायकश्चेत् नत्वाल्पार्थवाचकशब्दयोगे । घृतगन्धीति—घृतस्य गन्धः (अल्पवृत प्रक्षेपो) यत्र तदिति कवचिद्ब्यधिकरणानाञ्चेति पीताम्बरः । एवं क्षीरगन्धि भोजन-मित्यादि च । पद्मगन्धीति—पद्मस्य गन्धइव गन्धो यत्र तदिति कवचिन्मध्यपदलोपश्चेति पीताम्बरः । एवमुत्पलगन्धि, कस्तूरीगन्धि, करीषगन्धि इत्यादि च ।

समवेतत्व इति—समवायो नित्यसम्बन्धः, तत्सम्बन्धित्वे हि गन्धशब्दादिराम इष्यते । सच सम्बन्धो गुण गुणिनोः, अवयवावयिवनोश्च भवति, गन्धस्तु पृथिव्या गुणः, पृथिवी तद्गुणवती, अत स्तत्रैव समवाय सम्बन्धेन गन्धस्तिष्ठति नान्यत्र । सुगन्धोगन्धवाह इत्यत्र पवनस्य स्वकीयगुणः स्पर्शएव, नतु गन्धः, सौरभस्तु तत्र पृष्पसङ्गवत्त्वात् परम्परया संयुक्तसमवायेन ततश्च साक्षात् समवायविरहान्नात्र इराम इत्याशयः । मग्नवालेति—

रसालोऽसी सहकारोऽतिसौरभ इत्यमरः । भग्नवालसहकार इव शोभनो गन्धो यत्रेत्युपमानपूर्वाच्चेत्यनेन इरामः । किम्वा शोभनो गन्धो यत्रेति सूत्पूर्तात्यनेन प्रथमत इप्रत्ययान्तः
सुगन्धः, पश्चात् भग्नवालसहकारस्य सुगन्धिभंग्नवालकसहकारसुगन्धिस्तस्मिन् । गुणवाच्येवात्र गन्धशब्दः । तथाच पूर्ववाक्यानुसारेण सहकारसंक्रमणादन्यत् यस्य कस्यापि
मधुगुणवत् परवाक्यानुसारेणतु सहकारस्यैव मधुगुणविति । ननु यद्येवं तिहं मधुनो
विशेषणत्वे सुगन्धावित्यत्र सुगन्धिनीति कथं न स्यादिति चेत्तदेवं वाच्यं पुरुषोत्तमतार्हमीशान्तं ब्रह्मपुरुषोत्तमवद्वेति टाविसर्वेश्वरे ब्रह्मत्वस्य वैकल्यात्, पक्षे पुरुषोत्तमवत्त्वेऽपि न दोष इति । एतस्यैव दृष्टान्तत्वेन भट्टवात्तिकेनापि सिद्धान्तकारिका दिश्वता ।
तद्यथा, तिलाश्चस्पकसम्पर्कात् प्राप्नुवन्त्यधिव।सतां । रसालगन्धास्तद्गन्धं सर्वेषां क्रमिका
गुणाः । रसालस्यास्रमुकुलस्य गन्धाः यत्र ते तिलाः तद्गन्धं रसालगन्धं प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ।
रसालगन्धादिति वा पाठः, तथा सति रसालसम्पक्तिद्वर्यः । सांक्रामिकाः सांसर्गिका
इत्यर्थः । ये वैशेषिकादयो न गुणसंक्रान्ति मन्यन्ते तन्मते भग्नवालसहकारसुगन्ध इति
भवति । अतएव गन्धाद्वेति चान्द्राः । दुर्गन्धिरितितु दुष्टः गन्धः यस्येति विग्रहे पूतिपर्यायत्वान् उपमानकल्पनाद्वा दुःशब्दात् परस्मादिष गन्धशब्दादिप्रत्ययेन सिद्धमिति ज्ञेय ॥१६४

बाल०—धर्मात् । पीताम्बरे केवलात् शब्दान्तरसंयोगरहितात् धर्मात् धर्मशब्दात् परोऽितः स्यात्, इराम इत् । वैष्णवो विष्णुसम्बन्धी धर्मो यस्येति वैष्णवधर्मन् सु नाःतेति

हरेर्मुखम् । समवेतत्व एवेष्यते । नेह — सुगन्धो गन्धवाहः । भग्नवाल-सहकारसुगन्धाविति माधे । १० । ३ । १६७. धर्मात् केवलादिनः । आजि पुरायाः केवला करिकास्यात

वैष्णवधर्मा । केवलात् किम्—तदन्ते नेष्यते । परमो वैष्णवधर्मोऽस्य परमवैष्णवधर्मः । साक्षात्कृतो धर्मो यै स्ते साक्षात् कृतधर्माणो मुनय इतिभाष्यम् । जयादित्य स्त्वत्र न सन्यते ।

मग्नाः क्षिप्ताः बालसहकाराः नवाम्रपल्लवा स्तै सुष्ठु गन्वो यस्य तादृशि मधुनि मद्ये इन्द्रियवर्गो निर्ववार तृप्तोऽभुदिति शेषः। मद्यस्य पार्थिवत्वात्तत्र समवेतत्वेन हि गन्धो विद्यत इति युक्तएवात्र इराम इतिभावः।

ध्या

नाः

प्रत्य

मत

गृह

क्षत्

नेह

fa!

प्रवृ

स्रि

F8

अमृता०—१६७. धर्मादिति । पीताम्बरे केवलात् एकािकनो धर्मशब्दात् अनि प्रत्ययः स्यात् । इरामइत् । ततः सु, नान्तेति त्रिविक्रमः सोर्हरः, नामान्तस्येति नरामहरः । तदन्तत्वे इति—धर्मशब्दे अन्ते अर्थात् समासे सतीत्यर्थः, अनि नेष्यत इतिभावः । परमवैष्णवधर्मोऽस्येति—प्रथमं वैष्णवश्चासौ धर्मश्चेति श्यामरामः । अत इह समासान्तात् धर्मात् अनि नं भवति । भूतपूर्वात् समासाद्धि निष्ध्यते, युगपदेक बाक्ये बहुपदान्तात्तु स्यादेवेति भाष्यमतेन दर्शयति—साक्षात् कृत इति । तथैव भाषावृत्तौ—"यदा तु त्रिपदी बहुवीहः—परमः स्वो धर्मोऽस्य तदा केवल एव धर्मशब्द इति परमस्वधर्मत्येव भवतीति ।" एवमनुष्ठितो वैष्णवो धर्मो येनेति युगपत् पदत्रय समासे अनुष्ठित वैष्णवधर्मा इति भवत्येव । प्राग्जातसमासस्यान्तत्वेतु मतं स्वाभीष्टं भाष्यादि सम्मतञ्चेति फलितम् । जयादित्यस्तु तन्मतंनाङ्गीकरोति, किन्तु भाष्यविरोधि मतमपि न मन्तव्यमित्यलसत्यालोचनया ।

त्रिविक्रमः सोर्हरः नामान्तस्येति नहरः । वैष्णवधर्मा इति केवलात् किं किमर्थं तदन्तत्वेतु समासान्तरान्तत्वेतु नेष्यतेऽनिरिति शेषः । परम इति विग्रहदर्शनं, वैष्णव इति वैष्णवश्चासौ धर्मश्चेति श्यामरामसमासान्ताद्धर्मात्, पश्चात् पीताम्बरेऽप्यनिनं स्यात् । समासान्तरान्न स्यात्, एकवाक्ये बहुपदान्तादिष स्यादिति भाष्यमतेनैव दर्शयिति साक्षादित्यादि । जयादित्यः पण्डितस्त्वत्रानि न मन्यते इति यत् तत्त्विकिचित्करं निह प्रत्यक्षा स्मृतिर्वाधनीया भवति । अनुपालितकुलधर्मं इत्येके । प्रथमं कुलस्य धर्मः कुलधर्मस्ततः अनुपालितः कुलधर्मो येनेति पीताम्बरे पूर्ववदिनिनं स्यात् । अनुपालितं कुलं येन सोऽनुपालितकुलः स एव धर्मोऽस्येति अनुपालितकुलधर्मा इत्यत्र चन्द्र-वर्द्धमानादयो विकल्पेनानमिच्छन्ति । एवं वदन्तिच अनुपालितकुल इत्ययं समासान्तो न धर्मग्रब्द इत्यन् ॥ १६६ ॥

बाल० — सुह । सुहरित तृण सोम इत्येतेभ्य उत्तरस्मात् भोजने दन्तभेदेच वर्त्तमानात् जम्भात् पीताम्बरेऽनिर्वा भवति । प्रकारान्तरेण वृत्तिमाह जम्भ इति । शोभनो जम्भो भोजनं दन्तभेदो वा यस्येति सुजम्भेतिद्वयं । एवं रहितो जम्भो भोजनं दन्तभेदो

१६८. सु-हरित-तृण-सोमेभ्यो जम्भादनि वी। जम्भो भोजनं दन्तभेदश्च । सुजम्भा सुजम्भः । १६६. दक्षिणेर्मा व्याधव्रणितदक्षिणाङ्गे ।

ा ? साधुः।

१७०. कप्। प्रभुरयम्।

अमृता०-१६८. सुहरितेति । पीताम्बरे सु-हरित-तृण-सोम शब्देभ्य उत्तरस्माद् जम्भ शब्दात् अनि वी स्यात्। शोभनो जम्भो भोजनं दन्तो वा यस्य स सुजम्भा सुजम्भो वा। एवं हरितजम्भा हरितजम्भ:। दन्तवाचित्वे तृण मिव जम्भ:, सोम इव जम्भो यस्येत्येवं विग्रहः । भोजनवाचित्वे तु तृणं जभ्मः, सोमः सोमरसो जम्भो यस्येत्येवं विग्रहो ज्ञातव्यः।

अमृता० + १६ दे. दक्षिणेमेंति । व्याधेन व्रणितं दक्षिणाङ्गं यस्य स व्याधव्रणित-दक्षिणाङ्गः, तस्मिन् वाच्ये पीताम्बरे अनिप्रत्ययेन दक्षिणेर्मा इति साधुः स्यात्। इमं वणम्, तत्तु व्याधकृतमेवेह गृह्यते, तदर्थे हि साधुता। दक्षिणेर्मा कुरङ्गः, अन्यत्र तु दक्षिणेमं शकटम्।

अमृता०-१७०. कवित्यधिकारः, पीताम्बरे इति चानुवर्त्तते ।

वा यस्येति हरितजम्भेतिद्वयं। तथा तृणजम्भा सोमजम्भेत्यादयश्चत्वारः। एभ्योऽन्यतस्तु पतितजम्भ इत्येव । जम्मो भोजनं दन्तभेदश्चेत्यर्थोपदर्शनं स्पष्टतार्थं नत्वर्थान्तरनिरासार्थं तदितरासम्भवात् । दन्तेऽर्थे जम्मस्त्रिलङ्ग इति वर्द्धमानो नत्वन्ये ॥ १६७ ॥

बाल०—दक्षि । व्याधेन व्रणितं दक्षिणाङ्गं यस्य तस्मिन् वाच्ये पीताम्बरे-ऽनिप्रत्ययेन सह दक्षिणेर्मा साधुर्भवति । अथाहक्षिणात् परस्मादिर्मशब्दादनिर्भवतीति । इम: व्रण: सतु व्याधकृतोऽत्र गृह्यते, दक्षिणशब्देनतु दक्षिणाङ्गं गृह्यत इत्यभिप्राय:। तथाच दक्षिण इर्मो यस्येति दक्षिणेमी मृगो गौर्वा विशेषाग्रहणात् । जुमरटीकाकृत् व्याध-व्रणितदक्षिणाङ्गे मृगवाच्येऽनं विधाय दक्षिणेर्मा मृग इति साध्नोति । पश्चात् मृग इति कि इत्युक्तवा दक्षिणेमों वराह इति प्रत्युदाहृत्य दक्षिणमों गौरिति साधनार्थ, मृग इत्युप-लक्षणं व्याधत्रणितदक्षिणाङ्गे उन्यस्मित्रपि भवति वदतिच । अतएव तन्मतीयमेतत् प्रत्युदाहरणसिद्धचर्थञ्चास्मन्मते तद्धितबहुलमास्थेयं । व्याधव्रणितदक्षिणाङ्ग इति कि स्वयं जाते व्रणेतु दक्षिणेमी मृग इत्येव ॥ १६८ ॥

बाल०-कप्। समासान्तान्नाम्नो यथास्वं कप् भवति। अधिकारोऽयमवान्तरः वीताम्बरोऽनुवर्त्तत एव ॥ १६६ ॥

१७१. ऋराम-गोपी-सपिरादिभ्यः।

ऋरामात् — नन्दिपतृकः। गोपीसंज्ञत्वात् सगोपीकः सवधूकः। प्रिय-सर्पिष्कः श्रीवत्सोरस्कः मुक्तोपानत्कः । एवं दिध मधु शालयः ।

अमृता०-१७१. ऋरामेति । पीताम्बरे ऋरामान्तात् गोपीसंज्ञकात् तथा सर्पिरा-दिभ्य उत्तरे कप् प्रत्ययो भवति । नन्दः पिता यस्य स नन्दिपतृकः । सगोपीक इति— गोप्या सह वर्त्तमान इति विग्रहे--- "सहशब्दस्तृतीयान्तेनैकक्रियायोगे" इत्यनेन पीताम्बरः, सहस्य सहादेशश्च । एवं सगोपबधूक इति गोपीसंज्ञत्वात् कप् । एवंबहुतन्त्रीक: बहुस्त्रीक इत्यादि च । प्रियसिंपिष्क इति प्रियं सिंप यस्ये त विग्रहः । श्रीवत्सः स्वेत रोमाविलः उरिस यस्येति श्रीवत्सोरस्कः, ईश्वरारासाम्यामित्यादिना षसौ । आदिपदेनान्यानि संगृह्णाति—मुक्तोपानत्क इत्यादि। मुक्ता उपानत् पादुका येनेति विग्रहः। पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं स्वादि तद्धितयोरित्यादिना विष्णुपदवत्त्वात् हस्य ढ इत्यादौ नहो धः, ततो यादवमात्रेति हरिकमलम् । एविमिति - प्रियदिधिकः, पीतमधुकः, भुक्तशालिक इति ।

बाल०-ऋरा। सपि: आदि र्यस्य स सपिरादि: ऋरामश्च गोपीच सपिरादिश्च ते ऋरामगोपीसर्पिरादयः तेभ्यः ऋरामगोपीसर्पिरादिभ्यः पीताम्बरे कप् भवति । ऋराम इति ऋरामान्तो गृह्यते, ऋरामादिति कप्प्रत्ययो दश्यंते इति शेष:। नन्दिपतृक इति नन्दः पिता यस्येति अनेकमन्यपदार्थ इति पीताम्बरः । गोपीशब्देनात्र गोपीसंज्ञा गृह्यते, न गोपजातिवाचको गोपीशब्द इत्याह गोपीति । सगोपीक इति गोप्या सह वर्त्तमान इति सहशब्दस्तृतीयान्तेनैकिकयायोग इत्यनेनात्र पीताम्बरः । एवं गोपवध्वा सह वर्त्तमानः सगोपवधूक इति गोपीसंज्ञाग्रहणात् बहुकुमारीक इति । यस्तु वीणावाचकः अनन्तादीप्-सिद्धस्तन्त्रीशब्दः तस्मादिप बहुतन्त्रीक इति । ईप्सिद्धात् । स्त्रीशब्दादिप बहुस्त्रीक इत्येके ते त्वेवं साधयन्ति तं, पूर्वात्रातेर्ज्ञादेरिति इप्रत्ययान्तस्तन्त्रिशब्दः तत इदन्ता-दक्त्यर्थादिति ई। तस्ता तन्त्रीक इति। प्रियं सर्पियंस्येति प्रियसपिष्क इति। श्रीवत्सः क्वेतरोमाविलः उरिस यस्य स श्रीवत्सोरस्क इति । ईश्वरारामाध्यां पाशकल्पकेष्वन-व्ययस्येति तथाक्रममनयोः यसौ । मुक्ता उपानत् येनेति मुक्तोपानत्क इति । पूर्वस्य विष्णु-पदवत्त्वं स्वादितद्धितयोरित्यनेन पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं। स्वादितद्धितयोरित्यनेन पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वात् हस्य टः नहो ध इत्यनेन हस्य ध् पश्चात् यादवमात्रे हरिकमलिमिति तरामः। एवमिति । यथा सर्पिरादिरित्यत्रादिशब्दात् उरूपानहोर्ग्रहणं। एवं दध्यादी-नामपि । रूपं यथा । प्रियदधिक: प्रियमधूक: प्रियशालिक इति ॥ १७० ॥

बाल० - बुद्धे । पूज्यपुत्रे वाच्ये बुद्धेतु परे मातृकस्य मात इत्ययमादेशो वाच्यो वक्तव्यो भवति । यशोदा माता यस्येति हे तथाविध । मात इत्यरामान्तादेशात् एत् वामनेत्यनेन बुद्धस्यादर्शनं । नेहेति मातादेश इति अपूज्यपुत्रवाच्यत्वात् । क्षितिमीता यस्य हे तथाविध । पूर्वत्र कृष्ण इति विश्वपूज्यः सर्वेश्वरत्वात्, अयन्तु न तथाविधः प्रत्युत निन्च एवासुरजातित्वात् ॥ १७१ ॥

२३४

1यो ोव, त्यं

> दं य

२३४

१७२. बुद्धें तु मातृकस्य मातादेशो वाच्यः पूज्य पुत्रे वाच्ये। हेयशोदामात कृष्ण। हे क्षितिमातृक नरकासुर। १७३. नजोऽर्थात्।

अनर्थकम्।

अमृता० — १७२. बुद्ध इति । पीताम्बरे पूज्यपुत्रेवाच्ये बुद्धे तु मातृकस्य मात इत्यादिश्यते । यशोदा माता यस्य स यशोदामातृक स्तस्य बुद्धे हे यशोदामातेति । क्षितिः पृथिवी माता यस्येति तथा । इहतु पूज्यत्वं नगम्यते किन्तु असुरजातित्वान्निन्द्यत्वमेवेति नमातादेशः ।

अमृता॰—१७३. नत्र इति । पीताम्बरे नत्रः परस्मात् अर्थशब्दात् कप् स्यात् । नास्ति अर्थीयस्य तदनर्थकम्, नत्रोरामशेषः सर्वेश्वरे तु नुट् चेति नुडादेशः ।

बाल० — नजो। पीताम्बरे नज उत्तरस्मादर्थशाब्दात् कप् भवति। नास्त्यर्थौ यस्येति अनर्थकिमिति, नजोऽरामः शेषः सर्वेश्वरेतु लुट् चेति सामान्यब्रह्मत्वं ॥ १७२ ॥

बाल०-इनो । लक्ष्म्यामभिधेयायामिनन्तात् पीताम्बरे कव्भवति । ध्यातः शाङ्गी यया सा ध्यातशाङ्मिकेति पूर्वस्य विष्णुपदत्वात् नामन्तस्येति न हरः। वहवो वान्मिनो वाग्जल्पा यस्यां सा बहुवाग्मिकेति पूर्ववन्नरामहरः। उभयोरिप वाच्यपदं वैष्णवात्त्व-णीति । वाग्मिन्नित्यग्रे साध्यते । लक्ष्म्यामिति कि ध्यातशाङ्गी वैष्णव इत्यादि । चिन्त्य-मिति दुष्टं भाव्यञ्चेति, दुष्टत्वे सर्पिरादीत्यादिपदेन दिधग्रहणात् कवेव प्राप्नोतीति प्रियदध्नेत्यशिष्टं प्रियदधिकेनेत्येव साधु । भाव्येतु प्रियन्च तत् दधि चेति श्यामरामे प्रियदध्नेति भवितुमहंदिप न पीताम्बराधिकारात् तस्मात् समासान्तविधेरनित्यत्वात् कदाचित् कप् न भवतीति । केवलेति । एके मुख्यान्यकेवला इत्युक्तदिशा केवलमेकं पूर्व येषां ते केवलपूर्वास्तेषां भावः। केवलपूर्वास्तेषां भावः। केवलपूर्वत्वं तस्मिन् सत्येव ऋरामादिम्यः कप् स्यादिहतु न स्यादनेकपूर्वत्वात् । यथेति प्राचीनैक्क्तमिति शेषः । प्लवेन लम्फेन गच्छतीति पुरन्दरभुजङ्गमादयो भुजगभुजङ्गादयश्च संज्ञाशब्दा इत्यनेन खप्रत्ययान्तनिपातात् प्लवङ्गा वानरास्तेषां नखानां कोटिभिरग्रैः क्षतं हडमुरो येषां ते क्षतदृढोरसः। समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गितिरित्युक्तप्रकारेणैवात्रान्वय इति। च्लवङ्गनखकोटिभिः क्षतद्दढोरसो राक्षसाः स्युरित्यर्थः। न केवलं दृढमेवात्र पूर्वपदं, किन्तु क्षतमपीति कप् न स्यादिति भावः। ननु प्रियाः तिस्रो यस्येति विग्रहे प्रियतिसेति कथं सिध्यतु, ऋरामसम्भवादस्मिन् कप् कस्मान्न स्यादित्याशङ्कायां सिद्धान्तमाह प्रत्ययेति । प्रकृत्याश्रितं प्रकृताविष पूर्वपूर्वमन्तरङ्गं प्रकृतेविहिराश्रितं विहरङ्गिमिति न्यायात् प्रत्यया-श्रियत्वेन हेतुना तिसृभावस्य विहरङ्गत्वे प्राप्ते ववचिदन्तरङ्गे कार्ये क्रियमाणे तदनिमित्तमिति न्यायेन वहिरङ्गस्य प्रकृत्याश्रितं कपं प्रत्यसिद्धत्वात् कप् न स्यादिति भावः । अतएव लक्ष्मीस्थयोरिति विशेषणात् पश्चात् पुंस्त्वेऽपि तिस्रादेशेन सौ प्रियतिसा इति स्यात् ॥ १७३ ॥

१७४. इनो लक्ष्म्याम् । कप्

ध्यातशाङ्गिका, बहुवाग्मिका वैष्णवश्चेणी । प्रियदध्नेति चिन्त्यम् । केवलपूर्वत्वएव स्यात् । नेह, यथा—प्लवङ्गनखकोटिभिः क्षतहढोरसो राक्षसा इति । कथं प्रियतिसा ? प्रत्ययाश्चितत्वेन बहिरङ्गस्य तिसृ-भावस्य कपं प्रत्यसिद्धत्वात् ।

अमृता०—१७४. इनइति । लक्ष्म्यां पीताम्बरे इनन्यशब्दादुत्तरे कप् स्यात् । ध्यातः शार्ङ्की यया सा ध्यातशार्ङ्किका । पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वात् शार्ङ्किन् शब्दस्य नामान्तस्येति नस्य हरः । बहवो वाग्मिनो यस्यां सा बहुवाग्मिका । चिन्त्यमिति—प्रयोगोऽयमिशिष्ट इतिभावः । प्रागुक्त सूत्रे सिपरादिभ्य इत्यत्रादिपदेन दिधग्रहणात् कप् प्रत्ययेन प्रियदिधकेन इत्येवमेव भवितव्यमित्याशयः । किन्तु समासान्तविधेरिनत्यतां मत्वैवेह कप् न विहित इति प्रयोक्तुः साहसः । केवल पूर्वत्व इति—असहाय एवेनन्त इह गृह्यत इति भावः । प्रत्युदाहरित—प्लवङ्कोति । प्लवङ्कानां वानराणां नखकोटिभिनेखाग्रेः क्षतं हढमुरो येषां तेराक्षसाः । अत्र न केवलं हढमेव पूर्वपदं, अपितु क्षतमिति च, अतोन्वेहकप् । कथमिति—प्रयास्तिस्रो यस्येति वाक्ये प्रयतिसृशब्दस्य कथं प्रयतिसा इति सिध्यति, ऋरामन्तत्वेन कवेव भवितुमुचितमिति शङ्कापक्षः । तत्र समाधत्ते—प्रत्ययेति । प्रकृत्याश्रितं प्रकृताविप पूर्वपूर्वमन्तरङ्कमित्यादि न्यायतो लक्ष्मोस्थयो स्त्रिचतुरो—स्यमृचतसृ विष्णुभक्ताविति लक्षितस्य तिसृभावस्य बहिरङ्कत्वं, कप् विधेस्तु प्रकृत्यानिश्रत्वेनान्तरङ्कत्विमिति स्थिते, कवचिदन्तरङ्को कार्ये क्रियमाणे तदिनिमित्तं बहिरङ्कमिसद्धं स्यादिति परिभाषया कृते तु किप तिसृभाव एवासिद्धो भवेदिति ऋरामान्तत्वाभावे कृतः कपः प्रवृत्तिरिति भावः ।

बाल० — लक्ष्मी । पीताम्बरे एकवचनान्तेम्यो लक्ष्म्यादिपश्चभ्यः कव्भवति । दिव । दिवचनान्त आदिर्येषां ते दिवचनान्तादयः । एतद्विधेभ्यो लक्ष्म्यादिम्यस्तु पीताम्बरे कव् वा स्यात् । अत्रापिपदेन बहुवचनान्तानामपि ग्रहणं । लक्ष्मीशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि गोपीसंत्रत्वाभावादत्र ग्रहणं । सुलक्ष्मीक इति शोभना लक्ष्मीः सम्पत्तिः शोभा वा यस्येति । हंसानदुत्क इति हंस इवानद्वान् यस्येति । श्रंपुष्टवंसुवस्वनदुहां द इति दः । यावदमात्रेति तः । एवं सुपुंष्कः पीतपयस्कः लब्धनौक इति । किश्व, नुमा सर्वोऽप्यनुस्वारो लक्षत इत्युक्तदिशा सुपुंष्कः पीतपयस्कः लब्धनौक इति । किश्व, नुमा सर्वोऽप्यनुस्वारो लक्षत इत्युक्तदिशा सुपुंष्क इत्यत्र विष्णुचक्रव्यवायेऽपि यत्वं सस्य विरिश्वित्वात् । एते सर्वेऽप्येकव्चनान्तानां । दिवचनान्तादीनां यथा, दे लक्ष्यौ यस्येति दिलक्ष्मीरिति द्वयं । वह्नचः लक्ष्यौ यस्येति बहुलक्ष्मीरिति द्वयं । एवं बहुपुंष्कः बहुपुमानित्यादयो यथायोग्यमूह्याः । अन्येश्तु एते पूर्वेषाश्च कतिचित् । एयं पठ्यन्ते तद्यथा । उरः सर्विष्पानात् स्त्री दिवशालिनमधूनिच । उरः प्रभृतयो न्नेया नौरनद्वान् पुमान् पयः । लक्ष्मोश्चापि समुद्दिष्टाः पञ्च नवादयो गणे ॥ १७४ ॥

ायो ोव, त्यं

त्यं : । ।दं

य

१७४. लक्ष्मीः पुमीन्पयो नौरनड्वान् इत्येतेभ्य एकवचनान्तेभ्यः, द्विचचनान्तादिभ्यस्तु वा ।

सुलक्ष्मीकः, हंसानडुत्कः, द्विलक्ष्मीः द्विलक्ष्मीकः, बहुलक्ष्मीः बहु-लक्ष्मीकः।

१७६. चितेस्त्रिविकमश्च । एकचितीकः द्विचितीकः ।

अमृता०—१७५. लक्ष्मीरिति । पीताम्बरे एकवचनान्तेम्यो लक्ष्म्यादि प्रविध्यः कप् स्यात्, द्विवचनान्तादिभ्यस्तु तेभ्यः कप् वा भवति । सुलक्ष्मीक इति—शोभना लक्ष्मीः शोभा सम्पत्ति वी यस्येति बिग्रहः । हंस इव अनङ्वान् यस्य सहंसानदुत्रकः । एवं सुपुंस्कः पीतपयस्कः दीर्घनौक इति । द्वें लक्ष्म्यो यस्येति विभाषया कप् । बह्वो लक्ष्म्यो यस्येति बहुलक्ष्मीरिति द्वयम् । एवंद्विपुंस्कः द्विपुमान्, बहुपयस्कः बहुपया नदः, बहुनौः बहुनौः, बहुनुनः बहुनुनः बहुनुनः बहुनुनः बहुनुनः ।

अमृता०—१७६. चितेरिति । बहुवीही चिति शब्दात् कप् स्यात्, तिसम् सित चिते स्त्रिविकमश्च भवति । एकाचिति र्जानं यस्य स एकचितीकः । इह द्विवचनान्तत्वेऽपि नित्यमेव कप् भवतीति सूचयन्नुदाहरित—द्विचितीक इति । द्वेचिती यस्येति विग्रहः। एवं बहुचितीक इति च ।

बाल०—चितेः। पीताम्बरे चितेः कप् तस्मिन् परे चितेस्त्रिविक्रमण्च भवति। सम्भवात् स चान्ते प्रवर्त्तते। एका चितिर्यस्य स एकचितीक इति अत्रैकवचनमतन्त्रमिति सूचयित द्विचितीक इति । एवं बहुचितीक इत्यपि । चितिर्ज्ञानं ॥ १७५॥

बाल॰—अस । नास्ति समासान्तो विधिर्यत्र सोऽसमासान्तविधिस्तस्मात् । विधिः पदेनात्र विधेयप्रत्ययो लक्ष्यते, विधेविधानार्थानुपलब्धेः । तेन पीताम्बरे सत्यसमासान्त-विधेरसमासान्तप्रत्ययान्नम्नः कव् वा भवति । नत् । ऊङिकार्ये कर्तव्ये त्वसमासान्त-विधेन्मनः कप् न स्यात् । वह्वयो रमा यस्येति विग्रहे । आपः किष वेत्यनेन विकत्पः वामन विधानात् । बहुरमाक इति द्वयं । कप्प्रत्ययाभावपक्षेत् गोरीप आप इत्यनेन वामनविधानात् बहुरम इत्यिष । हष्टः शार्ङ्की यनेति हष्टशार्ङ्कीति द्वयं । शिष्टप्रयोगातः सारेणान्यदप्यह्यं । समासान्तविधेस्त्वित रूपं वर्श्यते इत्यर्थः । कमले इव अक्षणी यस्येति कमलाक्ष इति स्वाङ्काभ्यामिक्षसक्थिभ्यामित्यनेनात्र समासान्ताराम इति पूर्वोक्तं ज्ञेयं । नत् इति कार्यं इति उङि कार्यं रूपं यथेति शेषः । वामावुरू यस्याः सा वामोरूः गोपिका । कृतेत्विति उङि कृतेतु ई ऊरामान्ता लक्ष्मीर्गोपीत्यनेन गोपीसंज्ञत्वात्, पश्चात् कप् भवेदेव । प्रिया गोपी वामोर्क्यस्येति प्रियगोपरामोरूक इति वाच्यलिङ्गन्त्वमीस्तुल्याधिकरणेत्यनेन प्रियागोप्योः पुरुषोत्तमत्व । किम्वा गोपस्य वामारूः गोपवामोरूस्ततः पर्ववत् प्रियया सह पीताम्बर इति ॥ १७६ ॥

१७७. असमासान्तिविधे र्वा, न तूङि कार्ये । बहुरमाक बहुरमः, दृष्टशाङ्गी दृष्टशाङ्गिकः । समासान्तिविधेस्तु कमलाक्षः । नतूङि कार्ये—वामोरूः । कृते तु गोपीसंज्ञत्वात्, कप्—

प्रियगोपवामीरूकः।

१७८. न दक्षिणपूर्वादिषु । दक्षिणपूर्वा ।

अमृता०—१७७. असमासान्तेति । निवचते समासान्तिविधः समासान्तप्रत्ययो यस्य सोऽसमासान्तिविधः, तादृशान्नाम्नः कप् वा स्यात् पीताम्बरे । ऊङि तु कर्त्व्ये तादृशान्नाम्नः कप् न भवति । बहुरमाक इति—बह्वो रमा यस्येति विग्रहे विभाषया कप् । अनन्तस्य वामनः के नतु किप, आपः किप वेति वामन पक्षे बहुरमक इति च ज्ञेयम् । बहुरमइति कपोऽभावपक्षे गोरीप आप इत्यादिना वामनः । आवन्तशव्दात् समासान्त प्रत्ययस्याविहितत्वादत्र कप् वा । दृष्टः शाङ्गी येन स दृष्टशाङ्गीत्यादिः । अत्र च समासान्त प्रत्ययविधानाभवात् विकल्पेन कप् । कमलाक्ष इति—स्वाङ्गाम्यामित समासान्तः अरामः । वामोक् रिति—वामौ सुन्दरौ उक्त यस्याः सा गोपीत्यर्थः । कृते तु—ईऊ रामान्ता लक्ष्मी गोपीत्यनेन गोपीसंज्ञत्वात् ऋराम गोपीत्यादिना कप् भवत्येवत्यर्थः । ऊङ्विधान काले तु स न भवतीतिभावः । प्रियेति—गोपी चासौ वामोक्ष्य्चेति गोपवामोक्तः, साप्रिया यस्य स प्रियगोपवामोक्तः कृष्णः । वाच्यलिङ्गलक्ष्मीरित्यादिना पृरुषोत्तमवत्वम् ।

अमृताः —१७८. नेति । पीताम्बरे दक्षिणपूर्वादिषु प्रयोगेषु कप् न भवति । असमासान्तविधेर्वेत्यनेन विकल्पे प्राप्ते निषेधोऽयम् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्चिदिशोरन् । रालं दक्षिणपूर्वा विदिक् । एवमुत्तरपूर्वादौ च न स्यात् ।

बाल०—न दक्षि । पीताम्बरे दक्षिणपूर्वीदिषु प्रयोगेषु कप् न स्यात् । असमासान्त-विधेर्वेत्यनेन विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयं । दक्षिणपूर्वेति दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च तयोरन्तरालदिगिति विग्रहे । दक्षिणपूर्वीदयस्यदन्तराल इत्यनेन समासः । तथोत्तरपूर्वी इत्यादयोऽपि ॥ १७७ ॥

बाल० —न स्वाङ्गा । स्वाङ्गाभ्यां स्वाङ्गवाचिभ्यां नाडी तन्त्री इत्येयाभ्यामृत्तरः पीताम्बरे कप् न स्यात् । ऋरामगोपीत्यनेन प्राप्ते प्रतिषेधोऽयं । बहुनाडिरिति बह्वघो नाड्यो यस्येति गोरीप आप इत्यनेनात्र वामनः । बहुतन्त्रीति बह्वघस्तन्त्र्यो यस्यामिति उणादेरीप्रत्ययेन सिद्धात् तन्त्रीणब्दात् श्रीयं लक्ष्मीयमित्यनुसारेण ईप् वक्ष्यते । तेन गोपीसंज्ञत्वात् प्राप्तकप् न स्यात् । किञ्च, गोरीप आप इति वामने कृते ग्रीवाया वाच्यत्वात् इरामादक्तचर्यादित्यनेन पुनरीप् । तन्त्रीणब्दोऽत्र धर्मनिवचनः । अस्वाङ्ग इति रूपं दश्येते इति शेषः । बहुतन्त्रिक इति पूर्ववद्विग्रहः । ऋरामगोपीत्यनेनात्र कप् ।

ायो ोव, त्यं

ादं य १७६. न स्वांगाभ्यां नाडीतन्त्रीभ्याम् ।

बहु नाडि कायः, बहु तन्त्री ग्रीवा । अस्वाङ्गे — बहुतन्त्रीका बीणा।

१८०. न संज्ञायाम्।

कृष्णो देवोऽस्य कृष्णदेवः ।

nobour nogementa

१८१. निष्प्रवाणि नंवपटे।

साधुः ।

अमृता॰—१७६. न स्वाङ्गाभ्यामिति । पीताम्बरे स्वाङ्गवाचि नाडी तन्त्री-शब्दाभ्यां कप् न स्यात् । गोपीसंज्ञत्वेन ऋरामगोपीत्यादिना कपि प्राप्ते प्रतिषेधः। बह्वो नाड्यो यस्य स बहुनाडिः कायः । गोरीप आप इत्यादिना वामनः । तन्त्रीशब्दो धमनी-वाची । बहुतन्त्रीत्यत्र तु न वामनः, कृद्गोप्यानिषेध इति वचनात् । बहुतन्त्रीकेत्यत्र तन्त्री शब्दो वीणाङ्गवाचीति प्राण्यगत्वाभावेन स्वाङ्गत्वाभावान्ननिषेधप्रवृत्तिः ।

अमृता॰—१८०. न संज्ञायामिति । संज्ञायां वाच्यायां नाम्नः पीताम्बरे कप् न भवति । कृष्णदेव इति कस्यचिद्भक्तस्य नाम, विग्रहस्तु यथा—कथश्विद् ब्युत्पत्यिम-प्रायेणोक्तः ।

अमृता॰—१८१. निप्रवाणिरिति । नूतन वस्त्रे वाच्ये कपं बिना निप्रवाणि रिति साधुर्भवित । यस्यां शलाकायां वस्त्रं युज्यते सा प्रवाणीति कथ्यते । निर्गता प्रवाणी यस्य स निष्प्रवाणि:, अपनीत—शलाको नवपट इत्यर्थः । गोपीसंज्ञत्वेन कपि प्राप्तेऽपं निपातिविधः ।

तन्त्रीवीणायामितितु तन्त्रयतेरणन्तत्वादीपि सिद्धेत्युक्तत्वात् तन्त्रीशब्दोऽत्र वीणाया गुणवाचीति । तथा बहुनाडिक इतिच । नाडीशब्दोऽत्र दिनस्य त्रिश-द्भागवाचीति विशेष:॥ १७८॥

बाल०—न सं। संज्ञायां वाच्यायां पीताम्बरे नाम्नः कप् न स्यात्। कृष्णदेवः कश्चित्। संज्ञाशब्दानां यथाकथन्त्रिद्वयुत्पत्तिरिति विग्रहं दिशतवान्। एवं विश्वदेवः विश्वयशा इत्यादि। अत्रासमासान्तविधिर्वेत्यनेन प्राप्ते निषेधः ॥ १७६॥

बाल०—निष्प्र। पीताम्बरे नवपटे वाच्ये कवभावेन निष्प्रवाणिरित्ययं साधुः। निर्गता प्रवाणी यस्य स निष्प्रवाणिरिति। यस्यां शलाकायां वस्त्रं युज्यते सा प्रवाणी। वेज्धातोरिधकरणवाचिटण्सिद्धा। अत्राप्यसमासान्तेत्यनेन प्राप्ते निषेधः॥ १८०॥

बाल०—नेय। ईयस उत्तरे पीताम्बरे कप् न स्यात्। बहुवः प्रेयांसो यस्येति बहुप्रेयानिति। नाम्नो ग्रहणे लिङ्गिविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सूचयन् दर्शयति बहुप्रेयसीति। बह्वः प्रेयस्यो यस्येति विग्रहे नचेयस्याः पीताम्बरे इति वामनो न स्यात्। किञ्चानी युवां पश्चात् पुंस्त्वेऽपीत्यादिना शसं विना गोपीवदिति देशात् सोर्हरोऽपि स्यात्॥ १६१॥

१८२, नेयसः । बहुप्रेयान् बहुप्रेयसी कृष्णः ।

१८३. न भातु स्तुतौ ।

सुभ्राता रामः।

उक्ताः समासान्ताः ।

अमृता॰—१८२. नेयस इति । ईयस उत्तरे कप् न भवति पीताम्बरे । बहुप्रेयानिति — बहवः प्रेयांसोऽस्येति विग्रहा । नाम्ना ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणिमिति न्यायात् जाते वन्तत्वेन गोपीसंज्ञत्वेऽपि कप् न भवतीति दर्शयति— बहुप्रेयसीति । बह्वः प्रेयस्योऽस्येति विग्रहः । नचेयस्याः पीताम्बरे इति वामनाभावः । अनियुवां पश्चात् पुंस्त्वेऽपि इत्यादि प्रकरणोक्तसिद्धान्ते शसं बिना गोपीबदित्युक्तितः सो हरः ।

अमृता॰—१८३. नभ्रातुरिति । स्तुतौ अर्थात् प्रशंसायां गम्यमानायां पीताम्बरे भ्रातृ शब्दात् कप न स्यात् । ऋरामान्तत्वेन कपि प्राप्ते निषेधः । शोभनो भ्राता यस्य स सुभ्राता वयरामः, दाशरिथ रामो वा । भ्रातृ वाच्यस्यैव स्तुति रिह गम्यते (कृष्णस्य लक्ष्मणस्य वा) । स्तुतौ किम्—दुष्ट भ्रातृकः विभीषणः ।

इति समासान्ता व्याख्याताः।

बाल०—न भ्रातुः । स्तुतिरत्र प्रशंसा तस्यां गम्यमानायां भ्रातुः कप् न स्यात् पीताम्बरे । ऋरामेत्यनेन प्राप्ते निषेधोऽयं । शोभनो भ्राता यस्येति सुभ्राता इति । स्तुतिरत्र भ्रातृवाच्यस्यैवेति राम इति विशेष्यं । उक्ताः समासान्ताः इति समासान्ताः समाप्ताः इति निर्गलितोऽर्थः प्रकरणसमाप्तेः ॥ १८२ ॥

बालः —नाम्नो । लक्ष्म्यां लक्ष्मीलिङ्गविषये नाम्न उत्तरे यथास्वं वक्ष्यमाणा आवीवावूङ्च भवति । वामुदेवावान्तर-सजातीयविजातीयानेकाधिकारिव्यापित्वात्, महा-विभुनामायमधिकारः पादसमाप्ति यावत् । यद्यपि धातुनां तिवादीनाञ्च लक्ष्म्यां वर्त्तमाना-भावात् पारिशेष्यान्नाम्न एव आवादयो लभ्यन्ते, तथापि नाम्न इति स्पष्टार्थं ग्रन्थकृता कृतं न्यायलभ्यार्थाव्धि शब्दोपेतार्थस्यातिस्पष्टत्वात् । किञ्च, टिदादिनिबन्धनद्वारा येभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिस्तेषामतिदुर्लभत्वात्, पारिभाषिकमपीदं एकस्योभयलिङ्गत्वे इति समास-टीकायामुक्तत्वात् । यद्यपीदं प्रकरणं प्राचीनैरत्र न पठ्यते, तथाप्युपयुक्तत्वादस्माभिः पठनीयमित्याह लक्ष्मीति । यद्यपीदं लक्ष्मीप्रकरणं तद्विते कतिचिद्वृद्धा न पठन्ति, तथाप्य-विगीतिशिष्टाचारत्वेन नामप्रकारकप्रत्ययसादृश्याद्वयन्त्वत्र पठितवन्त इत्यर्थः । किञ्च, स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यद्य तदभावे नपुंसकमित्युक्तदिशा यदिष संस्थानिवशेषव्यङ्गचः स्तनवसनश्मश्र्वादिकं लक्ष्मीत्यादिव्यङ्गकं लोकप्रसिद्धमस्ति, तदिष न सर्वत्र प्रवर्तत इति वृद्धोपदेशपरम्परामङ्गोकृत्य यथायोग्यं लक्ष्मीप्रत्यया दश्यन्ते । यतस्तनाद्यभावेऽपि खट्वावास्यादीनां लक्ष्मीत्वं योषिद्वाचकस्य दारशब्दस्य पुरुषोत्तमत्वं, आकाशगोकुलादीनां ब्रह्मत्वं, [अशन्यादीनां द्विलङ्गता, तटशब्दस्य पुरुषोत्तमत्वं, आकाशगोकुलादीनां ब्रह्मत्वं, [अशन्यादीनां द्विलङ्गता, तटशब्दस्य

१३४

ायो ोव,

त्यं त्यं : ।

ादं य

१८४. नाम्नो लक्ष्म्याम् ।

महाविभुरथम् । लक्ष्मीप्रकरणिमदं न प्राचीना स्तिद्धिते पठिता। वयन्तु नाममय प्रत्ययसादृश्यात् पठितवन्तः ।

१८४. कृष्णादाप्।

अमृता०—१८४. नाम्न इति । लक्ष्म्यां विषये नाम्नउत्तरे यथास्वं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति । न प्राचीनास्तद्धिते पठन्तीति—यथा हि पाणिनीये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीय सूत्रे—स्त्रियामित्यधिकारः, ततश्च स्त्री प्रत्यया उह्याः । अथ तत्रैव पादे—तद्धिता इत्यधिकारः ७६ संख्यकसूत्रे प्रोक्तः । एतेन स्त्रीप्रत्यया स्तद्धितप्रत्ययेभ्योमिन्नजातीया इति सुतरामवगम्यते । तथैव वोपदेवेन प्रक्रियाकारेण च पृथक् प्रकरणे हि ते व्यवस्थापिताः ।

ननु ति कथं भवता ति द्विति धिकारे लक्ष्मीप्रकरणमनुप्रवेशितिमिति शङ्कांयुक्त्या निरस्यित—नाममयेत्यादि । अत्रायं विवेक:—प्रत्ययास्तावद्द्विविधाः, तत्र केचिन्नाम्न-उत्तरे प्रयोज्याः, केचित्तु धातोरुत्तरे । तत्र धातो रुत्तरे तिवाद्याः कत्रश्च प्रयोज्याः, अथ नाम्नउत्तरे स्वादयस्ति द्विताश्चेति शब्दशास्त्र नीतिः । स्वादिभिः खलु कर्त्रादिकारकार्थं वैशिष्टचमुच्यत इति तत्प्रकरणे प्रतिपादितम् । ति द्वितास्तु नाम्नामेव विशिष्टानर्थानमिन्व्यञ्जन्ति, तथैव स्त्रीप्रत्यया नाम्नां स्त्रीलिङ्गरूष्यं विशेषार्थमेव प्रकाशयन्तीति तद्वित प्रत्ययैः समं लक्ष्मीप्रत्ययानां साहश्यलाभाद् न्यायत्यवत्रत्रान्तः पाताः कृता स्तेऽस्माभि रिति । पद्मनाभो नन्वस्माकं दिग्दर्शक इति हष्टव्यम् ।

अमृता॰--१८५. कुष्णादिति । लक्ष्म्यां कुष्णसंज्ञकान्नाम्न उत्तरे आप् भवति ।

त्रिलिङ्गाच भवति । यद्यपि लक्ष्म्यामिति प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययविशेषणश्च सम्भवति । तथापि नाम्न इत्यस्य सन्निधौ लक्ष्म्यामिति दर्शयतो ग्रन्थकृतः स्वकृत्या विशेषण-मेवाभिप्रेतं । अतएव लक्ष्म्यां वर्त्तमानस्य नाम्नः प्रत्ययो लक्ष्मीत्वद्योतक एवेति ॥ १८३॥

बाल० — कृष्णा । लक्ष्मयां कृष्णात् कृष्णसंज्ञकात् आप् भवति । नाम्न इत्यस्याविकरत्वेन विधायकत्वाभावाद्विधिरयं। अरामान्तकृष्णसंज्ञ इत्युक्तं । टाविति पाणिनीयानां
मते टाप् भवति । आ इति कृतेऽपि प्रयोगः सिष्ट्यत्येव, तथापि आविति यत् कृतं
तत्फलन्तु आरामहरो यदुसर्वेश्वर इत्यनेनैव दिश्चतं । रमाशब्दस्य साध्यार्थं वाक्यं स्वयं
दर्शयति रमयतीति । तत आप् अ इद्वयस्येत्यरामहरः । रमा लक्ष्मी राधाविष्णुजनाभ्याः
मिति सोर्हरः । एवमिति राध साध संसिद्धौ राध्नोतीति पचाद्यत् पश्चादाप् राधा कृष्णप्रेयसीनां मुख्या, कृष्णप्रियावलीमुख्या गान्धर्वा राधिका सखीत्युक्तः । परं परमेश्वरं
मातीति मा माने इत्यस्मात् कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात् क इति क आरामहरः कंसारीत्यनेनारामहरः । पश्चादाप् परमा लक्ष्मीः शोभा वा । ईष्टे इति ईश ऐश्वर्यं ईशोद्धवकिरतीत्यनेन कः ततः आप् ईशा परमेश्वरी । एवं रामा श्यामा यमुना गङ्गा पद्मा
दुर्गाप्रभृतयः । कृष्णादित्यनेन सोमपाप्रभृतिभ्य आप न स्यात् ॥ १८४ ॥

टाप् पाणिनिः । रमयतीति पचाद्यत् रमा । एवं राघा परमा ईशा । १८६. पाद ईप् वा । पाच्छब्दस्येति भगवति ग्रहणाद् वामनः—द्विपदी द्विपात् । १८७. द्विपदा ऋचि, त्रिपदा गायद्याम् ।

साधू।

१८८. गिरादेराप् वा।

पित्करण फलं — आरामहरो यदुसर्वेश्वरे न त्वाप इत्यादी ज्ञेयम्। पचाद्यदिति — अत् प्रत्ययान्त रम शब्दादाप्, अइ द्वयस्येत्यरामहरः। राधेतिराध साध संसिद्धी धातोरत् — राधः, तत आप्। परमेति — परं परमेश्वरं मातीति मा माने इत्यस्मात् कर्मण्यनुपेन्द्रादा-रामादिति कः — परमः, तत आप्, परमा लक्ष्मीरित्यर्थः। ईशेति — ईष्टे इति ईशः, ईशोद्धोवेत्यादिना कः, पश्चादाप्। एवं रामा दुर्गा पद्मा गंगेत्यादयः।

अमृता॰—१८६. पाद इति । लक्ष्म्यां पात् शब्दादीप् वा स्यात् नत्वाप् । संख्याः व्ययाभ्यां पादस्यान्तहर इत्यादिष्टस्य पाच्छव्दस्य हि अत्र ग्रहणम् । द्विपदीति—द्वीपादौ यस्या इति विग्रहे पादादेशः, वामन ईप् च । तदभाव पक्षे भगवत् परत्वाभावान्न वामन इति द्विपात् ।

अमृता० — १८७. द्विपदेति । ऋ क् वेदमन्त्रः, तस्यां वाच्यायां द्विपदा इति तथा गायत्र्यां वाच्यायां त्रिपदा इति द्वौ साधूभवतः । अत्र आपा सह तत्तदर्थं वैशिष्टचं हिं निपात कारणम् । द्वौ पादौ यस्या द्विपदा ऋक्, एवं त्रिपदा ब्रह्मगायत्री, सापि मन्त्र एव ।

अमृता॰ —१८८. गिरादे रिति । लक्ष्म्यां गिर् प्रभृति शब्देभ्य आप् वा स्यात् । अप्राप्ते विकल्प विधानमीपोऽपवादः । क्विप् धातुमात्रादयं विधिरित्यनेन गिर् दिश् क्षुध्

बाल०—पाद । लक्ष्म्यां पाद इत्यस्मात् ईप् वा स्यात् । सङ्ख्याव्ययाभ्यां पादस्यान्तहर इत्यनेनान्तहरपाच्छव्दस्यैवात्र ग्रहणं । ननु सूत्रे पाच्छव्दो गृहीतः तह्युंदा- हरणे कथं वामन इत्याह पाच्छेति । पाच्छव्दस्य वामनो भवतीतत्र भगवतीत्यस्य ग्रहणादत्र वामनः । द्वौ पादौ यस्या इति द्विपदो पक्षे द्विपात् । उभयत्रापि राधाविष्णु- जनाभ्यामित्यनेन सोर्हरः । कस्यचिन्मते द्विपदा इत्यपि ।। १८४ ।।

बाल॰—द्वि । ऋचि वाच्ये द्वी पादावस्या इति आपा सह द्विपदा इयं साधुः । तथा गायत्र्यां वाच्ये त्रयः पादा अस्या इत्यापा सह त्रिपदा इयमपि साधुः ॥ १८६ ॥

बाल०—गिरा। लक्ष्म्यां गिरादेराप् वा स्यात्। गृ निगरणे दिश अतिसर्जने क्षुध बुभुक्षायां त्रि तृषा पिपासायां उत्पूर्वः स्निह प्रीतौ इत्येतेभ्यः सम्पदादेः क्विप्क्ती इत्यनेन क्विप् ततः पाक्षिक आप् गिरादयः पक्षे गीरादयश्च उष्णिहा इति तत्रैव निपातसिद्धं। अत्र केवलमाप्।। १८७॥

२३४

ायो ोव,

त्यं : ।

ादं य गिरा गी:, दिशा दिक्, क्षुधा क्षुत्, तृषा तृट्, उिष्णहा उिष्णक् इत्यादयः ।

१८६. अन आप् वा पीताम्बरे, मनस्त्वन्यत्रापि । माथुर यज्वे माथुरयज्वानौ तुर्यौ । सुपिटमे सुपिटमानौ, अतिपिटिमे अतिपटिमानौ गोष्यौ । सीमे सीमानौ ।

१६०. ईप्।

विभुरयम् । ङीप् ङीष् ङीन् पाणिनिः।

तृषः विववन्ताः, उष्णिगिति च विवपा साधुः । एक्यः पाक्षिक आप् —गिरा इत्यादि । तदभावे विष्णुजनान्ता एव स्वभाव लक्षमीका इत्याशयः।

अमृता०-१८६. अन इति । पीताम्बरे लक्ष्म्यामनन्तशब्दादाप् वा भवति, मनन्तात्तु पीताम्बरे तदन्यत्र च आप वा भवति । माथुरेति—मथुरायां भवी माथुरः। यज्वेति यजते र्वनिप्। माथुरो यज्वा यत्र सा माथुरयज्वा पुरी। एकवचने आपः स्पष्टतामनुपलभ्य द्विवचने उदाहरति—माथुरयज्वे इत्यादी । आप्पक्षे नान्तस्येति संसार-हरः। पक्षान्तरे नान्तस्येत्यादिना त्रिविक्रमः। सुपिटमे इति—पटोर्भावः पिटमा, शोअनः पटिमा ययो रिति तथा द्वयम् । गोप्याविति न्यासेन एषां पीताम्बरेऽन्यपदार्थं प्राधान्यं दशितम् । पीताम्बरादन्यत्र—सीमे इति द्वयम्, इह स्वार्थे आए्।

बाल० - अन । लक्ष्म्यां पीताम्बरे अनोऽनन्तात् आप् वा स्यात् । मनः मनन्तात् पीताम्बरेऽन्यत्राप्याप् वा स्यात् । मथुरायां भवः माथुरः । यज देवपू जादावित्यस्मात् वनिष् यज्वा माथुरो यज्वा ययोरिति माथुरयज्वे इति नान्तस्येति संसारहरः। एकवचने रूपभेदाभावाद्द्विवचनान्तमुपन्यस्तं राधाब्रह्मभ्यामितीरामः । अद्वयमिद्वय इत्येरामः पक्षे माथुरयज्वानाविति नान्तेति त्रिविक्रमः। एवमुत्तरत्रापि। पुर्याविति काञ्चयवन्त्यौ पटोर्भावः पटिमेति ततः शोभनं पटिमा ययोरिति सुपटिमे इतिद्वयं पूर्ववत् । अतिकान्ते पटिमानमिति अतिपटिमे इतिद्वयं । चतुर्णामिषि विशेष्यं गोप्याविति । अन्यत्रेति यदुक्तं तस्यान्यदप्युदाहरणं सीमे इतिद्वयं स्वार्थेऽत्राप् ॥ १८८ ॥

बाल०-ईन् । नाम्नो लक्ष्म्यामीप् यथास्वं स्यात् । महाविभोरवान्तरत्वादयं विभुनामा। ङीरिति पाणिनीयानां मते ङीप् ङोष् ङोनिति त्रयो दृश्यन्ते, तेतु भार्या जात्यपत्याद्ययपिक्षयेत्यभित्रेयते । अधिकन्तु तत्र विचार्यं । ग्रन्थकृतातु स्वमते एकेनैव ईपा सर्वसिद्धेऽपि शिष्यहितार्थं प्राचीनमतं प्रदर्शितमिति ॥ १५३॥

बाल०-ऋरा । मातृपञ्चानावादी येषां ते मातृपञ्चादयः । मन्च मातृपञ्चादयश्च मन्मातृपश्चादयस्तान् वर्जजित्वेति अत्वरायाश्चेति णमु, मन्मातृपश्चादिवर्ज। मनं १६१. ऋरामाच्चतुर्भुजानुबन्धान्नरामादञ्चते वीहश्च मन्मातृ पश्चादि वर्जम्।

कर्जी भगवती अवती अतिभगवती विदुषी रुक्मिणी प्राची कृष्णीही । वर्

अमृता०-१६९. ऋरामादिति । लक्ष्म्यां मन्मात् पञ्चादीन् वर्जयत्वा ऋरामा-न्तात् चतुर्भुजानुबन्धात् नरामान्तात् अश्वतेः वाह्रश्चोत्तरे ईप् स्यात् । मनिति मनन्तशब्दो गृह्यते । कर्जीति—डुकुन्नः तृल् कर्त्तृं, तत ईप् । ऋरामान्तस्योदाहरणमेतत् । भगोऽ-स्यास्तीति भगवतु शब्दादीप —भगवती । भवतेरुणादौ अवतुच —भवतु, ततईप । अतिकान्तो भगवान् यया सा अतिभगवती । विदुषीति—वेत्तेः शतु वंसु वेति निष्पन्नाद् विद्वसुशब्दादीप , बसो वंस्य उ:, षत्वश्व । एतानि चतुर्भुजानुबन्धस्योदाहरणानि । रुविमणीति—रुवम अस्यास्तीति रुविमन् शब्दादीप्। कृष्णौहीति -कृष्णं बहुतीति ण्व प्रत्ययान्तात् कृष्णवाह शब्दादीपि वाहो वी ऊठ्, अद्वयादूठो वृष्णीन्द्र इति ऊरामस्य औरामरूपवृद्धिः।

पञ्चादींश्च वर्जयित्वा ऋरामान्तात् चतुर्भुजानुबन्धात् नरामान्तात् अञ्चतेः वाहण्चोत्तरः लक्ष्म्यामीप् भवति । अञ्चतेः पृथगुपादानेन धात्ववस्थायां चतुर्भुजानुबन्धस्याग्रहणमिति ज्ञाप्यते, एतदेव वक्ष्यतेच । करोति येति कृधातोः शतृ तत ईप् कर्त्रीति । भगः षडैश्वर्यान इस्त्यस्या इति मतुः । अद्वयमाभ्यामित्यनेन मतोर्म व इति वः तत ईप् भगवती । भूधातोः उणादेरवतूच्। भवतूरिति कश्चित्। संसारहरिश्चतीति संसारहरिश्चतीति संसारहर ईप् भवतीति । अतिकान्तो भगवान् यया सातिभगवती । वेत्तीति वेत्तेः शतूर्वसूर्वेत्यनेन वसु ईप्। वसोर्वस्य उरिति उ: षत्वं विदुषीति। रुक्म अस्त्यस्या इति रुक्मिणी। प्राञ्चतीति क्विप् न लोप ईप् प्राचीति । कृष्णं वहतीति तुरासाह इत्यनेन विप्रत्ययान्तं कृष्णवाह इति साधु तत ईग्। वाहो वा ऊट् भगवतीति ऊट्। अद्वयाद्टो वृष्णीन्द्र इति वृष्णीन्द्र: कृष्णीहीति नौ: काचिद्गोपी वा ॥ १६० ॥

बाल०-यूनो । लक्ष्म्यामीपा सह यूनो युवितिरियं साधुः । ईपो वामनः नरामस्य तरामः वस्योरामाभावश्च निपातफलं । मन्पदेनात्र मनन्तो गृह्यते, भङ्गचेति सुचयन्नाह मनन्तादेस्त्वित मनन्तादेस्त् रूपं दश्यंते इति शेषः । मनन्तादेः प्राप्ते वर्जनमित्यनूसन्धेयं । सीमेति सोऽन्तः कर्मणि चतुर्भुजेत्यारामान्तः पाठः । तत औणादिकः क्वनिप दामोदर-मास्येति ईरामः सीत्र वन्धने इत्यस्माद्वा स एव क्मनिप् सीमन् । नान्तधातुवजितेति त्रिविक्रम: नान्तात् प्राप्तेऽत्र वर्जनं । मातेति माङ् माने तृन् ऋरामसिखभ्यामिति सोराच। एवं दुह प्रपूरणे तृन् इट् दुहितेति। स्वसा ननन्दा इति द्वावुणादिसिद्धौ संज्ञा-शब्दौ। स्वस् प्राणने नदि आह्नादे यङ् लुगन्त इत्येताभ्यामुणादयो बहुलमिति ऋत्ययः बहुलवचनात् ननन्ह इत्यत्र नारायणारामस्य त्रिविक्रमः स्वसूणब्द कर्त्त्वत् । एवं ननन्द्व यातेति या प्रापणे तृन् । तिस्र इति चतस्र इति लक्षमीस्थयोस्त्रिचत्रोस्तस्चतस्रविष्णु-भक्ताविति तिसृचतस्रोः रः सर्वेश्वर इति तिस्राद्यादेशः। एभ्य ऋरामान्तत्वात् प्राप्ते

ायो ोव,

त्यं : 1

ादं

१६२. यूनोयुवतिः।

साधुः । मनन्तादेस्तु—सीमा माता दुहिता स्वसा ननन्दा याता तिम्नः चतस्रः । पञ्चादि नन्ति संख्या, पञ्च सप्त नव गोप्यः । तदन्तत्वेऽपि

• श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणस् •

अमृता०-१६२. यून इति । लक्ष्म्यामीप् प्रत्ययेन युवन्शब्दस्य युविर्तिरिति साधुर्भवति । अत्र ईपो वामनः, नरामस्य तरामः, वरामस्य भगवति उरामाभावश्य निपातकार्यम् । पूर्वसूत्रे मन्मात् पञ्चादीत्यत्र आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति दर्शयति—मनन्तादेरिति, यथा सीमा तथाहि पामादयः । एतेभ्य आवेव स्यादिति भावः। मातृ इति मा माने तृन्, सोराच् माता । एवं दृह तृन् दृहिता । स्वसृ ननन्ह शब्दौ उणादि सिद्धौ। याते स्तृन् याता। लक्ष्मीस्थयो स्त्रिचतुरोरिति तिसृचतस्रादेशौ। ऋरामान्तवे नैषामीपि प्राप्ते वर्जनम्। मात्रादिशब्दाः स्वतो लक्ष्मीलिङ्गकाः, पञ्च प्रभृति नात संख्या शब्दास्तु वाच्यलिङ्गा इत्युक्तमेव प्राक्। अत्र नरामान्तत्वेन लक्ष्म्यामीपि प्राप्ते वर्जनम्।

वर्णेन विधी तदन्तस्य कार्यं स्यान्नाम्ना तु क्वचिदिति न्यायेन अत्र नाम्ना निषेधे तदन्तस्य निषेधो भवति न वेति संशये प्राह—तदन्तत्वेऽपि नेति। तत्तन्नामान्तत्वेन हमासेऽपि ईप् न भवतीत्यर्थः। अतिक्रान्ता सीमानमिति, अतिक्रान्तः सीमा ययेति वा विग्रहे अतिसीमा। एवमतिमातेति। काचिदितिभातः सकाशादव्यधिक स्नेह्वतीत्यर्थः। प्रियपश्चान इति—प्रियाः (प्रीत्यास्पदं) पश्च (भ्रातरः) यासां ताः पांडवप्रजाः।

वर्जनं । मात्रादिर्गणोऽयं । पञ्चादीत्यादिना नान्तसङ्ख्या गृह्यते इत्याह पञ्चादिरिति । पञ्चे त्यादिषु त्रिषु सनान्तसङ्ख्यातः कतेश्चेति जस्मसोर्महाहरः। त्रयाणां विभेष्यं गोप्य इति । वर्णेन विधौ तदन्तस्य कार्यं नाम्नात् ववचित्युक्तत्वात् । नाम्नातु ववचिदियुक्तः त्वात् । नामन वर्जनात् तदन्तत्वेऽपि तद्वर्जनमायातीत्याह तदन्तत्व इति तदन्तत्वेऽपि समासान्तत्वेऽपि एभ्य ईप् न स्यादित्यर्थः । अतिसीमेति अतिकान्ता सीमानमिति अत्यादयो द्वितीययेति द्वितीयाकुष्णपुरुषः । अतिकान्तः सीमा यया इति पीताम्बरो वा। एवमतिमातेति । प्रियपश्वाल इति प्रियाः पश्च यासां ता इति । ङिसेति । ङिसाहचयोत् ङिसहपाठादीङ्योस्तु वेत्यत्र सूत्रे विष्णुभक्तिरेव गृह्यते इति राधाब्रह्मभ्यामित्यनेन विहितो य ईप्रत्ययस्तिस्मन्नेव वम सत्सङ्गहीनस्यानोऽरामहरो वा भवति । अतएव ईपि नित्य-मरामहरो भवतीति भाव:। राज्ञः स्त्री राज्ञीति शुन: स्त्री शुनीति । सुं विनेति न अनम् पूर्वस्यार्वनोऽर्वतृ सुं विनेत्यत्र प्रत्ययमात्र गृह्यत इति ईपि चार्वनोऽर्वतृभाव:। अर्वनः स्त्री अर्वतीति घोटकी । सूत्रे चतुर्भुजानुबन्धादिति कृत्वा यदञ्चतोति गृहीतं ज्ञापकत्वेन तत्फल दर्शयति अञ्चतीति । सूत्रेऽञ्चतिग्रहणाद्धेतोधितोश्चतुर्भुजानुबन्धादीप् न स्यादित्यथे:। हिमालयस्रदिति हिमालयात् स्रंसते इति स्रं सु अधः पतने इत्यस्मात् सम्पदादेः विवप् ॥१६१

बाल o - वनो । असमासे, समासेऽपि वनो वनन्तादीप् तस्मिन् वनो नश्च नरामस्यच रो भवति। पीताम्बरे समासेतु वन ईप् वा भवति, तस्मिन् वनो नश्च रो

नः अतिसीमा अतिमाता काचित् । प्रिय पश्चानः पाण्डवप्रजाः । ङि साहचर्यात् ईङचोस्त् वेत्यत्र विष्णुभक्तिरेव गृह्यते, ततो नित्यमेवाराम-हरः । राज्ञी शुनी । सुंविनेति प्रत्ययमात्रं गृह्यते — अर्वती । अश्वित यहणाद्धातो श्रव्भंजानुबन्धान्न-हिमालयस्रत् गङ्गा ।

१६३, वनीनश्चरः पीताम्बरे तु वा। धीवरी कृष्णहरुवरी । बहुकृष्णहरुवरी बहुकृष्णहरुवा मथुरा ।

ननु वमसत्सङ्गहीनस्येत्यादौ ईङचो स्तु वेत्यनेन राज्ञी प्रभृतौ विभाषया अनोऽरामहरो भवितुर्महति, कथं नित्यनिति चेत्तत्र समाधानमाह—विष्णुभक्तिरेव गृह्यत इति । तत्र च हेतु:—ङिसाहचर्यादिति । तस्मादिह भगवति नित्यमरामहर इति भावः । संविनेति— अर्वनेऽर्वत सं विनेति लक्षणम् । पूर्वविदहापि विष्णूभक्ति साहचर्यमननेन ईपि तृ तदप्राप्ति प्रसङ्गः स्यादिति तन्निरासार्थमाह-प्रत्ययमात्रं गृह्यत इति । ततक्ष्वेपि भवत्येवादेश इति भावः । ननु चतुर्भुजानुबन्धग्रहणेनैव सिद्धेऽपि कथमञ्जतेः पृथगुपादानमित्याशङ्कायां तदभिप्रायं प्रकाशयति—धातोश्चतुर्भजानुबन्धान्नेति । अत्राश्वतेः पृथगुपादानं धातो श्चतुर्भुजानुबन्धत्वे त्वीपो निषेधज्ञापकम्, यथा अचश्चतुर्भुजानाञ्चेत्यत्र नुम्प्रसङ्ग-सिद्धान्तितं तद्विद्दिहापि कर्त्तव्यमित्यर्थः। तेन स्रसुधातोः निविप हिमालयात् स्रंसत इति हिमालयस्रदित्यत्र ईप् नभवतीति निष्कर्षः।

अमृता०-१६३. वन इति । लक्ष्म्यां वनन्तशब्दादीप् स्यात्, तत्र च नरामस्य ररामो भवति, पीताम्बर समासे तु वनन्तादीप ररामौ वा भवतः। धीवरीति—दधातेः क्वनिप्—धीवन्, तत ईप्, नस्य रश्च। कृष्णदृश्वरीति —कृष्णं दृष्टवानित्यर्थे दृशेः क्वनिप् — कृष्णदृश्चन्, तत ईप् रश्च । बहवः कृष्णदृश्चानो यस्यां सा बहुकृष्णदृश्चरी मथूरा। ईपः अभावपक्षे बहकुष्णदृश्चा।

भवति । वन इत्यत्र सम्बन्धसामान्ये पष्ठचे व तस्याः सकाशात् यथायथं पञ्चम्यर्थोऽपि प्रतीयते । धीवरीति डु धात्र् धारणपोषणयोरित्यस्मात् क्वनिप् । दामोदरमास्थेति ईरामः धीवन् तत ईप्। कृष्णदश्वरीति कृष्णं दृष्टवतीति दृशधातोः क्वनिप् तत ईप्। बहवः कृष्णदृश्वानो यस्यामिति बहुकृष्णदृश्वरीतिद्वयं ॥ १६२ ॥

बाल०-गोपा। गोपालः पूर्वो यस्य सगोपालपूर्वस्तस्य वनस्तौ ईप्ररामौ न भवतः । भीष्मं योधितवतीति युधधातोः ववनिष् । नान्तेति त्रिविक्रमः भीष्मयुध्वेति । भवति । वन इत्यत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठचे व तस्याः सकाशात् यथायथं पञ्चम्यथोऽपि प्रतीयते । धीवरीति डु धाज् धारणपोषणयोरित्यस्मात् क्वनिष् । दामोदरमास्थेति ईरामः धीवन् तत ईप । कृष्णदृश्वरीति कृष्णं दृष्टवतीति दृशधातोः क्वनिप् तत ईप् । बहवः कुष्णदृश्वानो यस्यामिति बहकुष्णदृश्वरीतिद्वयं ॥ १६३ ॥

१३४

ायो ोव,

त्यं ादं

• तद्धितप्रकरणम् •

1270

१६४. गोपालपूर्वस्य तु न तौ।

भीष्मग्रुध्वा शिखण्डिनी। कथं अतिशुनी? सार्थक निरर्थक्रयोः सार्थकस्यैव ग्रहणमिति न्यायेन प्रत्ययस्यैव वनो ग्रहणात्।

१६४. पीताम्बरे।

प्रभुरयम् ।

१६६. ऊधसः सो नश्च।

अमृता०—१६४. गोपालेति । गोपालो पूर्वी यस्य तथाभूतस्य वनन्तस्य तु तौ ईप्रामौ न भवतः । भीष्मगुध्वेति—भीष्मं योधितवतीति वविनप् । अत्र धरामरूप गोपालपूर्वत्वान्नेप्-ररामौ । शिखण्डिनी द्रुपद राजकन्या, सातु यक्षस्य पुंस्वग्रहणेन पुरुषोभूत्वा शिखण्डीति नाम्ना ख्यातो भीष्मस्य युद्धं निवारयामासेति महाभारत वार्ता । अत्र तु षुध धातो र्युद्धिनवृत्त्यर्थे ललणा । ननु श्वन् शब्दस्य च वनन्तत्वदर्शनात् समासे—अतिकान्ता श्वानं—अतिशुनीत्यत्र कथं नस्य ररामो न कियत इति चेत्तत्र सङ्गितं करोति—सार्थकेत्यादि । अर्थशब्देनात्र यदर्थं गृहीत्वा यत् कार्यंक्रियते स एवाभिधीयते नत्विभिधेयमात्रम्, अर्थवद् ग्रहणेऽनर्थकस्य न ग्रहणमिति वत् । तेन वन् शब्देन प्रत्ययस्य हि वन इष्टत्वात् प्रकृत्यवयवस्य तु न तत् कार्यम्, अतो नात्र नरामस्य ररामः किन्तु ऋरामा-दित्यादिसूत्रे नरामान्त लक्षणेन ईप् तु स्यादेवेति हृदयम् ।

अमृता०-१६६. ऊधस इति । पीताम्बरे लक्ष्म्यां ऊधस् शब्दादीप् स्यात् तत्र

बाल०—गोपा। गोपालः पूर्वी यस्य सगोपालपूर्वस्तस्य वनस्तौ ईप्ररामौ न भवतः। भीष्मं योधितवतीति युधधातोः क्विन् । नान्तेति त्रिविक्रमः भीष्मयुध्वेति। ध गोपालपूर्वत्वादत्रेप् न स्यादीपि परे नरामस्य ररामश्च न स्यात्। शिखण्डिनीति भीष्मस्य युद्धनिवर्त्तनार्थं कश्चित् स्त्रीवेशधारीति महाभारते प्रसिद्धं। ननु श्चन्शब्दस्यापि वन इत्यवयवदर्शनात् अतिकान्ता श्वानमिति वाक्येऽतिशुनीति कथं भवत्वित्याक्षेपे सिद्धान्तमाह सार्थकेति। अर्थेन सह वर्त्तमानः सार्थकः निर्गतोऽर्थान्तिरर्थकः तयोर्मध्ये सार्थकस्यैव ग्रहणमिति न्यायेन प्रत्ययरूपस्यैव वनो ग्रहणाद्धेतोः श्वन्शब्दस्य वन्रूपा-वयवत्वेऽपि ऋरामादित्यत्र नरामादित्यनेन ईप् स्यात्, नरामस्य ररामस्तु न स्यात्। १९६३

बाल०—पीता। पीताम्बरे समासे लक्ष्म्यां नाम्न ईप् यथास्वं स्यात्। एकाधिकारः व्यापित्वात् प्रभुनामायं।। १८४।।

बाल० — ऊध । पीताम्बरे लक्ष्म्यामूध:शब्दादीप् स्यात् । तस्मिन् प्रत्यूष्ठसः सरामो नरामश्च स्यात् । सो नश्चेत्युभयत्राप्यराम उच्चारणार्थः । कुण्डोध्नीति कुण्डिमबोधोऽस्या ईति ईप् नौ ततो व-म-सत्सङ्गहीनस्यानोऽरामहर इत्यनेनारामहरः । चतुरूध्नीति चत्वािष ऊधांसि अस्या इति सर्वं पूर्ववत् ॥ १६५ ॥

कुण्डौध्नी चतुरूध्नी । उन्तरके दिने १६७. संख्यातो दाम्नो हायनात्तु वयसि । दिदाम्नो, त्रिहायणी गौः ।

१६८. अन उद्धवहर योग्याद्वा, नैवास्मात्।

चोधसः सरामस्य नराम आदिश्यते । न इत्यराम उच्चारणार्थः । कुण्डोध्रीति —कुण्डिमव ऊधोऽस्या इति बिग्रहे ईपि नादेशे च वमसत्सङ्गहीनस्येत्यादिना अनोऽरामहरः । चत्वारि ऊधांसि यस्याः सा चतुरूध्नी, पूर्ववदरामहरः ।

अमृता०—१६७. संख्यात इति । पीताम्बरे लक्ष्म्यां संख्यावाचकात् परस्मात् दाम्न उत्तरे ईप् स्यात् । वयसि गम्यमाने तु संख्यात उत्तरस्मात् हायनादीप् भवति । तु शब्द एवार्थे । द्वे दाम्नी बन्धनरज्जू यस्याः सा गौ द्विदाम्नी, पूर्ववदनोऽरामहरः । त्रीणि हायनानि वत्सरा यस्याः सा गौः त्रिहायणी ।

अमृता॰-१६८. अन इति । पीताम्बरे लक्ष्म्यामुद्धवहरस्य योग्यो योऽन् तस्मा-

बाल०—सङ्ख्या । पीताम्बरे लक्ष्म्यां सङ्ख्यातः सङ्ख्यावाचकादुत्तरस्माद्दाम्न उत्तर ईप् भवति । वयसि गम्यमानेतु सङ्ख्यातः परस्माद्धायनादीप् भवति । द्विदाम्नीति द्वे दाम्नी यस्या इति । सङ्ख्येति किं उद्दामा । त्रिहायणीति त्रीणि हायनानि यस्या इति ॥ १६६ ॥

बालः - अनः । उद्धवहरस्य योग्यं उद्धवहरयोग्यं तस्मात् पीताम्बरे लम्क्ष्या-मुद्धवहरयोगात् अनोऽनन्तादीप् वा स्यात् । अन्यस्मादुद्धवहरानर्हादन ईप् नैव स्यात् । यद्यप्युद्धवहरयोग्यादित्यनेनैवान्यस्मान्न स्यात् तथाप्यन्यस्मादिति स्पष्टार्थं । नरामादित्यनेन नित्यप्राप्ते विकल्पार्थमिदं । कृष्णो राजा यस्यामिति कृष्णराज्ञी द्वारका । व म-सत्सङ्गेत्य-रामहरः। कृष्णो राजा यत्र कुलद्वये इति विग्रहे ब्रह्मालिङ्गस्य द्विवचनेऽपि ईवभावेन कृष्णराज्ञीति भवितुमर्हतीत्याशङ्कानिरासार्थं कृष्णः राजा ययोरिति कृष्णराज्ञचाविति द्विवचनान्तमुपन्यस्तं, किन्तु वाच्यपदमत्र द्वारकामथुरे इति । पक्ष इति ईवमावपक्षेत् अन आप् वेतीत्यनेनाप्। विकल्पत्वात् पक्षे तस्यापि आपोऽप्यप्राप्तिः कृष्णराजा इति पूर्ववद्विग्रहसमासौ आप् , नान्तस्य नत्वनीपोरिति संसारहरः । आपोऽभावेऽपि कृष्णराजेति भवितुमहैतीत्यपरितुष्यन् कृष्णराजे इति द्विवचनान्तं दर्शितं। प्रथमैकवचने आवन्त-नान्तयोरभेदरूपत्वात् । अभावपक्षेकृष्णराजानावित्यपि द्विवचनान्तं दिशतं । नेहेति उद्धवहरयोग्याभावादिति शेषः । सुपर्वेति शोभनानि पर्वाणि प्रतिपत्प्रभृतीनि यासां ता इति विग्रहः। अन आप् वेति आप् वा स्यात् तत्राविशेषेणैवानो ग्रहणात्। सुपर्वा इत्यत्रापि गोप्य एव विशेष्यं। पीताम्बर इत्यस्मात् पूर्वं पीताम्बराधिकारत्वेनेति योज्यं। अतिकान्त पर्व इति अत्यादयो द्वितीययेति समास स्ततो नरामादितीप अतिपर्वणीति ॥ १६७ ॥

२३४

ायो ोव,

त्यं :। ।दं

य

कृष्णराज्ञी कृष्णराज्ञ्यौ। पक्षे त्वन आप् वा इत्याप्। पक्षे तस्याप्य-प्राप्तिः। कृष्णराजा कृष्णराजे कृष्णराजानौ। नेह—सुपर्वाणो गोप्यः। अन आप् वेति पक्षे सुपर्वाः। पीताम्बर एव नियमात् अतिपर्वणो हरिभक्तिः।

१६६. स्वाङ्गपूर्वात् कान्तान्नतु जातादेः।

दीप् वा स्यात्, अन्यस्मादनन्तादीप् नेति तु स्पष्टार्थं वचनम् । ईपोऽभाव पक्षे—अन आप् वेति आप्, तत्रापि वा करणात् तस्यचाभाव पक्षे यथावत् शब्दस्थिति रिति स्पष्टी-कृतम् । कृष्णो राजा यस्यामिति कृष्णराज्ञी सखिमण्डली । वमसत्सङ्गहीनस्येत्यराम् हरः । नपु सक द्विवचनेऽपि कृष्णराज्ञीति पदं सम्भवेदिति शङ्कमानं प्रति ईवन्तद्विवचन-मुदाहरति—कृष्णराज्ञ्याविति । कृष्णराजा इत्यावन्तोदाहरणम् । अत्रैकवचने केवलो वा आवन्तो वेति संशये पुन द्विवचनान्तमुपन्यस्यति—कृष्णराजे कृष्णराजानाविति । प्रथममावन्तेपदम्, अपरन्तु केवलरूपम् ।

सुपर्वाण इत्यत्र वरामरूपसत्सङ्गयुक्तत्वेन उद्धवहरस्यायोग्यत्वान्न ईप् । तत्र आप् पक्षे शोभनानि पर्वाणि उत्सवा यासां ताः सुपर्वाः गोप्यः । अतिपवाणीत्यत्र द्वितीया कृष्णपुरुषे भवत्येव ईप् , तत्र हेतुः—पीताम्बरे एव नियमादिति, निषेधस्येति शेषः । अत्रोद्धवहरायोग्यत्वात् अन इत्यादि विधौ निवृत्ते, ऋरामादित्यादिषु नरामान्त सामान्यः विधेरवकाश इत्याशयः ।

अमृता०-१६६. स्वोङ्गिति । स्वाङ्गि स्वाङ्गवाचकशब्दः पूर्वं यस्य तस्मात्

बाल०—स्वाङ्ग । स्वाङ्ग पूर्वं यस्य तस्मात् । पीताम्बरे स्वाङ्गपूर्वात् क्तान्तात् लक्ष्म्यामीप् भवति । स्वाङ्गपूर्वात् जातादिक्तान्तात्तु न भवति । पूर्वोक्तं स्वाङ्गमत्रापि ज्ञेयं । उर्हामन्नो यस्या इति वा विग्रहः । शङ्क्षमिन्नोति शङ्कः भिन्नं यस्या इति । शङ्क्षशब्दोऽत्र मस्तकास्थिवाचको गृह्यते न । कम्बुपर्यायकः सूत्रे स्वाङ्गेरयुक्तत्वात् । केशविलूनीति केशा विलूना अस्या इति । कर्णंच्छिन्नोति कर्णंश्छिन्नोऽस्याः कर्णौ छिन्नावस्या वेति । एषु भिदिर् छिदिर् द्वैधकरणे लुङ छेदने इत्येतेभ्यः क्तः रदाभ्यामित्यादिना क्तःनस्य न इति । यद्यप्यनेनैव पाणिगृहीतीति सिद्ध्येत् । तथापि शिष्टाचारानुरोधात् पाणिगृहीतो यस्या इति वावये भार्यायां वाच्यायामेव पाणिगृहीती स्यादित्याह पाणीति । सख्यवृत्तादिना भार्याभिन्नाया अपि पाणिग्रहणं सम्भवतीत्याह पाणिगृहीतेति । जाताः देस्त्वित रूपं दश्येते इति श्रेषः । दन्तजातादिषु दन्ता जाता अस्याः, दन्ताः कृता अस्याः, दन्ता मिता अस्या इत्यादि विग्रहो जेयः । एवं दन्तनता इत्यादयोऽपि यथायथमूह्याः । दुःखादित्वादिति जातिकालमुखादिम्यः क्तस्येत्यत्र सुखादिश्य इत्यादिपदेन सुखादेराकृति-गणत्वात् उर्वादीनामपि सुखादित्वमित्यस्मादेश्यः क्तस्य परिनपातः, अन्यथा क्तस्य पूर्वनिपातः स्यात् ॥ १६८ ॥

अरुभिन्नी शङ्क्षिन्नी केशविलुनी कर्णिन्छन्नी। पाणि गृहीतीतु भायि-यामेव। पाणिगृहीतान्यत्र। जातादेस्तु दन्तजाता दन्तकृता दन्तमिता। सुखादित्वात् कस्य परनिपातः।

२००. जाते वी नत्वाच्छादनात्।

सारङ्गजन्धी सारङ्गजन्धा, पलाण्डुभक्षिती पलाण्डुभक्षिता, सुरापीती

कान्तात् लक्ष्म्यां पीताम्बरे ईप्स्यात् । स्वाङ्गपूर्वात् जातादेस्तु ईप्न भवति । ऊरू भिन्नौ यस्याः सा उरुभिन्नौ । शङ्को देहावयविशेषो भिन्नो यस्याः सा शङ्कभिन्नौ । केशाः विल्ना यस्याः, कणौ िन्नौ यस्या इत्यादि विग्रहाः । पाणि गृंहीतो यस्या इति वाक्ये भार्यार्थे एव ईप्—पाणिगृहीतीति । अन्यत्र अर्थात् सख्यभावादिना पाणिग्रहणे त्वाप एवभवतीत्याच्छे—पाणिगृहीतान्यत्रेति । जातादयो ये क्तान्ताः, तेभ्यस्तु आप् स्यादिति दर्शयति—दन्तजातेत्यादि । सर्वत्र सप्तमी विष्णुनिष्ठेत्यादिना क्तान्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ''जाति कालसुखादिभ्य'' इत्यनेन यः परिनपात उपिष्ट स्तत्रैव सुखादिषु एषां गणनात् परिनपात इत्यभिष्रायः ।

अमृताः — २००. जातेरिति। पीताम्बरे लक्ष्म्यां जातेः परस्मात् क्तान्तादीप स्यात्, आच्छादन वाचकाज्ञातेः परस्मात् क्तान्तात्तु स न भवति। किन्तु आप भवतीत्सर्थः। सारङ्गो मृगविशेषो जग्धो यथा सा सारङ्गजग्धी, पक्षे कृष्णादाप् सारङ्गजग्धा। एवं सर्वत्र श्रेयम्। मासजातेति — मासी जातोऽस्या इति कालात् क्तस्य परनिपातः, मासस्य तु जातित्वाभावात्र ईवित्यर्थः। वस्त्रं छन्नं परिहितं ययेति वस्त्रच्छन्ना। अत्र वस्त्रस्य जातित्वेऽप्याच्छादन बोधकत्वान्न ईप्। नतु जातादेरिति पूर्वतोऽनु वर्त्तत इत्याह—

बाल॰—जातेः । पीताम्बरे लक्ष्म्यां जातेरुत्तरस्मात् क्तान्तात् पर ईप् वा स्यात् । आच्छादनवाचिजातेस्तु परस्मात् क्तान्तान्न स्यात् । सारङ्गो जग्धो ययेति ईप् अ-इद्वयस्ये-त्यरामहरः, सारङ्गजग्धीति पक्षे कृष्णादाप् इत्याप् सारङ्गजग्धीत । सारङ्गश्चातके मृगे इति नानार्थवर्गात् जातित्वं प्रसिद्धं । एवं पलाण्डुर्भक्षितो ययेति पलाण्डुभक्षितीति द्वयं । पलाण्डुनिन्द्यकन्दजातिविशेषः, पेयाज इति नीचोक्तिः । तथा सुरा पीता ययेति सुरापीति द्वयं । किमिति किमर्थं, जातेरुत्तरो यहि न स्यात्ति न स्यात् । मासो जातोऽस्या मासजातेति । आच्छादनात्त्विति उदाह्रियत इत्यर्थः । वस्त्रं छन्नं यस्याः वस्त्रं छन्नं ययेति वा वस्त्रच्छन्नेति । वस्त्रच्छादनजातिवाचकत्वादत्र क्तान्तादीप् न स्यात् । जातेर्वत्यत्र विशेषग्रहणाभावात् क्तान्तमात्रात् पाक्षिकेऽपि प्राप्ते भङ्गचा वृत्तित्वेन नियमयित अजातेति । जातेरुत्तरसमादजातादेरेव क्तान्तादीप् वा स्यादित्यर्थः । तेन वृक्षो जातो यस्या इति विग्रहे वृक्षस्य जातित्वेऽपि वृक्षजाता इत्येव । सारङ्गादीनामिष सुखादित्वमस्तीति एतेभ्योऽपि क्तस्य परनिपातः । पीताम्बराधिकारः समाप्तः ॥ १६६ ॥

बाल०-पर:। परः अन्यः अर्थः यत्र तत् परार्थं परार्थमेव परार्थमात्रं तस्मिन्

२३४

ायो वि, त्यं :। दिं य सुरापीता । जातेरिति किम्-मासजाता । अ।च्छादनात्तु वस्त्रच्छन्ना । आजादेरित्येव - वृक्षजाता । पीताम्बरो निवृत्तः ।

श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम्

२०१. परार्थमात्रे ।

प्रभुरयम्। समासे गुणीभूतं परार्थम्।

अजातादेरेवेति । जातादिरूपात् क्तान्तात्तु ईप न भवतीत्यर्थः । पीताम्बराधिकारो निवृत्तः, लक्ष्म्यां नाम्न इति त् वर्त्तत एव ।

अमृता०--२०१. परार्थेति । परः अन्यः अर्थो यत्र तत् परार्थम् । मात्रशब्द इह साकल्ये । सर्वविधपरार्थे हि लक्ष्म्यां वर्त्तमानाः प्रत्यया भवन्तीत्यधिकार एषः । परार्थत्वं स्पष्टयति—समासेगुणीभूतिमिति, अप्रधानभूतिमित्यर्थः । पीताम्बरेऽपि समासे समस्तशब्दा गुणीभूता भवन्ति अन्यपदार्थं प्रधानत्वात् । तदन्यत्रापि भवन्ति, अतिगङ्गः एहीहमित्यादौ कृष्णपुरुषे दर्शितमेव। एवं सर्वत्र हि गुणीभूतार्थं समासे प्राप्त्यर्थः खल्वधिकार एष इति निष्कष्थिं:।

यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । अयमपि प्रभुनामाधिकारः । समास इति यस्मिन् कस्मिन् समासे सति केनापि यस्यार्थं गुणीभूतमप्रधानीभूतत् तत् परार्थं मित्यर्थः ॥ २०० ॥

बाल०-स्वाङ्गा। परार्थामात्रे स्वाङ्गात् स्वाङ्गवाचकाच्छब्दाललक्ष्म्यामीप् वा भवति । सत्सङ्गोद्धवात् बहुसर्वेश्वरात् क्रोडादिभ्यस्तु स्वाङ्गोभ्य ईप् न भवति । सह नञ् विद्यमान-पूर्वेभ्यश्च स्वाङ्गेभ्य ईप् न भवति । प्राप्ते निषेधोऽयं । स्वाङ्गमत्र पूर्वोक्तं ग्राह्यं। अतिकान्ता केशानिति अत्यादयो द्वितीययेति समासः। गोरीप आप इति वामनः, ईप् अ-इद्वयस्येत्यरामहरः अतिकेशीति, पक्षे कृष्णादाप् लक्ष्म्यामित्याप् अतिकेशेति। कृष्णाः। श्यामवर्णाः केशा अस्या इति कृष्णकेशीति द्वयं। शोभनं मुखं यस्या इति सुमुखीति द्वयं । वहवः केशा अस्या इति बहुकेशीति द्वयं । प्रयोगे वेणी यस्याः सा प्रयाग-वेणीति, पक्षे प्रयोगवेणिरिति । प्रकृतिकृतेः प्राणित्वाभावेन प्राण्यङ्गस्वाङ्गमित्यस्या-गमनात् तत्प्रवेशाय प्रकारमाह प्राणित्वेति । नेहेति सत्सङ्गोद्धवादित्वात् । शोभनः स्कन्धो यस्या इत्यादि विग्रहे सुस्कन्धाद्यास्त्रयः, किन्तु सुजघनेति बहुसर्वेश्वरस्योदाहरणं। सुकोडेति स्पष्टं । क्रोडादिगणं दर्शयति खुरेति । रूपन्तु सुखुरा सुभगा सुगुदा सुगणा, एवं क्षुद्रस्कन्धा मध्यमस्कन्धा विपुलस्कन्धा इत्यादयोऽपि यथायथं ज्ञेयाः । सहादिपूर्वाणां प्रयोगान् दर्शयति सकेशेत्यादिना । केशै: सह वर्त्तमाना सकेशेति न विद्यन्ते केशा यस्या इत्यकेशा विद्यमानाः केशा यस्या इति विद्यमानकेशा । अस्वाङ्गात्त्विति ईप् न स्यादिति शेष:। अस्वाङ्गत्वमेषाममूर्त्तिमत्त्वात् द्रवत्वात् विकारजत्वाच्च। शोभनं ज्ञानं यस्या इत्यादित्रयं। शोथो विकारजो द्रवविशेष: ॥ २०१ ॥

२०२. स्वाङ्गाद् वा, न तु सत्सङ्गोद्धव-बहुसर्वेश्वर-क्रोडादिभ्यों न च सह नज् विद्यमानपूर्वेभ्यः।

अतिकेशी अतिकेशा, कृष्णकेशी कृष्णकेशा, सुमुखी सुमुखा, बहुकेशी बहकेशा प्रयाणवेणी। प्राणित्वोपचारात् सुमुखी प्रतिमा। नेह-सुस्कन्धा सुजधना सुक्रोडा। खुर-भग-गुद-गलादयः क्रोडादयः। सकेशा अकेशा विद्यमानकेशा । अस्वाङ्गात् - सुज्ञाना सुशोणिता सुशोथा ।

२०३. नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-पुच्छ-शृङ्गाङ्ग-गात्रान्त्र-नेत्र कण्ठेभ्यो न निषेधः।

अमृता० - २०२. स्वांगादिति । परार्थमात्रे लक्ष्म्यां स्वांगवाचि शब्दादीप व। स्यात्, किन्तु सत्सङ्गोद्धवात् बहुसर्वेश्वरात् तथा क्रोडादिम्यश्च स्वांगेभ्ये ईप्न भवति, तथा सहपूर्वीत् नत्रपूर्वीत् विद्यमानपूर्वीच स्वाङ्गात् स न भवति । अतिकान्ता केशान् अतिकेशीत्यादिद्वयम् । अत्यादयो द्वितीययेति कृष्णपुरुषः। कृष्णाः श्यामवर्णाः केशा अस्याः कृष्णकेशीति द्वयम् प्रयागवेणीति—प्रयाग क्षेत्रे गंगा यमुना सरस्वतीनां तिसृणां संगमः त्रिवेणीति कथ्यते; तत्र बहवः केशाः विद्यन्ते, तैथिकानां मण्डनविधानात् । नेहेति-सत्सङ्गोद्धवत्वान्न ईप् । सुजघनेति बहुसर्वेश्वरत्वात्, सुक्रोडेति क्रोडादित्वान्न । सकेशेति - केशै: सहवर्त्तमाना सहस्य सः। नविद्यन्ते केशा अस्याः अकेशा, नत्रोऽराम-शेष:। अस्वांगादिति — सुज्ञानेति ज्ञानस्य मूत्तिमत्त्वाभावात् तथा सुशोणितेति सुशोथेति द्वययो द्वंवत्वाद् विकारत्वाच न स्वांगमिति ईपोऽभावे आप्।

अमृता० - २०३. नासिकेति । स्वांगवाचिनो ये नासिकादय स्वयोदशशब्दा स्तेषां लक्ष्म्यामीप् निषेधो न भवति । तत्र नासिकोदरयो र्बहुसर्वेश्वरत्वेन शेषाणां सत्संगोद्ध-वत्वेन निषेधे प्राप्ते तत्खण्डनरूपं विधानिमहोच्यते । ततः स्वांगाद् वेति विभाषया ईप भवतीति फलितार्थः । तुंग नासिका यस्या इति तूंगनासिकीत्यादी । एवं पृषोदरी पृषोदरा,

बाल०-नासि। परार्थमात्रे लक्ष्म्याः नासिका उदर ओष्ठ जङ्घा दन्त कर्ण पूच्छ शृङ्ग अङ्ग गात्र अन्त्र नेत्रकः इत्येतेभ्यस्त्रयोदशसङ्ख्यकेभ्यो वैकल्प्येपो निषेधो न स्यात । नासिकोदरयोर्बहुसर्वेश्वरत्वेन प्रतिषेत्रे प्राप्ते तत्खण्डनमन्येषान्तु सत्सङ्गोद्धवत्वेन । तुङ्गा नासिका यस्या इति तुङ्गनासिकीति द्वयं । एवं तुङ्गोदरी तुङ्गोदरा, विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा. हस्वजङ्घी हस्वजङ्घा, श्यावदन्ती श्यावदन्ता, छिन्नपुच्छी छिन्नपुच्छा, वक्रशृङ्गा, विशुद्धगात्री विशुद्धगात्रा, पद्मनेत्री पद्मनेत्रा, शुष्ककण्ठी शुष्ककण्ठा इत्येते। एवं शुद्रनासिकी छिन्ननासिकीत्यादय:। शुद्रनासिकेत्यादयश्च यथासम्भवं पूर्वपदं कल्पयित्वा साधनीय: ॥ २०२ ॥

२३४

1यो त्यं

ादं

तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका ।

२०४. पुंस् शब्दात् पाण्डवे नित्यं कपं विना। प्रियपुंसी प्रियपुंस्यो । एवमतिपुंसी । यदुषु तु प्रियपुंस इत्यादि । कपि-प्रियपुंस्का।

२०५. कवर-मणि-विष-शरेभ्यः पुच्छात्। कवरपुच्छी।

विम्बोष्टी विम्बोष्टा, मृदुजङ्घी मृदुजङ्घा, कुन्ददन्ती कुन्ददन्ता, ह्रस्वकर्णी ह्रस्वकर्णी प्रभृतयो ज्ञेयाः।

अमृता - २०४. पु सिति । परार्थमात्रे पाण्डवे विषये लक्ष्म्यां पु सशब्दान्नित्य मीप्, कप्पक्षे त्वाप् इति फलितम् । श्रियः पुमान् यस्याः सा प्रियपुंसी । अतिकान्ता पुंमासमिति अतिपुंसी । प्रियपुंस्केत्यत्र कृष्णादाप् इत्यनेनाप्।

अमता०--२०५. कवरेति । परार्थमात्रे लक्ष्म्यां कवर-मणि-विष शरेभ्य उतर-स्मात् पुच्छशब्दादीप नित्यमेव भवति । नासिकोदरेत्यादि मूत्रे पुच्छ ग्रहणं विकल्पार्थः मिह तु नित्यतार्थमिति बोध्यम्। कवरः पुच्छे यस्याः सा कवरपुच्छी। सप्तमीविष्णुनिष्ठे-त्यादिना सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातस्तु न, तत्रैव दण्डहस्तादे र्वर्जनात्, एषामिष तदन्तः पातादिति । एवं मणि पुच्छी विषपुच्छी शरपुच्छीति च ।

बाल०-प्स । परार्थमात्रोपण्डवे विषये कपं विना पुंस्गब्दात् लक्ष्म्यां नित्यमीप् स्यात् । प्रियः पुमान् यस्या इति प्रियपुं सीति, ब्रह्मणो द्विवचनप्रतीतिनिवृत्तर्थं प्रियपुं स्या-वित्यप्युदाहृतं । एविमिति । एवम्प्रकारेण अतिक्रान्ता पुमांसमित्यतिपुं सीति । पाण्डव-विषये ईिव्वधानादन्यत्र न स्यादित्याह यदुषु त्विति । कपि सित प्रियपुं स्केति आवेव ॥२०३

बाल०-कवर। परार्थमात्रे कवर मणि विष शर इत्येतेभ्यः परस्मात् पुच्छात् लक्ष्म्यामीप् स्यात्। कवर: कर्वुर: पुच्छो यस्या: कवर: पुच्छे यस्या इति वा कवर-पुच्छीति । मणियुक्तो पुच्छो यस्या इति मणि: पुच्छे यस्या इति वा । क्वचिन्मध्यलोपः प्रायोग्रहणात् क्वचिद्वचिषकरणानाञ्चेत्येताभ्यां समासः मणिपुच्छतिच । एवं विषपुच्छी शरपुच्छीतिच । विषोऽत्र पद्ममृणालखण्डो लताविशेषखण्डो वा ॥ २०४॥

बाल०-उप । परार्थमात्रे उपमानादुत्तराभ्यां पक्षपुच्छाभ्यां लक्ष्म्यामीप्स्यात्। गरुडपक्षीति गरुडपक्ष इव पक्षो यस्या इति । एवं मयूरपुच्छी उल्कपुच्छीत्यादयोऽपि । अत्रापि पूर्ववन्मध्यपदलोपी पीताम्बरः। परार्थाधिकारेऽपि केचित् केवलबहुब्रीहावेतान् साधयन्तीति यत् तत्तु गोस्वामिपादानां नाभिमतं, पीताम्बरेणैतैषां सिद्धत्वेऽपि परार्थ-मात्राधिकारकरणादित्यभिप्रेयते । परार्थसमाप्तिमाह परार्थ इति ॥ २०४ ॥

तिद्धतप्रकरणम् २०६. उपमानात् पक्षपुच्छाभ्याम् ।

गरुडपक्षी। परार्थो निवृत्तः।

२०७. स्वार्थे।

प्रभुरयम् ।

२०८. अण् केशवगौरादिभ्यः।

ईप् स्यात् । अण् — सृष्टिकारी यादवी । केशवात् — वृन्दावनचरी

अमृता०--२०६. उपमानादिति । परार्थमात्रे लक्ष्म्यामुपमानादुत्तराष्यां पक्ष पुच्छाभ्यां नित्यमीप् स्यात् । गरुडस्यपक्ष इव पक्षो यस्याः सा गरुडपक्षी । एवं मयूरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्याः सा मयूरपुच्छोति ।

अमता०-२०७. स्वार्थ इति । नाम्नः स्वे स्वे अर्थे हि लक्ष्म्यां यथास्वं प्रत्यया

भवन्तीत्यधिकारः।

अमृता०-२०८. अणिति । स्वार्थे लक्ष्म्यां अणन्तात् केशवसंज्ञकात् गौरादेश्च शब्दादीप् स्यात् । अणिति कृत्तद्धितयोरिवशेषेण हि ग्रहणिमिति दर्शयति—सृष्टिकारीति द्वयेन । मृष्टि करोतीति 'कर्मण्यनिति' अण्, तत ईप । यादवीति—यदोरपत्यं स्त्रीति केशवणो वक्ष्यते—यादवः। केशवसंज्ञकश्च कृत्तद्धितयोरेव गृह्यत इत्युदाहरणेषु सुव्यक्त-मेव, तत ईप्। वृन्दावनचरीति — अधिकरणेभिक्षा सेनेत्यादिना चरेष्टः, टित्त्वात् केशव-संज्ञ:। गायनीति—"गायते स्थक-ट्णनौ" इति ट्णन् प्रत्ययः कृत्, केशवत्वादीप्।

बाल०-स्वा। स्वस्यार्थः स्वार्थः तस्मिन् लक्ष्म्यां विषये नाम्नो यथास्वमीप स्यात् । अयमपि प्रभुनामा ॥ २०६॥

बाल० - अण् । अण्च केशवश्च गौरादिश्च तेऽण्केशवगौरादयस्तेभ्यः । अण्केशविति कृत्तद्धितयोरिनयमात् अणन्तात् केशवान्ताद्गौरादेश्चोत्तरो लक्ष्मीविषयके स्वार्थे ईप् भवति । अणिति अणन्तो यथोदाह्रियते सृष्टिकारीति । सृष्टि करोतीति कर्मण्यणित्यण् ईप्। यादवीति यदोपत्यं स्त्रीति, तेन दीन्यतीत्यतः प्रागर्थे केशवण इति णः। अस्य टित्त्वेऽप्यणं सप्राधान्यस्वीकारादनन्तादीप् । केशवादिति ईप् दर्श्यते इति शेषः । वृन्दावन-चरीति अधिकरणे भिक्षासेनेत्यनेन अधिकरणपूर्वीत् चरेष्टः टित्त्वात् केशवत्वेनास्मादीप् । गायनीति गायतेस्थकट्, नणाविति टनण् अतोऽस्मात् टित्त्वादीप्। तर्हि कथं गाथकी भार्यार्थत्वात् । वैनतेयीति विनताया अपत्यं स्त्रीति लक्ष्मीशुभ्रादिभ्यामित्यनेन शुभ्रा-दित्वात् माधव ढः, ढ त्रय ईप्। शाक्तिकीति शक्तिः प्रहरणमस्या इति शक्तिपिटिभ्यां ठीर्माधव इति ठी:, ठीस्त्वीक् ईप्। पठिता गीता इत्यत्रतु कृत इट् यस्य तथाविधस्य केशवत्वाभावो भवति । तस्यैव इट एव । तत्सङ्गात् केशवसङ्गत्वात् । अतएवान्त-केशवत्वाभावादीप् न स्यादिति शेष:। गर्गस्येति गार्ग्य इति, गर्गादेमाधव य इति यो वक्ष्यते । यलोप इति विष्णुजनात्तद्धितस्य हर इत्यनेन गार्गीति । एवं बात्सीति न ॥ २०७ ॥ २३४

गयो ोव, त्यं

गायनी वैनतेयी शाक्तिकी। पठिता गीतेत्यत्र तु कृतेटः क्तस्य केशवता-भावः, तस्यैव तत्संज्ञत्वात्। गर्गस्य स्त्र्यपत्यं गार्ग्य ईप् इति स्थिते यलोपः, गार्गी वात्सी।

२०६. गार्गी प्रभृते गांग्यायण्यादयो वा । 💐

वैनतेयोति—विनताया अपत्यं स्त्रीति शुभ्रदित्वाद् माधव ढ, ढएयः, ततईप्। टणिन् माधव इति टित्त्वधर्मेण माधवस्यापि केशवत्वम् । शाक्तिकीति—शक्तिः प्रहरणमस्या इत्यर्थे माधव ठः, ठ इकः, तत ईप्।

पठिता गीतेत्यादि — कृत इट् यस्य स कृतेट्, तथाभूतस्त क्तस्य तृ केशवत्वाभावः । तत्र हेतुः — तस्यैवेत्यादिः । तस्यैव इट एव केशवसंज्ञत्वादित्यर्थः । टिदागमस्य प्रत्ययसम्बन्धितया क्तप्रत्ययस्य सम्बन्धी ह्ययमिडिति क्तस्य च केशवत्वप्राप्त्यशाङ्कायां जातायां तत् परिहाराय सिद्धान्त एषः । स च केशवसंज्ञक इट् क्तप्रत्यात् पूर्वमेव निरूप्यते नपुनः क्त प्रत्ययोत्पत्तेः प्रश्नादिति तत्संज्ञत्वाभावादिह् न ईविति भावः । गार्थं ईविति — गर्गादे मधिव य इत्यनेन गार्थः । यद्यपि गोत्रापत्ये हि यरामोऽयं विघास्यते तथापि केवलापत्ये च गोत्रोपचारेण गोत्रप्रत्ययः स्यादिति व्यक्तं भावि तत्रैव । यलोप इति — विष्णुजनात्तद्वित यस्य हर इत्यादिनेति शेषः । एवं हि वात्सीति ।

अमृता॰—२०६. गार्गीति । गार्गी प्रभृतेः स्थाने गार्ग्यायण प्रभृतयः प्रयोगाः फ॰ ईप् प्रत्ययाभ्यां विकल्पेन निपात्यन्ते । पक्षे गार्गी प्रभृतयश्च तिष्ठन्तीत्यर्थः । फ आयनः ।

बाल० — गार्गी । गार्गीप्रभृतेः स्थाने गार्ग्यायण्यादयः प्रयोगा ईवन्ता यन्प्रत्ययान्ताः वा निपात्यन्ते । निपातसामर्थ्यात् अ-इद्वयस्येत्यनेन गार्ग्या ईरामहरो न स्यात् । गार्ग्यायनी वात्स्यायनीत्यादि । पक्षे गार्गी वात्सीत्यादयोऽपि तिष्ठन्ति । निन्वदं न सूत्रं किन्तु वक्ष्यमाणस्यैव सूचनं साधुनिपातादिप्रयोगाभावात् । वक्ष्यमाणप्रकारस्त्वेवं । इ याभ्यां नृसिहाभ्यां गोत्रप्रत्याभ्यां क्षराम इति फस्तस्यायनः । गोत्रं प्रशंसायां युवा वेत्यनेन गोत्रस्यैव विकल्पयुवातिदेशेन पुरुषोत्तमे यद्रूपं दर्शयिष्यते तस्यैव लक्ष्मीत्वाय इदमत्रोत्तः । तेन या गार्गी सैव गार्ग्यायनी, एवं वात्स्यायन्यिप, किन्तु विष्णुजनात्तद्वितेत्यत्र भगवत्यारामं विनेत्यनेनारामवर्जनात् यस्य हरो न स्यात् । मैवं । तथा सित गार्गीप्रभृतेरित्यनुक्त्वा गार्ग्यप्रभृतेरित्युक्तं स्यात् । साधुनिपातादिप्रयोगाभावस्तु न दोषः, आचार्याणां वक्रोक्तिः शिष्ठ्याणां हितोयेति शिष्टाचारात् । अत्यव साधुनिपातादयोऽत्र परिकल्पनीयाः ॥ २०६ ॥

बाल०—माध । माधवीप्रभृतेर्माधव्यायन्यादयस्तु प्रयोगा ईवन्तायनप्रत्ययान्ता नित्यं यथा स्यात्तथा निपात्यन्ते । पूर्वत्र सूत्रे गाग्यदिर्यरामसञ्ज्ञावेन कष्टकल्पना सम्भवति । अत्रतु मध्वादेर्यरामाभावात् कष्टकल्पनाया नावकाश इति सूत्रद्वयं निपातमेवेति निश्चीयते । अधोस्त्र्यपत्यमित्यादौ वाक्ये माधव्यायन्यादयः । माधव्या ईरामहराभावः पूर्ववत् । एते गाग्ययिणी वात्स्यायनी । - जिपालीः

२१०. माधन्यायन्यादयो नित्यम् । निपाताः

अयं विमर्शः — इयाभ्यां नृसिंहाभ्यां गोत्र प्रत्ययाभ्यामित्यादिना युवापत्याथ फप्रत्ययो विधास्यते, तत्र च गर्गस्य गार्ग्यस्य वा युवापत्यं स्त्रीत्यर्थे गार्ग्यायणीत्यादि सिध्यत्येव, किन्तु तदर्थे इह न विवक्षितः, स्वार्थप्रत्ययानुरोधात् । तस्मात् यथा गर्गस्य स्त्र्यपत्यं गार्गीति, तथैव गर्गस्य स्त्र्यपत्यं गार्ग्यायणीति प्रयोगार्थे एष निपात इति निष्कर्षः । विष्णुजनात्तद्धितयस्यहरो भगवत्यारामं विनेति आरामवर्जनादिह न यरामहरः । प्रभृतिपदं गर्गदि गंण मपेक्षते, तेन व्याद्र्यपादी व्याद्र्यपाद्यायनी, आगस्ती आगस्त्यायनी प्रभृतय उन्नेयाः ।

अमृता॰ —२१॰. माधन्यायनीति । माधनी प्रभृति स्थाने माधन्यायनी प्रभृतयः प्रयोगाः फ ईप् प्रत्ययाभ्यां नित्यं निपात्यन्ते । मधोः स्त्र्यपत्यिमत्याद्यर्थे माधन्यायनी-

युवप्रत्ययान्तसदृशाः । तस्त्रिन् विषये माधवीप्रभृतयस्तु तद्धितबाहुल्यात् । अनेन निपातेन विरोधप्राप्तेर्मयैतदुक्तमन्ययतु बहुलं विनैव ज्ञेयाः । गौरेति यथायोग्यं गौरादेरूपाणि दश्यंन्ते । स्वार्थप्रत्ययानां वाक्यासङ्गतेर्वाक्यं विनैव गौर्यादयश्चिरण्ट्यन्ता अष्ट प्रयोगा दिशाता: । अष्टवर्षा भवेदगौरीत्युक्तिदिशा गौरादेरसाधारणलक्षणमाह अचरमेति । सर्वेऽचरमवयस्का नव्यवयस्का गौरादयः स्युरित्यर्थः । तथेति तथा पूर्वोक्तप्रकारेण गौरादेराकृतिगणत्वात् सखिशब्दादीप् सखीत्यादि । सह खेन वर्त्तते या सापि सखीति न्यासकारसम्मतं। एकेषां मतेनैव कानिचिदुदाहरणानि दर्शयति अशिश्वीति। अशिश्वचाद्या अनड्वाह्यन्ताः सप्तदशगौरादित्वेन ईवन्ता भवन्तीत्यन्ये पण्डिता वदन्तीत्यर्थः । शिशुना विना शिशुराहित्ये न विद्यते शिशुर्यस्या इति व्युत्पत्त्या नवीनावस्थाप्रतीतेरशिशु-शब्दादीप्। उद्वयस्य गोविन्द इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययवर्जनान्नात्र गोविन्दः अशिश्वीति। वयाँम्वाति संज्ञा । वर्षाम्वा कमठी दुलीत्यमरशासनात् । एतन्मते पुत्रशब्दोऽत्र दुहितृवचना इतीप् पुत्रीति, येतु दुहितृवचनं नेच्छन्ति तन्मते पुत्रान्न लक्ष्मीप्रत्यय इति । शवल्या-दयश्चत्वारः प्रत्येकं गुणविशेषयुक्ताः। मातामह्यादयस्तु प्रसिद्धाः। इदानीमर्थविशेषेषुतु वर्त्तमानाः कतिचित् गौरादित्वेन ईप्सिद्धा इत्याह तथेति । तागी । स्थूलायां वाच्यायां तथा गौरादित्वेन नागशब्दादीप् नागीति । एतदादीनि गौरादेः प्रपञ्चलक्षणानि । तथा-शब्दस्यतु सर्वत्रैवान्वयः। नागशब्दोऽयं यदा स्थौल्यगुणमभिधाय तद्वति द्रव्ये वर्त्तते तदा नागीति । नागस्यैव गुणयोगात् स्थौत्यवत्यभिधीयत इत्यन्ये । यदातु दैच्यें गुणे वर्त्तमानो नागशब्दो द्रव्ये वर्त्तते तदा नागा इत्येव । यदा त्वयं नागशब्दो जातिवाची तदास्मात् अरामान्तजातेरित्यनेन ईप् स्यात्। काली। कृष्णायां वाच्यायां तथा गौरादित्वेन कालशब्दादीप् कालीति । अत्रापि वर्णः प्रवृत्तिनिमत्तिमित्त्ययं कृष्णवर्णमुक्त्वा तद्विशिष्टायाः वर्त्तते। यहच्छाशब्देतु काला इति। नीली। वडवीषध्योर्व्याच्ययोस्तथा गौरादित्वेन नीर्लशब्दादीप् नीलीति । वडवा घोटकी अषिधि: प्रसिद्धा आभ्यामन्यत्र नीला शाटी।

गौरादे: —गौरी कुमारी किशोरी तरुणी वर्करी कलभी वधूटी चिरण्टी। अचरमवयस्काः सर्वे गौरादथः। तथा सखी इत्यादि। अशिश्वी शिशुना विना, वर्षाभ्वी पुत्री कल्माषी शवली पिशङ्गी सारङ्गी पाण्डरी

त्यादयएव नतु माधवीत्यादयः । अत्रापि पूर्ववदर्थ विशेषे हि निपातः। मधु वभ्न्नो ब्राह्मण कौशिकयो रित्यनेन मधु शब्दाद् यण्—माधव्यः, ततः फ ईप् च। आदिपदेन वाभ्रवायणी लौहित्यायनी कात्यायनी सांशितायनी शाकल्यायनीत्यादयः। अत्र स्त्र्यपत्ये हि नित्यं निपातिताः, अन्यत्र माधवस्य भार्या माधवीत्यादयोऽपि वक्ष्यन्ते।

संज्ञायां वाच्यायां तथा गौरादित्वेन नीलशब्दादीप् नीलीति पक्षे नीलाच। ग्रन्थकृतां स्वारस्यादत्र नीलशब्दः पाक्षिकगौरादिको लक्ष्यते, नीली नोलाच काचिद्विशेषौषधिः। कुण्डी । पत्रे वाच्ये तथा गौरादित्वेन कुण्डशब्दादीप् कुण्डीति । अन्यत्र कुण्डा जारजा। अभृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलक इत्यमरात् । यदा त्वयं कुण्डशब्दो देवनिर्माण-जलहदवाची तदा कुण्डं ब्रह्मोति । स्थली । पुरुषव्यापारेण अनिभनिवृत्ता या सा भूमिर-कृत्रिमा तस्यां वाच्यायां तथा गौरादित्वेन स्थलशब्दोदीप् स्थलीति कृत्रिमायान्तु स्थला इति । देवस्थली चाल्पत्विविक्षायामित्येके । भाजी । श्राणायां पक्वायां वाच्यायां तथा गौरादित्वेन भाजशब्दादीप् भाजीति । भज विश्राणे चुरादिण्यन्तः पचाद्यत् णेर्हरः भाज इत्यस्मादत्रेप् नतु सेवनार्थघणन्तभाजशब्दात् । यदि सेवनार्थभजधातुर्ण्यन्तादस्तस्तदा माजा इति कुशी। लौहविकारे वाच्ये तथा गौरादित्वेन कुशशब्दादीप् कुशीति। यद्यपि सामान्येन लौहविकार इत्युक्तं। तथापि लाङ्गलाग्रवित्तलौहविकारोऽत्र ग्रहणीयो नान्यः। कुशी फले इति लौकिकब्यवहारात्। काष्ठादिनिर्मिततदाकृतौतु कुशा इति। कामु। मैथुनविषयेच्छौ वाच्यायां तथा गौरादित्वेन कामुकशब्दादीप् कामुकीति । अन्य-विषयेच्छौतु कामुका इति । गोणी । यत्र धान्यादिकं निक्षिप्य नीयते तत् पात्रविशेष आवपनं तस्मिन् वाच्ये तथा गौरादित्वेन गोणशब्दादीप् गोणीति । अन्यत्रतु गोणा इदं याद्दच्छिकं नाम । कव । केशवेशे वाच्ये तथा गौरादित्वेन कवरशब्दादीप् कवरीति । अन्या कवरा कर्वुरेत्यर्थः । तथाच । व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्या इति माघः ४-१५ तत्र नागकालस्थलभाजकुशगुणकवराणां स्थूलादिभ्योऽन्यत्र स्त्रियां वृत्तिरेवाप्रसिद्धा त्तदेषामुपाधिवचनमनर्थमात्रफलमेवातिहश्यत इति विनीतः। नागकालस्थलभाजकुशगुण-कवराणां व्यावृत्तौ यहच्छाशब्दत्वं द्रष्टव्यमिदितु केशवः । इत्यादीत्यादिपदेन कटी श्रोण्यां, रेवती रोहिणीनक्षत्रे इत्यादयोऽपि शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेया:। एताभ्यामन्यत्रतु कटा रेवता रोहिणा इति । इत्येवं कियदुक्त्वा गौरादेरपरिमितत्वाद्ग्रन्थबाहुल्यभिया सर्व-संग्राहकोपायमाह गौरादिरिति । आकृत्या सादृश्या गण्यतेऽसावित्याकृतिगणः । अतएव यत्र यत्रेवन्तलक्ष्मीर्द्धयते प्रकारान्तरेण साधियतुं न शक्यतेच, तत्र तत्रेममुपजीव्य साधनीयेति । यद्यप्याकृतिगणग्राह्यत्वाद्गोस्वामिचरणैरन्तर्गणो नोदितस्तथापि शास्त्रान्तः रात् कांश्चिदुद्धृत्य योजयामि । (मुख्धवोध-कारक-श्रीरामतकंवागीशटीकातः संगृहीत:)।

मातामही पितामही तन्वी हयी गवयी शुनी चौरी अनुडुही। अन-ड्वाहीत्येके। तथा नागी स्थूलायां, काली कृष्णायां, नीली वडवौषध्योः नीली नीला च संज्ञायां, कुण्डी पात्रे, स्थली अकृत्रिम भूमौ, भाजी श्राणायां, कुशी लौहविकारे, कामुकी मैथुनेच्छौ, गोणी आवपने, कवरी

अष्टवर्षा भवेद् गौरीत्युक्तिदिशा गौरादे विशेषलक्षणमाह—अचरमवयस्का इति ।
यौवनात् पूर्वावस्थाभाज इति भावः । गौरादेराकृतिगणत्वात्, अचरम वयस्कत्बलक्षणाः
भावेऽि सिख प्रभृत्तिभ्यश्च ईप् स्यादित्युदाहृतम् । अशिश्वी प्रभृतयश्च अनडुह्यन्ता
गौरादित्वेन खल्वीवन्ता इति दर्शयित—शिशुना विनेत्याषु । अशिश्वी अपुत्रवतीभायां
इत्यर्थः । केचित् पुनरर्थविशेषे हि गौरादय इत्युदाहरित—नागोत्यादीन्यासमाप्ति ।
स्थूलायां नागी गौरादिरित्यन्वयः । अन्यत्रतु नागा । सप्वाचित्वे—अरामान्तजातेरित्याः
दिना ईप् भवत्येव । कृष्णवर्णार्थे काली, अन्यत्र तु काला, एवं सर्वत्र बोध्यम् । करणेन
निर्वृता कृत्रिमा, न कृत्रिमा अकृत्रिमा अर्थात् स्वाभाविकी या भूमिः सा स्थलीत्युच्यते,
यथा वृन्दावने रासलीलास्थलीति । श्राणायां पक्वायां भाजीत्येव । गोणी आवयने
रज्वादिनिमितशस्याधार इत्यर्थः । इत्यादिना पृथ्वी भूमौ, अन्यत्रतु पृथु पृथ्वीति—

"नदयददेहं तरदरचौरं देवगरौ पूरतटनटकेलं। अनदुत्कोलमहद्बृहदृष्यं गवयः सूकयमत्स्यमनुष्यं। देहलगडुजं मण्डपमण्डं निष्कलवकूलं पृष्कलपिण्डं। गाह पृथु प्लव शठ भष सूचं केकयपृथिवं भोटपिश क्षं। पाण्डरगौरं पुत्रानन्दं शस्कूलकुवलद्रोणतकरिं। कन्दरकदरामलकाम्बुयं वदरो धातकबल्लकपूपं। पिष्पलवेत्तसकलललिल्वं। नाटमठाढकमालतसुपं अरटमारटपटसुष्कन्दं द्रोणपुणौ कलकाकिणपात्रं। बुषशकाकलकदलकवाटं कोषातक पूटमतसवराटं। शल्लकः मण्डलकूटमृनाटं सूद्ध्वंहरीतकगूर्द्वसृपाटं। शृङ्गविभीतकमाकलसन्दं वयसि किशोरस्तरुणचिरिन्दं। वर्कर तनुन कुमार वधुटं शल्लककेसलभेषजपापं। सातङ्गावरभोगसमानं रेचकदेवकभिक्षकवर्गं। क्वलस्पाटं पुनरासन्धं गौरादिकगणे कविभिगीतं॥"

अस्वार्थे त्विति रूपं दर्श्यते । प्राप्तो वृन्दावनचरो ययेति, प्राप्तवृन्दावनचरा । इत्यादीत्यादिपदेन प्राप्तयामुनेत्यादयोऽपि ॥ २०६॥

बाल० — नृसि । नृसिहनस्नाम्यां क्वरवन्ताच्च लक्ष्म्यामीप् स्यात् । स्त्रिया जिता स्त्रैणीति पुंसा जिता पौस्नीति स्त्रीपुम्भ्यां नृसिहनस्नाविति वक्ष्यते । इत्वरीति इन-

केशवेशे इत्यादि । गौरादि राकृतिगणः । अस्वार्थेतु-प्राप्त वृत्दावन-चरेत्यादि ।

२११. नृसिंह न-स्नाभ्यां क्वरपश्च। ईप् स्यात् । स्त्रैणी पौंस्नी इत्वरी ।

२१२. सहशादिभ्यश्च । सहशी याहशी।

२१३. शोण चण्ड-उपाध्याय-विशालाराल-विकट-विशङ्कट-कृपण-पुराण-उदार कल्याणादि वा गौरादिः।

उरामान्तगुण वचनादिति विभाषा। समानी छन्दिस, मामको देवतायाः कटी श्रोण्यां, रेवती रोहिणी नक्षत्रे। प्राचीन निर्दिष्टो गौरादेर्गणस्तु परिशिष्ठे द्रष्टब्यः।

अमृता०-२११. नृसिहेति । स्वार्थे नृसिह न प्रत्ययान्तात्, नृसिह स्नप्रत्ययान्तात् तथा क्वरप प्रत्ययान्ताच नाम्नो लक्ष्म्यामीप स्यात् । स्त्रिया जितः स्त्रेणः, पुंसा जितः पौंस्त:। स्त्रीपुंसाभ्यां नृसिंह न स्नौ वक्ष्येते, तत ईप्। इत्वरीति—इन् नश जि सित्तभ्य इति क्वरग् कृत् तत ईप्। एवंनश्वरी जित्वरी मृत्वरीति च।

अमृताः - २१२. सहशेति । सहशादिम्यश्चोत्तरे स्वार्थे लक्ष्म्यामीप् स्यात् । सदृशीति-समानेकर्मणीत्यादिना किववप सक इति त्रयाणामेव ग्रहणं, तेन सदृक्षीत्याः दयश्च। एते च गौराद्यन्तर्भुक्ताः।

अमृता० - २१३. शोणेति । शोणप्रभृतयस्तु विभाषया गौरादौ पठचन्ते, ततश्चेप् वा स्यात्, पक्षे अजादेरित्याप् । एवं चण्डी उपाध्यायी विशाली अराली विकटी विशिङ्कटी

नशः जिः जिः सत्तिभ्य इत्यनेन इन गतावित्यस्मात् ववरप् वामनात्तुगिति तुक् ईप्। एवं नश्वरीत्यादि ॥ २१० ॥

बाल० - सहशादिम्यो लक्ष्म्यामीव्भवति । समाने कर्मण्यन्यतदादिषुच कर्मोप-मानेषु दश इत्यनेन दशघातोः कत्निववादि । समानः दश्यतेऽसौ सदशी य इव दश्यतेऽसौ याहशीत्यादि । एतेऽपि गौराद्यन्तर्गणाः ॥ २११ ॥

बाल०-शोण। शोणादिगौरादिवा भवतीति पक्षेऽस्मादीप् स्यात् । शोणेत्य-जादित्वादाप् । इत्यादीत्यादिपदेन चण्डी चण्डा, उपाध्यायी उपाध्याया, विशाली विशाला, अराली अराला, विकटी विकटा, विशङ्कटी विशङ्कटा, कृपणी कृपणा, पुराणी पुराणा, उदारी उदारा, कल्याणी कल्याणेति । सूत्रस्थादिपदादन्यऽप्पूह्याः ॥ २१२ ॥

बाल०-कर। करणपूर्वात् कीतात् नाम्नो लक्ष्म्यामीप् स्यात्। विशेषेप्प्रत्य-यस्यायं विषयस्तेन । वस्त्रेण क्रीत इति विग्नहे कत्त्रं करणे कृतेत्यनेन प्रथमतः समासस्ततः

कोणी शोणेत्यादि । प्रस्तेय हतीया उन्हर्य की मूल २१४. करणपूर्वात् क्रोतात्। वस्त्रक्रीती । कृत्समासएवेष्यतइति वामनः । आवन्तेन तु समासे धन-कीतेत्यादि ।

कृपणी पुराणी उदारी कल्याणी । पक्षे चण्डा उपाध्ययेत्यादयश्च । आदिपदेन भरुज ध्वज प्रभृतयश्च ।

अमृता०-- २१४. करणेति । करणेति । करणं पूर्वं यस्य तादृशात् क्रीतशब्दात् लक्ष्म्यामीप स्यात् । वस्त्रकीतीति—वस्त्रेण कीयते स्म इति कर्त्त करणे कृतेत्यनेन कः प्रत्ययोत्पत्तिकाले हि समासः। एतच्च वामनमतेन पुष्णाति -कृत्समास एवेष्यत इति। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समास ववनं प्राक् सुवुत्पत्तें रिति प्राचीन परिभाषया करण कारकस्य च कृता समासः कृदुत्पत्तिसमकालेहि कत्तंव्य इत्यभिप्रायः। ननु तिह आवन्तेन सह पश्चात् समासो न कार्य इति शङ्का चेत्तदाह-आवन्तेन त्विति । प्राचीनैस्त तत्र कर्त्वं करणे कृता बहुलिमिति बहुल ग्रहणेन, परिभाषायाश्च तस्या अनित्यताप्रतिपादनेन च जातस्वादिभिरिष कृद्भि स्तेषां समास इष्ट इत्थंसमाहितम्। अतएवास्मद्ग्रन्थकृद्भिश्च तत्र चक्रच्छित्र इत्याद्युदाहृतमिति कृता सुबुत्पत्तेः प्राक् पश्चाद् वा समासोऽमिप्रेत इति दिक ।

समासनिष्पन्नात् करणपूर्वात् कीताद्बुद्धिस्थलक्ष्मीवाच्यतायामीप् वस्त्रक्रीतीति । एतत्-स्वाभिमतपरिपोषाय वामनमतमुत्थापयति कृतेति । कृतसमासे प्राङ्निष्पन्नसमासे सत्येवेष्यते करणपूर्वक्रीतादीविति वामन आह । अश्वकीतीति अलुग्विषये मनसाकीतीतिच जुमर:। ननु घनेन क्रीतेति विग्रहे वनकीतीति कथं न स्यात्, नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमिति न्यायेन करणपूर्वकीतस्य सम्भवादिति प्रश्ने समादधाति आवन्त इति, आवन्तेन सह करणस्य समासे सित धनक्रीतेत्यादि नत् धनक्रीतीत्यादि । अवन्तत्वेनैव लक्ष्मीत्व-प्रतीते:। किञ्चायमभिप्राय:। करणादिति पञ्चम्यन्तिनिर्देशेनापि करणपूर्वीदिति लब्धे यत् करणपूर्वादिति कृतं तत् पूर्वशब्दस्यात्रावयववाचित्वसूचकार्थं। तेनायमर्थो भवति। करणमेव पूर्वावयवो यस्येति करणपूर्व एतादृशात् कीतादिति पुरुषोत्तमनिर्देशो धनक्रीते-त्यादी करणपूर्वावयवत्वेऽध्यावन्तादीपं वारयति । करणपूर्वावयवेति विशेषव्याख्यानेन कृतसमासकीतादीवितिच विज्ञापितं। करणपूर्वादिति किं सुकीतेति। एवं धनस्क्रीतेतिच सुव्यवधानेन केवलकरणपूर्वावयवत्वाभावात् ॥ २१३ ॥

बाल० - कर । करणस्याहपत्वविवक्षायां सत्यां करणपूर्वात् क्तान्ताहलक्ष्म्यामीप स्यात्। अत्रापि करणपूर्वादिति पूर्ववत्। किञ्च, करणपूर्वादिति पूर्वसूत्रादनुर्वातते शक्येऽपि यत् करणपूर्वादिति कृतं तज्ज्ञापयति शास्त्रेऽस्मिन् यत्र यत्राधिकारो नास्ति, तत्र तत्र पूर्वसूत्रात् प्रायो नानुवर्त्तते इति पुनः पुनग्रंहणं, यत्र यत्राधिकाराभावेऽपि कदा-चिदनुवत्तंते तत्र तत्रतु स्वयं ग्रन्थकृतोक्तं वक्ष्यते चेति ज्ञेयं। चन्दनेन लिप्त इति विग्रहे २१४. करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायाम् । चन्दनलिप्ती हरितनुः; अल्पचन्दनलिप्तेत्यर्थः ।

२१६. प्रायेणाल्पत्वविवक्षायाम् । अल्पं छत्रं छत्री । एवं पात्री मृणाली घटी दण्डीत्यादि ।

२१७. त्रिराम्याः।

अमृता०—२१४. करणेति । अल्पत्विविक्षाया करणपूर्वात् क्तान्तशब्दात् लक्ष्म्या-मीप् स्यात् । करणपूर्वादिति पूर्वतोऽनुवर्त्तमानेऽपि पुनक्क्तिः स्पष्टार्था । चन्दनेन लिप्यते स्म, चन्दनेन लिप्ता इति वा विग्रहे पूर्ववत् समासः । एवं मघुलिप्ती चौः, क्षीरलिप्ती पात्रीत्यादि च ।

अमृता०—२१६. प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन अल्पत्विवक्षायां नाम्नो लक्ष्म्या-मीप्भवति । स्पष्टान्येवोदाहरणानि ।

अमृता॰—२१७. त्रिराम्या इति । अधिकारसूत्रं विधिसूत्रञ्चेदमित्याह—प्रभुश्चाय-मिति चकारेण । त्रिरामीति—त्रयाणां रामाणां समाहार इत्यादि विग्रहे—दिक्

पूर्ववत् कृतसमासान्तात् क्तान्तादीप् चन्दनिलप्तीति । लिप उपदेहे क्तः लिप्तः । स्वयमर्थमाह अल्पेति । अल्पेन चन्दनेन लिप्तेत्यर्थः । आवन्तेन त्विति द्विति द्विति क्षा भङ्गचा अल्पेति प्रत्युदाहरणञ्च दिशातं । अल्पाख्यायामिति किं चन्दनानुलिप्ता हरितनुरिति । करणेन सहाल्पाख्याया योगाभावेतु हरितनोरल्पता स्यात्, साच न घटते सम्भवाभावात् ॥ २१४॥

बाल०—प्राये । प्रायेण बहुल्येन लक्ष्म्यामल्पत्विविक्षायां नाम्न ईव्भवित । अल्पमिति अल्पं पात्रं पात्री, अल्पं मृणालं मृणाली, अल्पो घटो घटी अल्पं दण्डं दण्डी । इत्यादीत्यादिपदेन अल्पं पत्रं पत्रीत्यादिच । (सुवनी सम्प्रवदत्पिकापि का इति नैधधे) ।। २१४ ।।

बाल०—तिरा । त्रिराम्या लक्ष्म्यामीव्भवति । प्रभुश्चायमित्यत्र चशब्दस्य समुचयार्थत्वात् । अयमधिकारो विधिश्चेत्यर्थः । एकस्योभयिलङ्गत्वे संयोगपृथक्त्व-मित्युक्तमत्र स्मर्त्तव्यं । त्रिरामीति । त्रयाणां रामाणां समाहार इति त्रयो रामाः समाहृता इति वा विग्रहे दिक्सङ्ख्ये तिद्धतेत्यनेन समाहारः अरामान्ता त्रिरामीरित्यनेन लक्ष्मीत्वेऽस्य विधिसूत्रत्वांशेन ईप् । एवं पञ्चानामध्यानां समाहारः पञ्चाध्यायीति । त्रयाणां फलानां समाहारः त्रिफलीति । यदा रामाशब्दादीनां समाहारस्तदा आवन्ता वेत्यनेन पाक्षिकलक्ष्मीत्वात् त्रिरामीत्रिराममित्यादि । धात्र्येति । संज्ञाशब्दानां यथा-कथिविदित्युक्तानुसारेण त्रिरामीसमासे कृतेऽपि संज्ञाशब्दात् त्रिफलेत्यत्र धात्र्यादिके वाच्येऽजादेराप् इत्यनेनावेव त्रिफलेति ओषिविविशेस्य संज्ञा प्रसिद्धा ॥ २१६ ॥

त्रभुश्रायम् । त्रिरामी पञ्चाध्यायी त्रिफली । धात्र्यादिके तु त्रिफलैव । २१८. परिमाणादसंख्या काल विस्ताचित कम्बल्यात्तद्धितमहाहरे, काण्डादक्षेत्रे, पुरुषाद् वा ।

क्रोतार्थे तद्धितलुक् द्वचाढको । परिमाणात् किम् — पश्चाश्वा । असंख्या-तादेः किम् — द्विशता द्विवर्षा द्विविस्तेत्यादि । विस्ताचितौ हेमपरिमाण

संख्येत्यादिना त्रिरामी समासः। अरामान्ता त्रिरामी लक्ष्मी रित्यनेन लक्ष्म्यां सत्यां त्रिराम्या ईविति यदुक्तं तत्तु एतद् विधानमपेक्ष्यैवेति बोध्यम्। त्रिरामीत्वेऽपि संज्ञा विबक्षायान्तु ईवेव भवतीति न तन्त्रमित्याह—धात्र्यादिकेत्विति। त्रिफला औषधभेदस्य हि संज्ञेति प्रसिद्धम्।

अमृता०—२१८. परिमाणादिति । त्रिराम्यां तद्धित महाहरे सित संख्या काल बिस्ताचितकम्बल्यवर्जितात् परिमाणवाचकात् लक्ष्म्यामीप् स्यात् । अक्षेत्रे वाच्ये काण्ड-परिमाणादीप् स्यात्, तथा पुरुष परिमाणात्तु लक्ष्म्यामीप् वाभवति । क्रीतार्थे तद्धित लुगिति—अध्वद्धंपूर्वात् त्रिराम्याश्चार्हीयस्य महाहरः संज्ञायामित्यनेनेति शेषः । द्वचाढ-कीति—द्वाभ्यामाढकाभ्यां क्रीतेत्यर्थे ठः तस्य च महाहरः, तत ईप् । तद्धितार्थे

बाल०-परि त्रिराम्यां तद्धितमहाहरे सति सङ्ख्याकालविस्ताचितकम्बल्यवर्जितात् परिमाणवाचकाल्लक्ष्म्यामीप्। अक्षेत्रे वाच्ये काण्डपरिमाणाच्च ईप् स्यात्। पुरुष-परिमाणात् ईव् वा स्यात् । परिशब्दः सर्वतोभावे वर्त्तते । परिमीयते येन तत् परिमाण-माढकादि । कीतार्थे इति अध्यर्द्धपूर्वात् त्रिराम्याश्चाहीं यस्य महाहरो संज्ञायामित्यनेनात्र तिबतलुक्। द्वाभ्यामाढकाभ्यां क्रीतेति तिबतार्थे त्रिरामी कृतार्थठस्य महाहर ईप्। द्वचादकीति । सङ्ख्यायाः परिमाणग्रहणे न गृह्यते तेन द्वे पले परिमाणमस्या द्विपलीत्याद्यपि । परिमाणेति परिमाणं यहि न स्यात् तहि कि स्यात् । पञ्चाश्वेति पञ्चिभरक्वै: क्रीतेति पूर्ववत् तद्धितार्थे त्रिरामो ठप्रत्ययस्य हरश्च किन्त्वश्वशब्दस्य परिमाणवाचकत्वाभावादीप् न स्यात्। अजादित्वात्त् आप् भवेदेवेति । असङ्ख्येति सङ्ख्यादियाहि स्यात्हि कि स्यात्। द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेति पूर्ववद्द्विशतेति। द्वयो-र्वषयोजीतादि द्विवषेति द्वी विस्तौ परिमाणमस्या द्विविस्ता । इत्यादीत्यादिपदात् द्वचाचितेति । विस्तादित्रयाणां परिमाणत्वं प्रतिपादयति विस्तेति । हेमेति सुवर्णं। ऊर्णेति मेषादिलोम । द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीतेति द्विकम्बल्या पूर्ववत् । विस्तं तोलक-द्वयमिति कश्चित्। काण्डादिति रूपं दश्यंते। द्वे काण्डे इत्यनेन विग्रहः षोडशेत्यनेन षोडशेत्यनेन प्रमाणवाचित्वञ्च दशितं। द्वे काण्डे प्रमाणमस्या इति मात्रट्प्रत्ययस्य महाहर: द्विकाण्डीति । क्षेत्रे त्विति क्षेत्रे वाच्येतु पूर्ववद्विग्रहे द्विकाण्डेति । पुरुषादिति रूपं दश्यते । पुरुषशब्दोऽत्र पुरुषप्रमाणवाची नतु पुंजातिवाचीति । द्वौ पुरुषौ प्रमाग-मस्या इति पूर्ववन्मात्रट्महाहरः द्विपुरुषीति द्वयं । अधिकारं निवर्त्तयति त्रिरामीति ॥२१७

भेदी । कम्बत्यं ऊर्णापलशतं दिकम्बत्या । काण्डात्— द्वेकाण्डे परिमाणे यस्याः, षोडशहस्त वाचि काण्डम्—द्विकाण्डी तुलसी । क्षेत्रेतु द्विकाण्डा भूमिः । पुरुषात्—द्विपुरुषी द्विपुरुषा धात्री । त्रिरामी निवृत्ता ।

२१६. प्रधानस्य सपूर्वस्य पत्यु र्नश्च वा, पीताम्बरे च । सम्पदां पतिः सम्पत्पत्नी सम्पत्पति वी लक्ष्मीः । अप्रधाने तु पति-मतिक्रान्ता अतिपतिः । अथ पीताम्बरे—कृष्णः पतिरस्याः कृष्णपत्नी कृष्णपतिः ।

त्रिरामीयम् । प्रत्युदाहरति—पञ्चाश्वेति । पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति पूर्ववत् तद्धितार्थे त्रिरामी, तद्धित ठस्य महाहरः, किन्तु अश्वशब्दस्य परिमाणाभावान्नेह ईप् । संख्यादिवर्जनफलं दर्शयिति—द्विशतेत्यादिभिः । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेति पूर्ववत् ठः, तस्य महाहरश्च, किन्तु शतस्य संख्यावाचित्वान्न ईप् । द्वयो वर्षयो जातादि द्विवर्षा । द्वौवस्तौ परिमाणस्या इति द्विवस्ता । इत्यादिपदेन द्वचाचिता द्विकम्बल्या । विस्तादीनां परिमाणत्वं विशेषार्थान्वितमिति स्फुटयिति—विस्ताचितावित्यादिना । ऊर्णा मेषादि लोम, तस्यपलशतं कम्बल्यं नाम परिमाणः । द्विकाण्डीति—द्वेकाण्डे प्रमाणमस्या इत्यर्थे मात्रट् प्रत्यय स्तस्य च महाहरः । अत्र द्वि काण्डपरिमित भूमौ जाता तुलसी वाच्याः भूमि वाच्ये तु नेप् । द्वौ पुरुषौ (उच्चतायां) प्रमाणमस्या इति द्विपुरुषौति द्वयम् ।

अमृता॰—२१६. प्रधानस्येति । प्रधानस्य अगौणस्य पूर्वपदान्वितस्य पित शब्दस्य सम्बन्धे लक्ष्म्यामीप् वा स्यात्, ईपि च सित पत्युरिरामस्य नराम आदिश्यते, पीताम्बरे अर्थादप्रधानेऽपि पत्युरीप् वा भवति, ईपि सित नरामादेशश्च भवति । सम्पदां पित रिति विग्रहे कृष्णपुरुषत्वात् पितशब्दस्य प्राधान्यं दिशतम् । पातीति पित रिति व्युत्पत्तौ किया वचनोऽयमिति लिङ्गत्रये हि प्रयोगोपयोगात् लक्ष्म्यामिप सम्पदां पितरिति सङ्गच्छते । दृश्यते च—ग्रामस्य पित ब्रीह्मणीति । पितमितिक्रान्तेति कृष्णपुरुषत्वेऽपि तत्र "अन्यपदप्रधानः कृष्णपुरुष" इत्युक्ते रप्रधानत्वान्न ईवादि । अथपीताम्बर इति स्पष्ट-मुदाहरणम् ।

बाल०—प्रधा । प्रधानस्य मुख्यस्य सपूर्वस्य पूर्वपदेन सह वर्त्तमानस्य पत्युः पतिशब्दस्य सम्बन्धे लक्ष्म्यामीव्या भवति । तस्मिन्नीपि पत्युरिरामस्य नश्च वा एकवर्णत्वा-दन्ते प्राप्तेः षष्ठीप्रत्ययस्य सम्बन्धसामान्यबोधकत्वात् पश्चम्यर्थोऽपि सम्भवति, तथा सित प्रधानादिरूपात् पतिशब्दाललक्ष्म्यामीव्वा स्यात्, तथाभूतस्य पत्युर्नश्च वेत्यर्थः ॥ २१६ ॥

बाल० — अथ पीता । पीताम्बरे च समासे सपूर्वपदात् पत्युर्लक्ष्म्यामीप् वा स्यात् तिस्मन् मश्च वा । सम्पदां पितिरित्यादिवाक्योदाहरणं सुष्पष्टं ॥ २१६ ॥ २२०. सपत्न्यादयः पीताम्बरे । टिविके समानः पित्रस्याः सपत्नी । एकपत्नी वीरपत्नी भ्रातृपत्नी पुत्रपत्नी दासपत्नी शिशुपत्नी ।

२२१. पत्नीभार्यायां यज्ञयोगे, व्यूढायामित्येके, पतिवत्नी साधवायां, अन्तर्वत्नी गर्भिण्याम् । ईवन्ताः साधवः ।

अमृता०—२२०. सपत्नीति । पीताम्बरे सपत्नादयः प्रयोगा लक्ष्म्यामीवन्ताः साधव इत्यग्रिमेणान्वयः । तमानः पतिरस्या इत्यत्र अनया सहेत्यर्थाद् गम्यते । ज्योति-गंणित्यादिसूत्रेण समानस्य समाव उक्तः । अत्र पीताम्बरत्वेन पत्युरीप् नरामादेशश्च पूर्वेण हि सिध्यति किन्तु विभाषां बाधित्वा नित्यतार्थोऽयं निपातः । समानस्य सादेशे—ज्योति गंणित्यादिसूत्रे एतदपेक्ष्य हि पत्नी शब्दो निवेशित इति स्मर्त्तव्यम् । एवमेकः पतिरस्या एकपत्नीत्यादि योज्यम् । एक वीरभ्रातृ पुत्र शिशुदासा एत एवादिपदग्राह्या नान्ये ।

अमृता॰—२२१. पत्नीति । यज्ञयोगे सित भार्यायां वाच्यायां इपा नरामेण च पत्नीति साधुः स्यात् । यज्ञशब्देनात्र वैदिक क्रिया बोध्यते, सा च लौकिके विवाहच्यापारे; अंशेन दृश्यत इत्यतो लौकिके तु—"पत्युरेश्च न ऊढायामिति" पद्मनाभादिभिः सूत्रितमिति तन्मतञ्चेष्टतयोप न्यस्यति—ध्युढायामित्येक इति : विशेषण (धर्माग्न्यादि साक्षित्याङ्गी-कारेण) ऊढा परिणीतेत्यर्थः । पतिवत्नीति—धवेन पत्या सह वर्त्तमाना या सा सधवा, तस्यां वाच्यायां पतिबत्नीति साधुः स्यात् । पतिरस्या अस्तीति मतुः, ततो निपातात् मतो मंस्य वः, ईप् नरामादेशश्च । अन्तर्बत्नीति—गभिण्यां वाच्यायां अन्तर्वत्नीति साधुभवित । अत्रापि पूर्ववत् मतुर्नरामादेशश्च निपातबलात् । मतो विदेशश्च प्राप्तएव ।

बालः सप । एतदादिचतुर्णा सुत्राणां ईवन्ताः साधव इत्यनेनान्वयः । पीताम्बरे लक्ष्म्यां सपत्न्यादयः प्रयोगा ईवन्ताः साधवो भवन्ति । समानः पतिरस्या इत्यत्र अनया साद्धंमस्या इत्यर्थाद्गम्यते । सपत्नीति ईप् पत्युरिरामस्य नरामश्च निपातफलं । एवमुत्तरत्रापि समानस्य स भावश्चोक्तः । एकः पतिरस्याः वीरः पतिरस्याः भ्राता पतिरस्याः दासः पतिरस्याः शिशुः परिरस्या इत्यादि विग्रहेषु यथाक्रममेकपत्न्यादयो ज्ञेयाः । अत्र सपिण्डपत्नीत्यपि कश्चिदुदाहरति । एतावत्वेव सपत्न्यादिना स्तेन वहवो वीरपतयोऽस्या इति बहुवीरपतयोऽस्या इति बहुवीरपतिर्द्धारकेत्यत्र न स्यात् । एकेन पत्या ऊढायामेकपत्नीति । अनुढायान्तु एकपतिनंगरीत्यादि ॥ २२०॥

बाल०—पत्नी । यज्ञयोगे सित भार्यायां वाच्यायां ईपा सह पत्युः पत्नीति साधु । व्यूढायामित्येके इत्यनेन पत्या व्यूढा इति वाक्ये पत्नीति सूचितं । ऊढाच सम्बन्धिशब्दा तेन येनोढा तस्य पत्नीत्यभिधीयत इति तदुक्ते । पति । सत्रवायां वाच्यायां पतिवत्नीति

२२२. तस्य भार्येत्यर्थे।

ईप् स्यात् । प्रभुश्चायम् । माधवस्य भार्या माधवी, क्षत्रियी वैद्यो गणकी शूद्री ।

२२३. सूर्यादेराप्।

सूर्या गोपालिका । सूर्या देवतायामेव, अन्या सूरी । ज्येष्टा कनिष्टा मध्यमा ।

अमृता॰ —२२२. तस्येत्यधिकारः । प्रभुश्चायमिति चकारेण विधिसूत्रत्वश्चास्य ज्ञापितम् । स्पष्टान्युदाहरणानि ।

अमृता० — २२३. सूर्यादेरिति । तस्य भार्येत्यर्थे सूर्यादेश्तरे लक्ष्म्यामाप् भवति । सूर्यस्यभार्या सूर्या छाया नाम्नीत्यर्थः । गोपालकस्य भार्या गोपालिका, प्रत्ययस्थात् कादित्यादिना पूर्वारामस्येरामः । सूर्यशब्दात्तु देवताभार्यायामेव आप् भवतीति प्रत्युदाहरित — अन्या सूरीति । तथा हि वात्तिके — सूर्याद्देवतायां चाव् वक्तव्य इति । सूरीति — सूर्यागस्त्ययोरीपि छे चेति यरामहरः । एवं ज्येष्ठस्य भार्येत्यादि वाक्यमुन्नेयम् ।

साधु । परिस्त्यस्या इति विग्रहे निपातसामर्थ्यात् पतिशब्दान्मतोर्मो वः तरामान्नरामागम ईप्च स्यात् । सधवायां किं पतिमती पुरीति । अन्त । गिंब्भण्यां वाच्यायां पूर्वान्मतोर्नरा-मेप्प्रत्ययाम्यामन्तर्वत्नीति साधु । अन्तरस्त्यस्या इति वाक्यं । किन्त्वत्रान्तःशब्देनान्त-स्थगव्भंमुच्यते, तस्मादन्तर्वत्नी गिंब्भणीति सुसङ्गतं । गिंब्भण्यामिति किं अन्तर्वती शालेति । तदस्त्यस्मिन्निति मतुः अद्वयमाम्यां तदुद्धवाभ्यामिति मतोर्मो वश्च भवति ॥ २२१ ॥

बाल० — तस्य । तस्य भार्येत्यर्थे नाम्न ईप् स्यात् । प्रभुनामायमधिकारः चशब्दाः द्विधिनामापि । मधोरपत्यं माधवस्तस्य भार्येति माधवीति । क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियीति, वैद्यस्य भार्या वैद्यीति, गणकस्य भार्या गणकीति, शूद्रस्य भार्या शूद्रीति ॥ २२२ ॥

बाल०—सूर्या। तस्य भायंत्यर्थे सूर्यादेक्तरस्मादाप् स्यात्। सूर्यस्य भायां सूर्येति छायानाम्नी। सूर्यादेरादिपदादुदाहरणान्तरमाह गोपालिकेति। गां पालयतीति गोकर्म-पूर्वात् पा रक्षणे इत्यस्मात् णौ पातेः पाल णावित्यनेन पालिण्यन्तात् णको गोपालकः तस्य भायंत्यर्थे प्रत्ययस्थात् कादित्यनेन पूर्वारामस्येरामः गोपालिका गोपस्त्री। किम्वा स्वर्गेषु पशुवाग्वज्ञे त्यनेन गोशब्दस्य नानार्थत्वात् गोशब्दोऽत्र सूर्यकिरणमभिधत्ते तथा सित, गोपालिका छायादेवीत्यनुमीयते यतोऽत्रैव सूर्या देवतायामेवोक्तं तस्मात् सूर्यादे रादिपदस्य ज्येष्ठेत्यादिना विवरणाच्च। यद्यपि सूत्रे नियमस्य प्रतीतिनांस्ति तथापि सूर्याददेवतायामीव् वक्ष्यते इति पूर्वोक्तं झटित्यवगमार्थं वृत्तित्वेन नियममाह सूर्या देवतेति। अन्येति सूर्यस्यान्या भार्या सूरी मानुषीत्यर्थः। ज्येष्ठस्य भार्या, कनिष्ठस्य भार्या, मध्यमस्य भार्यत्यात्यर्थे यथाक्रमं ज्येष्ठादित्रयं॥ २२३॥

२२४. क्विचिद् वा। ईश्वरी ईश्वरा।

२२४. अग्नायी वृषाकपाय्यादयः, मनायी मनावी हैन्द्राण्यादयश्च । एते ईवन्ताभार्यार्थे साधवः । मनो भीर्या मनाय्यादयः । इन्द्राण्यादिषु – वरुण भव सर्व रुद्र मृडाचार्याणां वरुणान्यादयो नेयाः । आचार्यानी क्षुभ्नादित्वान्न णत्वम् ।

अमृता॰—२२४. क्वचिदिति । तस्य भार्यार्थे नाम्न उत्तरे क्वचिदीप् विकल्पेन भवति । ईश्वरीति वर प्रत्ययान्तादीश्वर शब्दादीप् पक्षे आप् च ।

अमृता०—२२५. अग्नायीति । तस्य भार्येत्यर्थे अग्नायी प्रभृतय ईपा साधव स्युः । स्वयं वृत्तिमाह—एत इति । अग्ने भर्यित्यर्थे ईप्, निपातात् संसारस्य आयादेशः । एवं वृषाकपे भार्या वृषाकपायीति । "हरविष्ण्वो वृषाकपि रित्यमरात् वृषाकपायी लक्ष्मी दुर्गा वा ज्ञेया । अत्रादि पदेन पूतकतायी कृषितायी कृषीदायीति । मनायीत्यत्र संसारस्य आय् मनावीत्यत्र आव् निपातफले । इन्द्रादिगणमाह—वरुणेत्यादि षट् । वरुणस्य भार्या वरुणानी । एवं भवानी सर्वाणी रुद्राणी मृडानी आचार्यानीति । एषु संसारस्य आनादेशो निपात कार्यम् । आचार्यानीत्यत्र णत्वाभावे हेतुः—क्षुभ्नादित्वादिति ।

बाल० — क्विच । तस्य भार्येत्यर्थे नाम्न उत्तरः क्विचिदीप् वा स्यात् । स्था ईश्व भासेत्यनेन ईशिधातोर्वर ईश्वरस्तत ईश्वरस्य भार्येत्यर्थे ईश्वरी पक्षे अजादित्वादाप ईश्वरेति ॥ २२४ ॥

बाल० — अग्ना । तस्य भार्येत्यर्थे अग्नायी वृषाकपाय्यादयः प्रयोगाः साधवो भवन्ति । तथा मनाय्यादय इन्द्राण्यादयः साधवो भवन्ति । सूत्रत्रयस्य वृत्तिमाह एव इति । अग्नेभियेति ईप् निपातादीपि परेऽग्निशब्दादायच् संसारस्य हरिश्चितीति संसारहरः अग्नायीति । वर्षति कामान् आकल्पयति क्लेशानित्यर्थे धातोस्तदर्थातिशयेन योग इति निरुक्तेन पृषोदरादित्वात् इक् वृषाकपिः । हरिवष्ण्योवृष्णकपिरित्यमरः । ततो वृषाकः पेमियेत्यर्थे पूर्ववदीवायचौ । वृषाकपायी लक्ष्मीः पार्वती वा, आदिपदात् कृसितायी कृसीदायी पूतक्रतायीति । मध्यमसूत्रस्य विग्रहोदाहरणे दर्शयति मनोरिति । मनोभियेन् तार्थे निपातवलात् सनुशब्दादीप् तत्पूर्वमायचावचौ । पक्षे ईवादीनामभावश्चेति मनाय्याः दयस्त्रयः । इन्द्राण्यादीनां गणदर्शनपूर्वकोदाहरणान्याह इन्द्राण्यादिष्विति । इन्द्रस्य भार्यत्यर्थे इन्द्रशब्दादीप् तत्पूर्वे निपातादान् इन्द्राणीति । एवं वरुणान्यादय इत्यत्रादिः पदात् भवानी सर्वाणी रुद्राणी मृडाणीति । आचार्यानीत्यत्र प्राप्तणत्वं वारयति क्षुम्नादित्वादिति ॥ २२५ ॥

२२६. उपाध्यायानी मातुलान्यौ वा । ईवन्ते साधू । भायिथीं निवृत्तः ।

२२७. अर्याणी-क्षत्रियाण्यौ वा जातौ।

इवन्ते साधू । पक्षे अजादित्वात् अर्या क्षत्रिया । भार्यायान्तु अर्यो ।

२२८. हिमान्यरण्यान्यौ महत्त्वे, यवनानी यवनलिपौ, यवानी दुष्टयवे।

ईवन्ताः साधवः ।

अमृता॰—२२६. उपाध्यायानीति । तस्य भार्येत्यर्थे उपाध्याय मातुलयो यंथाक्रम-मीपा उपाध्यायानी मातुलानीत्येतौ विभाषया साधू भवतः । अत्र च संसारस्य आनादेशो निपातात् । पक्षे उपाध्यायी मातुलीति च स्वतः प्राप्त ईप् ।

अमृता०—२२७. अर्याणीति । जात्यर्थे अर्याणी क्षत्रियाणीत्येतौ ईपा साधू वा भवतः । पक्षे इति ईपोऽभावपक्ष इत्यर्थः । अर्या वैश्यजातिः । ईप् पक्षे संसारस्य आना-देशो निपातफलम् । जातेरन्यत्रतु न निपात इत्याह—भार्यायान्तु अर्यीति ।

अमृता०—२२८ हिमानीति। महत्त्वे बृहत्त्वे बाच्ये लक्ष्म्यां हिमानी अरण्यानीत्येतौ ईपा साधूभवतः। महत् (अतिशयं) हिमं हिमानी। एवं महत् बृहत् अरण्यं अरण्यानी। अन्यत्र तु ब्रह्मत्वमेव, माघहिमं, वृन्दारण्यमिति। सर्वत्र संसारस्थानादेशो निपात सामर्थ्यात्। यवनस्य लिपौ वाच्यायां यवनानीति ईवन्तः साधुः स्यात्। अन्यत्र तु यवनस्य भार्या यवनीति। दुष्टयवे कुत्सितयवे वाच्ये यवनीति ईवन्तः साधुभविति। अन्यत्र उपकारीयव इति पुंस्येव।

बाल० — उपा । तस्य भार्येत्यर्थे उपाध्यायानीमातुलान्यौ ईवन्ते साधू वा भवतः । पक्षे उपाध्याया मातुलेति अजादित्वादाप्, यदातु उपेत्याधीयते अस्यामित्यधिकरण-विहितघणन्तादीप् तदा उपाध्यायीति । मातुलेत्यत्र मातुलीति कश्चित् । तथा उपाध्याया मातुलेत्यसाधू उपाध्यायी मातुलीत्येवेति केचित् । अधिकारं निवर्त्तयति भार्येति ॥ २२६ ॥

बाल० — अर्या । जातावर्थें ऽर्याणीक्षत्रियाण्यावीवन्ते साधू वा भवतः । अर्यस्य जातिरित्यर्थे अर्याणी एवं क्षत्रियाणीति । ईवभावपक्षमाह पक्ष इति । अर्या वैश्यजातिः । जात्यर्थे निपातात् भार्यार्थेतु न स्यादित्याह भार्यायास्त्वित ॥ २२७॥

बाल॰—हिमा। लक्ष्म्यां विषये महत्त्वे वर्त्तमानयोहिमारण्ययोरानीव्म्यां सह हिमानी अरण्यानीति द्वे साधू भवतः। महत्त्वमत्र बहुत्त्विमत्यवगतं, हिमानी अरण्यानीति द्वे साधू भवतः। महत्त्वमत्र बहुत्विमत्यवगतं, हिमानी हिमसंहितिरित्यस्मात् महारण्य-मरण्यानीत्यस्माञ्च। महत्त्वे वर्त्तमानयोरेवानयोर्जक्ष्मीत्वं नान्यत्रैत्यिप बोद्धव्यं। यव। २२६. अवृद्धायामसिक्नी असिता, वृद्धायां मलिक्नी पलिता, श्येन्यादयो वा ।

साधवः । श्येनी श्येता, एणी एता, लोहिनी लोहिता, हरिणी हरिता । तत्तद् वर्णा ।

अमृता०—२२६. अवृद्धायामिति । अवृद्धायां वाच्यायां लक्ष्म्यां असित शब्दस्य ईपा सह सिक्नीति विभाषया साधुः स्यात् । तरामस्य क्नादेशो निपातात्, पक्षे अजाः दित्वादाप् सिद्धः । वृद्धायां वाच्यायां पिलतस्य ईपा पिलक्नीति साधु वी भवति । पूर्ववित्रपातकार्यम् । पक्षे आप् पिलता । लक्ष्म्यां श्येत प्रभृतीनां श्येनी प्रभृतयो वा निपात्यन्ते । इह तरामस्य नरामादेशो निपातफलम् । पक्षे आप् श्येता प्रभृतयः । अत्र तु स्वार्थे हि निपाता इत्याह—तत्तद्वणी इति । तेन श्येत वर्णेत्यर्थे श्येनी श्येतेति द्वयमित्यादि सर्वत्र बोध्यम् । एतः कर्वुर वर्णः ।

यवनिलपौ वाच्ये यवनस्यानीव्भयां सह यवनानी साधुः। यवनदेशोद्भवा यवनास्तेषां लिपिरित्यर्थे निपातसामध्यात् तस्येदमित्यनेन केशवणविषये आनीपौ तेन यावनानीति न स्यात्। यवनिलपाविति कि यावनी भाषा। यवनशब्दो यदा लिप्यामभेदोपचाराद्वर्त्तते, तदा यवनानी भेदेतु टणा यावनी लिपिरित्यन्ये वदन्ति। यवा। लक्ष्म्यां विषये दुष्टयवे वाच्ये यवस्यानीव्भ्यां सर्द्धं यवानी साधुः। अस्याप्यस्मिन्नर्थे लक्ष्मीत्वं नान्यत्र। यवानी जात्यन्तमुच्यते दुष्टत्वन्तु यवजातेरभावोऽतस्तदाकारानुकृतिमात्रमिति केचित्। हिमानीक प्रभृतीनां वृत्तिमाह ईवन्ता इति॥ २२६॥

बाल० अवृ । अवृद्धायां वाच्यायां लक्ष्म्यामीवाव्भ्यां सहासितस्य असिक्ती असिता द्वे साधू भवतः । असितशब्दादीप् तिस्मन् तरामस्य कनभावः पक्षे असितादाप्च निपातफलं । वृद्धा । वृद्धायां लक्ष्म्यां पिलतशब्दस्य पूर्ववत् पिलक्ती पिलता द्वे साधू भवतः । अत्रापि पिलतशब्दादीप् तस्य कनः पक्षे आप्च निपातफलं । असिक्नी पिलक्तीित छान्तसमेतत् नतु भायायामिति केषािच्चन्मतिमिति गोयीचन्द्रः । (सिक्षप्तसारटोकाकृत्) शेन्या । लक्ष्म्यां श्येतादीनामीवाव्भ्यां सह श्येन्यादयः साधवो वा भवन्ति, पक्षे श्येताद्वय्या । साधव इत्यनेनन अवृद्धायामित्यादीनामन्वयः । तत्तद्वर्णेति । श्येतादीनामन्ते ग्रन्थकृता स्वयमेवोक्तं तस्मादेवमत्र वाक्यानि यथा । श्येतवर्णेति श्येतशब्दादीप् तिस्मन् श्येततरामस्य नरामश्च निपातात् । तेन श्येनीति द्वयं, एवं एतद्वर्णेति एणीति द्वयं, लोहित-वर्णेति लोहिनीति द्वयं, हितवर्णेति हिरणीति द्वयं । एतः कर्वरवर्णे इत्यख्यातपदे उक्तं । श्येतादीनां चुतुर्णामेवात्र ग्रहणं नान्येषां शवलप्रभृतिगुणवाचिनां गौरादिगण-पठितत्वात् । एतदेव सर्वेषां मतं नान्यत् यथोक्तमन्यैः । वर्णवाचिनस्तकारोपान्ता स्त्रयामी तकारश्च नः । वानुवृत्तिर्जयादित्यचन्द्रप्रभृतिभिरुक्ता वाचस्पत्यादिकृतकोषेच एण्यन्त्यादौ विकल्पो दृश्यते, किन्तु भाष्येऽनुदाहृतत्वात् भागवृत्तिकृता नित्यमुक्तः तित्यमुक्तः । २२६॥ । २२६॥

२३०. इरामादक्त्यर्थाद् वा ईप्।

रात्री रात्रिः, धूली धूलिः, भूमी भूमिः, युवती युवतिः, पद्धती पद्धतिः, अङ्गुली अङ्गुलिः, यष्टी यष्टिः, शक्ती शक्तिः शस्त्रे।

अमृता०—२३०. इरामादिति । क्तेर्थं इवार्थो यस्य सक्तचर्थः, निवद्यते क्तचर्थो मत्र ताहशात् इरामान्तादुत्तरे ईप् वा भवति । क्ति भावे लक्ष्म्यामित्यादिभि ये प्रत्यया भावे लक्ष्म्यां विहिता स्ते हि क्तचर्थाः, तान् वर्जयित्वान्येभ्य इरामान्तेभ्य ईप् वा भवतीति फिलतार्थः । इह स्वार्थे हि विधिमंन्तव्यः, अर्थान्तराधिकारिवरहात् । रात्रीति—राते स्त्रि रित्यौणादिक स्त्रि प्रत्ययसिद्धो रात्रिः अतः क्तचर्थाभावाद् विकल्पेन ईप् । धूयते रौणादिक लिः धूलिः, ईपि धूली । एवमन्ये च ज्ञेयाः । बुवतीति—यूनो युवति रित्यनेन लक्ष्म्यां निपातितस्य युवति शब्दस्य क्तचर्थत्वाभावात् पक्षे ईप् । शिक्षितं युवतिनेपुणमिति कुमार सम्भवे । युवतिकरिनमंथितं दधीति भोजप्रबन्धे । उभौ च पुरुषोत्तम माधवादि सम्मतौ । दीक्षितस्तु यौतेः शत्रन्तादीपि युवतीत्याह । कथं यूनी काममयी दुनोति च मन इति, तथा यूनी वेश विधायिनी पतिभयात् बालाबध्स्त्रासिनी च ? निरङ्कुशा हि कवय इति न्यायेन सङ्गतित्वेऽपि अपाणिनीयं मतमेतन्निहं ग्रन्थकृताममीष्टम् । अतएव-श्वन् युवन् मधविन्तत्यत्र वस्य उत्विवधानसूत्रे युवतीत्येतद् वर्जमीपि बस्य उत्वं विहितम् । तेन ग्रुनीन्त्यादावेव उर्भवति न किन्तु युवतीत्याविति विवेकः ।

पद्धतीति—यद्यपि हन्तेः क्ति प्रत्ययेन हित रिति सिद्ध स्तथापि पादस्य गादिष्वि-त्यनेन निपातसिद्धत्वेन भावार्थविरहादयमक्तचर्थ एवेति वा ईप् । अङ्गुल्यादय उणादि निष्पन्ना एव । शास्त्रेऽर्थं एव शक्ति शब्दादीप् वा, नान्यत्र शक्तिः सामर्थ्यम् । श्रीयभिति —श्रित्र् सेवायामित्यस्मात् निविषि श्रिः, पश्चादीप् । ईप् प्रत्ययान्तात् सो हर ज्ञापनार्थं मियमिति विशेषणम् । लक्ष्मीयमिति च दुर्घटवृत्तावुदाहृतम् । ननु इरामान्तादेवात्र ईप

बाल०—इरा। क्तेरथं इव अर्थो यस्य स क्तयथं: न विद्यते क्तयाथों यत्र सोऽक्त्यर्थस्तस्मात्। लक्ष्म्यामेवाक्तयर्थात् इरामात् इरामान्तादीप् वा स्यात्। अर्थान्तराभावात् स्वार्थे एव प्रत्ययस्तेन रात्रिरेव रात्रो रात्रिरिति। वात्रेस्त्रिरिति रा धातोरीणा- दिकस्त्रिप्रत्ययो रात्रिरित्यस्यै रात्रीति द्वयमित्यन्ये। धूलीरेव धुलीति द्वयं। एवं भूमीति द्वयन्त। यूनो युवतिरित्यस्य युवतीति द्वयन्त तथा यद्यपि हतिशब्दः क्तचन्तस्तथापि पादस्य गादिष्वित्यनेन पद्धतेः निपत्तिसद्धत्वात् समस्तनामत्वे क्तचर्थताभावत्वादेव पद्धतीति द्वयन्त पूर्ववत्। अङ्गुलीतिद्वयन्तु पूर्ववद्वयत्नसाध्यं। यज देवपूजासङ्गित- करणदानेषु इत्यस्मात् शक्लु शक्तावित्यस्माच्च इक् स्तिपौ धातुनिर्देश इति स्तिप् क्वचित्र दृश्यते चेत्यनेन शवभावश्च छशो राज यज भ्राजेत्यनेन यस्ततो यष्टादयश्चत्वारश्चेति। शस्त्र इत्यनेन शास्त्रवाचकस्य शक्तिशब्दस्यैवात्र ग्रहणं न बलावाचकस्येति सूचितं। इरामादित्युपलक्षणं तेनाक्तघर्यस्त्रितिक्रमेरामोऽष्यत्र गृह्यत इति स्वाभिप्रेतं परमतेन स्पष्टयति श्रीयमित्यादिना। श्रिञ् सेवायां श्रयतीति क्विप्, प्रच्छादीनां त्रिविक्रम इत्यनेन

श्रीयम् लक्ष्मीयमित्यपि दुर्घट वृत्तौ । पाणिनीया दीर्घमपि गृह्णन्ति ।

वा विहितः, कथं तिह — लक्षेर्मुट् चेत्यनेन सिद्धान्त दीर्घरामान्त लक्ष्मीशब्दादीप् युज्यत इति चेत् ? तत्र सङ्गितं नयति—पाणिनीया दीर्घमिष गृह्णन्तीति। तच्च — सर्वतोऽक्तिः न्नर्थादित्येके इति वात्तिक वचनादेव सर्वतः पदेन दीर्घादपीच्छन्ति, दुर्घट वृत्तिश्चर पाणिन्यनुगामिनीति तन्मतेऽपि तत् सिद्धी नैव विरोधः। तस्माल्लब्धे तु तादृशि प्रयोगेः नखल्वपप्रयोग बुद्धयावज्ञयोऽसाविति हृदयम्।

प्रत्युदाहरति—पिङ्क्तिरत्यादि । हानिरिति क्तेनिः । एवं ग्लानिः म्लानिरित्यादौः च न । अकरणि रिति—नञ्यनिराक्रोणे भावे हि लक्ष्म्यामनिरिति क्तचर्यं एवायम् । एवं

त्रिविक्रमः श्रीरिति पश्चादाप् श्रीति ईप्प्रत्ययान्तत्वाद्विष्णुसर्गाभावज्ञापनार्थमियमित्यु-पन्यस्तं । अन्यथा श्रीरियमित्येव स्यात् । लक्ष दर्शनाङ्क्योरित्यस्मात् लक्षेर्मुट् चेत्यनेत ईप्रत्ययो मुट्च लक्ष्मीरिति तत ईप् लक्ष्मीति पूर्ववदत्रापीयमिति इत्यपि दुर्घटवृत्ताविति दृश्यते इति शेषः । दुर्घटवृत्तिमतमुक्त्वा पाणिनीयमतमप्याह पाणीति । अपीत्यस्मादुत्तर-स्मिन्नत्रेति प्रयोक्तव्यं। एवं अवीयं तन्त्रीयमित्यादयश्च। अक्त्यार्थादित्यनेन तद्गुण-सम्विज्ञानिवाम्बरसामर्थ्यात् क्तिप्रत्ययान्तेन क्तचर्थप्रत्ययान्तेनच विजितेरामस्य ग्रहणफलं व्यावृत्तिमुखेन दर्शयति अक्तचर्थादिति । किमिति किमर्थं क्तचार्थो यहिं स्यात्तिहि कि स्यात् । पङ्क्तिरिति पचि विस्तारे इत्यस्मात् क्तिलंक्ष्म्यां भाव इति क्तिः । एवं पक्ति-भक्ति शक्तिप्रभृतयः। हानिरिति ग्ला हा ज्या म्ला त्वरिभ्यश्चेति क्तेनिरिति निः। एवं ग्लानि म्लानि लूनिप्रभृतयश्च । श्रीहरेक्कृष्णाचार्येणतु ल्वादित्वात् क्तेनि पक्षे सङ्कूर्षणं विधाय जीनिरित्युक्तं ग्ला हेति सूत्रं ज्ञापकं कृत्वा सङ्कर्षणाभावपक्षे ज्यानिरितिच यदुक्तं यद्द्यन्तु वर्णानां तद्वचिक्तवद्भावो यत्र मंस्यते तत्रैवेति न्यायेन सिद्धिमिति तत्तदप्यत्रोन दाहार्यं । अकरणिरिति नज्ञिनिराक्रोशे भावे लक्ष्म्यामित्यिनः । तथा इण्च भावे लक्ष्म्यामित्यनेन इण्प्रत्ययान्त कां कार्यादीनां ग्रहणं तेन कां कारि: कृष्णस्य कारिरित्या-दयश्च । यद्यप्यक्त्यर्थादिति सामान्येनोक्तं तथापि भावविहितक्तेस्तद्र पक्तचर्थस्य चोप-लक्षकं, तेन बध्यात् हन्तिः तन्यात् तन्तिरित्यादावाशिषि विषये हरिवेण्वन्तसहजानिटा-दीनामित्यनेन कर्त्तरि विहिताक्तत्वात् । हन्ती हन्तिः तन्ती तन्तिरित्यादिः स्यात् । जुनरटीकाकृतातु प्रत्युदाहृतौ म्लानिरित्यपपाठ इत्युक्त्वा परमतं दिशतं तद्यथा। यदि म्लानिरिति पदं साधु स्यात्, तदा मा गान् म्लानि मृणाली मृदुरिति हस्वपाठे प्रसिद्धे-ऽक्लिष्टेऽपि मा गान् म्लानीमिति दीर्घपाठं व्यवस्थाय तत्साधनार्थं कथं यत्न आस्थीयते म्लानस्य भावो म्लानीति । क्तान्तात् म्लानशब्दात् तद्भावे तात्वमित्यनुवृत्तौ मित्रादेवा स्त्रियामिति टण् टित्त्वादीप्रत्यय इत्येवं । किन्त्वेतन्मतान्तरप्रदर्शनमात्रं न बहुलसम्मतं । यदि म्लानिरित्यसाधु स्यात्, तदा सर्वज्ञचूडामणिगोस्वामिपादेनतु ग्ला हा ज्येति सूत्रे म्लाधातुर्नं गृहीतः स्यात् । यद्यपीरामादित्यत्र विशेषग्रहाभावस्तथाप्यक्तचर्येति विशेषणे पर्युदासनत्रासदृशप्रतिपत्तिविशेषग्रह इत्याह लक्ष्मीति। लक्ष्म्यां विहितो य इरामस्त-स्मादेवेप् स्यात् नान्यस्मात् । तेन अतिथिरित्यत्र पाक्षिक ईप् न स्यात् । अतिथिनाः अक्त्यर्थादिति किम् ? पङ्क्तिः हानिः अकरणी । लक्ष्मी विहितादेव, अतिथिवैंष्णवी ।

२३१. मुने वी।

मुनी मुनिः।

२३२. उरामान्तगुणवचनात् खरु सत्सङ्गोद्धववर्जाद् वा।

"इन् च भावे लक्ष्म्यामि"ति इनि च निषेध: —का कारिरियं ? कृष्णस्य कारि रेषेति। अत्र भावविहितस्य हि क्ते रर्थे निषेध:, तेनाशिषि तु क्तें भंवत्येव बध्यादित्यर्थे हन्ती हन्ति। रित्यादि । इरामात्तु लक्ष्म्यां विहितादेव स्यात्, न किन्तु पुंसिविहितादिति प्रत्युदाहरित—अतिथिरिति । अतिथि नी गृहागत इत्यमरे पुंस्त्वनिर्दशादिति भाव:।

अमृता॰—२३१. मुनेरिति स्पष्टम् । लक्ष्म्यामिबहितत्वाद प्राप्ते विधानमेतत्। मुनी मननशीला ललनेत्यर्थः।

अमृता० — २३२. उपामेति । सत्सङ्ग उद्धवो यस्य स सत्सङ्गोद्धवः, खरुश्च सत्-सङ्गोद्धवश्च खरु सत्सङ्गोद्धवौ, तयो वंजं वर्जनं यत्र स तथा, तस्माद् गुण वचनोरामान्ता-दीप् वा भवति । गुणमुक्तवा गुणिनि द्रव्ये यो वर्त्तते सगुणवचन इति प्रोक्तमेव समास प्रकरणे । गुणश्चात्र द्रव्याश्रयी ग्राह्यो नत्वप्रधानरूपः । मृदुरेव मृद्दीति स्वार्थे विभाषा ।

गृहागते इत्यमरशासनेन पुंस्त्वात्, किन्तु वैष्णव्या विशेषणत्वाल्लक्ष्मीत्वप्रतीतिरिति प्राप्तिसम्भावना ॥ २३० ॥

बाल० — मुने । लक्ष्म्यां विषये मुनिश्रब्दादीप् वा स्यात् । लक्ष्मविहिताभावादप्राप्ते विधानं । मुनिरेव मुनीति द्वयं । अत्रारोपितलक्ष्मीत्वात् मुनिशब्देन मुनित्वजातिरुच्यते मननशीला स्त्री वा ॥ २३१ ॥

बाल०—उरा। उरामः अन्ते यस्य स उरामान्तः गुणं वक्तीति नन्दादेरनः गुण-वचनः स चासौ स चेति उरामान्तगुणवचनस्तस्मात्। खरुश्च सत्सङ्ग उद्धवो यस्य सच खरुसत्सङ्गोद्धवौ तयोर्वर्जः वर्जनं यत्र स खरुसत्सङ्गोद्धववर्जस्तस्मात्। वर्जोत्राऽन्-प्रत्ययान्तः। खरुसत्सङ्गोद्धववर्जादुरामान्तगुणवचनाल्लक्ष्म्यामीव् वा स्यात्। ग्रन्थकृताहि द्रव्यलक्षणमुक्त्वा गुणस्तदाश्रययीति सुवन्तपादे गुणलक्षणमुक्तः। गुणमुक्त्वा यो गुणिनि वर्त्तते स गुणिनि वर्त्तते स गुणवचन इति समासपादे गुणवचनलक्षणञ्चोक्तः। प्रसङ्गात् तत्तदेवात्र विचार्यते। यः पूर्वं गुणभिधाय पश्चात् तद्योगादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तते सगुणवचन इह गृह्यते नान्यस्तेन गोविन्दलक्षणे प्राचीनमते गुणश्चिति यो गुणः उक्तः सोऽप्यत्र न सम्भवति। उद्वयस्य गोविन्दो नच धातोर्नच स्त्रीप्रत्यय इत्यनेनोरामस्य गुणसंज्ञाया निषेधात्। लोकेच यदप्रधाने गुणपदाभिधानं दृश्यते। यथावयवमात्रगुणभूता मृद्धी मृदुः, गुर्वी गुरुः, बह्वी बहुः, लघ्वी लघुः, तन्वी तनुः। अगुण-वचनादेस्तु—आखुः खरुः कद्भुः।

मृदु प्रभृतयश्चात्र मृदुत्वादि गुणमुक्त्वा तद्वत्सु द्रव्येषु वर्त्तन्त इति गुण वचनत्वमेषाम् । एवं पटु प्रभृतयश्च । तिन्विति कृषत्वगुणयुक्तेत्यर्थः । आखु मृषिक इति द्रव्य वचनत्वान्न ईप् । खरुस्तीक्ष्णः, कद्रुः पिङ्गलः । अनयो गृणवचनतया प्राप्तौ हि वर्जनम् । एवं सत् सङ्गोद्धवानां पाण्डु वभ्रु प्रभृतीनामिष निषेधो बोध्यः ।

अप्रधानभूता इति तदप्यत्र न गृह्यते, तस्य व्यभिचारित्वात् । तेन वचनपदोपादानात् चारुजानुरित्यादौ न स्यात्। अतएव द्रव्याश्रयी यो गुणस्तद्वचनस्यैवात्र ग्रहणमिति निश्चीयते । यथा वृद्धोक्तं कमदीश्वरेण चोत्थापितं । सत्वे निविशतेऽपैति पृथक्जातिषु दृश्यते । उत्पादनीयो नित्यश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुण इतीहाभिष्रेतमिति । अस्यार्थः । सर्वेषां वाक्यानां व्यवच्छेदफलकत्वात् सत्वे एवेत्यवधारणं द्रष्टव्यं । सत्वं हि द्रव्यं तत्रैव निविशते तदाश्रयति । अपैति ततः सत्वादेवावगच्छति । तथाहि, आम्रे फले स्यामता पूर्वं स्थिता पक्वे रक्ततायां यातायामपैति । पृथग्जातिषु दृश्यते, नानाजातिष्ववलोक्यते । पृथग् जातिशब्दादुत्तरो जात्यन्ताज्जातिव्यञ्चकद्रव्यवचनादीय इतीयप्रत्ययो न भवति । श्लोकः वात्तिककारप्रयोगादीयविधेरिनत्यत्वात् । तथाहि, श्यामता आम्रे तृणे गविच दृश्यते । एते न जातेर्गुणत्वं निरस्तं, यतोऽलङ्कारे जातौ शक्तिवादिमते सत्ता गुणे द्रव्ये कर्मणिच वर्त्तते, नासौ जितद्रं व्यादपैतिच जन्मनः प्रभृत्याविनाशमाधारद्रव्यापरित्यागात् । नच जातिः पृथग्जातिषु दृश्यते, निह गोत्वमश्वजातौ विद्यते नाप्यश्वत्वं गोजातौ। एवं जाती निरस्तायां कर्मणस्तु स्यादेव यतः सिकयं द्रव्यं यदा भवति, तदा कर्म सत्व एव निविशति, यदाक्रियं द्रव्यं भवति, तदा ततोऽपैतिच नानाजादिषु तद्दृश्यते चेत्यतः प्राप्तं कर्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह उत्पादनीयो नित्यश्चेति । तथाहि, घटादाविनसंयोगेन रक्ततोत्पद्यते नित्येच द्रव्ये आकाशादौ महत्त्वादिनित्य एवास्ति । एवम्प्रकारद्वयं गुणे वर्त्तते नतु कर्मणि यतस्तदुत्पद्यते एव नतु नित्यरूपं भवति । एवं द्रव्यमपि गुणः स्यात् तत्राप्येते धर्मा विद्यन्ते । तथाहि, दव्यमप्यारम्भकेऽवयवभूते द्रव्ये निविशते अपैतिच । ततस्तत् यथा शरीरं हस्तपादादिष्ववयवेषु समवैति तद्विनाशेन विनाशात्ततोऽपैति । पृथग्जातिषु दृश्यते हस्तादिद्रव्याणां नानाजातिषु दर्शनात् द्रव्येच प्रकारद्वयमस्ति, घटादिरूत्पादनीया आकाशादिनित्यः । अत आह असत्वप्रकृतिर्गुण इति । प्रकृतिः स्वभावः । सत्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्वप्रकृतिः न सत्वप्रकृतिरसत्वप्रकृतिः यथोक्तैर्धर्मेर्युक्तो यो द्रव्यस्वभावो न भवति । सगुण इति स्थितः। अतएव मृद्वादीनां गुणवचनपूर्वकद्रव्ययुक्ततेति तेनात्रापि स्वार्थे पाक्षिक ईप् । मृदुरेवेति मृद्वी मृदुरित्यादयः तनुरित्यन्ता दश । मृद्वादयोऽत्र गुणमुक्त्वा तद्वतीषु स्त्रीषु वर्त्तन्ते इति न विस्मर्त्तव्यं । एवं पट्वी पटुरित्यादयोऽपि यथायोग्यमूह्याः । अगुणवचनादेस्त्वित रूपं दश्यंते इति शेषः । आखुः द्रव्यवचनोऽयं शब्दो न गुणमभिधाय प्रवृत्त इति नेप्। एवमुन्दुरुप्रभृतयः। खरु-सत्सङ्गोद्धववर्जादिति कि। खरुस्तीक्ष्नः कद्रः २३३. अरामान्तजाते नित्यलक्ष्मीवैश्यादिवर्जम् । आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाश्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यात निर्पाह्या गोत्रश्च चरणैः सह ॥

अमृता० — २३३. अरामान्तेति । अरामान्ता चासौ जातिश्च अरामान्त जातिः । नित्य लक्ष्मी येंशब्दा स्तान् तथा वैश्यादिश्च वर्जयित्वा जाति वाचकादरामान्तशब्दान्नित्यः मोप् स्यात् । ननु का च जातिरित्याकांक्षा चेत्तत्राह प्राचीनपद्ये न—आकृतिग्रहणेति । यद्यपि—नित्यत्वे सित अनेकसमवेतत्वं जातित्विमिति लक्षणं प्रसिद्धं तथापि—संक्षिप्तं दुष्टहञ्चैतन्मत्वा व्युद्पत्तिवैचित्र्यर्थं प्राचीनलक्षणमुपन्यस्तम् । आकृत्या आकारमात्रेण गलकम्बलादिसंस्थानेन गृह्यते व्यज्यते या सा जाति गौत्वादिः । भगवत्मृष्टं तत्तत् संस्था वैशिष्ट्यमेव तत्तज्जाते व्यंञ्चक मित्यर्थः । जातिः खलु वस्तुधर्मः, अत्रतु तथाविधजाति

पिङ्गलः एतौ शब्दौ गुणविशेषमुक्त्वा तद्वत्योर्नायिकयोर्वर्त्तते इति प्राप्तौ वर्जनं। एवं पाण्डुवभ्रुप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः। उरामान्तेति किं शीता सिता कृष्णा इत्यादयः॥ २३२॥

बाल०-अरा। अरामान्ता चासौ जातिश्चेति अरामान्तजातिस्तस्याः। नित्या चासौ लक्ष्मीश्चेति नित्यलक्ष्मीः वैश्य आदिर्येषां ते वैश्यादयः। नित्यलक्ष्मीश्च वैश्यादयश्च नित्यलक्ष्मीवैश्यादयस्तान् वर्जयित्वा नित्यलक्ष्मीवैश्यादिवर्ज । नित्यलक्ष्मीवैश्यादीन् वर्जियत्वा अरामान्तजातिवचनादुत्तरो लक्ष्म्यामीप् भवति । ननु जातिः केति प्रश्नावसरे नित्यमेकमनेकव्यक्तिसमवेतमिति यत्तत् सामान्यं जाति प्रत्यायितुमशक्नुवन् वृद्धोक्त-जातिसंग्राहकपारिभाषिकलक्षणचतुष्टयमाह आकृतीति । पद्यस्थसूत्रचतुष्टयार्थोदाहरणानि दर्शयित्मप्रक्रमते अयमर्थं इति । अस्य पद्यस्यायमर्थं इमान्युदाहरणानि चेत्यर्थः । अत्र प्रथमं प्रथमसूत्रं विवृणोति आकृत्येति । आकृत्या आकारमात्रेण विषाणपूच्छादिसंस्थानेनैव गृह्यते उपादीयते या सा जातिः स्यात् । गृह्यते येति वाक्ये टनः कर्मादौ चेत्यनेन कर्मणि टन:। अथ केशवेप इति वक्ष्यमाणकेशवेपोऽपवादस्य किङ्करा तत्करेत्युदाहरणं दत्त्वा यदित्यादिपदं तत्रस्थादिपदेनाकृतिग्रहणेत्यस्यच ग्रहणाज्जातिविशेषणत्वेऽप्यस्मादीप् न स्यात । अथवा फलितार्थमेतदक्षरार्थन्त्वेवं । आक्रियते व्यज्यतेऽनयेत्याकृतिः संस्थानं गृह्यते प्रत्ययविषयीकियतेऽनेनेति ग्रहणं ज्ञानोपकरणं अनेनेति करणसामान्यव्युत्पन्नत्वादस्य ग्रहणशब्दस्यस्त्रीलिङ्गता नास्तीत्याकृतिसमर्थत्वेऽपि टित्त्वादीपप्रत्ययो न भवति । आकृतिः ग्रहणं बोधसाधनं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिः संस्थानव्य द्वाचे ति यावत् । अतएवाह यथेति हरिणत्वजातिः महिषीत्यादयः। एतेन मृगमहिषयोस्तथा गोसिहमयूरशूकर-कमारादिषुच शृङ्गपुच्छगलकम्बलादिसंस्थानव्यङ्गचत्वादाकृतिग्रहणोपदेशव्यङ्गचा हरि-णत्वादिलक्षणा जाति रुक्वा गुणिकयालक्षणाच प्रत्युक्ता संस्थानव्यङ्गचत्वाभावात् । निह गणिकययोरन्वितयोरप्याकारविशेषव्यञ्ज्ञचतास्ति तयोराश्रयमात्रोपलब्धावपलब्धित्वा-दिति । नन्वेवं सति ब्राह्मणत्वादिरूपातु न संस्थानव्यङ्गचा तदधिष्ठानत्य वृषलत्वाद्यः धिष्ठानेनापि समानरूपत्वेन संस्थानसाम्यात् । अतो द्वितीयलक्षणमुक्तं लिङ्गानाश्व न

अयमर्थ उदाहरणानि च। आकृत्या आकारमात्रेण गृह्यते या सा

विशिष्टं वस्तु हि जाति शब्देनोच्यते । अतएवोदाहरति—हरिणीत्यदि । ननु ब्राह्मणत्वादि जाति नं खल्वाकृति ग्रहणा, तादृशाकृतेः शूद्रादौ च दर्शनादिति चेत्तत्र लक्षणान्तरमाचष्टे – लिङ्गानाञ्चेति, व्याख्यातमेव मूले । व्राह्मणादि शब्दाः स्त्रीपुंसयोरेव वर्तन्ते नतु नपुंसके इति असर्वेलङ्गभाक्त्वमेषाम् । ननु च विष्णुमित्रादिसंज्ञा शब्दाश्चासर्वेलिङ्गभाक्त्वा-ज्जातिशब्दाः स्यु रितिचेत्तिन्नराकरोति—सकृदाख्यात निर्ग्राह्मोति । सकृदेकवारमाख्याता

सर्वभागिति । तदेव व्याचष्टे तथेति । लिङ्गानां पुंस्त्रीनपुंसकानां मध्ये या सर्वं लिङ्गं न भजते, किन्तू पंस्तवं स्त्रीत्वञ्च भजते साच जातिर्भवतीत्यन्वयः। ब्राह्मणत्वादिजातिहि पं ित्रयोरेव वर्त्तते न नपंसके इत्यसर्वभाग्वति । तथाच सर्वभवतीति विविष समासेच कृते समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिरित्युक्तदिशालिङ्गानामिति पदेनापेक्षणीयेन-सह पश्चात् सङ्गतिरिति न समासिवरोधः । नेति नज्निषेधार्थाव्ययं वाद्वयसम्भवात्, यहि नज तदा समासाभावः । तदा त्वव्ययं तदा समासासमासयोस्त्रत्यं उदाहरणमाह यथेति । ब्राह्मणत्वजातिः ब्राह्मणी देवत्वजातिर्देवीति । एवं वृषलीचण्डालीप्रभृतयः । अत्रैव कूमारी-प्रभृतिरित्यन्ये । तेत् सकुदाख्यातनिग्रीह्ये ति पृथक् सूत्रं विधाय, एवं व्याख्यां कुर्वन्ति तद्यथा । नन् कुमारवृषलादीनां कथं जातिवाचित्वं तथाविधसंस्थानव्यङ्गचत्वाभावात । तदेव कथं यूवसंस्थानेन ब्राह्मणसंस्थानेनच कूमारसंस्थानस्य वृषलसंस्थानस्य चाभिन्नत्वात सत्यं, अतएवाह सकुदाख्येति । कूमारत्वादिजातिरत्रोपदेशव्यञ्जचे ति । यथा संस्थानेना-क्रियते व्यज्यते इति संस्थानमाकृतिस्तथोपदेशेनाप्याक्रियते व्यज्यते इत्यपदेश एवाकृति-रेतद्रचङ्गचा जातिरत्रेति भवत्यत्राध्याकृतिग्रहणा जातिरित्युक्त्वा एतद्रपसंग्राहकं लिङ्गानाश्व न सर्वभागिति। चशब्दस्योक्तसमुच्चयादित्युक्तश्व तथाहि, यत उपदेश-व्यङ्गचत्वे सति संस्थानव्यङ्गचत्वाभावादाकृतिग्रहणा जातिरिति लक्षणेनासंगृहीतं क्मारादीनां जातित्वं लिङ्गानाञ्चन सर्वभागित्यनेनतु संगृहीतं तस्माद्रपसंग्राहकमिति स्थितं । नन् यद्ये वं मतान्तरेणापि कुमारादीनामादिपदात् ब्राह्मणादीनां जातित्वमसर्व-लिङ्गभावत्वात् सिद्धं तदा देवदत्तादिशब्दोऽपि असर्वलिङ्गभावत्वात् जातिशब्दः स्यात्. सत्यमेतन्नेदं स्वतन्त्रलक्षणं अपितूपदेशापेक्षमित्यसर्वलिङ्गभाक्षु हरिणादिषु ब्रह्मादिषुच जातेरुपदेशक्य द्भाचतापीत्याह सकृदाख्यातनिग्रीह्येति । ननु देवदत्तादिशब्दोऽप्यूपदेशम्-पेक्षत एव नह्यन्पदिष्टो देवदत्त।दिशब्दं प्रयुङ्के तदयुक्तमुपदेशार्थापरिज्ञानात् । मैवं। उपदेशो हि एकस्यां व्यक्तावेकदा कृतोऽनेकव्यक्तिषु तत्तत्प्रत्ययनिमित्तं भवन् सकलव्यक्ति-व्यापक इहात्यूपगम्यते नोपदेशमात्रं। न चैकद्रव्यसमवायिनो देवदत्तादिशब्दस्यैकस्यां व्यक्ताव्यूपदिष्टस्य व्यक्तान्तरान्वयित्वमस्तीति न देवदत्तादेर्जातित्वं । ननु भवत् एतत्. यदि द्वे लक्षणे एकमेव लक्षणं तदा पद्यस्य लक्षणत्रयात्मकत्वे सति लक्षणचत्ष्रयमिति कथमुक्तं, सत्यं, यद्यप्यनेन व्याख्यानेनंकं सूत्रं तथापि गीणमुख्यव्यवस्थया लक्षण-चत्रष्टयमिति नासञ्जतं तच्चैवं। यदा आकृतिग्रहणेत्यस्य मुख्यत्वं तदा लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक सकृदाख्यातिन प्राह्मित्यनयोगौंणत्वेन विशेषणत्वं, यदातु लिङ्गानाञ्चत्यस्य

जातिः, यथा हरिणी महिषी। तथा लिङ्गानां मध्ये सर्वं लिङ्गं न भजते, किन्तु पुंस्तवं स्त्रीत्वमेव या भजते सा च जातिः, यथा ब्राह्मणी

कथिता उपिंदिष्टा सती निःशेषेण ग्राह्या ज्ञानविषयीभूता भवित चेत्तदा सा जातिरित्यर्थः । एतत्तु न पृथग् लक्षणं, किन्तु पूर्वोक्तयोरेव विशेषणम्, अतश्च वृत्तौ—सा च सा चेति द्विश उक्तम् ।

ननु तथापि विष्णुमित्रादिसंज्ञा शब्देष्वतिव्याप्ति स्तथैवतिष्ठति, तेषामपि सकृदा-ख्यात ग्राह्यत्वादिति चेत् ? मैवं श्रूयताम्—आख्यातशब्द इह विशेषकथनपरः। आ सम्यक् ख्यातमाख्यातमुपदिष्टमित्यर्थः। सकृदेकदा ह्योकस्यां व्यक्तावुपदिष्टं सत् अनेक वस्तुषु तत्तत् प्रत्ययनञ्चेत् तदैव जाति भैवति। यथा एकस्यां गोव्यक्तौ गोत्वजातेरुपदेशे,

मुख्यत्वं तदाकृतिग्रहणेति सकृदिति द्वयोगौणत्वेन विशेषणत्विमिति । तथाहि, उपदेश-व्यङ्गचत्वे सत्यसर्वलिङ्गभाक्त्वेच आकृतिग्रहणा जातिः। एवं तादृशावयवसंस्थान-व्यङ्गचत्वाभावेऽप्यूद्ध्वंपुण्ड्रोपवीतादिसंस्थानव्यङ्गचत्वे सत्युपदेशव्यङ्गचत्वे त्वसर्वलिङ्ग-भाग्जातिरित्यर्थः । यद्यपि नाडायनत्वादिजातिर्हरिणादिषु हरिणत्वादिति वदन्ति, तथापि संस्थानव्यङ्गचत्वं नास्ति, तदाश्रयस्य जात्यन्तराश्रयेणापि सदृशत्वात्। नाष्यसर्व-लिङ्गभाक्तवं नाडायनी स्त्री नाडायन: पुमान् नाडायनं कुलिमिति सर्वेलिङ्गदर्शनात् । अतः पूर्वसूत्राम्यामसंग्रहात् पृथक् तृतीयलक्षणमाह गोत्रश्चेति । तदेवावतारयति तथेति । योगोऽत्र प्रत्ययान्तः स चापि जातिः स्यादित्यर्थः । पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रमिति वक्ष्यते । नडस्य गोत्रापत्यं चरस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे नडादेमीधव फ इति फस्तस्यायनः । नडायनी चारायणीति, एवं गार्गी वात्सीत्यादय: । एवं पूर्वसूत्रैरसंग्रहात् कठादीनामपि जातित्वं न स्यादिति चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहेति । चरणमपि जातिरित्यर्थः । एतदेव भङ्गचा व्याकरोति तथेति। चरणं वेदशाखा वेदैकदेश इति यावत्। अतएव कठादिप्रोक्त-तत्तद्र पवेदशाखाध्यायीच जाति: स्यादित्यर्थ: । कठादिशब्दोऽध्ययनिकयाविशेषमाचक्षाणो यदा तदध्ययनसम्बन्धात् तदध्येतृपुरुषेषु वर्त्तते । तदायं चरणशब्द इति क्रियैवास्य प्रवृत्तिनिमित्तिमिति चरणशब्दः क्रियाशब्दो जातिरतोऽस्य जातित्वप्रसिद्धये चरणै-रित्यप्युक्तं। कठेन प्रोक्तं बह्वृचेन प्रोक्तमधीते इत्यर्थे कठचरकाम्यां महाहर इति प्रोक्तप्रत्ययकेशव णस्य महाहरः । प्रोक्तप्रत्ययान्ताच्चेत्यध्ययनार्थकेशव णस्यापि महाहरः । कठी बह्वृची एवं कालापीत्यादयः। सर्वत्र जातावुपदेशापेक्षत्वेन सक्कदाख्यातिनर्गाह्ये त्यस्य लक्षणचतुष्टये विशेषणत्वं सूचयन्निदानीं सर्वलक्षणार्थमुपसंहरति सा चेति । साच साच सर्वजातिः सकृदेकवारमप्याख्यातेन कथनेनौपदिष्टेन निर्प्राह्या निश्चयेन ग्राह्या सर्वत्र ज्ञेया भवतीत्यर्थः । एतेन जातेरेकत्वं नित्यत्वं प्रत्येकपरिसमाप्तित्वश्व स्वरूपं दिशतवान् । तथारि, हरिणादावेकस्मिन् सक्रदाख्याता जातिर्देशान्तरवर्तिन्यल्पे महत्यपि काले धवलेऽपि हरिणाद्यन्तरे निश्चयेन ग्राह्या भवति । तस्मादेका नित्या प्रत्येकपरिसमाप्ताच सा यदि ह्येका न स्यात्तदा सक्तदाख्याता पिण्डान्तरे न गृह्यते, यदिच नित्या न स्यात्तदा

प्रत्ययान्तश्च जातिः, यथा नाडायनी चारायणी। वे च जातिः, यथा कठी बहवृची। सा च सा च

ब्राह्मणत्वजातेरुपदेशे निखल गोत्व-ब्राह्मणत्वादेः प्रतीतिः विष्णुमित्रादि नामकेषु सर्वव्यक्तिषु विभिन्नस्वभावादित्वेन ।।देतदुभयोः पर्यवसितलक्षणम्—नित्यानेक समवेता चैका रूपा जातिरिति । यथा हि नित्यत्वाद् व्यक्ते विनाशेऽपि रवगम्यते, अनेक समवेतत्वादेकस्यां व्यक्तौ परिचितायाः । चासाधारण धर्मो गोत्वादे गंलकम्बल प्रुङ्गपुच्छलोमादिः प्रागुत्पत्तिवनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः । असर्वलिङ्गां :। इत्येवं लक्षयन्ति ।

ते—गोत्रञ्चेति । तथा चरणं वेदशाखाध्यायी च जाति दाहरति—नेहेति । नित्यलक्ष्मी वैश्यादे वर्जनात् बलाका

पिण्डान्तरे जातिर्नोपलभ्यते, यदि प्रत्येकपरिसमाप्ता न पे पिण्डे सर्वातमना न गृह्यते, किं पुनः पिण्डान्तरे अंशेन ह्यात न जातिर्ने हि जात्यंशो जातिर्भवति, अनेकत्व-कमतान्तरमपि दश्यंते। प्रागुत्पतिविनाशाभ्यां सत्वस्य क्षितां जाति कवयो विदुः। सत्वं द्रव्यं गुणानाम-पिति विशेषणे नृतीया दिशता अनेकद्रव्याश्रयोऽर्थो गणाः खलूपजननापायधर्माणः सत्येवार्थे उत्पद्यन्ते

विषद्यन्तेच । तेनोत्पत्तिविपत्तिधर्मकैरनेकैगुंणेर्युगपिद्धिशिष्टो गबादिरथों भवित । तस्य चैवं विधस्यार्थस्य यद्र पान्तरमुत्पत्तिविनाशाभ्यां प्राक् नोत्पद्यते नच विनश्यित । केवल-मृत्पद्यत्तेः प्रभृत्याविनाशमनुगच्छित तत्सामान्यात्मकं रूपं हरिणत्वादिलक्षणं जाति-रित्यर्थः । प्रादुर्भाविवनाशाभ्यामिति पाठे त्वयमर्थः । प्रादुर्भाव उत्पत्तिविनाशोऽनिभ-व्यक्तः । द्रव्यस्य प्रादुर्भावेण विनाशेच गुणैः सह यः सम्बन्धः सा जातिः । एतेन द्रव्यस्योत्पत्तौ उत्पद्यते नाशेच नश्यतीति सूचितं । तेन द्रव्यस्य क्रियायाश्च जातित्वं निरस्तं, निह द्रव्यं क्रिया वा द्रव्यस्योत्पत्तौ उत्पद्यते नाशेच नश्यतीति नियमोऽस्ति । नन्वेवं गुणानामिप जातित्वं स्यात्, गुणा अपि द्रव्यस्योत्पत्तौ उत्पद्यन्ते नाशे नश्यन्तीति । अतो व्याख्यातं गुणैः सह युगपत् सम्बध्यते इति, यदा द्रव्यं गुणाः सम्बध्यन्ते तदैव जातिरपि । एतेनैव गुणेम्यो जातेः पृथकत्वं सूचितं, एतदेव पाठान्तरीयव्याख्याणं । किञ्च, यद्वत् हरिणत्वादिजातिर्दं व्यस्योत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशमनुवर्त्तते । तद्वत् ब्राह्मणत्वादि-जातिर्नं यतो द्रव्यस्योत्पत्तौ केवलं प्रवर्त्तते, कदाचिद्द्वयनाशात् प्रागप्यपैतिच । ब्राह्मणो हि तपः श्रुतिश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणकारणमिति । नच तदहर्जातस्यैतत्रयमुत्पत्तेः प्रभृत्युप-पद्यते, तथा सत्यपि तस्मन् पिण्डे विमागंगामिति कियाश्च शात् ब्राह्मणत्वस्य श्रंश इति

1577

जातिः, यथा हरिणी महिषी। तथा लिङ्गानां भध्ये सर्वं लिङ्गं न भजते, किन्तु पुंस्तवं स्त्रीत्वमेव या भजते सा च जातिः, यथा ब्राह्मणी

कथिता उपिंदिष्टा सती निःशेषेण ग्राह्या ज्ञानिविषयीभूता भवित चेत्तदा सा जातिरित्यर्थः । एतत्तु न पृथग् लक्षणं, किन्तु पूर्वोक्तयोरेव विशेषणम्, अतश्च वृत्तौ—सा च सा चेति द्विश उक्तम् ।

ननु तथापि विष्णुमित्रादिसंज्ञा शब्देष्वतिव्याप्ति स्तथैवतिष्ठति, तेषामपि सकृदा-ष्यात ग्राह्यत्वादिति चेत् ? मैवं श्रूयताम्—आख्यातशब्द इह विशेषकथनपरः। आ सम्यक् ख्यातमाख्यातमुपदिष्टमित्यर्थः। सकृदेकदा ह्योकस्यां व्यक्तावुपदिष्टं सत् अनेक वस्तुषु तत्तत् प्रत्ययनञ्चेत् तदैव जाति भैवति। यथा एकस्यां गोव्यक्तौ गोत्वजातेरुपदेशे,

मुख्यत्वं तदाकृतिग्रहणेति सकृदिति द्वयोगौणत्वेन विशेषणत्विमिति । तथाहि, उपदेश-व्यञ्जचत्वे सत्यसर्वलिञ्जभाकत्वेच आकृतिग्रहणा जातिः। एवं ताहणावयवसंस्थान-व्यञ्जचत्वाभावेऽप्युद्ध्वंपूण्डोपवीतादिसंस्थानव्यञ्जचत्वे सत्युपदेशव्यञ्जचत्वे त्वसर्वलिङ्ग-भागजातिरित्यर्थः । यद्यपि नाडायनत्वादिजातिर्हरिणादिषु हरिणत्वादिति वदन्ति, तथापि संस्थानव्यङ्गचत्वं नास्ति, तदाश्रयस्य जात्यन्तराश्रयेणापि सद्दशत्वात्। नाष्यसर्व-लिङ्गमाक्तवं नाडायनी म्त्री नाडायनः पूमान नाडायनं कूलिमिति सर्वेलिङ्गदर्शनात् । अतः पूर्वसूत्राम्यामसंग्रहात् पृथक् तृतीयलक्षणमाह गोत्रश्चेति । तदेवावतारयति तथेति । योगोऽत्र प्रत्ययान्तः स चापि जातिः स्यादित्यर्थः । पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रमिति वक्ष्यते । नडस्य गोत्रापत्यं चरस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे नडादेमीधव फ इति फस्तस्यायनः । नडायनी चारायणीति, एवं गार्गी वात्सीत्यादयः । एवं पूर्वसूत्रैरसंग्रहात् कठादीनामपि जातित्वं न स्यादिति चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहेति । चरणमपि जातिरित्यर्थः । एतदेव भङ्गचा व्याकरोति तथेति। चरणं वेदशाखा वेदैकदेश इति यावत्। अतएव कठादिप्रोक्त-तत्तद्र पवेदशाखाध्यायीच जातिः स्यादित्यर्थः । कठादिशब्दोऽध्ययनक्रियाविशेषमाचक्षाणो यदा तदध्ययनसम्बन्धात् तदध्येतुपूरुषेषु वर्त्तते । तदायं चरणशब्द इति क्रियैवास्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति चरणशब्दः क्रियाशब्दो जातिरतोऽस्य जातित्वप्रसिद्धये चरणै-रित्यप्युक्तं। कठेन प्रोक्तं बह्वृचेन प्रोक्तमधीते इत्यर्थे कठचरकाभ्यां महाहर इति प्रोक्तप्रत्ययकेशव णस्य महाहर: । प्रोक्तप्रत्ययान्ताच्चेत्यध्ययनार्थकेशव णस्यापि महाहर: । कठी बह्वृची एवं कालापीत्यादयः । सर्वत्र जातावुपदेशापेक्षत्वेन सकृदाख्यातिनग्रीह्योत्यस्य लक्षणचतुष्टये विशेषणत्वं सूचयन्निदानीं सर्वलक्षणार्थम्पसंहरति सा चेति । साच साच सर्वजातिः सक्नदेकवारमप्याख्यातेन कथनेनौपदिष्टेन निर्प्राह्या निश्चयेन ग्राह्या सर्वत्र ज्ञेया भवतीत्यर्थः । एतेन जातेरेकत्वं नित्यत्वं प्रत्येकपरिसमाप्तित्वञ्च स्वरूपं दिशतवान् । त्तथारि, हरिणादावेकस्मिन् सक्नदाख्याता जातिर्देशान्तरवितन्यल्पे महत्यपि काले धवलेऽपि हरिणाद्यन्तरे निश्चयेन ग्राह्या भवति । तस्मादेका नित्या प्रत्येकपरिसमाप्ताच सा यदि ह्यो का न स्यात्तदा सक्नदाख्याता पिण्डान्तरे न गृह्यते, यदिच नित्या न स्यात्तदा

देवी । तथा गोत्रप्रत्ययान्तश्च जातिः, यथा नाडायनी चारायणी । तथा वेदशाखाध्यायी च जातिः, यथा कठी बह्वृची । सा च सा च

यथा वैकस्यां ब्राह्मण व्यक्ती ब्राह्मणत्वजातेरुपदेशे निखिल गोत्व-ब्राह्मणत्वादेः प्रतीतिः स्यात्, संज्ञाशब्देषु तु न तथा, विष्णुमित्रादि नामकेषु सर्वव्यक्तिषु विभिन्नस्वभावादित्वेन तुल्यलक्षणाभावादिति । तस्मादेतदुभयोः पर्यवसितलक्षणम्—नित्यानेक समवेता चैका काचिदसाधारणी व्यक्ति धर्मरूपा जातिरिति । यथा हि नित्यत्वाद् व्यक्ते विनाशेऽपि गोत्वादि धर्मरूपजातेः स्थिति रवगम्यते, अनेक समवेतत्वादेकस्यां व्यक्तौ परिचितायाः मखिलस्य ज्ञानमुपलभ्यते । स चासाधारण धर्मो गोत्वादे गंलकम्बल श्रृङ्गपुच्छलोमादि मत्वम् प्रसिद्धम् । केचित्तु—प्रागृत्पत्तिवनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्मार्थां तां जातिं कवयो विदुः । इत्येवं लक्षयन्ति ।

अथ तृतीयं रूढितयोच्यते—गोत्रञ्चेति । तथा चरणं वेदशाखाध्यायी च जाति रिति वृत्तौ व्याख्यातम् । प्रत्युदाहरति—नेहेति । नित्यलक्ष्मी वैश्यादे वैजनात् बलाका

पिण्डविनाशेनच जातेविनाशात पिण्डान्तरे जातिर्नोपलभ्यते, यदि प्रत्येकपरिसमामा न स्यात्तदा यत्राख्याता तस्मिन्नपि पिण्डे सर्वात्मना न गृह्यते, किं पून: पिण्डान्तरे अंशेन हि परिसमाप्ती सत्यामंश एव ह्यात न जातिर्न हि जात्यंशो जातिर्भवति, अनेकत्व-प्रसङ्गतः सर्ववर्णाचार्यधृतवृद्धोक्तमतान्तरमपि दश्यंते । प्रागृत्पतिविनाशाभ्यां सत्वस्य यूगपद्गणै:। असर्वेलिङ्गां वह्नर्थां तां जाति कवयो विदु:। सत्वं द्रव्यं गणानाम-जात्यात्मकत्वं प्रतिपादयितं गुणैरिति विशेषणे तृतीया दशिता अनेकद्रव्याश्रयोऽर्थी भवतीति बहुवचनं । अयमर्थः । गुणाः खलूपजननापायधर्माणः सत्येवार्थे उत्पद्यन्ते विपद्यन्तेच । तेनोत्पत्तिविपत्तिधर्मकैरनेकैग्णैर्यगपद्विशिष्टो गबादिरथीं भवति । तस्य चैवं विधस्यार्थस्य यद्र पान्तरमुत्पत्तिविनाशाभ्यां प्राक् नोत्पद्यते नच विनश्यति । केवल-मृत्यद्यत्तेः प्रभृत्याविनाशमनुगच्छति तत्सामान्यात्मकं रूपं हरिणत्वादिलक्षणं जाति-रित्यर्थः । प्रादुर्भावविनाशाभ्यामिति पाठे त्वयमर्थः । प्रादुर्भाव उत्पत्तिर्विनाशोऽनिभ-व्यक्ति:। द्रव्यस्य प्राद्भविण विनाशेच गुणैः सह यः सम्बन्धः सा जातिः। एतेन द्रव्यस्योत्पत्ती उत्पद्यते नाशेच नश्यतीति सूचितं। तेन द्रव्यस्य क्रियायाश्च जातित्वं निरस्तं, निह द्रव्यं क्रिया वा द्रव्यस्योत्पत्तौ उत्पद्यते नाशेच नश्यतीति नियमोऽस्ति । नन्वेवं गुणानामि जातित्वं स्यात्, गुणा अपि द्रव्यस्योत्पत्तौ उत्पद्यन्ते नाशे नश्यन्तीति । अतो व्याख्यातं गुणैः सह युगपत् सम्बध्यते इति, यदा द्रव्ये गुणाः सम्बध्यन्ते तदैव जातिरिप । एतेनैव गुणेम्यो जातेः पृथकत्वं सूचितं, एतदेव पाठान्तरीयव्याख्याणं । किञ्च. यद्वत् हरिणत्वादिजातिर्द्रं व्यस्योत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशमनुवर्त्तते । तद्वत् ब्राह्मणत्वादि-जातिर्नं यतो द्रव्यस्योत्पत्ती केवलं प्रवर्त्तते, कदाचिद्द्रव्यनाशात् प्रागप्यपैतिच । ब्राह्मणो हि तपः श्रुतिश्च योनिश्च एतद्त्र।ह्मणकारणमिति । नच तदहर्जातस्यैतत्रयमुत्पत्तेः प्रभृत्यूप-पद्यते, तथा सत्यपि तस्मिन् पिण्डे विमार्गगामिनि कियाभ्रं शात् ब्राह्मणत्वस्य भ्रंश इति

सकृदप्याख्यातेन कथनेन निर्प्राह्मा सर्वत्र ज्ञेया भवतीति । नेह— बलाका वैश्या क्षत्रिया । प्रायो यरामोद्धवो वैश्यादिः ।

२३४. इरामान्तान्नृजातेः । रूप अवन्ती कुन्ती दाक्षी । २३४. नृ-नरयो नरिो ।

3248

प्रभृते स्तु न ईप् इत्यर्थः । वैश्यादीत्यत्र आदिशब्दवाच्यं प्रकटयति—प्राय इति । केचित्तु यरामोद्धवा वैश्यान्तर्गणे नावितष्ठन्त इत्यिभिष्ठायेण प्रायः शब्दः प्रयुक्तः । यथा—हय गवय मूक्य ऋष्य मत्स्यादन्यो योपधो वैश्यादिरिति पद्मनाभः । तेन क्षत्रिय अय्य प्रभृतय एव वैश्यादय इत्यायातम् । एवं नित्यलक्ष्मीः—मक्षिका पिपीलिका लता माया प्रभृतेश्च निषेधो ज्ञेयः।

अमृता॰—२३४. इरामान्तादिति । इरामान्तात् मनुष्यजातेरुत्तरे लक्ष्म्यामीष् भवति । अवन्ती कुन्तीति—कुर्वादेण्यराम इति गोत्रापत्यार्थे यण्, तस्य च अवन्तिकुन्ती-त्यादिना हरो वक्ष्यते । दाक्षीति—अराम वाह्वादिभ्यामित्यनेन दक्षशब्दादपत्यार्थे नृसिंह इः, ततः पुन गीत्रार्थे इः । सर्वत्र गोत्रश्च चरणैः सहेति लक्षणेन जातित्वं मन्तव्यम् ।

अमृता०--२३४. नृइति । लक्ष्म्यां नृनरशब्दयो जीत्यर्थे ईपा सह नारीति साधुः

हरिणत्वादिवन्नाशमनुवर्त्तते अतो लक्षणान्तरमाह असर्वे जिङ्गिमित । यस्यामित सर्वे जिङ्गे न वर्त्तते, किन्तु एकं द्वे वा लिङ्गे भवतः सािप जाितः । यथा ब्राह्मणत्वादिः । अत्रतु मते गोत्रचरणलक्षणाप्यसर्वे लिङ्ग्भाक्त्वाज्जाितः । यदाह शाकटायनः । गोत्रचरणमित-लिङ्गत्वाज्जाितिरित । एवं सित देवदत्तादेरिप जाितत्वं स्यात्, अतस्तिन्नसितिनुमाह बह्मार्थामिति । अनेकव्यक्त्याधारामित्यर्थः । न चैवं देवदत्तादेरिति । तथा कुमारादीनामिप न जाितत्वं । निह कुमारत्वमुत्पत्तेः प्रभृत्यािवनाशमनुवर्त्तते । तिष्ठत्येव हि देवदत्ता-दिकेऽर्थे तिद्वनश्येति तन्नाशे वयोऽन्तरचोत्पद्यते इति द्रव्यस्योत्पत्तिवनाशाम्यां प्राक् न कुमारत्वाद्यस्तीत्यजाितत्वं पूर्वलक्षणेतु कुमारत्ववृद्धत्वादेराकृत्या ग्रहणमस्तीित अत्यवकुमारादीनां जाितत्वाभावपक्षमािश्वत्याचरमवयस्के गौरादित्वात् कुमारीताद्यद्याहृतं । जाितत्वपक्षेतु कुमारवादीत्यसाधु इति कश्चित्, अजातावनुपेन्द्र इति णिनिविधानसूत्रात् । चैहेति, ईप्प्रत्यय इह न स्यात् । नित्यलक्ष्मीवेश्यादिवर्जनादिति भावः । बलाकात्व-जाितर्वलाकेति बलाका बकपङ्क्तिः । नित्यलक्ष्मीवेश्यादिवर्जनादिति भावः । बलाकात्व-जाितर्वलाकेति बलाका बकपङ्क्तिः । नित्यलक्ष्मीत्वादत्रेप् न स्यात् । वैश्यत्वजाितर्वेश्येति क्षत्रियत्वजाितः क्षत्रियते । वैशादिवर्जनादत्रेप् न स्यात् । वैश्यादिगणग्राहकप्रकारमाह् प्राय इति । प्रायः शब्दोपादानात् कश्चित् कश्चित्वरामोद्धवो वैश्यादिर्न स्यात् । तेन गार्ग्वप्रभृतीनां वर्जनं स्यात् ॥ २३३॥

बाल०—इरा। इरामान्तात् नृजादेरुत्तरो लक्ष्म्यामीप्। अवन्तेर्जातिरवन्ती एवं कुन्तिदाक्षी एते एयो मनुष्यजातिभेदा ॥ २३४॥

ईवन्ता साधुः । ईप् निवृत्तः ।

२३६. ऊङ् । प्रभुरयम् ।

२३७. उपमानपुर्वादूरोरूङ् , सहित संहित वामादिपूर्वाच्च । करभोरूः सहितोरूः ।

वरस्य शब्दस्य प्रकार

२३८. अ-यरामोद्धवादुरामान्नृजातौ ।

स्यात् । ऋरामगोपीत्यादिना नृशब्दस्य, तथा अरामान्तजातेरित्यनेन नरस्य चेप् सिध्यत्येव, किन्तूभयत्र वृष्णीन्द्रो हि निपातफलम् । समाप्त ईपोऽधिकारः ।

अमृता०—२३७. उपेति । उपमानपूर्वादूरुशब्दाल्लक्ष्म्यामूङ् प्रत्ययः स्यात्, तथा सिहत संहित वामादि पूर्वाच्च ऊरुशब्दात् लक्ष्म्यामूङ् भवित । सिहतादीनामुपमानत्वाभावात् पृथक् ग्रहणम् । करभोरूरिति—मणिबन्धादाकिनिष्ठं करस्य करभो बिह रिति यद्ययम्परशासनमस्ति तथाप्यर्थसङ्गतये करभ इह कलभ उच्यते, रलयोरेकत्वश्रवणात् तत्रापि करिशावक रूपं मुख्यार्थमपहाय लक्षणया कलभशुण्ड इह ग्राह्यः उपमानानुरोधात् । करभौ करिशुण्डाविव ऊरू यस्याः सा करभोरूः राधा । एवं रम्भोरू प्रभृतयश्च । सिहतान् बूरू यस्याः सा सिहतोरू । एवं वामाकः ह्रस्वरू रित्यादयश्च ।

अमृता०—२३८. अयरामेति । निवद्यते यरामोद्धवो यस्य ताहशादुरामान्तः । लक्ष्म्यामूङ् स्यात् नृजातौ वाच्यायाम् । ब्रह्मबन्धु निन्दित ब्राह्मण इत्यसौ नृजातिरेव । कुरूरिति गोत्रलक्षण जातित्वादुङ् । भीरुरिति केचिदिति—बहुलाधिकारात् भीरुरित्यः

बाल०—नृन । लक्ष्म्यां जातावर्थे नृनरयोरीप्प्रत्ययान्ता नारी साधुः । ऋराम-गोपीत्यनेन अरामान्तजातेरित्यनेनच ईप्प्रत्ययः सिध्यत्येव, किन्तु नृशब्दस्य यदा नारी तदा ऋरामस्य वृष्णीन्द्रो निपातफलं । नरशब्दस्य यदा नारी तदा नरामसम्बन्धिनो-ऽरामस्य वृष्णीन्द्रो निपातफलमिति । ईप्प्रकरणं निवर्त्तयति ईविति ॥ २३४ ॥

बाल॰—ऊङ् । लक्ष्म्यां नाम्नः यथायोग्यमूङ् भवति । प्रभुनामायमधिकारः ॥२३६

बाल०—उप। उपमानपूर्वादूरोरुत्तरो लक्ष्म्यामूङ् स्यात्। सिंह्। सिंहतसिंह्त्वन् वामादिपूर्वाच्चोरुशब्दाल्लक्ष्म्यामूङ भवति। चरामोऽत्र उक्तसमुच्चयार्थः। करभाविव उक्त यस्या सा करभोक्तरिति। मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो विहः। इत्यमरः। कलभः करिशावक इत्यनुशासनात्तु यदि डलयोः प्राय एकत्वश्रवणादित्युक्तदिशा करभ-शब्देन कलभ उच्यते तदा न सम्भवति। निंह हस्तिशावकसदृशः कस्याः अप्युरुर्स्ति अतएव करभाव्दः कलभशुण्डे लाक्षणिकस्तया सत्यनेनापि करभोक्भवितुमहिति। सहितावुक्त यस्याः सा सहितोक्तरिति। एवं सिहतोक्तः वामोकः। आदिपदात् खञ्जोकः हस्वोक्तरित्यादयः॥ २३७॥ ब्रह्मबन्धः कुरूः भीरूः । भीरुरिति केचित् । नेह—अध्वर्यु ब्रह्मजातिः । २३६. अप्राणिजाते रुरामाद्रज्जवादि वर्जम् ।

अलाव्नः कर्कन्धः । नेह--रज्जुः हनुः ।

२४०. कद्र पङ्गूश्वश्त्रादयः।

उङन्ताः साधवः । ऊङ् निवृत्तः ।

२४१. अजादेराप्।

पूर्वस्यापवादोऽयम् । तत्र जातीयः — अजा अश्वा एड्का कोकिला क्रुश्चा चटकेत्यादि । अथ केशवेपः — किङ्करा तत्करा इत्यादि । भार्या-

पीति पद्मनाभः । अध्वर्युरिति—अध्वर्यु शाखाध्यत्रीति चरणलक्षण जातित्वे प्राप्तेनिषेधः । नृजातेरिति किम्—धेनुः । जाते रिति किम्—किमभी हररायंसे इति भट्टिः । अत्र भी ह शब्दः क्रियावचनः ।

अमृता०—२३८. अप्राणीति । रज्वादीन् वर्जयित्वा अप्राणि जातिवाचकात् उरामामान्तात्लक्ष्म्यामूङ् स्यात् । अलावुः तुम्बी, कर्कन्धु र्वदरीति प्राणि जातित्व-विरहादेताभ्यादूङ् ।

अमृता०—२४०. कद्र इति । कद्र प्रभृतयो लक्ष्म्यामूङन्ताः साधवोभवन्ति । ृपूर्वोक्तविधान सूत्रै रूङ इहाप्राप्ते निपातविधानं, तथा श्वशुरस्य द्वितीय तृतीय सर्वेश्वर हरार्थञ्च । कद्रः कश्यपपत्नी, नागमाता । पङ्गू जंङ्घा वैकल्येन चलनाक्षमा । श्वशुरस्य भार्या श्वश्रुरित्यर्थः ।

अमृता०—२४१. अजादेरिति । लक्ष्म्यामजादि शब्देभ्य आप् प्रत्ययोभवति । पूर्वस्येति—येन केनापि लक्षणेन विहितस्येपोऽपवाद एष विधि रित्यर्थः । तदेवप्रकटयित

बाल० — अ-य । नास्ति यराम उद्धवो यस्य सोऽ यरामोद्धवस्तस्मात् नृजातौ वाच्यायां लक्ष्म्यामयरामोद्धवादुरामान्तादूङ् भवति । ब्रह्मवन्धुनिन्दितब्राह्मणः सतु सनुष्यजातिरेव तथा कुरूः भोरूः । भीरुरिति केचिदिति तन्मतेऽत्रोङ् न स्यादिति सूचितं । नेहेति यरामोद्धवादिति शेषः । ब्रह्मजातिरिप नृजातिरित्यक्षवर्युरित्यत्र निषेधः अध्वर्यु- यिज्ञिकविशेषः ॥ २३८ ॥

बाल० - अप्रा । लक्ष्म्यां रज्ज्वादीन् वर्जयित्वा अप्राणिजाते हरामान्तान्नाम्न उड भवति । अलावु: तुम्बी कर्जन्यूर्वदरी । नेहेति वर्जनादिति शेष: । रज्जुर्गवादिबन्धनी इन्तुर्मनुष्याद्यङ्गविशेष: ॥ २३६ ॥

बाल० — कद्र । कद्र श्च पङ्ग्श्च श्वश्रूश्च ता आदयो येषां ते तद्र पङ्गुश्चश्र्वादयः । कक्ष्म्यां अद्र पङ्गुश्चश्र्वादयः प्रयोगा ऊङ्ग्ताः साधवो भवन्ति । एते तत्तद्गुणयुक्ताः । अविवित्तत्त्व पण्डूप्रभृतिश्च । ऊङ्ग्तं निवर्त्तयति ऊङिति ॥ २४० ॥

वय ईपः — मुग्धा ज्येष्ठा किन्छा मध्या मध्यमा गोपालिका शिशु-पालिका इत्यादि । वयसि — कन्या बाला होडा पाका वत्सका मन्दा विलाता इत्यादि अजादि राकृतिगणः ।

२४२. शूदादमहत्पूर्वात् । ज्यूकरणे तदन्तविधिरिष्यते । महाजा । कथं पञ्चाजी ? विशेषविधेः ।

नामोल्लेखन—तत्र जातीय इत्यादिना । अजादि षण्णां—अरामान्तजातेरित्यादिना प्राप्तस्येपो बाधक आप् । केशवेप इति—'किं यत्तत् बहुष्वत् इत्यनेन किङ्करादि शब्दाः टप्रत्ययापवादरूपां अत्प्रत्ययान्ता इति—अण् केशवगौरादिभ्य इत्यनेन प्राप्तेपोऽपवादः । भार्योत—भार्या च वयश्च भार्यावयसी, तयोरीपोऽपवाद उदाह्रियत इति शेषः । तस्य भार्यत्यर्थे विहितेप् मुग्धादिषु वारितः । वयसीति—अचरमवयस्काः सर्वे गौरादय इत्यनेनोपदिष्ट गौरादित्वादीपि प्राप्ते तदपवाद इत्यर्थः । आकृतिगण इति—अपरिमितः संख्यक इत्यर्थः ।

अमृता॰—२४२. शूद्रादिति । न विद्यते महच्छव्दः पूर्वेयस्य ताहशात् शूद्रशब्दाल्लक्ष्म्यामाप् भवति । अरामान्तजाते रित्यादिना ईपि प्राप्ते तद्यवादार्थं आप । शूद्रा
ब्रह्मण श्चरणोद्भवा जातिः । अत इति—अत्र लक्ष्मीप्रकरणे तदन्तविधिरिष्यते । यतः
शब्दान्तरपूर्वात्तु शूद्रादाप्प्राप्नोति तत एव महच्छब्दपूर्वत्वे तन्निषिध्यते, अन्यथा निषेधाप्रसक्तेः । तस्मादिदमेव सूत्रं तदन्तविधे ज्ञापकमिति ज्ञातन्यम् । तदेव दिशतमुदाहरणेन—
महाजेति । पञ्चाजीति—अत्रपञ्चानामजानां समाहार इति विग्रहे त्रिरामो, तस्याश्च—
'त्रिराभ्या ईप्' इति विशेषविधित्वादीप् हि प्रवर्त्तत इत्यर्थः ।

बाल०—अजा। लक्ष्म्यामजादेश्तर आप् स्यात्। पूर्वति। येन केनापि ईप्प्राप्तस्य पूर्वस्यायं विधिरपवाद इति जेयं। तत्र पूर्वे मध्ये जातोपोऽपवाद उच्यते। अजत्वजातिः अजेति। अरामान्तजातेरित्यनेन प्राप्तेरत्र निषेधः। एवमश्वादयः पश्च। आदिशब्दात् यथासम्मवमन्येऽपि। अथानन्तरं केशवेपोऽपवाद उच्यते किङ्करेति। किंयत्तत्बहुष्व-दित्यनेनात्र टप्रत्ययापवादोऽत् प्रत्ययस्तेन केशवेपोऽपवादोऽपि सिद्धः। एवं तत्करा। इत्यादीत्यादिपदेन यत्करा बहुकरेत्यादयः। भार्याच वयश्च भार्यावयसी तयोरीपोऽपवादो दश्यते। मुग्धस्य भार्या मुग्धा। एवं ज्येष्ठादयः षट्। आदिपदात् यथायोग्यमन्येऽपि। वयसीति वयसीपोऽपवादो यथा। कन्या बाल्येत्यादौगौरादित्वात् प्राप्तेऽपवादः। होडा पाकेत्यादौतु वयसि गम्ये स्वार्थे प्राप्तेऽपवादः। अजादेरपरिमितत्वादाह अजादिरिति।। २४९।।

बाल० - शूद्रा । महच्छब्दः पूर्वी यस्मात् स महत्पूर्वः न महत्पूर्वः अमहत्पूर्वः स्तस्मात् । अत्र महच्छब्दस्यानुकरणत्वात् महतः संसारस्याराम इत्यनेन संसारस्यारामो न स्यात् । जातौ वाच्यायां लक्ष्म्याममहत्पूर्वात् शूद्रादाप् भवति । शूद्रत्वजातिः शूद्रः ।

२४३. त्रिश्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं, तत्समीपमुपोत्तमम्।

अमृता०—२४३. त्रीति । संज्ञासूत्रम् । त्रिशब्द एकद्वयो निरासकः त्रयाणा-मक्षराणामन्ते विद्यते यत्तदुत्तमसंज्ञ भवति । प्रभृतिशब्देन चतुः पश्चादीनाश्च अन्तस्थितमुत्तममिति च लभ्यते । तस्य उत्तमस्य समीपमुपोत्तममिति सामीप्ये अव्ययीभावः ।

नेहिति महत्पूर्वत्वात् । महाशूद्रीति महाशूद्रशब्दोऽत्राभीरजातिवाची । किन्तु वैश्यो यदा गोभिरुपजीवित तदा स एवाभीरजातिः । अरामान्तजातेरित्यनेनात्रेप् । महतः संसारेत्यनेन महत आरामः । जातेरन्यत्रतु शूद्री । अत इति । अत उक्तात् महत्पूर्वशूद्रवर्जनादत्र प्रकरणे, तदिति तदन्तात् महदन्तादन्यस्मात् विधिरिति विशेषविधिरिष्यते इत्यर्थः । तेन महाजेति । ननु कथं पञ्चाजीति । अजादेरावत्र कथं न स्यात् ? सिद्धान्तमाह विशेषति । त्रिराम्या विशेषविधित्वादित्यर्थः ॥ २४२ ॥

बालः - त्रिप्र । त्रीणि प्रभृतीति आदीनि येषां तानि त्रिप्रभृतीनि तेषां। त्रिप्रभृतीनां वर्णानामन्त्यमन्तभववर्णमुत्तमसंज्ञं तत्समीपमुत्तमनिकटस्थमुपोत्तमसंज्ञं स्यात् । यावादिप्रत्ययविधिसूत्रापेक्षितं संज्ञासूत्रमेतत् । गुरू । गुरूपोत्तमाभ्यामनार्षाभ्यां ऋषिवश्य-रहिताभ्यां गोत्रार्थविहिताणिण्प्रत्ययान्ताभ्यां नामभ्यां लक्ष्म्यां याप् स्यात्। गोत्र-प्रत्ययान्तस्य जातित्वात् प्राप्तेपोऽपवादनार्थमिदं। कौडि। कौडिप्रभतेश्च गोत्रविहिता-णिण्प्रत्ययान्ताल्लक्ष्म्यां याप् स्यात् । उत्तमादिसंज्ञत्वाभावादिदं । अणिति केशव णः । करीयः शुष्कगोमयस्तद्गन्ध इव गन्धो यस्य स करीयगन्धस्तस्य गोत्रापत्यं स्त्रीति विदादेः केशव णः । कारीषगन्ध इत्यस्मात् याप् अ-इद्वयस्येत्यरामहरः, कारीषगन्ध्येति उत्तमसंज्ञायां त्रिप्रभृतीनामन्त्यमिति यत् तत्तु द्विप्रभृतीनामन्त्यनिरासार्थं न चतुःपश्चादीनां तेनात्र चतुर्णामन्त्यो दरामस्याराम उत्तमस्तत्समीपो गरामस्याराम उपोत्तमः सतु सत्सङ्गात् पूर्वो वामनोऽपीर ानेन गुरुश्च । तेनैतत् ज्ञापितं, यो द्विप्रभृतीनामन्त्यः स नोत्तम-स्तत्समीप उपोत्तमोऽपि न स्यादिति । वाराह्योति वराहस्य गोत्रापत्यं स्त्रीति अराम-वाह्वादिभ्यामिति नृसिंह इः । यत्रतु विशेषविधानं नास्ति तत्र सामान्यमेवेति वक्ष्यमाण-स्वात्। अत्र त्रयाणामन्त्य इराम उत्तमस्तत्समीपो ररामस्याराम उपोत्तमो गुरुविति याप । एवं दैवदत्त्या याज्ञदत्त्या प्रभृतयः । गोत्रविहितादन्यत्र कारीषगन्धी वाराहीति । कोडस्य गोत्रापत्यं स्त्रीति पूर्ववदरामवाह्वादिभ्यामिनृ सिंहस्ततस्त्रिप्रभृतित्वाभावादुत्त-मादेरभावेऽपि विधानबलात् याप् कौड्येति । नडस्य गोत्रापत्यं स्त्रीति नडादेमधिव-फ इत्यनेन फे प्राप्तेऽपि द्रोणादेमधिव-फो वेत्यत्र द्रोणादेरन्तर्गणत्वात् पक्षे इर्नुसिहः नाडिस्तस्माद्याप् नाड्येति । क्रौडि प्रभृतेश्चेत्यत्र प्रभृतिपदात् नाडि ब्याडि आपिशलि आपिक्षति सौधातिक चौपयत चैकयत शैकयत वैङ्कयत भौकिरि भौकिलि शालास्थलि कापिष्ठलीत्येते त्रयोदश । क्रौड्यादयः षडिणन्तास्तत्राद्येषु त्रिषु द्रयक्षरत्वात् शेषेषु ग रूपोत्तमत्वाभावादप्राप्ते विधानं । चौपयताद्याश्चत्वारोऽणन्ताः शेषा इणन्तास्तेष्विप

२४४. गुरूपोत्तमाभ्यामनार्षाभ्यां गोत्रविहिताणिण्प्रत्ययान्ताभ्यां याप्, क्रौडि प्रभृतेश्च ।

अण्—क।रीषगन्ध्या । इण्—वाराह्या । क्रौड्या नाड्या । अनार्ध्वाभ्यां किम् ? वाशिष्ठी ।

२४५. भोज्या क्षत्रियजातौ, दैवयज्ञ्या प्रभृतयो वा। यावन्ताः साधवः । पूर्णो लक्ष्म्याधिकारः ।

अमृता० — २४४. गुर्वीत । गुरु उपोत्तमं ययो स्तादृशाम्यां, अनार्षाभ्यां, गोत्रार्थे विहिताणिण् प्रत्ययाभ्यामुत्तरे लक्ष्म्यांयाप् स्यात् अनार्षाभ्यामिति ऋषिवंश्यरहिताभ्या-मित्यर्थः । गोत्र प्रत्ययान्तत्वेन जातित्वात् — अरामान्तजातेरित्यादिना, इरामान्नुजाते-रित्यादिना च प्राप्तस्येपो बाधको याप् । तथा कौडि प्रभृतेश्च गोत्र विहिताणिण् प्रत्ययान्ताद् याप् स्याल्लक्ष्म्याम् । कारीषगन्ध्येति — कारीषः शुष्क गोमयः, तस्येव गन्धो अत्ययान्ताद् याप् स्याल्लक्ष्म्याम् । कारीषगन्ध्येति — कारीषः शुष्क गोमयः, तस्येव गन्धो अस्येति — सूत्रपूतिसुरित्युद्वित्यादौ — उपमानपूर्वाच्चेति गन्धादिरामः कारीषगन्धः, तस्य गोत्रापत्यमित्यण् — कारीषगन्धः, ततो लक्ष्म्यां याप् । अत्र त्रयाणामन्त्यो धरामस्या-राम एव उत्तमः, तत् समीगो गरामस्थोऽराम उपोत्तमः, सच सत् सङ्गात् पूर्व इत्यनेन गुरु रिति । वाराह्ये ति — वराहस्य गोत्रापत्यं स्त्रीति — अरामवाह्वादिभ्यामित्यनेन नृसिह्य इः — वाराहिः । अत्र त्रयाणामन्त्य इराम उत्तमः, तत्यसमीपो ररामस्थ अरामः, स्वभावतो गुरुः । कौडिप्रभृतेरुपोत्तमलक्षणाप्राप्ते पृथगुपादानं जेयम् । कोडस्य गोत्रापत्यं स्त्रीति नृसिह्य इरामः कौडिः, ततो याप् । एवं नडस्य गोत्रापत्यं स्त्री नाङ्या । अत्र प्रभृति शब्देन — व्याडि आपिशलि आपिक्षति सौधातिक चौपवत चैकयत शैकयत वैङ्कयत भौकिरि भौकिलि शालास्थिल कापिष्ठलीत्येते ग्रहणीयाः पूर्वाचार्यदिशितदिशीत ।

अमृता॰ — २४५ भोज्येति । क्षत्रियजातौ वाच्यायां भोज्येति यावन्तः साधुः स्यात् । देवयज्ञ्या प्रमृतयो गोत्रजातौ यावन्ता साधवो वा भवन्ति । पक्षे देवयज्ञ प्रभृतयः । अत्र प्रभृति पदात् शौचवृक्षि शाट्यमुप्रि कोष्ठेतृद्धीत्येते ग्राह्माः ।

व्याख्यातो लक्ष्म्याधिकार:।

गुरूपोत्तमत्वाभावादप्राप्ते विधानं । अनार्षाभ्यां कि किमर्थं यद्याषौ स्यातां तिह कि स्यात् । विशिष्ठस्य गोत्रापत्यं स्त्री वाशिष्ठी तथा वैश्वामित्री ॥ २४३ ॥

बाल०—भोज्या । क्षत्रियजातौ वाच्यायां भोज्येति यावन्ता साधुः । दैव । दैवयज्ञ्याप्रभृतयो गोत्रजातौ यावन्ताः साधवो वा भवन्ति । देवयज्ञस्य गोत्रापत्यं स्त्री दैवयज्ञ्या इत्यादि नित्यप्राप्तेऽत्र विभाषा । सूत्रस्थप्रभृतिपदात् शौचवृक्षि शाट्यमृप्रि काष्ठेवृद्धिश्च ज्ञेयः । लक्ष्म्यधिकारं समाप्तयति पूर्णं इति ॥ २४४ ॥

बाल० — इतः । इतः परं प्रत्ययानां परिभाषा दश्यते । परीति समाप्तिपर्यन्तेयं परिभाषा इत्यर्थः । इदानीं परिभाषालक्षणमाहं किञ्चें त्यादिना । प्रत्य । प्रत्यये कर्त्तव्ये

२४६. इतः प्रत्ययविभाषा । परिभाषेयमापरिसमाप्तेः । किञ्च,

२४७. प्रत्यये ख ईनः, घ इयः, छईयः, ठ इकः ठीस्त्वीकः, ढएयः ढक एयकः, फआयनः, फिस्त्वायिनः, वुरकः । प्रत्यये कर्त्तव्ये ईनादीनां पाणिनीयवत् खादिस्थानीयता ज्ञेयाः। तत्र वर्णस्वरूपे रामः, यथा खराम ईन इत्यादि। किश्च,

अमृता० — २४६. इतइति परिभाषासूत्रम् । इतः परं प्रत्ययानां विभाषा दर्श्यते । इतः प्रभृति ये प्रत्यया उच्यन्ते ते तु विभाषया प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । पक्षे प्रत्ययार्थं प्रत्यायक वाक्यानि समासाश्च तिष्ठन्तीति भावः ।

अमृता॰—२४७. प्रत्यय इति खण्डसूत्राणि । प्रत्यये कर्त्तव्ये खादीनां दशानां स्थाने यथासंख्यमीनादयो दश आदिश्यन्ते । संज्ञातिदेशोऽयम् । वृत्तिमाह—प्रत्यय इति । पाणिनीयवदिति पाणिनीया यथा वोरकः योरन इत्येवमादिश्य अकादीनां वुप्रभृति-स्थानीयतां मन्तव्येत्यर्थः ।

खादीनां दशानां यथासंख्यमीनादयो दशादेशो भवन्ति । प्रकारान्तरेण वृत्ति प्रदर्शयितं इत्यय इति । प्रत्यये इति । प्रत्यये कर्त्तव्ये सित पाणिनीयानां यथा वोरकं योरनिमत्यत्रा-कादीनां व्वादिस्थानीयता तद्वदीनादीनां खादिस्थानीयता इत्यन्वयः । अत्रेति खरामा-दिष्वित्यर्थः । राम इति द्रष्टव्य इति शेषः । तत्प्रकारं दर्शयित यथेति । इत्यादीत्यादिपदेन घराम इयः छराम ईय इत्यादयः । अपरविशेषमाह किञ्चेति । २४४ ।।

बाल॰—टित्। ट इत् यस्य स टित्, टित्प्रत्ययः केशवसंज्ञो भवति। टिण । टणावितौ यस्य स टिणित्। टिणत्प्रत्ययो माधवसंज्ञो भवतीति द्वयं संज्ञासूत्रं ॥ २४६॥

बाल०—तेन। तेन दीव्यतीत्यतोऽर्थात् प्रागर्थेषु पूर्वष्वर्थेषु नाम्नः केशवणी भवति। पारिभाषिकविधिसूत्रमेतत्। समासकार्यादावणिति यदुक्तं तदेव स्मारयित अयमेवित। तत्रेति। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागर्थेषु मध्ये वाक्यस्थकतिचित्पदानामुक्तार्थन्तेनायोग इति प्रकारं कथयित तत्रश्चेति। च पुनस्तो हेतोरिति योज्यं। तत इति ततोऽनन्तरं। तथापीति स्वादेर्महाहरेऽपीत्यर्थः। इतीत्यस्मात् परिसम् स्वादितद्धितयोरित्युक्तत्वादिति योज्यं। यःसर्वेश्वरयोरित्यस्मात् परयोरिति योज्यं। विष्णुपदत्वाभाव इत्यत्र पूर्वस्य विष्णुपदेत्वत्र अयःसर्वेश्वरयोरित्युक्तादिति हेतुर्द्रष्टव्यः। किन्त्वित अपरं वक्ष्यते इत्यर्थः। तद्धिते यश्च इति हेतोर्यं सर्वेश्वरयोभिगवत्सक्ते वेत्यर्थः। पूर्वोक्तवृष्णीन्द्र-लक्षणं सूचयित आदीति। उद्यस्य गोविन्द इति गोविन्दः। माधव इति। पक्षे इति तद्धितबाहुल्यात्, पक्षे सर्वत्र वाक्यं समासश्च वक्ते, तदेव दर्शयित मधोरिति कमेण। उदाहरणान्तरमाह वृत्रेति। अपत्यादिरित्यादिपदेन गोत्रयुवाप्रत्ययोर्थहणं। ननु वार्त्रघन इत्यत्र हन्तेस्तो नृसिह इति तः कथं न स्यादित्यत आह वार्त्रित। वार्त्रघन इत्युदाहरणन्त् इत्यत्र हन्तेस्तो नृसिह इति तः कथं न स्यादित्यत आह वार्त्रित। वार्त्रघन इत्युदाहरणन्त्

२४८. टित् केशवः, टणिन्माधव इति ।

२४६. तेन दोव्यतीत्यतः प्रागर्थेषु केशवणः।

अयमेवाणित्युक्तः । तत्र तस्यापत्यिमत्यादि सूत्रैरथां दर्शियव्यन्ते । तत्रश्च, माधोरपत्यिमत्यिमत्याद्यर्थे मधुशब्दात् षष्ठचन्तात् केशवणे कृते, उक्तार्थस्यापत्यादिपदस्याप्रयोगः । ततोऽन्तरङ्गः स्वादेर्महाहरः । तथापि पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वमिति—यसर्वेश्वरयो विष्णुपदत्वाभावः । किन्तु तद्धिते यश्चेति भगवत् संज्ञैव । णइत् । आदिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः उद्वयस्य गोविन्दः—माधवः । पक्षे वाक्यं समासश्च सर्वत्र, मधोरपत्यं मध्वपत्यमित्यादि । वृत्रध्नोरपत्यादि विर्त्रध्न इत्यत्र हन्ते स्तो नृसिह इति न स्यात्। केवलहनधातोः स्वीकारात् ।

अमृता॰—२४:. टिदिति संज्ञासूत्रम् । टित्त्वश्व णित्त्वश्वेत्युभयधर्मवान् माधव संज्ञो भवतीत्यर्थः ।

अमृता०—२४६ तेनेति प्रत्ययाधिकारसूत्रम्, विधिसूत्रश्च । तेन दीव्यतीत्यर्थात् प्राक् ये अर्था निर्देश्यन्ते तेष्वर्थेषु केशवणः स्यात् । पदासद्धि प्रकारं दर्शयति—मधोरपत्य भित्यादिना । भगवत्संज्ञैवेति—अकृष्णस्थानसर्वेश्वरत्वादत्र केशवणस्यारामस्य भगवत्-संज्ञत्वम् । नास्य । काष्युपयोगितात्र, तथाष्यग्रे कार्यप्रयोजनं वक्ष्यते । प्रत्ययविभाषां दर्शयति—पक्षे वाक्यमित्यादिना । वार्त्तं घ्नइति—वृत्रघ्नस्यापत्यमित्यर्थे अण् (केशव णः) । भगवत् संज्ञत्वात् वमसत्मङ्गहीनस्येत्यरामहरः, हनो हस्य घः ।

धान्यपलालन्यायेन सिद्धं, किन्तु वम सत्सङ्गे त्यनेनारामहरः, हनो हस्य घ इत्यनेन घश्चेति ॥ २४७ ॥

बाल०—दित्य । तस्यापत्यादिरित्यर्थे दित्यदित्यादित्ययमेभ्यो ण्यरामः स्यात् । पत्यु । अगणपत्यादेगंणपत्यादिव्यतिरिक्तात् पत्युक्तरपदाच्च ण्यरामः स्यात् । दितिर्दानः वमाता तस्या अपत्यादिरित्यर्थे दितिश्वव्दात् ण्यः, णराम इत् । आदिसर्वेश्वरेति । वृष्णीन्द्रः अ इद्वयस्येतीरामहरः दैत्य इति । एवमदितिर्वेवमाता तस्या अपत्यादिः । आदित्य इति । आदित्यः सूर्यस्तस्यापत्यादिरित्यादित्यश्वदात् ण्यः, विष्णुजनात् तद्धितस्येति यरामहरः अवित्यः सूर्यस्तस्यापत्यादिरित्यादित्यश्वदात् ण्यः, विष्णुजनात् तद्धितस्येति यरामहरः अवित्य इति । अरामान्तत्वादस्मात् नृसिहइः प्राप्तेऽत्र ग्रहणं । एवं यमो धर्मराजस्तस्या-पत्यादिर्यास्य इति । उत्तरसूत्रस्योदाहरण दर्शयति एवमिति । यदुपतेरपत्यादिर्यादुपत्यः, वृहस्पतेरपत्यादिर्वहंस्पत्यः । एवं गार्हपत्यप्रभृतयः । वर्जनोदाहरणद्वारा अपत्यादे-रन्यार्थमपि दर्शयति गणपत्यादेस्त्वित । गणपतिगणेशस्तस्यापत्यादेरभावात्, तस्येद्दिनित वाक्ये तेन दीव्यतीत्यतः प्रागर्थे केशव णः । गाणपतिमिति एवमाश्वपतिमिति द्वयं । इत्यादीत्यादिपदेन यथासम्भवमन्येऽपूह्याः ॥ ६४८ ॥

२५०. दित्यदित्यादित्ययमेभ्यो ण्यरामः, पत्युत्तरपदाच्चागण-पत्यादेः । ग्रापतेन प्रति ।

दितेरपत्यादि दैंत्यः, अदितेरादित्यः एवं यादुपत्यः वार्हस्पत्यः। गणपत्यादेस्तु गाणपतं आइवपतं पाशुपतमित्यादि ।

२४१. थाम्नस्त्वरामः। केरावारामस्य अपवादः

अश्वत्थामः।

२४२. पृथिव्या णरामो वा ।

पाथिवः पाथिवा पाथिवो । केश्व अवि

अमृता०--२५०. दितीति । तस्यापत्यमित्याद्यर्थे दिति अदिति आदित्य यम इत्येतेम्य उत्तरे ण्यरामः स्यात् । तथा गणपति प्रभृतीन वर्जयित्वा पतिशब्दोत्तरशब्दादुत्तरे च ण्यरामो भवति । दिति दैंत्य माता, तस्या अपत्यंपुमानित्यर्थे ण्यः, ण इत्, आदिसर्वे-श्वरस्येति इरामहर: - दैत्यः । एवमदिति देवमाता, तस्या अपत्यं आदित्यः सूर्यः । आदि-त्यस्यापत्याद्यर्थे ण्यः, विष्णुजनात्तद्धित यस्य हर इत्यनेन यरामहरः—आदित्यः। एवं यमस्यापत्यादि यम्यम् । यादुपत्य इति – यदुपतेरपत्यादिरिति ण्यरामः । वृहस्पते रपत्यादि वर्हिस्पति:। एवं प्रजापते: प्राजापत्य:। सर्वत्र आदिसर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्र:। गणपतेरिदमिदमित्यर्थे त्वधिकारप्राप्तः केशवणः । एवमश्वपतेरिदं आश्वपतं, पशु पतेरिदं पाश्रपतमिति।

अमृता० - २५१. थाम्न इति । तस्यापत्याद्यर्थे थामन् शब्दात्तु अरामः स्यात् केशवारामस्यापवादः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यादिरश्वत्थामः, नान्तस्येति संसारहरः ।

अमृता०--२५२. पृथिव्या इति । तस्यापत्याद्यथं पृथिव्या णरामो वा भवति, पक्षे चाधिकार प्राप्तः केशवणः । द्वयोरिप नृसिंहत्वादादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः । णपक्षे कृष्णादाप् लक्ष्म्याम्, केशवण पक्षेत्रण केशवगौरादिभ्य इतीप्।

बाल०--त्थाम्न:। अस्यापत्यादिरित्यर्थे त्थाम्नः इत्यस्मात् अरामो भवति। त्थाम्नशब्दवाची । केशव णबाधनार्थमिदं । अश्वत्थाम इति अश्वत्थाम्नोऽपत्यादिः नान्तस्येति संसारहरः ॥ २४६ ॥

बाल०-पृथि। तस्यापत्यादावर्थे पृथिव्या णरामो वा स्यात् पक्षेऽधिकारात् केशव णश्च । पृथिव्या अपत्यादिरिति णः इत् अस्यापि नृतिहत्वात् वृष्णीन्द्रः । उद्वयस्येति गोविन्दः पार्थिवः । लक्ष्मीत्वे णपक्षे कृष्णादाप् पार्थिवा । केशवणपक्षेतु अणकेशवेत्यनेन ईप् पाथिवीति ॥ २४० ॥

बाल०-देवा । तस्यापत्यादावर्थे देवात् नृसिंहयो वा स्यात् पक्षे केशवण । देवस्या-पत्यादिः दैव इति द्वयं ॥ २५१ ॥

२५३. देवान्नृसिंहयो वा । श्रीहं य केश्रव अन् वा दैवः दैव्यः ।

२५४. बहिषो बाह्य-बाहीकौ साध् । जातेरीप् वाहीकी।

डेत संवभनपत्थ

२५५. त्रिरामीतः सर्वेश्वरादि प्राग्दीव्यतीयस्य महाहरोऽनपत्ये । पञ्चमुकपालेषु संस्कृत इत्यर्थे केशवणः पश्चकपालः पुरोडासः।

अमृता० - २५३. देवादिति । तस्यापत्यादार्थे देवशब्दान्तृसिंह यः स्याद् विभाषयाः पक्षे केशवणश्च । देवस्यापत्यादि र्देव इति द्वयम् । अइ द्वयस्यहरो भगवतीत्यरामहरः ।

अमृता०-२५४. बहिष इति । बहि शब्दोऽत्र नीचजातिवाचको गृह्यते, तस्यान पत्यादावथे बहिः शब्दात् नृसिहय-ठीम्यां सह बाह्य बाहीकौ साधूभवतः। जातेरिति-बाहोकस्य जातिविशेषत्वादीवित्यर्थः।

अमृता०-२४४. त्रिरामीत इति । सर्वेश्वर आदि र्यस्य य सर्वेश्वरादिः, दीव्यतेः प्राग् भवः प्राग्दीव्यतीयः, तत उभयोः श्यामरामः। त्रिरामीत उत्तरस्मादनपत्यार्थे विहितस्य सर्वेश्वरादि प्राग्दीब्यतीयस्य महाहरः स्यात्। पञ्चकपाल इति—तत्र संस्कृतः इत्यर्थे केशवणः, तद्धितार्थे त्रिरामीयम्, अनेन तु केशवणस्य महाहरः।

बाल० - बहि: । बहिशब्द: नीचजातिवाचकस्तस्यापत्यादिरित्यर्थे नृसिहयः ठीभ्यां सह बहिष: स्थाने वाह्यवाहीको साधू भवत:। उभयत्रापि संसारहर उसौ प्रत्ययोचः निपातात् । जातेरिति वाहकजातित्वादीप् वाहीकीति ॥ २४२ ॥

बाल०-त्रिरा। सर्वेश्वर आदिर्यस्य स सर्वेश्वरादिः दीव्यतेः प्राक् प्राग्दीव्यतिक स्तस्मिन् भवः प्राग्दीव्यतीयः सर्वेश्वरादिश्वासौ प्राग्दीव्यतीयश्चेति सर्वेश्वरादिक प्राग्दीव्यतीयस्तस्य । त्रिरामीतः परस्मादनपत्यार्थे विहितस्य सर्वेश्वरादिप्राग्दीव्यतीयस्य महाहरो भवति । तद्धितार्थत्रिराम्या वाक्यं दर्शयति पञ्चेति । तत्र संस्कृतः इत्यर्थे तेनः दीव्यतीत्यतः प्रागित्यनेन केशव ण:। अनेनतु तस्य महाहरश्च। पञ्चकपाल इति पुरोडाशोः यज्ञापूपः ॥ २५३ ॥

बाल०-धान्या। धान्यानां भवने क्षेत्रे इत्यतः इत्यस्मात् प्रागिति प्रागर्थेषु अग्निकलिभ्यामुत्तरो माधवढो भवति । पारिभाषिकोऽयं । अग्नेरपत्यं पुमानित्याद्यर्थेषु आग्नेय इति अग्नेरपत्यं स्त्रीत्याद्यर्थे आग्नेयीति । एवं कालेय: कालेयीति ।। २५४ ॥

बाल०-स्त्री पुं। धान्यानामित्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यामुत्तरस्मिन् यथासंख्यं नृसिंहन स्नौ भवत:। भावे। भावे वाच्ये स्त्रीपुंसाम्यां नृसिंहन-स्नौ पुनर्वा भवत:। स्त्रिया इदं स्त्रेणिमति, पुंस इदं पौंस्निमिति सर्वेश्वरिवष्णुजनयोरन्तरालपाठात् विष्णु- २५६. धान्यानां भवने क्षेत्र इत्यतः प्रागग्नि-कलिभ्यां माधव हः। अग्नेरपत्यमित्याद्यर्थेषु आग्नेयं कालेयं आग्नेयी। २५७. स्त्री पुंसाभ्यां नृसिंह नस्नौ भावे च वा।

प्रागेव, स्त्रीवत् पुंचत् । प्रागेव, स्त्रीवत् पुंचत् ।

२५८. गोः सर्वेश्वरादिप्रत्ययप्रसङ्गे यरामः ।

ओद्वयस्यावावौ प्रत्यय ये-गब्यम् । इतःपरं प्राग्दीब्यतीया अर्था दश्यन्ते ।

अमृता० — २४६. धान्यानामित्यधिकार सूत्रम् । प्रागिति — प्रागर्थेषु अग्नि किल शब्दाभ्यां माधवढः स्यात् । ढएयः । अग्नेरपत्यमित्याद्यर्थेषु आग्नेयः । माधवस्य क्रोडी-कृत केशवत्त्वादीप् आन्नेयीति । एवंकालेयः कालेयी ।

अमृता० — २४७. स्त्रीति । धान्यानां भवने क्षेत्रे इत्यर्थोऽग्रे वक्ष्यते, ततः प्राक् ये ये अर्था निर्विश्यते तत्तव्येषु सर्वेषु स्त्री पुंसाभ्यां यथाकमं नृसिंह नस्नौ प्रत्ययौ भवतः, भावे च वाच्ये तौ प्रत्ययौ वा भवतः । स्त्रिया इदं स्त्रैणं, पुंस इदं पैस्नम् । अत्र विष्णुचकस्य विष्णुजनत्व मननेन—सत्सङ्गान्तस्य हरो विष्णुपदान्त इति सरामहरः । स्त्रिया भावः स्त्रैणमिति द्वयम् । एवं पौंस्निमिति द्वयम् । पुंस्त्विमित्यत्र सत्सङ्गान्तहरे कृते—पुंसः सरामो हरिकमलहरिखङ्गयोरित्यादिना विष्णुचकपूर्वः सरामः । भवनादिति—धान्यानां भवने क्षेत्रे इत्यतः प्रागर्थेष्वेवायं विधिः, तस्मात्ततः परोक्तार्थेषु नेति दर्शयति-स्त्रीवदिति । इवार्थे वतिः । स्त्री इवेत्यर्थः ।

अमृता॰—२५८. गोरिति । सर्वेश्वरादि प्रत्ययानां प्रसङ्गे गो शब्दात् यरामो भवति । गोरिदं गव्यम् । तस्येदमित्यर्थे येः केशवणो विधास्यते, तत् स्थाने यरामः ।

चकस्य सर्वेश्वरत्वं विष्णुजनत्वश्च तेन विष्णुजनत्वादत्र सत्सङ्गान्तस्य इत्यनेन मरामहरः। भाव इति रूपं दश्यंत इति शेषः। स्त्रियाभावः स्त्रैणमिति द्वयं। तथा पुंसो भावः पौस्नमिति। पुंस्त्वमित्यत्रतु सत्सङ्गान्तहरे कृते पुमः सरामो हरिकमलहरिखड्गयो-रित्यादिना विष्णुचकपूर्वः सरामः। त्वो वक्ष्यते इति त्वतापौ ब्रह्मलक्ष्म्योरित्यनेन भावे त्वो वक्ष्यते इत्ययः। अयमपि योगो धान्यानां भवने क्षेत्र इत्यतः प्रागर्थेष्वेवेत्यवधारयित भवनादिति। तेन स्त्री इव स्त्रीवत् पुमानिव पुम्वदित्यत्र तौ न भवतः। धान्यानां भवन इत्यतः परार्थत्वात्।। २५५।।

बालः —गोः । सर्वेश्वरादिप्रत्ययानां प्रसङ्ग प्रस्तावे गोशब्दात् यरामः स्यात् । ओद्वयस्येत्यनेनात्र ओरामस्याव इति सूचयति ओद्वयस्येति । गोरिदं गव्यं दुग्धादि । इत इति इतः परिमिति योज्यं । शेषः सुगमः ॥ २५६ ॥

बाल० — अधिकारसूत्रे प्रथमं निर्दिष्टो यो विष्णुभक्त्यन्तस्तस्मान्नाम्नः प्रत्यवः स्यादित्यर्थः । अनियमे नियमकारित्वादियं परिभाषा ॥ २५७ ॥

२५६. अधिकार सूत्रे प्रथमनिर्दिष्टविष्णुभक्तचन्तात् प्रत्ययः। परिभाषेयम्।

अमृता॰ — २५ दे. अधीति । प्रकरणपरिभाषासूत्रमेतत् । अधिकारसूत्रे प्रथमं निर्दिष्टो यो विष्णुभक्तचन्तः शब्द स्तस्मात् प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः । यथा — तस्यापत्यमिति अपत्याधिकरमूत्रं, तत्र तत्पदनिर्दिष्टा या षष्टी तदन्तनाम्न एव प्रत्ययः कर्त्तव्यः, अतएव मधोरपत्यमिति वाक्यं दिश्वतमिति ।

बाल०—तस्य । तस्यापत्यमित्यर्थे नाम्नो यथास्वं प्रत्ययाः स्युः । अयमधिकारो विभुनामा । सूत्रार्थं स्वयं विवृणोति अत्रार्थं इति । यथाविहितमित्यस्मात् प्रत्यय इति द्रष्टव्यं । यथाविहितं विहितमनितकम्येत्यर्थः । यद्यपि अत्रार्थं इत्पुक्तं तथापि अत्र वाच्ये इति निर्गलितार्थः । मधोरपत्यमित्यस्मात् पुमानिति योज्यं वाच्यस्य पुरुषोत्तमत्वात् । तेन दीव्यतीत्यतः प्रागित्यनेन केशव-णो विशेषविधेरभावात् । माधव इति । एवं मधोरपत्यं क्लीवं माधवं मधोरपत्यं स्त्री माधवीति । एविमिति एवम्प्रकारेण दितेरत्यं पुमान् दैत्यः अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः दित्यदित्यादित्येत्यनेनात्र ण्यरामः स्त्रिया अपत्यं पुमान् स्त्रीणः स्त्रीपुंसाभ्यामित्यनेनात्र नृसिहणः । इत्यादीत्यादिपदेन यादुपत्या अश्वत्थामः पार्थिवः दैवः । इत्यादयो यथासम्भवमूह्याः ॥ २४६ ॥

बाल०-अरा । तस्यापत्यमित्यर्थेऽरामवाह्वाभ्यां नुसिंह इर्भवति । दश । अस्मिन्नर्थे दरथादेन सिंह इर्वा भवति । गर्गस्यापत्यं प्रमान् गागिरिति । एवं दाक्षिप्रभृतयः । बाहुः कश्चित् तस्यापत्यं पुमान् बाहविरिति, उद्वयस्येति गोविन्दः । बाह्वादिर्यथा । बाह् घटाक् उपचाकू निचाकू धेनु उपविन्द् कृष्णराम वेद युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्न गद शाम्ब अजीगर्त्त इन्द्र धूर्तक चूडा जङ्घा बलाका वृकला मूधिका धुरका ध्रुवका नगला भगला शकला सूमित्रा दूमित्रा पूष्करसद अन्तर हत उदन्त अनड्वाह शर्मन् देवशर्मन् कृनामन् पन्तन् सप्तन् अष्टन् शङ्कभेदिन् खरर्नादन् नगरर्नादन् प्राकारर्नादन् मासशरावित्रित्यादिः। वाह्वादी बाहुप्रभृतिषण्णामरामान्तत्वाभावादप्राप्ते विधानं । कृष्णादिशाम्वान्ता नाम-रामान्तत्वेऽपि ऋष्यन्धकवृष्णीत्यनेन केशवणप्राप्ते विधानं । अजीगत्तीदिपञ्चानाम-रामान्तत्वेऽप्यनादिवृष्णीन्द्रभ्य इत्यनेन केशवणप्राप्ते विधानं । चूडादीनामप्यनेन केशवणः प्राप्ते विधानं । पूष्करसदादीनां विष्णूजनान्तत्वादप्राप्ते विधानमिति । चटाकवि कार्षण आजीर्गात्त चौडि पौष्करसदि शार्मिशाङ्कभेदिरित्यादीन्युदाहरणानि दिङ्मात्राणि । दशरथादिस्त्वाकृतिगणः। दशरथस्यापत्यं दाशरथिरिति। पक्षे, तेन दीव्यतीत्यतः प्रागित्यनेन केशव-ण इत्यस्योदाहरणन्तु भट्ट्यदाहरणेन दर्शयति । प्रदीयतामिति । क्लोकस्यायं चतुर्थः पादः पूर्वपादत्रयन्त्वेवं । भगस्व धर्मं कुलकीत्तिबर्द्धनं, त्यजस्व कोपं कूलकीत्तिनाशनं । प्रसीद जीवेन सबान्धवा वयं । रावणं प्रति कुम्भकर्णस्य प्रार्थन-मिदं। एवं मुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिरिति। वाह्वादित्वादस्मात् नित्यमिरामे प्राप्ते विकल्पार्थो दशर्थादौ पाठ: । पक्षेऽनादिवृष्णीन्द्रेभ्य इत्यनेन केशवण: सौिमत्रश्चेति ।

२६०. तस्यापत्यम्।

विभुश्रायम् । अत्रार्थे षष्ठचन्तान्नाम्नो यथाविहितं स्युः । मधोरपत्यं माधवः । एवं वैत्यः आदित्यः स्त्रेण इत्यादि ।

२६१. अराम-बाह्वादिभ्यामिर्नृ सिंहः।

अयमेव इणित्युक्तः।

अमृता०—२६०. तस्येति । तस्यापत्यिमत्यर्थे नाम्न उत्तरे यथास्वं प्रत्यया भवन्ति । उक्त परिभाषार्थं स्फुटयित—अत्रार्थे इति । अपत्यार्थे षष्टचन्तान्नाम्न रुत्तरे विधास्यमानाः प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः । एविमिति दितेरपत्यं दैत्य इत्यादयो दिशता एव ।

अमृता०—२६१. अरामेति । तस्यापत्यमित्यर्थे अरामान्तशब्दात् बाह्वादेश्चोत्तरे नृसिंह इरामः स्यात् ।

केचित्तु दशरथादेर्गेति पृथक् सूत्रं न कुर्वन्ति, तन्मतेऽरामान्तत्वादेव दाशरथिप्रभृतिः। दाशरथादिस्तु तस्येदमित्यनेन भवतीति। नन्वरामान्तान्नृसिहः इस्ततोऽनन्तरं अ इद्वयस्येन्यनेनारामहरे कृते निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायादिरामस्यापायः कस्मान्न स्यादित्यत्र सिद्धान्तमाह वर्णेति। यं दृष्ट्वा यस्योत्पत्तिः स तस्य सिन्नपात इति यत् सिन्नपातलक्षणमुक्तं। मतभेदात्तस्य द्विविधव्याख्यानं सम्भवति, तद्यथा, यं जनकं दृष्ट्वा यस्य जन्यस्योत्पत्तिभवति स तस्य जन्यस्य सम्बन्धे सिन्नपातः स्वयं सिन्नपातोऽाप तद्विघाताय निमित्तं न स्यात्। मतान्तरेतु यं जनकं दृष्ट्वा यस्य जन्यस्योत्पत्तिः स जन्यस्तस्य सिन्नपातः स्वयं सिन्नपातलक्षणविधिः सन् जनकोवघाताय निमित्तं न स्यात्। तथान, पूर्वव्याख्याने स्वीकृते आप्रवृत्तिरित्यारामप्रश्लेषः कार्यः। परव्याख्यानेऽङ्गीकृते त्वप्रवृत्तिरित्यरामप्रश्लेषः, तथा सित, वर्णग्रहणे विषये सिन्नपातन्यायस्य आ सम्यक् प्रवृत्तिस्तस्माद्वेतोररामहरः सन् इरामविघाताय न स्यादिति गार्गिः सिद्धः। एतदुप-लक्षगमन्यदिप ज्ञेयं। मतान्तरव्याख्यानात्तु वर्णग्रहणे विषये सिन्नपातन्यायस्य प्रावृत्तिनं स्यात्। तत इरामेऽरामहरः स्यात्।। २४६।।

बाल०—व्यासा । तस्यापत्यमित्यथं व्यासादेरुत्तरोऽिकण् स्यात्, स चािकण् चिच्च स्यात् । ऐयादेशलक्षणं सूचयित वृष्णीन्द्रति । व्यासस्यापत्यं पुमान् चित्करणात् संसारस्य हरिश्चितीति संसारहरः, वैयासिकिरिति । सुधातुरित्यपत्यं पुमानिति शेषः सौधातिकिरिति । एवं वारटिकः चाण्डालिकः नैषादिकः वैम्बिकः । वरट इत्यत्र वरुड इति कश्चित् । विम्बादय इत्यादिपदेनाकृतिगणः सूचितः ॥ २६० ॥

बाल०—विश्र । तस्यापत्यमित्यर्थे विश्रवसः केशवेण वैश्रवणः साधू स्यात् । निपातनादत्र विश्रसः सरामो नरामः पश्चात् र-ष-ऋद्वयेभ्य इत्यनेन णत्वं । वैश्रवणः २६२. दशरथादे र्वा ।
गर्गस्यापत्यं गार्गिः, बाहविः, दाशरथिः । प्रदीयतां दाशरथाय
मैथिली । सौमित्रिः सौमित्रश्च । अत्र वर्णग्रहणे सन्निपातन्यायाप्रवृत्तिः ।
तस्मादरामहरः—गार्गिः ।

२६३. व्यासादेरिकण् सच चित्। यश्म इत्

अमृता॰—२६२. दशेति । तस्यापत्यार्थे दशरथादेहत्तरे तु नृसिंह इरामो वा भवति । गागिरिति—अइ द्वयस्येत्यरामहरः । बाह्वविरिति—बाहु नामा कश्चित्, तस्या-पत्यं पुमान्, उद्वयस्येति गोविन्दः । बाह्वादि र्यणस्तु परिशिष्टे गणपाठे द्वष्टव्यः । दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः । पक्षे—तेनदीव्यतीत्यतः प्रागर्थाधिकारात् केशव णो भवतीति भट्टि प्रयोगमुद्धत्य दर्शयति—प्रदीयतामित्यादि । ननु नृसिहेरामे कृते, अइ-द्वयस्येत्यरामहरे च जाते निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यपाय इत्यनेन इरामस्यापायापत्तिः स्यादित्यत इरामहर स्तु न कत्तंव्य इति चेत्तत्र सिद्धान्तमाह—वर्णग्रहण इति । वर्णग्रहणे विषये सिन्नपात न्यायस्य आ सम्यक् प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्र इरामं दृष्ट्वा अरामहरस्योत्पत्ति रित्यसौ सिन्नपातलक्षणः, स पुनः स्वजनकस्य इरामस्य विघातायनैव प्रवर्त्तत इत्यतोऽराम हरः स्यादेवेति भावः ।

अमृता॰—२६३. व्यासादेरिति । तस्यापत्यमित्यर्थे व्यासादेरुत्तरे अकिण् प्रत्ययः स्यात्, सचाकिण् चित् स्यात् । वृष्णीन्द्रस्थानेत्यादिना यरामस्य ऐय्, चित् करणात्

रावणः । वृत्तिमाह अपत्य इति । विश्ववसो वैश्ववण-वरणौ चेति जुमरः । तन्मते केशवणे विश्ववस स्थाने विश्ववणवरणाबादेशौ भवतः ॥ २६१॥

बाल० — लोमा । बहुत्वे विषये तस्यापत्यमित्यर्थे लोमान्तान्नाम्नोऽरामो भवति । शिष्याणां व्युत्पत्तिवैचित्र्यार्थं प्रकारान्तरेण वाक्यं दर्भयति उडुलोम्नः पुत्रा इति । अत्र पुत्रशब्देनैव तस्यापत्यानि पुमांस इति प्रतीयते । उडु लोम्न इत्यत्र नान्तस्येति समारहरः । बहुत्वे किमिति । किमर्थं बहुत्वं यहि न स्यात्तिहि कि स्यात् । ऊडुलोमिरिति नृसिहेरामान्तं तदिरामप्राप्तौ हेतुमाह वाह्वादित्वादिति ।। २६२ ॥

बाल०—शिवा । तस्यापत्यमित्यर्थे शिवादेरुत्तरेः केशवणो भवति । ऋस्य । ऋषयश्च अन्धकाश्च कृष्णयश्च कुरवश्च ते ऋष्यन्धकवृष्णिकुरवस्तेभ्यः । ऋषयः स्वसिद्धा विशिष्ठादयः । अन्धकादयो यदुवंशिवशेषाः । कुरवस्तु कुरुवंश्याः । तस्यापत्यमित्यर्थे ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च केशवणो भवति । अना । नास्त्यादिवृष्णीन्द्रो येषां तेऽनादि-वृष्णीन्द्रास्तेभ्यः । नदी मानुषी चेति नाम संज्ञा येषां ते नदीमानुषीनामानस्तेभ्यः । तस्यापत्यमित्यर्थे नदीमानुषीनामभ्यश्च केशवणो भवति । यस्य शब्दस्यादिसर्वेश्वरा आ ऐ औ इति त्रयो रामा वर्णा भवन्ति स आदिवृष्णीन्द्रसज्ञ स्यात् । तद्यदावादी येषां ते यद्यदादयश्चादिवृष्णीन्द्रसंज्ञाः स्युः । एते वृद्धसंज्ञा भवन्तीत्यन्ये पण्डिता वदन्ति । प्रथमतः

वृष्णीन्द्रस्थान चतुः सनादेशस्येत्यादि, व्यासस्यापत्यं वैयासिकः, सुधातुः सौधातिकः । वरट-चण्डाल-निषाद-विम्बादयश्च व्यासादयः।

२६४. विश्रवसो वैश्रवणः।

अपत्ये साधुः ।

ससारहर:, अन्यथा अइ-द्वयस्येति अरामहरः स्यात् । एवं वारटिकः चाण्डालिकः नैषादिक वैम्विक रिति । इत्यादिपदेनास्य आकृतिगणत्वं सुचितम् ।

अमृता॰ — २६४. विश्रवस इति । तस्यापत्यिमत्यर्थे विश्रवसः स्थाने वैश्रवण इति केशव णान्तः साधुः स्यात् । निपातात् सरामस्य नरामः, पश्चात् रष ऋद्वयेभ्य इति णत्वम् ।

शिवादेरुदाहरणमाह शैव इति । शिवस्यापत्यं पुमान् शैवः, यास्कः । एवं पुत्रस्यापत्यं पुमान् दुहितुरपत्यं पुमान् ननान्दुरपयं पुमानित्येतेषु पौत्रादयः । शिवादिरप्याकृति-गणस्तेन यस्कादयस्ते स्योऽन्येच संगृह्यन्ते । यथा शिव यस्क पुत्र दुहितृ ननन्द तक्षन् गङ्गा क अवा कोकिला प्रोष्ठ वतण्ड पिष्ट मयूर खदूरक वर्ण खर्जुरक भूरि सन्धि मुनि कुठार अनिभम्लान ककुत्स्थ सुपिष्ट ऋिटवेण यक्षभूमि इला इडा सपत्नी जरत्कारु प्रौढिठक चण्ड कुम्म कहोड ककुभ बोध पीवर तृण कर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिषिक गोम्लि जटिलक विधरक मञ्जीरक वृश्चिक खञ्जाल रेख आलेख वर्त्तन पेटक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ उकिया लोहितिका आर्य श्येता नक्ष त्वक्ष अयस्थूण कलन्धेन विरूपाक्ष इति पञ्चषिटसंख्यकः । अस्मिन् गणे कतिचिदरामान्तेभ्यः कतिचिदन्येभ्योऽपि इराम-बाह्वादिम्यामिति नृसिंहइप्राप्ते तिन्नरासार्थः । कतिचिद्भयः प्रत्ययान्तरे प्राप्ते तद्वाध-नार्थश्चायं गणः। अत्र पाठात् ताक्षण्यः। अत्र पाठात् गाङ्गः शुश्चादित्वात्तुगङ्गियः तिकादित्वात् गाञ्जयनिश्च । अत्र पाठात् वैपाशः लाडादित्वाद्वेपाशायनः । ऋषिम्य इति प्रत्ययं दश्यंत इति शेष: । विशिष्ठस्यापत्यं पुमान् वाशिष्ठः, एवं वैश्वामित्रश्च्यावन-प्रभृतयः । अन्धकेभ्य इति प्रत्यय उदाह्रियते । इवफल्कस्यापत्यं पुमान् श्वाफल्क एवमोग्रसेन इत्यादि: । वृष्णिभ्य इति पूर्ववत् । वसुदेवस्यापत्यं पुमान् वासुदेव:, एवं वैष्वक्सेन इत्यादि । कुरुम्य इत्यपि पूर्ववत् । नकुलस्यारत्यं पुमान् नाकुल:, एवं भैमसेन इत्यादि । अयमपि योगोऽरामान्तत्वत् प्राप्तनृसिहेरामबाधनार्थः । ननु यद्येवं तर्हि कृष्णस्यापत्यं पुमानित्यादिवाक्ये काष्टिणरित्यादित्रयं कथं सिध्यतीत्र सिद्धान्तमाह बाह्वादिपाठादिति वाह्वादिगणपठितत्वादित्यर्थः । अनादीति तत्रानादिवृष्णीन्द्रनदीतः प्रथमं दर्शयति । यामुन इति यमुनाया अपत्यं पुमानिति । एवमैरावत इरावत्या अपत्यं पुमानिति । मानुषीत इति मानुषीतः प्रत्यये रूपं यथा । गीतमस्यापत्यं पुमान् गौतमः, रोहिण्या अपत्यं पुमान् रौहिण इति । व्यावर्त्तयति अनादीति । कौशिकाया अपत्यं पुमानिति कौशिकेय: । कौशल्याया अपत्यं पुमान् कौशल्येय: । एवं चान्द्रभागेय: वासव-दत्तेय: । अत्र लक्ष्मीशुभ्रादिभ्यामित्यनेन माधव ढ: ॥ २६३ ॥

२६५. लोमान्तादरामो बहुत्वे । श्राप्तः उडुलोम्नः पुत्रः औडु-उडुलोम्नः पुत्राः उडुलोमाः । बहुत्वे किम् ? उडुलोम्नः पुत्रः औडु-लोमिः, बाह्वादित्वात् । कृषिते ह्यातः

२६६. शिवादेः केशव णः । ऋष्यन्धक वृष्णिकुरुभ्यश्च, अनादि वृष्णीन्द्रभ्यो नदीमानुषीनामभ्यश्च ।

२६७. आ ऐ औरामा यस्यादिसर्वेश्वराः स आदिवृष्णीन्द्रसंज्ञः। तद् यदादयश्च।

अमृताः —२६५. लोमान्तादिति । तस्यापत्यमित्यर्थे बहुत्वे विषये लोमान्तशब्दात् अरामः स्यात् । पुत्रशब्दोपन्यासेनापत्यार्थएव स्फुटीकृतः । नान्तस्वेति संसारहरः । प्रत्युदाहरति—बहुत्वे किमित्यादिना । अत्रैकत्वे अरामबाह्वादिभ्यामिति नृसिंह इरामः ।

अमृता०—२६६. शिवादेरिति । तस्यापत्यमित्यर्थे शिवादे रुत्तरे केशवण: स्यात् । ऋषिभ्यः अन्धकेभ्यः वृष्णिभ्यः कुरुभ्यश्चोत्तरे केशवणः स्यात्, तथा अनादि वृष्णीन्द्राणि यानि नदीनामानि मानुषी नामानि च तेभ्यश्चोत्तरे केशवणो भवति । ननु क स्तावदादि- वृष्णीन्द्र इत्यापेक्षायामाह—

अमृता०—२६७. आऐ इति । स्पष्टं, तथा तदादयः यदादयश्चादिवृष्णीन्द्रसंज्ञा भवन्ति । भैव इति—शिवस्यापत्यं पुमानित्यर्थः, अइ द्वयस्येत्यरामहरः । एवश्वान्येऽपि ज्ञेयाः । शिवादिर्गणः परिशिष्टे द्रष्टव्यः । ऋषिभ्य इति—प्रत्ययं दश्यंत इति शेषः । एवं वैश्वमित्रः । अन्धकादयो ह्यत्र वंशाख्या बोध्याः । श्वफल्कस्यापत्यं श्वाफल्कः अकृरः ।

बाल०-कन्या । तस्यापत्यमित्यर्थे कन्याया उत्तरः केशवणस्तस्मिन् सित कनीना-देशश्च भवति । कन्याया अपत्यं पुमान् कानीनः व्यासाद्धिः प्रसिद्धः ॥ २६४ ॥

बालः — सङ्ख्या । सङ्ख्यादिः पूर्वो यस्यास्तस्याः तस्यापत्यमित्यर्थे सङ्ख्यादि पूर्वाया मातृरुत्तरः केशव णस्तस्मिन्मातृर्ऋं रामस्योरादेशश्च भवति । उरादेशश्चेति ववचित् पुस्के दृश्यते । द्वयोमित्रोरपत्यं पुमानिति तद्वितार्थे त्रिरामी द्वैतमातुर इति । एवं षण्णां मातृणामपत्यं पुमानिति षान्मातुरः कार्त्तिकेयः । संमातुरपत्यं पुमानिति पूर्वे प्रादिसमासस्ततः केशवणः सांमातुर इति । भद्रमातुरपत्यं पुमानिति पूर्वश्यामरामसिद्धात् केशवणः भाद्रमातुरः ॥ २६४ ॥

बात० — लक्ष्मी । तस्यापत्यमित्यर्थे लक्ष्म्याः शुभ्रादेश्च बहुलं यथा स्यात्तथा माधवढो भवति । रोहिण्या अपत्यं पुमान् रौहिण्यः बुधः । सुपर्णाया अपत्यं पुमान् सौपर्णेयः गरुडः । एवं शलाका शाला कुमारिका कुवेरिका गन्धिपङ्गला खरोन्मत्ता विधवा विकसा रुक्मिणी गङ्गा गोधा किशोरिका अनवीत्यादयः यथासम्भवं ॥ २६६ ॥

वृद्ध संज्ञा इत्यन्ये । शैवः यास्कः पौत्रः वौहित्रः नानान्द्रः । ऋषिश्यः— वाशिष्ठः । अन्धकेश्यः—श्वाफल्कः । वृष्णिश्यः—वासुदेवः । कुरुश्यः —नाकुलः । कथं काष्ट्रिणः प्राद्युम्निः आर्जुनिः ? बाह्वादि पाठात् । अनादोति— यासुनः ऐरावतः । सानुषीतः—गौतमः रौहिणः । अनादि वृष्णीन्द्रेति किस् ? कौशिकेयः कौशल्येयः ।

२६८. कन्यायाः केशवणः, कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासादिः ।

एवमौग्रसेन इत्यादि । वसुदेव आनक दुन्दुभि स्तस्यापत्यं पुमान् वासुदेवो हरि:। एवमानिरुद्धः वैश्वकसेन इत्यादि । नकुलस्यापत्यं पुमान् नाकुलः। एवं साहदेवः भैमसेन इत्यादि ।

ननु यद्ये वं ति कािष्ण प्रभृति प्रयोगा लभ्यन्त इति चेत्तत्र समाधत्ते —बाह्वादि-पाठादिति । बाह्वादि गणे पिठतत्वादेभ्यो नृसिंह इरामो भवतीत्यर्थः । यमुनाया अपत्यं पुमान् यामुनः । इरावती नदी, तस्यापत्यं ऐरावतः । गोतम्या अपत्यं गौतमः । रोहिण्या अपत्यं रौहिणः । कौिशकाया अपत्यं कौिशकेयः; प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवादि वृष्णीन्द्रत्वेन निद्दिश्त्वान्न केशवणः किन्तु लक्ष्मी शुभ्रादिभ्यामित्यनेन माधवढो वक्ष्यते । एवं चान्द्र-मागेयः बासवदत्तेय इत्यादयोऽपि बोध्याः ।

अमृता॰—२६८. कन्याया इति । तस्यापत्यमित्यर्थे कन्याशब्दादुत्तरे केशव णः स्यात्, तस्मिन् सति कन्यायाः कानीन इत्यादेशश्च भवति ।

बाल०—वड । तस्यापत्यिमत्यर्थे वृषेवाच्ये वडवाशब्दादुत्तरो माधवढः स्यात् । वडवाया लक्ष्मीत्वात् माधवढो भवत्येव वृषवाच्यार्थमिदं । वडवाया अपत्यं पुमान् वाडवेयः वृषः । वृषादन्यत्रापत्येतु वाडव इति भवति । अपत्ये विहितस्तिद्धतोऽपक्रुष्ण- शुक्रले विधीयते, तेनापत्ये वाडव इत्यन्ये । यद्यपि सूत्रे बहुलिमिति सामान्येन कृतं, तथापि लक्ष्म्या एव तत्प्राप्तिरिति सूचयित ।। २६७ ।।

बाल० — बाहुल्यात् । यद्यय्यनादिवृष्णीन्द्रेभ्य इत्यनेन केशवणो विहितस्तथापि बाहुल्याद्वेतोर्मानुषीनाम्नीतश्च क्वचिन्माधवढो भवति । तेन रौहिणेयो राम इत्यपि भवति । क्रुञ्चा वकी तस्या अपत्यं पुमान् क्रौञ्चः । कोकिलाया अपत्यं पुमान् कौकिल इत्यत्रतु लक्ष्मीत्वेऽपि माधवढो न भवति । क्रिञ्च, शिवाद्यन्तर्गणात् केशवण एव बहुलक्षणे क्वचिदन्यदेवेत्युक्तत्वात् । शुभ्रादौ बहुलं न प्रवर्त्तत इति स्वाभिप्रेतं स्पष्टयति शुभ्रादौरिति । खल्वपीत्यवधारणद्वयमतिशयनिश्चयार्थं । शुभ्रः किश्चत् तस्यापत्यं पुमान् श्रौभ्रेयः । एवमत्रेरपत्यं पुमान् कुम्भेरपत्यं पुमानिति क्रमादात्रेयादित्रयं । मृकण्डोरपत्यं पुमानिति

२६६. संख्यादिपुर्वाया मातुः केश्वणः, उरादेशश्च। हैमातुरो बलदेवः। षाण्मातुरः सांमातुरः भाद्रमातुरः। २७०. लक्ष्मी-शुभ्नादिभ्यां भाधव ढो बहुलम्। रौहिणेयः सौपर्णेयः।

अमृता॰—२६६. संख्यांदीति । तस्यापत्यिमत्यर्थे संख्यादि पूर्वात् मातृशब्दात् केशवणः स्यात्, तत्र मातृशब्दस्य ऋरामस्य उरादेशश्च भवति । द्वयो मित्रोः देवकी-रोहिण्यो रपत्यं द्वैमातुरः । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः कार्त्तिकः । संख्यादीत्यत्र आदिपदेन सम्भद्रयो हि ग्रहणिमत्युदाहरति—सांमातुर इति द्वयम् । सम्यग् माता संमाता, प्रादिसमासः, तस्या अपत्यिमिति सांमातुरः । भद्रा चासी माता चेति श्यामरामे भद्रमाता, ततः केशवणोऽपत्यार्थे ।

अमृता० — २७०. लक्ष्मीति । तस्यापत्यमित्यर्थे लक्ष्मी संज्ञकात् गुभ्रादिशब्दाचीत्तरे बहुलं यथा स्यात्तथा माधव ढः स्यात् । रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयो बुधः, बाहुल्यात् रौहिण इति च दिशतम् । सुपर्णाया अपत्यं सौपर्णेयो गरुडः । एवश्च वैनतेय इत्यादि ।

उद्वयस्य हरो ढरामे नतु कद्रुपाण्ड्वोरित्युरामहरः । कामण्डलेयः । शुश्रादेराकृतिगणत्वा-दन्येऽपि सन्तीति यथासम्भवमेतेऽन्येच दर्श्यन्ते । शुश्र अत्रि कृन्ति वृष्णि मृकण्डु कमण्डलु विष्णुपुर ब्रह्मकृत् शतद्वार शताहार खलु अजवस्ति विश्वकन्धि विमातृ दिश शालूक शाकम्बि कृकलास प्रवाहणभरत भारत मयूर कर्पूर अन्यतर आनीच सुदन्त सुदक्ष सुनामन् कद्रु पाण्डु तुद आकाशायन जिह्मासिन् परिधि वादुदत्त शकल शरल खडूर अशोक अन्तदृष्टिन् हरितिन् बलिबद्धिन् विश्वचित् वीज अश्व अश्विन् श्वन् अजिरित्यादिः । येऽरामान्तास्तेभ्योऽरामवाह्वादिभ्यामित्यनेनारामान्तत्वान्तृसिहेरामे प्राप्ते शेषेभ्यो। विधानान्तराभातात् केशवणे प्राप्तेऽत्रायं गणो गृहीतः ।। २६८।

बाल० — उङ । तस्यापत्यिमत्यर्थे ऊङन्तान्नाम्नः उत्तरो माधवढो भवति । ऊङन्तस्य लक्ष्मीत्वात् पूर्वेण माधवढे प्राप्तेऽिप स्पष्टार्थिमदं वचनं । गणस्था ये वामनो-रामास्ते यद्यू ङन्तास्तदा तेषां ग्रहणार्थेच्य । अतएव गणे ये मृकण्ड्वादयस्तेषामन्येषाच्यात्र ग्रहणं । कमण्डल्वा अपत्यं पुमान् कामण्डलेयः । एवं शैतिवाहेय जाम्वेय शालाकाभ्रोक लैखाभ्रोयादिः ॥ २६६ ॥

बाल०—दित्य । तस्यापत्यिमत्यर्थे दित्यदिती शुभ्रादी वा भवतः । भ्रुवो । तस्यापत्यिमित्यर्थे भ्रुवो माधवो ढो भवति तस्य भ्रुवादेशश्च । भ्रमु सन्धलने औणादिक ऊङ् अन्त्यलोपश्चेत्यन्ये । अतएव ऊङन्तत्वान्माधवढे प्राप्तेऽपि भ्रुवादेशार्थं वचनं । अन्यथा उद्वयस्येति उरामहरः स्यात् । दित्या अपत्यं पुमान् दैतेयः, पक्षे दित्यदित्यादित्ययमेभ्य इत्यनेन ण्यरामः दैत्यः । एवं आदितेयादिद्वयं । भ्रुवोऽपत्यं पुमान् भ्रौतेय इति । अत्रोवादेशे कृते पश्चाद्वृष्णीन्दः । गङ्गाया इति अपत्यं पुमानिति शेषः । गाङ्गोय इति

२७१. बडवाया वृषे।

बाडवेयोवृषः । बाहुत्यात् क्वचित् नाम्नीतश्च । रीहिणेयो रामः । क्रौश्चः कौकिलः । शुभ्रादेः खत्विप — शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः आत्रेयः कौन्तेयः वार्ष्णेयः, उद्वयस्य हरो मार्कण्डेयः ।

२७२. ऊङन्तात्।

अमृता०—२७१. बडवाया इति । तस्यापत्यिमित्यर्थे वृषे वाच्ये बडवाशब्दादुत्तरे माधवढः स्यात् । वृषादन्यत्रापत्ये तु वाडव इत्येव ज्ञेयम् । बहुल ग्रहणसाफत्यं दर्शयित—क्विचिति । यद्यपि अनादि वृष्णीन्द्रेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यश्चेत्यनेन मानुषीनामभ्यः केशव णो विहितः, तथापि बाहुत्यात् क्विचत् मानुषी नाम्नीतश्च माधव ढोऽपि भवति । तथा बाहुत्यादेव क्विचत् लक्ष्मीतोऽपि भाधव ढो न भवति किन्तु सामान्यतः केशव णः । तदेव स्फुटयित—कौश्व इत्याद्युदाहरण द्वयेन । कृश्वा वकी, तस्या अपत्य कौश्वः । एवं कोकिलायाः कौकिल इति । शुभ्रादेस्तु न बहुलप्रवृत्तिरित्याह—शुभ्रादेः खत्वपीति । शुभ्र अति कृत्वि वृष्णि प्रभृतिः शुभ्रादिः । गणस्तु परिशिष्टे द्रष्टव्यः, स चाकृतिगणः ।

समृता॰—२७२. ऊङन्तादिति । तस्यापत्यमित्यर्थे ऊङन्तान्नाम्नउत्तरे माधव ढः स्यात् । लक्ष्मी-शुभ्रादिभ्यामित्यनेन प्राप्तेऽपि स्पष्टार्थमेतद्वचनम् । कमण्डल्वा अपत्यं कामण्डलेयः । उद्वयस्येति ऊरामहरः । एवं जाम्बेयः शालाकाभ्रयः शैतिवाहेय इत्यादि च ।

लक्ष्मीत्वात्, गाङ्ग इति शिवादित्वात्, गाङ्गायनिरिति तिकादित्वात् । केशवत्वाल्लक्ष्म्याः मीप्स्यादित्याह शुश्रादीति । माधवत्वादित्यनेनैव केशवत्वादिति सूचितं, टणिन्माधव इत्युक्तत्वात् ॥ २७० ॥

बाल०—इरा । तस्यापत्यमित्यर्थे द्विसर्वेश्वरादिरामान्तान्याधव ढो भवति । एर्नृ । तस्यापत्यमित्यर्थे नृसिंहात् एः इरामात्तु माधव ढो न भवति । विधिर्व्वद्धा तस्यापत्यं पुमान् वैधेय इति । एवं नैधेयः कापेय इत्यादि । एर्नृ सिंहात् रूपं दश्येते । काष्णीयन इति कृष्णस्यापत्यं पुमान् काणिस्तस्यापत्यं पुमानिति इयाभ्यामित्यनेन फरामो वक्ष्यत इत्यतो वक्ष्यते इत्युक्तं । नतु काष्णीयनपदं वक्ष्यते इति ज्ञेयं ॥ २७१ ॥

बाल० — कल्या । तस्यापत्यमित्यर्थे कल्याण्यादेरुत्तरो माधवरूप इनेयः स्यात् । लक्ष्मीत्वात् माधवर् दरामे प्राप्ते तद्वाधनार्थमिदं । कल्याणिनेय इति कल्याण्या अपत्यं पुमानिति अ इद्वयस्येति ईरामहरः, आदिसर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः । उभयपदवृष्णीन्द्रसूत्रं सूचयति ह्-द्वगेति । सौभागिनेय इति सुभगाया अपत्यं पुमानिति, दौर्भागिनेयः । आदि-पदग्रहणफलमुक्त्वा पुनरप्यतिदिशति एवमिति । एवमुक्तेन बन्धक्यादिश्यश्च माधवेनेयो

२७३. दित्यदिती वा, भावो भाव च । दैतेयो दैत्यः, आदितेयः आदित्यः । भ्रौवेयः गङ्गाया गाङ्गेयो गाङ्गो गाङ्गायनिः । शुभ्रादिपाठेन माधवत्वाद् गाङ्गेयी ।

२७४. इरामान्ताद् द्विसर्वेश्वरान्माधव ढः, एर्नृ सिंहात्तु न । विधेरपत्यं वैधेयः । एन्नृसिंहात्तु कार्ष्णीयनो वक्ष्यते ।

अमृता०—२७३. दितीति । तस्यापत्यमित्यर्थे दित्यदिति शब्दी शुभादी वा भवतः, ततश्च माधव ढो वा स्यात् । भ्रू शब्दाद् माधव ढः स्यात्, तत्र तस्य भ्रु वादेशश्च भवति । दित्या अपत्यं दैतेयः, अङ् द्वयम्येति इरामहरः । पक्षे दित्यदित्येत्यादिना ण्यरामः—दैत्यः । एवमादितेयः आदित्य इति च । भ्रु वोऽपत्यं भ्रोवेयः । गङ्गाशब्द त्रिष्वेव गणेषु वर्त्ततः इति दर्शयति—गाङ्गय इत्यादि त्रिभिः । शुभादित्वानमाधव ढः—गाङ्गयः शिवादित्वात् केशव णः—गाङ्गः, तिकादित्वात् फिः—गाङ्गायनिरिति । माधवत्वादिति—माधवत्वेन केशवत्वात्—अण् केशव गौरादिभ्य इत्यनेन ईवित्यर्थः ।

अमृता० —२७४. इरामान्तादिति । तस्यापत्यमित्यर्थे द्विसर्वेश्वरविशिष्टात् इरामान्तः शब्दान्माधव ढः स्यात्, नृसिंहादिरामात्तु माधव ढो न भवति । विधिर्ज्ञह्मा तस्यापत्यं पुमान् वैधेयः । एवं आत्रेयः कापेयः नैधेय इत्यादि । काष्णीयन इति —कृष्णस्यापत्यं कार्षिणः प्रद्युम्नः, अरामवाह्वादिभ्यामिति नृसिंह इः । पुनश्च तस्यापत्यमिति इयाभ्यां नृसिंहाभ्यां गोत्र प्रत्ययाभ्यामिति फरामो वक्ष्यते । एवं दाक्षायण इति ।

भवति । बन्धक्या अपत्यं पुमानित्यादौ वाक्ये बान्धिकिनेयः राजिकनेयः ज्यैष्ठिनेयः माध्यमिनेयः कानिष्ठिनेयः ॥ २७२ ॥

बाल०—पर । अस्यापत्यमित्यर्थे परिस्त्रयाः स्थाने पारस्त्रेणेय पारशवौ साधू भवतः । स्वयं वृत्तिमाह माधवैनेय इति । परिस्त्रया अपत्यं पुमानिति विग्रहे निपातः सामर्थ्यात् परस्त्रीशब्दान्माधवैनेयो भवति । एवं केशवणश्च केशवण परे परिस्त्रयः परशुरादेशः पश्चादादिसर्वेश्वरस्येति वृष्टणीन्दः । अन्द्रद्वयस्येतीरामहरः । परश्वादेशपक्षे उद्वयस्येति गोविन्दः । किञ्चात्र परस्त्रीशब्दो यौगिको रूढश्च । तत्र यौगिकपक्षे परेणोढा स्त्री परस्त्री अस्या अपत्ये पारस्त्रैणेयः । रूढिपक्षेतु परस्त्रीशब्देन भिन्नजातीया स्त्री वाच्या । अतो ब्राह्मणोढायाः शूद्राया अपत्ये पारशव इति ॥ २७३ ॥

बाल०—चट। तस्यापत्यमित्यर्थे चटकात् एरण् स्यात्, लक्ष्म्यान्तु वाच्यायामेव महाहरश्च। ननु चटकस्यापत्यं पुमानिति चाटकेरो भवतु, कथं चटकायाश्चाटके य इत्यत्र निर्विक्तिनामविशिष्टग्रहणादिति। विशिष्टपदेनात्र लिङ्गविशिष्ट आक्षिप्यते। तथाच विशिष्टस्य ग्रहणं विशिष्टग्रहणं नाम्ना विशिष्टग्रहणं नामविशिष्टग्रहणं तस्मात्। तथाहि, नाम्ना लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणात् चटकाया अपि चाटकेरः स्यात्। नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति पाठश्वेत्तदा सुगमः। लक्ष्मयान्त्विति यदुक्तं तदुदाहरणः चटकेति। २७५. कल्याण्यादे मधिवेनेयः।

काल्याणिनेयः । हृद्भगसिन्ध्वन्तानामित्युभयपदवृद्धिः, — सौभागिनेयः वौभागिनेयः । एवं बन्धको रजकी ज्येष्ठा मध्यमा किन्छाभ्यश्च ।

२७६. परस्त्रियाः पारस्त्रैणेय-पारशवी । माधवैनेय-केशवणाभ्यां साधू ।

२७७. चटकादेरण् लक्ष्म्यान्तु महाहरः।

नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणाच्चटकाया अपि चाटकेरः चटका।

अमृताः —२७५. कल्याण्यादेरिति । तस्यापत्यमित्यर्थे कल्याणीप्रभृतेरुत्तरे माधव इनेयः स्यात् । लक्ष्मीत्वेन माधव ढरामे प्राप्ते तद्पवादार्थमिदम् । कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः, अइ द्वयस्येतीरामहरः, आदिसर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेय इत्यादि । आदिशब्दात् बन्धक्यादिभ्यश्च माधव इनेयः स्यादित्याह— एवमित्यादि ।

अमृता॰—२७६. परेति । तस्यापत्यिमत्यर्थं परस्त्रीशब्दस्य पारस्त्रैणेय पारशवी साधूभवतः । काभ्यां प्रत्ययाभ्यामेतौ साधू इत्यपेक्षायां वृत्तिमाह्-माधवैनेय केशवणाभ्या-मिति । परस्त्रिया अपत्यं निपातान्माधव एनेया—पारस्त्रैणेयः, तथा च केशवणः—परस्त्री शब्दस्य निपातात् परशु आदेशः, उद्वयस्येति गोविन्दः, पारशव इति ।

अमृता० — २७७. चटकादिति । तस्यापत्यिमत्यर्थे चटकशब्दादेरण् स्यात्, लक्ष्म्यां वाच्यायान्तु तस्य एरण् प्रत्ययस्य महाहरो भवति । नाम्नो ग्रहणे इत्यादि न्यायेन स्त्री- लिङ्गान्तस्यापि तत्प्रत्ययोत्पत्तिः । तेन चटकस्य चठकाया वा अपत्यंपुमान् चाटकेरः, तस्य तस्या वापत्यं स्त्रीति एरणो महाहरे चटका ।

अत्रापि चटकस्य चटकाया वापत्यः स्त्रीति योज्यं, किन्तु चटकप्रकृतिपक्षे कृष्णदा-

बाल०—गोधा । गोधाया अपत्यं पुमानित्याद्यत्यर्थे आरणेरणमाधवढैर्यथा-सङ्ख्यं गौधारगौधेरगौधेयाः साधवो भवन्ति । स्त्रियां वाच्यायां सत्यां माधवत्वात् गौधेयीत्यपि ॥ २७५ ॥

बाल०—क्षुद्रा । तस्यापत्यमित्यर्थे क्षुद्राभ्य एरण् वा स्यात् । पक्षे लक्ष्मीशुभ्रा-दिभ्यामित्यनेन लक्ष्मीत्वान्माधवढः । ननु क्षुद्राः का इत्यपेक्षायां क्षुद्रापरिचायकलक्षणमाह अङ्गित । अङ्गिहीनाः क्षुद्राः स्युरिनयतपुंस्काश्च क्षुद्राः स्यु । अत्राङ्गहीनाया यथा काणाया अपत्यं पुमान् काणेयः काणेरश्च । अनियतपुंस्काया यथा दास्या अपत्यं पुमान् दासेयादि-द्वयं । तत्र सूत्रे यौगिकक्षुद्राया अपि ग्रहणमिति निगमयति कुलटेति । कुलटा पुंश्चली २७८. गोधाया गौधार-गौधेर-गौधेयाः । साधवः । स्त्रियां माधवत्वात् गौधेयो ।

२७६. क्षुद्राभ्य एरण् वा । क्षुट्रज्यु केट्याले क्रियां । अङ्गहीना अनियतपुंस्काश्च क्षुद्राः । काणेयः काणेरः, दासेयः दासेरः । कुलटा पृंश्चली भिक्षुकी च । कौलटेयः कौलटेरः । भिक्षुक्याः सतीत्वे तु कुलटाया माधवेनेयो वा,—कौलटिनेयः कौलटेयः ।

२८०. स्वसुश्छरामः। ७ इयः

अमृता०—२७८. गोधाया इति । गोधाया अपत्यिमत्यथे आरण् एरण् माधवढ प्रत्ययै: यथाकमं गौधार गौधेर गौधेया: साधवो भवन्ति । माधवत्वादण् केशव गौरादिभ्य इति ईप गौधेयी ।

अमृता०—२७६. क्षुद्राभ्यइति । क्षुद्राभ्य उत्तरे एरण् वा स्यात् । क्षुद्रेति रूढि शब्द इत्याह—अङ्गहीना इत्यादि । निवद्यते नियत पुमान् यस्याः सापि क्षुद्रा संज्ञका । अर्थ धर्मेण तदिभधायिन्यः स्नीलिङ्ग शब्दा इह गृह्यन्ते । काणा चक्षुषा हीना, तस्या अपत्यं काणेरः, पक्षे लक्ष्मी शुभादिभ्यामिति माधव ढः—काणेयः । दासी शीलहीना, तस्या अपत्यं दासेरः दासेयः । पुश्चली वाच्ये कुलटाया एरण् वा, पक्षे माधव ढः । यदा

भिक्षुकीच भवति । भिक्षुकीत्वे असती सतीच भवति । यदा भिक्षुक्यसती तदा पृंश्चली-समानार्था । अतएवानयोः समानार्था कुलटा दुराचारत्वात् क्षुद्रा । अन्यैरुक्तञ्च । दुःशील-वाचिका क्षुद्रा । इत्यतः कुलटायाः अपत्यं पुमान् कौलटेयः कौलटेयश्च । भिक्षुक्याः सतीत्वेतु सतीभिक्षुक्यर्थकुलटाया दुराचारत्वामावेन क्षुद्रत्वाभावाल्लक्षणमपेक्ष्यते इति सूत्रं करोति कुलटेति । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलटाया माधवेनेयो वा भवति । पक्षेऽत्रापि लक्ष्मीत्वान्माधवढः । कौलटिनेय इतिद्वये वाक्यं पूर्ववत् ॥ २७६ ॥

बाल॰—स्वसुः। तस्यापत्यमित्यर्थे स्वमृणब्दात् छरामः स्यात्, छ इयः। स्वस्रीय इति स्वमुरपत्यं पुमानित्यर्थः॥ २७७॥

बाल० — भ्रात्रौ । तस्यापत्यमित्यर्थे भ्रातृजे वाच्ये छप्रत्ययेन सह भ्रातुर्भ्रात्रीयः साधुः । पुनः शत्रौ भ्रातृजेच वाच्ये यप्रत्ययेन सह भ्रातुर्भ्रातृब्यः साधुः । यप्रत्ययो वरामागमश्चात्र निपातफलं ॥ २७८ ॥

बालः — पितृ । तस्यापत्यमित्यर्थे पितृमातृपूर्वायाः स्वसुनृसिह छमाधवढाभ्यां सह पैतृष्वसीयपैतृष्वसेयादयः साधवो भवन्ति । निपालबलात् ढपक्षेऽत्र स्वसुः ऋरामहरश्च । लक्ष्मीत्वे वाच्ये ईप् भवतीत्याह माधवादिति । पितृष्वसुरपत्यं स्त्रो पैतृष्वसेयीति । एवं मातृष्वस्रीयः मातृष्वसेयीति ॥ २७६ ॥

स्वस्रीयः । शातृजः - भावुः जायते यः सः

२८१. भात्रीयो भातृजे, भातृव्यन्तु शत्रौ च।

साध् ।

एवं मात्रवद्रीय-मानुष्वरीया २८२. पितृमातृपूर्वायाः स्वसुः पैतृस्वस्त्रीय-पैतृष्वसेयादयः । साधवः। माधवत्वात् पैतृष्वसेयी।

तस्या भिक्षुकी वाच्यता तदापि दु:शीलाथे पूर्वतत् प्रत्ययद्वयं, भिक्षुकी चेत् सती भवति तर्हि माधवेनेयो वा, पक्षे च माधव ढ इत्यर्थ:।

अमृता० - २८१. भात्रीय इति । भातृजे वाच्ये भातृणब्दात् छप्रत्ययेन भात्रीय इति साधुः स्यात् । पुनः शत्रौ भातृजे च वाच्ये भातु यं प्रत्ययेन भ्रातृव्य इति साधुर्भवति । पूर्वत्र छप्रत्ययो निपातात्, उत्तरत्र तु वरामागमो निपातात्, अन्यथा ऋरामस्य रो ये इति असज्जेत।

अमृता० - २८२. पित्रिति । तस्यापत्यमित्यर्थे पितृमातृपूर्वायाः स्वसु नृंसिह छ माधवढाभ्यां पैतृस्वस्त्रीय-पैतृष्वसेयादयः साधवो भवन्ति । पितृस्वसुरपत्यमिति लक्ष्मी-त्वान्नित्यं माधव ढे प्राप्ते पक्षे नृसिंह छरामार्थो निषातः । माधव ढ पक्षेऽपि स्वसुः ऋराम हरश्च निपातनादेव ज्ञेय:।

बाल०-श्वश्र । तस्यापत्यमित्यर्थे शब्दादुत्तरो यो भवति । श्वशुरस्यापत्यं पुमानिति अ-इद्वयस्येत्यरामहरः श्वशूर्य इति ॥ २८० ॥

बाल०-रेव। तस्यापत्यमित्यर्थे रेवत्यादेरुत्तरो माधवठो भवति। पूर्वोक्तः स्मारयति अयमिति । रैवतिक इति रेवत्या अपत्यं पुमानिति वाक्ये । सूत्रस्थादिशब्दात् अश्वपाल द्वारपाल मणिपाल वृकविचन् ब्रह्मग्राह कण्ठग्राह चण्डग्राह कक्कुटाक्ष इत्यष्टानां ग्रहणं । अश्वपाली द्वारपाली माणिपालीति त्रयं स्त्रीलिङ्गमितितु जयादित्यः । "रेवत्यादौ द्वारपालशब्द: पठ्यते" इति भाष्यवचनं हष्ट्वा "द्वारपालादीनाश्व" इति न्यास:। रेवतीशब्दात् यद्यश्वपालादित्रयाणाञ्च लक्ष्मीत्वं तदा तेभ्योऽपि लक्ष्मीशुभ्रादिभ्यामित्यनेन लक्ष्मीत्वात् माधवढे प्राप्ते एतत्त्रयाणां लक्ष्मीत्वं न चेत्तदा एभ्यः शेषेभ्यश्च आराम-वाह्वादिभ्यामित्यनेनारामान्तत्वादिराम नृसिहे प्राप्ते वृकविश्वन्शब्दात्त् विधानान्तरा-भावात् केशवणे प्राध्ते इदं विधानं ॥ २८१ ॥

बाल०-कुर्वा । तस्यापत्यमित्यर्थे कुर्वादिश्य उत्तरो ण्यरामो भवति । ननु ऋष्यन्धकेत्यनेन कुरुशब्दादस्मिन्नर्थे केशवणो विहितः पुनरत्र कुरुशब्दः कथमुपादीयते इत्यत्र समादधाति कुरुरिति । अयं कुरुशब्दो मुनिवचन इत्यर्थः अनेन सतु क्षत्रियवचन इति सुचितं । कुरोरपत्यं पुमानिति उद्वयस्य गोविन्दो न चेत्यनेन गोविन्दः । उद्वयस्या-रावावित्यनेनाव कौरव्या । पितुरिति वाक्यं दिशतं । किन्त्वत्रापि पुमानिति योज्यं ।

२८३. श्वशुराद्यः। श्वशुर्यः ।

२८४. रेवत्यादे मधिवठः ।

अयमेव टिकिंग्लयुक्तः । रैवतिकः । उर्देक

२८४. कुर्वादिभ्यो ण्यरामः ।

अमृता०--२८३. श्वशुरादिति स्पष्टम् । श्वशुर्यं इति अइ-द्वयस्येत्यरामहरः ।

अमृता०--२८४. रेवत्यादे रिति । तस्यापत्यमित्यथे रेवत्यादे रुत्तरे माधवठः स्यात् माधव ढरामस्यापवादः । प्रागुक्तं स्मारयति — अयमित्यादिना । रेवत्या अपत्यं ठ इक - रैवतिक: । आदिपदेन अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृक विचन् वृक्वन्यु वृक्तप्राह कर्णप्राह दण्डपाह क्वक्टाक्ष इत्येतेषां प्रहणम् ।

अमृता॰ - २८४. कुर्वादिभ्य इति । तस्यापत्यमित्यथे कुर्वादिभ्य उत्तरे ण्यरामः

ऋरामस्य रो ये इति र: पैत्र्य इति । कुर्वादिर्यथा । कुरुपितृ गर्द्धभ शकल तक्षन् मङ्गृप अविरामक रथकार चपाट्टक कवि मति वाच् पितृमत् इन्द्रजालि धान्वजि दास उष्णीष गणिका कैशोरि कपिञ्जलादि कुट शलाका सुर एरका शुभ्र दन्भू भर्व पूर्णाय श्याबलाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकारिन् इन पिण्डीमूल शकस्भू भत्त इत्येकोनचत्वारिंशत्सङ्ख्यकः । अत्र नापितमपि कश्चित् पठति । उत्तरसूत्रे कारुत्वेन रथकारवडभीकारयोर्वैकिल्पिकण्यरामे प्राप्ते नित्यतार्थमत्र ग्रहणं। जातिविशेषवाचको रथकारशब्दोऽत्र गृह्यते । शिल्पवचनात् कारुत्वेनैव प्राप्तेरिति कश्चित् । शकम्भूशब्दोऽत्र शके भवतीति क्विवन्तः गणपाठसामध्यन्मध्ये मुमागमः ॥ २८२ ॥

बाल० - सेना । तस्यापत्यमित्यर्थे सेनान्तकारुलक्षणेभ्यो नृसिंहभूतावियौ भवतः । हरिषेणस्यापत्यं पुमानिति हारिषेणिरिति द्वयं। एवं विष्वक्सेनादिः । कारुः शिल्पी तन्त्रवायादिस्तत्र तन्त्रवायस्यापत्यं पुमानिति तान्त्रवायिरिति द्वयं । लक्षणस्यापत्यं पुमान् लाक्षणिरिति द्वयं।। २५३।।

बाल० - तिका। तिकादेशत्तरस्तस्यापत्यमित्यर्थे नृसिंह फिर्भवति। फिस्त्वा-यनिरित्युक्तं तिकस्यापत्यं चान्द्रमसस्यापत्यं पूमानिति यथाकमकौरव्यायणिरिति द्वयं। तिक कौरव्य चान्द्रमस कितव संज्ञा वाण शिखा शास्त्र सैन्धव षमुन्द कुन्द रूप्य ग्राम्य कुर देव रथ तैतितन ओरस लाङ्कट गौकक्ष्य मौरिकि भौलिकि चौपयत शैकयत वैङ्कयत क्षेतयत ध्वाजयत उरस् अमित्र गङ्गा वरेण्या बन्धा अबन्धा वज्यका खलाका लोमका सुयामन उदन्य यज्ञेति चत्वारिशत् तिकादिः। जनपदसनामप्रकरणे कुर्वादेण्यराम इति योज्यो वक्ष्यते, तदन्तः कौरव्यशब्दोऽत्र गृह्यते । कुरुशब्दस्तु कैवलराजवाचकस्तस्मात् कुरोः कौरवायणिरिति ।। २६४ ।।

* तद्धितप्रकरणम् *

कुरुरयं मुनिवचनः । कौरव्यः कौरव्या । पितुरपत्यं पैत्र्यः । २८६. सेनान्त-कारु-लक्षणेभ्यो नृसिंहावियौ । क्षेत्रसम्बद्धाः

हारिषेणिः हरिषेण्यः, तान्त्रवायिः तान्त्रवाय्यः, लाक्षणि लाक्षण्यः। २८७. तिकादे नृ सिंहफिः। अवस्थ

तैकायनिः, कौरव्यायनिः, चान्द्रमासायनिः।

स्यात्। ननु ऋष्यन्धक वृष्णि कुरुम्य इत्यनेन कुरुशब्दात् केशवणो विहितएव, कथं पुनिरह ण्यरामो विधीयत इति चेत्तत्राह—कुरुरयं मुनिवचन इति। तत्र तु क्षत्रिय वचन इति भेदः कुरो मृनिविशेषस्यापत्यं कौरन्यः, उद्वयस्येति गोविन्दः ओद्वयस्यावावौ इत्यव्। स्त्र्यपत्ये आप्। पैत्र्य इत्यत्र ऋरामस्य रो ये इति रः। कुर्वादिगणः परिशिष्टे ब्रष्टन्यः।

अमृता०—२८६. सेनान्तेति । तस्यापत्यमित्यथे सेनान्त शब्दात्, कारु वाचकात् तथा लक्षणाच नृसिंहौ इ-यौ प्रत्ययौ भवतः । हरिषेणस्यापत्यं पुमानिति नृसिंह इः, अइ-द्वयस्येत्यरामहरः, वृष्टणीन्द्रश्च, हारिषेणिः । नृसिंह यपक्षे पूर्ववदरामहरः, हारिषेण्यः । एवं शौरसेनिः शौरसेन्य इत्यादि च । कारुः शिल्पो । तन्त्रवायो वस्त्रवयनकारी । लक्षणस्यापत्यं लाक्षणि रिति द्वयम् ।

अमृता॰ — २८७. तिकादेरिति । तस्यापत्यमित्यर्थे तिकारेरुत्तरे नृसिंह फिः स्यात् । तिकस्यापत्यमिति फिः, रायिनः, तैकायिनः । कौरव्यस्यापत्यं पुमान् कौरव्यायिनः । चान्द्रमासस्यापत्यं चान्द्रमासायिनः । गणश्च परिशिष्ट द्रष्टव्यः ।

बाल०—कोशल। तस्यापत्यमित्यर्थे कोशलकर्मारछागवृषेभ्यो नृसिहः किस्त-स्मिन्नेभ्यो युडागमश्च भवति। अत्र दण्डमपि किश्चत् पठित। जनपदसनामप्रसङ्गे कुर्वादेण्यराम इत्यत्र कुर्वादिगणे यः कौशलः पठ्यते। शिष्टाचारेण सह समावेशार्थः स एवात्रापि गृहीतस्तेन कोशलस्यापत्यं पुमान् कौशल्यायनिरिति, अन्यथा कौशल्ये इत्येव स्यात्। भट्टिकाच्ये हि कौशल्यायनिवल्लभामिति कौशल्यायनिशब्दो रामवचनो दश्यतेच। कर्मारस्यापत्यं पुमान् कार्माय्यीयिनः। एवं छग्यायिनः वार्ष्यायणिः। वत्रचिन्मते दागव्यायिनिरिति।। २०४।।

बालः —पुत्रा । आदिवृष्णीन्द्रात् पुत्रान्ताच्छव्दात् नृसिह फिर्वा भवति, तस्मिन् कुक्च वा तस्यापत्यिमत्यर्थे । गार्ग्याः पुत्रः गार्गीपुत्रस्तस्यापत्यं पुमानिति गार्गीपुत्र-कायिणः कुगभावपक्षे गार्गीपुत्रायिणः । ऊभयाभावपक्षे अरामवाह्वादिभ्यामिति नृसिहः इः गार्गीपुत्रिरिति ।। २६६ ।।

बाल०—राज। जात्यां वाच्यायां राजक्षत्रशब्दाम्यां यथासङ्ख्यं यघरामौ भवतः। मनुशब्दात्तु ष्यषणौ भवतः। यद्यपि जात्यामित्युक्तं तथाप्यपत्यरूपजातिर्बोद्धव्या। अन्यथा राज्ञोऽपत्यं राजन्य इति तद्धितकार्षो यदुक्तं तदनर्थदकं स्यात्। तेन राज्ञो जात्यपत्यं २८८. कोशल-कर्मार-छाग-वृषेभ्यो युडागमश्च । कौशल्यायनिः ।

२८६. पुत्रान्तादादि वृष्णीन्द्रान्नृसिंह फिर्वा, कुक् च वा।
गार्गीपुत्रकीयणः गार्गीपुत्रायणः गार्गीपुतिः। विकेट के

अमृता॰—२८८. कोशलेति । तस्यापत्यिमित्यर्थे कोशलादि चतुभ्यो नृसिंह फिरामः स्यात्, तत्र चैभ्यो युडागमश्च भवति । कोशलस्यापत्यं पुमान् कौशल्यायिनः । एवं कामार्थ्यायिणः, छाग्यायिनः, वार्ष्यायिणः ।ः

अमृता०—२८६. पुत्रेति । आदि वृष्णीन्द्रात् पुत्रान्तशब्दात् नृसिंह फि र्वा स्यात् तस्यापत्यार्थे, तत्र कुक् चागमो वा भवति । गाग्याः पुत्रः गार्गीपुत्रः, तस्यापत्यं पुमान् गार्गीपुत्रकायणिः । नृसिंहफेरभाव पक्षे अराम बाह्वादिभ्यामिति नृसिंह इः—गार्गीपुत्रिः, कुकोऽभावपक्षे तु गार्गीपुत्रायणिरिति ।

पुमान् राजन्य इति । अणो येतु भावकर्मणोरेवेति नियमान्नात्र संसारहरः । क्षत्रस्य जात्यपत्यं पुमान् क्षत्रिय इति । मनोर्जात्यपत्यं पुमान् मनुष्यः मानुषश्च । जाताविति किं किमथं । अन्यापत्येतु राज्ञोऽपत्यं वैश्यः शूद्रो वेति विधानान्तराभावात् केशवणः, नान्तस्य नत्वनीपोरिति संसारहरनिषेधः । राजन इति । क्षत्रस्यान्यापत्यं पुमान् क्षात्रिरिति । अरामान्तत्वादत्र नृसिह इः । मान । सूत्रे जातौच वाच्ये केशवणप्रत्ययेन सह मनोः स्थाने मानवस्तु साधुर्भवति ।। २५७ ।।

बाल०—कुल । विभ्वाधिकारसामर्थ्यात् तस्यापत्यमित्यनुवर्त्तत एव तेन तस्यापत्य-मित्यर्थे कुलस्य स्थाने य-माधवढ खप्रत्ययैः सह क्रमेण कुल्य कौलेयकुलीनाः साधवो भवन्ति । मनोऽभिप्रेतं ग्रन्थकृत् स्वयमाह सेति । पूर्वपदेन सह वर्त्तमानत्वे सित यदुकुलीन इत्यत्र खप्रत्यय एव । अत्रास्यापत्ये बहुप्रत्ययपूर्वात् कुलात् यनृसिह ढकौ वक्तव्यौ । ईषदसमाप्तं कुलं बहुकुलं तस्यापत्यं पुमान् बहुकुल्यः बहुकुलेयकः । माहा । तस्यापत्यः मित्यर्थे केशव ण नृसिहख-केवल खैः सह महाकुलस्य यथाकमं माहाकुलमाहाकुलीनमहा-कुलीनाः साधवो भवन्ति । दुष्कु । तस्यापत्यिमत्यर्थे माधव ढ खरामाभ्यां सह दुष्कुलस्य दौष्कुलेयदुष्कुलीनौ साधू भवतः । कुलस्येत्यादिसूत्रत्रयस्य एकत्रैव वृत्तिमाह एते इति । माहेति केशवत्वाल्लक्ष्म्यां विषये महाकुलदौष्कुलेययोः स्थाने माहाकुली दौष्कुलेयी भवतः ॥ २८८ ॥

बाल०—द्विसर्वे । तस्यापत्यिमत्यर्थे केशवणान्तात् द्विसर्वेश्वरातुत्तरः फिर्भवित । होतुरपत्यं पुमानिति केशव णः हौत्रस्तस्यापत्यं पुमानिति फिः आयिनः हौत्रायिणः एवं कार्त्रायिणः । तिद्धितवाहुल्यात् कविचदुत्सर्गोऽभिनिविशते, तेन यद्यष्यपत्यार्थे वाह्वादित्वात् कार्ष्णिरित्येव भवितुमर्हति, तथापि ऋष्यन्धकेत्यनेन वृष्णिवंश्यत्वादपत्यार्थे कार्ष्णे इतिच । ततः कार्ष्णस्यापत्यं पुमान् कार्ष्णायिनिरिति । तस्यापत्यमिति शिवादित्वात्

२६०. राज क्षत्राभ्यां य-घरामौ जात्यां, मनोः हय-षणौ । राजन्यः क्षत्रियः मनुष्यः मानुषः । जातो किम् ? राजनः क्षात्रिः । मानवस्तु पुत्रे जातौ च साधः ।

२६१ कुलस्य कुल्य-कौलेय-कुलीनाः।

स्पूर्वत्वे यदु कुलीन इति ख एव । महाकुलस्य माहाकुल-माहाकुलीन-महाकुलीनाः, दुष्कुलस्य दौष्कुलेय-दुष्कुलीनौ । एते साधवः । माहाकुल-दौष्कुलेययो र्लक्ष्म्यां माहाकुली दौष्कुलेयी।

अमृता० — २६०. राजेति । जात्यां वाच्यायां राजक्षत्रशब्दाम्यां यथाक्रमं यराम-घरामौ स्याताम् । मनु शब्दात् ष्यः षणौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृति प्रत्यसमुदायेन जाति-रुच्यते, केवल प्रत्ययस्तु अपत्ये एव विधीयते । तत्रश्च पङ्क्ष्णादि वत् योगरूढी भवत्यय-मिति भावः । तेन राज्ञो जात्यपत्यं, अर्थात् क्षत्रियापत्यमित्यर्थे राजन्य इति । एवं क्षत्रस्य जात्यपत्यं—घइयः—क्षत्रियः । अनो ये तु भावकर्मणोरेवेति न संसारहरः । एवञ्च मनो जात्यपत्यं पुमान् मनुष्यः मानुष इति । प्रत्युदाहरति—राजन इति । राज्ञोऽपत्यं वैश्वादि रिति तज्जातित्वाभावात् सामान्यतः केशवणः । नान्तस्य नत्वणीपोरिति निषेधान्न संसार हरः । क्षात्रिरिति—अराम वाह्वादिभ्यामिति नृसिंह इः । अपत्यार्थे जात्यर्थे च मनु शब्दात् केशवणे न मानव इति साधु भैवति ।

अमृता०—२६१. कुलस्येति । अपत्यार्थे कुलशब्दात् य माधवढ ख प्रत्ययै: क्रमेण कुल्य-कौलेय कुलीनाः साधवो भवन्ति । पूर्व पदेन सह विद्यमानत्वे सति ख प्रत्यय एव नत्वपरो । महाकुलस्यापत्यार्थे केशवण—नृसिंह ख-केवल ख प्रत्ययै: सह क्रमात् माहाकुल-माहाकुलीन-महाकुलीना एते साधवो भवन्ति । तथा दुष्कुलस्यापत्यार्थे माधव ढ-ख प्रत्याभ्यां सह दौष्कुलेय-दुष्कुलीनौ साधूभवतः । माहाकुल दौष्कुलययो: केशवमाधवत्वात् लक्ष्म्यामीप् स्यादिति भावः ।

केशव-णः यास्कस्तस्यापत्यं पुमान् यास्कायनिरिति । केशवणान्तस्यारामान्तत्वादपत्यार्थे इरामनृसिंहे प्राप्ते विधानं । अत्रापत्यस्यापत्यकथनेन गोत्रमुल्लिखितं तेनाव्यवहितं गोत्रमिधकरोति ॥ २८५ ॥

बाल० —गोत्रे । गोत्रापत्ये वाच्ये नाम्नो यथास्वं प्रत्ययोः स्युः । प्रभुनामाय-मधिकार एकाधिकारव्यापित्वात् । गोत्रलक्षणं दर्शयति पौत्रेति । पौत्राद्यपत्यं गोत्रं स्यात् ॥ २६० ॥

बालः — विदा । गोत्रापत्ये वाच्ये विदादे हत्तरः केशवणो भवति । वैद इति विदस्य गोत्रापत्यं पुमानित्यर्थे विदस्य पौत्रप्रभृत्यपत्यं पुमानित्यर्थे वा । एवमुत्तरत्रापि । अौर्व इति उर्वस्य गोत्रापत्यं पुमानिति वाक्ये । विदादेरित्यत्रादिग्रहणफलं विक्त एवमिति ।

हो द्वरापत्य हो जायान कि

२६२. द्वि सर्वेश्वरात् केशवणान्तात् फिरामः । होत्रायणिः काष्णीयणिः यास्कायनिः । २६३. गोते ।

प्रभुरयम् । पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रम् ।

अमृता०—२६२. द्वि सर्वेति । केशवणान्तो योद्विसर्वेश्वरान्तः शब्द स्तस्मादुत्तरे तस्या पत्यार्थे फि प्रत्ययः स्यात् । होतुरपत्यं पुमान् केशवणः—होत्रः, तस्यापत्यं पुमान् फि:—होत्रायणिः । यद्यपि वाह्वादित्वात् कार्ष्णिरित्युक्तं तथापि वृष्णिवंश्यत्वात्— ऋष्यन्धक वृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यनेन केशवणस्याप्यवकाशात् कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णः, तस्यापत्य- मिति कार्ष्णायणिः । एवश्वान्यत् ।

कश्यप कुशिक भरद्वाजादिम्य इत्यत्रादिपदगृहीतगणो यथा । किलात किन्दर्वमे विश्वानर ऋिटिषेण ऋतभाग हर्यश्व प्रियक अयस्तम्भ अपस्तम्भ कुठ वार शरद्वत् शुलक धेनु गोपवन शिन्ध विन्दु भामज अश्व अवभार अवस्तार श्यामाक हरित श्यापणं किन्दास वयक्ष अकन्धु वध्योग विष्व वृद्ध प्रतिरोध रथीतर रथन्तर गविष्ठिर मठर निषाद सृदाकु पृदाकु पूणभू पुत्र दुहितृ ननन्द इति द्वाचत्वारिशच्च । अत्र ऋषिभ्यः पौत्रादो अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्य एवेत्यन्ये । स्वमतेऽत्र प्रकारान्तरमाह अनन्तरेति । अनन्तरा-पत्येतु केवलापत्येतु वैदिरित्यादि स्यात् । अत्रारामवाह्वादिभ्यामित्यनेन नृसिह-इरिति भावः ॥ २५९ ॥

बाल०—गर्गा। गोत्रापत्ये वाच्ये गर्गादेः परो माधव यरामो भवति। गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमान् गार्ग्यं इति। वत्सस्य गोत्रापत्यं पुमान् वात्स्य इति। व्याघ्रपादिपञ्च गर्गादिर्भवतीत्याह एवमिति। जमदग्न्यादिभ्य इत्यादिपदसंगृहीतगणो यथा। आकृति संस्कृति ओज वेदभ् वीरो योग पुलस्ति विलस्ति रेभ अग्निवेश शङ्ख शट लवट धूम विमन् धनञ्जय तृक्ष वृश्ववावसु जरमाण लोहित संशित वश्च मण्डु मक्षु मन्तु बोध शम्भु नतु गृहनु जिगीषु इन्द्र तन्तु मनायी मनु कथक तक्ष तण्ड वतण्ड किप कत कुरुकत शकल देवह इन्द्रहु कण्य गोकक्ष कुण्डिली अनड्वाह यज्ञवल्क पर्णवल्क जाति विषोहित वृषगण रहोगण शण्डिल मुपल जतृकर्ण मन्त्रित अश्वरथ शर्कराक्ष पूर्तिमास स्थूरा अवरक पिङ्गल कृष्ण गोनन्द उल्पल तितिक्ष भिषज तिष्णुज तिण्डिल कुम्भ चिकत एकत् पिष्पनु वृहद्गिन मुलोभिल कोटि इत्येकोनाशीतिसंख्यकः। ननु यद्येवं तिहं केवलापत्ये रामो जामदग्न्यः मुलोभिल कोटि इत्येकोनाशीतिसंख्यकः। ननु यद्येवं तिहं केवलापत्ये रामो जामदग्न्यः चयासः पाराश्यं इति द्वयं कथं स्यादित्याक्षेपे सिद्धान्तमाह गोत्रेति। गोत्ररक्षकत्वरूपेणोन्वाराद्वेतोरत्र द्वये गोत्रापत्यसिद्धत्वात्। गर्गादेर्यरामान्तत्वेन जमदग्न्यादिद्वयं सिद्धमेवेति नासमञ्जसं। अन्यथेति गोत्ररक्षकत्वरूपेणोपचारत्वामावेऽत्यविरितकेशवणान्तत्वेन जामग्वर्यः पाराशर इत्येव स्यात् ॥ २६२ ॥

बाल० — नडा । गोत्रापत्ये वाच्ये नडादेरुत्तरो माधव फः स्यात् । फ आयनः । नडस्य गोत्रापत्यं पुमान् नाडायन इति । द्विपस्येत्यादि द्वैपायनो व्यास इति । ब्राह्मण- २६४. विदादेः केशव णः।

पुत्र

वैदः और्वः । एवं कश्यप-कुशिक-भरद्वाजादिभ्यः । अनन्तरापत्ये तु

२६५. गर्गादे मधिव-यरामः।

गार्ग्यः वात्स्यः । एवं व्याघ्रपादगस्त्य-मुद्गल-पराशर-जमदग्न्या-

अमृता॰—२६४. विदादेरिति । गोत्रापत्येऽर्थे विदादेरुत्तरे केशवणः स्यात् । वैद इति—विदस्य गोत्रापत्यं पुमानित्यर्थे विद शब्दात् केशवणः, अइ-द्वयस्येत्यरामहरः, आदिसर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः । एवं और्व प्रभृतयश्च ज्ञेयाः । अनन्तरापत्य इति केवलापत्य इत्यर्थः । तत्र अरामवाह्वादिभ्यामित्यादिना नृसिंह इः । परिशिष्टे गणः ।

अमृता०—२६४. गर्गादेरिति । गोत्रापत्येऽर्थे गर्गादेरुत्तरे माधव यः, स्यात् । गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमानित्यर्थे गर्ग शब्दात् माधवयः, अइ-द्वयस्येत्यरामहरः, पूर्ववद् वृष्णीन्द्रः—गार्ग्यं इति । एवमन्ये च बोध्याः । यमदिग्न-पराशर प्रभृतयश्च गर्गादिगणे पठ्यन्ते । तेन च जमदग्ने गीत्रापत्यं पुमानित्यर्थे जामदग्न्यः । तथा पराशरस्य गोत्रापत्यं पाराशर्यं इति सिध्यति । अथ च केवलापत्येऽपि जमदग्नेः पुत्रो जामदग्न्यः परशुराम

स्येत्यादि ब्राह्मणायन इत्यादि । नडादिर्यथा । नड द्वीप ब्राह्मण अश्व अश्मन् शृङ्ख विद पुट रोहिण खरूप खर्जुर भडिल भडल भण्डिल भडित प्रहृत वामोद क्षत्र अनुग्रीव काश काण कोशल गोलोक्ष अर्क श्वन बल पद चक्र कुल श्रविष्ठा धारित्रोन् गोमिन् शगम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कटजल खड ग्रीष्म वीक्ष अहं विशम्ब विशाल गिरि चपल चुप दासक वंण्य व्याप्य आनडुद्य अर्जुन शूद्रक सुमनस् ओजस् हंस आतप किर शिव खदिर चर मुख इडिक इतिश उपक नमक सप्तन् वाजव्यतिक प्राण नर सायक दास मित्र पिङ्गल पिञ्जर किङ्कर कातर काखान काश्य काव्य अज अमित्र निगु चित्र कुमार लोह दुर्ग स्तम्भ शिशपा अग्र तृण शकट शलभ मिमत ऋच् जन इन्ध जलन्धर युगन्धर हसक दिण्डन् हस्तिन् पञ्चन् चमस सुहृत् स्थिरक चरक वदर अश्वल खरप कामुक ब्रह्मदत्त खडुम्बर शोण अलोह मण्डप इति सप्तदशाधिकशतसंख्यक: ॥ २६३॥

बाल०-अमु । गोत्रापत्ये वाच्येऽदसोऽमुख्येत्यस्य सम्बन्धे माधवफो भवति, तादृशि फे षष्ट्या अलुक्च भवति । अमुख्य गोत्रापत्यं पुमान् आमुख्यायण इति संज्ञां विनापि सहसा प्रतीतेः प्रशस्तेत्युक्तं ॥ २८४ ॥

बाल० — कुझा । पौत्रप्रभृत्यपत्ये वाच्ये कुझादेरुतरो माधवायन्यो भवति । बहुत्वे विषयेतु माधवायनः । बहुत्व इति पश्चान्निर्देशात् पूर्वत्रेकत्वद्वित्वयोरिति लभ्यते । कुझस्य गोत्रापत्यं पुमान् पुमांसौ पुमांस इति क्रमेण कौझायन्ये इत्यादित्रयं । माधवायन्यायनौ क्वचित् पुस्तके मूद्ध्वन्यौ कवित्त दन्त्याविति न निश्चिन्मः । लक्ष्म्यां कौझायनीतीप्

दिभ्यः । कथं रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्यः ? गोत्ररक्षकत्वे-नोपचारात् । अन्यथा जामदग्नः पाराशर इत्येव ।

२६६. नडादे मधिव-फः।

नाडायनः द्वैपायनः ब्राह्मणायनः ।

२६७. अमुख्ये त्यस्य षष्टचलुक् च।

आमुख्यायणः प्रशस्तकुलजन्मा।

इत्यं च प्रयोगा बहुत्र लभ्यन्ते, तत्तु कथमुपपद्यत इति शङ्कायां सिद्धान्तमाह—गोत्र-रक्षकत्वेनोपचारादिति : तत्र तत्र गोत्रत्वमारोप्यत इत्यर्थः । अन्यथा केवलापत्ये विवक्षिते तु केशव णान्तेन जामदग्न्य इत्यादिकमेव प्रयुज्यत इति भावः । गणस्तु परिणिष्टे दृष्टव्यः ।

अत्र—"मधु-वभ्रुवो ब्रीह्मण-कौशिकयो"रिति पाणिनि सूत्रम्। मधो गीत्रापत्यं ब्राह्मणश्चेत् तदा भाधव य:—माधब्यः, क्षत्रियश्चेत्तदा केशव णः—माधबः सिद्धः। एवं वभो गीत्रापत्यं कौशिक श्चेत् वाभव स्त्वन्यः।

अमृता० — २६६. नडादेरिति । गोत्रापत्येऽथ नडादे रुत्तरे माधव फः स्यात् । फ आयनः । नडस्य गोत्रापत्यं पुमान् नाडायनः । द्विपस्य गोत्रापत्यं द्वैपायनो व्यासः । गणस्तु परिशिष्टे ।

अमृता०—२६७. अमुष्येति । गोत्रावत्ये वाच्ये अदस्शब्दस्य अमुष्येति षष्ठचन्त पदस्य सम्बन्धे माधवः फः स्यात्, तस्मिन् सति षष्ठचा अलुक् च भवति । अमुष्य गोत्रा-पत्यं पुमान् आमुष्यायणः, उत्तमकुलोत्पन्न इत्यर्थः ।

माधवत्वेनैव केशवत्वसिद्धेः विष्णुजनात्तद्वितेति यहरः। कुञ्जादयश्चतुर्देश यथा। कुञ्ज व्रध्न शङ्क भस्मन् रोमन् गण शठ शोक शुण्डा शुभ्र विपाश स्कुन्द हनुस्तम्य स्कम्भेति॥ १८५॥

बाल०—शार । गोत्रापत्यर्थे विषये माधव-फेन सार्द्ध शरद्वतादीनां शारद्वता-यनादयः साधवो भवन्ति भागवादिषु चाच्येषु । शरद्वतो गोत्रापत्यं पुमान् शारद्वतायनः भागवः । एवं शौनकायनः वात्स्यः । दाभ्रायणः आग्रायण इति । अत्र कौष्टायनः शालङ्का-यनश्चेति जुमरः ॥ २६६ ॥

बाल०—द्रोण । गोत्रापत्ये वाच्ये द्रोणादेः परो माधवको वा भवति । वाशब्दो-पादानात् पक्षेऽरामवाह्वादिभ्यामित्यनेन नृसिंह इः । द्र.णस्य गोत्रापत्यं पुमान् द्रौणायनः द्रोणिः । आदिपदात् पार्वतायनः पार्वतिः जैवन्तायन जैवन्तिरिति । पौत्रापचारात् द्रौणायनोऽश्वत्थामेत्यपि ॥ २९७॥ २६८. कुञ्जादे मधिवायन्यो, बहुत्वे तु माधवायनः । कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यो कैञ्जायनाः । लक्ष्म्यां कौञ्जायनी ।

२६६. शारद्वतायनादयो भागवादिषु।

साधवः।

३००. द्रोणादे मधिव-फो वा।

द्रौणायणः द्रौणिः।

अमृता॰ — २६६. कुछादेरिति । गोत्रापत्ये वाच्ये कुछादेरुत्तरे माधव आयन्यः प्रत्ययः म्यात्, बहुत्वे विषये तु माधव आयनो भवति । कुछस्य गोत्रापत्यं पुमान् कौछा-यन्यः । बहुत्वे तु कौछायना इति । माधवत्वादोप ।

अमृता०—२६६. शरद्वतेति । गोत्रापत्ये भागवादिषु वाच्येषु शरद्वतादीनां माधव फेन साकं शारद्वतायनादयो निपात्यन्ते । शरद्वतो गोत्रापत्यं पुमान् शारद्वतायनो भागवः । शारद्वतोऽपरः । आदिपदेन शौनकायनो वात्स्यः, दार्भायणः अग्रायण इति ।

अमृता० — ३००. द्रोणादेरिति । गोत्रापत्ये द्रोणादेरुत्तरे माधव को वा भवति । पक्षे अराम बाह्वादिभ्यामिति नृसिंह इ: । आदि पदेन पार्वतायन: जैवन्तायन इति । पक्षे पार्वतिरित्यादि च ।

बाल०—मूल। मूलप्रकृतेरुत्तर एव गोत्रप्रत्ययो भवति गोत्रापत्येवाच्ये। अनियमे नियमकारित्वादियं परिभाषा। विशेषसामान्याभ्यां विधिवाक्यमवतारयित यत्रेति। तत उक्ताद्वेतोर्मधुशब्दादेव प्रत्ययात् रूपं दश्यंत इति शेषः। मधोरित्यादिवाक्ये सर्व एव माधव इति। एवं दक्षस्येत्यत्रच दाक्षिरिति अरामवाह्वादीत्यनेन नृसिहेरामान्तं। विशेषत्विति विशेषविधानप्राप्तेतु विशेषप्रत्यय एव स्यात्। विदस्येत्यादिवाक्ये विदादेः केशवणः वैद इति। एवं गाग्यं इति गर्गादेर्माधव-यरामः। तथा स्त्रैणः पौस्न इत्यादि। गोत्राधिकारं समापयित गोत्रमिति॥ २६६॥

बाल०—िपत्रा । पित्रादौ जीवित सित पौत्रादेरपत्यं यत्तद्युवसंज्ञं स्यात् । पित्रादावित्याविपदेन पितामहादेर्ग्रहणं सूचितं । ज्येष्ठ । अतित सित किनिष्ठ युवसंज्ञो भवित । अन्य । समानं पिण्ड यस्य स सिपण्डः स चासौ ज्येष्ठश्चे ित सिपण्डज्येष्ठस्तिस्मन् । सप्तपुरुषाविधः सिपण्ड इत्यन्ये । पित्रादौ मृतेऽपि भ्रातुरन्यस्मिन् सिपण्डज्येष्ठतेतु जीवित सित यदि पौत्रादिर्जीवन् स्यात्तदा स युवसङ्गो वा स्यात् । अनेन पितृव्ये पितामहभ्रातिर वा प्रपितामहभ्रातिर वा अत्यन्तवृद्धे जीवित सित प्रपौत्रादिर्जीवन् सन् युवसङ्गो वेति सूचितं । सूत्रेणैवार्थसिद्धिस्तु यथा स्यात् कियते तथा । इत्यनेन भङ्गधा यत्र सूत्रेणार्थसिद्धिनं स्यात्तत्र वृत्तिरिप क्रियत इत्युक्तत्वादितमसूत्रस्य काठिन्ये वृत्तिमाह यदीति ॥ २६६ ॥

३०१. मूलप्रकृतेरेव गोत्रप्रत्ययः । परिभाषेयम् । यत्र तु विशेषविधानं नास्ति तत्र सामान्यमेव । ततो मधुशब्दादेव प्रत्ययात्, मधो मधिवस्य वा पौत्रादिः सर्व एव साधवः ।

दक्षस्य दाक्षे र्वा दाक्षिः । विशेषे तु विशेष एव, वैदः गार्ग्यः । उक्तं गोत्रम् ।

३०२. पित्रादौ जीवति पौत्रादे रपत्यं युवसंज्ञम्, ज्येष्ठभातिर

अमृता०—३०१. मूलेति । मूलप्रकृते रुत्तरे हि गोत्रप्रत्ययो भवतीति साधारण नियमः, न किन्तु अपत्यार्थनिष्पन्नादित्यर्थः । सामान्यमेवेति यथा प्राप्तमित्यर्थः । यथा मधोः पौत्रादि गोत्रं माधवः, तथा हि माधवस्य पौत्रादि मधिव एव । एव दक्षशब्दा नृसिह इरेव । यत्र तु विशेषविधि रुक्तः, तत्र सएव स्यात्, यथा विदादेः केशव णो वैदः, गर्गादे मधिव यः गार्यं इत्यादि । गोत्राधिकारः समाप्तः ।

अमृता०—३०२. पित्रादाविति । पित्रादौ जोवित सित पौत्रादे य दपत्यं चतुर्थादि तद् युवसंज्ञं स्यात् । पित्रादौ मृते तु ज्येष्ठे आतिर जीवित सित किनिष्ठो भाता पौत्रादे

बाल०—गोत्रं। प्रशंसायां गम्यमानायां गोत्रं युवसङ्गं वा स्यात्। निन्दायामपीति कश्चित्। युवा। कुत्सायां गम्यमानायां युवाच गोत्रसङ्गो वा स्यात्। प्रथमतो गोत्रमिति-द्वयस्योदाहरणानि दर्शयति स इति। स गर्गस्य पौत्रो भगवानिति प्रशंसात्वे। गार्ग्यशब्दात् इयाभ्यां नृसिहेत्यनेन फरामः गार्ग्यायण इति पक्षे गोत्रस्यैव स्थितत्वाद्गार्ग्य इतिच। एवमिति एवम्प्रकारेण। स प्रपौतः। जाल्म इति कुत्सात्वे। यो गार्ग्यायणः स एव पक्षे गार्ग्यो वेति।। ३००।।

बाल०—यः। पितरि जीवित यः स्वतन्त्रः सोऽपि युवसङ्गो भवित । लक्ष्म्या । लक्ष्म्या वाच्यायान्तु प्राप्ता युवसङ्गा न स्यत् । सर्वत्रैव प्रतिषेधोऽयं। पारिभाषिक-विधिवाक्यमाह यून्यपत्य इति । पित्रादावित्यनेन विहितयुवापत्यस्य वाक्योदाहरणे विक्ति मधोरिति । युवापत्यमित्यस्मात् पुमानिति पूरणीयं। मधौ माधवे वा जीवित माधव-शव्दात् अरामवाह्नादिभ्यामितीर्नृ सिंहः माधविरिति । गाग्यीयणप्रभृतिः । यद्यपि ज्येष्ठेत्यादिकानामुदाहरणानि प्रन्यकृता न दत्तानि तथापि व्यक्तार्थं मयोदाह्रियन्ते । माधवस्य द्वौ पुत्रौ तयोज्यंष्ठे भातिर जीवित पित्रादौ मृतेऽपि कनीयान् युवत्वात् माधविः । अन्यस्मन् सिपण्डज्येष्ठे पितृव्ये पितामहभातिर प्रपितामहभातिर वातिशय-वृद्धे जीवित माधविः पूर्ववत् । पितरि जीवित पितामहादौ मृतेऽपि स्वतन्त्रः पुत्रो माधविः । एष्विप गाग्यायणादयः स्मत्तंव्याः । लक्ष्म्यामित्यस्य वाक्योदाहरणे दर्शयित मधिति । युवापत्यं समापयित उक्तामिति । युवापत्यं समाप्यापि अन्यत्र सुवोधाय विधिवाक्यमाह यश्चेति । इदानीं युवापत्यविषये सर्वेषामुपलक्षणं विधिसूत्रमेकमवतारयित यथेति ॥ ३०१ ॥

जीवति कनिष्ठश्च, अन्यस्मिन् सिपण्डज्येष्ठे तु वा । यदि जीवन् स्यात् ।

३०३. गोत्रं प्रशंसायां युवा वा, युवा च कुत्सायां गोत्रं वा । स भगवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । एवं गार्ग्यायणो जाल्मः गार्ग्यो वा । ३०४. यः पितरि जीवति स्वतन्त्रः, लक्ष्म्यान्तु न युवसंज्ञा ।

रपत्यं चतुर्थादि युवसंज्ञं भवति । तथा समानं पिण्डं यस्य स सपिण्डः, सचासौ ज्येष्ठश्चेति सिपण्डज्येष्ठः, सप्तमपुरुणाविधः सपिण्डः स्मर्यते । पित्रादौ मृतेऽपि भावृभिन्ने सपिण्डं ज्येष्ठे तु जीवति सित पौत्रादेः पुत्रे । यदि जीवन् स्यात्, तदा सोऽपि युवसज्ञो वा भवति । एतेन पितृत्ये, पितामह भातिर, प्रपितामह-भातिर वातिवृद्धे जीवति प्रपौत्रादि जीवन् सन् युवसज्ञो वा भवतीति निष्कर्षः । यदि जीवन् सिन्नित तु—अन्तिमलक्षणे योजनीयम् ।

अमृता॰— ३०३. गोत्रमिति । प्रशंसायां गम्यमानायां गोत्रं युवसंज्ञं वा स्यात् ।
तथा कृत्सायां गम्यमानायां युवा च गोत्रसंज्ञो वा भवति । प्रथमस्योदाहरणं दर्शयति—
स इति । तत्र भगवानिति शब्दः प्रशंसा स्यापकः । गार्ग्यायण इति—गोत्रप्रत्ययान्तात्
गार्ग्यं शब्दात्— इयाभ्यां नृसिंहाम्यामित्यादि वक्ष्यमाणेन फरामः । पक्षे गोत्रस्य विस्थितः
—गार्ग्यं इति । परत्रोदाहरणे जाल्म शब्दः कृत्साबोधकः । यो गर्गस्य प्रपोत्रो गार्ग्याः
यणः, स एव पक्षे गार्ग्यं इति भावः ।

अमृता०--३०४. य इति । पितरि जीवति यः स्वतन्त्रः स्वाधीनः सोऽपि युवसंज्ञो भवति । लक्ष्म्यां वाच्यायां प्राप्तापि युवसंज्ञा न भवति । तत्रपरिभाषामाह-यून्यपत्य

बाल०—इया । युन्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययाभ्यां नृसिहाभ्यामियाभ्यामुत्तरः फरामो भवति । प्रसङ्गादन्यदप्याह हरीति । तादृशान्नभिहगोत्रप्रत्ययान्ताद्धरितादेश्च फरामः स्यात् । वाक्योदाहरणे स्पष्टे । हरितादिरयमित्यनेन विदाद्यन्तर्गणप्रतिपादनात् विदादेः केशवणान्तत्वात् फराम इति सूचितं । अत्रापि वाक्यप्रयोगौ स्पष्टाविति ॥ ३०२ ॥

बाल०—िमम । सौवीररूपे गोत्रापत्ये विहितप्रत्ययान्ताभ्यां मिमत फण्टाकृतिभ्यामुत्तरो णरामो भवित, चशब्दात् पूर्वोक्तः फरामोऽपि युन्यपत्ये विवक्षिते । गोत्रप्रत्ययान्ताद्युवप्रत्यय इत्युक्तमत एवात्रापि मिमतकाण्टाकृतिभ्यां हरिताद्यान्त गंणत्वात्
केशवणस्ततः परं मैमतात् गोत्रप्रत्ययान्तात् फाण्टाकृताच्च तादृशादुत्तरो युवप्रत्य इति
बोद्धव्यं । तेन मिमतस्य युवापत्यं पुमानिति मैमतः मैमतायन इति । तथा फाण्टाकृतस्य
युवापत्यं पुमानिति फाण्टाकृतः फाण्टाकृतायन इति । पुनरिष सूत्रस्थ-चशब्दस्य फलान्तरमाह एविमिति । विधय इति प्रत्ययाः । अतएव चन्द्रजयादित्यादयोऽपि मैमतायिनः
फाण्टाकृतायनिरित्युदाहरन्ति । असौविर-गोत्रात् युवापत्येतु नडादिपठनीयत्वात् केवलं
मैमतायनः फाण्टाकृतायन इति ॥ ३०३ ॥

यून्यपत्ये विबक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः । मधो मधिवस्य वा युवापत्यं माधिवः । नेह—मधो मधिवस्य वा स्त्र्यपत्यं माधवी । उक्तं युवापत्यम् ।

यश्च गोत्रादेव विधीयते स यूनि बोद्धव्यः । यथा,-

३०५. इयाभ्यां नृसिंहाभ्यां गोत्रप्रत्ययाभ्यां फरामः, हरितादेश्च ताहशात् ।

दक्षस्य दाक्षे वा युवापत्यं दाक्षायणः गार्ग्यायणः । हरितादि रयं विदाद्यन्तर्गणः । हरितस्य हारितस्य वा हारितायनः ।

३०६. मिमत-फाण्टाकृतिभ्यां णरामश्च सौवीरे।

इति । मधौ माधवे वा जीवित माधव शब्दादेव नृसिंह इ र्न तु मधुशब्दात् । लक्ष्म्यान्तु प्रतिषेधं दर्शयति—मधोरिति । युवापत्यविषये सर्वेषामुपलक्षणमेक मेव विधिसूत्रं प्रपञ्चयति—यथेति ।

अमृता॰—३०५. इयाभ्यामिति । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययाभ्यां नृसिह— इयाभ्यां प्रत्ययाभ्यामृत्तरे फरामः स्यात्, तथा तादृशात्नृसिंह गोत्रप्रत्ययान्तात् हरिता-देश्चोत्तरे फरामो भवति । दक्षस्य दाक्षे वी युवापत्यिमत्यर्थे नृसिहेराम प्रत्ययान्तात् दाक्षिः शब्दादेव फरामः, फशायनः दाक्षायण इति । हरितादेस्तु तत्प्रत्ययद्वयान्तिवरहात् फरामेऽप्राप्ते पृथग् ग्रहणिमिति स्फुटयित—हरितादिरयिमत्यादिना । विदाद्यन्तर्भूतत्वादे तेभ्यः केशवणान्तभ्य एव फरामो विधीयत इतिभावः ।

अमृता॰—३०६. मिमतेति । सौवीर रूपगोत्रापत्ये वाच्ये गोत्रप्रत्ययान्ताभ्यां मिमत-फाण्टाकृतिभ्यां णरामश्च स्यात्, चकारात् फरामश्च। गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय-विधान नियमात्, एतयोश्च विदाद्यन्तर्गतत्वात् मिमतस्य गोत्रापत्ये केशव णः—मैमतः,

बाल०-गोत्र । कुत्सायां गम्यमानायां युवापत्ये वाच्ये गोत्रलक्ष्म्याउत्तरस्मिन्
ण-माधवठौ भवतः । वाक्योदाहरणे दर्शयति गाग्या इति ॥ ३०४ ॥

बाल०—आदि । युवापत्ये वाच्ये गोत्रादिवृष्णीन्द्रान्नृसिंह-फिर्वा स्यात्, पक्षे यथासम्भवं प्रत्ययाः स्युः । माथुरस्य युवापत्य पुमान् माथुरायणिरिति । माथुरिरित्यत्रतु अरामवाह्वादिम्यामिति नृसिंह इः विद्यानन्तराभावात् । आ ऐ औरामा यस्येत्यनेन तद्यदादीनामादिवृष्णीन्द्रसङ्गत्वेऽपि सूत्रे गोत्रादित्युक्तं हेरितादिगणपाठाद् गोत्रप्रत्यय-केशवणः कर्त्तव्यस्ततः परं तादस्य युवापत्यं पुमान् तादायिनः पक्षे तद्धितबाहुल्यान्नृसिहे-रामं बाधित्वा केशवणः ताद इति । एवं यामुन्दायिनरित्यादि यथायथमूद्यं । शुद्धापत्यत्रयं समापयित इतीति ॥ ३०५ ॥

विद्याः

मैमतः मैमतायनः । एवं सौवीरगोत्रादन्येऽपि विधयः सस्ति । ३०७. गोत्रलक्ष्म्या ण-माधव ठौ कृत्सायाम् । व ट्रा गार्ग्याः कुत्सितमपत्यं युवा गार्गः गाणिकः ।

३०८. आदि वृष्णीन्द्राद्गौत्रान्नृसिंह फि वी।

ततो युवप्रत्ययणरामः - मैमतः । पक्षे गोत्र प्रत्ययान्त मैमत शब्दात् फरामः - मैमतायन इति । एवं फाण्ठाकृतस्य युवापत्यं पुमान् — फाण्टाकृतः फाण्टाकृतायन इति । सुत्रस्य चकारस्य फलान्तरमप्याह-एवमिति । अन्येऽपि विधय इति-णराम-फरामाभ्यामन्य-प्रत्ययविधानानि च सन्तीत्यर्थः। अतएव जयादित्यादयः मैमतायनिः फाण्टाकृतायनि रिति चोदाहरन्ति।

अमृता०-३०७. गोत्रेति । कुत्सायायां गम्यमानायां युवापत्ये वाच्ये गोत्र-प्रत्ययान्तलक्ष्मीलिङ्गक शब्दात् ण-माधव ठौ स्याताम् । स्पष्टमुदाहरणम् ।

अमृता॰ — ३०८. आदीति । युवापत्ये वाच्ये आदिवृष्णीन्द्रसंज्ञो यो गोत्र प्रत्ययान्तः शब्द स्तस्मात् नृसिंह फि र्वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तंप्रत्ययः स्वात् । माथुरस्य युवापत्यं पुमान् माथुरायणिरित्यादयः। आऐ औ रामा यस्यादि सर्वेश्वरा इत्याद्यादि

बाल० - जन । जनपदवृत्तिशब्दो जनपद उच्यते, क्षत्रियवृत्तिशब्दस्तु क्षत्रिय इति, जनपदस्य समानं नाम येषां क्षत्रीयवृत्तीनां ते जनपदसनामानस्तेभ्यः । तत् क्षत्रियसमानं जनपदनाम येषां जनपदवृत्तीनां तेम्यः । जनपदसमाननामम्यः क्षत्रियेम्यस्तदपत्ये वाच्ये क्षत्रियसमानजनपदनामभ्यस्तु तद्राजिन वाच्ये यथास्वं प्रत्ययाः स्युः। एकाधिकारः व्यापित्वात् प्रभुनामायमधिकारः ॥ ३०६ ॥

बाल०-कुर्वा। तदपत्ये तद्राजनिच वाच्ये तत्तन्नाम्नः कुर्वादेः परो ण्यरामः स्यात्। नरा। तदपत्ये तद्राजनिच वाच्ये तत्तन्नाम्नो नरामादेश्चोत्तरो ण्यरामः स्यात्। वाक्योदाहरणे दर्शयति कुरोरिति। एवमिति निधस्यापत्यं पुमान् निषधस्य राजाव नैपध्यः। एवं नैकार्यो नैरक्य इत्यादि। यद्ये वं कुरोः कौरव्यस्तदा माघादौ कौरवो हश्यते कथमिति पूर्वपक्षयति । अत्र सिद्धान्तमाह तस्येदमिति । एतदुपजीव्यमाधादिस्थपद्य एवं सङ्गतिः कार्या । कुकुरश्च कुरश्च तयोरिमा इत्यर्थे केशवणः, गुरुलघ्वादेरित्यनेनोत्तर-पदस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रस्ततः टित्त्वाल्लक्ष्म्यामीप् कुकुरकौरव्यः पश्चात् श्यामरामः, कुकुरकौरवस्त्रियः, परिरेभिरे परम्परमालिङ्गितवत्य इत्यर्थः । किम्बात्र ककुरीत सम्बोधनं पदं। तथैव कौरवाः कुरुसम्बन्धिनो जना रक्ष्यन्तामिति पुंलिङ्गसूचनं। अयं कूर्वीदः पूर्वोक्तकुर्वादेरन्य इति प्रतिपादयति इरामेति। इरामान्ताः कुरुकोशली आदिवृष्णीन्द्राश्च कुर्वादयो भवन्ति । कुरुकोशलावित्यत्र अजादं जुमरः पठतीति ज्ञेयं ॥ ३०७ ॥

माथुरायणिः, माथुरिः । तादायनिः तादः । इति केवलापत्यानि । ३०६. जनपदसनामभ्यः क्षत्रियेभ्योऽपत्ये तज्जनपदनामभ्यस्तु प्रभुरयम्। 1: PERSON : STOTER , SPE

३१०. कुर्वादे ण्यरामः, नरामादेश्च ।

कुरोरपत्यं कौरव्यः, कुरुदेशस्य राजा च। एवं नैषध्यः। कथं माधे (१३।१६) परिरेभिरे कुकुर-कौरविख्यः ? तथा संरक्षन्तां कौरवा

वृष्णीन्द्रसंज्ञायां तद्यदादेरिप ग्रहणात् सूत्रे गोत्रादित्युक्तितो हरितादिपाठेन गोत्रप्रत्ययः केशवणः प्रथमं कर्त्तव्यः, ततश्च फिरामः । शुद्धापत्यत्रयं समापितम् ।

अमृता०-३०६. जनेति । अधिकारसूत्र मेतत् । जनपदा देशाः, तैः सह समानानि नामानि येषां ताहशेभ्यः क्षत्रियेभ्य उत्तरे अपत्येऽर्थे प्रत्यया भवन्ति तथा ताहश जनपद नामभ्यस्तु राजनि वाच्ये प्रत्यया भवन्तीति समं प्रत्यययुग्माधिकारः।

अमृता० - ३१०. कुर्वादेरिति । तदपत्ये तद्राजनि च वाच्ये कुरुप्रभृतिभ्य स्तथा नरामादिभ्यश्च शब्देभ्य उत्तरे ण्यरामः स्यात् । कुरु नाम देशः, तहेशीय क्षत्रियश्च कुरु-नामास्ति, अतः कुरुनाम्नः क्षत्रियस्यापत्यमिति ण्यः कौरव्यः, तथा करुदेशस्य राजा कौरव्यइति । नरामादि शब्दादूदाहरति—नैषध्य इति । निषधस्यापत्यं पूमान् निषध देशस्य राजा चेत्यर्थः । एवं निषथात् नैषथ्यः । तत्रशङ्कामृत्थाप्य समादधाति—तस्येदन मिति । कुक्र: कुरुश्च देश विशेष:, तयो रिमा: केशवण:, स्त्रीवाच्यत्वाल्लक्ष्म्यामीप, बहुत्वे कुकूर कौरव्यः, पश्चात् श्यामरामः - कुकुरकौरविश्वय इति । एवं कौरवा इत्यत्र क्रसम्बन्धीया जना इत्यर्थ: । अयं कर्वादिस्तू-ऋष्यन्धक वृष्णि करुभ्यश्चेत्यत्रनिर्दिष्ट कर्वादेरन्य इति ज्ञापयति—इरामान्तेत्यादिभिः। तत्र इरामान्तात् अवन्तेरपत्यादि—

बाल०-पाण्डोः। तदपत्ये तद्राजनिच वाच्ये तत्तन्नाम्नः पाण्डोर्ने सिहयरामो भवति । पाण्डोरपत्यं पुमान् राजाच पाण्ड्य इति जनपदपाण्डोश्चेत्यनेनात्र उरामहरः । अस्मादन्यपाण्डोस्त्वपत्ये तेन दीव्यतीत्यतः प्रागर्थे इत्यनेन केशवण इत्याह भारतेति । एवं ब्राह्मणपाण्डोरपि पुत्रः पाण्डव इति ॥ ३०८ ॥

बाल०-पञ्चा । तदपत्ये तद्वाजिन वाच्ये तत्तन्नामपञ्चालादेः केशवणो भवति । पश्चाल इत्यस्य वावयं प्रकारान्तरेणाह पुत्र इति । पश्चालादिगणं निर्दिशति पश्चालेति । पञ्चालादिशूरमसान्तो नवसङ्ख्यको द्विसर्वेश्वरश्च पञ्चालादिः स्यात्। शूरमसेत्यत्रादि। पदाद्यथासम्भवमन्येऽप्यत्रोह्याः । आदिवृष्णीन्द्रत्वेन कुर्वादेण्यरामे प्राप्ते तद्वाधनार्थं शाल्वेय-गान्धार्योरत्र ग्रहणं ॥ ३०६॥

इति ? तस्येदमिति विवक्षायाम् । इरामान्त-कुरु-कौशलादिवृष्णीन्द्राः कुर्वादयः ।

३११. पाण्डो नु सिहयः।

पाण्ड्यः । भारतवाण्डुस्तु न जनपदसनामा, तस्यापत्यन्तु पाण्डवः ।

३१२. पञ्चालादेः केशवणः।

पाञ्चालः पुत्रो राजा च । पञ्चाल-इक्ष्वाकु-विदेह-शूरसेन-शाल्वेय-गान्धारि-कलिङ्ग-मगध-शूरमसादि-द्विसर्वेश्वरश्च पञ्चालादिः ।

३१३. युगन्धरादे नृ सिंह-इः।

आवन्त्यः, कुन्तेः कौन्त्यः । लक्ष्म्यान्तु महाहरो वक्ष्यते । कोशलस्य कौशल्यः । आदि-वृष्णीन्द्राः—आम्बष्टस्य आम्बष्टच , सौवीरस्य सौवीर्यं इत्यादि ।

अमृता०—३११. पाण्डौरिति । तदपत्ये तद्राजिन च वाच्ये पाण्डु शब्दात् नृिसंह यरामो भवति । अस्य तु कुर्वादि गणान्तभिवविरहात् पृथक् विधानम् । ण्यराम एव । नृिसंह यरामः, बुद्धि वैचित्र्यर्थमित्थं निर्देशः । पाण्डोरपत्यं पुमान् पाण्डु देशस्य राजा च पाण्ड्यः । भारतपाण्डुरिति कुरुवंशीय इत्यर्थः । तस्मात्तु वृष्णिकुरुभ्य इत्यनेन केवला-पत्यार्थे हि पाण्डव इति भवति नतु तद्राजार्थे, तत्र हेतुः—नासौ जनपद सनामेति ।

अमृता॰—३१२. पञ्चालेति । पदपत्ये तद्राजिन च वाच्ये पञ्चालादे रुत्तरे केशव णः स्यात् । पञ्चालस्यापत्यं राजा च पाञ्चालः । पञ्चालादे गेणं निर्दिशति—पञ्चालेत्याः दिना द्विसर्वेश्वरइत्यन्तेन । तत्र द्विसर्वेश्वर इत्यनेन—अङ्ग वङ्ग मद्रादे ग्रंहणम् ।

अमृता॰—३१३. युगेति । तदपत्ये तद्राजिन च वाच्ये युगन्धरादे न्नृसिंह इरामः

बाल० — यूग । तदपत्यराज्ञोर्वाच्ययोस्तत्तन्नामयुगन्धरादेनृ सिंह इर्भवति । षौगन्ध-रिरित्यत्रापि पूर्ववद्वाक्यं पुत्रो राजा चेत्युक्तः । युगेति । युगन्धरउडुम्बरप्रत्यप्रथादिरयं युगन्धरादिः स्यात् । प्रत्यप्रथादिग्रहणात् तिल खल मद्रकार भूलिङ्ग शरदण्ड कालकृट अश्वकेतिच ज्ञेयं ॥ ३१० ॥

बाल०—महा । तत्तद्राजापत्ययोर्वाच्ययोस्तत्तन्नामजनपदक्षत्रियेभ्यौ यथायोग्यं प्रत्ययानां महाहरः स्यात् । अयमाप प्रभुनामाधिकारः ॥ ३११ ॥

बाल० — कम्बो । तद्राजापत्ययोर्वाच्ययोस्तत्तन्नामकम्बोजादेरुत्तरस्मिन् शूरमसा-दित्वेन पञ्चालादेः प्राप्तेकेशवणस्य महाहरो भवति । कम्बोज इत्यादि स्पष्टं । त्रयमेव कम्बोजादीत्यादिना गृहीतमित्याह चोल इति ॥ ३१२ ॥

बाल० —बहु । लक्ष्मीं विना बहुषु तद्राजापत्येषु वाच्येषु तत्तन्नामजनपदक्षत्रियेभ्यो विहितप्रत्ययस्य महाहरः स्यात् । कुरोः राजानोऽपत्यानि पुमांसक्ष्चेति कुर्वादेण्यरामस्य

यौगन्धरिः पुत्रो राजा च । युगन्धर उडुम्बर प्रत्यग्रथादिरयम् । ३१४. महाहरः ।

प्रभुरयम् ।

३१४. कम्बोजादेराजापत्ययोः।

कम्बोजः पुत्रो राजा च। चोलः शकः केरलः।

३१६. बहुषु लक्ष्मींविना।

स्यात् । एवं औडुम्बरिः प्रात्यग्रथिः । आदिशब्देन—कालकूट अम अश्यक तिल यव भूलिंग शर दण्डाः ग्राह्याः ।

अमृता० - ३१४. महेति । तदपत्थे तद्वाजिन च वाच्ये यथायोग्यं विहित प्रत्य-यानां महाहरः स्थादित्यधिकारः ।

अमृताः — ३१४. कम्बोजेति । तदपत्ये तद्राजिन च वाच्ये कम्बोजादेश्तरस्य केशवणस्य महाहरः स्यात् । पञ्चालादौ शूरमसादीत्यादिपदेन कम्बोजादिः पठ्यते, तेन प्राप्तकेशवणस्यात्र महाहरो विधीयते । कम्बोजादि श्चत्वार एवेति दिशितं मूले ।

अमृता०—३१६. बहुष्विति । तद्राजापत्ययोरर्थयो र्बहुषु वाच्येषु तज्जनपदक्षत्रिय नामभ्यो विहित प्रत्ययस्य महाहरो भवति लक्ष्मी विषयं विना । कुरव इति—कुरोरपत्यानि

महाहरस्ततो जस् कुरव इति । एवं पश्चालाश्च । किन्त्वत्र पश्चालादेः केशवणस्य महाहरः । यद्यपि बहुष्विति सामान्येनोक्तं तथाप्यस्य स्वार्थेविषय इति स्वाभिन्नेतमाह स्वार्थे इति । स्वार्थे एव बहुत्विमत्यते नास्वार्थे इत्यर्थस्तेन, नेह, प्रियः कौरव्यो येषां ते प्रियकौरव्याः । बहुत्वमत्रान्यपदार्थस्य न कौरव्यस्येति । लक्ष्म्यान्त्विति रूपं दश्येते इति शेषः । पाश्चात्य इति पश्चालस्यापत्यानि स्त्रियः राज्ञ्यो वा इत्यर्थः ॥ ३१३॥

बाल० — अव । लक्ष्म्यां विषये तदपत्ये तद्राजनिच वाच्ये तत्तन्नायावन्तिकृष्मि -कुरुशूरसेनादेरुत्तरस्य विहितप्रत्ययस्य महाहरो भवति । तत्रावन्त्यादित्रिभ्यः । कुर्वादेण्यंस्य भूरसेनादेस्तु पञ्चालादेः केश्रवणस्य महाहरः । अवन्तेरपत्यं स्त्रो राज्ञी वा अवन्तीति इरामादक्त्यर्थादित्यनेनात्र ईप् । एवं कुन्तीति । कुरूरित्यत्रतु अयरामोद्धवादुरामान्तृजाता -वित्यनेन ऊङ् । शूरसेनीत्यत्र चाणकेशवगौरादिभ्य इत्यनेन ईप् । शूरसेनादेरादिगृहीतस्यो -दाहरणं मद्रीति । एवमन्यानि तूह्यानि ॥ ३१४ ॥

बाल० — केक । तदपत्ये तद्राजितन वाच्ये लक्ष्म्यां विषये तत्तन्नामकेकयात् शूरमसादित्वेन पञ्चालादेः केशवणस्य महाहरो वा स्यात् केकयस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वेति केक्येगिति द्वयं तत्तद्राजापत्ये समापयित उक्ते इति । स्वमतमुक्त्वा शिष्यहितार्थं प्राचीनानां सङ्केतमाह अत्रेति । पाणिनीयानां मतेऽत्र तद्राजापत्ययोस्तद्राजसंज्ञा स्यादित्यर्थः । महाहरिनवृत्तिशङ्कां निराकरोति महाहरेति ॥ ३१४ ॥

कुरवः पञ्चालाः । स्वार्थे बहुत्वमेवेष्यते । नेह—प्रिय कौरव्याः । लक्ष्म्यान्तु पाञ्चाल्यः ।

३१७. अवन्ति-कुन्ति-कुरु-शूरसेनादे र्लक्ष्म्याम् । अवन्ती कुन्ती कुरूः शूरसेनी मद्री ।

३१८. केकयाँद्वा।

कंकेयी केकयी। उक्ते राजायत्ये। अत्र तद्राजे संज्ञा पाणिनीयानाम्।

महाहरस्त्वनुवसंते।

राजानश्चेत्यर्थे प्राप्तस्य कुर्वादेण्यंरामस्य महाहरः । पञ्चाला इत्यत्र 'पञ्चालादेः केशवणः' इति विहित केशवणस्य महाहरः । बहुत्वे तद्विधानस्याभिप्राय माह—स्वार्थ इति । प्रियः कौरव्यो येषां ते प्रियकौरव्याः । अत्र यद् बहुत्वं तत्तु अन्यपदार्थस्यैव, नतु कौरव्यस्येति महाहरवाधः । लक्ष्म्यां विषयेऽपि न महाहर इतिदर्शयन् प्रत्युदाहरति—पाञ्चाल्य इति । पञ्चालम्यापत्यानि स्त्रियो राज्ञचो वेत्यर्थः ।

अमृता०—३१७. अवन्तीति । लक्ष्म्यां विषये तद्राजापत्ययो विच्ययो रवन्ति प्रभृतेरुत्तरस्य विहित प्रत्ययस्य महाहरो भवित । तत्रावन्त्यादि त्रिभ्यः कुर्वादे रिति ण्य-रामस्य, शूरसेनादेस्तु पश्चालादेरिति केशवणस्य महाहरो ज्ञेयः । अवन्तेरपत्यं स्त्री, अवन्ते राज्ञी वेत्यर्थे अवन्ती । इरामादक्तचर्थादित्यनेन ईप् । एवं कुन्ती । कुरूरित्यत्र तु—अयरामोद्धवादिना ऊङ् । शूरसेनीत्यादौ—अण्केशवगौरादिभ्य इतीष् ।

अमृता॰ — ३१८. केकयादिति । लक्ष्म्यां विषये प्रागुक्तार्थयोः केकयशब्दात् शूर-मसादित्वेन पञ्चालादेः केशवणस्य महाहरो वा भवति । केकयस्यापत्यं स्त्री, तद्देशस्य राज्ञी वेति केकयी, पक्षे केशवणः कैकेयी । अत्र प्रलयादीनां यादेरीयश्चेति ईयादेशः । राजापत्यरूपमधिकार युगलमिह समापितम् ।

बाल० — यस्का । स्वार्थबहुत्वे विषयेऽपत्ये वाच्ये यस्कादिभ्य उत्तरे बहुलं यथा स्यात्तथा शिवादेः केशवणस्य महाहरो भवति । लक्ष्मयां विषयेतु महाहरो न भवति । बहुत्व इति प्रभुनामाधिकारः चशब्दाद् विधिश्च । महाहरेऽत्रापत्यमात्रं गृह्यते न विशेष इति यथासम्भवमपत्ये गोत्रे चास्य प्रवृत्तिः । यस्का इति यस्कस्यापत्यानि पुमांस इति वाक्ये । एवमयस्थूलाः इत्यादि । लक्ष्मयान्तु यास्क्य इत्यादि ॥ ३१६ ॥

बाल०—गर्गा । गोत्रापत्ये वाच्ये लक्ष्मीं विना बहुत्वे विषये गर्गादेमधिवस्य महाहरो भवति । गर्गस्य गोत्रापत्यानि पुमांस इत्यर्थे गर्गा इति । एवं वत्सा इत्यादि । लक्ष्म्यान्तु गार्ग्य इत्यादि ॥ ३१७ ॥

बाल०—आग । गोत्रापत्ये वाच्ये लक्ष्मीं विना बहुत्वे विषये आगस्त्यस्य सम्बन्धिनो माधव यरामस्य महाहरः स्यात् तस्मिन् सित तस्यागस्तिश्च स्यात् । अगस्त्यस्य गोत्रापत्यानि पुमांसः अगस्तय इति । लक्ष्म्यान्तु आगस्त्य इति ॥ ३१८ ॥ ३१६. यस्कादिभ्यः स्वार्थबहुत्वे बहुलं, लक्ष्म्यान्तु न । बहुत्वइति प्रभुश्च । यस्काः अयःस्थूलाः ।

३२०. गर्गादेः।

गर्गाः वत्साः ।

३२१. आगस्त्यस्यागस्तिश्च।

अगस्तयः ।

अमृता०—३१६. यस्केति । स्वार्थ बहुत्वे विषये अपत्ये वाच्ये यस्कादिभ्य उत्तरे विहितप्रत्ययस्य महाहरः स्यात् । यस्कादिषु केचित् शिवादौ पष्ट्यन्ते, यथा यस्क लभ्य द्रुद्ध इत्यादि । एभ्यः केशव णस्य, सदामत्त-कम्बलभार-अहिभोग प्रभृते विह्वादिषु पाठात् नृसिहे रामस्य तथा गृष्टि प्रभृतेः हरामस्य महाहरो बोध्यः । एषु यथासम्मवं केवलापत्ये गोत्रापत्ये च प्रत्यया व्यवस्थापनीयाः । यस्कस्यापत्यानि पुमांसो यस्का इत्यादि योज्यम् ।

अमृता॰ — ३२०. गर्गादे रिति । गोत्रापत्ये वाच्ये लक्ष्मीं विना बहुत्वे विषये विहित माधव यस्य महाहरः स्यात् । गर्गस्य गोत्रापत्यानि पुमांसो गर्गाः । एवं वत्सा इत्यादि । लक्ष्म्यान्तु गार्ग्याः ।

अषृता०—३२१. आगस्त्यस्येति । गोत्रापत्ये वाच्ये बहुत्वे विषये लक्ष्मीं विना आगस्त्यस्य साधव यरामस्य महाहरः स्यात्, तस्मिन् सति तस्य आगस्ति इत्येवसादेशश्च भवति । अगस्त्यस्य गोत्रापत्यानि पुमांसः अगस्तय इति ।

बाल०—कौण्डि । गोत्रापत्ये वाच्ये लक्ष्मीं विना बहुत्वे विषये कौण्डिन्यस्य सम्बन्धिनो माधव यरामस्य महाहरः स्यात्, तिस्मन् सित तस्य कृण्डिनश्च भवित । कुण्डिन्याः गोत्रापत्यानि पुमांतः कृण्डिना इति, लक्ष्म्यान्तु कौण्डिन्य इति । अत्रादेशे तवणिन्तहरिवेणुरूपमादेशादन्यत्रतु हरिमित्रे न रूपमिति ज्ञेयं । किञ्च, अगस्त्यस्य कृण्डिन्या इति चाकृत्वा यत् आगस्त्यस्य कौण्डिन्यस्येतिच कृतं तदेतज्ज्ञापकं तस्मात् महाहरिवषये एवागस्त्यस्यागस्तिरित्यादेशः कौण्डिस्य कृण्डिन इत्यादेशश्च स्यात् । एतेनैतदृद्वयं गर्गादेरन्तर्गण इत्यापि सूचितं । किञ्च, सूत्रद्वयमेतत् गर्गादेरित्यस्मात् सकाशाद्विशेषग्राहकमन्यथा गर्गादेरित्यनेन माधव-यरामे हरे मित अगस्त्याः कृण्डिना इति इनिष्टक्षं स्यात् ॥ ३१६ ॥

बाल०—विदा । गोत्रापत्ये वाच्ये लक्ष्मीं विना बहुत्वे विषयेऽगोपवनादेरन्यस्मात् विदादेश्तरस्मिन् विहितकेशवणस्य महाहरो भवति । विदस्य गोत्रापत्यानि पुमांसः विदा इति । एवं उर्वा इत्यादि । लक्ष्म्यान्तु वैद्य इत्यादि । विदादेरन्तर्गणत्वाद्गोपवनादेर्महाहर-प्राप्ते वर्जनादिह न भवतीत्याह नेहेति, गौपवना इति । वाक्यमत्र पूर्ववत् । एवं शैग्रवाः दंन्द्रवा इत्यादि ॥ ३२० ॥

३२२. कौण्डिन्यस्य कुण्डिनश्च ।

कुण्डिनाः।

३२३. विदादेरगोपवनादेः । निर्हाहर

विदाः उर्वाः । नेह, गौपवनाः ।

अमृता०—३२२. कौण्डिन्यस्येति । गोत्रापत्ये वाच्ये बहुत्वे लक्ष्मीं विना कौण्डिन्य शब्दस्य माधव यरामस्य महाहरः, तस्य कुण्डिनादेशश्च भवति । कुण्डिनस्य गोत्रापत्यानि पुमांसः कुण्डिनाः । लक्ष्म्यान्तु कौण्डिन्यः ।

अमृता०—३२३. विदादे रिति । गोत्रापत्ये वाच्ये बहुत्वे लक्ष्मीं विना विदादेरुत्तरे विहित केशवणस्य महाहरः स्यात्, किन्तु तद्गणे पठितस्य गोपवनादेरुत्तरस्य केशवणस्य महाहरो नभवति । विदस्य गोत्रापत्यानि पुमांसो विदाः । लक्ष्म्यान्तु वैदा इत्यादि । प्रत्युदाहरित—नेहेत्यादिना । गोपवन शिग्र विन्द्र भाजन अश्वावतान श्यामाक श्यापणं एते अष्टौ गोपवनादयः ।

बाल० अत्रि । प्रकरणेऽत्रापत्यमात्रस्वीकारेण लक्ष्मी विना बहुत्वे विषये तस्यापत्यमित्यपत्ये वाच्येऽत्र्यादिषड्म्यः पर ऋष्यन्धकेत्यनेन ऋषित्वात् केशवणस्य महाहरो भवति । अत्रेरपत्यानि पुमांसः अत्रय इति । ऋषित्वात् गुभ्रादित्वाच्चात्र केशवणमाधव ढयोर्महाहरो ज्ञेयः । एतस्मादन्यत्रतु केशवणस्यैव । भृगोरपत्यानि पुमांसः भृगव इति । एवं कृत्साः विशिष्ठाः गोतमाः अङ्गिरस इति । लक्ष्म्यान्तु आत्र्यः आत्रेष्ट इत्यादि ॥ ३२१ ॥

बाल०—नृसि । प्राचि भवाः प्राच्याः, भरता इति भरतवंश्याः, प्राच्याश्च भरताश्च प्राच्यभरतास्तेषु । लक्ष्मीं विना बहुत्वे विषयेऽपत्यरूपेषु प्राच्यभरतेषु वाच्येषु बहुसर्वेश्वरा-दुत्तरस्य नृसिहेरामस्य महाहरो भवति । अरामवाह्वादिम्यामित्यनेनात्र सर्वस्माद्विहितस्य वाह्वादेनृसिहेरामस्य महाहरो ज्ञेयः । तत्र प्राच्य इति प्राच्यवंश्ये रूपं दश्येते । एक-वचनमत्र जात्यपेक्षया । पुष्करसदस्यापत्यानि पुमांसः पुष्करसदा इति । भरत इति पूर्ववत् । युधिष्ठिरस्यापत्यानि पुमांसः युधिष्ठिरा इति । एवमर्जुना इति । लक्ष्म्यान्तु पौष्करसद्य इत्यादयः । एवमिति एवमप्रकारेण शिष्टप्रयोगानेनितक्रम्य अन्येऽपि उपका इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । बहुत्वेति अत्रापि बहुत्वस्य स्वार्थे एव ग्रहणं न परार्थे तेन प्रियो यास्को येषां ते प्रिययास्का इति, एवं प्रिय गाग्या इत्यादयः ॥ ३२२ ॥

बाल० — नृसिंह। षष्ठीकृष्णपुरुषे सिंत एकत्वे द्वित्वेच विषये नृसिंहयकेशवण-योर्महाहरो वा वाच्य:। गार्ग्येत्यनेन वाक्योदाहरणं स्पष्टं दिशतं। एविमिति वैदस्य वैदयोवी कुलिमिति द्वयं। इदानीं व्यवस्थापकानि विधिसूत्राण्याह प्राग्दीव्येत्यादिना ॥ ३२३

३२४. अत्रि-भृगु-कुत्स-विशष्ट-गोतमाङ्गिरोभ्यः । अहाहरो बहुत्व

अत्रयः भृगवः।

अमृता०—३२४. अत्रीति । गोत्रापत्ये केवलापत्ये वा वाच्ये बहुत्वे विषये लक्ष्मीं विना अत्रिप्रभृतिभ्यो विहितकेशवणस्य महाहरः स्यात् । एषामृषित्वेन ऋष्यन्धकेत्यादिना केशवणः, अत्रेरपत्यिन गोत्रापत्यानि वा पुमांसः अत्रय इत्यादयः ।

बाल०-प्राग्दी । दीव्यतेः प्राक् प्राग्दीव्यतिस्तिस्मन् भवः प्राग्दीव्यतीयः सर्वश्वर आदिर्यस्य स सर्वेश्वरादिः स चासौ स चेति प्राग्दीन्यतीयसर्वेश्वरस्तिस्मन् । बहत्वादौ विषये यस्मिन् कस्मिन् प्रसिद्धे वक्ष्यमाणे चार्थे सर्वेश्वरादौ प्राग्दीव्यतीये कर्त्तव्ये सित, बहत्वेऽपत्यमात्रार्थे कृतप्रत्ययानां विहितो यो महाहरः स न स्यात् । बहु । बहुत्वादौ पूर्ववद्यस्मित्रित्यादावर्थे प्राग्दीव्यतीयसर्वेश्वरादौ कर्त्तव्ये सित बहुत्वे अपिकारादेकत्वे द्वित्वेच युवप्रत्ययं बिना अपत्य थें विहितप्रत्ययानां महाहरो न स्यात् । माध । पूर्ववद्वहु-त्वादौ यस्मिन्नित्यादावर्थे प्राग्दीव्यतीयसर्वेश्वरादौ कत्तंव्ये सित बहुत्वेऽपि यून्यपत्ये वाच्ये माधव फे नृसिंह फिरामेच कृते तयोः फप्योर्महाहरो वा भवति । एतदग्रे व्यक्तीभविष्यति । प्रथमसूत्रस्योदाहरणमवतारयति गर्गेति । गगाणां छात्रा इत्यर्थे आदिवृष्णीन्द्रात् छराम इत्यनेन प्रसिद्धत्वाज्जातादौ वक्षमाणेन लक्षणेन छः छ ईय इत्येवं प्राग्दीव्यतीयछरामस्य सर्वेश्वरादित्वे सिद्धे गर्गशब्दात् गोत्रापत्ये विहितस्य माधव यरामस्य बहुत्वविषये प्राप्त-महाहरो न स्यात् । विष्णुजनात्तद्धितयस्येत्यनेन यरामहरस्तु स्यात् । अतएव वृष्णीन्द्रा-पायाभावात् गर्गीया इति । एवमत्रीणां छात्रा इत्यर्थे छरामे सति, अपत्यार्थेऽतिशब्दात् गुभादित्वेन विहितमाधवढरामस्य बहुत्वे महाहरो न स्यात्, तेन आत्रेयीया इति। सर्वेश्वरादाविति किमर्थमित्याह असेति । सर्वेश्वरादित्वाभावे त्वेषां विषयो न स्यादिति रूपं दश्यंत इत्यभिप्रायः । गर्गेभ्य आगतमित्यर्थे तत आगतमित्यनेन वक्ष्यमाणरूप्यप्रत्यये प्राग्दीव्यतीये सति पूर्ववदस्य सर्वेश्वरादित्वाभावात् महाहरनिषेघो न स्यात्, अतो गर्गरूप्यमिति । आगतमित्येकवचनेन कर्त्तव्यप्राग्दीव्यतीयस्य बहुत्वे नियमराहित्यं सूचितं । अतएव सूत्रव्याख्याने बहुत्वादाविति मयोक्तं । मध्यमसूत्रस्य वाक्योदाहरणे स्वयं विवृत्य दर्शयति बहुत्वेऽपीत्यादिना । फल्टाकृतस्यापत्यमिति गोत्रापत्यं ज्ञेयं । सारस्यात् सारस्यन्तु यश्च गोत्रादव विधीयते स यूनि बोद्धव्य इत्युक्तरीत्या पश्चादत्र युवप्रत्ययविधानेन लब्धं । मूलप्रकृतेरेव गोत्रप्रत्यय इत्युक्तदिशा फण्टाकृतशब्दात् विधानान्तरामावेन अरामवाह्वादिभ्यामित्यनेन वाह्वादित्वात् नृतिहः इः फाण्टाकृतेरपत्यं युवेत्यर्थे फाण्टाकृत इति मिमतफाण्टाकृतिभ्यामित्यनेन णरामान्तः। ततस्तदनन्तरं तस्य फाण्टाकृतस्य छात्रा इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीये सर्वेश्वरादौ कत्तंव्ये युवप्रत्ययं विनेत्यनेन निषेध-खण्डनात् युवप्रत्यय णरामस्य महाहरस्ततः परं पूर्वोक्तगोत्रप्रत्ययनृसिहेरामात् केशवण इति छरामापवादककेशवणो वक्ष्यत इति नृसिहेरामाद्गोत्रादित्यनेनेति शेष:। इदमपि सूत्रं प्रसिद्धार्थाञ्जीकारेण जातावेव ज्ञेयमित्येवं फाण्टाकृता इति । इदानीमन्तिमसूत्रस्य दुष्पष्टत्वाद्वृत्ति करोति माधव फेति । गाग्यायणस्य छात्रा इत्यर्थे आदिवृष्णीन्द्रादित्यनेन ३२४. नृसिहेरामस्य बहुसर्वेश्वरात् प्राच्यभरतेषु । प्राच्ये—पुष्करसदाः । भरते—युधिष्ठिराः अर्जुनाः । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः । बहुत्वस्य परार्थत्वे प्रिययास्काः प्रियगार्ग्याः ।

३२६. नृसिंहय-केशवणयो रेकत्वे द्वित्वे च महाहरो वा वाच्यो षष्ठीकृष्णपुरुषे ।

अमृता०—३२५. नृिंसहेति । प्राचि भवाः प्राच्याः, भरतवंश्या भरताः, प्राच्येषु भरतेषु च गोत्रेषु अपत्येषु वा वाच्येषु बहु सर्वेश्वरात् शब्दाद्विहितस्य नृिंसहेरामस्य महाहरः स्यात् । अरामवाह्वादिभ्यामित्यनेन विहितस्य नृिंसहेरामस्येह महाहरो विधीयते । पुष्कर सदोऽपत्यानि गोत्रापत्यानि वा पुमांसः पुष्करसदाः । एवमन्येऽपि बोध्याः । अत्रापि स्वार्थं बहुत्व एवेष्यते नतु परार्थं इत्युपपादितं—प्रिययास्का इत्यादि ।

प्राग्दीव्यतीयछरामे सित इयाभ्यां नृसिंहाभ्यामित्यनेन विहितयुवप्रत्यय फरामस्य महाहरो वा स्यात् । तेन गार्गीया इति द्वयं । किन्त्वत्र फरामहरपक्षे विष्णुजनातद्धितयस्य हरो भगवत्यारामं विनेत्यनेन यरामहरः । यास्कायनेरित्यत्र छात्रा इति पूर्ववत् योज्यं, प्राग्दीव्यतीय छरामे सित आदिवृष्णीन्द्राद्गोत्रान्नृसिंह-फि-वेंत्यनेन केशवणरामान्तात् विहितफेमंहाहरो वा स्यात् । तेन यास्कीया इति द्वयं यदातु विकल्पत्वात् नृसिंहफेर-भावस्तदा अरामवाह्वादिभ्यामित्यनेन नृसिंहरामः । एतद्युवप्रत्ययस्य पुनः प्राग्दीव्यतीये छे महाहरो नित्यं स्यात् विकल्पत्वाभावात् । अतोऽस्मिन् पक्षे नित्यं यास्कीया इति । एतदेव स्पष्टयन् भङ्खचोदाहरणान्तरमाह नित्यन्तु आत्रेयीया इति । अन्यथेदमत्रानर्थकं स्यात् पूर्वोदाहत्वात् ॥ ३२४ ॥

बाल०—पैल। बहुत्वेऽपीत्यनेन युवप्रत्ययहरिवषये बहुत्वं व्यभिचारितं तस्मादत्रापि बहुत्वेकत्वेषु युवापत्ये वाच्ये पैलादिभ्यो युवप्रत्यस्य महाहरो भवति । पिलादिशब्दस्य गणग्रहणेनैव प्रत्ययप्राप्ति सूचयन्नाह पिलेति । अतः शिवादित्वादपत्ये गोत्रेच केशवणः स्यात् । ततश्च तस्याः पिलाया उत्तरिसम् यो गोत्रार्थकेशवणस्तस्मादादिवृष्णिन्द्राद्गोत्रा-दित्यनेन युवविहितफेर्महाहर इत्याक्षेपाल्लभ्यते, अतएवैकपैल्रूपशब्देन पिता पुत्रश्चोत्यते । एवमुत्तरत्रापि । पंलादीत्यत्रादिशब्देन अन्यदिप संगृह्यत इत्याह आदिनेति । विदस्य युवापत्यं पुमानिति गोत्रार्थात् विदादेः केशवणरामादुत्तरस्य युवविहितफेर्महाहरः । वैद इत्यादि पूर्ववत् । एवमिति । सत्यकस्य युवापत्यं पुमानिति गोत्रापत्यार्थेऽरामान्तत्वाद्यो नृसिंह इस्तस्मादियाभ्यामित्यनेन विहितयुवप्रत्ययफरामस्यात्र महाहरः । सात्यिकः पिता पुत्रश्चिति । इत्यादीत्यादिपदेन शिष्टप्रयोगानुसारादन्यान्यप्रद्वानीति ज्ञापितं । अन्यत्रेति एतेभ्योऽन्यत्र न स्यादित्यर्थः । दाक्षिरित्यत्र गोत्रापत्ये नृसिंह-इरतोऽयं पितरं व्यक्ति । दाक्षायण इत्यत्र युवापत्ये फरामोऽतोऽयं पुत्रं वक्तीति भेदः । एवमार्जुनिप्रभृतयः । किञ्च आर्जिनिरित्यादिषु वाह्वादित्वान्वृसिंह इर्गोते विद्यानान्तराभावात् ॥ ३२४ ॥

गार्ग्यस्य गार्ग्यो व कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलम् । एवं विदकुलं वैद-कुलम् प्रतित्र प्रस्तिपिय प्रकाशिक्ष्यत्व , ताद्या प्रत्यात्वा । ३२७. प्राग्<u>दीव्यतीयसर्वेश्वरादौ कर्त्तव्ये</u> न महाहरः, बहुत्वेऽिप युवप्रत्ययं विना न महाहरः, माधवफे नृसिंह फिरामे च यूनि वा। प्रवप्रत्यतं

गार्ग्याणां छात्रा गार्गीयाः, आत्रेयीयाः । असर्वश्वरादित्वे तु-गर्गेश्य अगतं गर्गहृत्यम् । बहुत्वेऽपीति- फण्टाकृतस्यापत्यं फाण्टाकृतिः,

अमृता० — ३२६. नृसिहेति । षष्टीकृष्णपुरुषे सति एकत्वे द्वित्वे च विषये नृसिह यस्य केशवणस्य च महाहरो वा वाच्यो प्रागुक्ते वाच्ये । स्पष्टे वाक्योदाहरणे ।

अमृता०—३२७. प्रागिति । दीव्यतेः प्राक् प्राग्दीव्यति स्तत्रभवः प्राग्दीव्यतीयः, सवासौ सर्वेश्वरादिश्वेति तथा तादृशि प्रत्यये कर्त्तव्ये गोत्राद्यर्थे विहितप्रत्ययस्य प्राप्त महाहरो न भवति । प्राग्दीव्यतीय सर्वेश्वरादौ कर्त्तव्ये बहुत्वेऽिष, अपि शब्दादेकत्वेद्वित्वे च विषये युव प्रत्ययं विना अपत्याद्यर्थे विहित प्रत्ययस्य महाहरो न भवति । तथा प्राग्दीव्यतीयमाधव फरामे नृसिंह फिरामे च कर्त्तव्ये यूनिविहितस्य प्रत्ययस्य बहुत्वेऽिष महाहरो वा भवति ।

प्रथमसूत्रस्योदाहरणमाह—गार्ग्याणामिति। अत्र छात्रार्थे प्राग्दीव्यतीयसर्वश्वरादौः प्रत्यये (छरामे) कर्त्तव्ये, गर्ग शब्दाद् गोत्रार्थे विहितस्य माधव यरामस्य बहुत्वे यो महाहरो व्यवस्थापितः स इह नभवति किन्तु विष्णुजनात्तद्धितयस्येत्यादिना यरामहर एक भवित, तत्रश्च वृष्णीन्द्रापायाभावः, गार्गीया इति। अत्रेरपत्यानि पुमांसः, शुभ्रादित्वान्माधवदः, आत्रेयाः, तत स्तेषां छात्रा इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीय छरामे कर्त्तव्ये अत्रि भृगु इत्यादिना युवापत्ये विहित दप्रत्ययस्य महाहरो न स्यात्, छईयः—आत्रेत्रीया इति।

प्रत्युदाहरति—असर्वेश्वरादित्वे इति । तिह यथाविधानं महाहरो भवत्येवेत्यर्थः । तद् दर्शयिति—गाग्येभ्य आगतिमत्यादिना । गाग्येभ्य आगतिमत्यर्थे रूप्यप्रत्ययः, ततो गोत्रप्रत्ययस्य यरामस्य प्राप्तमहाहरः सङ्घातः । अथ द्वितीयसूत्रस्योदाहरण प्रदर्शनार्थं प्रतीग् गृह्णाति—बहुत्वेऽपीति । इदन्तु प्रत्युदाहरणं ज्ञेयं, युवप्रत्ययस्य महाहरदर्शनात् ।

बाल०—तैका । गोत्रप्रत्ययान्तात् तैकायन्यादेः परस्य युवप्रत्ययकेशवारामस्य महाहरो भवति । तैकायनिरिति तिकस्य गोत्रापत्यं पुमानिति गोत्रापत्येऽपि तिकादे नृं सिंहिफिविध्यन्तराभावात् । अतोऽस्मात् युवापत्ये अनेन केशवारामं विधाय तस्य महाहरश्च कृतस्तेनायं पितरं पुत्रश्च वक्ति ॥ ३२६॥

बाल०-ण्यार्ष । ण्यश्च आर्षश्च क्षत्रियश्च ते ण्यार्यक्षत्रियास्तेभ्यः । गोत्रार्थेभ्यो ण्यार्षक्षत्रियेभ्यो युवप्रत्यभ्यो निसहेरामस्य महाहरः स्यात् । तत्र ण्यादिति ण्यप्रत्ययान्तं

तस्यापत्यं युवा फाण्टाकृतो णप्रत्ययान्तः, ततस्तस्य छात्रा इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीये कर्त्तृत्वे णरामस्य महाहर स्ततो नृसिहेरामात् केशवणो वक्ष्यते फाण्टाकृताः । माधवफ-नृसिह फिरासयोस्तु वा महाहरः । गाग्यीयणस्य छात्रा गार्गीयाः गाग्यीयणीयाः । यास्कायनेः यास्कीयाः यास्कायनीयाः । नित्यन्तु आत्रेयीयाः ।

३२८. पैलादिभ्यो युवप्रत्ययस्य महाहरः।

पिला वा शिवादिः । तस्या युवविहितके महाहरः-पैलः पिता पुत्रश्च।

फण्टाकृतस्यापत्यमिति गोत्रापत्यमित्यर्थः, गोत्रापत्यादेव युवप्रत्ययविद्यानित्यमात् । मूल-प्रकृतेरेव गोत्रप्रत्यय इत्युक्तः फण्टाकृतशब्दात् विधानान्तराभावात्—अरामवाह्वादिश्यां नृसिंह इः—फाण्टाकृतिः । ततो युवापत्ये—िममत फाण्टाकृतिभ्यामिति केशवणः— फाण्टाकृतः । अथ छात्रार्थे प्राग्दीव्यतीये छरामे कर्त्तव्ये युवाप्रत्ययाद्विहित केशव णस्य महाहरः । तत्रश्च नृसिहेरामान्तफाण्टाकृति शब्दात् छात्रार्थे केशवणः—फाण्टाकृता इति । अत्र छात्रार्थे छरामापवादः केशवणः स्यादिति क्षेयम् । वक्ष्यत इति—नृसिहेरामाद् गोत्रादित्यनेनेति शेषः ।

अन्तिमस्य वृत्तिमाह—माधवफेति । गर्गस्य गार्ग्यस्य वा युवापत्यं पुमान्— इयाभ्यां नृसिंहाभ्यामित्यादिना फरामः—गार्ग्यायणः, तस्य छात्रा इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीय छरामे कर्त्तव्ये युवापत्ये विहित फरामस्य बा महाहरः । तने महाहर पक्षे पूर्ववद् यराम-हरः, तद्भावपक्षे गार्ग्यायणीया इति । एवं यास्कीया इति द्वयं बोध्यम् । आत्रेयस्य गोत्रापत्ये माधव फः—आत्रेयायणः, तस्य छात्रा इति छरामे कर्त्तव्ये तु फरामस्य महाहरौ नित्यमेव । व्यवस्थित विभाषया नित्यमिति सौपद्मा आहुः ।

अमृता॰ — ३२८. पैलेति । युवप्रत्ययस्य महाहर इत्यनुवर्त्तमानेऽपि पुनरिह तदुक्तिः प्राग्दीव्यतीय सर्वेश्वरादाविति निवृत्तये । बहुत्वेऽपीत्यनेन अपिशब्दादेकत्वे द्वित्वे तु पूर्वत एव महाहरः सिद्ध इति निर्णीयते । पैलादिभ्य उत्तरे युव प्रत्ययस्य महाहरः स्यात् । पिला वा शिवादि रित्युक्तचा एभ्यः केशवणस्य प्राप्तिः सूचिता । अतः पिलाया गोत्रापत्यं

लक्षीकृतत्योदाह्रियत इत्यर्थः । कुरोर्युवापत्यमित्यर्थे गोत्ररूपात् कौरव्यादरामह्नादिभ्याः मित्यनेन विहितनृसिंहेरामस्य महाहरः । अतः कौरव्य इत्यनेन पिता पुत्रश्चोच्यते । तिकादीति । कौरव्यस्य तिकादिपाठाद्वेतोस्तिकादेनृसिंहिफिरिति फिप्रत्ययेन कौरव्यायणिक्षित्यपि । आर्षादिति लक्षीकृत्येति पूर्ववत् । वाशिष्ठ इति वशिष्ठस्य युवापत्यमिति ऋष्यन्धकेत्यनेन कृतकेशवणान्ताद्वाशिष्ठात् । अरामान्तत्वेन विहितनृसिंहेरामयुवप्रत्ययस्य महाहरस्तेनानेन पिता पुत्रश्चोच्यत इति । क्षत्रियादित्यत्रापि पूर्ववदिति । श्वाफल्क इति बाशिष्ठवत् । सर्वमपत्यं समापयित अपत्यमिति ॥ ३२७॥

आदिना वैदः पिता पुत्रश्च। एवं सात्यिकिरित्यादि। अन्यत्र न। दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः। एवमार्जुनिः आर्जुनायनः, आसुरिः आसुरायणः।

३२६. तैकायन्यादेः केशवारामस्य महाहरः । तैकायनिः पिता पुत्रश्च ।

३३०. ण्यार्षक्षत्रियेभ्यो नृसिंहरामस्य महाहरः।

पैलः, तस्य युवापत्यमित्यर्थे — आदिवृष्णीन्द्राद् गोत्रादित्यनेन विहित फि प्रत्ययस्य महा-हरः। पिलायाः पैलस्य वा युवापत्यमित्यर्थे पैलः पिता पुत्रश्च । आदिशब्दग्राह्य मुपदिशति —वैदृश्यादि । अन्यत्र नेति—उक्ते भ्योऽन्यत्र युव प्रत्ययस्य न महाहर इत्यर्थः। तद् दर्शयति—दाक्षिरित्यादि । दक्षशब्दाद् गोत्रापत्ये नृसिंह इः दाक्षिः, तस्य युवापत्यं पुमानिति फरामः—दाक्षायण इति । आर्जुनिरिति—अरामवाह्नादिभ्यामिति नृसिंह इरामः सामान्यापत्ये विहितोऽपि अत्र युवप्रत्ययोत्पत्तिकारणत्वाद् गोत्रापत्ये हि मन्तव्यः, अन्यथा युवप्रत्ययस्य प्रसङ्गहानेरिति भावः।

अमृता० — ३२६. तैकेति । गोत्रप्रत्ययान्तात् तैकायन्यादेक्तरस्य युवप्रत्ययरूप केशवारामस्य महाहरो भवति । तैकायनिरिति पूर्ववत् गोत्रापत्ये हि तिकादे नृंसिह फि मन्तष्यः, ततोऽनेन केशबारामं विधाय तन्महाहरश्च विहितः।

अमृता०—३३०. ण्यार्षेति । ण्यप्रत्ययान्तात् आर्षात् क्षत्रियाच्च युवप्रत्ययरूपः न्सिहेरामस्य महाहरो भवति । तत्र कुर्वादिभ्य इति ण्यरामस्य,ऋष्यन्धकवृष्णिकुरध्यश्चेति केशव णस्य च सामान्यापत्याद्यर्थे विधानादिह युवप्रत्ययाप्राप्ते सर्वत्र गोत्रापत्ये ताषां

बालः — तेन । तेन रक्तमित्यर्थे रागान्नाम्नो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । एकाधिकारव्यापित्वात् प्रभुनामायमधिकारः चशब्दाद्विधिरपि । अधिकारसूत्रं स्वयं व्याचित्र्ये
तेनेति । रञ्जनेति । येन द्रव्येण वस्त्रादिकं वर्णान्तरं कियते तद्रञ्जनद्रव्यं तद्वाचिनः
शब्दाद्विति । तत्रेति स्पष्टं, वाक्योदाहरणे ददाति कुङ्कुमेनेति । विशेषस्त्विति विशेषविद्यानात्तु विशेषरूपाणि स्युः । तानि यथेति । आग्नेय इति अग्निकलिभ्यामित्यनेन
माधबढ इति । आदित्येनेति रक्तमिति शेषः । आदित्यमिति दित्यादित्यादित्यमभ्य
इत्यनेन ण्यरामः । विष्णुजनात्तद्वितेति यहरः आख्यातादयो यत्र कियन्ते तेन तदुक्तं
स्यादित्युक्तदिशा यथा आख्यातकृत्समासैः कर्त्वं भिः कर्मादीनामुक्तत्यं तद्वतद्वितेनापीत्याह
रक्तमित्याद्यं वमन्तेन ॥ ३२८ ॥

बाल०—लाक्षा । तेन रक्तमित्यर्थे लाक्षारोचनाम्यां रञ्जनद्रव्याम्यासुत्तरो माधवठो भवति । लाक्षाया रक्तं लाक्षिकमिति रोचना गोरचना तया रक्तं रौचनिकः मिति द्वयं वस्त्रं ॥ ३२६॥ ण्यात् कौरव्यः पिता तुत्रश्च । तिकादिपाठात् कौरव्यायणिः । आषित् वाशिष्ठः पिता पुत्रश्च । क्षत्रियात् श्वाफल्कः पिता पुत्रश्च । अपत्यं पूर्णम् ।

३३१. तेन रक्तं रागीत्।

प्रभुश्रायम् । तेन रक्तमित्यर्थे नृतीयान्ताद्रञ्जनद्रव्यवाचिनो यथाविहित-प्राग्दीव्यतीय प्रत्ययः स्यात् । तत्र सामान्यतः केशवण एव । कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमं कृष्णस्य वस्त्रम् । विशेषतस्तु—अग्निना रक्तो घट आग्नेयः । आदित्येनादित्यं पत्रम् । रक्तमिति कर्म विहित कृदन्तस्य प्रतिनिधि स्तिद्धितोऽयमपि कर्मण्येन । ततोऽत्र वस्त्रादेः कर्मण उक्तत्वम् । एवमन्यत्रापि ।

३३२. लाक्षा-रोचनाभ्यां माधव ठः। लाक्षिकं रोचनिकम्।

ज्ञापनेन युवप्रत्ययाप्राप्ते सर्वत्र गोत्रापत्ये ताषां ज्ञापनेन युवप्रत्ययस्य महाहरविधानार्थं वचनम्। अत्र कुरोगोत्रापत्यं कौरव्यः, ततो युवापत्ये—अरामवाह्वादिभ्यामिति विहित्त नृसिहे—रामस्य महाहरः। कौरव्य शब्दस्य तिकादौ पाठात् फि प्रत्ययान्तत्वात् पूर्वसूत्रत स्तस्मात् केशवणस्य महाहर इतिभावः। ऋषिवाचकात् क्षत्रियवाचकाचोदाहरति—वाशिष्ठ इत्यादि। अपत्यमात्रमिह सम्रूणंम्।

अमृता॰—३३१. तेनेति । स्पष्टीकृतं वृत्तौ । प्रभुनामाधिकारोऽयम्, चकारात् विधिरिप । तेन दीव्यतीत्यतः प्रागर्थेषु केशवण इति यद् व्यवस्थापितं तदेवात्र स्मारयित—सामान्यत इति । विशेषतिस्त्वित—अग्नि-किलभ्यां माधव ढ इति विशेषविद्यानेन अग्नि शब्दात् ढः—अग्नेय इति । आदित्यिमिति—दित्यादित्यादित्यः यभेभ्य इति ण्यरामः, विष्णुजनात्तिद्धितेति यरामहरः । यत्राख्यातादिरुक्तं तदित्युक्तदिशा यथा आख्यात कृत् समासेःकर्मादीनामुक्तत्वं दशितं तथा तद्धितेनापि तद्दर्शयति—रक्तमितीत्यादि ।

अमृता॰ — ३३२. लाक्षेति । तेन रक्तमित्यर्थे लाक्षा रोचनाभ्यां रञ्जनद्रव्याभ्या-मृत्तरे माधव ठः स्यात् । लाक्षया रक्तं लाक्षिकम् । एवं रौचनिकं वासः ।

बाल०—शक । तेन रक्तमित्यर्थे शकलकर्दमाभ्यां रञ्जनद्रव्याभ्यामुत्तरो माघवठो वा स्यात् पक्षे सामान्यात् केशवण: । शकलेन रक्तः पटादिः शाकलिकः शाकलश्च । एवं कार्दमिकः कार्दम इति ॥ ३३० ॥

बाल०-पीता । तेन रक्तमित्यर्थे पीताद्रञ्जनद्रव्यादुत्तरः करामः स्यात् । पीतेन रक्तं पीतकं वस्त्रं ॥ ३३१ ॥

३३३. शकल-कर्दमाभ्यां वा ।

३३४. पोतात् करामः । पोतकम् ।

३३४. नीत्या अरामः। नीलम्। रक्तं निवृतम्।

अमृताः — ३३३. शकलेति । तेनरक्तमित्यर्थे शकल कर्दमरूपरञ्जनद्वव्याभ्यामृत्तरे माधवठो वा मवति । शकलेन रक्तः शाकलिकः पटः । पक्षे केशवणः — शाकल इति । एवं कार्दमिकं कार्दमं वासः ।

अमृता० — ३२४. पीतादिति । तेनरक्तमित्यथे पीतात् रञ्जनद्रव्यात् करामः स्यात् । पीतेन रक्तं पीतकं परिधेयम् ।

अमृता० — ३३४. नील्या इति । तेन रक्तमित्यथे नीलीरूपाद्रञ्जनद्रव्यात अरामः प्रत्ययः स्यात् । नील्या रक्तं नीलं रामवस्त्रम् । एते विशेषविधयः । सामान्येभ्य स्तु सामान्यः केशव ण एव, यथा कौसुम्भ इत्यादि । समाप्तोऽयं रक्ताधिकारः ।

बाल० - नील्या । तेन रक्तमित्यर्थे नील्या रखनद्रष्यादरामो भवति । नील्या रक्ते नीलमिति । एते विशेषा एभ्योऽन्यत्रतु कौसुम्भप्रभृतयः । इति रक्तं समाप्तं ॥ ३३२ ॥

बाल०—सास्य । अस्य सा देवतेत्यर्थे यथायोग्यं नाम्नः प्रत्ययाः स्युः । अयमिष्
प्रभुनामा विधिश्च । इदानीमितः परं नानाविधार्थे प्रत्ययानां वक्ष्यमाणत्वान्मुहुर्मुहुरिधकाराणां प्रवृत्तेरलसबुद्ध्या एकभैवात्र सङ्क्षेत्रयति एविमत्यादिना । सूत्रं विवृणोति
तिस्मित्रिति । वाक्योदाहरणे दर्शयति विष्णुरिति । वैष्णव इत्यादित्रिषु सामान्यात्
केशवणः । वैष्णवीत्यत्रतु ऋचो विशेषणत्वात् टित्त्वनिबन्धन ईप् एविमत्यादिद्वयेतु
विशेषात् ण्यमाध्यवदाविति । असाधारणलक्षणेन देवताद्वैविध्यं प्रतिपादयति याग इति ।
यागे विषये पुरोडाशोदीनां मन्त्रादिश्वराराध्यः वेवतामाहः पण्डिता इति शेषः ॥ ३३३ ॥

बाल० - शुक्रा । सास्य देवतेत्यर्थे शुक्रादेश्तरस्मिन् यथास्यं घरामादयो भवन्ति । शुक्रो देवतास्येति च इयः । अ-इद्वयस्येत्यरामहरः । शुक्रियं हरिः । एवमुत्तरत्रापि । सोमो देवतास्य सौम्यमित्यत्र माधवयो बोद्धन्यस्तेन सौमीत्यत्र ऋग्वाचित्वेन टित्त्वादीप्, तस्मिन् विष्णुजनात्तद्वितयस्येत्यनेन यहरः । ररामिवधानं सूचयित ऋरामस्येति । पिता देवतास्य पित्र्यं कन्यं । क इति वाक्ये कश्चन्दात् आयः कायं ब्रह्मोहेंश्यं हिनः । काय-मित्यत्र कार्देन्चेति जुमरसूत्रमिति, तन्मते कशब्दात् केशवणस्तत्पूर्वमेजागम् ॥ शत्रद्वो देवतास्य शत्रद्वीयमित्यत्रतु घरामः । महेन्द्रा देवतास्येति माहेन्द्रमित्यादिषु त्रिषु यथाक्रमं केशवण्रधरामाः । वायुर्दतास्य ऋत्व्यमित्यत्त्व यरामः, उद्वयस्येति गोविन्दः ।

तद्धितप्रकरणम्

३३६. सास्य देवता ।

प्रभुश्चायम् । एवमुत्तरत्रापि । सर्वत्रार्थमात्रनिर्देशे प्रभुत्वादिकं ज्ञेयम् । अस्मिन्नर्थे पूर्ववद् यथाविहितं स्यात् । विष्णु देवतास्य वैष्णवः पुरुषः, वैष्णवं हिवः, वैष्णवी ऋक् । एवमादित्यः, आग्नेयः । यागे पुरोडाशादि सम्प्रदानं मन्त्राद्याराध्यश्च देवतामाहः ।

अमृता०—३३६. सास्येति । अधिकारो विधिश्चायम् । उत्तरग्रन्थार्थं सङ्कोतमाह —सर्वत्रेति । सूत्रार्थमाचष्टे—अस्मिन्नथे इति । वैष्णव इत्यादि त्रिषु सामान्याधिकारेण केशवणः । आदित्यो देवताऽस्य आदित्यः । अग्नि देवताऽस्य आग्नेयः । आभ्यां विशेषौ ण्यः माधव ढौ । यज्ञे मन्त्राद्यौराराध्यस्य हि देवतात्वेन प्रसिद्धिरस्ति तत्र प्राचीनसम्मतं विशेषमप्याह—पूरोडाशादि सम्प्रदानमिति ।

अोद्धस्यावावौ प्रत्यय य इत्यनेनाव् । उषः प्रातर्देवतास्य उषस्यिमत्यत्रापि यरामः । द्यावा-पृथिव्यौ देवते अस्य द्यावापृथिवीयमित्यत्र छरामः । द्यावापृथिवीति समासकार्ये पृथिव्यौ परे दिव्शब्दस्य द्यावादेशेन साधितं । एवं द्यावापृथ्वीयं । सुनासीर इन्द्रः स देवतास्य छः सुनासीरीयमिति । शुनो वायुः सीर आदित्य इन्द्रादेररामस्याराम उत्तरपदे इत्यनेन समासकार्ये यः शुनासीरः सिद्धस्तस्य शुनासीरीयमित्यन्ये । इतः कारणात् तालव्यादि-रप्ययं । इन्द्रादेरित्यनेन दन्त्यादिसुनासीरोऽपि साधनीयः सङ्गतत्वात् । महत्वान् देवतास्य महत्वतीयमिति । अग्नीयोमौ देवते अस्य अग्नीयोमीयमिति । गृहमेधो देवतास्य गृहमेधीयमिति । अत्यवास्तोस्पतीयमित्यपि कश्चित् । द्यावापृथिव्यादिषु पक्षे यरामश्च भवतीत्याह पक्ष इति । पेङ्गाक्षीपुत्रताणंबिन्दवाभ्यामीय इति जयादित्यादयः । तेन पेङ्गाक्षीपुत्रो देवतास्य पेङ्गाक्षीपुत्रीयः । एवं ताणवीय इति । अयानपादपोनपाद्भद्यां घछरामौ तयोः पातः प्रश्चित वक्तव्यं । अपानपाद्देवतास्य अपानित्युयः अपानप्तृीय इति । एवं अपोनप्तृयः अपोनप्तृीय इति ॥ ३३४ ॥

बाल०—काल । सास्य देवतास्येत्यर्थे कालवाचिशव्देश्यो भवार्थे ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते तेऽत्रापि स्युः। किन्त्र, भवार्थस्य जातादेरन्तःपातित्वाज्जातादौ ये वक्ष्यन्ते त एवेत्यर्थः। मासो देवतास्य मासिकमिति कालान्माधवठः। वसन्तो देवतास्य वासन्तमिति ऋतुनक्षत्राभ्यान्ते ति केशवणः। प्रावृट् देवतास्य प्रावृषेण्य इत्येन्यप्रत्ययान्तः साधुरिति। भवार्थानां वक्ष्यमाणत्वमाह भवार्थेति। प्रोष्ठपदमहाराजाभ्यां माधवठ इति वक्तव्यं। तेन प्रोष्ठपदो देवतास्य प्रौष्ठपदिक इति। एवं माहाराजिकश्चेति। तिह कथं महाराजिक इति महती राजिर्यस्येति पीताम्बरे कप्रत्ययात्। इति देवतार्थाः समाप्ताः॥ ३३५॥

बाल०—तस्य । अत्रार्थं इति विवरणं । तथाच, तस्य समूह इत्यर्थे नाम्नो यथा-विहितं प्रत्ययो भवन् ब्रह्मणि वर्त्तत इत्यर्थः । अत्रापि प्रभुश्चेति ज्ञेयं, सर्वत्रार्थंमात्रनिर्देशे प्रभुत्वादिकिमत्युक्तत्वात् । यत्तु प्रागुक्तं सामान्यतः केशवणो विशेषतस्तु विशेष इति ३३७. शुक्रादे घरामादयः।

शुक्रियं सौम्यं हिवः । सौमी ऋगित्यादि । ऋरामस्य रो ये, पिच्यम् । कः प्रजापित द्वतास्य कार्यं, शतरुद्धियं शतरुद्धीयं, माहेन्द्रं महेन्द्रियं माहेन्द्र्यं ऋतव्यं उषस्यं द्यावापृथिवीयं सुनासीरीयं मस्तव-तीयं अग्नीषोमीयं गृहमेधीयम् । पक्षे द्यावापृथिवीयं सुनासीर्यमित्यादयः ।

३३८. कालवाचिभ्यो भवार्थवत्।

अमृता०—३३७. शुक्रोति । साऽस्य देवतेत्यर्थे शुकादे रुत्तरे यथास्वं घरामादयः स्युः । तत्र शुक्राद् घः, घ इयः, अइ द्वयस्येत्यरामहरः—शुक्रियम् । सोमाद् माधव यः—सोम्यं, माधवत्वादीप् सोमी । कायमिति—आयट्, लक्ष्म्यां कायी । शतरुद्राद् घ-छौ । महेन्द्रात् केशवणो, घ-नृसिंहछौ च । वायु-ऋतूषोध्यो यरामः । वायु देवतास्येति वाक्ये उद्वयस्येति गोविन्दः । एवं ऋतुदेवताम्य, उषा देवतास्य, ऋतव्यं उषस्यम् । द्यावा-पृथिव्यादे ये छरामौ । आदिपदेन सुनासीर-मरुत्वत् अग्नीषोम गृहमेध वास्तोथतयो प्राह्याः ।

अमृता० - ३३८. कालेति । सास्यदेवतार्थे कालवाचिशब्देभ्यो वक्ष्यमाण भवार्थे

तदिष न विस्मर्त्तव्यं। तेन दीव्यतीतः प्रागर्थे केशवणस्याधिकारात्। किन्त, सिन्नहितत्वाद्यस्य समूह उच्यते, तस्मादेव प्रत्ययोत्पत्तिः। यदातु सम्बन्धषष्ठ्या सिद्धं देवानामित्यादि पदं समूह इत्यनेन सम्बध्यते, तदा देवानां समूह इत्यादिवाक्ये दैविमित्यादि।
तिद्धतस्य बाहुल्यात् पक्षे वाक्यं समासश्च पूर्वविदिति। एवं भिञ्जाणां समूहः भेक्षं, युवतीनां
समूहः यौवतं। किन्त्व, यूनो युवितिरित्यनेन निपाननात् युवतीत्यस्य वाच्यिलङ्गित्वसम्भवा
द्भगवित नतु ढरामे इत्यनेन प्राष्तपुम्बद्भावं प्राचीनमतेनेव वारयित अत्रेति। भागवृत्ति
मतेतु पुम्बद्भावो भवतीत्याह पुम्बद्भाव इति। एवं काशिकाभागवृत्त्योमतभेदमवलोक्य
युवतेः पुम्बद्धिकल्पश्चेति जुमरः। तथाच भाष्यं। स्वरूपमभिनेपथ्यं कलाकुशलयौवनं।
यस्य पुण्यकृतः प्रैष्यं सफल तस्य यौवनमिति। यस्य पुण्यकृज्जनस्य स्वानुरूप साफल्यभूषायुक्तं कलानिपुणं युवतिवृत्दं प्रैष्यमाज्ञाकारि तस्य यौवनं युवत्यं सफलमिति भाष्यपद्यार्थः। अत्रैव सामान्याधिकारे नृ काक क्षेत्र करीष अङ्गार सहस्र पद्धित दक्षिणा वर्मन्
अथर्वन् गिव्भणी अर्हनित्यादयोऽपि ज्ञेयाः। विशेषे उदाहरणत्रयमाह आदित्यमित्यादि
आदित्यानां समूह इत्यादिवाक्ये यथाकमं ण्य नृसिहण-माधवढरामाः स्यः।। ३३६।।

बाल०—गोत्रा । तस्य समूह इत्यर्थे गोत्रात् गोत्रप्रत्ययान्तादुक्षादेश्चीत्तरो नृसिहो वुर्भवित । वुः अकः । यदूनां समूहः यादवकं प्राग्दीव्यतीयसर्वेश्वरादावित्यनेनात्र गोत्र-प्रत्ययमहाहरो न स्यात् । गर्गाणां समूहः गार्गकं विष्णुजनादिति यहरः । उक्ष्णां समूहः अक्षिकिमिति नान्तस्येति संसारहरः । एवं सूत्रस्थादिपदात् औष्ट्रकादयो नव ॥ ३३७ ॥

मासिकं वासन्तं प्रावृषेण्यम् । भवार्था वक्ष्यन्ते । देवता निवृत्ता। ३३६. तस्य समूहो ब्रह्मणि ।

अत्रार्थे क्लीवे यथाविहितं स्यात् । देवानां समूहो देवम् । मिक्षाणां भैक्षं, युवतीनां यौवतम् । अत्र भगवित नतु ढरामे इत्यस्य न प्राप्ति मन्यन्ते, ततो न पुम्बद्भाव इति काशिका । पुम्बद्भावे यौवनिमिति तु भागवृत्तिः । आदित्यं स्त्रैणं आग्नेयम् ।

३४०. गोत्रादुक्षादेश्च वुनृ सिंहः।

येप्रत्यया रुपिदश्यन्ते तएव भवन्ति । भवार्थस्तु शैषिको जाताद्यर्थो ज्ञेयः, तत्रैव काबा-नमाधवठादे विधास्यमानत्वात् । तेन यथा मासे जातादि मासिकं, तथा मासोदेवतास्य मासिकमिति । एवं वासन्तं, ऋतु-नक्षत्राभ्यामिति केशवणः । प्रावृट् तेवतास्येति एण प्रत्ययेन साधुः । एवञ्च पौर्णमासं ग्रैष्मं शैशिरं हैमनिमत्यादयः । एतेभ्यः सन्धि वेलादेरिति केशवणो वक्ष्यते । समाप्तो देवताधिकारः ।

अमृता० — ३३६. तस्येति । तस्य समूह इत्यर्थे षष्ठचन्त नाम्नो यथास्वं प्रत्ययो भवति, तच्च पदं ब्रह्मणि वर्तते । अयमपि प्रभुश्चेति बोध्यम् । दैविमत्यादौ सामात्याः धिकारेण केशवणः । प्रत्ययविभाषा वचनात् सर्वत्र वाक्यं समासश्चेति स्मरणात् देवातं समूहः, देवसमूह इत्येतयोश्च स्थितः । यूनो युवित रित्यनेन लक्ष्म्यां निपातितस्य युवित शब्दस्य वाच्यिलगत्वसम्भवात्, भगवित नतु ठरामे इत्यनेन पुम्बद्भावं प्रसक्तं तत्र मताः नैक्यं दर्शयित — अत्रत्यादिना । अत्र काश्चिका पुम्बद्भावं नाङ्गीकरोति । भिक्षादिषु युवते ग्रहणसामर्थ्यादिति तदुक्ता युक्ति र्ज्ञया । भागवृत्ति स्तु तं मन्यते, भिक्षादिषु युवतेः पाठाभावादिति तत्र च युक्तिः । एतदेव भाष्यसम्मतम् । अथ विशेषविधिभिश्चोदाहर्गः — आदित्यमित्यादित्रयम् । आदित्यानां समूहः आदित्यः, दित्यदित्येत्यादिना ण्यरामः, विष्णुजनादिति यरामहरः । नृसिहणः — स्त्रेण, माधवठः — आग्नेयम् ।

अमृता०—३४०. गोत्रादिति । तस्यसमूह इत्यर्थे गोत्रप्रत्ययान्तात् उक्षादेश्चोत्तरे

बाल० — केदा । तस्य समूह इत्यर्थे केदारादुत्तरो नृसिहषः चकारान्नृसिहवुर्षि भवति । केदाराणि क्षेत्राणि तेषां समूहः कैदार्यं कैदारकिमिति । कैदारिकिमिति चेष्यत इति माधवठेन कैश्चिदिति शेषः । गणि । तस्य समूह इत्यर्थे यथासङ्ख्यं नृसिहयः माधवठाभ्यां सह गणिकाया गाणिक्यं कविचनः काविचकिमिति द्वे साधुनी भवतः ॥३३०॥

बाल०—जाह्म । तस्य समूह इत्यर्थे ज्ञाह्मणमानववाडवपृष्ठेभ्यो यरामः स्यात्। ज्ञाह्मणानां समूहः ज्ञाह्मण्यमिति । एवं मानव्यं वाडव्यं पृष्ठचिमिति । स्तोत्रार्थपृष्ठात् कतावित्येके । पृष्ठचः षडहो याग इति कमदीश्वरः ॥ ३३६ ॥

यादवकं गार्गकं औक्षकं औष्ट्रकं औरभ्रकं राजकं राजन्यकं राजपुत्रकं वात्सकं मानुष्यकं अ।जकं वार्द्धकश्च ।

३४१. केदारान्नृसिंह-यश्च। विक्रिक्तिक विक्रिक्ति ।

कैदार्यं कैदारकं, कैदारिकञ्चेष्यते । गणिकाया गाणिक्यं, कविचनः काविचकं साधुनी ।

ब्रह्मणि नृसिंह वुः स्यात् । वो रकादेशः । गोत्रशब्देनात्र अपत्यमात्रं गृह्यते । तेन यदो-रपत्यं गोत्रापत्यं वा पुमान् यादवः, ततो यादवानां समूहो यादवकिमिति । प्राग्दीव्यतीय सर्वेश्वरादावित्यादिना गोत्रप्रत्ययस्य न महाहरः । एवं माधव यरामान्तात् गार्ग्यं शब्दाद् वुः, विष्णुजनादिति यरामहरः, गार्गकम् । उक्षादिभ्य उदाहरति—औक्षकिमत्यादीनि । सूत्रोक्तादिपदेन औष्ट्रकमित्यादीनि ग्राह्यानि ।

अमृता० — ३४१. केदारादिति । तस्य समूह इत्यर्थे केदारशब्दान्नृसिंह यः स्यात्, चकारान्नृसिंहबुरिप भवति । केदाराणां (क्षेत्राणां) समूह इति कैदार्यमित्यादि द्वयम् । कैदारिकमिति च माधवठेन कैश्चिदिष्यते । समूहार्थे गणिका शब्दान्नृसिंह येन गाणिकय-मिति तथा कवच शब्दान्माधव ठेन कार्वाचकमिति साधुनी भवतः ।

बाल० — ग्राम । तस्य समूह इत्यर्थे ग्रामादिषड्भ्यस्ताप् स्यात् । ग्रामाणां समूहः ग्रामतेति आवन्तत्वाललक्ष्म्यां वर्त्तते । एवं गजता जनता बन्धुता सहायता ॥ ३४० ॥

बाल०—अह्नः । क्रतुविषये तस्य समूहः इत्यर्थेऽहन् शब्दात् खरामो भवति । लिङ्गसूचनपूर्वकवाक्योदाहरणे आहं कृताविति । क्रतुविषयादन्यत्रत् आह्नित्यत्र केशवण एव सामान्यात् । किञ्च, अह्नष्टखरामयोरेवेति नियमान्नात्र संसारहरः । वःम सत्सङ्गिः हीनस्येत्यनेन त्वरामहरः । पश् । तस्य समूह इत्यर्थे यद्यत्प्रत्ययेन इष्टसिद्ध भवति, तत्तत्प्रत्ययेन सार्द्धं पर्श्वप्रभृतीनां कार्यिणां पार्श्वप्रभृतीनि साधूनि भवन्ति । न ह्यो कस्य समूहः सम्भवतीति केशस्येत्यत्र अश्वस्येत्यत्रच जात्यपेक्षयेकवचनं । तथाच, पर्शृनां पृष्ठास्थनां समूह इति निपातात् च्वण् चणावितौ संसारहरश्चिति आदिमर्विश्वरस्येति वृष्ठानिद्धः पार्श्व । केशानां समूह इति निपातान्माधवठ नृसिहयौ केशिकं केश्यमिति । अश्वानां समूह इति निपातनात् छरामकेशवणौ अश्वोयं आश्वमिति । अस्मिन्नधिकारे अनुदात्तादिरित्यनेन केशवण विधाय दिण्डनां समूहः दाण्डं विन्दनां समूहः वान्दिमिति यज्जुमरादिभिष्ठदाहृतं तत्त्वस्माकं सब्रह्मचार्यादेः समूहाद्यणि चेत्यनेन सब्रह्मचार्यादे रन्तर्गणत्वात् सिद्धं । एवं खण्डिकादेश्चेत्यनेनापि खण्डिकानां समूहः खाण्डिकं शूनां समूहः शौवं तथा यौगं वारत्रं हारिद्वं वाडवं हालवन्दं भैक्षुकं शौकं औलूकं आह्निमितिच यदुदाहृतं तदप्यस्माकमौत्सिगिककेशवणरामेण सिद्धिमिति सूत्रकरणं नावश्यकिमिति ॥ ३४१ ॥

३४२. ब्राह्मण-मानव-वाडव-पृष्ठेभ्यो यरामः । ब्राह्मण्यम् ।

३४३. ग्राम-गज-जन-बन्धु-सहायेम्यस्ताप् लक्ष्म्याम् ।

३४४. अहः खरामः क्रतुविषये ।

अमृता० — ३४२. ब्राह्मणेति । तस्य समूह इत्यर्थे ब्राह्मणादि चतुम्यो यरामः स्यात् । ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । एवं मानव्यं वाडव्यं पृष्ठचिमिति ।

अमृता०—३४३. ग्रामेति । समूहार्थे ग्रामादि षड्भ्यो लक्ष्म्यां ताप् प्रत्ययः स्यात् । पइत् । ग्रामाणां समूहो ग्रामता । लक्ष्म्यामेव ताप् प्रत्ययस्य प्रवृत्ते र्नतु स्त्रीप्रत्ययान्तरोत्-पत्तिः । एवं गजता जनता बन्धुता सहायतेति ।

अमृता॰—३४४. अह्न इति । तस्यसमूह इति क्रतुविषयेऽर्थे अहन्शब्दात् खरामः स्यात् । खईनः । अह्नष्ट-खरामयोरेवेति संसारहरः—अहीनः । समूहार्थे ब्रह्मत्वे प्राप्ते विशेषमाह—पुंस्ययमिति । अन्यत्रेति क्रतु विषयादन्यत्र तु आह्नमिति सामान्यतः केशवणः । इह तु यथाप्राप्तं नपुंसकमेव । किञ्च ट खरामयो रेवेति नियमात् नात्र संसार हरः, किन्तु वमसत्सङ्गहीनस्येत्यरामहरः । पर्शूनां पृष्ठास्थ्नां समूह इत्यर्थे केशवणेन पाश्वंमिति साधुः स्यात् । संसार हराभावोऽत्र निपातात् । केशात् नृसिंह ठ-याभ्यां

बाल०—पाश्या। वृत्तिमाह यावेति। याप् अन्ते येषां ते यावन्ताः, ते आदिर्येषां ते यावन्तादयः। तस्य समूह इत्यर्थे यावन्तादयः सन्तः पाश्यादयश्च भवन्तो लक्ष्म्यां वर्त्तन्ते। वृत्तौ यावाद्यन्ता इति पाठश्वेत् तदा व्याख्याने कष्टाभावः। किम्वा योगविभागात् यावन्तादयश्चेति पृथक् सूत्रं माधव इत्येतन्मात्रं वृत्तिः। तथा सति तस्य समूह इत्यर्थे पाश्यादयश्च यावन्तादयश्च साधवः सन्तः लक्ष्म्यां वर्त्तन्ते। पाशानां समूहः पाश्येति। एवं तृष्यादिगव्यान्ताः। एते सर्वे यावन्ताः। यावन्तादेरादिपदेन त्राप् कड्यापोर्ग्रहण-मित्याह त्रावित्यादि। यावन्तादयश्चेत्यस्य वृत्तित्वपक्षे चशव्दस्य प्रयोजनाभावादनृत्त-समुच्चयार्थाङ्गीकारेण रथकड्ये त्यस्मात् परत्र हल्या अङ्गार्या नड्या पिटक्या पोठ्या गण्या इति षट्कमुदाहायं। यावन्तेत्यस्यापि सूत्रत्वपक्षेतु परचकारस्योक्तसमुच्चयार्थत्वात् पूर्व-चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन वन्येत्यस्मात् परिस्मन्नेव हल्यादिषट्कमुदाहायं। अन्यथा चकारद्वयमनर्थकं।। ३४२।।

बाल॰ — इनी । इन्च ईप्च इनीपौ तावन्ते येषां ते इनीवभ्माः । तस्य समूह इत्यर्थे इनीवन्ताश्च साधवो भवन्ति । खलानां समूहः खलिनी । तथा उलूकिनी पद्मिनी । एवमत्र कुन्दुमिनी नलिनी कुमुदिनीत्याद्यप्युदाहायं ॥ ३४३ ॥

कतौ अह्नां समूहः अहीनः, पुंस्ययम् । अन्यत्र आह्नम् । पर्शूनां पार्श्वं केशस्य केशिकं कैश्यं, अश्वस्याश्वीयमाश्चत्र साधूनि ।

३४४. पाश्यादयश्च लक्ष्म्याम् । याब-लादयाया।

यावाद्यन्ताः साधवः । पाश्या तृण्या धूम्या याम्या खल्या वन्या गव्या, त्राप् गोत्रा । कड्या आप्—रथकड्या रश्या ।

३४६. इनोवन्ताश्च । स्ट्रिया खलिनी उलुकिनी पद्मिनी ।

कैशिकं कैश्यश्व साधूभवतः । तथा अश्वात् निपातेन छ केशव णौ स्याताम् । अश्वानां समूहः — अश्वीयं आश्वश्व ।

अमृता०—३४५. पाश्येति । वृत्तिमाह—यावाद्यन्ता इति । याप् आदयः प्रत्यया अन्ते येषां ते यावाद्यन्ताः साधवो भवन्ति । आदि पदेन कड्यापोर्ग्रहणम् । तस्य समूह इत्यर्थे पाश्यादयो यावाद्यन्ता अर्थाल्लक्ष्मीसिद्धा एव निपात्यन्त इत्यर्थः । पाशानां समूहः पाश्या । एवमन्ये च श्रेयाः । गोशब्दात् त्राप् च, तेन गव्या गोत्रा । रथात् कड्या आप् च, तेन रथकड्या रथा, याप च, रथ्येति ।

अमृता०—३४६. इनीवन्ता इति । इत् च ईप् च इनीपौ, तौ अन्ते येषां ते इनीव वन्ताः । तस्य समूहइत्यर्थे इनीवन्ताश्च साधवः स्युः । खलानां समूहः खलिनी । यावन्तः खल्या तु दिशतः पूर्वत्र । उलुिकन्यादयस्तु नित्यमेवेति ज्ञेयम् । एवञ्च कुमुदिनी निलिनी कुटुम्बिनीत्यादयः ।

बाल० चरु । तस्य समूह इत्यर्थे चरणेभ्यो धर्मवत् प्रत्ययाः स्युः । कठानां समूहः काठकिमत्यत्र गोत्रचरणाभ्यां वुर्नृ सिंह इति वुः । छान्दोग्यमित्यत्र छन्दोगौक्थिक यज्ञिक वहवृच नटेभ्यो ण्यराम इति ण्यः । आथर्वणिमत्यत्र आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति केशवण इकलोपश्च ॥ ३४४ ॥

बाल० — अचि । तस्य समूह इत्यर्थे अचितु हस्तिधेनुभ्यो नृसिंहठः स्यात् । अपूपानौ समूहः आपूपिकं । तथा हास्तिकं । चतुर्भुजान्तादितीत्यनेन ठस्य कः, धेनुकमिति । प्रकरणमुपसंहति उक्तमिति समूहेऽर्थे उदाहरणमुक्तमित्यर्थः ॥ ३४५ ॥

बाल०—तद । वृत्तिमाह अत्रेति । अत्रार्थे तदधीते नाम्नो यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अयमपि प्रभुश्च एवमुत्तरत्रापीत्युक्तत्वात् । किञ्च, अधीत इति कर्त्तरि विहिताच्युतः ते सिद्धं । वेत्तिप्रभृतीनां वेदादयो न वेत्यनेन निपातनाद्वेदेत्यपि कर्त्तिरि विहितितिप् सिद्धं । अतस्तत्तितिकयाकर्त्तेव प्रत्ययवाच्यः । यत्तु तच्छब्दवाच्यं तस्मात् प्रत्ययः । अधिकारसूत्रे प्रथमनिदिष्टविष्णुभक्त्यन्तादित्युक्तेः । वाक्यद्वयस्य पृथक्करणात् तदध्ययनकर्त्तरि तद्वेदनकर्त्तरि चप्रत्ययो वाच्यः । नतु युगपत् तदध्ययनवेदनकर्त्तर्येव ।

३४७. चरणेभ्यो धर्मवत । काठकं छान्दोग्यं अथवंगम्।

अमृता • ३४७. चरणेम्य इति । तस्यसमूह इत्यर्थं चरणेभ्योऽर्थाद् वेदैकदेशेभ्यो धर्मवत् प्रत्ययाः स्यः । चरणाद्धर्माम्नायो रिति वक्ष्यमाणेन वक्ष्यमाणेन यथा धर्माथे निसह वरामादयः प्रत्यया भवन्ति तथैव समृहार्थे ऽपि त एव भवन्तीत्यर्थः । काठकमिति —कठमधीयतेविदन्तिवेति केशव ण:, ततः कठ-चरकाभ्यामिति तस्य महाहर:-कठाः, तेषां समूह इति गोत्रचरणाभ्यामिति नसिंह वू:, वोरक:--काठकम् । एवं कालापकम् । छान्दोग्यमिति - छन्दोगीक् थिकेत्यादिना ण्यरामः । आथर्वणमिति - आथर्वणिकस्येक-लोपश्चेति केशवण इक लोपश्च।

वाक्यभेदेऽप्येकयोगकरणादध्ययनसाहचर्याच्च यस्य वेदनमध्ययनञ्च सम्भवति तस्मादेव प्रत्ययः । अस्मादेव महापुरुषादेवीचकान्मुख्यात् सञ्जूर्षणादिशब्दान्न प्रत्ययः । यतः सञ्जूषणादेर्वेदनमेव सम्भवति नत्वध्ययनं । यद्य पचारात् सञ्जूषणादिग्रन्थे वर्त्तते तदा तदादेरध्ययनं वेदनन्त्र सम्मवतीति गौणादपि प्रत्ययः स्यात् तेन सङ्क्षणादिशब्देन तत्प्रतिपादकप्रन्य उच्यते यदा तदा तमधीते वेद वेति सङ्घर्षण इत्यादि । वैयाकरण इति सामान्यतः केशवणः वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनादेशेत्यनेन ऐयादेशः । ज्योतिरधीते वेद वेति ज्यौतिषः विष्णुपदान्तत्वाभावादत्र न ऐयादेशः। छन्दोऽधीते वेद वेति छान्दस इति। एवम्त्सर्गे सिद्धत्वात् यथासम्भवमन्येऽपि केशवणान्ता उदाहार्याः ॥ ४४६ ॥

बाल० - कर् । तदधीते वेद वेत्यर्थे क्रत्विशेषात् उक्षादिप च भ्यश्च अकल्प-पुर्वाल्लक्षणकल्पसूत्रान्ताच्च परो माधवठो भवति । अभ्निष्टोममधीते वेद वेति आग्निष्टो-मिक इति अग्निष्ट्रदादयो यज्ञे इत्यनेनात्र पत्व । अग्निष्टोम इति कत्विशेषस्तस्य कर्म-स्वरूपत्वादध्ययनं न सम्भवति वेदनन्तु सम्भवत्येव तस्मात्तत्सहचरितग्रन्थाध्ययनद्वारेण तदध्ययनं तद्वेदनञ्च वक्तव्यं। कतुविशेषादिति पृथङ्निदेशात् कतुविशेषमात्रवाचकस्यात्र ग्रहणं, तेन ज्यौतिष्टोमिक इत्यादिरिं। उक्यादेख्दाहरणमीकथनधीते वेद वेत्यर्थः पूर्ववत् । उपचारादत्रोक्थशब्द औक्थिक्यार्थे इति जुमरः । यद्यप्युक्थशब्दः सामविशेष-मेवाभिधत्ते तथाप्यत्रीक्थिक्यार्थः। औक्थिक्यस्तु उक्रथाख्यसाम्नो लक्षणग्रन्थः प्रति-पादितस्तस्मात् सामवाचके उक्थणब्दे नायं प्रत्ययोऽनिभधानादित्यभिप्राय इति त्रीका-कृच । सामविशेषवाचकस्याप्युक्थस्याध्ययनं वेदनञ्च सम्भवतीत्यस्माकं ग्रन्थकृतात् विशेषो न कृतस्तेनोभयत्रापि प्रत्ययः । इत्यादीत्यादिपदेन याज्ञिकः लौकायतिकः नैयायिक: नैयासिक इति । लक्षणान्तादेख्दाहरणं दश्यंते तथेति । गवां लक्षणं गोलक्षणं तदधीते वेद वेति गौलक्षणिक:। एवं प्राथमकल्पिक: ब्राह्मसूत्रिक इति । नेहेति कल्प-पुर्वत्वादिति भेष:। यद्यपि काल्पसूत्र इत्येव प्रत्युदाहृत तथापि अकल्पपूर्वादित्यस्य लक्षणान्तकल्यान्तयोरिप विशेषणत्वात् काल्पलक्षणः काल्यकल्प इति चोदाहायं। किम्वा अकल्पपूर्वीदित्यस्य लक्षणान्तादेविशेषणत्वेऽपि शिष्टाचारात् काल्पसूत्र इत्येव प्रत्युदाहती नान्याविति ॥ ३४७॥

३४८. अचित्त-हस्ति-धेनुभ्यो नृसिंह ठः । आपूपिकं हास्तिकम् । चतुर्भुजान्तादिति-धैनुकम् । उक्तं समूहे । ३४६. तदघीते वेद वा।

अमृता०-३४८. अचित्तेति । तस्य समूह इत्यथे अचित्तवाचिशब्दात् हस्तिन स्तथा धेनोश्चोत्तरे नृसिंह ठः स्यात् । तत्रापूपिकमिति अचित्तोदाहरणम् । हस्तिनां सम्हा हास्तिकम् , नान्तस्येति संसारहरः, चतुर्भुजान्तादित्यादिना उस्य कः धैनुकम् । समृहाधिकारः सम्पूर्णः ।

अमृता॰--३४६, तदिति । तदवीते तद्वेद वेत्यर्थे नाम्नो यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यधिकार:। तच्छव्द वाच्यात कर्मपदात् प्रत्यय:, किन्त तत्तत् क्रियाकर्ता हि

बाल०-विद्या । तदधीते वेद वेत्यर्थे विद्यान्ताच्च माधवठो भवति । अङ्गक्षत्र-धर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तात् न भवति । आख्या । तदधीते वेद वेत्यर्थे आख्यानाख्यायिकेतिहास-पूराणेम्यश्च माधवठः स्यात् । वस । पूर्ववदर्थे वसन्तादिभ्यश्च माधवठो भवति । तत्र विद्यान्तास्था । वैष्णविव्यामधीते वेद वेति वैष्णविविद्यकः । एव शैवविद्यिकः ब्राह्म-विद्यिक इत्यादि । नेह निषेधादिति शेष: । अङ्गविद्या व्याकरणादि तदधीते वेद वेति सामान्यात् केशवणः आङ्गविद्यः। तथा क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः। एवं त्रैविद्य इति त् त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या इत्यस्मात् योगविभागादित्यनेन श्यामरामसिद्धात् केशवणं विधाय साधनीयं अन्यथा त्रिराम्याश्चेत्यनेन प्रत्ययस्य महाहरः स्यात् । नन् यद्यङ्गादि-पूर्वादन्यस्माद्विद्यान्तान्माधवठस्ति कथं चातुर्विद्य इत्याक्षेपे समादधाति चातुर्विद्य इति । चतसूर्षु विद्यासु कुशल इति तद्धितार्थत्रिरामी। आख्यानेत्यस्य रूपाक्षि यथा आख्यानाख्या-यिकेत्यनयोः स्वरूपस्य न ग्रहणं किन्तु वाचकस्यैव सम्भवत्वात् । आख्यानं ग्रन्थान्तर्भत-मुपक्षेपागतस्य वर्णनं, आख्यायिकातु प्रबन्धविशेषः। यवकीतमधिकृत्य कृतमाख्यानं यावकीतं तदधीते वेद वेति यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता तामधीते वेद वेति वासवदत्तिकः । यावक्रीतेत्यादेः प्रत्येकमप्याख्यानाख्या-यिकात्वं न यथाक्रममित्यपि बोद्धव्यं। उक्तश्वान्यैः। यवक्रीतं वासवदत्ताश्वाधिकृत्य कृतमाख्यायिका चेति । इतिहासमधीत इत्यादि ऐतिहासिकः । एवं पौराणिकः । वसन्त ऋतुविशेषस्तस्याध्ययनं न सम्भवति वेदनन्तु कष्टकल्पनया घटते तेन यो वसन्ते नियमेन पठ्यते यत्र वा वसन्तो वर्ण्यते स वसन्तसहचरितग्रन्थस्तमधीत इत्यादि वासन्तिक इति । वसन्त वर्षा शरद् हेमन्त शिशिर प्रथमगुण चरमगुण आत्मगुण आथर्वण अथर्वन् पुनरुक्त चर्चा कमेतर श्लक्षण संहिता वृत्ति गण आयुर्वोद द्विपदा त्रियदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प लक्ष लक्षण अनुषु संधातेति वसन्तादिर्गणः । किञ्चात्र वर्षाच शरच्चेति रामकृष्णं समासान्तारामप्रत्ययश्व कृत्वा वर्षाशरदेत्यरामान्तपाठो न्यासे व्यवस्थितः। शरदिति विष्णुजनान्तं शब्दद्वयञ्च एतदन्येषां मतं ॥ ३४८ ॥

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ज्यौतिषः छान्दसः।

३५०. क्रतुविशेषादुक्थ-यज्ञ-लोकायत-न्याय-न्यासेभ्यो लक्षण-कल्पसूत्रान्ताच्चाकल्पपूर्वात् माधवठः ।

आग्निष्टोमिकः औक् थिक इत्यादि । तथा गौलक्षणिकः प्राथमकित्पकः ब्राह्मसूत्रिकः । नेह—काल्पसूत्रः ।

३४१. विद्यान्ताच्च नत्वङ्गक्षणधर्म-त्रि-पूर्वात् , आख्यानाख्यायि-केतिहास-पुराणेभ्यश्च, वसन्तादिभ्यश्च ।

प्रत्ययेन बाच्या भवतीति ज्ञेयम् । वैयाकरण इति सामान्यतः केशवणः, वृष्णीन्द्रस्थान चतुःसनादेशेत्यादिना ऐय् । ज्यातिरधीते वेद वेति पूर्ववत् केशवणः । एवं छान्दस इति च ।

अमृता०—३५०. कित्वित । तदधीते वेद वेत्यर्थे क्रतुविशेषात्, उक्षादि पश्चम्य स्तथा अकल्प पूर्वात् लक्षण कल्प सूत्रान्ताच्च माधव ठः स्यात् । सर्वत्र ह्यर्थद्वयं प्रयोक्तव्य-मिति तु नियमाभाव इति दर्शयति—आग्निष्टोमिक इति । क्रतुविशेषस्याग्निष्टोमस्या-ध्ययनायोगाद् वेदनमेवात्रार्थः । एवं याज्ञिक इति च । उक्ष प्रभृतिभ्यस्तु द्वयोरेवार्थयोः प्रत्ययो ज्ञेयः । इत्यादि पदेन—लोकायतिकः नैयायिकः नैयासिक इति । गवां लक्षणं गोलक्षणं, तद् वेत्ति, तथा तन्नामानं ग्रन्थमधीते वा गौलक्षणिकः । एवं प्राथमकित्पक इति द्वयम् । काल्पसूत्र इति कल्पणब्दपूर्वत्वान्नमाधवठः, किन्तु सामान्येन केशवणः । एवं काल्पलक्षणः काल्पकल्प इति च ।

अमृता॰—३५१. विद्योति । तदधीते वेदवेत्यर्थे विद्यान्ततशब्दात् माधवठः स्यात्, किन्तु अङ्ग-क्षत्र-धर्म-त्रि-पूर्वाद् विद्यान्तादसौ न भद्वति । तथा आस्यातादि चतुश्यो

बाल०—पदो । तदधीत इत्यादि पूदोक्तें ऽर्थे केशवठेन सह पदोत्तरपदस्य पदोत्तर-पदिकः साधुः । भाष्यवृत्तिकृद्भागवृत्तेरप्येतदभीष्टं जयादित्येन त्वेतदन्यथा व्याख्यातं पदशब्द उत्तरस्थितो यत्र तत् पदोत्तरपदं, तेनैव पूर्वपदिक इति पदोत्तरपदिक इत्यप्युदा-हृतश्व । शत । तदधीत इत्यादि पूर्वोक्तेऽर्थे केशवठेन सार्द्धं शतपथपष्टिपथयोः शतप्थिक-षष्टिपथिकौ साधू भवतः ॥ ३४६ ॥

बाल० — कमा। कमादिभ्यः पूर्वोक्ते ऽथै वुर्भवति। कममधीते वेद वेति वुरकः कमकः। तथा पदमधीत इत्यादिपदकः। प्रकारान्तरेण कमादिगणं दर्शतित एविमिति। अत्र सामन्नित्यपि कश्चित् पठित ॥ ३४०॥

विद्यान्तात्-वैष्णविविद्यकः । नेह—आङ्गविद्यः । चातुर्विद्य इति तु कुशलार्थे । आख्यानेति—यावक्रीतिकः, वासवदित्तकः । ऐतिहासिकः पौराणिकः वासन्तिकः ।

३५२. पदोत्तरपदिकः साधुः, शतपथिक-षष्टिपथिकौ केशवठेन साध् ।

वसन्तादिभ्यश्च माधव ठो भवति । वैष्णव विद्या भक्तिः, तां वेत्ति, तदिधकृतग्रन्थमधीते वेति वैष्णव विद्यिकः । एवं ब्राह्मविद्यिकः धानुर्विद्यिकः धानुर्विद्यिक इत्यादि । अङ्गविद्या शिक्षा कल्प व्याकरणादि वेदाङ्गविषयिनी विद्या । अत्राङ्ग पूर्वत्वान्न माधव ठः, किन्तु केशवणः । एवं क्षात्रविद्यः, धार्मविद्यः, इति च ।

ननु चातुर्विद्य इत्यत्र कथं न माधव ठः ? इत्याशङ्कच समाधत्ते—कुशलार्थं इति । चतमृषु विद्यासु कुशल इत्यर्थे केशवणः । आख्यानेति—आख्यानं ग्रन्थान्तर्भूतं प्रसङ्गागत वस्तुवर्णनम्, आख्यायिका प्रबन्धविशेष इति भेदः । आख्यानाख्यायिकयो नंहि स्वरूपग्रहणं किन्तु वाचकस्यैवेति दर्शयति—यावक्रीतिक इति । यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यान यावकोतं, तदधीते वेद वेति यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता, तामधीते वेद वेति वासवदत्तिकः । इतिहासः पुरावृत्तः, तमधीत इत्याद्यर्थे ऐतिहासिकः । एवं पौराणिक इति । वसन्त स्तद्विषयवणित ग्रन्थविशेषस्तमधीत इति वासन्तिकः ।

अमृता० — ३५२. पदेति । तदधीते वेद वेत्यर्थे केशवठेन सह पदोत्तरपद शब्दस्य पदोत्तरपदिक इतिसाधुः स्यात्, तथा शतपथ षष्टिपथयोः केशवठेन शतपथिक षटिपथिकौ साधूभवतः । सामान्येन केशव णे प्राप्ते तदपवाद केशवठस्य विधानं निपातफलम् ।

बाल०—अनु । पूर्वोक्ते ऽर्थेऽनु ब्राह्मणीति नान्तः साधूः । नान्त इति सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते । किञ्चानुब्राह्मणीनन्त इति पाठरचेत्तदा सुगमस्तथा सति ब्राह्मणाख्यो वेदैकदेश-स्तरसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणशब्देनोच्यते सादृश्येऽव्ययीभावात् । ततोऽनुब्राह्मणशब्दोन्नि-सत्तरसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणशब्देनोच्यते सादृश्येऽव्ययीभावात् । ततोऽनुब्राह्मणशब्दोन्नि-पातादिन् प्रत्ययः । अस्त्यर्थेन इना सिद्धमिति चन्द्रेन यदुक्तं यद्युक्तं तद्यीते वेद वेत्यर्थे उत्सर्गसिद्धकेशवणेन बाधा स्यात् ॥ ३४१ ॥

बाल०—सर्वा। तदधीते वेद वेत्यर्थे सर्वादेः सर्वपूर्वात् सादेः सरामपूर्वाच्च नाम्नः विराम्याश्च सामान्यसिद्धकेशवणस्य महाहरः स्यात्। प्रोक्त। पूर्वोक्तेऽर्थे प्रोक्तप्रत्ययान्ताच्च नाम्नस्तिद्धकेशवणस्य महाहरो भवति। सङ्ख्या। सङ्ख्या प्रकृतिर्यस्य तत् सङ्ख्या-प्रकृति तच्च तत् सृत्रश्चे ति सङ्ख्याप्रकृतिसूत्रं तस्मात् क उद्धवो यस्य तत् कोद्धवं तस्मात्। कोद्धवात् सङ्ख्याप्रकृतिपूर्वाच्च तिद्धकेशवणस्य महाहरः स्यात् पूर्वोक्तेऽर्थे। सववेदमधीते वेद वेति सर्ववेदो वाक्तिको ग्रन्थिवशेषः तेन सह वर्त्तमानो यो ग्रन्थः स सर्वाक्तिकः। कत्पाप्रकृतिपूर्वाकोश्वरः पश्च कल्पानधीते वेद वेति पश्चकल्पः। अत्र तिद्धतार्थे

यालायना कता

8368

* श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् *

३५३. क्रमादिभ्यो वः।

क्रमकः पदकः । एवं शिक्षा मीमांसोपनिषद्भ्यः ।

३५४. अनुबाह्मणी नान्तः साधुः।

प्रकाशियदि ३५५. सर्वादेः सार्वे स्त्रिराम्याश्च महाहरः, प्रोक्तप्रत्ययान्ताच्च, संख्याप्रकृतिसूत्राच्च कोद्धवात् ।

सर्ववेदः सर्वात्तिकः पश्चकल्पः । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, तदधीते वेद वा पाणिनीयः । अष्टकं पाणिनिसूत्रं, तदधीते वेद वा अष्टकः । तदधीते वेदेति निवृत्तम् ।

अमृता॰--३५३. क्रमेति । तदधीते वेद वेत्यर्थे क्रमादिभ्यो वु: स्यात्, वोरक: । अइ द्वयस्येत्यरामहर:-क्रमक:। क्रमादेर्गणं निर्दिशति-एविमत्यादिना। अत्र सामन् शब्दञ्च केचित् पठन्ति।

अमृता॰ -- ३५४. अनु इति । प्रोक्तार्थेऽनुत्राह्मणशब्दादिन् प्रत्ययेन अनुत्राह्मणीति साधः स्यात् । केशवणस्यापवादार्थं साधुत्वम् । इहब्राह्मणो वेदैकदेशः, तत् सहशो प्रन्थोऽ नुबाह्मणः।

अमृता॰ -- ३४४. सर्वादेरिति । तदधीते वेद वेत्यर्थे सर्वादैः (सर्व पूर्वात्), सादेः सरामपूर्वात् नाम्न स्तथा त्रिराम्याश्च सामान्यप्राप्त केशव णस्य महाहरो भवति । प्रोक्ते ति—तेनप्रोक्तमित्यर्थे विहितप्रत्यान्ताच नाम्न उक्तार्थे केशवणस्य महाहरो भवति । संख्येति-कउद्धवो यस्य स कोद्धवः । संख्या प्रकृति मूलं यस्य तत् संख्याप्रकृति, तच तत्सूत्रव संख्याप्रकृतिसूत्रम् । कोद्धवात् संख्या प्रकृति सूत्राच नाम्न स्तदधीत इत्याद्यर्थे केशव णस्य महाहरो भवति।

सर्ववेदमधीते वेद वेति केशवणः, तस्यात्र महाहरश्च । वात्तिको वृत्ति ग्रन्थविशेषः, त्तेन सह वर्त्तमानः सर्वात्तिकः, तमधीते वेद वेति पूर्ववन्महाहरः । कल्पो वेदाङ्गविशेषः । पश्च कल्पानधीत इत्याद्यर्थे त्रिरामी । एवमेककल्प इत्यादि । अष्टी अध्याया यत्र तदष्टकं पाणिनि सूत्रम् । एवं द्वादशकाः मीमांसकाः पञ्चकाः सौपद्मा इत्यादयः । समाप्तोऽध्य-यनाद्यधिकारः।

त्रिरामी । एकमेककल्पः द्विकल्प इत्यादि । शेषद्वयस्य वाक्योदाहरणे स्पष्टे । पाणिनीय-मित्यादिवृष्णीन्द्राच्छरामः ॥ ३४२ ॥

बाल०—तेन । वृत्तिमाह अत्रेति । तेन हष्टे सामनि वाच्ये यत्तत्पदवाच्यं तस्मानाम्नो यथाविहितं प्रत्ययः स्यादिति निर्गलितोऽर्थः । अयमपि प्रभुश्च । वाशिष्ठमिति सामान्यात् केशवणः । अग्निना दृष्टं साम आग्नेयं। अत्राग्निकलिभ्यां माधवढ इति हः ॥ ३४३ ॥

बाल० — वाम। तेन हष्टं सामेत्यर्थे यरामेण सह वामदेवस्य वामदेव्यं साधू ॥३५४

तद्धितप्रकरणम्

9394

३५६. तेन हष्टं साम।

अत्रार्थेऽपि यथाविहितं स्यात् । वशिष्ठेन दृष्टं साम वाशिष्ठं आग्नेयम् ।

३५७. वामदेव्यं साधु । वामदेवे दे वे नाम

३४८. हुछ्टे सामनि जाते च केशवणो वा चिदिष्यते। औशनंसाम औशनसं वा, शातिभवः शातिभवजो बालः ।

३४६. गोत्राद् वुर्नृसिंहः। गार्गकम्। दृष्टं साम निवृत्तम्।

अमृता०-३४६. तेनेत्यधिकार सूत्रम् । तेन दृष्टमित्यर्थे साम्निवाच्ये तत् पद-वाच्यात् नाम्नो यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । दृष्टपदेनालोचितार्थो बोध्यतेऽत्र । वाशिष्ठ. मिति सामान्येन केशवणः । आग्नेयमिति -अग्निकलिभ्यां माधव ढः ।

अमृता॰ - ३४७. वामेति । तेन दृष्टं सामेत्यर्थे यरामेण वामदेवस्य वामदेव्यमिति साधु स्यात् । पूर्ववत् निपाताभिप्रायो बोध्यः ।

अमृता०--३४८. दृष्टे ति । तेन दृष्टमित्यर्थे, तत्र जात इत्यर्थे च विहितो यः केशवण: स चित् वा इष्यते, तेन संसारहर: स्यादिति भाव: । उशनसा दृष्टं सामेति संसारहरपक्षे औशनं, तदभावे औशनसम्। एवं विशते स्ति हर:-वैशं वैशतमिति। शतभिषजि जातः शातभिष इत्यादि द्वयम् ।

अमता०- ३५८. गोत्रादिति । तेन दृष्टं सामेत्यर्थे गोत्र प्रत्ययान्तात् नृसिंह वुः स्यात् । गार्ग्येण दृष्टं सामेति बुः, वोरकः, विष्णूजनात्तद्धितेति यरामहरः-गार्गकम् । दृष्टं सामेत्यधिकारः समाप्तः।

बाल०-हिन्दे। हिन्दे सामिन जाते चार्थे विहितकेशवणो वा चिदितीष्यते वक्तव्य-मित्यर्थः । उशनसा हृष्टं सामेति औशनमित्यादिद्वयं । एवं विशतेस्तिहरश्चितीत्यनेन वेंशं वेंशतं वेति । प्रसङ्गाज्जातार्थेऽपि दर्शयति शातिभव इत्यादि शतिभवजो जात इत्यर्थः ॥ ३५४ ॥

बाल०-गोत्रा। तेन हष्टं सामेत्यर्थे गोत्रप्रत्ययान्तानृसिंहो वुर्भवति। गार्थेण दृष्टं सामेति वुः विष्णुजनात्ति द्वितेति यरामहरः ॥ ३५६ ॥

बाल०-तेन । वृत्तिमाहात्र चेति । अत्रार्थेच तत्पदवाच्यान्नाम्नो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । अयमपि प्रभूश्च । वास्त्र इत्यत्र सामान्यात् केशवणः ॥ ३५७ ॥

बालः -- पाण्ड । तेन परिवृतो रथ इत्यर्थे पाण्डुकम्बलात् इन् भवति । पाण्डु-कम्बरेन परिवृतो रथः पाण्डुकम्बलीति ॥ ३४८॥

३६०. तेन परिवृतो रथः।

अत्र च यथास्वं प्रत्ययाः स्युः । वस्त्रेण परिवृतोरथो वास्त्रः ।

३६१. पाण्डु कम्बलादिनिः। इति प्रत्यमः

पाण्डुकम्बली। र्यः

३६२. द्वैप-वैयाघौ तच्चर्मणा परिवृते रथे साधू।

अमृता॰ — ३६०. तेनेत्यर्थाधिकार: । रथश्चेद् वाच्य स्तर्हि तेनपरिवृत इत्यर्थे तत् पदवाच्यान्नाम्नो यथा विहितं प्रत्ययःस्यात् ।

अमृता॰—३६१. पाण्डिवति । तेतपरिवृत इत्यर्थे रथे वाच्ये पाण्डुकम्बल शब्दादुत्तरे इनि: स्यात् । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथ: पाण्डुकम्बली ।

अमृता॰-३६२. द्वैपेति । तयो द्विप-व्याध्रयोश्चर्म तच्चर्म, तेन परिवृते रथे वाच्ये

बाल०—द्वैप । तयोद्वीपव्याघ्रयोश्चर्म तच्चमं तेन परिवृते रथे वाच्ये केशवणेन सह द्वीपव्याघ्रयोद्वीपवैयाघ्रौ साधू भवतः । तच्चमंणेत्यस्य साम्याय द्वीपव्याघ्रशब्दाभ्यां लक्षण्या द्वीपचर्म ब्याघ्रचर्मणी लक्ष्येते । किं वात्र निपातनादुभयत्र चर्मणोऽप्रयोगः । केशवण एवात्र निपातफलं । ऐयादेशस्तु वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनेत्यनेन सिध्यत्येव । स्वमतं परेषां मतेन परिपुष्णाति शकटेति । शकटादि अपि रथत्वेन पण्डिता मन्यन्ते इति क्षीर-स्वाम्याह । टित्वादीप् द्वैपीति । एतद्वाच्यश्व दर्शयति गन्त्रीत्यादि ॥ ३५८ ॥

बाल०—नक्ष । अत्रापीति विवरणं । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यर्थे नक्षत्रवाचकाच्छ-दाद्यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात् । अयमेव विभुश्च । पुष्येण युक्तमित्यत्र अह इति शेषः । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीत्यनेन यरामहरः पौषमह इति । एवमिति । मघया युक्ता रात्रिः माघी रात्रिरित्यनयोः सामान्यात् केशवणः । एवमन्यान्यप्युद्धानि । किञ्च, सामीप्यादत्र नक्षत्रशब्दश्चन्द्रवाचीति जुमरः । ननु कालस्य नित्यत्वात् विभुत्वाच्च सर्वदैव नक्षत्रेण योगस्तत् कथं पौषादिभिः कालविशेषोऽभिधीयतामिति चोद्यपरीहारमाह सामीप्यादिति । यदा यन्नक्षत्रसमीपवर्त्ती चन्द्रो भवति तदा तन्नक्षत्रनामा भवतीति । सामीप्यात् यथा, शङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाशब्देन तत्समीपतीरमधीयते तथा नक्षत्रेणापि चन्द्रो-ऽभिधीय इति विशिष्टसमीपर्वत्तिना चन्द्रसमसः कालस्य योगः सम्भवति व्यभिचरति चिति । तट्टीका त्विति विशेषो गोस्वामिना न कृतः प्रयोजनावश्यकाभावात् । कालः कि किमर्थ कालविधायित्वा भावात् पुष्येणेति वाक्यस्यैव विश्वान्तिः ॥ ३६० ॥

बाल॰—राम। नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यर्थे रामकृष्णसमासान्तात् नक्षत्रात् छरामो वा भवति। सिन्निहितयोरेव नक्षत्रयोः रामकृष्णेऽयं विधिः न दूरान्तरितयोः यतस्तयोरेकिस्मन्नहिन चन्द्रमसापि सामीप्यं न घटते। राधाच अनुराधाच राधानुराधे ताभ्यां युक्तः कालस्तिद्विशेषो वा राधानुराधीय इत्यादि। पक्षे सामान्यतः केशवणः राधानुराध इत्यादिच॥ ३६१॥

शकटाद्यपि रथत्वेन मन्यन्त इति क्षीर स्वामी । द्वैपीगन्त्री, द्वैपमर्ण इति । परिवृतो निवृत्तः ।

३६३. नक्षत्रेण युक्तः कालः।

अत्रापि यथास्वम् । पुष्येण युक्तं पौषमहः । एवं माघी रात्रिः । कालः किम् — पुष्येण युक्तः शशी ।

केशवणेन सह द्वौप वैयाच्यौ साध्यभवतः । ऐयादेशस्तु सिद्ध एव । रथत्वेन मण्यत इति— पश्चिमदेशे माथुरादौ प्रसिद्ध एव । गन्त्रीति द्वैपीत्यस्य वाच्यः । रथ विशेष इत्यर्थः । द्विपो व्याध्य जातिभेदः । एवमर्णश्च रथविशेषो वाच्यः । समाप्तोऽयमधिकारः ।

अमृता० — ३६३. नक्षत्रेणेत्यधिकारः । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यर्थे नक्षत्र वाचका-स्नाम्नो यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । पौषमित्यादौ सामान्यतः केशवणः । तिष्य-पुष्ययो र्नक्षत्राणीति यरामहरः । प्रत्युदाहरति—पुष्येण युक्तः शशीति । अत्र कालवाच्याभावात्र प्रत्ययः किन्तु वाक्यमेव तिष्ठति ।

बाल० — पौषा । नक्षत्रयुक्तायाः पौर्णमास्या अधिकारेण मासे वाच्ये पौषादयः प्रयोगा निपान्यन्ते । अह्नो रात्रेश्च यथा कालविशेषवाचिता तथा पौर्णमास्या अपीति वाक्येन प्रदर्शयति पौषीति । पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी सा अत्र मासे इति निपातात् केशवणः अ इद्वयस्येतीरामाहरः पौष इति । एविमिति माघी पौर्णमास्यत्र माषुः । फाल्गुणी पौर्णमास्यत्र फाल्गुण इत्याद्या एकादश । सर्वत्रैव पौर्णमासीत्यस्यात्रयोगः पौष्यादेविच्यत्वेन निर्देशात् । पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासेतु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैव-मेकादशापरे इत्यमरः ॥ ३६२ ॥

बाल० — यत्र । इदानीं विशेषप्रतिपादकानि चत्वारि सूत्राणि युगपदाह यतेत्या दिना । यत्र यत्र चैविन्वधानि कार्याणि सच सच स्मरहरसंग्र इत्यन्वयः । यत्रेति । यत्र महाहरे प्रकृतेनिङ्गस्य तद्वचनस्य प्रकृतेनेचनस्यैकत्वादेश्च प्रत्यावृत्तिः पुनरावृत्तिर्भवित्त स महाहरः स्मरहरसङ्गः स्यात् । यत्र चेति । अत्र चशव्दस्यानुत्तसमुच्चयार्थत्वादुत्तरत्राणि यत्र यत्रेत्यध्याहार्यं । यत्र पुनर्महाहरे हरीतक्यादिषु प्रयोगेषु तिल्लङ्गस्यैव हरितक्यादीनां लङ्गस्यैव प्रत्यावृत्तिनं वचनस्य स चापि महाहरः स्मरहरसङ्गः । खलेति । यत्र खलितकादिषु तद्वचनस्यैव प्रत्यावृत्तिनं तिल्लङ्गस्य स चापि स्मरहमङ्गः । समेति । बहुवचनं विषयो गोचरो यस्य तद्वहुवचनंविषयं तच्च तदुत्तरपदच्चेति बहुवचनविषयोन्तरपद-सम्बन्धिनोरेव तयोलङ्गिवचनयोः प्रत्यावृत्तिः स इत्यादिः पूर्ववत् । अयं लुपसंग्र इत्यन्ये पण्डिता वदन्ति । यथेति । क्रमेण दश्येत इत्यर्थ । वङ्गा इति बहुषु लक्ष्मीं विनेत्येनेन केशवणस्य महाहर इत्युक्तं । तेषां वङ्गानां निवास इत्यथ वक्ष्यमाथकेशवणस्य जनपदे स्महरः स्यादित्यर्थः । बङ्गा जनपद इत्यत्र प्रकृतिलङ्गवचनयाः प्रत्यावृत्तिः चातुर्श्वकस्य स्महरः स्यादित्यर्थः । बङ्गा जनपद इत्यत्र प्रकृतिलङ्गवचनयाः प्रत्यावृत्तिः चातुर्श्वकस्य

३६४. रामकृष्णाच्छरामो वा ।

राधानुराधीयः कालः, अहोरात्रो वा।

३६४. पौषादयो मासे निपात्यन्ते । आसार्ये पुललीके क्षाति लाखु पौषी पौर्णमास्यत्र पौषः । एवं माघाद्याः ।

३६६. यत्र प्रकृतिलिङ्गस्य तद्वचनस्य च प्रत्यावृत्तिः, यत्र च

अमृता॰—३६४. रामेति । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यर्थे रामकृष्ण समासान्तात् नक्षत्रात् छरोमो वा भवति । पक्षे केश्ववण एव ।

अमृता॰—३६४: पौषेति । नक्षत्रयुक्त पौर्णमास्या उपलक्षिते मास्ये वाच्ये पौषा-दयः प्रयोगा निपात्यन्ते । पौर्णमास्या अपि कालवाचित्वमस्ति । तेन पुष्येण युक्ति ति केशवणः, ईप् पौषी पौर्णमासी, सा विद्यते यत्र स पौषो मासः । एवं माघी पौर्णमासी अत्रेति माघः । एवं फाल्गुण इत्याद्या दश ।

अमृता०-३६६. संज्ञासूत्रचतुष्टचमाह-यत्रेति । यत्रसमाहारे प्रकृते लिङ्गस्य

स्मरहर इत्यधिकारादनन्तरं तन्नाम्नि देशे इति वक्ष्यमाणलक्षणेनन जनपदवाच्य यः स्मरहरो वक्ष्यते तेन स्मरहरेण बङ्गा इति जनपदस्य विशेषणमिति । हरीतक्याः फलानीत्यर्थे वक्ष्यमाणकेश्रवणस्य पुष्पफलमूलेषु स्मरहरो बहुलमिति स्मरहरः । हरि-तक्यः फलानि प्रकृतेर्लङ्गस्यंवात्र प्रत्यावृत्तिनं वचनस्य तथा सति हरितकी स्यात् । अतो वाच्यानुरूपं वचनं । तथेत्यारम्य वनानीतिपर्यन्ते वाक्येऽपि अदूरभवनस्य चतुरर्थत्वात् चातुर्राथकस्य स्मरहर इत्यनेनेव केश्रवणस्य स्मरहरः, खलतिकं वनानि । प्रकृतेर्वचन-स्येवात्र प्रत्यावृत्तिनं लिङ्गस्य तथा सति खलतिकः स्यात्, अतो वाच्यानुरूपं लिङ्गः । तथेति एका मथुराच वङ्गा इतिवज्जनपदार्था वहवः पञ्चालाश्चेति रामकृष्णे सति मथुरापञ्चाला इत्यत्र पाञ्चाला इत्युत्तरपदस्य तन्नाम्नि देशे इत्यनेन चातुर्राथकस्मर-हरत्या बहुवचनविषयात् तिल्लङ्गवचनयोः प्रत्यावृत्तिः । नेहेत्यत्र उत्तरपदस्य बहुवचनविषयत्वाभावादिति शेषः । पाञ्चालाश्च मथुरा चेति पञ्चालशब्दस्य जनपदार्थत्वान्वेकत्वे एव बहुवचनत्वात् मथुरया सह समासे द्वित्वमेव सङ्गच्छत इति पञ्चालमथुरे इत्यत्र द्विवचनं ।। ३६३ ।।

बाल०—स्मर । स्मरहरार्थस्य विशेषणानिव तद्वत् स्मरहरार्थबद्भवन्ति । पञ्चालाः देशः कथम्भूताः सम्पन्नाः प्राप्ताः । पुनः कथम्भूताः बहुविप्राः बहवो विप्रा यत्र तथाभूताः ॥ ३६४ ॥

बाल०—नतु । जातेः स्मरहरार्थायाः विशेणानि तद्वन्नतु भवन्ति । पूर्वेण प्राप्ते निषेधोऽयं । पश्चाला इत्यनेन जनपदजातिरुच्यते इति । रमणीय इत्यत्र पाश्चाला इतिवन्न बहुवचनं ॥ ३६४ ॥ हरीतक्यादिषु तिलङ्गस्यैव, खलितकादिषु वचनस्यैव, समासे तु बहुवचनिषयोत्तरपदसम्बन्धिनोरेव तयोः प्रत्यावृत्तिः समहाहरः स्मरहरसंज्ञः ।

लुवित्यन्ये। यथा, बङ्गस्यापत्यानि वहूनि बङ्गाः, तेषां निवास इत्यर्थे केशवणस्य स्मरहरः—बङ्गा जनपदः। हरीतक्याः फलानि हरि-तक्यः। तथा खलिकस्य गिरेरदूरभवानि बनानि खलिकम्। तथा मथुरा बहवः पञ्चालाभ्च मथुरापञ्चालाः। नेह—पञ्चालमथुरे।

वचनस्य च प्रत्यावृत्तिः पुनरावृत्तिर्भवति स महाहरः स्मरहर संज्ञः स्यात् । यत्र च महा-हरे हरितक्यादिषु प्रयोगेषु हरितक्यादीनां लिङ्गस्यैव प्रत्यावृत्ति नंतु वचनस्य सोऽपि महाहरः स्मरहर संज्ञो भवति । पुनर्यत्र खलितकादिषु तेषां वचनस्य हि प्रत्यावृत्तिः भवति नतु लिङ्गस्य स महाहरश्च स्मरहरसंज्ञः स्यात् । तथा समासे तु विषये यत्र बहु-वचनविषयो यदुत्तरपदं तत् सम्बन्धिनोरेव तयो लिङ्गवचनयोः प्रत्यावृत्तिः भवति सोऽपि महाहरः स्मरहर संज्ञः स्यात् ।

वज्जा इति—बहुषु लक्ष्मीं विनेति केश्ववणस्य महाहर उक्तः, अथ तेषां निवास इत्यर्थे वक्ष्यमाण जनपदे केश्ववणस्य स्मरहरः। अत्र प्रकृते लिङ्ग वचनयोः (अर्थात् पुंस्त्व-बहुत्वयोः) प्रत्यावृत्ति दिश्वता। चातुर्राथकस्य स्मरहर स्तन्नाम्नि देश इति वक्ष्य-माणेन स्मरहरोऽत्र ज्ञेयः, तस्य निवास इति चातुर्राधकस्यैवान्तर्भूतत्वात्। हर्तिक्याः फलानीत्यर्थे पुष्प फलमूलेषु स्मरहरो बहुलमिति वक्ष्यमाणेन केश्ववणस्य स्मरहरः। अत्र प्रकृते लिङ्गस्यैव प्रत्यावृत्ति नितु वचनस्य। तथा सित एक वचनमेव स्यात्। खलतिक मित्यत्र चातुर्राधकस्य स्मरहर इत्यनेन केश्ववणस्य स्मरहरः। अत्र प्रकृते वचनस्यैव प्रत्यावृत्ति नितु लिङ्गस्य। तथा सित पुंस्त्वमेव स्यात्। तथा मथुरा इति—एका मथुरा पञ्चालाश्च बह्वो जनपदः, तथो रामकृष्णसमासे मथुरा पञ्चाला इत्यत्र पञ्चाला इत्युत्तर-पदस्य तन्नाम्नि देशे इति चातुर्राधक केशव णस्य स्मरहरः। अत इह बहुवचनविषयोत्तर पद्यवेन तिलङ्गवचनयोः प्रत्यावृत्तिः। अथ चतुर्थसूत्रस्य प्रत्युदाहरणं दर्शयति—पञ्चालमथुरे इति। पञ्चालाश्च मथुरा चेति उत्तरपदस्य बहुवचन विषयत्विरहान्नात्र स्मरहरः। पञ्चाला इति जनपद वाच्यत्वेन एकत्वे हि बहुवचन प्रयोगात् मथुरा पदेन समासे द्वित्वं प्रयुक्तम्।

बाल० सनुष्य। मनुष्यवाच्ये समरहरे च सित विशेषणानां विशेषवत्त्वस्य निषेधः स्यात्। चन्चा तृणप्रतिमा सा इवेति इवार्थे कः प्रकृतौ संज्ञायान्त्वेति कः। मनुष्ये तस्य स्मरहरः इति चञ्चामनुष्यो दर्शनीय इत्यत्र दर्शनीये चञ्चावित्तिङ्गे न स्यात्। तदेव स्पष्टयित चञ्चेति। दर्शनीया इति प्रयोगो नाभुदित्यर्थः। प्रतिकृतौ विषये कप्रत्ययस्यैव स्मरहर इत्याह अत्रेति। तदिति तत्तस्मादेवम्प्रकारेण स्थिते स्मरहरे इत्यर्थः॥ ३६६॥

३६८. न तु जातेः । पश्चाला जनपदो रमणीयः ।

३६६. मनुष्य स्मरहरे च निषेधः।

चेश्वा मनुष्यो दर्शनीयः । चञ्चा दर्शनीया इति मा भूत् । अत्रैव प्रतिकृतौ कस्य स्मरहरः । तदेवं स्थिते,

अमृता०—३६७. स्मरेति । स्पष्टम् । सम्पन्नाः समृद्धा इत्यर्थः । बहवो विप्रा यत्र बहुविप्राः । पञ्चाला इत्येव विशेष्यः; तद्वदिति विशेषणेषु च विशेष्यविल्लगं वचनयो यथादिष्टं प्रत्यावृत्ति रितिभावः ।

अमृता०—३६८. नित्वति । जातेः स्मरहरार्थस्य विशेषणानि तु तद्वन्न भवन्ति । अत्र पञ्चाला इत्यनेन जनपदजाति रुच्यते, अतो रमणोय इति न बहुत्वम् ।

अमृता॰ — ३६६. मनुष्येति । मनुष्यवाच्ये स्मरहरे च, विशेषणानां विशेष्य-विल्लङ्ग वचनप्रत्यावृत्ति नं भवतीत्यर्थः । चञ्चा तृण प्रतिमा सा इवेति मनुष्य वाच्ये इवार्थे प्रतिकृतौ संज्ञायाञ्चेति कः, तस्य च स्मरहरः । ततो दर्शनीय इति विशेषणे चञ्चावन्न लक्ष्मीत्वम् । तदेव स्फुटयिति—चञ्चेति ।

बाल०—स्मर । कालाविशेषे वाच्ये प्रागुक्तनक्षत्रप्रयस्यैव स्मरहरः स्यादिति । वर्तमं पन्था इत्यर्थः प्रागुक्तोऽत्र केशवण एव नान्यः । अद्येत्यादि स्पष्टं । कालविशेषे विधानात् कालविशेषेतु न स्यादित्याह कालेति । तेन श्रावणीत्यत्र स्मरहरो न स्यात् ॥ ३६ ॥ ।।

बाल० — कुमा । अपूर्वपति कुमारीमूढवान् यः कुमारः स कौमारः । तत्कुमारेण तथाविद्यां कुमारीमूढवता कुमारेण उढा या कुमारी साच पुनः कौमारी । वृत्तिमाह अत्रेति । अत्रार्थे कुमारकुमार्योः केशवणेन सार्द्धं कौमारकौमारीति द्वयं साधु स्यादित्यर्थः । तथाच भट्टो हश्यते (७।६०) । उपलम्भ्यामित्यस्मात् पूर्वं पद्यार्द्धन्त्वेवं । स्त्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवल्लमां । रावणेन हृतायां सीतायां श्रीरामस्योन्मादप्रश्नोऽयं । पततां वर हे जटायो ॥ ३६८ ॥

बाल०—तत्र । तत्र भुक्तोत्मृष्टमृद्धृतिमत्यर्थे पात्रवाचकान्नाम्नः अण् स्यात् । अणिति विवरणं । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यत इत्यन्ये । शरेति स्पष्टं । त्रतार्थं स्थिण्डिले भूमो शेते इत्यर्थेऽणा सह स्थिण्डिलस्य स्थाण्डिलः साधुः स्यात् ॥ ३६६ ॥ ३७०. स्मरहरः कालाविशेषे प्रागुक्त नक्षत्रप्रत्ययस्यैवेति वर्तम । अद्य पुष्यः अद्य विशाखा । पुष्यादियुक्तं कालमात्रमत्राभिधीयते नतु तिहशेषः । कालविशेषे तु अवगी रात्रिः।

३७१. कुमारीमूढवान् कुमारः कौमार स्तत्कुमारेणोढा सा च

अत्र द्वयं साधु । उपलम्भ्यामपश्यन्तः कौमारी पततां वर इति भट्टिः।

अमृता॰ — ३७०. स्मरेति । कालस्य अविशेषे वाच्ये प्रागुक्त नक्षत्रप्रत्ययस्यैव सम्बर् हरः स्यादिति वर्तमं पन्थाः । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यर्थे केशव णस्य स्मरहरो भवतीति । फलितार्थः । अत्र दिवा रात्रि यामादि काल संज्ञा हि कालविशेषेण बोध्यते । तेन दिशतो -दाहरण द्वये तदभावेन केशवणस्य स्मरहरः । प्रत्युदाहरणे रात्रेः कालविशेषवाचित्वान्न हितत् प्रत्ययस्य स्मरहरः ।

अमृताः —३७१. कुमारीमिति । अपरिणतो जनः कुमार, उच्यते । ताहशः कुमार स्ताहशीं कुमारीमूढवांश्चेत् स कौमारः प्रोच्यते । या च कुमारी ताहशेनोढा सा कौमारी कृथ्यते । अत्रार्थे केशवणेन कौमार कौमायौं साधू भवतः । भट्टि प्रयोगेण तत् समर्थ्यते — उपलम्भ्यामिति । अस्य पूर्वाद्धं यथा — स्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवल्लभामिति । श्रीसीताहरणात् पश्चरत् तामन्वेषमाणानां कपीनां जटायुं प्रति वचनम् । ७।६२ । उपा-लम्भ्या स्तुत्यामित्यर्थः ।

बाति तत्र । संस्कृतं सत उत्कर्षाधानं । वृत्तिमाह अत्रेति । तत्र् सम्कृतं भक्ष्यचि दित्यर्थे यत्तच्छब्दनिर्दिष्टं तस्माद्यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । खबुविषदम्भयवहार्यं भक्ष्यमिति जयादित्यादिभिरत्र रूढिरूपमुक्तं । तत्र भृष्टमुद्गादि खवं अभ्यवहार्यं ओदनादि विषदमभ्यवहार्यं । भ्राष्ट्र इति वाक्योदाहरणे स्पष्टे ॥ ३००॥

बालं - उख्य । वृत्तिमाह अत्रेति । अत्रोक्तार्थे उख्याद्यौदिश्वत्कान्ता इत्येते षट्ट् यरामादिभिश्चतृभिर्यथायोग्यं साधवो भवन्ति । केशवणरामेण चेत्यत्र चशब्दात् माधवठः रामेणापि सहेति योज्यं । एषु । सर्वत्रैव तत्र संस्कृतं भक्ष्यमिति वावयं योज्यं । किञ्च, क्षोरे संस्कृतस्य खवविषदत्वं नास्तीति अभ्यवहरणीयमात्रभक्ष्यमिति ज्यादित्यादिभिः क्षेरेयी यवागूरित्युदाहृतः । दाधिकमिति तेन संस्कृतमित्यनेनापि सिद्धं भविष्यति, एतदर्थे भवनार्थन्त्वत्र दिशतं । दध्न्यधिकरणे यद्द्रव्यान्तरेण संष्क्रियते यद्नेनोच्यते इति न्यासश्च । दिध्न संस्कृतमित्यर्थविवक्षायां टण् मा भूदित्याहुराचार्याः, किन्तु न किञ्चद्र्धन संष्क्रियमणि प्रसिद्धमस्ति यस्याभिधानं दाधिकं भवेदिति स्पष्टार्थं वचनमिति भागवृत्तिः । बौदिश्वत्क इति तान्ताच्चेति टस्य कः ॥ ३७१ ॥ ३७२. तत्र भुक्तोत्सृष्टमित्यर्थे पात्रात् । अण्णेव । शरावे भुक्तोत्सृष्टं शारावम् । व्रतार्थं स्थण्डिले शेते स्था-ण्डिलः, अणन्तः साधुः ।

३७३. तत्र संस्कृतं भक्ष्यञ्चेत् । क्रिक्ता भाष्ट्रा अपूराः । अत्रहे संस्कृता भाष्ट्रा अपूराः ।

३७४. उख्यादयश्च । किया क्षेत्र का दक्षित औदश्चित औदश्चित का इत्येते यरामेण माधव दराम-ठरामाभ्यां केशवणरामेण च यथास्वं साधवः।

अमृता॰ — ३७२. तत्रेति । अग्रभुक्तं पश्चादुत्सृष्टं (त्यक्तं) भुक्तोत्सृष्टं, स्नातानुः लिप्तवत् समासः । तत्रभुक्तोत्सृष्टमित्यर्थे पात्रवाचिनो नाम्नः केशवणः स्यात् । ब्रतार्थे स्थण्डिले भूमौ शेते इत्यर्ये अणा सह स्थाण्डिल इति साधुर्भवति ।

अमृता०—३७३. तत्रेति । संस्कृतमुत्कर्राधानम् । तत्र संस्कृतं भक्ष्यश्चेदित्यर्थे पात्रवाचकाद् यथास्वं प्रत्ययाः स्युः । भ्राष्ट्रं अम्बरीसम्, मुद्गचणकादिभर्ज्नपात्र- मित्यर्थः । एवं पीठरे (मृत्पात्र भेदे) संस्कृतः पैठरः सूपः ।

अमृता॰—३७४. उख्येति । वृत्तिमाह—अत्रेत्यादि । उखायां हण्डिकायां संस्कृतं —उख्यम् । शूले संस्कृतः शूल्यो वार्त्ताकुः । उभयत्र यरामेण साध् । क्षीरे संस्कृतः क्षैरेयः अलावुः, माधवट रामेण साधुः । दिष्टन संस्कृतं दाधिकम् । दिष्टन अधिकरणे यद् द्वयान्तरेण संस्क्रियते तदनेनोच्यत इति न्यासः । उदिश्वति तक्षे संस्कृतं औदिश्वतं, पक्षे माधव ठेन औदिश्वत्किमिति च । एभ्यः प्रत्ययान्तरं माभूदित्येव तत्तत् प्रत्ययेन साधुत्वम्।

बाल०—सोऽत्र । अत्र स वर्त्तते इत्यर्थे पूर्णमासात्रम्नः केशवणः स्यात् । सोऽत्र वर्त्तत इत्यर्थे अन्यायादेरुत्तरो माधवठः स्यात् । पूर्णो मासोऽत्र वर्त्तते पौर्णमासीति, अन्यायोऽत्र वर्त्तते आन्यायिक इति, उत्पातोऽत्र वर्त्तते औत्पातिक इति, नवयज्ञोऽत्र वर्त्तते नावयज्ञिक इत्यादि । नावयज्ञिक इत्यत्र नारयज्ञिक इति क्वचिद्दृश्यते तदिष नासङ्गतं सम्भवत्वात् ॥ ३७२ ॥

बाल०—पितृ। पितृश्राता आदिर्यस्य स पितृश्रातादिस्तदादी वाच्ये यथास्वं प्रत्ययेन पित्रादेः पितृत्यादयः साधवो भवन्ति। पितुश्रातित्यर्थे पितृशब्दान्निपातात् व्यः पितृत्य इति। आदिपदात् पितुः पितेत्यर्थे तच्छव्दात् तद्वदामहच् पितामहः। प्रपितामहस्तु प्रकृष्टः पितामह इति मध्यपदलोपिसमासिद्धः। तथा मातुश्रातित्यर्थे मातृशब्दादुलच् मातुल इति। मातुः पितेत्यर्थे पूर्ववदामहच् मातामह इति। प्रपितामहवत् प्रमातामहोऽपि। मातुर्मातामहाद्ये विमत्यमरेणाप्युक्तः।। ३७३।।

३७४. सोऽत्र वर्त्तत इति पूर्णमासात् केशवणः, अन्यायादे मधिव ठः।

पौर्णमासी तिथिः, आन्यायिकः औत्पातिकः नावयज्ञिकः ।

३७६. वितृव्यादयः वितृभात्रादौ ।

साधवः।

३७७. अविषोढाविद्रषाविमरीषाण्यविदुग्धे । साधूनि ।

३७८. तिलपिञ्ज-तिलपेजौ निष्फलतिले । साधु ।

अमृता० — ३७४. स इति स्पष्टार्थम् । पूर्णमासोऽत्र वर्त्तते पौर्णमासी । अन्यायोऽत्र वर्त्तते आन्यायिकः । उत्पातो विद्यतेऽत्र औत्पातिको यज्ञः । नरयज्ञो विद्यतेऽत्र नार-याज्ञिकः । नावयाज्ञिक इति च पाठान्तरम् ।

अमृता॰ — ३७६. पितृव्येति । पितृभात्रादौ वाच्ये पितृव्यादयो निपात्यन्ते । अत्र व्यप्रभुति प्रत्यया स्तत्तदर्थाश्च निपातादेव ज्ञेयाः । पितृशब्दात् व्यप्रत्ययोऽत्र निपातात्, पितुर्माता इत्यर्थः । आदिपदेन — मातृभातेत्यर्थे उलच्, संसार हरः — मातुलः । पितुः पितेत्यर्थे अ।महच् — पितामहः । मातुः पिता मातामह इति ।

अमृता०—३७ . अवीति । अवे मेंष्या दुग्धे वाच्ये अविशब्दात् सोढ-दूष-मरीष प्रत्ययैः सह अविषोढादित्रयं निपात्यते ।

अमृता० — ३७८. तिलेति । निष्फलेतिले वाच्ये तिलगब्दात् पिञ्ज-पेज-प्रत्ययाभ्यां तिलपिञ्च-तिलपेजौ साधूभवतः ।

बाल० — अवि । अविर्मेषस्तद्दुग्धे वाच्येऽविशब्दस्य षोढदूषमरीषैः सार्द्धं क्रमेण अविषोढादीनि त्रीणि साधुनि भवन्ति ।। ३७४ ।।

बालः — तिल । फलरहिततिले वाच्ये तिलशब्दस्य पिञ्जपेजाभ्यां सह तिलिपञ्जे-त्यादिद्वयं साधु भवति ॥ ३७४ ॥

बालः —तस्य । वृत्तिमाह अत्रेति । अत्रार्थे तच्छःदनिर्दिष्टात्राम्मो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । वाक्योदाहरणे स्वयमाह यदूनामिति ॥ ३७६ ॥

बाल०—राज । तस्य विषये देशे राजन्यादिभ्यो नृसिंहो वुर्भवति । राजन्यस्य विषयो देश: राजन्यक: । मानवस्य विषयो देश: मानवक इति ॥ ३७७ ॥

बाल०—सोऽस्य । अत्रेपि विवरणं । तच्छब्देन छन्दोविशेष उच्यते इदम्शब्देनतु प्रगाथविशेषः । एवं सित स छन्दोविशेषोऽस्य प्रगाथविशेषस्य आदिरित्यर्थे छन्दोविशेष-वाचकादुत्तरो यथास्वं प्रत्ययः स्यात्, प्रगाथविशेषेषु वाच्येषु । प्रगाथशब्दस्य दुष्पष्टत्वा ।

93 %

३७६. तस्य विषये देशे । अत्र यथास्वम् । यदूना विषयी देशो यादवः ।

३८०. राजन्यादिभ्यो वुर्नु सिंहः । राजन्यको मानवको देशः ।

राजन्यका मानवका दशः । अन्य प्रश्निक्ष प्रतिक्ष प्रतिक्य प्रतिक्ष प

अमृता०—३७८. तस्येति । अर्थाधिकारसूत्रम् । तस्य विषये देशे इत्यर्थे यथास्वं । प्रत्यया भवन्ति । यादव इति सामान्येन केशवणः ।

अमृता० — ३८०. राजन्येति । तस्य विषये देशेऽथे राजन्यादि शब्देम्यो नृसिंह बुः स्यात् । राजन्यस्य विषयो देशो राजन्यकः । एवं मानवकः ।

अमृता॰—३८१ सइति । सपदेन छन्दो विशेष उच्यते, अस्य पदेव तु प्रगाथः। दशाक्षरविशिष्ट प्रतिपादं छन्दः पङ्क्ति रिति तथाष्टाक्षरप्रतिपादं छन्दः अनुष्टुविति छन्दः शास्त्रम् । अनुष्टुप् आदिरस्य प्रगाथस्य आनुष्टुभः प्रगाथः।

स्वयं स्पष्टयति प्रगाथ इति । यत्रं प्रग्रन्थनात् प्रगानाद्वा द्वे ऋचौ तिस्रः क्रियेते स मन्त्रः प्रगाथ इत्यर्थः । पङ्क्तिरित्यादि स्पष्टं । दशाक्षरैवीणतपादेन पङ्क्तिरित्यादि छन्दोग्रन्थे- अनुसन्धेयं । पङ्क्ति इत्यत्रं सामान्यतः केशवणः । एवमुक्तरत्रापि । एवमिति अनुष्टुप् आदिरस्य प्रगाथस्य अनष्टुभः प्रगाथ इति ।। ३७८ ।।

बालं - छन्द । स्वार्थेऽर्थे छन्दसङ्ग्छन्दोवाचकात् पूर्ववत् केशवणः स्यात् । ब्रिष्विति स्पष्टं । इतः परं ये ये वाक्योदाहरणे ग्रन्थकृदास्यति ते ते मयात्र नोत्थाप्येते इति श्रेयं। जगत्येवेति जागतं । एतद्द्वयस्य ब्रह्मण्येव वर्त्तनमित्याह ब्रह्मोति ॥ ३७६ ॥

बाल० — तद । वृत्तिमाह अत्रेति । तच्छब्देन प्रयोजनमुच्यते इदम्शब्देन युद्धं तथा तच्छब्देन योद्धार इदम्शब्देन युद्धं । तत् प्रयोजनमस्य युद्धस्येत्यर्थे तथा ते योद्धारोऽस्य युद्धारोऽस्य युद्धस्येत्यर्थेच सित युद्धे वाच्ये प्रयोजनवाचकात् योद्धृवाचकेश्यश्च यथायोयं प्रत्ययाः स्युः । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्र । एवं रौक्मिणिमत्याद्यपि यथायथमूद्धं । सामान्यादेषु केशवणः । स्त्री प्रयोजनमस्येति पुमान् प्रयोजनमस्येति स्त्रेणिमत्यादिद्वयं क्रमेण । विशेषादत्रतु स्त्रीपुसाभ्यामित्यनेन नृसिहणस्नौ । एवं हालेयं कालेयं । उत्तरसूत्रस्य वाक्योदाहरणे आह भरतेति । एवं भैष्मः भैमः आर्जुन इत्यादि ॥ ३८० ॥

बाल० तद । कीडायां तत् प्रहरणमस्यामित्यर्थे तच्छब्दनिर्दिश्वन्नामनो णरामो भवति । मुब्दिः प्रहरणमस्यां मौष्टा, पल्लवः प्रहरणमस्यां पाल्लवा । याद्या शाका इत्यादि ॥ ३८९ ॥

३-३८२. छन्दसः स्वार्थे । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् । एवं जागतम् । ब्रह्मण्येवाभिधानम् ।

३८३. तदस्यत्यर्थे प्रयोजनाद् योद्ध भ्यश्च युद्धे ।

अत्र च यथास्वम् । सीता प्रयोजनमस्य सैतं युद्धम् । एवं सौभद्रे पौस्नम् । भरता यौद्धारोऽस्य भारतः संग्रामः ।

३८४. तदस्यां प्रहरणमिति कोडायां णः। अविकार विकार विकार विकार विकार कीडा । एवं मीष्टापाल्लवा । ३८४. सास्यां कियेति घणो णः।

इयेनपातः क्रिया अस्यां इयेनम्पाता मृगया, तैलम्पाता स्वधा। अनयो-मुम् च । मौबलपाता भूमिः।

अमृता०—३८२. छन्दसइति । स्टार्थे छन्दो वाचकात् पूर्ववत्केशवणः स्यात् । प्रतिपादकादशाक्षरं च्छन्दः तिष्टुभ्, प्रतिपाद द्वादशाक्षराज्यती छन्दः ।

अमृता०—३८३. तदस्येति । युद्धे वाच्ये तदस्य प्रयोजनिमत्यथे प्रयोजन वाचिस्य स्तथा तेऽस्य योद्धार इत्यथे योद्धुम्यश्च यथास्वं प्रत्ययाः स्युः । तदिति सामान्येन ब्रह्मत्वः निर्देशः । सैतं सौमद्र मिति प्रयोजनाथे केशवणः । स्त्रैणमित्यादि द्वये तु स्त्री पुंसाम्याः मिति नृसिंह नस्नौ । एवं किलः कालेयम् । उत्तरमुदाहरित—भरताइति । एवं भैष्मः आर्जुन इत्यादि ।

अमृताः — ३८४. तदस्यामिति । कीडायां वाच्यायां तत् प्रहरणमस्यामित्यथे नाम्नो ण प्रत्ययः स्यात् । दाण्डा इति — णिर्त्वाद् वृष्णीन्द्रः, केशषत्वाभावात् लक्ष्म्यां न ईप् । एवं मुष्टिः प्रहरणं पल्लवः प्रहरणमस्यां मौष्टा पाल्लवा ।

अमृता॰—३८५. सास्यामिति । सा क्रिया अस्यामित्यथे घणन्त शब्दात् पाः स्यात् । श्येनस्य पक्षिविशेषस्य पातः पतनमिति घणन्तः श्येनपातः, तत स्तद्रू पा क्रिया यस्यामिति णः, सा च मृगेन्वेषणं रूपा क्रिया । तिलपातः क्रिया अस्या मिति तैलम्पाता, स्वधा यज्ञाङ्गमन्त्र विशेषः । अनयोर्मुम् चेति तद्धित बाहुल्यादिति भावः ।

बाल०—सा। सा कियास्यामित्यथं उन्यपदार्थे बाच्ये घणो घणन्तात् णः स्यात्। इयेनः पृक्षिविशेषः तस्य पातः पतनं श्येनपातः स एवात्र क्रिया पतधातोर्घणन्तत्वात्। आदिसर्वश्चरस्येति वृष्णीन्द्रः। मृगयेति मृगान्वेषणा। तिलपातः क्रिया अस्यामिति तैलम्पाता। स्वधेति यज्ञाहीं मन्त्रविश्रेषः। स्वाहा देवदिने श्रोषट् बौषट् वसट् स्वधेत्युक्तेः। प्रयोगद्वयेऽत्र मुमागमश्चेत्याह् अनेति। अन्योर्मुम् चेति तद्धितबाहुल्यादिति शेषः। तज्ञ पूर्वपदात् सर्वेरिष्ठं। मुष्लपातः क्रिया अस्यां मौषलपातेति।। ३८२–३८४।।

अथ चातुर्धिकाः।

३८६. तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । अत्र च यथास्वम् । पर्वता अस्मिन् सन्ति पार्वतो देशः ।

३८७. तेन निवृ तम् ।। क्रिंति कोशाम्बी पुरी । अत्र च यथास्वम् । कुशाम्बेन निवृत्ता कोशाम्बी पुरी ।

३८८. तस्य निवासः । भूजालाः

अत्र च यथास्वम् । शिवानां निवासः शैवः ।

३८६. तददूरभवश्च।

अयेति । चतुर्षु अर्थेष् भवाश्चतुर्रायकाः प्रत्यया इत्यधिकारः । तेच चत्वारोऽर्था श्चतुःषु सूत्रेषु वक्ष्यन्ते । प्रत्यया स्तु सामान्य विशेषा ऊक्ता दर्शयक्यन्ते च ।

अमृता॰—३८६. तिदिति । तदस्मिन्नस्तीत्वर्थे, यद् यस्मिन्नस्ति तन्नाम्नदेशे बाच्ये नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । अयमेकोऽर्थः, मत्वर्थापवादः ।

अमृता॰—३८७. तेनेति । तेन निर्वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थे नाम्नो यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । तन्नाम्नि देशे इत्यनुवर्त्तनीयं चतुर्षु तेनेति यथासम्भवं कर्त्तरि करणे वा तृतीया योज्या । अयं द्वितीयः अर्थः । कुशाम्ब इति कस्यचिन्नृपस्य नाम ।

अमृता • — ३८८. तस्येति । तस्य निवास इत्यर्थे तच्छब्दोह्प्टिनाम्नो यथाम्बं प्रत्ययो भवति । तृतीयार्थोऽयम् । शैव देश इत्यर्थः ।

अमृता - ३८६. तदिति । तस्यादूरभव इत्यर्थे च यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । चतुर्थो-

अथेति । चतुर्षु भवाश्चातुर्रायकाः अथानन्तं चातुर्रायकाः प्रत्यया दर्श्यन्त इत्यर्थः ।

बाल०—तद । अत्रेति विवरणं । तदस्मित्रस्तीत्यर्थे यद्यस्मित्रस्ति तन्नाम्नि देशे बाच्ये तच्छव्दनिर्दिष्टान्नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् ॥ ३८६ ॥

बाल०—तेन । अत्रेति प्राथमिकसूत्रात् परं सर्वत्रैव विवरणमिति बोद्धव्यं । तेन निर्वृत्त इत्यर्थे यस्मिन् कस्मिन् वाच्ये तच्छब्दिनिर्देशान्नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । निर्वृत्त इति निमितो निष्पन्न इति यावत् ॥ ३५७ ॥

बाल०—तस्य । तस्य निवास इत्यर्थे यस्मिन् कस्मिन् वाच्ये तच्छव्दिनिदिष्टात् यथास्वं प्रत्ययो भवति ॥ ३५५ ॥

अत्र च यथास्वम् । यमुनाया अदूरभवो यामुनः । एतेऽर्थाः प्रभवः । उक्तेष्वेतेषु चतुर्षु वक्ष्यमाणा ज्ञेया इत्यर्थः ।

३६०. अरीहणादे र्वु नृ सिंहः।

अरीहणोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे चतुष्ट्येऽपि आरीहणकम् ।

३६१. कृशाश्वादेश्को नृसिंहः । कार्शाश्चीयम् ।

३६२. ऋष्यादेः कः ।

ऋष्यकः।

ऽयमर्थः । एते चत्वारोऽर्थाः प्रभुसंज्ञकाधिकाराः । एषु अर्थेषु सामान्यतः केशवणः स्याद्, शब्दविशेषात्तु प्रत्ययविशेषो वक्ष्यते ।

अमृताः — ३६०. अरीहणादेरिति । तदिस्मन्नस्तीत्यादि चतुर्षु अर्थेषु अरीहणादे रुत्तरे नृसिंह चुः स्यात् । वोरकः । अरीहणोऽस्मिन्नस्ति, अरीहणेन विर्नृत्तं, अरीहणस्य निवासः, अरीहणस्यादूरभव इति आरीहणकम् । गणस्तु परिशिष्टे दृष्टव्यः ।

अमृता०—३६१. कृशाश्वेति । प्रागुक्ते अर्थ चतुष्टये कृशाश्वादेरुत्तरे वृतिह छः स्यात् । कृशाश्वोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे षु कार्शाश्वीयम् । एवमारिष्टीयमित्यादयश्च गण- हष्टचा बोद्धव्याः ।

अमृता॰—३६२. ऋष्यादेरिति । तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे षु ऋष्यादेरुत्तरे कप्रत्ययः स्यात् । एवं न्यग्रोधक इत्यादयः ।

बाल० —तद । तस्यादूरभवश्चेत्यर्थे यस्मिन् कस्मिन् वाच्ये यथास्व प्रत्ययः स्यात् । एववर्थेषु सर्वत्र सामान्यतः केशवणो विशेषात्तु विशेष एव । एतानर्थानेकत्रैवाधिकरोति एत इति । एते चत्वारोऽर्थाः प्रभुनामानो भवन्ति । प्रत्ययोत्पत्तिच्यवस्थां निगमयति उक्तेष्विति ॥ ३८५ ॥

बाल० — अरी । तदिस्मन्नस्तीत्याद्यर्थे तन्नाम्नि देशादी वाच्ये अरीहणादेश्तरो नृसिंहो वुर्भवति । प्रथमस्य वाक्योदाहरणे दर्शयति अरीति । अरीहण द्रवण खदिर भगण चन्दन उलुन्द साञ्चरायण कौष्टायन भास्त्रायण प्राश्यायन शौत्रायण कैंगत्तीयन विपथ विपाश उद्देश्वन खाडायन खाण्ड्र वीरण काशकृत्स्न जाम्बत शिशपा किरण रैवत वित्व वैमतायन सौमायन शाण्डिल्यायन सुयज्ञ शिरीष विधर चाप श्वासेत्यरीहणादि- श्वतुस्त्रिशत् ॥ ३६० ॥

बाल० — कुशा। तदिस्मन्नस्तीत्याद्यर्थे तन्नास्नि देशादी वाच्ये कुशाश्वादेनूं सिंहरछो मर्वति। कुशाश्वोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे कार्शाश्वीयमिति। कुशाश्व अरिष्ट अरण्य वेश्मन् विशाल रोमक शयन कूट लोमश वर्चस् सुकर पूतन सहश सुगर सुख धूम अजिर अविनत विनत अरुस् शायस मौद्गल्येति कुशाश्वादिद्वीविशः॥ ३६१॥

३६३. कुमुदशर्करादे ष्ठरामः । स च माधवो वा । कुमुदिकं शकंसिकम् । कोमुदिकमित्यादि ।

३६४. कालुदेरिलः। दूलपुरुष काशिलम्।

३६४. तृणादेः सः । तृणसः नडसा नदी ।

३६६. प्रेक्षादेरिनिः।

प्रेक्षी।

अमृता॰--३६३। कुमुदेति । उक्तार्थं चतुष्टये कुमुदादिभ्यः ठ्रामः स्थात्, शर्करादि साहचयदिव, अन्यथा सोमवारादि साहचये ण तु कुमुदादे मधिव ठो वक्ष्यते । एवं शङ्कटिक इत्यादि । पक्षे माधवस्वादादिसवे श्वरस्य वृष्णीन्द्रः । अमृता०—३६४. काशादे रितिः। तदिसम्नस्तीत्याद्यर्थं चतृष्ट्ये काशादेश्तरे इल

प्रत्ययः स्यात् । एवं पलाशिल इत्यादि । उक्त वार्ग नगर न

अमृता - ३६५. तृणादेरिति । उक्तार्थचतुष्टये तृणादेरुत्तरे स प्रत्ययो भवति ।

एवं पर्णसः कुशस इत्यादयः। । विकास स्वादि । विकास स्वादि विकास स्वादि । विकास स्वादि विकास स्वादि । विकास स्वादि प्रत्ययः स्यात् । इराम इत्, इत् तिष्टति । एवं हलका अस्मिन्नस्ति, हलकया निवृत्तः, हलकाया निवासः, हलकाया अदूरभव इति हलकी इत्यादि ।

बाल०--ऋष्या। तदस्मिन्तस्तीत्याद्यर्थे तन्नाम्नि देशादी वाच्ये ऋष्यादेश्तरः क: स्यात् । ऋष्योस्मिन्नस्तीत्याद्यथंचतुष्टये ऋष्यक् इति । ऋष्य न्यग्रोध शर निलीन विधान वितान विनद्ध परिगूढ उत्तराश्मन् स्थूलवाहुः खदिर शर्करा अन्तर परिवेश खण्डू वीरणेति ऋष्यादिः षोडशः ॥ ३६२ ॥

बाल - कुमु । कुमुदश्च शर्कराच कुमुदशकरे ते आदी यस्य स कुमुदशकरादि-स्तस्मात् तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे तन्नाम्नि देशादौ वाच्ये ठरामो भवति । वक्ष्यमाण-कुमुदादिस्यो माधवठो भविष्यति तद्भेदार्थमिदं। कुमुदोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थचतुष्ट्यै कुमुदिकं। एवं शर्करिकं। सूत्रस्थादिपदात् गर्त्तं न्यग्रोध इक्वट कङ्कट वीज वल्वज परिवाद परिवाप अश्वत्य शिरीष सुराज्ञ पलाश क्रुप विकङ्कतेति चतुर्दशो गृहाते ॥३६३॥ · बालo-काशा। तदस्मिन्नस्तीत्याचर्ये तन्नाम्नि देशादौ वाच्ये काशादेः पर इलः

स्यात् । काशोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थचतुष्ठये काशिलमिति । काश वास पलाश अश्वत्य पीयूक्षा विष तृण नड वल कर्मम कर्वर कण्टक गृहा इति काशादि स्त्रयोदशः ॥ ३६४ ॥

बाल० - तृणा । तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे तन्नाम्नि देशादौ वाच्ये तृणादेरुत्तरः सः स्यात्। तृणमस्मिन्नस्तीत्याद्यथं बतुष्ट्ये तृणस इति,। एवं नडसा लक्ष्म्यामत्राप् । तृण नर्ड पर्ण वर्ण स्वर्ण छल बल जलेत्यष्टी तृणादिः ॥ ३६५ ॥

३६७. अश्मादिभ्यो रः। अइमर: ।

३६८. सख्यादे मधिव ढः। साखेयम् ।

३६६. सङ्काशादे ण्यः। साङ्काश्यं काम्पिल्यम् ।

४००. बलादे र्यः ।

बल्यम् ।

अमृता०- ३६७. अश्मादिभ्य इति । उक्तार्थं चतुष्टये अश्मादिभ्य उत्तरे रः प्रत्ययः स्यात्। एवं ऊषर इत्यादि।

अमृता०--३६८. सख्यादेरिति । उक्तार्थं चतृष्टये सख्यादेरुत्तरे माधव ढ: स्यात् । एवं आग्निदत्तेयमित्यादि ।

अमृता०- ३६६. सङ्कागिति । उक्तार्थं चत्रश्ये सङ्काशादे रुत्तरे ण्यप्रत्ययः स्यात् । एवं सासीयीयमित्यादि ।

अमृता० - ४००. बलादेरिति स्पष्टम् । एवं वन्यं कूल्यमित्यादय:।

बाल०-प्रेक्षा। तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे तन्नाम्नि देशादौ वाच्ये प्रेक्षादेः पर इनिर्भवति । प्रेक्षास्मिन्नस्तीत्याद्यर्थचतृष्टये प्रेक्षीति । प्रेक्षा फलका बन्धुका ध्रुवका ध्रका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट सङ्घट प्रकटेति दश प्रेक्षादि:।। ३५६।।

बाल०-अश्मा । तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे तन्नाम्नि देशादौ वाच्येऽश्मादेरुत्तरो रो भवति । अश्मास्मिन्नस्तोति पूर्ववत् । अश्मर इति लक्ष्म्यान्तु अश्मरा । रोगे पुनरश्मरी गौरादित्वात् । अश्मन् ओष यूथ मीन दर्का वृन्द गूड खण्ड काण्ड नख शिकेत्येकादशोऽश्मादिः ॥ ३५७ ॥

बाल०-सख्या । उक्तार्थचतृष्टये पूर्वबद्वाच्ये सख्यादेर्माधवढः स्यात् । सखास्मिन्त-स्तीत्याद्यथंचत्रथंऽपि साखेयमिति । सिख सिखदत्त वाग्दत्त गोभिल भल्लपाल चक चक्रवाक छगल अशोक चीर वीर शीकर सरस समग स्रसेति सख्यादिः पञ्चदशः ॥ ३६८ ॥

बाल 0 -- शङ्का । तदस्मिन्नस्तीत्यादि पूर्वार्थे तन्नाम्नि देशादौ वाच्ये सङ्कृशादे-रुत्तरो ण्यरामः स्यात् । सङ्काशोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थचतुष्के साङ्काश्यमिति, एवं काम्पिल्यं। शङ्काश कम्पिल काश्मीर कर्मार शूरसेन सूर्प (यूप?) अङ्ग नाथ अश्मन् कूट अलीन पुलिन तीर्थ अगस्ति विकर्ण विकर नासिका सगदिन सुगदिन कलिर खडिर चुडार मञ्जार कोविदारेति सङ्घाशादिश्चत्विंशतिः॥ ३६६॥

४०१. पक्षादे मधिव फः।

पाक्षायणः ।

४०२. कर्णादेः फि नृ सिंहः।

कार्णायणिः।

४०३. सुतङ्गमादे रि नृ सिंहः । सौतङ्गमः ।

४०४. प्रगदिनादे ण्यः ।

अमृता०-४०°. पक्षादेरिति । उक्तार्थं चतुष्टये पक्षादेरुत्तरे माधव फः स्यात् । एवं तौषायण इत्यादि । माधवत्वादीप् तौषायणीत्यादि ।

अमृता॰ —४०२. कर्णादेरिति । स्फुटम् । फिरायनिः । एवं वाशिष्टायनिरित्यादि । अमता॰ —४०३. सुतेति । तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थं चतुष्टये सुतङ्गमादे रुत्तरे नृतिह इ भवति । आदिपदेन मौनिचित्ति रित्यादयः ।

अमृता॰—४०४. प्रगेति । प्रोक्तार्थं चतुष्टये प्रगदिन् प्रभृतिभ्यो ण्य प्रत्ययो मवित । एवं शारदिन्य इत्यादयः ।

बाल० — बला। तदस्मिन्नस्तीत्यादिचतुष्वंथंषु तन्नाम्नि देशादौ वाच्ये बलादे-रुत्तरो यो भवति। बलोऽस्न्निस्तीत्याद्यर्थे बल्यमिति। बल पुल उल कुल हल दुल नल सुख नद वनेति बलादिदंश।। ४००।।

बाल०—पक्षा । तदिसमन्नस्तीत्याद्यर्थे पूर्ववहेशादौ वाच्ये पक्षादेर्माधवफो भवति । पक्षोऽस्तीत्याद्यर्थचतुष्के पाक्षायण इति । पक्ष ओष अशुक अलिक चित्र अतिश्व कुम्भ शीकर शकर समन रोमन् लोमक लोमश हंसक सुवर्णक हस्तिबिलेति षोडशः पक्षादिः ॥ ४०९ ॥

बाल०—कर्णा। तदस्मिन्नस्तीत्यादिपूर्ववदर्थे वाच्येच कर्णादेरुत्तरो नृसिंह फिः स्यात्। कर्णोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थचतुष्टये कार्णायणिरिति। कर्णे अर्क विसष्ठ वैश शप द्रुपद पाञ्चजन्य स्फिक कुलिश कुम्भी अण्डीवत् जीवेति द्वादशः कर्णादिः।। ४०२।।

बाल० — मुत । तदस्मित्रस्तीत्याद्यर्थे तन्नाम्नि देशादौ वाच्ये सुतङ्गमादेः परस्मिन् नृसिह-इर्भवित । सुतङ्गमोऽस्मित्रस्तीत्याद्यर्थे सौतङ्गमिरिति । सुतङ्गम मुनिचित्त विप्रचित्त महाचित्त महापृत्र श्वेत गदिक शुद्ध शुक्र विप्र वीज श्वन् अर्जुन अजिरेति सुतङ्गमादिश्चतुर्दशः ॥ ४०३॥

४०४. वराहादे नृ सिंह कः। वाराहकम्।

४०६. कुमुदसोमवारादिश्यो माधवठः । कौमुदिकं सौमवारिकं गौमठिकम् ।

अमृता०—४०५. वराहादे रिति । उक्तार्थं चतुष्टये वराहादेश्तरे नृसिंह कः स्यात् । एवं फालाशकमित्यादयः ।

अमृता० — ४०६. कुमुदेति । प्रोक्तार्थं चतुष्टये कुमुदादिभ्यो माधव ठः स्यात् । एवं रथकारोऽस्मिन्नस्ति, रथकारेण निर्वृतः, रथकारस्य निवासः, तस्यादूरभवश्चेति राथ-कारिकमित्यादयो ज्ञेयाः।

बाल०—प्रग । तदिसम्त्रिस्तीत्यादिपूर्वोक्ते ऽथें वाच्येच प्रगदिनादेरुत्तरो ण्यरामः स्यात् । प्रगदिनोऽस्मिन्नस्तीत्याद्ययें प्रागदिन्य इति, एवं सौपन्थ्यः । किन्तु सुपन्थशब्दस्याभावात् सर्वेरेवास्मिन् सुपथशब्दस्य थात् पूर्वं नरामागमो मन्यते, सुपन्थशब्दोऽस्तीत्यिष कैश्चित् । प्रगदिनादिराकृतिगणो ज्ञेयः ॥ ४०४ ॥

बाल० — वरा । तदस्मिन्नस्तीत्यादिपूर्ववदर्थे वाच्येच वराहादेर्नृ सिंहकः स्यात् । वरोहोऽस्मिन्नस्तीद्यर्थे वाराहकमिति । वराह पलाश शिरीष विनद्ध विदग्ध विजग्ध विभग्न स्थूल बाहु खदिर शर्करेति द्वादशो वराहादिः ॥ ४०५ ॥

बाल०—कुमु । तदिस्मन्नस्तीत्याद्यर्थचतृष्टये पूर्ववद्वाच्ये कुमुदात् सोमवारादिभ्यश्च माधवठो भवति । कुमुदमस्मिन्नस्तीत्यद्यर्थे कौमुदिकमिति । एवं सौमवारिकं ।
तथादिपदात् गौमठिकं । सोमवार गोमठ रथकार दासप्राम पाश्चायन अश्वत्थ शाल्मली
मुनिस्थल कुटन्नट कर्ण शिरीष शर्करेति द्वादशः सोमवारादिः । उदन्तादसुवास्त्वादेण्ट् ।
तथा विपाशोत्तरकृषे चेति जुमरसूत्रद्वयं । एतद्द्वयं सङ्गायामिति तट्टीका । अवटवः
सन्त्यस्मिन्नत्याद्यर्थे आवटविमति । सुवास्तु वन्तु तण्डु खण्डु शैवलिन् कर्पूरिन शिखण्डिन्
गर्त्तं कर्कश कठी विकर्णं कृष्ण कर्णं कर्कन्धू मती गाह अदि भगीरय भीमरथ रोणी
रोण्यन्त कुपान्तेति द्वाविशतिः सुवास्त्वादिः । उकारान्त्वादन्येषामप्यत्र गणे ग्रहणं विपाशोत्तरकृषे चेत्यनेन णट्प्राप्तिनिरासाथं । तेनास्माद्गणात् सङ्गाया अन्यत्रौत्प्रिकः केशवणः ।
विपाशा नाम नदीविशेषस्तस्या उत्तरकृषे वाच्ये दत्तेन निर्वृत्तः कृष इति दात्त इत्यादिः ।
तस्या दक्षिणे कृषेतु पूर्ववदौत्सर्गिकः केशवणः । मतोर्वह्वज्विहितात् । वह्वचः कृषे चेति
जुमरसूत्रद्वयमप्यत्र वर्त्तते क्रमेण ऐक्वावतं दैर्घवरणं इत्युदाहरणद्वयश्च णडन्तमिति ।
किञ्च, णट्केशवणयोरभेदात् तद्वितप्रत्ययान्तानां सर्वेषामित्र नाम्नां यायः सङ्गात्वसम्भवाच्च एतत्सूत्रचतुष्टयं चान्द्रण नादृतमिति गोस्वामिचरणैरिप प्रकरणेऽस्मिन्न
कृतं ।। ४०६ ।।

४०७. चातुर्राथकस्य स्मरहर स्तन्नाम्नि देशे । पश्चालाः सन्त्यस्मिन् पश्चालाः । एवं कुरवः । ४०८. वरणादिभ्यश्च ।

वरणा ग्रामः। गोदौ नाम ह्रदौ ग्रामः, खलतिकं वनानि। एवं शिरीषा श्रृङ्गी गया उज्जयिनी।

अमृता०—४०७. चातुर्राथिकति । तदिसम्प्रस्तीत्याद्यर्थे तन्नाम्नि देशे वाच्ये य-श्चातुर्राथिकः प्रत्यय उक्त स्तस्य स्मरहरो भवति । लिङ्गवचनादेः प्रत्यावृत्तौ महाहरस्यैव स्मरहरस्यैव स्मरहर संज्ञ इति प्रागुक्तम् । पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि पञ्चालाः, तत स्ते सन्त्यस्मित्रिति चातुर्राथिकस्य सामान्यतो यो केशवण स्तस्येह स्मरहरः । अत्र वाच्यस्य वेशस्यैकवचनत्वेऽपि पञ्चाला इति बहु वचनम् । एवं वङ्गाः कलिङ्गा इत्यादयश्च ।

अमृता०—४०८. वरणादिभ्य इति । तदिसमन्नस्तीत्यथँ देशमात्रे (ग्रामादौ) वाच्ये वरणादिभ्यश्च चातुर्रथिक प्रत्ययस्य स्मरहरः स्यात् । चकारः अनुक्तसमुच्चये, तेन चैषामाकृतिगणत्वं सूच्यते । वरणानामदूर भवो वरणा ग्रामः । गोदौ नाम हृदौ विद्यते अस्मिन्निति गोदौ ग्रामः । खलतिकस्य गिरेरदूरभवानि खलितकं वनानि । अत्र वचनस्यैव प्रत्यावृत्तिः । शृङ्गिणां निवासः शृङ्गी पुरी । गयनाम्ना असुरेण निर्वृत्ता नया नगरी ।

बालः — चातु । तदिस्मन्नस्तीत्यादावर्थे नाम्नश्चातुर्राथिकस्य प्रत्ययस्य यथास्वं समरहरसज्ञः स्यात् । यत्र महाहरे प्रकृतिलिङ्गवचनादेः प्रत्यावृत्तिः स महाहरः स्मरहर इति पूर्वमुक्तं । अधिकारसूत्रमेतत् । प्रभुरयमित्यसाक्षात् प्रतीयम्नानं ज्ञेयं । तदिस्मन्स्तीत्याद्यर्थे तन्नाम्नि क्षत्रियसनाम्नि देशे वाच्ये नाम्नः सामान्यसिद्धकेशवणस्य स्मरहरः स्यात् । पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि पञ्चालाः ते सन्त्यस्मिन्नित्येकत्वे वाच्येऽपि पञ्चाला इति बहुवचनान्तं । एवमिति कुरोरपत्यानि बहूनि कुरवः ते सन्त्यस्मिन् कुरव इति ॥ ४००॥

बाल० — वर । तदिस्मन्नस्तीत्याद्यर्थे यथाकथि द्वान्ये वरणादि स्यश्च यथाप्रत्यस्य स्मरहरः । वरणानामदूरभवो ग्रामः वरणा इति । आदिपदगृहीतानामुदाहरणान्याह गोदावित्यादिना । नाम इति । सङ्गा स्याच्चेतना नामेत्यमरात् । तथा सित गोदौ हृदसङ्गौतावत्र ग्रामे स्तः तयोरदूरभवो ग्रामो वा गोदाविति । खलितकस्य गिरेरदूरभवानि वनानि खलितकमिति । उद्घाहरणद्वयेऽत्र औत्सिंगककेशवणस्य स्महरः । एविमिति एवम्प्रकारेणेत्यर्थः । यथा गोदखलितकौ वरणादिः । एवं शिरोषा श्रृङ्की गया उज्जयनीति चत्वारश्च तथा गोमती काञ्ची शाल्मली तक्षशिला गङ्कोति पञ्चच । अत्र मध्ये शिरोषभ्शब्दात् वराहादित्वेन नृसिहकस्य सोमवारादित्वेन माधवठस्य च स्मरहरः । शाल्मलीशब्दादिप तदादित्वेन तस्य स्मरहरः । शोषभ्यस्तु केशवणस्यैव । शिरोषेत्यत्र लक्ष्मीत्वमतन्त्रं पृष्ठषोत्तमस्यापि सम्भवात् । तद्वितवाहुल्यात्तु यत्र यत्र यत्र प्रत्यस्य स्मरहरः पक्षे तत्तत्प्रत्ययस्य स्थितिरिप ॥ ४०८ ॥

४०६. शर्कराया वा। शर्करा शार्करं, माधव ठ-छरामश्च शार्करिकं शर्करीयम्। स्मरहरो निवृत्तः।

४१०. नद्यां मतुः संज्ञायां त्रिविकमश्च। उडुम्बरावती नदी।

४११. मध्वादिभ्यश्च । मधुमान् । अद्वयेति मतो मेंस्य वः, विषवान् ।

अमृता०—४०८. शर्कराया इति । पूर्वोक्तार्थं चतुष्टये शर्कराया उत्तरस्य चातु-र्राथक प्रत्ययस्य स्मरहरो वा भवति । शर्करा शब्दात् सामान्यतः केश्ववणः सिद्धः, सोमवारादित्वेन माधव ठ उक्तः, तथा उत्करादित्वेन छरामो वक्ष्यते चेति त्रयाणामेव स्मरहरे शर्वरेति, पक्षे तेषाच्य स्थिति दिशिता।

अमृताः — ४१०. नद्यामिति । तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थं चतुष्टये संज्ञायां गम्यमानायां नद्यां वाच्यायां नाम्नो मतु प्रत्ययः स्यात्, तस्य त्रिविकमश्च भवति । उदुम्बरोऽस्यामस्ती-त्यादि उदुम्बरावती । एवं पुष्करावती मशकावतीत्यादि ।

अमृता०—४११. मध्वेति । प्रोक्तार्थं चतुष्टये मधुप्रभृति शब्देभ्यश्च मतुः स्यात् । परिशिष्टे गणो ष्टष्टव्यः ।

बाल०-शर्क । तदिसमन्नस्तीत्माद्यर्थे यथासम्भववाच्ये शर्काराया उत्तरस्य पूर्वोक्तप्रत्ययस्य स्मरहरो वा स्यात् । शर्करेत्यत्र केशवणमाधवव-छरामाणां स्मरहरः पक्षे एतेवां स्थितिरिति । शार्करिमत्येत्र सामान्यसिद्धकेशवस्य स्थितिः । एवं माधवठ-छरामयोरिप पक्षे स्थितिरित्याह माधवेति । शार्करिकमित्यत्र सोमवारादित्वाच्माधवठः । शर्करीयमित्यत्र उत्करादित्वाच्छरामः ।। ४०६ ।।

बाल०—नद्या । तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थचतुष्टये सङ्गायां गम्यमानाथां नद्यां वाच्यायां नाम्न उत्तरो मतुस्तस्य त्रिविकमश्च भवति । उडम्बरोऽस्यामस्तीत्याद्यर्थे उडुम्बरावतीति । एवं शरारती इक्षुमतीत्यादिः । अत्र असुवास्त्वादेर्नद्यामिति सूत्रं विधाय कश्चित् सौवास्तवीति प्रत्युदाहरति ॥ ४१० ॥

बाल०—मध्वा । तदिस्मन्तस्तीत्याद्यर्थे यथाकथिद्वद्वाच्ये मध्वादिभ्यश्च मतुः स्यात् । मध्विस्मन्तस्तीत्याद्वर्थे मधुमानिति । अत्वसन्तोद्धवस्येति त्रिविकमः । अचश्चतु- भूजानुबन्धानान्वे ति नुम् सत्सङ्गान्तस्येति तरामहरः । अद्वयमाभ्यामित्यनेन मतोमस्य व इति सूचयति अद्वयेति । विषं मृणालं तद्वान् जलाशय इति । मधु विष स्थाणु इक्षु वेणु कर्कन्धू शमी करीर हिम किशरा शार्याणा वर्मन् रमण पार्वाकी शर इष्टका आसुति शक्ति रिष्टि आसन्दी शकटेत्यकविशतिर्मध्वादिः ।। ४११ ।।

४१२. कुमुद-नड-वेतसेभ्यो मतुच् । कुमुद्वान नड्वान वेतस्वान ।

४१३. महिषाच्च । महिष्वान् ।

४१४. नड-शादाभ्यां बलच् ।

४१५. शिखाया बलः।

शिखाबलम् ।

४१६, उत्करादिभ्यश्खरामः।

उत्करीयम् । होपाणा

अमृता॰—४१२. कुमुदेति । उक्तार्थेषु कुमुदादिभ्यः त्रिभ्योमतुच्स्यात् । जित् करणात् संसारहरः ।

अमृता० - ४१३. महिषेति स्पष्टम् ।

अमृता॰-४१४. नडेति । प्रोक्तार्थं चतुष्टये नडः शाद्वल शब्दाभ्यां बलच् स्यात् । चित्तवात् संसारहरः ।

अमृता॰ -- ४१४. शिखाया इति । पूर्वोक्तार्थेषु शिखा शब्दाद् बलः स्यात् ।

अमृता॰—४१६, उत्करेति । प्रोक्तार्थं चतुष्टये उत्करादिभ्य उत्तरे छरामः स्यात् । उत्करोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थं चतुष्टये उत्करीयम् । एवं सभरीयमित्यादि । गणस्तु परिशिष्टे दृष्टव्यः ।

बाल॰ — कुमु । तदस्मिन्नस्तीत्यादिचतुरर्थेषु यथासम्भववाच्ये कुमुदनडवेत-सेम्यो मतुज्भवति । संसारस्य हरश्चितीति संसारहरः कुमुदमस्मिन्नस्तीद्यर्थे कुमुद्रा-नित्यादित्रयं ॥ ४१२ ॥

बाल॰—महि। महिषाच्चोत्तरः पूर्ववन्मतुच् स्यात्। महिषोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे महिष्वानिति ॥ ४१३ ॥

बाल०-नड । तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे पूर्ववद्वाच्ये नडशादाभ्यां बलज् भवति । नडोऽस्मिन्नस्तीत्यादिपूर्ववत् नड्बलं । एवं शाद्वलं ॥ ४१४ ॥

बाल०-शिखा। तदस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे यथाकथिन्द्राच्ये शिखाया बल स्यात्। शिखा अस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे शिखावलमिति ॥ ४९५ ॥

बालः — उत् । तदस्मिन्नस्तीत्यादिपूर्वोक्तेऽर्थे पूर्ववद्वाच्ये उत्करादिम्यश्छरामः स्यात् । उत्करोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे उत्करीयमिति । उत्कर सङ्कर सम्फल पिप्पल

४१७, नडादिभ्यः कुक् च । नडकीयम् । नड वनप्लक्ष ।

४१८, क्रुञ्चाया वामनश्च, उक्ष्णो नलोपश्च। कुञ्चकीयं उक्षकीयम्। उक्ता श्चातुरियकाः।

४१६, शेषार्थे विधिः प्राग्विकारात् ।

उक्तेभ्योऽन्ये शेषाः । ते च द्विविधा, प्रसिद्धचा प्रयुज्यमानाः, वक्ष्यमाणास्तत्र जातादयश्च । पूर्वे यथा, — चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् ।

एवं श्रावणः शब्द इत्यादयः । चाक्षुषादावेतेऽपि, — अश्वैरुह्यते अश्वो

अमृता॰—४१७. नडेति । पूर्वोक्तार्थेषु नडादिम्य उत्तरे छरामः स्यात्, तस्मिन् सर्ति कुक् नागमो भवति । एवं वनकीयमित्यादि । बिल्व वेणु वेतस तृण कष्ट इक्षु वेत्र कपोता नडादौ क्षेयाः।

अमृता०—४१८. कुश्वाया इति । प्रोक्तार्थं चतुष्टये कुश्वा शब्दात् छप्रत्ययो वामन स्तथा कुक् चागमो भवति । तक्षन्शब्दात् पूर्ववत् छरामो नरामहरः कुक् च भवति । स्पष्टे उदाहरणे । चातुर्राथकाः सम्पूर्णाः ।

अमृता०—४१ दे. शेषार्थ इति । विकारात् प्राक् शेषार्थे विधिः (प्रत्ययविधानं) कियते । अनेन विधिरधिकारश्चायमिति ज्ञापितम् । इतः परं आसमाप्ति सर्वे ह्यर्थाः शोषिक संज्ञकाः । तेषु विकारात् प्राक तत्र जातः, कृतलब्ध क्रीत कुशला इत्येवमादि हा-विश्वति सूत्राक्तानर्थानिधकृत्य विधिरयं यत्र प्रकृतिविशेषेभ्यो विधास्यमानाः प्रत्ययाः

पिष्णलीमूल अश्मन् अर्क पर्ण सुपर्ण खण्डाजिन अग्नितिक कितव अतिप अनेक पलाश त्रिवेणी चिबुक पिचुक अश्वत्थ काश कुश भस्ता विशाला शाला अन्यजन कर्मन् उत्कोश ऋतु खदिर शूर्पनाय श्वावनाय नैरोचक कसित नितान्त वृक्ष इन्द्रवृक्ष आर्द्र वृक्ष शकरेति उत्करादिरष्टात्रिशत्।। ४१६।।

बाल॰ —नडा। तदिस्मन्नस्तीत्यादिचतुरर्थेषु पूर्ववद्वाच्ये नडादिभ्यश्छरामस्तिस्मन् परं कुगागमश्च स्यात्। नडोऽस्मिन्नस्तीत्याद्यर्थे नडकीयमिति। यथा नड बल प्लक्षेति त्रयं नडादिः। तथा विल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु तक्षन् काष्टकपोतेत्यष्टाविप श्चेयः। किञ्च, नामान्तस्येत्यनेन तक्ष्णो नरामहरश्च।। ४१७॥

बाल० कुञा। उक्तचतुर्ध्वर्षेषु यथावद्वाच्ये कुञ्चायाश्करामस्तस्य वामतस्तथा कुक्च भवति। पूर्ववदुक्ष्णश्करामो नरामहरः कुक्च स्यात्। कुञ्चास्मिन्नस्ति कुञ्चाया निवृंत्तः कुञ्चाया निवासः कुञ्चाया अदूरभव इत्यर्थचतुष्ट्येऽपि कुञ्चकीयं। एवमुक्ष-कीयमिति। चातुर्राथकान् समापयति उक्ताश्चेति।। ४१८॥

रथः। एवं चातुरं शकटम् । हशदि पिष्टा दार्शदा माषाः। एव-मौलूखलाः शक्तवः। चतुर्दश्यां हश्यते चातुर्दशो राक्षस इत्यादि। उत्तरे तूदाहरिष्यन्ते।

४२०, राष्ट्राद् घरामः । राष्ट्रे जातादिः राष्ट्रियः ।

४२१, अवार पारात् खरामः । अवारपारीणः । वार्षि कः

शेषार्थाधिकारोक्तेब्बर्थेषु एव भवन्ति, नतु पूर्वोक्तेब्बपत्याद्यर्थेब्बिति विधिसार्थंक्यम् । पूर्वो यथेति—लोकप्रसिद्ध्या प्रयुज्यमाना इत्यर्थः । तेच शेषार्थाः—ग्रहण वहन पेषण दर्शन प्रकारकभेदा इत्युदाहरति—चक्षुषेत्यादिना । उत्तरे इति जातादय इत्यर्थः । तेचार्थाः पुरस्ताद् वक्ष्यन्ते, ततः पूर्वन्तु नामविशेषेभ्यः प्रत्यय विशेषानादिष्टुमुपक्रमते,—

अमृता॰—४२०: राष्ट्रादिति । वक्ष्यमाण जातादार्थे राष्ट्र शब्दाद् घरामः स्यात् । राष्ट्रे जातादीत्यत्र आदिगदेन राष्ट्रे कृतः, राष्ट्रे लब्धः, राष्ट्रे प्रायेण भवतीत्यादयोऽर्था ज्ञेयाः । घ इयः—राष्ट्रियः ।

अमृता०-४२१. अवारेति स्पष्टम् ।

बाल०—शेषा । विकारात् प्राक् पूर्वं विधिः प्रत्ययविधानं शेषार्थं भवति ।
महाविभुरयं । शेषाः के इत्यपेक्षायामाह उक्तं इति । तेन रक्तं रागादित्यादितददूरभवश्चेत्यन्तेम्य उक्तेम्योऽन्येऽर्थाः शेषा स्युः । शेषार्थानां द्वैविध्यमाह त इति । प्रसिद्धधा
लोकप्रसिद्धधा बत्या प्रयुज्यमानाः सर्गेषां प्रयोगार्हा इति । अनन्तरमत्रैव वक्ष्यमात्रास्तत्र
जातादयश्चेति ते शेषार्थाः पुनद्विविधाः स्युः । किञ्च, वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः तेन रक्तमित्यद्यर्थेषु न भवति । अनन्तरोह्श्येषु सर्गोध्ववार्थेषु तु भवन्तीति शेषार्थाधिकारप्रयोजनिमिति ।
तेषां मध्ये प्रथमतः प्रसिद्धधा शेषार्था यथोदाह्रियन्त इत्याह पूर्व इति । तेन दीव्यतीत्यतः
प्रागर्थे केशवणस्याधिकारादत्र प्रसिद्धधर्थेषु केशवण एव । श्रावण इति श्रवणेन गृह्यतः
इत्यर्थः । चक्षुषादावर्थे एतेऽव्यवहिततक्ष्यमाणा अपि श्रेया इत्याह चाक्ष्विति । चातुर्रामिति
चतुभिरुह्यत इत्यर्थः । औलूखला इति उलूखले पिष्टा क्षुण्णा वेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन
शिष्टप्रयोगानुसारादन्येऽप्यूह्याः । इदानीं तत्र जातादावुदाहरिष्यन्नाह उत्तरे त्विति ।।४९६

बाल०—राष्टा । तत्र जातादावर्थे राष्टादुत्तरो घराम स्यात् । घ इयः अ॰ इद्वयस्येत्यरामहरः ॥ ४२० ॥

बालः — अवा । तत्र जातादौ अवारपारात् खरामः स्यात् । अवारपारे जाता दः अवारपारीण इति ॥ ४२१ ॥ ४२२. विगृहीताच्च । अर्डा अवारीणः पारीणः पारावारीण इति चेष्यते ।

४२३. ग्रामाद् य-नृसिंह खी।
ग्राम्यः ग्रामीणः । न वृष्णीन्द्रहेत्वित पुरुषोत्तमवत्त्वनिषेधः —
ग्रामीणाभार्यः ।

४२४. कुल-कुक्षि-ग्रीवाभ्यो माधव ढकः श्व-खड्गालङ्कारेषु । कौलेयकः श्वा, कौक्षेयकः खड्गः, ग्रैवेयकः कण्ठाभरणः।

अमृता॰—४२२. विगृहीवादिति । अवारपार शब्दं समासात् विगृहीतकरणेन पृथक् कृतात् च खरामः स्यात्, तथा विपरीतभावेन स्थितात् च खरामः स्यात् जाताद्यर्थे । स्पष्टीकृतमुदाहरण त्रयेण ।

अमृता॰ — १२३. ग्रामादिति । जाताद्यथे ग्राम शब्दाद् यरामः, नृिसह खरामश्रम्भवति । ग्राम्य इति — तद्धिते यश्चेति यरामस्य भगवत्संज्ञत्वात् अइ द्वयस्येत्यरामहरः । खरामान्तस्य लक्ष्मीत्वे — वाच्यलिङ्ग लक्ष्मी स्तुल्याधिकरण जातीययो रित्यनेन प्राप्तस्य पुरुषोत्तमवत्त्वस्य निषेध लक्षणं स्मारयति — नवृष्णीन्द्रहेत्विति । तुल्याधिकरणे — ग्रामीणाभार्या यस्येति पीताम्बरः । अत्र नृिसह खरामस्य वृष्णीन्द्रहेतु तद्धितत्वेन तदन्त-लक्ष्म्या न पुरुषोत्तमवत्ता ।

अमृता०—४२४ कुलेति । तत्रजाताद्यर्थे श्व-खड्गालङ्कारेषु वाच्येषु यथाक्रमं हल कुक्षिग्रीवा शब्देभ्यो माधव ढक: ष्यात् । ढ एय इत्युपदिष्टम्, तेनात्र एयक इत्येवं ात्यय स्वरूपम् । माधवत्वाद् वृष्णीन्द्र: ।

बाल०—विगृ। तत्र जातादौ विगृहीतादपारात् परात् व्याख्यानतो विशेषलाभ ति शिष्टोक्त्या व्युत्क्रमाच्च खराम स्यात्। तेन अवारे पारे पारावारे जातादिरितिः मेणावारीण इत्यादित्रयं॥ ४२२॥

बाल०—ग्रामा । तत्र जातादावर्थे ग्रामादुत्तरे य नृसिहखी भवतः । ग्रामे जातादि-रित ग्राम्य इत्यादिद्वयं । एतत्प्रत्ययान्तस्य लक्ष्मीत्वे वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरणः तियोरित्यनेन प्राप्तपुरुषोत्तमवत्त्वस्य बाधकलक्षणं स्मार्यित न वृष्णीति । न वृष्णीन्द्रः तृतद्वितान्तलक्ष्मीररक्तविकारयोरिति समुदायः । ग्रामीणाभार्या यस्येति पीताभ्बरसमासे ।मीणाभार्यः ॥ ४२३ ॥

बाल० — कुल । तत्र जातादावर्थे श्वखड्गालङ्कारेषु वाच्येषु यथाक्रमं कुलकुक्षि-वाभ्यो माधवढको भवति । स्पष्टमुदाहरणं वाक्यन्तु पूर्ववद्योज्यं । ४२४ ॥ रथः। एवं चातुरं शकटम्। हशदि पिष्टा दार्शदा माषाः। एव-मौलूखलाः शक्तवः। चतुर्दश्यां हश्यते चातुर्दशो राक्षस इत्यादि। उत्तरे तूदाहरिष्यन्ते।

४२०, राष्ट्राद् घरामः । राष्ट्रे जातादिः राष्ट्रियः ।

४२१, अवार पारात् खरामः ।

अवारपारीणः। वार्षिकः

शेषार्थाधिकारोक्तेष्वर्थेषु एव भवन्ति, नतु पूर्वोक्तेष्वपत्याद्यर्थेष्विति विधिसार्थंक्यम् । पूर्वो यथेति—लोकप्रसिद्धया प्रयुज्यमाना इत्यर्थः । तेच शेषार्थाः—ग्रहण वहन पेषण दर्शन प्रकारकभेदा इत्युदाहरति—चक्षुषेत्यादिना । उत्तरे इति जातादय इत्यर्थः । तेचार्थाः पुरस्ताद् वक्ष्यन्ते, ततः पूर्वन्तु नामविशेषेभ्यः प्रत्यय विशेषानादिष्टुमुपक्रमते, —

अमृता॰—४२०: राष्ट्रादिति । वक्ष्यमाण जातासर्थे राष्ट्र शब्दाद घराम: स्यात् । राष्ट्रे जातादीत्यत्र आदिपदेन राष्ट्रे कृतः, राष्ट्रे लब्धः, राष्ट्रे प्रायेण भवतीत्यादयोऽयि क्षेयाः । घ इयः—राष्ट्रियः ।

अमृता०--४२१. अवारेति स्पष्टम् ।

बाल०—शेषा । विकारात् प्राक् पूर्वं विधिः प्रत्ययविधानं शेषार्थे भवति ।
महाविभुरयं । श्रेषाः के इत्यपेक्षायामाह उक्ते इति । तेन रक्तं रागादित्यदितददूरभवश्चेत्यन्तेम्य उक्तेम्योऽन्येऽर्याः शेषा स्युः । शेषार्यानां द्वैविध्यमाह त इति । प्रसिद्धचा
लोकप्रसिद्धच क्त्या प्रयुज्यमानाः सर्गेषां प्रयोगाहां इति । अनन्तरमञ्जैव वक्ष्यमात्रास्तत्र
जातादयश्चेति ते शेषार्थाः पुनद्विविधाः स्युः । किञ्च, वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः तेन रक्तमित्यद्यर्थेषु न भवति । अनन्तरोद्श्येषु सर्गोध्ववार्थेषु तु भवन्तीति शेषार्थाधिकारप्रयोजनिमिति ।
तेषां मध्ये प्रथमतः प्रसिद्धचा शेषार्था यथोदाह्रियन्त इत्याह पूर्व इति । तेन दीव्यतीत्यतः
प्रागर्थे केशवणस्याधिकारादत्र प्रसिद्धचर्थेषु केशवण एव । श्रावण इति श्रवणेन गृह्यतः
इत्यर्थः । चक्षुषादावर्थे एतेऽव्यवहिततक्ष्यमाणा अपि श्रेषा इत्याह चाक्ष्विति । चातुर्यमिति
चतुभिष्ठह्यत इत्यर्थः । औलुखला इति उलूखले पिष्टा क्षुण्णा वेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन
शिष्टप्रयोगानुसारादन्येऽप्यूह्याः । इदानीं तत्र जातादावुदाहरिष्यन्नाह उत्तरे त्विति ॥४५६

बाल०—राष्टा । तत्र जातादावर्थे राष्टादुत्तरो घराम स्यात् । घ इयः अ॰

बाल० — अवा। तत्र जातादी अवारपारात् खरामः स्यात्। अवारपारे जाता दः अवारपारीण इति ॥ ४२१ ॥ ४२२. विगृहीताच्च । उर्द्धाः अवारीणः पारीणः पारावारीण इति चेष्यते ।

४२३. ग्रामाद् य-नृतिह खी।
ग्राम्यः ग्रामीणः । न वृष्णीन्द्रहेत्विति पुरुषोत्तमवत्त्वनिषेधः—
ग्रामीणाभार्यः ।

४२४. कुल-कुक्षि-ग्रीवाभ्यो माधव ढकः श्व-खड्गालङ्कारेषु । कौलेयकः श्वा, कौक्षेयकः खड्गः, ग्रैवेयकः कण्ठाभरणः।

अमृता०—४२२. विगृही ादिति । अवारपार शब्दं समासात् विगृहीतकरणेन पृथक् कृतात् च खरामः स्यात्, तथा विपरीतभावेन स्थितात् च खरामः स्यात् जाताद्यर्थे । स्पष्टीकृतमुदाहरण त्रयेण ।

अमृता०—६२३. ग्रामादिति । जाताद्यथे ग्राम शब्दाद् यरामः, नृसिह खरामश्च भवित । ग्राम्य इति—तद्धिते यश्चेति यरामस्य भगवत्संज्ञत्वात् अइ द्वयस्येत्यरामहरः । खरामान्तस्य लक्ष्मीत्वे—वाच्यलिङ्ग लक्ष्मी स्तुल्याधिकरण जातीययो रित्यनेन प्राप्तस्य पुरुषोत्तमवत्त्वस्य निषेध लक्षणं स्मारयित—नवृष्णीन्द्रहेत्विति । तुल्याधिकरणे—ग्रामीणाभार्या यस्येति पीताम्बरः । अत्र नृसिह खरामस्य वृष्णीन्द्रहेतु तद्वितत्वेन तदन्त-लक्ष्म्या न पुरुषोत्तमवत्ता ।

अमृता०—४२४ कुलेति । तत्रजाताद्यर्थे श्व-खड्गालङ्कारेषु वाच्येषु यथाक्रमं कुल कुक्षिग्रीवा शब्देभ्यो माधव ढकः ष्यात् । ढ एय इत्युपिष्टभ्म, तेनात्र एयक इत्येवं प्रत्यय स्वरूपम् । माधवत्वाद् वृष्णीन्द्रः ।

बाल०—विगृ। तत्र जातादौ विगृहीतादपारात् परात् व्याख्यानतो विशेषलाभ इति शिष्टोक्त्या व्युत्क्रमाच्च खराम स्यात्। तेन अवारे पारे पारावारे जातादिरिति. क्रमेणावारीण इत्यादित्रयं॥ ४२२॥

बाल०—ग्रामा । तत्र जातादावर्थे ग्रामादुत्तरे य नृसिहखी भवतः । ग्रामे जातादि-रिति ग्राम्य इत्यादिद्वयं । एतत्प्रत्ययान्तस्य लक्ष्मीत्वे वाच्यलिङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरण-जातीयोरित्यनेन प्राप्तपुरुषोत्तमवत्त्वस्य बाधकलक्षणं स्मारयित न वृष्णीति । न वृष्णीन्द्र-हेतुतद्वितान्तलक्ष्मीररक्तविकारयोरिति समुदायः । ग्रामीणाभार्या यस्येति पीताम्बरसमासे ग्रामीणाभार्यः ॥ ४२३ ॥

बाल० — कुल । तत्र जातादावर्थे श्वखड्गालङ्कारेषु वाच्येषु यथाक्रमं कुलकुक्षि-ग्रीवाभ्यो माधवढको भवति । स्पष्टमुदाहरणं वाक्यन्तु पूर्ववद्योज्यं ॥ ४२४ ॥ ४२५. कन्थाया माधव-ठः।

कान्थिकः ।

४२६. निसस्त्यरामो देशान्त्रिगंते।

निष्ट्य श्राण्डालादिः।

४२७. नित्यं धुवे साधु।

४२८. कर्व्यादिभ्यो माधव ढकः।

कत्तुः कार्ल्यकः, कुम्भी कौम्भेयकः। एवं ग्रामेयकः नागरेयकः।

अमृता॰ — ४२४. कन्थाया इति । तत्र जातादावथे कन्था शब्दान्माधव ढः स्यात्। कान्थिकः कीटविशेषः।

अमृता०-४२६. निस इति । जातादौ देशान्त्रिर्गतेऽर्थे निस् इत्यव्ययादुत्तरेत्यरामः स्यात् । देशोऽत्र ग्रामनगरादि स्थानम् । चाण्डालादि वंर्णाश्रमवहिष्कृता निकृष्टजातिः ।

अमृता०—४२७. नित्यमिति । ध्रुवे वाच्ये त्यप्रत्ययेन सह निसः स्थाने नित्यमिति साधु स्यात् । निसः सरामहर इह निपातफलम् ।

अमृता०—४२८. कर्र्यादिभ्य इति । तत्र जातादावर्थे कित्रप्रभृतिभ्यो माधव ढकः स्यात् । कुत्सिता स्त्रयो यत्र स कितः, कोः कद्भावो निपातात्, तत्र जातादिः कर्त्रेयकः। कित्र कुम्भी उम्भि पुष्कर पुष्कल ग्राम नगर कुण्डिन माहिष्मती कर्मण्वती गोमती हित मोदन उख्या भक्ति इत्येते कक्ष्यावयः।

बाल० — कन्था । तत्र जातादावर्थे कन्थाया उत्तरो माधवठः स्यात् । कन्था चीरवस्त्रनिर्मिता तस्यां जातादिः कान्थिकः कीटादिः ॥ ४२४ ॥

बाल॰ — निस । तत्र जातादौ मध्ये देशान्त्रिर्गतेऽर्थे निसः परस्त्यरामो भवित । निर्गतो देशादिति निष्ट्यः निर्दुप्रादुराविश्वतुरामित्यनेन षत्वं । षात् परस्येति तरामस्य ढराम इति । निरो वर्णाश्रमवहिष्कृते इति कश्चित् ॥ ४२६ ॥

बाल॰—नित्यं । ध्रुवे वाच्ये त्यप्रत्ययेन सह निसः स्थाने नित्यं साधु । त्यप्रत्ययो निसः सरामहरश्चात्र निपातफलं ॥ ४२७ ॥

बाल०—कत्र्या । तत्र जातादावर्थे कत्र्यादिभ्यो माधवढको भवति । कत्र्यां जातादिः कात्रंयक इति कौम्भेयक इत्यादि । कत्रीं कुम्मी ग्राम नगरी माहिष्मती कर्मण्वती कित्र हस्तिन् पुष्कर पुष्कल यौवन कुण्डिनेति द्वादशः कत्र्यादिः । किञ्चात्र कर्त्रीति कर्त्तृंशब्द ईवन्तः । कत्रीतितु कुत्सितास्त्रयो यत्रेति कोः कदित्यनेन कदादेशसिद्धामिति जिनेन्द्रः ॥ ४२ ॥

४२६. नद्यादिभ्यो माधव हः। नादेयं जलं, वाराणसेयो जनः।

४३०. दक्षिण पश्चात् पुरोभ्यो मधिव हः। दक्षिणाशब्दोऽयमव्ययम्। दाक्षिणात्यः पाश्चात्त्यः पोरस्त्यः।

४३१. रङ्कोरमनुष्ये माधवफ-केशवणौ । रङ्कुर्देशः, राङ्कवायणो गौः राङ्कवं वस्त्रम् ।

४३२. द्यु-प्रागवागुदक्पतीचो यरामः। दिव्यं प्राच्यं अवाच्यं उदीच्यं प्रतीच्यम्।

अमृता॰—५२६. नद्यादिभ्य इति । तत्र जाताद्यर्थे नद्यादिभ्य उत्तरे माधव ढः स्यात् । नद्यां जातं नादेयम् । नदी मही वाराणसी कौशाभ्बी श्रावस्ती साल्वा दावीं खादिरी काशफरी पूर्वनगरी वामा दामा सेनकी इति नद्यादिः ।

अमृता०—४३०. दक्षिणेति । तत्र जाताद्यर्थे दक्षिणा-पश्चात्-पुरः शब्देभ्यो नृसिंहः त्यप्रत्ययो भवति । यद्यपि कृष्णनामगणे प्रविष्टस्य दक्षिण शब्दस्य लक्ष्मांदक्षिणा शब्दः प्रसिध्यति तथाप्यत्र तन्निराकर्त्तुं विशेषमाह—अव्ययमिति । मुग्धबोधमतेन विभाष्या तलो पेन पाश्चात्य इति च सिध्यति ।

अमृता०—४३१. रङ्कोरिति । तत्र जातादावर्थ अमनुष्ये वाच्ये माधव फः केशवणश्च भवतः । रङ्कु र्नामा देशः, तत्र जातादिः, उद्वयस्येति गोविन्दः—राङ्कवायणः गौः । अमनुष्य इति किम्—राङ्कवको मनुष्य ।

अमृता॰—४३२. द्यु इति । तत्र जाताद्यर्थे दिव् प्राच् अवाच् उदच् प्रत्यच इत्येतेभ्यो यराभः स्यात् । उदीच्यमिति—उदच उदोचि भगवतीति उदीचादेशः। प्रतीच्यमिति—अचोऽरामहरो भगवतीति यरामापाये पूर्वे रामस्य त्रिविक्रमः।

बाल०—नद्या । तत्र जातादावर्थं नद्यादिभ्यो माधवढः स्यात् । नद्यां जातादि नादेयमिति तथा वाराणसेयमित्यादि । नदी वाराणसी प्रावन्ती मही कौशायनी कादिरी वामा दामा साल्वा दूर्वा दार्वी सेनकी पूर्वनगरीति नद्यादिश्चतुर्दशः ॥ ४२६॥

बाल० —दिक्ष तत्र जातादावर्थे दक्षिणापश्चात्पुरोभ्य उत्तरो नृसिहस्त्यः स्यात् । दिक्षणाशब्दो यद्यपि आवन्तोऽन्ययन्त्वास्ति तथाप्यन्ययसाहचर्यादन्ययस्यैव ग्रहणिमत्याह दिक्षणिति । दक्षिणादिशि जातादिः दिक्षणात्य इति । अनन्ययत्वेऽत्र पुरुषोत्तमवत्त्वं स्यात् । एवं पाश्चात्त्य इति द्वयं ॥ ४३० ॥

बाल०—रङ्को । तत्र जातादावर्थे मनुष्ये वाच्ये रङ्कुशब्दान्माधवफकेशवणौ भवतः । रङ्कोर्दृष्पष्टार्थत्वादर्थं स्पष्टयति रङ्क्विति । राङ्कवायण इत्यत्र द्वये वाक्यं पर्ववत् ॥ ४३१ ॥ 9380

४३३. अव्ययात् कालवाचिनः केशवस्तनः । प्राक्तनः।

४३४. एषमोद्यः श्वसस्त्यश्च।

एषमस्तनः एषमस्त्यः । एवं ह्यस्तनः । इत्यादि माधवठेन शौवस्तिक-इचेष्यते। प्रश्न स्ति वन इह तस्त्

४३५. अमाविःक्वेहतसित्रेभ्य स्स्यरामः ।

अमात्यः आविष्टचः क्वत्यः इहत्यः इतस्त्यः अत्रत्यः ।

अमृता॰-४३३. अव्ययादिति । तत्रजातादावर्थे कालवाचिनोऽव्ययात् परः केशवतनप्रत्ययः स्यात् । प्रागित्यव्ययं नतृ अञ्चधातु—निष्पन्नः । एवं सायन्तनः दिवातन इत्यादयश्च । केशवत्वादीप्—सायन्तनी पूजा।

अमृता० — ४३४. ऐषम इति । तत्रजाताद्यथे ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्य उत्तरे त्यप्रत्ययश्च भवति, चकारात् केशव तनश्च। ऐषमो वर्त्तमान वत्सरः, तत्र जातः-ऐषमस्तनः ऐषमस्त्यः । ह्यस् शब्दो गतकल्यवाची, ह्यस्तनः ह्यस्त्यः । श्व आगामिकल्प-वाची, श्वस्तनः श्वस्त्य इति । शौवस्तिकश्चेष्यत इति — श्वस् शब्दात् ठरामे कृते वृष्णीन्द्र स्थानेत्यादिना वरामस्य औव् , ततोनिपातात् तुगागमः । अव्ययादित्यनुवर्त्तनीयम् ।

अमृता०-४३४. अमेति । पूर्वोक्तार्थे अमा प्रभृत्यव्ययेभ्यः त्यप्रत्ययः स्यात्। अमा सह स्थितः अमात्यो राजमन्त्री । आविष्टच इति-निर्दुः प्रादुरित्यादिना षत्वं, पात् परस्येति टवर्गत्वम् । क्वप्रभृतय स्तद्धिताव्ययानि ।

बाल० — द्युप्रा। तत्र जातादौ द्युप्रागवादुकप्रतीचो यरामो भवति। दिवि जातादि दित्यमित्यादि ॥ ४३२ ॥

बाल० - अव्य । तत्र जातादौ कालवाचिनोऽव्ययात् केशवस्तनः स्यात् । क्विवन्तः प्रपूर्वाञ्चधातोरिप प्राक् सम्भवतीति अव्ययादित्युक्तं । तेन प्राक् पूर्वं जातादिः प्राक्तन इति ॥ ४३३ ॥

बाल०—ऐष। पूर्वोक्तार्थे ऐसामोह्यःश्वस उत्तरस्त्यो भवति चकारात् तनोऽपि। एतेषां कालवाचिरूपाच्ययत्वान्नित्य तने प्राप्ते पाक्षिकार्थं वचनं । वर्त्तमानवत्सर ऐषमस् तत्र जातादिः ऐषमस्तन इत्यादिद्वयं । ह्यो गतकल्यवचनं तत्र जातादिः ह्यस्तनः ह्यस्त्यश्च । इत्यादीत्यादिपदेन भाव्यहोवाचि श्वस् तस्मिन् जातादिः श्वस्तनः श्वस्त्यश्चेति । तत्र जाताद्यर्थे माधवठेन सह श्वसः स्थाने शौवस्तिकश्चेतीष्यते । वक्तव्यप्रकारान्तरमेतत् तरामागमश्चात्रेष्टः ॥ ४३४ ॥

बाल०-अमा । तत्र जातादौ अमादिभ्यस्त्यरामो भवति । अमाशब्दः समीपवाची ध्वरादिगणपाठादव्ययं तत्र जातादिः अमात्यः बन्युवर्गः । आविःशब्दश्चाद्यव्ययं पूर्ववद्वाक्ये

४३६. अरण्याण्णरामः ।

आरच्यः ।

४३७. दूरादेत्यः। दूरेत्यः ।

४३८. उत्तरान्नृसिहाहः। औत्तराहः।

४३६. तीरोत्तरपदात् केशवणः, रूप्योत्तरपदाण्णरामः। गाङ्गतीरं गाङ्गरूपम्।

अमृता०—४३६. अरण्यादिति स्फुटम् ।

अमृता॰ - ४३७. दूरादिति च स्पष्टम् ।

अमता०—४३८. उत्तरादिति । तत्र जाताद्यर्थे उत्तरशब्दादाह प्रत्ययः स्यात् ।

अमृता०-- ४३दं. तीरेति । तीरमुत्तर पदं यस्य तस्मात् केशवणः स्याति जाता-चर्षे, तथा रूट्यमित्युत्तरपदं यस्य तस्मात् णरामः स्यात्तत्रंवार्थे। गङ्गातीरे जातं गाङ्गतीरं फलादि । प्रत्यय सिद्धे — ईवापोः संज्ञायां बहुलिमिति वामनः । गङ्गाया आगतं गङ्गा

निर्दु:प्रादुराविरिति पत्वं। पात् परस्येति तस्य टत्वं आविष्टच इति। क्वेति किम्शब्दस्य सप्तम्यन्तं वदाद्यच्ययं क्वत्य इति । इहेति इदम्शब्दस्य सप्तम्यन्तं वदाद्यच्ययं इहत्य इति । इत इति इदम्शब्दस्य पञ्चस्यास्तसिप्रत्ययान्तं चदाद्यव्ययं इतस्त्य इति । अत्रेति इदम्शब्दस्य सप्तम्यास्त्रप्रत्ययान्तं वदाद्यव्ययं अत्रत्य इति । क्वेत्यादिचतुर्णा निपात-साध्यत्वं वक्ष्यते । किञ्च, तसित्रेत्यनेन तसि त्रप्रत्ययान्तं गृह्यते, न केवलमुदाहृतद्वयं तेन कुतस्त्यः कुत्रत्यः यतस्त्यः यत्रत्य इत्यादयोऽपि यथासम्भवमूह्याः ॥ ४३४ ॥

बाल०-अर । तत्र जातादी अरण्याण्णरामः स्यात् ॥ ४३६॥

बाल०-दूर । तत्र जातादी दूरशब्दादेत्यो भवति ॥ ४३७ ॥

बाल०-उत्त । तत्र जातादी उत्तरसब्दात् नृसिहरूप आहः स्यात् ॥ ४३८॥

बाल०--तीर। तीरमुत्तरवदं यस्य तस्मात् तत्र जातादौ केशवणः स्यात्। रूप्यः मुत्तरपदं यस्य तस्मात्तु पूर्वोक्तेऽर्थे णरामः । गङ्गायास्तीरं गङ्गातीरं तस्मिन् जातादि गाङ्गरूप्यमित्यत्र द्वये समासावस्थायां ईवापोः संज्ञायां बहुलमिति वामनः । केशवणत्वात् लक्ष्म्यान्तु गाङ्गतीरी लताप्रभृतिः । किञ्च, गाङ्गरूप्यमित्यत्र रूप्यप्रत्ययस्य केवलयत्वा-भावात् विष्णुजनात्तद्धितयस्येत्यनेन यहरो न स्यात् ॥ ४३६ ॥

क तद्धितप्रकरणम् *

४४०. दिक् पूर्वपदादनाम्नि णरामः।

पौर्वशालः औत्तरशालः।

४४१. नृसिंहेरामाद् गोत्रात् केशवणः ।

छरामापवादः । दाक्षेजीतादि दक्षिः ।

४४२. आदि वृष्णीन्द्राच्छरामः, नामधेयाद्वा ।

वैष्णवीयः राधीयः तदीयः त्वदीयः । द्वित्व-बहुत्वयोर्युष्मदीयः, एवं मदीयः अस्मदीयः ।

अमृता॰—४४०. दिगिति । दिग्वाचि शब्दः पूर्वपदं यस्य तस्मादनाम्नि असंज्ञायां जाताद्यर्थे गरामः स्यात् । पूर्वस्यां शालायां भवः, तद्धितार्थे त्रिरामी पौर्वशालः । एव मौत्तरशाल इत्यादि ।

अमृता०—४४१. नृसिहेति । तत्र जातादावर्थे गोत्रार्थंको यो नृसिह इरामः तदन्तान्नाम्न उत्तरे केशवणः स्यात् । छरामापवाद इति—आदि वृष्णीन्द्रादिति योऽनन्तरो वक्ष्यते तस्यापवाद इत्यर्थः ।

अमृता॰—४४२. आदीति । आदिः आद्यक्षरो वृष्णीन्द्रो यस्य तस्माज्ञातादावर्थे छरामः स्यात् । आदि वृष्णीन्द्रान्नामधेयात्तु छो वा भवति । पक्षे केश्ववणः । तदादेश्चादि वृष्णीन्द्रत्वमतिदिष्टं प्राक्, अत इहोदाहरति—तदीय इत्यादि । त्विय जातादि स्त्वदीयः । युष्मदीय इति—युष्मदस्मदो स्तवन्मदावृत्तरपद प्रत्यययोरेकत्वे इत्यनेन एकत्वे हि त्वदादेशोक्तें द्वित्व-बहुत्वयोस्तु नादेशः । नामधेयात् तृतीयसूत्रे दर्शयिष्यते ।

बाल०—दिक् । दिक् पूर्वपदं यस्य तस्माच्छब्दात् तत्र जातादावर्थेऽनाम्नि वाच्ये गरामो भवति । पूर्वस्यां शालायां जातादिः पौर्वशाल इति । एवमौत्तरशालः । अनाम्नीति किं पूर्वा चासौ इषुकामशमी केति सप्तर्थय इत्यादिवत् संज्ञायां श्यामरामः । पश्चात् तत्र जातादौ सामान्यतः केशवणः दिशस्त्वमद्राणामित्यनेनोत्तरपदस्य वृष्णीन्द्रः पूर्वेषुकामश-मित्येकस्य संज्ञा ॥ ४४० ॥

बाल० — नृसि । पूर्वीवतेऽर्थे नृसिह इरामो यत्र तस्माद्गोत्रवाचकान्नाम्नः केशवणः । वक्ष्यमाणळरामस्यापवादोऽयमित्याह छरेति ॥ ४४९ ॥

बाल०—आदि । आदिवृष्णीन्द्राच्छव्दात् तत्र जातावी छरामः स्यात् । आ ऐ औरामा यस्येत्यनेन तद्यदादयश्चेत्यनेन चादिवृष्णीन्द्रसंज्ञोक्ता । नाम । पूर्वोक्तेऽर्थे नामध्यात् संशाशब्दात् छरामो भवति । वैष्णवे जातादिः वैष्णव्यां वा वैष्णवीय इत्यादि । तस्मिन् तस्यां वा जातादिः तदीयः । एवं यदीय इत्यादिः । त्विय जातादिः त्वदीयः । युष्मदस्मदोस्त्वन्मदावुत्तरपदप्रत्ययोरेकत्व इत्यनेनात्र त्वदादेशः । द्वित्वबहुत्वयोरित्यनेन द्विवचनबहुवचनयोविषययोर्युष्मदस्मदोस्त्वन्मदादेशौ न भवत इति सूचितं । तेन ४४३. तावक-तावकीन-योध्माक-योध्माकीनाश्च । विवि

४४४. मामकादयश्च पूर्ववत् साधवः ।

नामधेयाद् वा, कृष्णीयाः काष्णाः, रामीयाः रामाः ।

४४४. भवतो माधवठः।

भावत्कः ।

४४६. भवदीयश्च।

तत्रसाधुः स्वात्।

अमृता०—४४३. तावकेति । जातादावर्थे युष्पच्छव्दजातस्य तव पदस्य नृसिंहवु । खरामाभ्यां सह तावक-तावकीनौ साधूभवतः, तथा युष्माकमित्यस्य केशवण-नृसिंह खरामाभ्यां सह यौष्माक यौष्माकीनौ साधू भवतः ।

असृता॰—४४४. मामकेति । पूर्वोक्तार्थं अस्मच्छव्द जातस्य ममेति पदस्य पूर्ववत् प्रत्ययाम्यां सह मामक मामकीनौ साधू स्याताम् । पूर्वोक्त सूत्रस्य प्रतीक्—नामधेबाद्वेति । कृष्णे जाताः कृष्णोयाः, पक्षे सामान्यसिद्धः केशवणः—काष्णा इति ।

अमृता॰ — ४४४. भवत इति । तव जाताद्यथे भवतु सब्दात् माधव ठः स्यात् । भावत्क इति — चतुर्भुजान्तादित्यादिना तान्तत्वेन ठम्य कः ।

अमृता०—४४६. भवदीय इति । वृत्तिमाह—तत्र साधुरिति । पूर्वोक्तार्थ एव छप्रत्ययेन साधुरित्यर्थः । भवतः तरामस्य दराभो निपातात् ।

युवयोर्युष्मासु वा जातादिः युष्मदीय इति । एवम्प्रकारेण मयि जातादिः मदीयः। आवयोरस्मासु वा जातादिः । अस्मदीय इति ॥ ४४२ ॥

बाल॰ — ताव । प्रागुक्तेऽर्थे तवेत्यस्य नृसिहवुखाख्यां सह तावकतावकीनाविति ह्यौ द्वित्वबहुत्वयोर्थक्तंमानस्य युष्मदस्ताभ्यां यौष्माकयौस्माकीनाविति ह्यौच साधू भवतः, खात् पूर्वं करामागमश्च भवति । षष्ठचाः सामान्यसम्बन्धनिक्षपकत्वात् यथायथमपादानादि-सम्बन्धवोधकत्वमप्यस्ति तस्मादथि नेषं लक्षणं, किन्तु तवेत्यस्य विष्णुभक्तिमहाहरा-भावार्थं युष्मदः संसारस्यारामार्थं नृसिहवुखार्थं खे करामागमार्थं चेति ॥ ४४३ ॥

बाल० — माम । पूर्ववत् तावकादिवत् । तत्तत्प्रत्ययकार्याभ्यां ममादीनां मामका-दयश्च साधवो भवन्ति । तव-युवयोर्युष्माकं वा सम्बन्धे जातादिरिति वाक्ये तावका-दयश्चत्वारः । एवं मम आवयोरस्माकं वा सम्बन्धे जातादिर्मामक मामकीन आस्माक आस्माकीना इति चत्वारश्च । उत्तरसूत्रस्योदाहरणार्थमाह नामेति । कृष्णे जातादयः कृष्णीयाः, पक्षे औत्सर्गिककेशवणः काष्णां इतिच । एवं रामीया इत्यादिद्वयं ॥ ४४४ ॥

बाल० —भव । तत्र जातादौ भवच्छब्दान्माधवठो भवति । भावत्क इत्यत्र चतुर्भुजान्तादित्यनेन तान्तात् ठस्य कः ।। ४४५ ॥ ४४७. काश्यादिभ्यष्ठो नृतिहो माधवश्च। काशिका काशिकी, वैदिका वैदिकी।

४४८. आदि वृष्णीन्द्रादिष बहुवचनविषयाज्जनपदाद् वुर्नृ सिंहः, समुद्रान्नी-मनुष्ययोः, नगरात् कृत्सा-प्रावण्ययोः, अरण्या-न्मनुष्य पथ्यध्याय न्याय-विहार-हस्तिषु, गोमये वा ।

शौरसेनकः माथुरकः । सामुद्रिका नौः, सामुद्रिको मनुष्यः । नागरकौ खल-कुशली । आरण्यको मनुष्यः, आरण्यकः पन्था इत्यादि । आरण्यकं आरण्यं गोमयम्।

अमृता० — ४४७. काश्येति । तत्र जातादावर्थे काशीप्रभृतिभ्यो नृसिहठः माधव ठश्च भवति । काश्यां जाता ठ इकः, लक्ष्म्यामाप्काशिका, माधव ठ पक्षे तु ईप्-काशिकीति । आदि पदेन वैदिकेत्यादि । गणस्तु परिशिष्टे दृष्टव्यः ।

अमृता०—४४८. आदीति। तत्र जाताद्यथै आदिवृष्णीन्द्राद् बहुवचन विषया-ज्जनपदात् (अपिना अनादि वृष्णीन्द्राच ताह्यात्) नृसिंह वुः स्यात् । तत्रैवाथे नौ-मनुष्ययो विच्ययोः समुद्रात् नृसिंह बुः स्यात् । तत्रवार्थं कृत्सा प्रवीणता वाच्ययो नगरात् नृसिंह बुः स्यात । तथा तत्रैवाथे मनुष्यादि वाच्य षट्के अरण्य शब्दान्नृभिंह बु भेवति । गोमये वाच्ये तु अरण्यात् नृसिंह बु वा भवति । प्रथमसूत्रस्योदाहरणद्वयं-शौरसेनक इत्यादि । शूरसेने भवा येऽन्तरालदेशास्ते शौरसेनाः, तेषु जातः शौरसेनकः । एवं पाञ्चालक: आङ्गक: आजमीढक: कालञ्जक इत्यादयश्च । अथावशिष्ठ सूत्रत्रयस्योदा-हरणानि क्रमतआह—सामुद्रिकेत्यादीनि । गोमये वाच्ये विकल्पविधानात् पक्षे-अरण्याप्णराम इत्यने । णरामः ।

बाल०-भव। वृत्तिमाह तत्रेति। तत्र पूर्वोक्तार्थे छेन सह भवतो भवदीयश्च साधुर्भवेत् । अत्र छः भवतो दश्च निपातफलं ।। ४४६ ॥

बाल० - काश्या । पूर्वोक्तेऽथं काश्यादिक्यो नृसिंहो माधवश्च ठो भवति । काश्यां जातादियां सा काशिका हृत्यादिः माधवत्वात् काशिकीति। एवं वैदिका वैदिकी विद्यादि:। काश्यादेरित्यनेन सिद्धंऽपि यद्वहुवचनं तेनैतेषां ग्रहणं काशी वेद चेदि सञ्जाति सम्पाति सन्तापि सम्वाह्य मोदमान अच्युत सकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भावद्धि सुरङ्ग अरिन्दम सरमित्र साधुमित्र दासमित्र देवदत्त दासग्राम सोधावतान सौरतान युवराज युपराज उपराज सिन्धुमित्र देवराजेति काश्यादि-

बाल० - आदि । तत्र जातादौ आदिवृष्णीन्द्रात् बहुवचनविषयाज्जनपदात अधिकारात् अनादिवृष्णीन्द्राच्च तद्रूपाज्जनपदात् नृसिंहो वुर्भवति । समु । पूर्वोक्तेऽथे ४४६. कौरवक-योगन्धरकौ वा। साध् ।

४५०. मद्रकश्च।

साधः।

४५१. करामोद्धवाहे शात् केशवणः, कच्छादिभ्यश्च। ऋषिकात् आषिकः । काच्छः सैन्धवः । कच्छ सिन्धु कम्बोज गन्धार काश्मीर शाल्व कुरु रङक।

देशान - दे त्रावस्य माम अवनी

अमता०-४४८. कौरवकेति । तत्र जाताद्यर्थे नृसिंह व प्रत्ययेन कूरु युगन्धरयो: कौरवक यौगन्धरकी वा साधुभवत:, पक्षे सामान्यत: केशव ण: - कौरव: गौगन्धर इति ।

अमृता०-४४०. मद्रक इति स्पष्टम् । नृसिंह वु प्रत्ययस्य कार्यं वृष्णीन्द्रः, तदभाव एवात्र साध्ता।

अमृता०-४४१. करामेति । कराम उद्धवो यस्य ताहशात्देशनाम्न उत्तरे पूर्वीक्तार्थे केशवण: स्यात, तथा कच्छादिभ्यश्च देशनामभ्यो केशवणो भवति । ऋषिक नामा देश स्तत्र जात आर्षिक: । एवं माहिषिक: एक्षाक इत्यादयश्च । आदि पदेन सिन्धु प्रभृतयो ग्राह्या इति दर्शयति-कच्छेत्यादिना । अणु खण्ड विजापक अजवाह द्वीप अनूप इत्येते चात्र संग्राह्याः।

नौमनुष्ययोर्वाच्ययोः समुद्रात् नसिहो वः स्यात् । नग । पर्वत्मिन्नर्थे कृत्साप्रावीण्ययोर्नगरात् न्सिहो वः स्यात्। अर। तत्र जातादौ मनुष्यादिषु षट्मु वाच्येषु अरण्यानन्सिहो वुर्भवति, गोमये वाच्येतृ वा भवति । शूरसेने भवा येऽन्तरालदेशास्ते शौरसेनास्तेषु जातादि: शौरसेनक:। एवं शाकेत आर्जुनायन दाण्डायन राजगृह धार्त्तरङ्गौ माठर व्याहार त्र्याहार आञ्चिक्लादिभ्यश्च । मथुराया एकत्वेऽपि बहुत्वमादराधिक्यात् । तेन मथुरासु जातादिः माथुरकः। एवं धुम चण्ड शशादन स्थली घोषस्थली महास्थली शस्त्रापित भक्ष्याणी मद्रकूल शस्याय वर्वर गर्दभ घोष पूष्प पल्ली अवयातीर्थ सक्षि द्वीप अन्तरीप अरुण उज्जयनी दाक्षिणापथेत्यादिभ्यश्च । समुद्रादित्यादिसुत्रत्रयस्य क्रमेणोदा-हरणानि दर्शयति सामृद्रिकेत्यादिना । इत्यादीत्यादिपदेनाध्यायन्यायविहारस्तिनो ज्ञेयाः । गोमये वैकल्प्यात् आरण्यमित्यत्र अरण्याण्णराम इति णः ॥ ४४५ ॥

बाल०-कौर। तत्र जातादावर्थे नृसिहवृता साकं कृष्युगन्धरयोः कौरवकयौ-गन्धरकौ वा साधु भवतः । पक्षे औत्सर्गिककेशवणेन कौरवयौगन्धरौ ॥ ४४६ ॥

बालः - मद्र । मद्रे जातादिरित्यर्थे करामेण मद्रकश्च साधुर्भवति ॥ ४५० ॥ बाल०-करा । कराम उद्धवो यस्य तस्माहे शनाम्नस्तत्र जातादौ केशवणः स्यात् । 8888

881

४५२. मनुष्य-तत्स्थयोस्तु वु नृ सिंहः।

काच्छको मनुष्यः। तत्स्थे — काच्छक मस्य हसितम्। संन्धविका चूडा।

88

४५३. गहादिभ्यश्करामः।

गहीयः नान्तरीयः । एवमेकग्राम-अन्तस्थ-सम-विषमेभ्यः ।

४४४. मध्यस्य मध्यमञ्च । त्री ध्रावः

मध्यमीयः।

अमृता॰—४५२. मनुष्येति । मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये पूर्वोक्तार्थे कच्छादिम्यो नृसिंह वुः स्यात् । अस्य हसितमिति कच्छजात मनुष्यस्येत्यर्थः । सैन्धविकेति —सिन्धुदेशे जातो मनुष्यः सैन्धविकः, तत् स्थिता चूडा सैन्धविका।

अमृता०-४५३. गहेति । पूर्वोक्तार्थे गहादिभ्य उत्तरे छरामः स्यात् । गहादेर्गण मुद्दिशति—एविमत्यादिना । अन्ये च परिशिष्टे दृष्टव्याः ।

अमृता॰---४४४. मध्यस्येति । गहादौ पठितस्य मध्यस्य मध्यमादेशश्च भवति। मध्ये जातो मध्यमीय इति ।

कच्छा। पूर्वोक्तें ऽर्थे कच्छादिस्यश्च देशेस्यः केशवणो भवति। ऋषिकादिति ऋषिक-मुद्श्यादाह्रियते । ऋषिके जातादिः आर्षिक इति । एवमैक्षवाक नैलीनक वैजायक प्रभृतयश्च। कच्छे जातादिः काच्छः। एवं सैन्धव इत्यादिः। कच्छादिगणं दर्शयित कच्छेत्यादिरङ्क्वन्तेन । अत्र वर्ण अङ्गार मधूमत् विरूप अनुषण्ड द्वीप अजपाद कुतूभर इत्येतानिप केचित् पठन्ति ॥ ४५१ ॥

बाल०-मनु । पूर्वोक्तेऽर्थे मनुष्यमनुष्यस्थयोर्वाच्ययोस्तु कच्छादिभ्यो नृसिंहो वुभवति । अस्य कच्छजातादेर्हसितमपि काच्छकं । एवं तित्स्थता चूडा सैन्धविकेत्यिप ॥४५२

बाल०-गहा। गहादिम्यस्तत्र जातादी छरामो भवति। गहः घटा तस्मिन् जातादिः गहीय इत्यादि । अतिदेशेनैव गणं निर्दिशति एविमिति । एकग्रामादिचतुभ्योंऽपि छः स्यात्। सूत्रे आदिशब्दत्वेऽि यद्वहुवचनं तदन्यानि संगृह्णाति यथा। उत्तम अङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाखि उत्तमशाखि समानशाखि एकपलाश इष्ट्रप्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन गान्धारि शेवनिका शैशरि काठेराण शौङ्गि आसुरि आहिंसि आमिति आमित्रि ज्याडि भौरि भौलि आध्यिश्व आग्निशर्मि शौद्रि वाराटिक वाल्मीकि क्षौमघृति उत्तर उत्तम नेमि धन्वन् दत्ताश इत्यादि। एषां केचिद्भायः सामान्यतः केचिद्भयः करामोद्धवादित्यतश्च केशवणे प्राप्ते केचिद्भय आदिवृष्णीन्द्रादणीति नृसिंहवुन प्राप्ते केचिद्भचोऽप्राप्ते विधानिमदं ॥ ४५३ ॥

व्याकार्ग, किया व्योक्षप्रयोगियाली ४४४. पर-जन-देव-राजभ्यः कीयः। परकीयमित्यादि चान्द्रमतम् । स्व शब्दात् न दृश्यते । तस्माद्येके,

तेन स्वीयं स्वकीयम् । स्वीयमित्यसाधु रिति पशुपतिः । ४५६. वेणुकादिभ्यश्छरामो वृष्णीन्द्रश्च ।

वैणुकीयं, चैत्रकीयं, चैत्रकीयमित्यादि ।

४५७. पार्वताच्छरामः ।

पार्वतीयः ।

अमृता० - ४४४. परेति । एतेऽपि गहादौ पठ्यन्ते । जातादावर्थे परप्रभृति चतुर्म्य उत्तरे कीयः प्रत्ययः स्यात् । "जन परयोः कुक् च", 'देवस्य चे"ति वात्तिकमतम् । केचिदत्र स्व शब्दश्व पठिन्त, तत्त् न पाणिन्यादिसम्मतिमत्याह — स्वशब्दात्तु न दृश्यत इति । येतु पठन्ति तदुदाहरणं दर्शयति - स्वीयं स्वकीयमिति । एतन्मते कुगागमो वा । मउस्यैतस्या-सारस्यं सूचयति पश्रपति वाक्येन - असाध्रिति ।

अमृता०--४५६. वेणुकेति । पूर्वोक्तार्थं वेणुकादिभ्यः छरामः स्यात्, तेषां वृष्णीन्द्रश्च भवति । नृसिहछ इत्येव कथनमुवितं, तथापीदृश्युक्ति बृद्धि वैचित्र्यर्था । आदि पदेन औत्तरपदकीयं माध्यपदकीयं प्रास्थकीयमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

अमृता०-४५७. पर्वतादिति स्पष्टम् । पार्वतीयो मनुष्य: ।

बाल०-मध्य । पूर्वोक्तेऽर्थे मध्यस्य सम्बन्धे छरामस्तस्मिस्तस्य मध्यमञ्च स्यात् । मध्ये जातादिर्मध्यमीय: ॥ ४५४ ॥

बाल०-पर। पूर्वोक्तेऽर्थे परादिभ्यश्चतुभ्यः कीयो भवति। परस्मिन् जातादि परकीयं। इत्यादीत्यादिपदेन जनकीयं देवकीयं राजकीयमिति । चान्द्रस्याप्येपन्मत-मित्याह चान्द्रे ति, चान्द्रमतमित्यस्मात् चशब्दः प्रयोक्तव्यः तत्था सति चान्द्रमतः वैत-दित्यर्थः । सूत्रेऽस्मिन् स्वशब्दस्यापि ग्रहणमिति परमतेनोपपादयन्नाह स्वेति । स्वशब्दात्त न दृश्यते कीय इत्यन्ये । तस्मात् स्वशब्दादिष कीय इत्येकेच । तेन मतभेदेन कीयभावाः भावत्वात् स्वीयं स्वकीयञ्चेति । किञ्च, स्वशब्दात् कीयराहित्यं पश्रपतेरनभीष्टमित्याह स्वोयमित्यादिना । भङ्गचा एकेषां पशुपतेश्च मतमेव स्वमतमिति सूचितं दुर्वले बलबद्धाः धापातात ॥ ४४४ ॥

बाल०-वेणु । तत्र जातादी वेणुकादिभ्यश्छरामस्तस्मिन् वेणुकादीनां वृष्णीन्द्रश्च भवति । नृसिहछ इति यन्न कृतं तद्वैचित्र्यार्थं । इत्यादीत्यादिपदात् ओत्तरपदकीयं । माध्य-पदकीयमिति । आकृतिगणोऽयं । करामोद्धवादित्यनेन प्राप्तकेशवणबाधनार्थमिदं ।।४५६॥

बालः - पर्व । पूर्वोक्तेऽर्थे पर्वतात् छरामः स्यात् । मनुष्यविषयोऽयं परत्रा-मनुष्येत्युक्तेः । पर्वते जातादिः पर्वतीयो मनुष्यः ॥ ४५७ ॥

कार्र

ज्ज

द्ध

मन गोः इत

पा अः

सा

४४८. अमनुष्ये तु वा । पर्वतीयं फलं पार्वतं वा ।

४५६. अर्द्धाद् यरामः, सपूर्वान्माधवदः ।

अर्द्धचं, माथुराद्धिकम् ।

४६०. पराद्धिंद यंरामः ।

पराद्धीयं, अवराद्ध्यं, अधमार्द्ध्यं मध्यमार्द्ध्यं उत्तरार्द्ध्यम्।

४६१. दिक् पूर्वाद्धांदुभौ । यराममाध्यक्षे

पौर्वाद्धिकं पूर्वाद्धचं, दक्षिणाद्धिकं दक्षिणाद्धर्यम्।

४६२. ग्राम-जनपदैक देशत्वे केशवण-माधवठौ ।

अमृता॰—४५८. अमनुष्य इति । तत्र जातादावर्थे अमनुष्ये तु वाच्ये पर्वतात् छरामो वा स्यात् । पक्षे सामान्यतः केशवणः ।

अमृता॰—४५६. अर्द्धादिति । पूर्वोक्तार्थे अर्द्धवंशब्दाद् यरामः स्यात्, पूर्ववद विशिष्टादर्द्धातु माधव ठो भवति । अर्द्धे जातं अर्द्धर्यम् । मथुराया अर्द्धं मथुरार्द्धं, तत्र भवो माथुराद्धिकमिति ।

अमृता०—४६०. पराद्धिंदिरिति । पूर्वोक्तार्थे पराद्धीदि शब्दाद्यरामः स्यात् । पराद्धें जातं परार्द्धेचम् । आदिना चत्वारोग्राह्या इति दिशितम् ।

अमृता॰ — ४६१. दिगिति । दिग् वाचिशब्दः पूर्वे यस्य तथासूतादर्द्धादुभीयराम-माधव ठौ भवतः । पूर्वार्द्धे जातं पौर्वाद्धिकिमिति द्वयम् । एवमन्ये च ज्ञेयाः ।

अमृता॰—४६२. ग्रामेति । दिक्पूर्वाद्धीदित्युनुवर्त्तते । तत्र जातादावर्थे ग्रामैक देशत्वे च वाच्ये दिक् पूर्वाद्धीत् केशवण-माधवठौ भवतः । पूर्वाद्धे स्थिता जाता वा पौर्वाद्धाः, तत्र ग्रामादि वाच्य प्रतीयते वाक्यमाह—इमे इत्यादि । इमे वृक्षा जना वेत्यर्थः ।

बाल०-अम । अमनुष्ये वाच्येतु प्रागुक्तार्थे पर्वताच्छरामो वा स्यात् । पक्षे सामान्यतः केशवणश्च । पर्वते जातादि पार्वतीयमित्यादिद्वयं ॥ ४५८ ॥

बाल० — अर्छा । पूर्वोक्तेऽर्थे अर्द्धशब्दाद्यरामः स्यात्, पूर्वपदेन सह वर्त्तमानात्तु तस्मान्माधवठः । अर्द्धेजातादि अद्धर्यंमिति । मथुराया अर्द्धं मथुरार्द्धं तस्मिन् जातादि माथुराद्धिकं ।। ४५६ ।।

बालः —परा । प्रागुक्तार्थे पराद्धिकत्तरो यरामः स्यात् । पराद्धे जातादि पराद्धर्यं -मित्यादि पञ्चकं । एवमूद्धर्यं अधराद्धर्यं उत्तमाद्धर्यं ॥ ४६० ॥

बाल०—दिक्। दिक् पूर्वे यस्य तथाभूतादद्धीत् पूर्वोक्तेऽथं उभी माधवठ-यरामौ भवतः। पूर्वीर्द्धे जातादि पौर्वीद्धिकमित्यादिचतुष्कं।। ४६१।।

इमेऽस्य ग्रामस्य जनपदस्य वा पौवाद्धाः पौर्वाद्धिकाः।

४६३. मध्यमादिमावमाधमाः। त्रध्यत्र आर्थेल अत्रत अध्यत

साधवः । मध्यः साम्प्रतिकेनात्युच्चे नीतिनीचैः । भप्रत्यये न साध्यवः

४६४. समुद्रद्वीपजातादौ द्वैप्यः ।

साधुः।

४६५. कालान्माधवठः।

संख्याया वर्षस्याभाविनीत्युत्तरपदवृद्धिः-द्विवाषिकः ।

सर्वत्र विशेषविधानेन सामान्योक्त केशव णस्य बाधः कल्प्यते, अन्यथाधिकार प्राप्तेऽिष तस्य पुनर्विधानानुपपत्ते रिति विवेच्यम् ।

अमृता०—४६३. मध्यमेति । तत्र जातादावर्थे मध्य आदि अवस् इत्येतेषां मप्रत्ययेन मध्यमादयश्चत्वारः साधवो भवन्ति । मध्ये भवो मध्यम इत्याद्यर्थः । अवमो निकृष्टः, तथैवाधमः । अवसधसोः सलोपो निपात कार्यम्, अन्ययोस्तु साहचर्यादुक्तिः । मध्य इति—साम्प्रतिकेऽर्थे अप्रत्ययेन मध्यस्य मध्य इति साधु स्यात् । साम्प्रतिकं न्याय मुचितमिति यावत् । तदेव व्यनक्ति—नात्युच्चैरित्यादिना । अत्रार्थं वैशिट्यप्रदर्शनार्थो मस्यापवादोऽप्रत्ययः।

अमृता॰—४६४. समुद्रोति । समुद्रद्वीपे जातादावर्थे द्वीपशब्दस्य नृसिंह यरामेण द्वैप्यइति साधुः स्यात् । समुद्र शब्देनात्र लक्षणया तत्-सान्निध्यं गमयति । तेन समुद्र-समीपवर्त्ती यो द्वीपः, तत्र जातादिः—द्वैप्य इत्यर्थः ।

अमृता०—४६४. कालादिति । तत्र जाताद्यर्थे कालवाचकात् शब्दान्माधवठः स्यात् । संख्याया इत्युत्तरपदवृष्णीन्द्रस्य विधिसूत्रम् ।

बाल० — ग्राम । पूर्वोक्तेऽर्थे ग्रामस्य जनपदस्य चैकदेशत्वे वाच्ये दिक्पूर्वाद्वित् केशवणमाधवठो भवतः । तत्र जातादेरादिपदगृहीतिविशेषकार्थोऽथं । तेन प्रकारान्तरं वाक्यं दर्शयति इस इत्यादि वेत्यस्मात् पूर्वार्द्धो इति योज्यं ।। ४६२ ।।

बाल०—मध्य । तत्र जातादौ मध्य आदि अवस् अधस् इत्येतेषां मरामेण सह मध्यमादयश्चत्वारः साधवो भवन्ति । सलोपश्चावोऽधसोरिति क्रमदीश्वरः । पूर्वोक्तेऽर्थे साम्प्रतिके वाच्ये अरामेण सह मध्यस्य मध्यः साधुः स्यात् । वाक्योदाहरणेन दर्शयति नात्युच्चेरिति । मध्यो वैयाकरणादिः, प्रत्ययकरणमत्रार्थेनिरूपणार्थं नान्यत् प्रयोजनं ॥ ४६३ ॥

बाल०—समु । समुद्रद्वीपजातादौ द्वीपस्य नृसिहयरामेण सार्द्धं द्वैप्यः साधु स्यात् । समुद्रशब्दस्यात्र तत्समीपे लाक्षणिकत्वात् समुद्रसमीपर्वोत्तद्वीपजातादिः सर्वो द्वैप्यशब्द-वाच्यः । अन्यथा समुद्रग्रहणवैयर्थ्यं ॥ ४६४ ॥ ४६६. शारादिकं श्राद्धे, रोगातपयोर्वा।

साधु।

४६७. नैशिक-प्रादेशिको वा।

साधू।

४६८. सन्धिबेलादेः केशवणः, ऋतुनक्षत्राभ्याञ्च । सान्धिवेलं सान्ध्यं आमावस्यं त्रायोदशं चातुर्दशं पौर्णमासं प्रातिपदम् । साम्वत्सरन्तु फलपर्वणोरेव । ऋतोः—ग्रेष्मं शिशिरं । नक्षत्रात्— तैषं पौषम् ।

अमृता॰—४६६. शारिदकिमिति । तत्र जातादौ श्राद्धे वाच्ये शरत् स्थाने माधव ठेन सह शारिदकिमिति साधु स्यात् । रोगातपयोस्तु वाच्ययो स्तस्मान्माधव ठो वा भवति, पक्षे केशव णः । शारिदकः शारदो रोग आतपो वा । अर्थविशेषे साधुता ।

अमृता॰—४६७. नैशिक इति । पूर्वोक्तार्थं निशा प्रदोषयो मधिवठेन सह नैषिक-प्रादेषिको साधू वा भवतः । पक्षे केशवणः, नैशः प्रादोषइति ।

अमृता॰—४६८. सन्धीति । तत्र जातादावथे कालवृत्तिभ्यः सन्धिवेलादिभ्यः,, ताहग्म्यः ऋतु नक्षत्रेभ्यश्च केशवणः स्यात्, ठस्यापवादः । सन्धिवेलायां जातं सान्धि-वेलम् । एवं सन्ध्यायां जातं सान्ध्यमित्यादि । सम्वत्सरे जात साम्वत्सरं फलं पर्वं वा । तैषमिति—तिष्यपुष्ययो नेक्षत्राणीति यरामहरः ।

बाल० — काला । पूर्वीक्तेऽर्थे कालवाचकतात् माधवठो भवति । उत्तरपदस्य वृष्णीन्द्रप्रतिपादकसूत्र सूचयति सङ्ख्योति । द्वयोवषयोर्जातादिः द्विवाषिक इत्यादि ॥४६%

बाल०—शार । तत्र जातादौ श्राद्धे वाच्ये शरदः स्थाने माधवठेन सह शारदिकं नित्यं साधु स्यात् । रोगातपयोर्वाच्ययोस्तु विकल्पः । पक्षे शारदो रोग आतपो वा ॥ ४६६ ॥

बाल॰ --नेशि । तत्र जातादौ निशाप्रदोषयोर्माधवठेन स.कं नैशिकप्रदोषिकौ साधू वा भवतः । अत्रापि पक्षे औत्सर्गिककेशवणः स्यात् ॥ ४६७ ॥

बाल०—सन्धि। पूर्वोक्तेऽर्थे सन्धिबेलादेः केशवणो भवति। ऋतुनक्षत्राभ्याश्च तद्वत् केशवणः स्यात्। सन्धिवेलायां जातादि सन्धिवेलमित्यादि प्रातिपदमित्यन्तं सप्तसङ्ख्यकं। सम्वत्सरं केशवणान्तं भवत् सत् पुनः फलपवंणोर्वाच्ययारेव भवति। एवं वाहीक कलकीट शूरसेन पटचर पर्वत उदपान तक्षन् लोमनृ यकृत् महत् कमल भिदा परिखा गोष्ठी गोमती पलदी नैतकोम्यश्च। ऋतोरिति रूपं दश्यंते इति शेषः। ग्रीष्मे जातादि ग्रैष्मं। एवं शैशिरं वासन्तमित्यादि। नक्षत्रात् नक्षत्रमधिकृत्य रूपं दश्यंते। । नध्ये जातादि तैषमित्यादि विष्यपुष्ययोर्नक्षाणीत्यनेनात्र यहरः॥ ४६८॥ ४६६. प्रावृषेण्यः । साधः ।

४७०. वर्षाभ्यो माधव ठः । वाषिकं पौर्वविषकम्।

४७१. हैमन-हैमन्तौ। अरामणन्तौ साध।

४७२. सायन्तन-चिरन्तन-प्राह्णे तन-प्रागेतनानि । सायादीनां केशवतनान्तानि साधूनि ।

अमृता०-४६८ प्रावृषेण्य इति । प्रावृष् शब्दस्य एण्यप्रत्ययेन पूर्वोक्तार्थे साधुः ।

अमृता०—४७०. वर्षाभ्य इति । तत्र जाताद्यर्थे वर्षा शब्दात् माधवठः स्यात् । ऋतुत्वेन माधवठस्यापवादो यः केशव णो विहितः, पुनिरह तदपवाद उच्यते । वर्षाशब्दो बहुत्वे हि प्रयुज्यते । अत्र दतन्तविधिरिष्यत इति समासान्तत्वेऽपि पौर्वविकिमिति ।

अमृता० — ४७१. हैमनेति । पूर्वोक्तार्थे हेमन्त शब्दस्य अरामण् प्रत्ययेन हैमनः हैमन्तौ साधूभवतः । पूर्ववत् पक्षे केशवणस्यापवादः । हेमन्ते जातं हैमनं धान्यम् । अत्र तलोपो निपातात्, पक्षे हैमन्तम् ।

अमृता॰—४७२. सायन्तनेति । पूर्वोक्तार्थे साय चिरः प्रह्ण प्रगे इत्येतेषां केशव तन प्रत्ययेन सायन्तनादीनि चत्यारि साधूनि भवन्ति । माधव उस्यापवादः । केशवत्वात् सायन्तनी पूजा । एते तु शब्दा नाव्ययानि, अनन्तराग्रिमसूत्रे—अव्ययादिति पृथगुपा-दानात् । अतः प्रथमद्वयस्य मुमागमः, परत्र ङे महाहराभावो निपातफलम् ।

बाल०—प्रावृ । तत्र जातादौ एण्यप्रत्ययेन साकं प्रावृषः प्रावृषेण्यः साधुः स्यात् । ऋतुनक्षत्रेति प्राप्तकेशवणबाधकमिदं ॥ ४६६ ॥

बाल० — वर्षा। पूर्वोक्तऽर्थे वर्षाभ्यो माधवठो भवति। वर्षासु जातादि वार्षिकं। नाम्नातु क्वचिदित्युक्तत्वात् समासान्तादिष स्यात् तेन पूर्वासु गतासु वर्षासु जातादिः पौर्वविषकिमत्यिष। वर्षाभ्य इत्यतेन वर्षाश्चदस्य बहुवचनान्तत्वं सूचितं तेनैकवचनेऽस्य प्रयोगो नास्ति।। ४७०।।

बाल०—हैम । तत्र जातादी अरामण् अन्तो ययोस्तथाभूती हैमनहैमन्ती साधू भवतः । वृत्ती णरामान्तावित्यकृत्वा अरामणन्तावित्यकृत्वा अरामणन्तावित्यकृत्वा अरामणन्तावित्यकृत्वा अरामणन्ताविति यत् कृतं तत्तु शिष्याणां व्युत्पत्तिवैचित्र्यार्थं । अत्र वामनात् ङत्रणना इत्यनेन णस्य द्वित्वं न स्यात् उणादिति इन्तसनन्तादिदत् सूत्रनिर्देशवलात् । निपातादत्र णप्रत्ययः । पक्षे हेमन्तस्य तत्वोपश्च । केशवणान्तत्वेन निपातनं विना अरामणन्तत्वेन यन्निपातनं तदेतज्ज्ञापकात्

9340

४६६.

स

४६७.

सा

४६८.

सा

तेव

ठेन सह भवति, पह

आर प्रादेषिकी :

अमृ ताहग्म्यः : वेलम् । एः

तेषमिति—

बाल वृष्णीन्द्रप्रति

बाल शारदिकं रि आतपो वा।

वा भवतः।

बालव तद्वत् केशवः सप्तसङ्ख्यकं वाहीक कलक् परिखा गोर्ड्ड जातादि ग्रैंब्स 'नेष्ये जाता १३४२

श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम्

४७३. अव्ययाद्वितन-दोषातन-प्रातस्तनादीनि च ।

४७४. चिरत्न-पुरत्ने च, अग्रिम-पश्चिमान्तिमानि च ।

४७४. पूर्वाह्व तन-पराह्व तने वा। साधुनी। पक्षे पौर्वाह्मिकस्। शैषिकार्थाश्चैते।

अमृता०—४७३. अव्ययादिति । प्रोक्तार्थे अव्ययानि येदिवादिशब्दा स्तेभ्य उत्तरे तनप्रत्ययेन दिवातनादीनि साधूनि भवन्ति । माधव ठस्य बाधार्थो निपातः ।

अमृता॰ — ४७४, चिरत्नेति । पूर्वोक्ताये चिर-पुरयोः त्नप्रत्ययेन चिरत्न पुरत्ने साधुनी भवतः । तथा अग्र पश्चात् अन्तशब्दानां इमच प्रत्ययेन अग्रिमादीनि साधूनि भवन्ति । पूर्ववत् साधुता ।

अमृता॰—४७४. पूर्वे ति । प्रोक्तार्थे पूर्वोह्ल-पराह्ल शब्दयोः तनप्रत्ययेन पूर्वा ह्लं तन-पराहणे तने वा साधुनी स्याताम् । पूर्वाहणे जातिनत्यथे सप्तम्यलुक् निपात-सामर्थ्यात् । पक्षे कालान्माधव ट इति । शैषिकाः प्रत्यया एते उक्ताः ।

लक्ष्म्यां वाच्यायां हैमाना हैमन्तेति स्यात् । हेमन्तात्तलोपश्च वेति कस्यचित् सूत्रं । तन्मते टणो विकल्पात् पक्षे कालान्माधवठ इति ठश्च तेन लक्ष्म्यां हैमनी हैमन्तिकीच स्यात् ॥४७१ बाल०—साय । सुगमं । वृत्तिमाह सायेति । तत्र जातादौ सायादीनां सायन्तः नादीनीति योज्यं । अत्र तनप्रत्ययः पूर्वद्वये मुगागमः परद्वये ङेर्महाहराभावश्च निपातकलं ॥ ४७२ ॥

बाल॰ — अर्थ्य । तत्र जातादौ अव्ययादुत्तरे तनप्रत्ययेन सह दिवादीनां दिवातनेति त्रयादीनि साधूनि भवन्ति । अत्राव्ययादित्युक्तत्वादनव्ययदिवादीनामेतानि न भवन्तीति ज्ञेयं । आदिपदात् शिष्टप्रयोगानुसारेण यथासम्भवमन्यान्यूह्यानि ॥ ४७३ ॥

बाल०—चिर । तत्र जातादौ चिरपुरयोस्त्नप्रत्ययेन सजुचिरत्नपुरत्ने इति हेच साधुनी भवतः। अग्रि । तत्र जातादौ क्रमेणाग्रपश्चादन्तानामिमच्प्रत्ययेन सहाग्रिमादीनि त्रीणि साधूनि स्युः ॥ ४७४॥

बाल० — पूर्व । तत्र जातादावर्थे पूर्वाह्नपराह्नयोस्तनप्रत्ययेन ङेरलुकाच साकं यर्वाह्नतन पराह्नतने इति द्वें साधूनी वा भवतः । पक्षे कालान्माधवेत्यनेन पौर्वाह्निकं पाराह्निकमितिच । सामान्यशैषिकार्थान् समापयित शैषिकेति ॥ ४७४ ॥ शैषिकेषु तत्रजातार्थाः।

क्षेत्रिक्षीत्राक्षाम् । व्याप्ति ।

soa, sirwing aguid, quest olugit

४७६. तत्र जातः।

अत्र यथास्वम्णादयः। माथुरः राष्ट्रिय इत्यादि।

४७७. प्रावृषष्ठरामः।

प्रावृषिकः।

इदानी पूर्वसूचिता जातादयोऽर्था दश्यंन्ते, यथा-

अमृता०—४७६. तत्रेति । वृत्तिमाह—यथास्विमिति । तत्र सामान्यतः केशवणः विशेषतस्तूक्ता एव प्रत्यया ज्ञेयाः । मथुरायां जातोमाथुरः । अत्र सामान्यतः केशवणः । राष्ट्रियइति—राष्ट्राद् घराम इत्युक्तमेव । इत्यादि पदेन—ग्रामे जातो ग्रम्यः ग्रामीणः अरण्ये जातः आरण्यः, वैष्णवे जातो वैष्णवीय इत्यादयः । एवमुत्तरेष्वष्यर्थेषून्नेयम् । तत्र कांश्चिद् विशेषानाह—

अमृता॰ — ४७७. प्रावृषइति । तत्र जात इत्यर्थे प्रावृष् शब्दात् ठरामः स्यात् । प्रावृषि जातः प्रावृषिको मेधः । प्रावृषेण्यः साधुरिति यदक्तं तत्तु सर्वान् शैषिकार्थानपेक्ष्य, जातार्थे विशेषोऽयम् ।

बाल०—तत्र । इदानीं शैषिकार्थेषु पृथक् पृथार्थं दर्शयितुमारभते तत्रेत्यादिना यावत्समाप्ति । वृत्तिमाह अत्रेति । यथास्विमिति सामान्यतः सामान्यं विशेषतस्तु विशेषः । अणादय इति केशवणादय इत्यर्थः । प्रभुरयमिति गम्यमत्र ज्ञेयं, पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात् । मथुरायां जातः माथुरः । तेन दीव्यतीत्यतः प्रागित्यनेनात्र केशवणः । राष्ट्रे जातः राष्ट्रियः, राष्ट्राद्यराम इत्यनेनात्र घः । इत्यादीत्यादिपदेन पूर्वोक्तजातादावर्थे यद्यस्माद्गणाद्यो यः प्रत्ययो विहितस्तस्मात्तस्मादत्रार्थेऽपि स स बोद्धव्य इति सूचितं । यत्विव्ययो यो विशेषस्तत्तदर्थं ग्रन्थकृता लक्षणानि वक्ष्यन्ते ॥ ४३६ ॥

बालः —प्रावृ । तत्र ज.त इत्यर्थे प्रावृट्गब्दात् ठरामः स्यात् । ऋनुनक्षत्राम्याश्चेत्यनेन प्राप्तकेशवणसा प्रावृषेण्यः साधुरित्यनेन विहित एन्यप्रत्ययो बाधकस्तद्वाधकस्त्वयं । एतेन तत्र जातादौ यो यो विहितस्तस्य तस्यापि सामान्यत्वादत्रार्थे
वक्ष्यमाणान्यार्थेच विहितो बाधकः स्यात् । तिद्धतबाहुल्यात् क्वचित् क्वचित् सच सचापि
स्यादित्यपि बोद्धव्यं ।। ४७७ ॥

934 93: 88

8

8

88

४६ः

ठेन सह भवति,

प्रादेषिक

ताहग्रय वेलम्। तेषमिति-

वृष्णीन्द्रप्र

बा शारदिकं आतपो वा

बाः वा भवतः

बार तद्वत् केशः सप्तसङ्ख्या वाहीक कल परिखा गोह जातादि ग्रै। ' नच्ये जाता ४७८. शारदकादयो मुद्गादौ, पन्थकः पथिजाते । साधवः ।

४७६. अमावास्याया अराम-वुरामौ वा। अमावास्यः अमावास्यकः । ज्ञामावास्यम् ।

४८०. सिन्धोः सिन्धुक-सैन्धवी ।

४८१. श्रविष्ठाफलगुण्यनुराधास्वाति - तिष्य - पुनर्वसु - हस्ता-विशाखाषाढाबहुलाभ्यो महाहरः। क्रिक्रिक्रिका

अमृता० — ४७८. शारदकेति । तत्र जात इत्यर्थे मुद्गादौ शस्ये वाच्ये नृसिंह वुना सह शारदक प्रभृतयः साधवः स्युः, तथा पथि जाते पदार्थः वाच्ये पथशब्दस्य वुप्रत्ययेन पथक इति साधुभविति। शरिद जातः शारदको मुद्गः । ऋतुनक्षत्रेति विहितकेशव णस्यापवादोऽयम्। हम । म्हामानाम क्राम्हण । । हि । ह । हा ना ना ना ना नी

अमृता०-४७८. अमेति । उक्तार्थे अमावास्याया उत्तरस्मिन् अराम-बुरामी वा भवतः। आमावास्यमिति पक्षे सन्धिवेलादेरिति केशवणः हिन्दि हिन्दि हिन्दि ।

अमृता०—४८०. सिन्धोरिति । तत्र जातार्थे सिन्धुशब्दस्य वु कैशवणाभ्यो सिन्धुकक-सैन्धवी साध्यभवतः। आदि वृष्णीन्द्रादपीत्यादिना प्राप्त नृसिंह वो बधिकरूपं साधुत्वम् । सिन्धुषु जनपदेषु जातः सिन्धुकः सैन्धवो घोटकः। यद्वा सिन्धौ समुद्रे जातः

ा अमृता - ४५१ अविष्ठेति । तत्र जात इत्यर्थे अविष्ठादि दशस्यः ऋतुनक्षत्राभ्या-मित्यनेन विहित केशवणस्य महाहरो भवति । सर्वाण्येवातानि नक्षत्र नामानि । एषा

बाल० - शार । तत्र जातार्थे शरदादीनां नृसिहबुना सह शारदकादयः साध्वो भवन्तो मुद्गादौ वाच्ये भवन्ति । ऋतुनक्षत्रेति विहितकेशवणस्यापवादोऽयं मुद्गादे-रत्यत्रतु स एव । पन्य । पथि जाते वाच्ये पथो वृता सह प्रत्यकः साधुः स्यात् । अत्र वुः

बाल १ — अमा । पूर्वोक्तेऽर्थे अमावास्याया उत्तरस्मिन् अरामबुरामी वा भवतः। अमास्यायां जातः अमावास्य इत्यादिद्वयं । पक्षे, आमावास्यमित्य सन्धिबेलादे

म् वालo-सिन्धो । तत्र जातेऽर्थे वुणाभ्यां सह सिन्धोः सिन्धुकसैन्धवी साधू ।। १८४ इति में ति विकास

एतत् पर्यायाश्च गृह्यन्ते । लक्ष्मो प्रत्ययस्य महाहरः । श्रविष्ठः फल्गुणोऽर्जुनः । गोरवा में जाती गोरव अर्जाक पृष्ट वं व ।चः ।

४८२ स्वार्थे त्वरामण् । हिन्तु हे हु हु हु निवा निवासिक है नह

फाल् गुणः। ४८३. चित्रा-रोहिणी-रेवतीभ्यो लक्ष्म्या महाहरः, फल्गुण्या-षाढाभ्यां ठारामयोः । ठरात्रास्य स्टेस्ट्रिक रिक्रिक विकार वित्रा रोहिणी रैवती । एवं फल्गुणी आषाढा ।

का बच करामयो में हुं है है । जिस्सा कराम के बचा कराम के हिंदा में प्रतिकित्य जातार्थी । कि है है है कि कि कि कि

,४८४. श्राविष्ठीयाषाढीयौ वात न् प्रतिकास अस्य नामा अधिक सीह्मा है कि भाषा । । अ उत्तर्हित है । इस कार्या है कि हिंदी हैं

ग्रहणेन एत तपर्यायशब्दा अपि गृह्मन्त इत्याह-एतदिति । लक्ष्मी प्रत्ययस्य महाहर स्वदितमहाहर इत्यनेवापश्च महाहरः। फल्गुण्यर्जुन्यौ एकपर्यायण्डदाविति द्वयोरिप ग्रहण-मत्र दशितम्।

अमृता०-४८२. स्वार्थे इति । तुशब्देन जातार्थी निराक्रियते । एभ्यो नक्षत्रेभ्यः स्वस्यार्थे तु अरामण स्यात् । फलगुणी एव फालगुण: । एवं विशाखेव वैशाख इत्यादय: ।

अमृता०—४५३. चित्रेति । तत्र जात इत्यर्थे लक्ष्म्यां विषये चित्रादित्रिभ्य उक्तस्य केशव णस्य महाहरः स्यात् । उक्तार्थे लक्ष्मीविषये फल्गुण्या-षाढाम्यां ठरीमीरीमयी महाहरो भवति । वित्रामां जाता कन्या वित्रा, प्रत्यमहाहरादवन्तरंपुन स्त्रियामाप्। एवं रोहिणीत्यादावीप ।

अमृता॰—४८४. श्राविष्ठीयेति । पूर्वोक्तार्थे श्रविष्ठाषाढयोः नृसिंह छे न श्रविष्ठीया-

बाल० -श्रवि। तत्र जातेऽथं श्रिविष्ठादि। बहुलान्तेभ्य उत्तरस्य ऋतुनक्षत्रेत्यनेन विहितकेशवणस्य महाहरः स्यात् । श्रविष्ठादीनां ग्रहणेनात्र तत्पर्यायाणामेषि ग्रहणमित्याह एतदिति । पूर्वोक्तलक्षण स्मार्यित जक्षमोति । किञ्चात्र महाहर इत्यस्मात् परं तिहत-महाहरे इति योज्यं । श्रविष्ठायां जातः श्रविष्ठ इत्यादि ॥ ४५१ ॥

बाल०—स्वार्थे। स्वार्थेऽर्थे पुनर्जातार्थप्रत्ययहरात फलगुणात् अरामण् स्यात्।

ण इत् अरामः। शेषः फाल्गुण एव फाल्गुणः ॥ ४८२॥

बाल०-चित्रा। पूर्वोक्तेऽथं लक्ष्म्यां वाच्यायां चित्रारोहिणीरेवतीम्यः पूर्वोक्त-केशवणस्य महाहरः स्यात् । फलगु । पूर्वोक्डेऽर्थे फलगुण्याषाढाभ्यामुत्तरयोष्ठरामाराम-थोर्लक्ष्यां महाहरः स्यात्। चित्रायां जाता बाला चित्रेत्यादिषु लक्ष्मीप्रत्ययस्येत्यनेन तिद्धतमहाहरे सत्यावीपोर्महाहरेऽपि पुनर्लक्ष्मीत्वे आवीपौ भवतः॥ ४८३॥

४८४. स्थानान्त-गोशाल-खरशालेभ्यो महाहरः। गोस्थाने जातो गोस्थानः। एवं गोशालः।

४८६. वत्सशालाभिजिदश्व युक्-शतभिषग्भ्यो महाहरो वा। वत्सशालः वात्सशालः।

४८७. नक्षत्रेभ्यो बहुलं महाहरः। रौहिणो रोहिणः, मृगशिराः मार्गशीर्षः। पूर्णो जातः।

षाढीयौ वा साधूभवतः, पक्षे छस्य महाहरः । श्राविष्ठाषाढीयावित्यपि पाठः, तत्र पक्षे केशवण-छरामयो र्महाहरो ज्ञेयः ।

अमृता० — ४८५. स्थानान्तेति । तत्र जात इत्यर्थे स्थान शब्दोऽन्ते यस्य तस्मात्, दथा गोशाल खरशालाभ्याञ्च केशवणस्य महाहरः स्यात् । गोस्थान इतिवत् अश्वस्थानः करिस्थान इत्यादि चोन्नेयम् ।

अमृता॰ —४८६. वत्सेति । पूर्वोक्तार्थे वत्सशालादिभ्य श्चतुभ्यंः केशव णस्य महा-हरो भवति । एवमभिजित् आभिजितः, अश्वयुक् आखयुजः, शतिमषक् शातिभषज इति ।

अमृता०—४८७. नक्षत्रेभ्य इति । तत्र जातेऽर्थे प्रोक्तमहाहरेभ्योऽन्य नक्षत्रेभ्यः केशवणस्य महाहरो बहुलं यथास्यात्तथा भवति । रोहिण्यां जातः रौहिणः रोहिणः, अतो लक्ष्मीप्रत्ययस्यापि महाहरः । मार्गशीर्षइति —शिरसः शीर्षोऽणीति शीर्षादेशः । समाप्तो जातोऽर्थः ।

बाल॰—श्रवि । तत्र जातार्थे केशवणछाभ्यां साकं श्रविष्ठाषाढयोः श्राविष्ठाषाढीयौ वा साधू भवतः । पक्षे पूर्वोक्तो महाहरः ॥ ४८४ ॥

बाल॰—स्थाना । पूर्वोक्तेऽर्थे स्थानमन्ते यस्य तस्मात् गोशालखरशालाभ्या-श्वौत्सर्गिककेशवणस्य महाहरो भवति । गोस्थान इतिवत् घोटकस्थान इत्यादिच । गोशाल इत्यस्मादित्यादीति योज्यं ॥ ४८५ ॥

बाल० — वत्स । पूर्वोक्तेऽर्थे वत्सशालादिभ्य सामान्यतः प्राप्तकेशवणस्य महाहरो वा स्यात् । वत्सशाले जातः वत्सशाले जातः वत्सशाल इत्यादिद्वयं । एवं, अभिजित् अश्वयुक् शतभिषक् । पक्षे आभिजित इत्यादि ॥ ४८६ ॥

बाल० — नक्ष । तत्र जातेऽर्थे नक्षत्रवाचिभ्यः केशवणस्य महाहरो बहुलं यथा स्यात्तथा भवति । रोहिण्यां जातः रौहिणो रोहिणश्च । किन्त्वत्र लक्ष्मीप्रत्यययेति पूर्ववदीवनरः । मृगशिरा इत्यत्र अत्वसन्तस्येत्यनेन त्रिविकमः सःररामयोरिति विष्णुसर्गः । मार्गशीर्ष इत्यत्र नाम्नातु ववचिदित्युक्तः शिरसः शीर्षोऽणीत्यनेन शीषादेशः । अर्थं समापयित पूर्णं इति ॥ ४६७ ॥

४८८. कृतलब्धकीतकुशलाः । क्यायस्य प्रस्तुः यालेक्याते तत्रेति सर्वत्रानुवर्त्तते । तत्र कृतादिषु यथास्वं भवति । मथुरायां कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा माथुरः । एवं राष्ट्रियः ।

४८६. प्रायभवः।

अत्रापि यथास्वम् । मथुरायां प्रायेण भवति माथुरः । एवं राष्ट्रियः । ४६०. उपजानूपकर्णोपनाविभ्यो माधवठः ।

औपजानुकः पाणिः । एवं औपकर्णिकः औपनीविकः ।

४६१. स्थितः ।

अत्र च यथास्वम् । माथुरो राजा ।

अमृता०—४= इति । तत्र कृतः, तत्र लब्धः, तत्र कीतः, तत्र कुशल इत्यर्थं चतुष्टये यथा स्वं प्रत्ययाः स्युः । सप्तम्यन्त नाम्नः प्रत्ययः स्यादिति दर्शयति—मथुराया-मित्यादिना । एवं ग्रामे कृतादि ग्राम्यं, तथा दिव्यं आरण्यं परकीयमित्यादीनि ।

अमृता०-४८८. प्रायेति । तत्रप्राय भव दत्यर्थे च नाम्नो यथास्वं शैषिकाः प्रत्यय भवन्ति । पूर्ववद त्रार्थे च ग्राम्यं दिव्यमित्याद्युदाहार्यम् ।

अमृता०—४६०. उपेति । तत्र प्रायभव इत्यथे उप जानूपकर्णोपनीवि शब्देभ्यो माधव हः स्यात् । औपजानुक इति चतुर्भुजान्तादिति ठस्य कः ।

अमृता॰ — ४६१. स्थित इति । अत्रार्थे च यथास्वं प्रत्यया भवन्ति । मथुरायां स्थितो माथुरः । एवं दिव्यः ग्राम्य इत्यादयश्चा

बाल० — कृत । तत्रेत्यस्य निवृत्तिश्रङ्कापरिहारार्थमाह तत्रेति । किञ्चानेन तत्रेत्यस्य वक्ष्यमाणप्रायभवादिष्वनुवृत्ति सूचयन् कृतादिभिः सह प्रत्येकं सम्बन्धोऽपि सूचितः । यद्यपि यत्र यत् कृतं तत्तत्र जातमपि भवति, यद्यत्र क्रीतं तत्तत्र लब्धमपि भवति, तथापि शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्भे दोऽप्यस्त्येव न पर्यायत्वमिति पृथगुपादानं । तथाहि, स्वभावन् निष्पत्तावपेक्षितपरव्यापारः कृतशब्दस्यार्थः, आत्मजन्मन्यनुभूतकर्त्तृ भावो जातशब्दस्यार्थः, प्राप्तिसामान्यं लब्धशब्दस्यार्थः, मूल्येन प्राप्तः क्रीतशब्दस्यार्थः, इत्यादि यथासम्भवं । वृत्तिमप्याह तत्र कृतेति । यथास्वमिति प्रत्यय इति श्रेषः । अर्थाद् यत्र कृतादिस्तत्त्व प्रत्ययः । अत्रार्थेऽपि सामान्यतः केशवणो विश्रेषतस्तु विश्रेष एवेति सूचयन् वाक्योदान् हरणानि ददाति मथुरायामिति । पूर्णोऽयमर्थः ।। ४८८ ।।

बाल०—प्राय । विवरणमाह अत्रापीति । यथास्विमत्यनेनैव सामान्यतः सामान्यं विशेषतस्तु विशेष एवेति सूचितं । यथास्विमत्यस्मात् परिसमन्नाम्नः प्रत्ययाः स्युरिति द्रष्टव्यं ॥ ४८६ ॥

४६२. कोषाद् विकारे माधव ढः ॥ अल्लाकु विकार विकार

कि होते हुन है है जिल्हा है के ति है जिल्हा है के जिल्हा है के जिल्हा प्रकार के जिल्हा प्रकार के जिल्हा है क

जातार्थाः ।

स्टेड्रे. कालात् म्हान तीहार एक्टर विराहण । इत्याप्ट की हार तत्रभवात् प्राक् । प्रभुरवम् । क्रिकीस्क्रिकेट्

४६४. साधु-पुरुष्यत्-पुरुष्यमानाः । हिमन्ते साधु हैमनं वासः । वसन्ते पुरुष्यति वासन्तो लता । शरदि पुच्यन्ते शारदामाषाः ।

अमृता० - ४६२. कोषादिति । तत्र स्थित इत्यथे विकारे वाच्ये कोषशब्दात् माधवढः स्यात । कीटविशेषण निर्मितं स्वगृह मिह कोष उच्यते । कोषे स्थित विकार कौषेयं सूत्रम्, तच स्वकारणे कार्योपचारात् वस्त्रमेव ।

वाचिन: शब्दात् यथास्वं प्रत्येय: स्यात् । अधिकारोऽयम् । तत्र भवात् प्रामर्थेषु काल

अमृताव ४६%, साध्वति । तत्र साधुः, तत्र पुरण्यति, तत्र पच्यन्ते इति त्रिष्वर्थेषु कालाद् यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । साधुः प्रशस्त इत्यर्थः । स्पष्टान्येवोदाहरणानि ।

बाल०—उप। तत्र प्रायभव इत्यर्थे उपजानूपकर्णोपनीविभ्यो माधवठो भवति ॥४६० बाल०—स्थित। अत्र चेति पूर्ववद्विवरणं ॥ ४६१ ॥

बाल० कोषो । तत्र स्थितेऽर्थे विकारे वाच्ये कोषशब्दान्माधवढः स्यात् । कीटविशेषेनिमितमात्मगृहं कोषस्तत्र स्थितविकारं कौषेयं । कौषेयशब्दस्य रूढित्व-प्रतिपादनार्थं वस्त्रमित्युक्तं, यदपि कौयेयं सूत्रमप्युच्यते, तदपि कारणे कार्योपचारात् । कौषेयं कृमिकोषोत्थमित्यमरः ॥ ४६२ ॥

बालः — काला । तत्र भावात् प्रागर्थे कालवचनाद्यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । अयं विधिः प्रभुनामाधिकारः ॥ ४६३ ॥

बाल०—साधु । विवरणं साधुरिति । साधुरिति सुप्रतिष्ठितः । पुष्प विकसने दिवादिरित्यस्य पुष्प्यदिति शत्रन्तं । डु पचष पाकेऽदादिरित्यस्य पच्यमानमिति कर्मकर्त्तरि शानान्तं । तत्र साधुस्तत्र पुष्प्यत् तत्र पच्यमानमित्यर्थे कालवाचिनो यथायोग्यं प्रत्ययो भवति । प्रत्येकमर्थानामुदाहरणान्याह हेमन्त इत्यादिना । हैमनमिति हैमनहैमन्तावित्यनेन साध । वासन्तीति ऋतुनक्षत्रेत्यनेन केशवणरामान्तं । एवं शारदा इत्यपि ॥ ४दे४ ॥

अत्र च यथास्वम् । ग्रेटमः शालिः ।
अत्र च यथास्वम् । ग्रेटमः व्यवस्थाः ।
अत्र च यथास्वम् । ग्रेटमः च विक्राः ।
अत्र च यथास्वम् ।

अमृतर०—४६४. उस इति । तत्रोप्त इत्यर्थे च कालाइ यथास्य स्यात् । दुवव धातोः कर्मणि क्तः—उमः । भीष्मे उपः ग्रेष्मः शालि धर्ष्य विश्लेषः । एवं वर्षासूत्री वाषिको माच इत्यादि ।

अस्ता०—४द६ आध्वेति । तत्रोप्त इत्यर्थे कालवाचकादाश्चयुजी शब्दात नृसिह चुः स्यात् । अश्वयुक् अश्विनी पूर्यायः । तद् युक्ता पौर्ध मसीति —वक्षत्रेण युक्तः काल इत्यनेन केशवणः, ईष्—आश्वयुजी पूर्णिमा, तस्यामुप्ता अश्वयुजका यवाः । कालान्साधव उस्वापवादोऽयम् ।

अमृता०—१६७. ग्रीष्मिति । तत्रोप्त इत्यर्थे ग्रीष्म-वसन्तास्यां नृसिह बु वर्ष भवति । पक्षे तु ऋतुनक्षत्रस्यामिति सिद्ध एवाण् ।

अमृता०—४८६. देयमिति । तत्र देयं ऋणमित्यर्थे कालात् यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । भासिकमिति—कालान्माधव ठः । अन्यदेयत्वे तु तेति प्रत्युदाहरति—मासे देया भिक्षेति । अत्रार्थे प्रत्ययान्तराप्राप्ते विद्यस्यैव स्थितिः ।

बाल० उप्तः । अयमपि प्रभुः । डु वप बीजतन्तुसन्ताने कर्मणि कः । तत्रोप्त इत्यर्थे कालाद्यथास्वं प्रत्यथः स्यात् । ग्रीष्मे उप्तः ग्रैष्म इति ऋतुनक्षत्रेत्यनेन

बाल० — आश्व । तत्रोध्तेऽर्थे कालवानकादाश्चयुजीशब्दान्तृसिही वुर्भवति । अश्विनीपर्यायोऽश्वयुक्शब्दस्तद्युक्ताः पूर्णमासीति नक्षत्रेण युक्तकाल इत्यनेन केशव-णरामान्तश्चयुजीत्यस्याः कालास्माधवठ इत्यनेन प्राप्तउरामापवानकमिदं । वाक्योदाहरणे स्पष्टे ॥ ४८६ ॥

बाल - श्रीष्म । तत्रोध्ते ग्रीष्मवसन्ताभ्यां वृसिहो खुर्का भवति । ग्रीष्मे उपतं ग्रीष्मकः । एवं वासन्तकः । पक्षे, ऋतुनक्षत्राभ्याःचे त्यनेन केशवण इति । प्रकारान्तरेणाह् ऋत्वरामणिति । किन्त्वनेनात्र टित्त्वाभावोऽपि सूचितः ॥ ४५७ ॥

४६६, ग्रीब्मावरसमाभ्यां वुर्नुसिहः। ग्रैब्मकं आवर समकं ऋणम्।

४००, सम्वत्सराग्रहायणीभ्यां नृसिहवु-माधव ठौ। साम्वत्सरके साम्वत्सरिकम्।

४०१, व्याहरति मृगः।

अत्र च यथास्वम् । निशायां व्याहरति मृगो नैशः नैशिकः । तत्रैति निवृत्तम् ।

अमृता॰ — ४८६. ग्रीष्मेति । तत्र देयमृणमित्यर्थे ग्रीष्मात् अवरसमाच नृतिह वुः स्यात् । अवर सम आगामीवत्सरः, तत्र देयं परिशोध्यं ऋणं — आवरसमकमिति ।

अमृता॰—१००. सश्वत्सरेति । तत्र देयमृणमित्यथे सम्वत्सराग्रहायणीभ्यां नृसिंह वु-माधव ठौ भवतः । यद्यपि कालान्माधव ठ इत्यधिकारादेव लभ्यते तथापीह माधवठस्योक्तिः सन्देहवारणाय, केवलनृसिंह वु रित्युक्तौ तु प्रोक्त ठस्यापवादोऽयमिति प्रत्ययः स्यात्, अत स्तद्ववारणायेत्यर्थः ।

अमृता०—५०१. व्याहरतीति । तत्र व्याहरति क्रीडतीत्यर्थे कालाद् यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । नैशिक प्रादेशिकौ वेति ठाग्तो निपात उक्तः, तदभावपक्षे केशव णः । तत्रेति सर्वत्रानुवर्तत इति यदादिष्ठं तदिह समाप्तम् ।

बाल०—देय। तत्र देयमृणभित्यर्थे कालात् यथास्वं प्रत्ययः स्यात्। प्रभुत्वादि-गम्यमिति प्रागुक्तं न विस्मर्त्तव्यं मासिकमित्यत्र कालान्माधवठः। ऋणमिति कि किमर्थं ऋणं यहि न स्यात्तिहं न स्यादित्यभिप्रायः। तेन भिक्षाया ऋणत्वाभावाद्वन्यस्यैव स्थितिरिति ॥ ४६८ ॥

बाल० — ग्रीष्मा । अवरा चासौ समा चेति अवरसमा आगामी वत्सर उच्यते वाच्यलि ङ्गलक्ष्मीस्तुल्याधिकरणेति पुम्बद्भावः । तत्र देयमृगमित्यर्थे ग्रीष्मावरसमास्यां नृसिहो वः स्यात् कालादिति प्राप्तमाधवठापवादोऽयं ॥ ४६६ ॥

बाल०—सम्ब। सम्वत्सराग्रहायणीम्यां कालवाचिम्यां तत्र देयमृणिमत्यर्थे नृसिहवुमाधवठौ भवतः। ननु सम्वत्सराग्रहायणीम्यां नृसिहवुर्गेति कृतेऽिप वुत्यक्त पक्षे
कालादित्यनेन माधवठो भविष्यति तिह माधवठिति किमथं उच्यते, फले देये ऋणे
विविक्षिते साम्वत्सरन्तु फलपर्वणोरित्यनेन प्राप्तकेशवणं बाधित्वात्रार्थे सम्वत्सरान्माधवठस्यैव भवनार्थं। यथा साम्वत्सरकिमत्यादिद्वयं तथा आग्रहायणकं आग्रायणिकमितिच। प्रकरणेऽत्र कलापाश्वत्थयववुषादक इति सूत्रं विधाय कमदीश्वरः कलाप्यादीनां
मयूरादिवाचित्वात् कालवाचित्वमघटमानमाशङ्क्रच यत्र मयूराः कलापनः स कालः
साहचर्यात् कलापी यत्राश्वत्थाः फलिनः सोऽश्वत्थः। यत्र यववुषमुत्पद्यते स यववुषमिसि
कालत्वं निगमय्यच तत्र देयमृणं कलापकं अश्वत्थकं यववुषकिमिति त्रयं साध्यतीति
ज्ञेयं।। ५००।।

४०२. तदस्य सोढम्।

अत्र च यथास्वम् । निशा सह चरितं कर्म निशा, तत् सोढं जित-मभ्यस्तमस्येति नैशो वैष्णवः, नैशिकः । नैशिक-प्रादेशिकौ वेति विकल्पः । उक्तं कालात् ।

भवार्थाः।

४०३. तत्र भवः।

अत्र च यथास्वम् । मथुरायां भवो विद्यमानः माथुरः । एवं राष्ट्रियः । भवोऽयं प्रभुः प्राक् ततआगतात् ।

५०४. दिगादिभ्यो यरामः।

दिश्यं वन्यं रहस्यं गण्यं अन्त्यं यूथ्यं वंदयम् ।

अमृता०—५०२. तदस्येति । तदस्य सोढिमित्यर्थे कालाद् यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । सोढं जितं अभ्यस्तं वेत्यर्थः । तत्तु कालस्य न सम्भवतीति तत् साहचर्यात् कमंण्येव सोढत्वमुपचर्यत इति स्फुटयिति— निशेति । निशा सह चरितं कर्म—अध्ययनं कीर्त्तनादिकं वा तत् जितमभ्यस्तं वाऽस्येति नैश इति द्वयम् । कालादित्यधिकारः पूर्णः ।

अमृता०-५०३. तत्रेति स्पष्टम्।

अमृता०—५०४ दिगिति । तत्र भव इत्यर्थे दिगादिभ्यो यरामः स्यात् । दिशि भवं दिश्यमित्यादीनि । गणोऽस्य परिशिष्टे द्रष्टव्यः । अत्र मुखजघनशब्दौ पठ्येते शरीरावयवत्वाविवक्षया, यथा वेष्णव मुख्यः, सेना जघन्य इति ।

बाल०—व्याह । तत्र व्याहरित मृग इत्यर्थे कालाद्यथास्यं प्रत्ययः स्यात् । व्याहरित क्रीडतीत्यर्थः । नैशिकप्रादोषिकौ वेति विकल्पनिपातात् पक्षे केशवणश्चेति नैश इत्यादिद्वयं। तत्रेति सर्वत्रानुवर्त्तत इति यदुक्तं तत् समापयित तत्रेति ॥ ५०१ ॥

बाल०—तद । तदस्य सोढमभ्यस्तमित्यर्थे कालाद्यथास्व प्रत्ययः स्यात् । सोढ सहनं जितमभ्यस्तमध्ययनिमिति पर्यायस्तत्तु कालस्य न सम्भवतीति साहचर्यात् कालेन सहचरितं कमं सहनादिकाले समर्प्यं कालसहचरितकमभ्यासेन तदभ्यस्तं प्रतिपादयिति निशेति । निशया सहचरितं यत् कमं तदेव निशा तत् सोढमित्यादि स्पष्टं वाक्यं । नैशो वैष्णवो नैशिकश्च । विकल्पसूत्रं सूचयित नैशिकेति । वेति विकल्प इत्यत्र वेति विकल्पादिति योज्यं । कालाधिकारं समापयित उक्तमिति ॥ ५०२ ॥

बाल०—तत्र । तत्र भव इत्यर्थे यतो भवति तस्मात् यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । भवो विद्यमानार्थो न जननार्थो गतार्थत्वादिति वाक्येनैव स्पष्टयित मथुरायामिति । माथुर इति सामान्यात् केशवणः । राष्ट्रिय इति राष्ट्राद् घराम इति घः । तत आगत इत्यस्मात् प्राक् पूर्वस्मिन्नयं भवो प्रभुनामेत्यधिकियते भव इति ॥ ४०३॥ 9:

४०४. शरीरावयवाच्च । दन्त्यं तालक्यं, आस्ये भवमास्यम् ।

शैषिकेषु भवार्थाः।

५०६. विष्णुजनाद्धरिमित्रस्य हरो हरिमित्रे वा। आस्यम् ।

५०७. जिह्वामूलीयाङ्गुलीयौ ।

अमृता०—५०५. शरीरेति । तत्र भवार्थे शरीरावयवाच यराम: स्यात्। दन्ते भवं दन्त्यं अक्षरम् । तालव्यमिति — उद्वयस्येति गोविन्दः । एवं स्तन्यं क्षीरं, बोष्ठ्यः

अमृता०—५०६. विष्ण्वित । हरिमित्रे परे विष्णुजनादुत्तरस्य हरिमित्रस्य हरो वा भवति । अनेन आस्येत्यस्य प्राचीन यरामे हरे प्रत्यय यरामस्य हि स्थितिः। पक्षे पूर्वोक्तस्य च स्थिति र्शेया।

अमृता०—५०७. जिह्नेति । तत्रभवार्थे छरामेण जिह्नामूलीयाङ्गुलीयौ साधू भवतः । शरीरावयवत्वादनयो र्यरामे प्राप्ते तदपवादोऽयम् ।

बाल०—दिगा। तत्र भव इत्यर्थे दिगादिम्यो यरामो भवति। भवइत्यलन्तः मत्प्रत्ययान्त अ सम्भवतीति ब्रह्मालिङ्गमिप तेन दिशि भवं दिश्यमित्यादि । दिश् बाल रहस् गण अन्त यूथ वंश वर्ग मृग पक्ष धार्य मित्र मेष अन्तर पथि बहुल उखा शाखिन् बादि मुख जघन मेघ यूथ न्याय अनुवंश वेश वरण काल आकाशेति विशिद्शादिः। बालधार्यशाखिन् आदि आकाशेत्येतेभ्य आदिवृष्णीन्द्रादित्यनेन छे प्राप्ते शेषेभ्य केशवणे प्राप्ते विधानं । मुखजघनाभ्यां शरीरावयवाच्चेत्यनेन यरामे सिद्धेऽपि यदत्र तयोर्ग्रहणं तत् शरीरावयवार्थं यतः सेनाद्यवयवी मुखजघनशब्दावशरीरावयवी ॥ ५०४॥

बाल० — शरी। तत्र भवेऽर्थे शरीरावयवाच्च यरामो भवति। दन्ते भवं दन्त्यं। एवं तालव्यमिति द्वयं। किञ्च, तालुगब्दाद्ये सित उद्वयस्येति गोविन्दः, बोद्धयस्येत्यवच् । केशवणं यावदयं बाध्यत एव तावदादिवृष्णीन्द्रादिति छमपि बाध्यत इति सूचियतुं तालव्यमिति द्वयमुपन्यस्तं। एवमोष्ठ्यं स्तन्यं कण्यं ललाट्यं नासिक्यः

बाल०—विष्णु । हरिमित्रे परे विष्णुजनाद्धरिमित्रस्य हरो वा स्यात् । तदास्यः मितिच पूर्ववत् ॥ ४०६ ॥

बाल० - जिह्ना। तत्र भव इत्यर्थे छरामेण सह जिह्ना मूलाङ्गुल्योजिह्ना-मूलीयाङ्गुलीयौ साधू भवतः। शरीरावयवत्वेन प्राप्तयरामबाधनार्थामदं ॥ ४०७॥

५०८. हति-कुक्षि-कलशि-वस्ति-अस्ति-अहीत्येतेभ्यो माधवढः। दार्त्तेयम्।

५०६. ग्रैव-ग्रैवेयके।

साधुनी।

५१०. गम्भीर-बहिर्देव-पञ्चजनेभ्यो ण्यरामः। गाम्भीर्यम् । अव्ययस्यारादादिवर्जमिति संसारहरः, बाह्यम् ।

तद्धिते ।

५११. अव्ययोभावाण्यरामः, नतूपकलादिभ्यः, अन्तः पूर्वपदात्तु-माधवठः, पर्यनुपूर्वे ग्रामाच्च ।

अमृता०—५०८. हतीति । तत्र भव इत्यर्थे हति प्रभृतिभ्यः षड्भ्यो माधवढः स्यात् । दृति चर्म तस्मिन् भवो दात्तेयः । एवं कौक्षेयः कालशेयः वास्तेयः आस्तेयः आहेय इति । अत्र वामन्तातो हि कलिश शब्दो गृह्यते, कलिशमुदिधगुर्वी बल्लवा लोड-यन्तीति माधप्रयोगात् । अस्तीति धनवाचि बलवाचि वा तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत्, न किल तिङन्तम्।

अमृता०-५०१. ग्रैवेति । तत्र भवार्थे केशवण माधव ढकाम्यां ग्रीवाया ग्रैव-

ग्रवेयके साधुनी स्याताम् । अयमपि यरामापवादः ।

अमृता० - ५१०. गम्भीरेति । तत्र भवार्थे गम्भीरादिम्य अतुम्यों ण्यरामः स्यात्। गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्। एवं बाह्यं दैव्यं पाञ्चजन्यमिति।

अमता०- ५११. अव्ययीति । तत्र भवार्थे अव्ययीभाव समस्तात् शब्दात् ण्यरामः स्यात्, उपकूलादिभ्यस्तु स नभवति अन्तरिति पूर्वपदं यस्य तादृशादव्ययीभावात् माधव

बाल - हित । तत्र भवेऽर्थे हत्यादिम्यो माधवढो भवति । हित चर्म तत्र भवो दार्त्यः। तथा कौक्षेयः कालसेयः वास्तेयः आस्तेयः आहेयः। किञ्चास्तीति तिङ्न्त-प्रतिरूपकमन्ययं विद्यते । यथा अस्तिक्षोरा ब्राह्मणीति, अस्तिच धनवाचकं तथा ह्यस्तिमानिति बलवानुच्यते इति द्वयोरेवात्र ग्रहणं, तिङन्तस्यतु न नामत्वाभावात् । कलशिशब्दोऽत्र वामनान्तः । कलशिमुदिधगुर्वी वल्लवा लोडयन्तीति माधप्रयोगात् (9915) 11 405 11

बाल०-ग्रैव। तत्र भवेऽर्थे केशवणमाधवढकाभ्यां सह ग्रीवाया ग्रैवग्रैवेयके साधुनी

भवतः । अयमपि यरामापवादः ॥ ५०६ ॥

बाल०-गम्भी। गम्भीरेत्येवमादिभ्यस्तत्र भवेऽर्थे ण्यरामो भवति। गम्भीरे भवं गाम्भीयं । संसारहरविधायसूत्रं स्मारयति अब्ययस्येति । बहिर्भवं वाह्यं । एवं दैव्यं पाञ्चजन्यं ॥ ५१०॥

F

तिद्वतत्रकरणम्

पारिमुख्यं पारिहनव्यं । नेह — औपकूलः औपशालः आन्तर्देहिकः पारिग्रामिकः।

४१२. माधव ठः । प्रभुरयम् ।

ठः स्यात्, तथा परि पूर्वावनुपूर्वाञ्च ग्रामशब्दाञ्च माधवठो भवति । पारिमुख्यमिति—अप परि बहि रश्चन्ता इत्यनेनाव्ययीभावः —परिमुखं, तत्रभविमिति ण्यः । परिहृनु, तत्र भवः, उद्वयस्येति गोविन्दः —पारिहनव्यम् । एवं अनुपथं अनुगङ्गं अनुवंशमित्येतेम्यश्च ज्ञेयम् । कुलस्य समीपे भव मौपकूलम् । सामान्यतः केशव णः । अन्तदं हमिति सप्तम्यर्थं ऽव्ययी भावः । एवमनुग्राममिति—अनु र्यस्य समीपमाहेत्यनेन तत्समासः ।

अमृता॰ — ५१२/५१३. अध्यात्मादेरिति । तत्र भवाथे अव्ययीभावनिष्पन्नादध्याः त्मादेश्तरे माधवठः स्यात् । आत्मानमधिकृत्येति विग्रहे अव्ययीभावः — अध्यात्मं, तत्र भवः

बाल०-अब्य । तत्र भव इत्यर्थेऽव्ययीभावसमस्तान्नाम्नो ण्यरामः स्यात् । नतु । पूर्वोक्तेऽर्थे ताहशेम्य उपकूलादिभ्यो ण्यरामो नतु स्यात्। अन्तः। अन्तरिति पूर्वपदं यस्य तस्मादव्ययीभावात् तत्रार्थे माधवठो भवति । पर्य । पूर्वार्थे पर्यनुपूर्वी यस्य तस्मात्तथाभुताद्ग्रामाच माधवठः स्यात् । अपपरिबहिर चन्ता इत्यनेन परिमुखं तस्मिन् भवं पारिमुख्यं । एवं पारिहनव्यं । एवं पर्योष्ठ परिखल परिसीर अनुसीर अनुपथ अनुतिल अनुगङ्ग अनुशीत अनुमास अनुयव अनुसूप अनुवंश इत्येते भ्य । किञ्चात्र उपसीर उपहश उपकलापानामपि ग्रहणमुपकूलादिगणादन्यत्वादिति केषाश्चिन्मतं । केचित्तपकूलादिगणे पठन्त्येतानिति मतभेदः । मुखं परि परिमुखमिति कथमव्ययीभावो यतोऽपरीत्यादिना पञ्चम्या अव्ययीभावः । पञ्चमीच वर्जनार्थापपरीति । नतु परिमुखे वर्जनं गम्यते, किन्तीह पर्वतो भावः, तस्माद्योगविभागादिना यत्नेनाव्ययीभावः करणीयः। येतु परिहनु-प्रभुतयस्तेष्वप्यपपरीत्यादिनाव्ययीभावः कथं तेष्वपि वर्जनं न गम्यते, तस्मात् परिमुख वद्यत्नेनैवेति यदन्यैरुक्तं तत्त्वस्माकं नाभीष्टं मुखादीन् वर्जयत्वा भवनस्यान्यत्रापि सम्भवात् । नेहेति निषेधादिति शेष: । तत्र समीपे इत्यनेन कूलस्य समीपमिति विग्रहे उपकूलं तत्र भवः ओपकूलः सामान्यादत्र केशवणः। एवं शालायाः समीपे भवः ओपणालः । तथा ओपकृष्ण इत्याद्याकृतिगणोऽयं । अन्तःशब्दो णत्वविधावित्यनेनोपेन्द्रत्व-प्रतिपादनादव्ययत्वं निश्चितं । तेन देहस्यान्तरिति विग्रहेऽन्तःशब्दस्य सप्तम्यर्थत्वात् । अब्ययं सप्तम्याद्यर्थेष्वित्यनेन समासादव्ययोभावसिद्धमन्तर्देहं तत्र भवः आन्तर्देहिक इति । इति । अपपरीत्यनेन न पूर्ववत् परिग्रामं तत्र भवः पारिग्रामिकः । तथा अनुर्यस्य संमीपमाहयस्यच दैध्यं तेनेत्यनेन अनुग्रामं तत्र भवः आनुग्रामिक इति ॥ ५११ ॥

बाल०-माध। तत्र भव इत्यर्थे नाम्नो माधवठो भवन् यथास्वं स्यात्। माधवन ठमधिकरोति प्रभुरिति ॥ ४१२॥ ४१३. अध्यात्मादेः ।

आध्यात्मिकः आधिभौतिकः, चातुर्शिकः त्रैवणिकः साम्प्रतिकः गैरिक-मित्यादिः ।

तिबते।

५१४. समानात् तदादेश्च । भाषावर्षः

सामानिकः सामानग्रामिकः।

४१४. ऊर्द्धन्धमोर्द्धदेहाभ्याम् । भारत्य के हैं । और्द्धन्धमिकः और्द्धदेहिकः ।

४१६. लोकीत्तरपदात्। मादावर्धः ऐहलोकिकः।

आध्यात्मिकः । एवमाधिदैविक इत्यत्र चोभयपदवृष्णीन्द्रः । चतुष्वंर्थे षु भव श्चातुर्राथिकः । त्रिषु वर्णेषु भवः त्रैवर्णिकः । एवमीपजानुक इत्यादयश्च बोध्याः ।

अमृता० — ५१४. समानादिति । तत्र भवार्थे समान शब्दात् तथा समानमादि यस्य तस्माच माधव ठः स्यात् । स्पष्टमुदाहरणम् ।

अमृता॰—४१४. ऊर्द्धेति । उक्तार्थे ऊर्द्धन्धम ऊर्द्धदेह शब्दाभ्यां माधव ठः स्यात् । उच्चरवकारी ऊर्द्धन्धम उच्यते, तत्रभव और्द्धन्धिमकः । एवमौद्धदेहिकः ।

अमृता० — ४१६. लोकेति । तत्र भवार्थे लोक इत्युत्तरपदं यस्य तस्मात् माधवठः स्यात् । ऐहलौकिक इति—अणुशतादीनाञ्चेति उभयपदवृष्णीन्द्रः । एवं पारलौकिक इत्यादिः ।

बाल०—अध्या । तत्र भवेऽधें अध्यात्मादेर्माधवठो भवति । अव्ययं सप्तम्याद्यर्थेन विवत्यनेनात्मानमधिकृत्येति विग्रहे अध्यात्मं तत्र भवः आध्यात्मकः । एवमाधिभौतिकः तथाधिदैविक इति । एविमहं लोकेत्यनयोग्ग्भयपदवृष्णीन्द्र उक्तः । चतुष्वर्थेषु भवः चातुर्राथकः । त्रिषु वर्णेषु भवः चातुर्राथकः । त्रिषु वर्णेषु भवः त्रैवणिकः । एवं साम्प्रतिकः गैरिकिमिति । इत्यादीत्यादिपदात् औपजानुकः औपकणिकः औपनीविक इत्यादिच ॥ ५१३ ॥

बाल॰—समा। पूर्वोक्तेऽर्थे समानशब्दात् तत्समानमादि यस्य तस्माच माधवठः स्यात्। समाने भवः सामानिकः। एवं सामानग्रामिकः सामानदेशिक इत्यादि॥ ११४॥

बाल०—ऊद्ध्वं । तत्र भवेऽर्थे ऊद्ध्वंन्धमोद्ध्वंदेहाम्यां माधवढो भवति । उदाहरणे स्वष्टे ॥ ५१५ ॥ ४१७. मुखतसः पार्श्वतस रछरामः ।

मुखतीयः पाइवंतीयः।

४१८. मध्यीय-माध्यम-मध्यमीयाः ।

साधवः।

४१६. मध्यस्य मध्यन्दिनं केशवणश्च । माध्यन्दिनमुपगायति ।

शैषिकेषु भवार्थाः ।

४२०. थाम्नोऽजिनान्ताच्च महाहरः। अश्वत्थामा कृष्णाजिनः।

अमृता॰-४१७. मुखतस इति । प्रोक्तार्थे मुखतस् पार्श्वतस् शब्दाभ्यां छरामो भवति । अत्र सप्तम्यर्थे तसप्रत्ययत्वात् मुखतो भवः मुखतीय इत्यादि द्वयम् । अव्यया-दारादादि वर्जमिति संसारहरः।

अमृताः - ५१ = . मध्यमीयेति । तत्र भव इत्यर्थे मध्यस्य छराम-केशवणाभ्याः सह मध्यीय-मध्यम-मध्यमीयाः साधवो भवन्ति । मधीय इति केवल छः, मध्यम इति केशव ण:, निपातात् मुमागमः, मध्यमीय इति छरामः, निपातात् मुमागमः ।

अमृता०-५१६. मध्यस्येति । प्रोक्तार्थे मध्य शब्दात् केशवणः स्यात्, तस्मिन् सति मध्यस्य मध्यन्दिनमित्यादेशश्च भवति । मध्ये भवं माध्यन्दिनं गीतमूपगायतीत्यर्थः ।

अमृताः - ५२०. थाम्न इति । प्रोक्तार्थे थामन् शब्दात्, अजिनान्त शब्दात् च प्राप्तकेशव णस्य महाहरः स्यात् । यद्यपि थामाजिनान्तात् इत्येव विवक्षा तथापि ताहशोक्ति व्यंत्पत्ति वैचित्र्यर्थम् ।

बाल०-लोक। पूर्वीक्तेऽर्थे लोक उत्तरपदं यस्य तस्मान्नाम्नो माधवठो भवति । इह लोके भवः ऐहलौकिकप्रभृतिः उभयपदवृष्णीन्द्रस्तु पूर्ववत् ।। ५१६ ।।

बाल० - मुख । तत्र भवेऽर्थे मुखतसः पार्श्वतसश्च छरामः स्यात् मुखतीयेति द्वयेऽत्र अव्ययस्यारादिवर्जमित्यनेन संसारहरः ॥ ४१७ ॥

बाल०-मध्यीय । तत्र भवेऽर्थे छरामकेशवणाभ्यां सह मध्यस्य मध्यीयमध्यम-मध्यमीयास्त्रयः साधवो भवन्ति । अत्र केवलछो मुगागमसहितौ केशवणछरामौच निपातनात्।। ५१८।।

बाल - मध्य। तत्र भव इत्यर्थ मध्यस्य सम्बन्धे केशवणस्तस्मिन् सति तस्य मध्यन्दिनादेशो भवति। माध्येति मध्ये भवं गीतमुपगायतीत्यर्थः ॥ ५१६ ॥

क तद्धितप्रकरणस् * १२१. वर्गान्ताच्छरामः।

कवर्गीयः ।

५२२. अशब्दे यराम-खरामौ वा। कृष्णवर्यः कृष्णवर्गीणः कृष्णवर्गीयः ।

४२३. कणिका-ललाटिके अलङ्कारे। साधू। उक्तो भवः केवलः।

५२४. तस्य व्याख्यानिमिति च व्याख्यातव्यनामनः ।

अमृता०—१२१. वर्गेति । पूर्वोक्तार्थे वर्गान्तशब्दात् छरामः स्यात् । कवर्गे भवः कवर्गीयः शब्दः, यथा काकुः। एवं चवर्गीय इत्यादयः।

अमृता०-४२२. अझब्द इति । तत्र भव इत्यर्धे शब्देतरे वाच्ये वर्गान्तशब्दात् यराम-खरामौ वा भवतः, पक्षे छरामश्च । कुल्णवर्ग्य इत्यादौ वर्गशब्दः पक्षार्थकः ।

अमृता०—५२३. काणिकेति । उक्तार्थे अलङ्कारे वाच्ये ठरामेण कर्ण-ललाटयोः कणिका ललाटिके साधू भवतः। कर्णे भवा कणिका कर्ण भूषणम्। एवं ललाटिका।

अमृता॰—५२४. तस्येति । वृत्तिमाह—तस्येत्यादिना । तत्र भवार्यश्चानुवर्त्तते

बाल०—थाम्नो। तत्र भव इत्यथे थामन्शब्दात् अजिनान्ताच्च प्राप्तकेशवणस्य महाहरः स्यात् । ननु सूत्रे थाम्न इत्युद्दिष्टं तहाँ श्वत्थाम्नि भवोऽश्वत्थामेलि कथमुदामृतं भद्रमुच्यते । वर्णेन विधौतदन्तस्य कार्यं स्यान्नाम्नातु क्वचिदिति पारिभाषिकन्यायः बलाद्यद्यपि थाम्न इति दिशितं तथाध्यन्तर्भूतात्तस्यान्महाहर इति शेयं। थामाजिनान्ता। दित्यकृत्वा यत् थाम्न इत्यादिकृतं तत्तु छात्राणां ब्युत्पत्तिवैचित्र्यार्थं। कृष्णशब्देनात्र कुष्णसारमृग उच्यते, तस्याजिनं चर्म तस्मिन् भवः कृष्णाजिन इति ॥ ४२० ॥

बाल०-वर्गा। वर्गोऽन्ते यस्य तस्मात्तत्र भवेऽर्थे छरामः स्यात्। अशब्द इत्यव्यवहितवक्ष्यमाणादत्र शब्दो वाच्यो गम्यत इत्यनुमीयते। कवर्गे भवः कवर्गीयः

बाल०-अश । तत्र भवेऽर्थेऽशब्दे वाच्ये वर्गान्ताद्यराम-खरामी वा भवतः। कुष्णस्य वर्गः पक्षस्तत्र भवः कृष्णवर्ग्य इति द्वयं । पक्षे छश्च कृष्णवर्गीय इति ॥ ४२२ ॥

बाल०—कणि। तत्र भव इत्यर्थेऽलङ्कारे वाच्ये ठरामेण सार्द्धं कर्णललाटयोः कणिकाललाटिके साधू भवतः। अलङ्कारादन्यत्र शरीरावयवादित्यनेन यः कण्यं ललाट्य-मिति । केवलभवार्थं समापयति उक्त इति ॥ ४२३ ॥

तस्य व्याख्यानिमत्यर्थे च व्याख्यातव्यनाम्नो यथाविहितं स्यात् । कृतो व्याख्यानं कृत्सु भवो वा कात्त्रीं ग्रन्थः ।

४२४, षात्वणत्विक-कात्ततिद्वितिकादयः।

भव-व्याख्यानयो मधिव ठान्ताः साधवः।

४२६, क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च माधव ठः । आग्निष्टोमिकः राजवूषिकः पाश्चौदनिकः ।

४२७, ऋषिशब्दादृध्याये । ज्ञात्म ते हः क्ष्म वाशिष्ठिकोऽध्यायः ।

इति सूत्रे च शब्देन हि सूच्यते, तत एवोदाहरण वाक्ये — कृत्सु भवो वेति प्रोक्तम् । अमृता० — ५२५. षात्वेति । वृत्तौ स्पष्टीकृतम् । षत्व णत्वयो व्यक्त्यानं तत्र

भवोवा षात्वणत्विकः । एवं कृत्-तद्धितयो व्याख्यानिमत्यादि कार्त्ततद्धितः ।

अमृता॰ — ५२६. कतुम्य इति । पूर्वोक्तार्यद्वये कतुभ्यो यज्ञम्यश्च माधव ठः स्यात् । यत्र पशुबचोऽस्ति स यागः कतुरुच्यते, तद्रितो यज्ञ इति भेदः । अत्र तत्तत् पर्याय-ग्रहणार्थं बहुवचनम् । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा अग्निष्टोमिकः, ग्रन्थो मन्त्रो वा । तत्र प्रथमद्वयं कतोरुदाहरणे, पाञ्चौदनिक इति यज्ञस्य ।

अमृता०—४२७. ऋषीति । अध्याये वाच्ये ग्रन्थवाचिन ऋष्यभिधानात् शब्दात् प्रोक्तार्थं माधव ठो भवति । विशिष्ठस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा वाशिष्ठिकोऽ-ध्यायः । एवं वैश्वामित्रक इत्यादि । अध्याय इति किम्—वाशिष्ठठं रामायणम् ।

बाल॰—तस्य । व्याख्यायतेऽनेनेति टनः करणाधिकरणयोरिति करणे टनः । अत्र तत्रभवार्थश्चानुवर्त्तत इति सूत्रस्थ-चशब्देन सूचितमिति तदर्थमिपि विवरणेन स्फुटोकरोति तस्येति । यथाविहितमित्यस्मात् प्रत्यय इति पूरणीयं । प्रभुश्चायमिति गम्यं । कृत इति कृत्प्रत्ययस्य । कार्त्त इत्यत्र सामान्यतः केशवणः । ग्रन्थश्चात्र कृदन्तपादो ज्ञेयस्तेनेव कृते व्याख्यानस्य कृत्सु भवनस्यच सम्भवत्वात् । एवं सौपः तेपः । ग्रन्थे वाच्ये एव तस्मादन्यत्रतु न मथुराया व्याख्यानी सुकोशला इति वाक्यस्यैव स्थिति ॥ ५२४ ॥

बाल० — षात्व । वृत्तिमाह भवेति । षत्वणत्वयोव्याख्यानं तयोर्भवो वा षात्वणत्विक इति । कृत्तद्धितयोर्व्याख्यानं तयोर्भवो वा कात्तंतद्धितिक इति । सूत्रस्थादिपदात् णात्वषत्विकः समासतद्धितिकः ताद्धितसमासिकः सान्धिसुवन्तिकः सौवन्तसन्धिक इत्यादि ॥ ४२४ ॥

बाल० कतु । तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वेत्यर्थे कतुवाचिम्यो यज्ञवाचिम्यश्च माधवठः स्यात् । यह्मन् यज्ञे पशुहिंसास्ति स कतुरुच्यते । यत्रतु पशुहिंसा नास्ति स यज्ञ इति भेदो विवक्षणीयः । तस्य व्याख्यानिमत्यर्थे कत्वादिना कत्वादिप्रतिपादकमन्त्रो लक्ष्यते तस्येव व्याख्यानसम्भवात् । तत्र भवार्थेतु मुख्यार्थेऽपि न कश्चिद्विरोधापत्तिः । आग्नीत्यादिद्वयं कत्वाहरणं । पाञ्चौदनिक इति यज्ञोदाहरणं ।। ५२६ ।।

४२८. पौरोडाश-पुरोडाशाभ्यां केशव ठः। पौरडाशिकी पुरोडाशिकी।

४२६. छन्दसो यरामाणौ।

छन्दस्यः छन्दसः । अर्ग

४३०. द्विसर्वेश्वर-ऋराम-ब्राह्मण-ऋच्-प्रथम-अध्वर-पुरश्चरण-नामाख्यात इत्येभ्यो माधव ठः।

नैष्ठिकः चातुर्होतृकः ब्राह्मणिकः अचिक इत्यादि । नामाख्यातात्-नामाख्यातिकः । विगृहीताच्च नामिकः, आख्यातिकः, आख्यातनामिकः ।

अमृता०—५२८. पौरोडाशेति । तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वेत्यर्थे पौरोडाश-पुरोडाशाभ्यां केशव ठः स्यात् । पुरोडाशः चरुः, तत् संस्कारको ग्रन्थः पौरोडाशः, तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा पौरडाशिकी ऋक् । पुरोडाश सहचारितो मन्त्रोऽपि पुरोडाशः, तस्य व्याख्यानित्याद्यर्थे पुरोडाशिकी ।

अमृता०- ५२६. छन्दस इति । पूर्वोक्तार्थे छन्दः शब्दात् यरामः अण् च भवतः ।

अमृता०—५३०. द्वीति । तस्य व्याख्यानमित्याद्यथें द्विसर्वेश्वरात् ऋरामात् ब्राह्मणात् ऋचः तथा प्रथमादिचतुभ्येश्व माधव ठः स्यात् । निष्ठाया व्याख्यानंनिष्ठायां भवो वा नैष्ठिक इत्यादीनि । एवं प्राथमिकः आध्वरिकः पौरश्वारणिकः । विगृहीतादिति पृथक् कृतादित्यर्थः ।

बाल० — ऋषि । अध्याये वाच्ये ग्रन्थवाचकात् ऋष्यभिधानान्नायस्तद्व्याख्याने तत्र भवार्थेच माधवठो भवति । साहचर्यादृषिशब्दोऽत्र ग्रन्थिवशेषप्रवचनमभिधत्ते केवलऋषिवाचकस्य व्याख्यानासम्भवादिति जूमरादयः । विशिष्ठस्य व्याख्यानं विशिष्ठठे भवो वा वाशिष्ठिक इति । एवं वैश्वामित्रक इत्यादि । अनध्यायेतु वाशिष्ठी ऋक् ॥ ५२७ ॥

बाल० - पौर । तद्व्याख्याने तत्रभवार्थेच ग्रन्थवाचिकाभ्यां पौराडाशपुरोडाशाभ्यां केशवठः स्यात् । पुरोडाशस्य संस्कारको ग्रन्थः पौरोडाशस्तस्य व्याख्या तत्र भवो वा पौरोडाशिकी ऋक् । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाश उच्यते । तेन तस्य व्याख्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ५२८ ॥

बाल ० — छन्दसो । पूर्वीक्तेऽर्थे छन्दः शब्दाद्यरामाणी भवतः । छन्दसो व्याख्यानं छन्दिस भवो वा छन्दस्य इत्यादिद्वयम् ॥ ५२६ ॥

बाल०—द्विस । तद्व्याख्याने तत्र भवेच द्विसर्वेश्वरात् ऋरामात् ब्राह्मणादिभ्यः सप्तभ्यश्च माधवठो भवति । अत्रापणनामानाविप पठित कश्चित् । निष्ठाया व्याख्यानं निष्ठायां भवो वा नैष्ठिक इति, एवं चातुर्होतृकादित्रयं । इत्यादीत्यादिपदेन प्राथमिकः

9309

५३१. ऋगयणादेः केशवणः।

आर्गयणः नैरुक्तः शैक्षः नैगमः वैयाकरणः यौगः पादः । भव-व्याख्याने निवृत्ते ।

५३२. तत आगतः।

अत्रापि यथास्वं । माथुरः राष्ट्रियः । प्रभुरयं प्रभवतीति यावत् । ४३३. आर्यस्थानेभ्यो माधव ठः, शुण्डिकादिभ्यस्तु केशवणः । अापणादागतः आपणिकः । एवं शौल्किकः । एवं शौण्डिकः कार्कशः।

अमृता॰—५३१. ऋगिति । प्रोक्तार्थे ग्रन्थवाचकात् ऋगयणादेः केशवणः स्यात्। ऋचामयनं ऋगयणं, उपचाराद् ग्रन्थविशेषः, यस्य व्याख्यानं तत्र भवौ वा आग्यणः। आदिपदग्राह्यानिप दर्शयति—नैक्क्त इत्यादिना। एवं पुनरुक्त अङ्गविद्या उपनिषत् प्रभृत-यश्व ऋगयणादौ पठ्यन्ते । समाप्तौ भव-व्याख्यानरूपावथौ ।

अमृता॰—५३२. तत इति । अर्थाधिकारोऽयं विधिश्च । मथुराया आगतो भाथुरो जनः ।

अमृता॰—५३३. आयेति । आयः स्वामिप्राह्यो भागः, तस्य स्थानानि पदानि, तेभ्यः, लाभस्थलेभ्य इत्यर्थः, तत आगत इत्यर्थे माधवठः स्यात्, तत्रैवार्थेणुण्डिकाभ्यस्तु

आध्वरिकः पौरश्चरणिकः आपणिकः नामिकः। नामाख्यातयो शब्दद्वयमिलनेन पृथग्रूपेण विपर्ययेणापि प्रयोगार्थं नामाख्यातिक इति पृथगुदाहृतं। एभ्यो ग्रन्थार्थभ्य एव। अन्यत्रतु नेष्ठ इत्यादि। विगृहीताच्चेति विधिवाक्यं न सूत्र। नाम्नो व्याख्यानं नाम्नि भवो वेति नामिक इत्यादित्रयं॥ ५३०॥

बाल०—ऋग्। तद्व्याख्याने तत्र भवेच ऋग्यणादेर्ग्रन्थवाचकात् केशवणो भवति। ऋचामयनं ऋगयणं उपचारादध्ययनिक्रयाविशिष्टो ग्रन्थ उच्यते। तेन तद्व्याख्यानं तत्र भवो वा आग्यण इत्यादि। ऋगयण निरुक्त पुनरक्त शिक्षा निगम व्याकरण युग पाद न्याय पदव्याख्यान छन्दोव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति छन्दोविजिति विद्या वास्तुविद्या क्षेत्रविद्या अङ्गविद्या त्रयीविद्या उत्पत्ति उदपित सम्वत्सर मुहूर्त्ते निमित्त उपनिषदिति षड्विशतिः ऋगयणादिः। शिक्षान्यायविद्याशब्देभ्यो द्विसर्वेश्वरान्माधवठे व्याकरणशब्दादादिवृष्णीन्द्रात् छे शेषेभ्यः षात्वणत्विकादेरादिपदान्माधवठे प्राप्ते विधानं। अधिकारं समापयति भवेति ॥ ५३१ ॥

बाल० — तत अत्रेति विवरणं । अत्रार्थेऽपादानवाचकान्नाम्नो यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । आद्यपादानादिति कस्यचित् सूत्रं । मथुराया आगतः माथुर इत्यत्र सामान्यतः केशवणः । राष्ट्रादागतः राष्ट्रिय इत्यत्रतु राष्ट्राद्वराम इति घः । प्रभवतीत्यवधीकृत्य प्रभुनामायमित्याह प्रभुरिति ॥ ५३२ ॥

४३४. विद्या योनिसम्बन्धेभ्यो वु नृ सिंहः, ऋरामात्तु माधवठः, पितु यरामुश्च ।

औपाध्यायकः शैष्यकः पैतामहकः मातुलकः । तथा हौतृकः मातृकः पैतृकः । ऋरामस्य रो ये, पित्रयः ।

४३४. गोत्राद् वुर्नृसिंहः। जोत्राद्याता

अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रमपत्यमात्रमिति काशिका औपगवेश्य आगतः औपगवकः । कुरुश्य आगतः कौरवकः ।

आयस्थानेभ्यः केशव णो भवति । आपणः क्रयविक्रयस्थानं, तस्मादागतः आपणिकः द्रव्यविशेषः । शुल्कं करः, तत आगतः शौल्किकः । शुण्डिकादिभ्य इत्यत्र आदिपदेन—स्थिण्डिल भूमि तृण पर्णं उपल इत्यादयो ग्राह्याः ।

अमृता०—५३४. विद्योति । तत आगत इत्यर्थे विद्या सम्बन्धे योनिसम्बन्धे च गम्यमाने तत्तदबोधक शब्देभ्यो नृसिंह वुः स्यात्, ऋरामान्तात् तत्तत् सम्बन्धे गम्ये तु माधव ठः स्यात्, पितृ शब्दात्तु यराम-माधव-ठौ भवतः । औपाध्यायक इति द्वयं विद्या-सम्बन्धस्योदाहरणम् । तथा हौतक इति च । अन्यानि तु योनिसम्बन्धस्य ।

अमृता०—५३५. गोत्रादिति । तत आगतेऽर्थे गोत्रवाचकशब्दात् नृसिंह वुः स्यात् । काशिकासम्मत गोत्रार्थमङ्गीकुर्वन्नाह—अपत्याधिकारादिति । औपगवेभ्य इति बहुत्व-निर्देशेन—प्राग् दीव्यतीये कर्तव्ये बहुषु लक्ष्मीं विनेति प्राप्तगोत्रप्रत्ययस्य महाहराभावः । कुरुभ्य इत्यत्र तु महाहर एव, बाहुल्यादितिभावः ।

बाल० — आय। आयः स्वामिग्राह्यो भागः स येभ्य उपलम्येत तान्यायस्थानानि एभ्योअपादानेभ्यस्तत आगतेऽर्थे माधवठो भवति। शुण्डि। शुण्डिक आदिर्येषां तेभ्य आयस्थानेभ्यस्तु तत आगतेऽर्थे केशवणो भवति। आपणं क्रयविक्रयस्थानं तस्मादिति योज्यं। शुल्कं मूल्यं तत आगतः शौल्किक इति। शुण्डिको मद्यकारस्तस्मादागतः शौण्डिकः कर्कशः कठिनस्तत आगतः कार्कश इति। शुण्डादेरादिपदात् कृकण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थं भूमि तृण पर्णं इत्येतेभ्यश्च केशवणः ॥ ५३३॥

बाल०—विद्या। तत आगतेऽर्थे विद्याकृतसम्बन्धो योनिकृतसम्बन्धश्चोपलम्यते येभ्यस्तेभ्योऽपादानेभ्यो नृसिंहो वुः स्यात्। ऋरा। पूर्वोक्तेऽर्थे ऋरामान्ताद्विद्यायोनिकृत-सम्बन्धवाचकादपादानात्तु माधवठः स्यात्। पितु। पूर्वोक्तेऽर्थेपिनृरूपादपादानाद्यरामश्च-कारान्माधवठः स्यात्। उपाध्यायादागतः उपाध्यायक इत्यत्र विद्याकृतसम्बन्धवाचकात् प्रत्ययः। एवं श्रौष्यक इत्यत्रापि। पितामहादागतः पैतामहक इत्यत्र तु योनिकृतसम्बन्ध-वाचकात् प्रत्ययः। एवं मातुलक इत्यत्रापि। हीनृक इत्यत्र ऋरामान्तान्माधवठे कृते चतुर्भुजान्तादिति ठस्य कः। एवं मातृकादिद्वयेऽपि। पिनृशब्दात् पक्षे यप्रत्यये ररामविधानं स्मारयित ऋरामस्येति ॥ ५३४॥

४३६. हे तो मनिवनाम्तश्च रूप्यो वा मयट् च।

समादागतः समरूप्यः, विषमरूप्यः । पक्षे गहादित्वाच्छः समीयः विष-मीयः । तथा विष्णुदत्तरूप्यः वैष्णुदत्तः । तथा सममयः विष्णुदत्तमयः । तत आगतो निवृतः ।

४३७. ततः प्रभवति । अत्रापि यथास्वं । हैमवती गङ्गा ।

अमृता०—५३६. हेतोरिति । हेतुभूताच्छव्दात् मानवनाम्नश्चोत्तरे तत आगत इत्यर्थे रूप्यो वा मयट् च वा स्यात् । समाद्धितोरागत इत्यर्थे समरूप्यः । समादिशव्दा गहादौ पठ्यन्ते ततो विभाषाविधानेन गहादित्वात् छश्च भवतीत्याह—पक्ष इत्यादि । विष्णु दत्तादागतो विष्णु दत्तरूप्यः, पक्षे केशव णः—वैष्णुदत्तः । मयटं चोदाहरित—सम मय इति । टित्त्वादीप् सममयोति । पूर्णोऽयमर्थाधिकारः ।

अमृता॰—५३७. ततः प्रभवतीति अधिकारः । हिमवतः प्रभवति प्रथमं आत्मानं प्रकटयति—हैमवती गङ्गा । ब्रह्मलोकादागताया स्तस्याः प्रथमदर्शनं हिमवत्येव लभ्यत इति भावः ।

बाल०—गोत्रा। गोत्रवाचकादपादानात् तत आगतेऽर्थे नृसिहो वुर्भवति। अत्र काशिकासस्मतगोत्रमङ्गीकुर्वन्नाह् अपत्येति । अपत्याधिकारादन्यत्रापत्यमात्रं गोत्र-मित्यन्वयः। उपगवेभ्य इति बहुबचनेन प्राग्दीव्यतीये कर्तव्ये बहुषु लक्ष्मी विनेत्यनेन प्राप्तगोत्रप्रत्ययमहाहराभावः सूचितः। एवं कुरुभ्य इत्यत्रापि ॥ ५३४॥

बाल० — हेतोः । हेतुभूताच्छब्दान्मनुष्यनाम्नश्च तत आगतेऽर्थे रूप्यो वा मयट्च वा स्यात् । पक्षे यथासम्भवं । रूप्यमयटाविति न कृतं क्रमिनरासार्थं । समादागत इति समाद्धेतोरागच्छतीत्यर्थः । विषमरूप्य इति विषमादागत इत्यर्थः । रूप्याभावपक्षे गहादित्वाच्छः स्यादित्याह पक्ष इति । मानवनाम्न उदाहरणार्थमितिदिशति तथेति । वैष्णवदत्त इत्यत्रौत्सिर्गिककेशवणः । हेतुमानवनाम्नोर्युगपदुदाहरणं दर्शयति तथेति । अधिकारं निवर्तयति तत इति ॥ ५३६ ॥

बाल॰ —ततः । विवरणमत्रेति । प्रभवतीति प्रथमदर्शनबोधकं तेन यतोऽन्येषां प्रथमदर्शनमृपलभ्यते तस्मान्नाम्नोऽत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रभुश्चायमिति गम्यं । हैमवतीति हिमवतः प्रभवतीत्यर्थः सामान्यादत्र केशवणः । किञ्च, ब्रह्मलोकाद्गङ्गाया आग्मनं हिमवतस्तु प्रथमदर्शनमित्यागतः प्रभवतीत्यनयोर्महान् भेदः ॥ ४३७ ॥

४३८. विदूर्गण्यरामः । वैदुर्यः ।

४३६. तद्गच्छिति पथिदूतयोः । 🐠 अत्र च यथास्वम् । माथुरः पन्थाः, द्वारकीयो दूतः ।

४४०. अभिनिष्कामित द्वारम् । हिल्ला । अत्रापि यथास्वं । मथुरामिभिनिस्क्रामित द्वारं माथुरम् । उपचाराद् द्वारं कर्त्त् ।

अमृता०—५३८. विदूरादिति । ततः प्रभवतीत्यर्थे विदूरशब्दात् ण्यरामः स्यात् । विदूरं नाम नगरं, ततः प्रभवतीति वैद्यो मणिः।

अमृता०—५३६. तदिति । तद्गच्छतीत्यर्थे पथि-दूरयो र्वाच्ययो र्यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । मथुरां गच्छति माथुरः पन्था द्तो वा । एवं द्वारकीयः पन्थाः दूतो वा ।

अनृता०—५४०. अभीति । कृष्ण प्रवचनीयोऽयमिभशब्दः । तेन तद् योगे द्वितीया पेक्षत्वात् यस्मादिभिनिकामिति द्वारं तस्माद् द्वितीयान्तात् प्रत्ययो भवति । मथुरामिभ मथुरां लक्षीकृत्युत्यर्थः । ननु द्वारं प्रायशः करणत्वेन हि प्रसिद्धं, कथमहि तस्य कर्त्तृत्विमिन्त्याशङ्कायामाह—उपचारादिति । अत्र द्वारस्य स्वतन्त्रत्विवक्षया कर्त्तृत्वमुप-चारितिमित्याशयः ।

वाल०—विदू । ततः प्रभवतीत्यर्थे विदूरशब्दाण्यरामो भवति । विदूरं नगरं ततः प्रभवति वैदूर्यो मणिः । वालवायाद्यण् विदूरश्वेति कमदीश्वरः सूत्रं । विदूरनाम्नि नगरे वैदूर्यः संस्क्रियते आद्युपलम्भस्तु तस्य वालवायिगरेः सकाशादिति वालवायस्यैव विदूरादेशं करोति नतु विदूरात् प्रत्यय इति तट्टीकाकृच्च । ताभ्यामित्येवं यदुक्तं तत्त्वस्माकं ग्रन्थकृतो नाभीष्टं यतो वालवायस्य तुल्यार्थता न ह्यादेशादेशिनोर्मिन्नार्थत्वं कुत्रविदवगम्यते ॥ १२८॥

बाल ० — तद्ग । तद्ग च्छतीत्यर्थे पथिदूतयोर्वाच्ययोस्तच्छव्दिनिदिष्टान्नास्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । मथुरां गच्छति माथुर इति सामान्यात् केशवणः । मथुराया नैरन्तर्यलक्षणा प्राप्तिरेव पथोगमनं । किंवा पथि स्थितेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युपचारेणोच्यते । द्वारकां गच्छति द्वारकीय इति, आदिवृष्णीन्द्रादित्यनेनात्र छरामः । अपथिदूतयोस्तु मथुरां गच्छति वैष्णवः ॥ ५३६ ॥

बाल०—अभि । लक्षणबीष्मेत्यम्भूतेष्वभिरित्यभेः कृष्णप्रवचनीयत्वाद्द्वितीयान्ताः पेक्षत्वं तेन यदभिनिष्कामित द्वारं तस्माद्यथास्वं प्रत्ययः स्याद्द्वारे वाच्ये । मथुरेति मथुरामिभमुखं निष्कामतीत्यर्थः । निष्क्रमणे द्वारं करणत्वेन प्रसिद्धं ति कथमत्र कर्नृ रूपं प्रतीयते इत्याक्षेपे सिद्धान्तमाह उपेति । करणत्वेऽपि स्वतन्त्रोपचारात् द्वारमत्र कर्नृ विवक्षितं । अद्वारेतु मथुरामिभनिष्कामित साधुः ॥ ५४० ॥

तद्धितप्रकरणम्

ROF P

४४१. अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः।

अत्र च यथास्वम् । सुभद्रामिकतृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । एवं भैमरथी आख्यायिका । साहचर्यात् वासवदत्ता कादम्बरी ।

४४२. शिशुक्रन्दाद् यमसभात् रामकृष्णसमासादिन्द्रजननादेश्च छरामः ।

शिशुक्रन्दं रोगमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः। यमसभीयः

अमृता०—५४१. अधिकृत्येति विषयीकृत कृते। ग्रन्थ इत्यर्थे यथास्वं प्रत्ययः स्यात्। अधिकृत्येत्यस्य कमंपदात् प्रत्ययो ज्ञेयः। सुभद्रा वासुदेवस्य भगिनी, तामधिकृत्य कृतः रिचतो ग्रन्थः सौभद्रः। सामान्यतः केशवणः। आख्यायिका गद्यमयश्चरितवणनो ग्रन्थभेदः। ननु वासवदत्ता कादम्बरीत्यादौ सत्यित तदर्थे प्रत्ययोत्पत्तिः कथं न दृश्यत इत्याशङ्कायामाह—साहचर्या दिति। कथारूपेण तत्सम्पिक्वयक्त्या सहचरणात् तथा सह अभेद उपचर्यत इत्याभिप्रायः। प्रकृते वासवदत्ता या आख्यायिका सा वासवदत्ता नाम्न नायिकायाः कथारूपा, अतः कथारूपेण तत् सहचरत्वात् सा तद्भिन्नतया हि मन्यत इति सूत्रोक्ते ऽथे प्रत्ययविधानमिह नावश्यकमिति भावः।

काशिका तु—लुवाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलमिति वात्तिकेन प्रत्ययस्य महाहरमाह। तत्तु भाषावृत्ति सुपद्मादि बहूनामसम्मतत्वात् प्रत्याख्यातंमस्मद्ग्रन्थकृद्मिः। दीक्षितेन च 'शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारादि'' त्युक्तचा वार्त्तिक मतं नाहतमिति प्रतिभाति। एवं कादम्बरी कथा, तथा शिशुपालवधः, कुमारसम्भव इत्यादयश्चाभेदो-पचारेणैव सिद्धा इति ज्ञेयम्। ग्रन्थ इतिकिम्—सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः इह तु न प्रत्ययः।

अमृता०—५४२. शिश्विति । तदिधकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे शिशुकन्द-यमसभ शब्दयोः, रामकृष्णसमासेन निष्पन्नात् शब्दात् तथा इन्द्र जननादेश्च छरामः स्यात् ।

बाल०—अधि । अधिकृत्य प्रकम्य आरम्येति यावत् । अत्राप्यधिकृत्येति कर्मापेक्ष्यते इति यद्यिकृत्य कृतो ग्रन्थस्तस्माद्यथास्व प्रत्ययः स्याद्यिकृत्य कृतग्रन्थे वाच्ये । सौभद्र इत्यत्र सामान्यतः केशवणः । अग्रन्थेतु सुमद्रामधिकृत्य कृतः प्रासाद इत्यत्र वाक्यस्यैव विश्वान्तिः । एवमिति भीमरथमधिकृत्य कृता आख्याधिका भैमरथीति पूर्ववदत्रापि केशवणः । सहचरितादपि प्रत्ययोत्पत्तिभैवत्याह साहचर्यादिति । वासवदत्तः कश्चित् उत्सहचरितं कर्मादि वासवदत्तं तद्यिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्तेति अजादित्वादत्रेप् व स्यात् । एवं कादम्बरः कश्चित् तत्सहचरितं कर्माद्यधिकृत्य कृता आख्यायिका कादम्वरीति । किञ्च, अजादित्वाभावादत्राणकेशवेत्यनेन इप् ॥ ५४९ ॥

बाल०-शिशु । तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे शिशुक्रन्दाद्यमसभान्नाम्नो रामकृष्णसमाससिद्धाच्च नाम्न इन्द्रजननमादि यस्य तस्माच्चोत्तरश्छरामः स्यात् । यमस्य किरातार्जुनीयः इन्द्रजननीयः । आदेः-शिष्योपनयनीयोऽध्यायः, सीतान्त्रेषणीयं काव्यं, प्रद्युम्नागमनीयम् । आकृतिगणोऽयम् ।

५४३. रामकृष्णे देवासुरादेः प्रतिषेधः । दैवासुरं गौणमुख्यम् ।

४४४. सोऽस्यनिवासः।

अत्र च यथास्वं । माथुरः राष्ट्रीयः ।

४४४. सोऽस्याभिजनः । изначанью оттура

अत्र च यथास्वं । मथुराभिजनः कुलस्थानमस्य माथुरः ।

यमस्य सभा यससभं, तद्धि कृत्य कृतो ग्रन्थः यससभीयः । किरातार्जुनौ अधिकृत्येत्यादि-किरातार्जुनीयः । आदिपदं विवृणीति-शिष्योपनयनीय इति ।

अमृताः — ५४३. रामेति । उक्तार्थे रामकृष्णसमासे देवासुरादे इक्तरे छरामस्य प्रतिषेधो भवति । देवासुरानिधकृत्य कृते । ग्रन्थो दैवासुरः । एवं गौणसुख्यम् । उभयत्र केशवणः । समाप्तोऽयमर्थाधिकारः ।

अमृता॰—५४४. स इति स्फुटम्। प्रथमान्तात् प्रत्ययः। सयुरा निवासोऽस्य माथुरः। राष्ट्रो राज्यं निवासोऽस्य राष्ट्रीयः। राष्ट्राद् घराम उक्तः।

अमृता० — ५४५. सोऽस्येति । अभिजनं कुलस्थानं, पूर्वबान्धवनिवास इत्यर्थः । सोऽस्य अभिजनमित्यर्थे यथास्वं प्रत्ययः स्यात् ।

सभा यमसभिन्त्यत्र राजशब्दं राजविणेषनाम चेति ब्रह्मत्वं ततस्तदिधकृत्य कृतो ग्रन्थो यमसभीयः । किरातार्जुनाविधकृत्य कृतो ग्रन्थः किरातार्जुनीयः । इन्द्रस्य जननं तद्वीति पूर्वविदन्द्रजननीयः । आदेरिति इन्द्रजननादेरादिपदाद्यथासम्भवमन्येऽपीति योज्यं । गण दर्शयति शिष्योपेति । गणस्येयत्ताभावादाह आकृतीति ॥ १४२ ॥

बाल०—राम । पूर्वीक्तेऽर्थे रामकृष्णसमासे देवासुरादेवलरस्मिन् छरामस्य प्रतिषेधः स्यात् । देवासुराधिकृत्य कृतमाख्यानं दैवासुरं तथागौणमुख्यं राक्षोगन्धर्वमित्यादि अधिकृत्येति समाप्तम् ॥ ४४३ ॥

बाल०—सो। विवरणमत्रेति । निवसन्त्यस्मिन् निवास इत्यधिकरण-घणन्तं। सोऽस्य निवास इत्यर्थे तच्छब्दनिर्दिष्टाइ शादेष्त्तरो यथास्वं प्रत्ययो भवति । मथुरा निवासोऽस्य माथुर इत्यत्र सामान्यात् केशवणः। राष्ट्रो निवासोऽस्य राष्ट्रिय इत्यत्र राष्ट्राद्घराम इति घः ॥ ५४४॥

बाल०—सोऽस्या। सोऽस्याभिजनः कुलस्थानिमत्यर्थे तच्छव्दिनिरिष्टाहे शादेर्थथा-विहितं प्रत्ययः स्यात्। अभिजनः कुलस्थानं पूर्ववान्धविनवास इति यावत्। माथुर इति सामान्यतः केशवणः। विशेषेतु राष्ट्रिय इत्यादि ॥ ५४५॥ ५४४६, पर्वतेभ्यश्छ आयुद्यजीविनि । मन्दारः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां मन्दारीयाः ।

५४७; शण्डिकादेण्यः। शाण्डिक्यः साङ्काश्यः ।

५४८; सिन्धु-तक्षशीलादिभ्यः केशवणः। सैन्धवः तक्षशीलः काइमीरः।

५४६, भक्तिः।

अमता०-- ५४६. पर्वतेभ्य इति । सोऽस्याभिजन इत्यर्थे आयुध जीविनि वाच्ये पर्वतवाचिभ्यः शब्देभ्यः छरामः स्यात् । एवं माहेन्द्रिया त्रिकृटिया इत्यादयश्च ।

अमता०-१४७. शण्डिकादेरिति । प्रोक्तार्थे शण्डिकादेरत्तरे ण्यराम: स्यात् । शाण्डिकः स्थानविशेषोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः । एवं सांकस्यः । आदिपदेन सर्वसेन-सर्वकेश-शक-सद-रक-शङ्ख-बोध-कूटा बोध्या: ।

अमृता०-१४८. सिन्धु इति i सोऽस्याभिजन इत्यर्थे सिन्धुप्रभृतिभ्यः केशवणः स्यात् । सिन्ध्रस्याभिजनः कुलस्थानं सैन्धवः।

अमता०-१४4. भक्ति रिति । सोऽस्येत्यनुवर्त्तते । कृतो बाहल्यादिह भक्ति शब्दः

बाल० - पर्व । सोऽस्याभिजन इत्यर्थे आयुधजीविनि वाच्ये पर्वतवाचिभ्यश्छरामः स्यात । पर्वतमात्रनिर्देशात् गोवर्द्धनीयाः त्रिक्टीयाः पञ्चक्टीया इत्यादि । आयुधजीविनीति कि ऋक्षोदोऽस्याभिजनः आर्क्षोदो ब्राह्मणः ॥ ५४६ ॥

बाल० - शण्डि । पूर्वोक्तेऽथे शण्डिकादेण्यरामो भवति । शण्डिकोऽस्याभिजनः शाण्डिक्य इति । एवं साङ्काश्यः । शण्डिक सङ्काश सर्वसेन सर्वकेश शक शट शकवक शङ्ख बोध कृच वारेति शण्डिकादिद्वीदशः ॥ ५४७॥

बाल०-सिन्धू । सोऽस्यामिजन इत्यथे सिन्धुतक्षशीलावादी येषां तेम्यः केशवणः स्यात । सिन्ध्रस्याभिजनः कुलस्थानमिति सैन्धवः। एवं ताक्षशील इत्यादि । सिन्ध् तक्षशील काश्मीर वर्ण मधुमत् कम्वोज साल्व किष्किन्ध शब्दिका उरस गन्धार दरद शर वत्सोद्वरण कूवल कौत्सम्बर काण्ड वारण ग्रामणी सकल कंस छिन्न संकृचित सिंह कोष्ठ बन्ध वर्वट अम्नानेत्यष्टविंशतिः सिन्धादिः । सिङ्कु वर्ण कम्वोज मधुमत् काश्मीर साल्व इत्येतेभ्यो मनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन कच्छादित्वान्नुसिह्बुरामे, कोत्सम्बर काण्ड वारण ग्रामणीत्येतेभ्यः काश्यादिभ्य इत्यनेन नृसिंहठे, शेषेभ्य आदिवृष्णीन्द्रादिप बहुचनविषया-दित्यनेन नृसिंहवुरामे प्राप्ते विधानम् ॥ ५४५ ॥

भज्यते सेव्यते भक्तिः । अत्रापि यथास्वं । विष्णु भक्तिरस्य वैष्णवः । एवं माथुरः।

४५०. अचित्ताददेशकालान्माधवठः, महाराजाच्च । आपूर्णिकः । नेह,-माथुरः ग्रैंब्मः । तथा माहार।जिकः ।

४४१. वासुदेवार्जुनाभ्यां वुरामः । वासुदेवकः अर्जुनकः। तस्य अस्त्रियः स । हक्ति वहः ४४%

५५२. गोत्रक्षत्रियाख्याभ्यां बहुलं वुर्नृ सिंहः । माधवकः, यौधिष्ठिरकः । बाहुल्यात् क्वचिन्न-पाणिनीयः पौरवीयः ।

कर्मणि क्ति प्रत्ययान्त इति दर्शयति-भज्यत इत्यनेन । भजनीय: सेव्य इत्यर्थ: । एवं मथुरा भक्ति भीजनीयास्य माथुरः । एवं शैवः शाक्तः बौद्ध इत्यादयश्च ।

अमृता०- ५५०. अचित्तादिति । सा भक्तिरस्येत्यर्थे देशकालभिन्नादितत वाचक शब्दात् तथा महाराज शब्दाच्च माघव ठः स्यात् । अपूर्पो भक्तिः सेब्योऽस्य आपूर्षिकः । देशकालात् प्रत्युदाहरति + नेहेति ।

अमृता० - ५५१. वासुदेवेति । पूर्वोक्तार्थे वासुदेवार्जनाम्यां वुरामो भवति । वासुदेवो भक्तिरस्येति वासुदेवकः। एवमार्जुनकः। वासुदेव शब्दोऽयं देववाची, नत् क्षत्रियवाची ततोऽग्रिमसूत्रेण नृसिंह वुरामेऽप्राप्ते विधानम्, अर्जुनशब्दात्तु तत् प्राप्ते केवलवो विधानमिति विवेच्यम्।

अमृता॰-- ५५२. गोत्रेति । सास्य भक्तिरित्यर्थे गोत्र प्रत्ययान्तात् क्षत्रियास्य शब्दाच्व बहुलं नृसिंह वु भविति। मधो गौत्रापत्यं पुमान् माधवः, स भक्ति भंजनीयोऽस्य

बाल०-भक्तिः। कृतो बाहुल्याद्भक्तिशब्दोऽत्र कर्मविहितक्तान्तः इत्याह भज्यत इति । यदि भक्तिरिति कर्मविहितक्तान्तं न स्यात्तदा विष्णुर्भक्तिरस्येत्यत्र विष्णुरित्युक्तं न स्यात्। अत्रेति वृत्तिः। अत्रेति सा भक्तिरित्यर्थे नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात्। विष्णुर्भक्तिः सेव्य इत्यर्थः । माथुर इति मथुरा भक्तिरस्येत्यर्थः । विशेषेतु राष्ट्रिय इत्यादि ॥ ५४६ ॥

बाल० - अचि । सा भक्तिरस्येत्यर्थे देशकालव्यतिरिक्तादिचत्तवाचकाच्छब्दान्मा-धवठो भवति । महा । पूर्वोक्तेऽथें महाराजशब्दाच्च माधवठः स्यात् । अपूरो भक्तिरस्येत्यथैः। तथा शाष्कुलिकः देशकालवाचकात्तु सामान्यात् केशवणः स्यादित्याह नेहेति । तथेति महाराजो भक्तिरस्येत्यर्थः ॥ ५५० ॥

बाल०-वासु । पूर्वोक्तेऽथँ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुरामा स्यात् । वासुदेवशब्दो देवतावाचीत्यस्मात् केशवणे, अर्जुनशब्दात्तु गोत्रक्षत्रियाख्याभ्यामित्यनेन नृसिहवुरामे प्राप्ते विधानं । वासुदेवो भक्तिरस्येत्यर्थे वासुदेवकः । एवमर्जुनकः ॥ ५५१ ॥

४५३. बहुव वनविषयाज्ञनपदाद्विहितस्तत्सनामराजभ्यः। अङ्गानां निवासो अङ्गाः, तत्र जातः, आदिवृष्णीन्द्रादपीति वुर्नृ सिहः-आङ्गकः। तद्वत् अङ्गा राजानो भक्ति रस्य-आङ्गकः। भक्ति शब्दोऽत्र वेदाःप्रमाणमितिवत्। भक्ति निवृत्ता।

४४४. तेन प्रोक्तम्।

माधवक: । युधिष्ठिरः क्षत्रियाख्यः, सोऽस्य भक्तिः यौधिष्ठिरकः । तत्र बहुल ग्रहणफलं दर्शयति—क्वचिदिति । पणिनो गोत्रापत्यमिति केशवणः, नच गाथी विदयीत्यादिना संसारहरनिषेधः, सभक्तिरस्येति आदिवृष्णीन्द्रादिति छः—पाणिनीयः ।

अमृता०—५५३. बहु इति । आदिवृष्णीन्द्रादपीत्यादिना बहुवचनविषयात् जनपदाद् यो नृसिंह वु स्तत्र जातर्थे विहितः सोऽत्रापि जनपदसनामराजभ्यो भवित। यथा अङ्गेषु जात आङ्गकः, तथात्र अङ्गा राजानो भित्त भंजनीया अस्येति आङ्गकः। अत्र भक्तिरिति राजान इति बहुवचनस्य विशेषणत्वेऽपि एव वचनमसंगतिमिति शङ्कमान् नाय समाधत्ते—वेदाः प्रमाणमितिवदिति । तत्र यथा उद्देश्यविधेयभावेनान्वय स्तंथेहापि वोध्य इति भावः । समाष्तोऽयमर्थः ।

अमृता०- ५५४. तेनेति । तच्छब्दप्रयुक्तात् नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । प्रकर्षेण

बाल०—गोत्र । पूर्वोक्तेऽर्थे गोत्रप्रत्ययान्तात् क्षत्रियाख्यशब्दाच्च बहुल यथा स्यात्तथा नृसिहो वुर्भवित । मधोर्गोत्रापत्यं माधवः, स भक्तिरस्य माधवकः । युधिष्ठिरो भक्तिरस्येति यौधिष्ठिरक इत्यादि । बाहुल्यादिति सूत्रस्य बाहुल्यात् क्विचत् स्थले गोत्रक्षत्रियाम्यां नृसिहो वुर्न स्यात् । पणिनो गोत्रापत्यमिति केशवणस्तस्मित् नच गाथिविदयीत्यनेन संसारहराभावः, पाणिनः स भक्तिरस्येति आदिवृष्णीन्द्राच्छराम इति छः पाणिनीयः । एवं पौरवो भक्तिरस्य पौरवीय इतिच ॥ ४५२ ॥

बाल०—बहु । आदिवृष्णीन्द्रादित्यनेन बहुवचनविषयाज्जनपदात्तत्र जातादी विहितो वुप्रस्ययस्तत्सनामराजभ्यो जनपद-सनामराजभ्यो भक्त्यर्थे भवित । अङ्गस्या-पत्यानि पुमांस इति विहितकेशवणस्य बहुषु लक्ष्मीं विनेत्यनेन महाहरः । पश्चात्तस्य निवास इत्यस्य चातुर्राधकस्य प्राग्दीव्यतीयत्वात् । अङ्गानां निवास इति वाक्ये तेन दीव्यतीत्यतः प्रागर्थोष्वत्यनेन केश्ववणस्ततश्चातुर्राधकस्य स्मरहरस्तन्नाम्नि देश इत्यनेन तस्य स्मरहरस्तेन प्रकृतिलङ्गवचनयोः प्रत्यावृत्तः अङ्गा इति । ततस्तत्र जात इत्यर्थे आदिवृष्णीन्द्रादपीत्यनेन बहुवचनेति पूर्वोक्ताद्वनुन्सिह इत्येवं यथा आङ्गक इति तद्वदङ्गा इति वाक्येऽप्याङ्गक इति । भक्तिशब्दस्यैकवचनत्वे अङ्गा इत्यस्य बहुवचनत्वे विशेषण-विशेष्यभावस्यासङ्गतिमाशङ्कय समादधाति भक्तिशब्द इति । वेदाप्रमाणमित्यत्र यथोद्देश्यविधेयभावान्वयस्तद्वदिहापीत्यर्थः । प्रकरणमुपसंहरित भक्तिरिति ॥ १४३ ॥

अत्रापि यथास्वम् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता व्याख्याता माथुरी वृत्तिः । प्राप्तिकासः

४४४. तित्तिर्यादिना प्रोक्तं छन्द आद्यधीयते विदन्ति वा । तित्तिर्यादिश्योऽस्मिन्नर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः ।

४४६. तित्तिरि-वरतन्तु-खण्डिकेभ्यो नृसिंह छः। तित्तिरिणा प्रोक्तं छन्दोऽधीयते विदन्ति वा तैतिरीयाः।

४४७. काश्यप-कौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः, कलापि-वैशम्पायन-योरन्तेवासिभ्यश्च । किरि

उक्तं प्रोक्तं व्याख्यातिमत्यर्थः, तदेव वाक्येन स्पष्टयति—अन्येनेति । अन्यथा तेन कृतो ग्रन्थ इत्यनेनेव गतार्थः स्यात् ।

अमृता०- ५५५. तित्तियादिनेति अग्रेव्यक्तं भावि।

अमृता०—५५६. तित्तिरीति । तेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते विदन्तिवेत्यर्थे तित्तिरि वरतन्तु खण्डिकेम्यो नृसिंह छ स्यात् । प्रोक्तप्रत्ययान्त च्चेत्यनेन प्राप्तो यः प्रत्ययमहाहर स्तत् प्रतिषेधार्थमिदम् । एवं वारतन्तवीयाः खाण्डिकौया इति ।

अमृता०— ४५७. काश्यपेति । पूर्वोक्तार्थे ऋषिवाचिनोः कलापिवैशम्पायनयो र्येऽन्तेवासिन स्तेभ्योऽपि णिनि भविति । पूर्ववत् प्रत्ययमहाहर बाधनार्थमिदञ्च ज्ञेयम् । काश्यपेन प्रोक्तं छन्द आदि अधीयते विदन्ति वेति काश्यपिनः । आदि पदेन कल्प व्याक-

बाल०—तेन । अत्रार्थेऽपि तच्छब्दिनिदिष्टान्नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । प्रकर्षेण उक्तः व्याख्यातमित्यर्थं वाक्येनैव स्पष्टयति अन्येनेति । अन्यथा तेन कृतो ग्रन्थ इत्यनेनाभिन्नार्थता स्यात् ॥ ५५४ ॥

बाल०—ितित्तियां। अत्र सूत्रं विवरणञ्च स्पष्टे इति तत्तन्न व्याख्यातं। एतिविति । ग्रन्थस्यास्य स्वयं ग्रन्थकर्तेव वृत्तिक्विदित्यात्मन उभयायितत्वात् आत्मानं वृत्तिकारं कल्पयित्वा विवरणमाहेत्युक्तं, अन्यथा आहेत्ययुक्तं स्यात् । एतस्य सामान्यसूत्रस्य विवरणं सूत्रं ग्रन्थकृदाहेत्यर्थः । विवरणमित्येकवचनमतन्त्रं, तेन विवरणानीति ज्ञेयं । तित्तिरीत्यादिबहुविधविवरणसूत्रस्य सम्भवाज्ञ ॥ ४५५ ॥

बाल०—तित्तिरि । तित्तिर्यादिना प्रोक्तं छन्द आद्यधीयते विदिन्ति वेत्यर्थे तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकेभ्यो नृसिहछः स्यात् । प्रोक्तप्रत्ययान्ताच्चेत्यनेन प्रोक्तप्रत्ययान्तात् प्राप्तप्रत्ययमहाहरस्य प्रतिषेधार्थमिदं । पूर्ववदत्रापि तद्य्येनृतद्वेदिनृवाच्ययोनं युगपत् प्रत्ययः किन्तु प्रत्येकं, वाशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वात् । एवं वारतन्तवीयः खाण्डिकीयं इति । अत्र ऊखीयमपि कश्चित् पठति ॥ ५५६ ॥

काश्यिपनः कौशिकिनः। तथा हारिद्रविणः आलिम्बनः इत्यादि। एवमन्येऽपि।

४४८. कठ-चरकाभ्यां महाहरः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः ।

रणादीनि वेदाङ्गानि ग्राह्यानि । तेन कौशिकेन प्रोक्तं कलपमधीयते विदन्ति वेति कौशिकिन इति । उत्तरसूत्रमुदाहरति—तथेत्यादिभिः । तत्र कलापिनश्चत्वारः शिष्याः हिरद्रः छगली तुम्बुरुः उपल इति । वैशम्पायनस्य तु नव—आलम्ब पलङ्ग कमल श्वचाम अरुणि ताण्डच श्यामायन कठ कलापीति । हरिद्रणा प्रोक्तं छन्द आद्यधीयते बिदन्ति वा हारिद्रविण इत्यादयः । एवमन्येऽपीत्यनेन सूत्रान्तर पठित शब्दानाश्च ग्रहणम् । यथा—भल्लव शट्यायन एतरेय पिङ्ग अरुण परुण इत्यादयः ।

अमृता०—४५८. कठेति । तेन प्रोक्तमित्यद्यर्थे कठ चरकाभ्यां णिने र्महाहरः स्यात् । वैशम्पायनान्तेवासित्वात् प्राप्तस्य महाहरः ।

बाल०—काश्य । तेन प्रोक्तं छन्द आदीत्यादि पूर्वोक्तेऽर्थं ऋषिवाचिभ्यां काश्यपकौशिकाभ्यां णिनिर्भवति । इदमपि प्रोक्तप्रत्यान्तात् प्रत्ययमहाहरबाधनार्थं । कला ।
पूर्वोक्तेऽर्थं कलापिवैशम्पायनयोरन्तेवासिभ्यश्च णिनिः स्यात् । इदमपि पूर्ववद्बाधकं ।
काश्यपेन प्रोक्तं छन्द आद्यधीयते वदन्ति वा काश्यपिन इति । एवं कौशिकिनः । काश्यपेन
प्रोक्तं कल्पमधीयते इत्यादि कमदीश्वरवाक्यं । यज्ञकमंण्यनुष्ठेयविधैविधायको ग्रन्थः कल्प
इति तट्टीकाकुच्चेति । युक्तमेतत् छन्द आदीत्यत्रादिपदोपादानात् । ऋषिवाचकादन्यत्रतु
कश्यपगोत्रः काश्यपः । तेन प्रोक्तमित्यर्थं तित्तिर्यादिपाठात् काश्यपीयमिति । उत्तरसूत्रस्योदाहरणं दर्शयति तथिति । कलापिनः शिष्यो हरिद्र स्तेन प्रोक्तं छन्द आद्यधीयते
विदन्ति वा हारिद्रविण इति । एवं तौम्बुरिणः उपिलनः । किन्तु छगिलन इति
कलापिशिष्यस्य छागलेयिन इति साधु वक्तव्यं । इति हरिद्र वादिचत्वारं कलापिनः
शिष्याः । अलम्बेन प्रोक्तं छन्द आद्यधीयते विदन्ति वा आलम्बन इति । इत्यादीत्यादिपदेन
पिलङ्गं कम्बल ऋषम अरुण तण्डुल श्यामायन कठकलापिनिति सप्तानां ग्रहणं ।
एवमन्येऽपीत्यनेनतु शौनक वाजसनेय शाङ्गंरव शापेय शास्पेय खाडायन स्कन्द स्कम्भ
देवदर्शं रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तलवकार रज्जुभार पुरुषायुष इति पञ्चदशानां
ग्रहणं । ४५७।।

बाल० — कठ। तेन प्रोक्तं छन्द आद्यधीयते विदन्ति वेत्यर्थे वैशस्पायनान्तेवासित्वात् प्राप्तणिनेः कठचरकाभ्यां महाहरः स्यात्। कठो मुनिस्तेन प्रोक्तं कठवल्यादिच्छन्दोः विशेषमधीयते विदन्ति वा कठा इति । चरकोऽपि मुनिस्तेन प्रोक्तं चरकं वैद्यकशास्त्र-मधीयते विदन्ति वा चरका इति । ५५८॥

४४६. कालापिनः कालापाः।

साधवः।

४६०. पाराशर्य-शिलीलिभ्यां णिनिभिक्षु नटसूत्रयोः । प्रवं पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । एवं शैलालिनो नटाः ।

४६१. कर्मन्द-कृशाश्वाभ्यामिनिस्तयोः । कर्मन्दी भिक्षुः, कृशाश्वी नटः । गतं प्रोक्ताध्यायनादि ।

अमृता०—५५६. कलापिन इति । कलापिना प्रोक्तं छन्द आद्यधीयते विदन्ति वेत्यर्थे केशव णेन सह कलापिनः कालापा इति साधुः स्यात् । वैशस्पायनान्तेवासित्वात् प्राप्तस्य णिने बांधकोऽयम् ।

अमृता०—५६०. पाराशर्येति - पूर्वोक्ताथ यथाक्रमं भिक्षुनटयो र्वाच्ययोः पारा-शर्यः शिलालिभ्यां णिनः स्यात् । पाराश्वरिण इति विष्णुजनात्तद्धित यस्थेत्यादिना गर्गादि-यरामस्यलोपः ।

अमृता०—५६१. कर्मन्देति । तेन प्रोक्तमित्याद्यर्थे तयोभिक्षुनटयो बिच्ययोः कर्मन्द कृशाश्व भ्यां इनिप्रत्ययो भवति । कर्मन्देन प्रोक्त भिक्षु सूत्रमधीते वेत्ति वेति कर्मन्दी । एवं कृशाश्वीति ।

बाल० —कला । कलापिना प्रोक्तं छन्द आद्यधीयते विदन्ति वेत्यर्थे केशवणेन सार्द्धं कलापिनः कालापाः साधवो भवन्ति । कलापिनो वैशस्पायनशिष्यत्वात् णिनिप्राप्तेविधानिमदं । निपातनादत्र केशवणस्तिसम् संसारहरश्च ।। ५५६ ॥

बाल०—पारा। तेन प्रोक्तमित्यादिपूर्वोक्तेऽर्थे यथाक्रमं भिक्षुनट सूत्रयोविच्ययोः पाराशर्येशिलालिभ्यां णिनिर्भवति । द्वन्द्वात् परः पूर्वो वेत्युक्तेन सूत्रस्य प्रत्येकं भिक्षुनटाभ्यामन्वय इति सूचनार्थं वाक्ये भिक्षुसूत्रमित्युक्तं, अधीयते इत्यस्माद्विदन्ति वेत्यिप योज्यं। पाराशर्येत्यस्य गर्गादेर्यरामान्तस्य विष्णुजनात्तद्धितयस्येत्यनेन यहरः। किञ्च, भिक्षुनटसूत्रयोयंद्यपि सामान्यवाच्यताप्रतीतिस्तथापि प्रोक्तरूपवाच्यता नत्वध्येन् नृवेदितृवाच्यतेति स्पष्टियतुं पाराशिरण इत्यस्य भिक्षव इति विशेष्यं दिशतं। एविमिति शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते विदन्ति वा शैलालिनो नटा इत्यत्रापि सर्वं पूर्ववत् कत्य्यं॥ ४६०॥

बाल० — कर्म। तेन प्रोक्तमित्यद्यर्थे तयोभिक्षुनटसूत्रयोर्वाच्ययोः कर्मन्दकृशाश्वाम्या-मिनिर्भवति । अत्रापि पूर्ववद्वाच्यत्वं ज्ञेयं कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते वेत्ति वा कर्मन्दीति । अध्येतृवेदितृकर्त्रोर्वहुवचननियमाशङ्कानिरासार्थमेकवचनान्तमुदाहरणमत्रो-पन्यस्तं। एवं कृशाश्वेनेत्यादि पर्ववत् कृशाश्वीति भिक्षुः भिक्षाहारी नटो नर्तकः। ऋषिणा ४६२. तेनैकदिक्।

अत्रापि यथास्वम् । सुदाम्ना पर्वतेन एकदिक् सौदामिनी विद्युत् । एवं कार्क्णा स्तद्भक्ताः ।

५६३. तसिश्च।

पूर्वार्थेतसिश्च स्यात् । सुदामतः कृष्णतः । वदादित्वादव्ययमिदम् ।

५६४. उरसस्तिस-यौ।

उरस्तः उरस्यः।

अमृता०—५६२. तेनेति । एक शब्द इहि तुल्यार्थवाची । अतएव "तुल्यार्थेः षष्ठी चेति" चकारात् तृतीया । तेनतुल्यदिशि वाच्यायां तच्छब्दनिर्दिष्टान्नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । सौदामिनीति नान्तस्य न त्वणीपोरिति निषेधेन न संसारहरः । नच वम सत्सङ्गहीनस्येति अरामहरः शङ्क्र्यः, षन् हन् घृतराज्ञामेव अनन्तानां अण्यरामहर इति नियमात् । कार्ष्णो इति कृष्णेन एकदिशः कृष्णपक्षा इत्यर्थः ।

अमृता॰—५६२. तसिश्चेति । सुगमं । स्वरादि चादि वदादि तद्धितेत्यादि यदुक्तं तत् स्मारयति—वदादित्वादिति । तसित्रादययः अव्ययानीत्यग्रे वक्ष्यते ।

अमृता॰—४६४. उरस इति । तेनैक दिगत्यर्थे उरस् शब्दात् तसिः यश्च भवति । उरसैकदिक् उरस्तः उरस्यः ।

प्रोक्तयोत्रीह्मणकल्पयोर्वाच्ययोरध्ययनवेदनयोः सतोर्याज्ञवल्क्यादेरन्यस्यात् पूर्वविष्णिनिः स्यात् । शाट्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणं वेदैकदेशमधीते वेत्ति वेति शाट्यायनी । पिङ्गेन प्रोक्तं कल्पमधीते वेत्ति वा पैङ्गीत्यादि । याज्ञवल्क्यादेस्तु—याज्ञवल्क्यः आश्वरथः सौलभन इत्येतेषु सामान्यात् केशवणः । अधिकारं निवर्तयति गतमिति ॥ ५६९ ॥

बाल०—तेने । विवरणमत्रेति । एकशब्दस्तुल्यार्थं इत्यतस्तेनेत्यत्र तुल्यार्थैः षष्ठी वेत्यनेन तृतीया । तेन समानदिशि वाच्यायां तच्छब्दिनिर्दिष्टान्नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यादिति फलितार्थः । सौदामनीत्यत्र तान्तस्य नत्वणीपोरिति निषेधां संसारहरो न स्यात् । षन्हन्धृतराज्ञामित्यनेनाणि नियमात् । वम-सत्सङ्गहीनस्येत्यनेनारामहरश्च न स्यात् । काष्णी इति कृष्णेन एकदिश इत्यथंः ॥ ५६२ ॥

बाल०—तिस । पूर्विस्मन्नथे नाम्नस्तिसः स्यात् । पूर्वापरयोः परिविधिर्वलवानिति स्यायेन ऊत्सिगिकस्यापवादकस्तिसिरित्याशङ्कानिरासार्थोऽत्र चकारः । सूदामत इति सुदाम्ना पर्वतेनैकदिगित्यर्थः । एवं कृष्णतः हिमवत्तु इत्यादि । स्वरादि चादिवदादितिद्धित इति यदुक्तं तदेव स्मारयित वदादीति ॥ ४६३ ॥

बाल० — उर । पूर्वोक्तेऽथें उरसस्तिसर्यश्च भवति । उरसैकदिक् उरस्त इत्यादिद्वयं ॥ ५६४ ॥ ः ५. उपज्ञातम्।

अत्रापि यथास्वम् । तेनेत्यनुवर्त्तते तस्येदिमित्यतः प्राक् । पाणिनिनोपज्ञातं प्रथमकृतं पाणिनीयं, कालापं व्याकरणम् । एवं कार्ष्णी गीता, तद्वत् भागवतम् ।

४६६. कुतो ग्रन्थः । अत्रापि यथास्वम् । भागवती चतुःश्लोकी ।

४६७. कृते संज्ञायाम् । अत्रापि यथास्वम् । माक्षिकं मधु । एवं क्षौद्रमिस्यादि ।

अमृता०—५६५. अपेति । वृत्तिमाह—अत्रापीति । तस्येदमिति वक्ष्यमाणसूत्रात् पूर्वेषु सूत्रेषु तेनेति अनुवित्तव्यम् । उपज्ञातमित्यस्य अर्थमाह—प्रथमकृतमिति । कृष्णे - नोपज्ञाता प्रथमकथिताकाष्णीं गीता । भागवतमिति —भगवतोपज्ञातं प्रथमोपदिष्टं ब्रह्मणे इति शेषः ।

अमृता॰—५६६. कृत इति । तेनकृतो ग्रन्थ इत्यर्थे यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । भगवता कृतो ग्रन्थो भागवती, चतुः श्लोकीति भागवतीत्यस्य विशेष्यम् । अरामान्त-त्रिरामी लक्ष्मीरिति लक्ष्मीत्वम् ।

अमृता० — ५६७. कृते इति । संज्ञायां गम्यमानायां तेन कृते इत्यर्थे नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । मिक्षकाभिः कृतं माक्षिकं, संज्ञाबोधनाय मधु इति विशेष्योपादानम् । धुद्राभिः कृतं क्षौद्रं मधु । धुद्रा धुद्रमिक्षकेत्यर्थः । आदिपदेन—कार्मुक सारघं भ्रामरं वारटिमिति ।

बाल० — उप । तस्येदमित्यतः पूर्वस्मिन् प्रागुक्तसूत्रेभ्यस्तेनेत्यनुवर्तयन्नाह तेनेति ।
तेनोपन्नाते वाच्ये तच्छःदवाच्यान्नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । धातूनामनेकार्थेत्वात् ।
उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयत इति प्राचीनोक्तत्वाच्च उपन्नातं प्रथमकृतमिति दत्तं ।
यत् केनापि न कृतं तत् प्रथमकृतं न्नेयं विनोपदेशेन ज्ञातमुपन्नातमित्यन्ये । पाणनीयमित्यादिवृष्णीन्द्राच्छः । कालापमिति कलापिनोपन्नातमित्यर्थः सन्नह्मचायदिः समूहाद्यणि
चेत्यनेनात्र संसार हरः । काष्णीति कृष्णेनोपन्नातेत्यर्थः । भागवत मिति भगवतोपन्नातः
मित्यर्थः । कालापादीनां क्रमेण व्याकरणादित्रयं वाच्यपदं ॥ ५६५ ॥

बाल०—कृतो । तेनेत्यनुवर्तते पूर्वोक्तात्, अतएव तेन कृतः स्वयमुत्पादितो ग्रन्थ इत्यर्थे तच्छब्दनिर्दिष्टान्नाम्नो यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । भगवता कृता भागवतीति चतुःश्लोकीत्यत्र अरामान्तित्ररामीत्यनेन लक्ष्मीता । ग्रन्थ इति कि वैष्णवाचार्येण कृता मालेत्यत्र न स्यात् ॥ ५६६ ॥ 1358

४६८, इन्द्रियादिश्यो वु नृ सिंहः। ऐन्द्रियकं ज्ञानम्। तेनेति निवृत्तम्।

४६६. तस्येदम्।

अत्र च यथास्वं । हरेरिदं हारं । तस्येदिमत्यनुवत्तंते विकारं यावत् ।

५७०. रथाद् यरामः, वाहनपूर्वात् केशवणः । रथ्यं परमरथ्यं । तथा आश्वरथं चक्रम् ।

अमृता० — ५६८. इन्द्रितेति । तेन कृतेऽर्थे इन्द्रियादि शब्देश्यो नृसिंह वुः स्यात् । इन्द्रियं नेत्रादिकरणं, तेन कृतं ऐन्द्रियकम् । सूत्रस्थादिपदेन — कुलाल – वरुड चण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिध्यपरिषद् वधू रुरु ध्रुवदेवराज ब्रह्मन् अनुहुह इत्येते गृह्यन्ते ।

अमृता०--१६4. तस्येदमिति स्पष्टम् । इदमिति सामान्यतो ब्रह्मत्वनिदेशः ततः

पुंसि स्त्रियाश्वीदाहरिष्यते । हारं हरे: चरितम् ।

अमृता०—५७०. रथादिति । तस्येदिमित्यर्थे रथशब्दाद् यरामः स्यात्, वाहनपूर्वति । रथात्तु केशवणो भवति । रथस्येदं रथ्यं चक्रम् । नाम्नातु क्वचिदिति तदन्तिविधि । इष्यत इति दर्शयति—परमरथ्यमिति । अश्वेन युक्तो रथः अश्वरथः, तस्येदं आश्वर

यो नृ

बाल० — कृते । संज्ञायां गम्यमानायां तेन कृते वाच्ये नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः मक्षिकया कृतं माक्षिकमिति मधुनः संज्ञा तेन मध्विति विशेष्यं प्रविमिति कृतमित्यर्थः इत्यादीत्यादिपदेन गर्मुत पूर्तिका सरघा भ्रमर वरट एभ्योऽत्र सामान्यतः केशवणः ॥ ५६७ ॥

बाल० — इन्द्रिया । तेन कृतेऽर्थे इन्द्रियमः नेत्रादि तेन कृतं ऐन्द्रियकं । एवं चक्रेण कृतं च चण्डाल श्वपाक निषाद कर्मकार कुम्भकार से तरु अनड्वाह इत्यादीन पठन्ति । अनुवर्त्तनं ि

बाल० — तस्ये । तस्येदमित्यर्थे यत्तत् भवति । लिङ्गवचनयोरतन्त्रत्वसूचनार्थमिदि यावद्विकारमागमिष्यति तावत्तस्येदमित्यनुव

बाल०—रथा। तस्येदिमित्यर्थे रथश पूर्वं यस्य तस्माद्रथात्तु केशवणः स्यात् तदन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति सूचनार्थं पर प्राप्ते केशवणविधानं यत्तदुदाहरति तथेति रथावयवे वाच्ये एवेति ज्ञापनार्थं त्रयाणां स्थानमित्यादौ न स्यात् ॥ ५७०॥ ४७१. हल-सीराभ्यां माधवठः । हालिकम् ।

४७२. रामकृष्णाद् वु वैरिववहनयो र्लक्ष्म्याम् । काकोलूकिका अन्निभरद्वाजिका । दैवासुरमित्यत्र तु न दृश्यते ।

५७३. गोत्र चरणाभ्यां वुर्नृ सिंहः, नतु दण्ड मानवान्तेवासिषु । गार्गकं । चरणाद्धमिम्नाययोरेव, काठकं कालापकं । दण्डमानवादौ तु गौकक्षाः दण्डमानवाः, दाक्षा अन्तेवासिनः ।

अमृता०-५७१. हलेति स्फुटम् । एवं सैरिकम् ।

अमृता॰—५७२ रामेति । तस्येदिमत्यर्थे वैर-विवाहनयो र्गम्यमानयो र्लक्ष्म्यां रामकृष्णसमस्तात् शब्दाद् वुः स्यात् । काकश्च उलूकश्चेति नित्यवैरिणामित्यनेन समाहार रामकृष्णः—काकोलूकं, तस्येयं वैरी काकोलूलिका । प्रत्ययस्थात् कात् इत्यादिना पूर्वारामस्येरामः । अत्र-भरद्वाजयो विवाह किया आत्रभारद्वाजिकेति पूर्वविदरामः । न दृश्यत इति—वैर देवासुरादिम्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकादित्यर्थः ।

अमृता०—५७३. गोत्रेति । तस्येदिमत्यर्थे गोत्र चरणाभ्यां नृसिंहवु भवित । किन्तु रण्डमानवान्तेवासिषु वाच्येषु स नभवित, अर्थात् तत्र विशेषवाधनेन सामान्यप्राप्तः श्वात्रण एव स्यात् । गार्ग्यस्येदं गार्गकिमिति विष्णुजनादित्यादिना यरामहरः । चरणो दैकदेशः, तद्वेत्ता पुरुष इह लक्ष्यते । तेन तस्येदिमत्यर्थे धर्मे आम्नाये च वाच्ये हि सिंह वु भविति नत्वन्यस्मिन्नर्थे । तत्र धर्मो यश ऐश्वर्यादिगुणः, आम्नायस्तु पाठपरम्परा उटेन प्रोक्तं छन्द आद्यधीयत इति कठ चरकाभ्यां महाहर इति कठाः, तेषामिदं यशः । । । । एवं कालापकिमिति । दण्डप्रधाना मानवा दण्डमानवाः, मध्यपदलोपी श्यामामः । गोकक्षस्य गोत्रं गौकक्षः, तस्येमे इति गौकक्षा । एवं दाक्षाः । बहुवचनविषयोऽयं पेध इति ज्ञापनार्थं विशेष्यद्वयं न्यस्तम् ।

बाल० — हल । तस्येदिमत्यर्थे हलसीराभ्यां माधवठो भवति तथा सैरिकं ॥५ ९१॥ बाल० — राम । पूर्वोक्तेऽर्थे वैरिववहनयौर्वाच्ययो रामकृष्णसमासिनिष्यन्नान्नाम्नो विन् लक्ष्म्याँ वर्तते । काकश्च उलूकश्चेति नित्यवैरिणामित्यनेन समाहारः काकोलूकं पंवैरी काकोलूकेति । अत्रिभरद्वाजयोविवहनं विवाहिकिया अत्रिभरद्वाजिकेत्युभयत्रापि कृते प्रत्ययस्यात् कादित्यनेन पूर्वारामस्येरामः न दृश्यत इत्यनभिद्यानादिति शेषः । । । । १७२ ।।

बाल०—गोत्र । तस्येदिमत्यर्थे यस्मिन् कस्मिन् सम्बन्धिनि वाच्ये गोत्रचरणाम्यां हो बुर्भवति । दण्डमानवान्तेवासिषु वाच्येषु आभ्यी नृसिहो वुर्न भवति । गार्थस्येदं कमिति विष्णुजनादित्यनेन यहरः । चर । चरणो वेदैकदेशः वेदननिमित्ते पुरुषे ४६८, इन्द्रियादिश्यो वु नृ सिंहः । ऐन्द्रियकं ज्ञानम् । तेनेति निवृत्तम् ।

प्रदेश तस्येदम्।

अत्र च यथास्वं । हरेरिवं हारं । तस्येदिमत्यनुवर्त्तते विकारं यावत् ।

४७०. रथाद् यरामः, वाहनपूर्वात् केशवणः । रथ्यं परमरथ्यं । तथा आश्वरथं चक्रम् ।

अमृता० — ५६८. इन्द्रितेति । तेन कृतेऽर्थे इन्द्रियादि शब्देश्यो नृसिंह वुः स्यात् । इन्द्रियं नेत्रादिकरणं, तेन कृतं ऐन्द्रियकम् । सूत्रस्थादिपदेन — कुलाल – वरुड चण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिधपरिषद् वधू रुरु ध्रुवदेवराज ब्रह्मन् अनडुह इत्येते गृह्यन्ते ।

अमृता०-- ५६ दे. तस्येदिमिति स्पष्टम् । इदिमिति सामान्यतो ब्रह्मत्विनिदेशः ततः

वृंसि स्त्रिया श्वोदाहरिष्यते । हारं हरे: चरितम् ।

अमृता०—५७०. रथादिति । तस्येदमित्यर्थे रथशब्दाद् यरामः स्यात्, वाहनपूर्वात् रथात्तु केशवणो भवति । रथस्येदं रथ्यं चक्रम् । नाम्नातु क्वचिदिति तदन्तविधिरिह इष्यत इति दर्शयिति—परमरथ्यमिति । अश्वेन युक्तो रथः अश्वरथः, तस्येदं आश्वरथम् ।

बाल० — कृते । संज्ञायां गम्यमानायां तेन कृते वाच्ये नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । मिक्षकया कृतं माक्षिकमिति मधुनः संज्ञा तेन मध्विति विशेष्यं दिशतं । एविमिति क्षुद्रया कृतिमित्यर्थः इत्यादीत्यादिपदेन गर्मुत पूतिका सरघा भ्रमर वरटा वातपेत्यादीनां ग्रहणं । एभ्योऽत्र सामान्यतः केशवणः ॥ ५६७ ॥

बाल० — इन्द्रिया । तेन कृतेऽर्थे इन्द्रियमादि येषां तेम्यो नृसिहो वुर्भवति । इन्द्रियं नेत्रादि तेन कृतं ऐन्द्रियकं । एवं चक्रेण कृतं चाक्रं खण्डिमित्यादि । अन्येत्वत्र कुलाल वरुड चण्डाल श्वपाक निषाद कमंकार कुम्भकार सेना गिरिक देवराज परिषद् बधू ब्राह्मण उरु तरु अनुवृत्तंनं निवर्त्तयित तेनेति ।। ५६८ ।।

बाल० तस्ये । तस्येदिमत्यर्थे यत्तत्पदिनिर्देष्टं तस्मान्नाम्नो यथास्वं प्रत्ययो भवति । लिङ्गवचनयोरतन्त्रत्वसूचनार्थमिदिमित्यत्र सामान्यतो ब्रह्मत्वं दिशतं । तस्येति याविद्विकारमागिष्यिति तावत्तस्येदिमित्यनुवर्त्तत इत्यन्वयः ।। ५६६ ॥

बाल०—रथा। तस्येदमित्यथं रथशब्दाद् यरामः स्यात्। वाह। पूर्वीक्तेऽथं वाहनं पूर्वं यस्य तस्माद्रथात्तु केशवणः स्यात्। रथस्येदं रथ्यं। नाम्नातु क्वचिदित्यनेन तदन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति सूचनार्थं परमरथ्यमित्यप्युदाहृतं। वाहनपूर्वाद्वयनेन यरामे प्राप्ते केशवणविधानं यत्तदुदाहरति तथेति। अश्वेन युक्तो रथोऽश्वरथस्तस्येदं आश्वरथं। रथावयवे वाच्ये एवेति ज्ञापनार्थं त्रयाणां विशेष्यं चक्रं दत्तं। रथावयवादन्यत्रतु रथस्येदं स्थानमित्यादौ न स्यात्।। ५७०।।

४७१. हल-सीराभ्यां माधवठः । हालिकम् ।

५७२. रामकृष्णाद् वु वैरिववहनयो र्लक्ष्म्याम् । काकोलूकिका अन्निभरद्वाजिका । दैवासुरिमत्यत्र तु न दृश्यते ।

१७३. गोत्र चरणाभ्यां वुर्नृ सिंहः, नतु दण्ड मानवान्तेवासिषु । गार्गकं । चरणाद्धमिम्नाययोरेव, काठकं कालापकं । दण्डमानवादौ तु गौकक्षाः दण्डमानवाः, दाक्षा अन्तेवासिनः ।

अमृता०-५७१. हलेति स्फुटम् । एवं सैरिकम् ।

अमृता०—५७२ रामेति । तस्येदिमत्यर्थे वैर-विवाहनयो र्गम्यमानयो र्लक्ष्म्यां रामकृष्णसमस्तात् शब्दाद् वुः स्यात् । काकश्च उलूकश्चेति नित्यवैरिणामित्यनेन समाहार रामकृष्णः—काकोलूकं, तस्येयं वैरी काकोलूलिका । प्रत्ययस्थात् कात् इत्यादिना पूर्वारामस्येरामः । अत्र-भरद्वाजयो विवाह किया आत्रभारद्वाजिकेति पूर्वविदरामः । न दृश्यत इति—वैर देवासुरादिम्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकादित्यर्थः ।

अमृता०—५७३. गोत्रेति । तस्येदमित्यर्थे गोत्र चरणाभ्यां नृसिहवु भविति । किन्तु दण्डमानवान्तेवासिषु वाच्येषु स नभवित, अर्थात् तत्र विशेषवाधनेन सामान्यप्राप्तः केशत्रण एव स्यात् । गार्ग्यस्येदं गार्गकिमिति विष्णुजनादित्यादिना यरामहरः । चरणो वेदैकदेशः, तद्वेत्ता पुरुष इह लक्ष्यते । तेन तस्येदमित्यर्थे धर्मे आम्नाये च वाच्ये हि नृसिह वु भवित नत्वन्यस्मिन्नर्थे । तत्र धर्मो यश ऐश्वर्यादिगुणः, आम्नायस्तु पाठपरम्परा कठेन प्रोक्तं छन्द आद्यधीयत इति कठ चरकाभ्यां महाहर इति कठाः, तेषामिदं यशः काठकं । एवं कालापकिमिति । दण्डप्रधाना मानवा दण्डमानवाः, मध्यपदलोपो श्यामरामः । गोकक्षस्य गोत्रं गौकक्षः, तस्येमे इति गौकक्षा । एवं दाक्षाः । बहुवचनविषयोऽयं निषेध इति ज्ञापनार्थं विशेष्यद्वयं न्यस्तम् ।

बालः —हल । तस्येदमित्यर्थे हलसीराभ्यां माधवठो भवति तथा सैरिकं ॥५ १९॥ बालः —राम । पूर्वोक्तेऽर्थे वैरिववहनयौर्वाच्ययो रामकृष्णसमासिनिष्पन्नान्नामनो वुर्भवन् लक्ष्म्यां वर्तते । काकश्च उल्रूकश्चेति नित्यवैरिणामित्यनेन समाहारः काकोलूकं तस्येयं वैरी काकोलूकेति । अत्रिभरद्वाजयोविवहनं विवाहिकया अत्रिभरद्वाजिकेत्युभयत्रापि आपि कृते प्रत्ययस्यात् कादित्यनेन पूर्वारामस्येरामः न दृश्यत इत्यनिमधानादिति शेषः । एवं राक्षोगन्धर्वमित्यादि । अदेवासुरादेवैरे इति जूमरः ॥ ५७२ ॥

बाल० — गोत्र । तस्येदिमत्यर्थे यस्मिन् कस्मिन् सम्बन्धिनि वाच्ये गोत्रचरणाम्यां नृिसहो वुर्भवति । दण्डमानवान्तेवासिषु वाच्येषु आभ्या नृिसहो वुर्न भवति । गार्थस्येदं गार्गकिमिति विष्णुजनादित्यनेन यहरः । चर । चरणो वेदैकदेशः वेदनिनिमत्ते पुरुषे

विदानां सङ्घोऽसङ्को लक्षणं घोषो वा वैदः, गार्गः दातुः। तथा

वैद-गार्ग्य-दाक्षि

प्रभृतिश्यः

in

×9

...

इनि

पंति

इष्

#

कृ

ने क

XI

५७५. छन्दो गौक्थिक-याज्ञिक-बहु च नटेश्यण्यरामः। अमृता०-५७४. सङ्घोति। तस्येदमित्यथे सङ्घाङ लक्षण घोषेष वार्षेष

केशवणः, शाकलान्नृसिंह वु श्च।

४७४. सङ्घाङ्क-लक्षण-घोषेषु

शाकलकः शाकलः।

अमृता०—५७४. सङ्घीत । तस्येदमित्यथे सङ्घाङ्क लक्षण घोषेषु वाच्येषु वैद्याणं दाक्षि प्रभृतिभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तशब्देभ्यः केशवणः स्यात् तथा शाकलात् वृधिह दुः केशवणश्च भवति । विदानामिति—विदादेरगोपवनादेरिति बहुत्वे केशवणस्य कृतमहाहरस्य ग्रहणम् । परम्परा सम्बन्धः अङ्कः, यथा विदानां गोमत्त्वम्, साक्षात् सम्बन्धः लक्षणं, यथा विदानां विद्यावत्त्वम् । घोष आभीर निवासः । पूर्ववत् गागं इत्यत्र यराममहाहर स्तथा दाक्ष इत्यत्र इरामहरो ज्ञेयः ।

अमृता॰—४७४. छन्दोगेति । एम्यो ण्यरामः स्यात् । कस्मिन्नथे इत्याकाङ्खायाः

वर्तमानः कठादिश्चरणवाचकस्तस्मात्तस्येदमित्यर्थे धर्मे आम्नायेच वाच्ये एव नृिंग्हो वृर्भवित नान्यिस्मन् । धर्मो गुणादिः । आम्नायः पाठपरम्परा । कठेन प्रोक्त छव आद्यधीयते विदन्ति वेति कठचरकाभ्यां महाहर इति केशवणस्य महाहरः कठास्तेषामिरं काठकमिति । एवं कलापिनः ये कालापाः सिद्धास्तेषामिदं कालापकमिति । दण्ड प्रधाना मानवा दण्डमानवा इति योगविभागादित्यनेन श्यामरामस्तदादौ वाच्येतु प्रयोगो यथा । गोकक्षस्य गोत्रमिति विदादित्वात् केशवणः गौकक्षस्तस्यमेगौकक्षा इति, एवं दाक्षस्यमे दाक्षा इति । बहुत्वविषयेऽयं प्रतिषेध इति प्रतीत्यर्थं दण्डेत्यादिविशेष्यद्वयं बहुवचनानः मुपन्यस्तं ।। ५७३ ।।

बाल०—सङ्घा । तस्येदिमत्यर्थे सङ्घाङ्कलक्षणघोषेषु वाच्येषु वैदगागंदाक्षिः प्रभृतिभ्यः केशवणः स्यात् । शाक । पूर्वोभतेऽर्थे सङ्घादिषु वाच्येषु शाकलात् नृप्तिहृष्टः केशवणश्च भवति । अङ्को गवादिस्थौ न गवादीनां सम्भवति किन्तु गवादिस्वामिनः । लक्षणन्तु देवदत्तादिस्थं देवदत्तादेरेवत्यङ्कलक्षणयोर्गोवलीवर्ववद्भेद इहाङ्गीकृत उभयो- रुपादानात् । विदादेरगोपवनादेरित्यनेन बहुत्वे विदादेः केशवणस्य महाहर इति वाश्ये विदानामित्युक्तं । अन्यथा सूत्रे वैदादीनां ग्रहणमनर्थकं स्यात् । एवं गर्गाणां सङ्घादिरित प्रथमतो बहुषु लक्ष्मी विनेत्यनेन गर्गादेर्माधवयस्य महाहरस्ततः केशवणः गर्गं इति । तथा बहुष्वित्वनेन दक्षाणां सङ्घादिरित्यत्रापि अरामान्तत्वाद्विहितनृसिहेरामस्य महाहरः । पश्चात् केशवणः दक्ष इति । तथेति । शाकल्यशब्दो गर्गादेर्माधवयान्त इत्यस्मात् शाकल्येन प्रोक्तमित्यर्थे विधानान्तराभावात् केशवणस्तिस्मन् सित विष्णुजनात्तद्वितत्यनेन यहरः । प्रोक्तमित्यर्थे विधानान्तराभावात् केशवणस्तिस्मन् सित विष्णुजनात्तद्वितत्यनेन यहरः । तस्मात् पुनस्तदधीते वेद वेत्यनेन विहितकेशवणस्य प्रोक्तप्रत्ययान्ताच्चेत्यनेन महाहरः । पुनः शाकलस्य सङ्घादिरिति नृसिहवुकेशवणौ शाकलकः शाकल इति । ५७४ ॥

सामान्येन तस्येदिमत्यर्थे । धर्मान्नाययोरित्येके । छान्दोग्यम् । ५७६. रैवतिकादिभ्यश्छरामः । रैवतिकीयम् ।

४७७. कौपञ्जल-हास्तिपादाश्यां केशवणः । कौपञ्जलं हास्तिपादम् ।

४७८. आथर्वणिकस्येकलोपस्य । केश्र कारियास्ति इकस्यक्ती । अश्र अग्र क्षेत्राधिकारः ।

माह —सामान्येनेति । उभयमतमेव स्वाभिप्रेतम् । धर्माम्नाययोरिति च । छन्दोगस्येदं कर्म छान्दोग्यं धर्मः आम्नायो वा । एवं औक्थिक्यं याज्ञिक्यं वाह्वृच्यं नाष्ट्यम् ।

अमृता॰—५७६. रैवतिकेति । तस्येदमित्यर्थे रैवतिकादिभ्यः छरामः स्यात् । एतेऽपि अपत्यप्रत्ययान्ता ज्ञेयाः । रेवत्या अपत्यमित्यर्थे माधवठः—रैवतिकः तस्येदं रैवतिकीयम् । आदिपदेन स्वापिषि क्षेमवृद्धि गौरग्रीवि औदमेघि औदवापि वैजवापि इत्येषां ग्रहणम् ।

अमृता॰—१७७. कौषिञ्जलेति । तस्यदिमत्यर्थे गोत्रप्रत्ययाभ्यां कौषिञ्चल हास्ति-पादाभ्यां केशवणः स्यात् नृसिंह वो रपवादः ।

अनृताः — ५७ =. आथर्वणिकस्येति । प्रोक्तार्थे आथर्वणिकस्य सम्बन्धे केशवणः स्यात्, तस्मिन् सित तस्य इक लोपश्च भवति । शेषाधिकारः समाप्तः ।

बाल० — छन्दो । सहेतुकस्वाभिप्रेतवृत्तिमाह सामेति । सामान्येन हेतुना तस्येद-मित्यर्थं यस्मिन् कस्मिन् वाच्ये छन्दोगोक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटेभ्यो ण्यरामः स्यात् । तस्येदमित्यर्थं धर्माम्नाययोर्वाच्ययोग्छन्दगादिभ्यो ण्यरामः स्यादित्यन्ये । छन्दोगशब्दो सामवेदिवचनः । ऊक्थिकः सामब्याख्यानाध्येतृवचनः । याज्ञिको यज्ञविद्याध्येतृवचन । बह्वृच ऋग्वेदिवाचीति । छन्दोगस्येदं छान्दोग्यमिति कर्म धर्म आम्नायो वा । एवमौक्थिवयं बाह्वृच्यं नाट्यमिति ।। ५७५ ।।

बाल०—रैव । तस्येदिमत्यर्थे रैवितिकादिक्यक्छरामो भवति । रैवितिकादयो ह्यत्रापत्यप्रत्ययान्ता होयाः । रैवितिकीयिमिति । रेवत्या अपत्यिमित्यर्थे रेवत्यादेमीधवठ इति रैवितिकस्ततस्तस्येदिमित्यर्थे छः । सूत्रस्थादिशब्दात् बहुवचनाच्च स्वापिशि क्षौमधृति सौरग्रीवि ऊदमेघि ऊदवापि वैजवापीत्येतेषां ग्रहणं । एभ्यस्त्वपत्यार्थेऽरामान्तत्वान्नृसिहे-रामः । पश्चात्तस्येदिमत्यर्थे छः स्वापिणीयिमित्यादि ॥ ४७६ ॥

बाल० — कोपि । पूर्वोक्तेऽथे कोपिञ्जलहास्तिपादाभ्यां केशवणः स्यात् । आभ्यां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् गोत्रचरणाभ्यामित्यनेन नृसिहवुप्राप्तौ विधानमिदं । कोपिञ्जलस्येदं कोपिञ्जलमिति । एवं हास्तिपादं ॥ ५७७ ॥ ५७६. तस्य विकारः।

अत्रार्थे यथाविहितं प्राग्दीब्यतीयः स्यात् । आश्मनः आग्नेयः स्त्रैणः । प्रद०. अवयवे च प्राण्योषधि- वृक्षेभ्यः ।

एभ्यो चिकारेऽवयवे च यथास्वं स्यात्। प्राणिनः-मयूराणां विकारोऽवयवो वा मायूरः, भक्ष्याच्छादनयो-रेव । अन्यत्र तु मयूरमयश्च वक्ष्यमाणानु-रोधात् । औषधेः—मौर्वं भस्म मौर्वं काण्डं । वृक्षात्-आइवर्थं । अतः

अमृता०—५७६. तस्येति । वृत्तिमाह—अत्रार्थे इति । विभुनामाधिकार एषः । अश्मनो विकारोऽवस्थान्तरं आश्मनः । तेन दीव्यतीत्यतः प्रागर्थेषु केशव ण इत्यनेन सामान्यतः केशव णः । अग्नेविकारः आग्नेयः; अग्निकलिभ्यामिति माधवठः । स्त्रेण इति स्त्री पुंसाभ्यां नृसिंह न स्नौ इति नप्रत्ययः ।

अमृता०—५८०. अवयव इति । विवृणोति—एभ्य इत्यादि । यद्यपि विकारे अवयवे चेति सामान्यत उवतं तथापि बक्ष्यमाण—विशेषमपेक्ष्य विशिनष्टि—भक्ष्याच्छाद-नयोरेवेति । अतो मायूरो भक्ष्यविकारो माँ अप्तित्यर्थः । आच्छादनावयवः पुच्छिमित्यर्थः । औषिधः फलपाकान्तः क्षुद्र वृक्ष इत्यर्थः । अत्रतु केवलविकारार्थे, अवयवार्थे च । मुर्वाया

बाल०—आथ। तस्येदिमित्यर्थे आथर्विणिकस्य सम्बन्धे केशवणस्तिस्मिस्तस्येकलोपश्च भवति । इदमपि पूर्ववद्वुप्राप्ते विधानं । धर्माम्नाययोरेवेति स्वाभिप्रेतं सूचयित धर्म इत्यादि । शेषाधिकारं निवर्तयित पूर्ण इति ।। ५७८ ।।

बाल०—तस्य । वृत्तिमाह अत्रेति । अयं विभुश्च । विकारः प्रकृतेरवस्थान्तरं कारणस्यान्यथात्विमिति यावत् । शेषार्थी निवृत्तः प्राग्दीव्यतीयस्तु न निवृत्त इति सूचनार्थं वृत्तौ प्राग्दीव्यतीय इत्युक्तं । तस्मादेव तेन दीव्यतीत्यतः प्रागर्थेषु केशवण इत्यनेन केशवणस्याधिकारात् । अश्मनो विकार इत्यर्थे आश्मन इत्यत्र सामान्यतः केशवणः । आत्मनो विकारे वा इत्यनेन संसारहरस्य विकल्पात् आत्मश्चेति । आग्नेय इत्यग्निकिलिक्यामित्यनेन माधवठः स्त्रैण इति स्त्रीपुंसाम्यां नृसिंहनस्नाविति नः ।। १७६ ।।

बाल० — अव। एम्य इति विवरणं। यथास्विमित्यस्मात् प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः। अवयवे चेति चशब्दस्योक्तसमुच्चयार्थत्वात् विकारे इति व्याख्यातं। प्राणिन इति प्राणिनं लक्षीकृत्योदाह्नियते इति गम्ययवन्तात् पञ्चमी। यद्यपि विकारेऽवयवे चेति सामान्येनोक्तं, तथापि भक्ष्याच्छादनरूपयोविकारावयवयोरेव केशवणान्तो मायूरः। आभ्यामन्यत्राभक्ष्याच्छादनयोस्त मयडन्तं मयूरम्यं, चकारात् केशवणान्तं मायूरञ्चेत्याह् भक्ष्येत्यादिना। हैतुमाह बक्ष्यमाणेति। वक्षमाणन्तु मयड् वेति। भक्ष्यविकारो मांसं। आच्छादनावयवं पुच्छं। अभक्ष्यविकारो विष्ठादिः। अनाच्छादनावयवः पादादिरिति भेदः। औषधेरिति ऊषिमवलम्ब्योदाह्नियते। बोषिः फलपाकान्तः। मौर्वमिति मुर्वाया विकारो भस्मेत्यर्थः। एवं मुर्वाया अवयवं काण्डमित्यर्थः। तथा दोर्वमित्यादि। तृक्षादिति पूर्ववत्।

परं प्राण्यादिभ्यो विकारावयवयोः प्रत्ययः, अन्येभ्यस्तु विकार मात्र इति ज्ञेयम् ।

४८१. त्रप्- जतुनो स्नापुष- जातुषे। साधुनी।

थदर. शस्याः शमीनश्च । शमीनी स्नुक्। of the spoon for offering ghel to sairificial

४८३. मयड् वा विकारावयवयोरभक्ष्याच्छादनयोः । विकारे-सुवर्णमयः सौवर्णः । विकारावयवयोः-मयूर मयं मायूरं, सुर्वामयं मौर्वम् । अभक्ष्याच्छादनयोः कि मौद्गः सूषः, कार्णसं वासः ।

विकारो भस्म, मुर्वाया अवयवः काण्डम् । एवं व्रीहि गोधूम श्यामाक इक्षु प्रभृतिभ्यश्च । आश्वत्थ मित्यत्रापि विकारावयवयोरेव केशवणः । इत ऊद्ध्वं प्रत्ययोत्पत्ति व्यवस्थापकः विशेषलक्षणमाह—अत इति । अन्यभ्य इति—प्राण्योषधि वृक्षेभ्य इतरेभ्य इत्यर्थः ।

अमृता० — ४८१. त्रिवित । तस्य विकारेऽर्थे सुडागमेन केशवणेनच त्रपुष-जतुनोः सब्दयोः त्रापुष-जातुषे साधुनी स्याताम् ।

अमृता०—४८२. शम्या इति । तस्य विकार इत्यर्थे शमी शब्दात् केशवणः, तस्य शमीनादेशश्च भवति । आदि सर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः शामीनीति ।

अमृता०—५६३. मयूडिति । भक्ष्याच्छादनभिन्नयो विकारावयवयो विच्ययोः नाम्ना मयट् वा स्यात्, पक्षे केश्रवणः । अत्र यथासम्भवे अर्थे प्रत्यय इति दर्शयिति–विकार इत्यादिना । एतेन प्राणिभ्य एवोभयार्थे भवतीत्यायातम् । मयूरस्य विकारोऽवयवो वा मयूरमयं मायूरस्व । मौद्ग इति-मुद्गस्य विकारः सूपः कार्पासस्य विकारे । वासः । पूर्वत्र भक्ष्यत्वादुत्तरत्राच्छादनत्वान्न हि मयट् किन्तु सामान्यतः केशवण एव ।

वृक्षः फलपुष्पवान् । आश्वत्थमिति अश्वत्थस्य विकारो भस्म अवयवः काण्ड वेत्यर्थः । एवं विल्व व्रीहि मुद्ग काण्ड मयूर गोधूम इक्षु वेणुगवेधुका कर्पासी पाटिल कर्कन्धू कुटीर बाहिण इन्द्रादिश इन्द्रायुध इन्द्रसुरीष वरुण श्यामाक पीयुक्षादिभ्यश्चीत्सिंगककेशवणः । इतः परं प्रत्ययोत्पत्तिव्यवस्थापकविधिवाक्यमाह अत इति । अन्येभ्यस्त्विति प्राण्योषिधवृक्षसकाशाद्भिन्नेभ्य इत्यर्थः ।। ४८० ।।

बाल० —त्रपु । तस्य विकार इत्यर्थे सुडागमकेशवणाभ्यां सह त्रपुजतुनोः स्थाने त्रापुषजातुषे साधुनी भवतः । टिदागमस्य परसम्बन्धित्वात् षत्वन्त्वीश्वरहरिमित्रकङेभ्य इत्यनेन ॥ ४८१ ॥

बाल० — शम्या । तस्य विकार इत्यर्थे शम्याः केशवणस्तर्सिमस्तस्याः शमीनादेशश्च भवति । आदिसर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः शमीनीति ॥ ५८२ ॥ ४८४. आदि वृष्णीन्द्रात् शरादेश्च मयट् । आम्रमयं शालमयं मृण्मयं दर्भमयं वृषमयम् ।

४८४. एकसर्वेश्वराच्च।

वाङ्कमयं त्वङ्कमयं स्रङ्मयम् ।

४८६. प्राणिभ्यो रजतादेश्च केशवणः।

मयडपवादः । मायूरं राजतं शैशं लौहं औडुम्बरम् । पुरीं द्रक्ष्यथ काश्चनीम् ।

अमृता॰—५८४. आदीति। यथासम्भवं विकारांवयवयो विचययोः आदि वृष्णीन्द्र-भूतशब्दात् तथा शरादेश्च मयट् स्यात्। आग्नस्य विकर आग्नमयम्, एवं शालमयमिति। शरस्य विकारः शरमयं। शर दर्भ सोम तृण कुटी मृत् बल्लज कूपेति शरादिः। अभक्ष्याच्छादनयोरेवः नेह-ताणं छत्रम्।

अमृता०—५६४. एकेति । विकारावयवयो रेकसर्वेश्वरादुत्तरे च मयट् स्यात् ।

बाचो विकारः वाङ्मयमित्यादि । प्राण्यादिभ्योऽन्यत्वात् केवलविकारार्थे हि ज्ञेयाः । अमृता०—५६६. प्राणिभ्य इति । विकारावयवयो विच्ययोः प्राणिभ्यो विकारे तु रजतादिभ्यः केशवणः स्यात् । सामान्यतः प्राप्तेऽिष केशवणे पुनस्तस्य विधानं मयटोऽप-वादार्थम्, अन्यथा मयट् वेत्यादिना पक्षे मयट् च स्यात् । अभक्षाच्छादनयोरेव । मयूरस्य (मृतस्य) विकारः मायूरं अवयवः पुच्छं वा। रजतस्य विकारः राजतं सिहासनम् । पुरीमित्यादिभेट्टि प्रयोगः । रजतादि राकृति गणः ।

बाल०—मयड्। यथासम्भवं भक्ष्याच्छादनव्यतिरिक्तयोस्तिष्ठिकारावयवयोर्वाच्य-योर्नाम्नो मंयड् वा भवति। पक्षे उत्सींगककेशवणः। सुवर्णादप्राणित्वात् विकार एव प्रत्ययोत्पत्तिरिति सूचयन्नुदाहरित विकार इति। मयूरादेः प्राणित्वाद्विकाऽययवेच प्रत्ययोत्पत्तिरिति सूचनपूर्वकमुदाहरित विकारेति। अभक्ष्येति। अभक्ष्याच्छादनयोरिति कि किमर्थं भक्ष्याच्छादनयोरिति यदि स्यात्तिहि कि स्यादित्यर्थः। भक्ष्याच्छादनरूप-विकारवाच्यत्वात् मौद्गादिद्वये केशवण एव ॥ ४५३॥

बाल०—आदि। यथा सम्भवं तद्विकारावयवयोविचययोरादिवृष्णीन्द्रात् शरादेश्च परो मयड्। आस्रस्य विकार आस्रमयमित्यादिद्वयमादिवृष्णीन्द्रोदाहरणं। एवमन्यदप्यु-दाहार्यं। शरस्य विकारः शरमयमित्यादि शरादेख्दाहरणं। वृषमयमितितु प्राणित्वाद्विकारावयवयोर्ज्ञेयं।। ५५४।।

बाल०—एक । यथायोग्यं तद्विकारावयवोर्वाच्ययोरेकसर्वेश्वराच्च मयड् भवति । बाचो विकारो वाङ्मयमित्यादि ॥ ५८५ ॥

बालः -प्राणि । यथासम्भवं तद्विकारावयवयोर्वाच्ययोः प्राणिभ्यां रजतादेश्चापरः केशवणः स्यात् । सामान्यतः केशवणे प्राप्तेऽपि पुनः केशवणविद्यानात् मयड्वेत्यनेन

४८७. कौषेयं वस्त्रे; गोमयं गोः पुरीषे । गव्यमन्यत्र ।

४८८. पिष्ठकः पिष्ठिका चसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु पिष्ठमयम् ।

४८६. त्रीहिमयः पुरोडाशे । व हमन्यत्। द्वादेश अन्यत्रे

४६०. तैलं यावश्च संज्ञायाम्। अन्यत्र तृ तिलमयं यवमयम्।

अमृता० — १८७. कौषेयमिति । कोषस्यविकार इत्यर्थे वस्त्रे वाच्ये माधव ठेन सह कौषेयं साधु स्यात्, तथा गोविकारे गोः पुरीषे वाच्ये मयटा सह गोमणं साधु भवति । पुरीष इपविकारादन्यत्र विकारेत् गव्यं क्षीरमित्यर्थः ।

अमृता॰—४८८. पिष्टक इति । तस्य विकारेऽर्थे संज्ञायां कप्रत्ययेन पिष्टस्य पिष्टकः

विष्टिका च साधू भवतः । अन्यत्रेति-संज्ञा भिन्नेऽथे -विष्टमयं कीडणम् ।

अमृता०—५८६. ब्रीहीति स्पष्टम् । पुरोडाशोयज्ञपायसम् । अमृता०—५८०. तैलिमिति । स्फुटम् । तिलमयं तिलविकारो भक्ष्य विशेष: ।

प्राप्तपाक्षिकमयटोऽपवादकोऽयिषिति स्वयं वृत्तिकारः सन्नाह मयडपेति । ननु भक्ष्याच्छा-दनयोमीयूरिमिति दत्तमेव भक्ष्याच्छादनयोस्तु मयूरमयं मायूरच्च दत्तिमिदानीं मयडपवादादयमप्यभक्ष्याच्छादनयोरिति लभ्यते, तथाभूतत्वेऽिप यद्यत्र मायूरमेव तिहुं कथं तत्र मयूरमयिमत्युदाहृतं सत्यं उच्यते । यद्यपि सामान्येनाभक्ष्याच्छादनयोरित्युक्तं, तथाप्यत्र किञ्चिद्विशेषो विवक्षणीयः सत्वेवं प्रवर्तते, मयूरशब्देनात्र तन्मृतरूपस्य विवक्षणीयत्वात् तत् पुच्छादेर्जक्षणीयत्वाच्च तत्तद्र पस्याभक्ष्याच्छादनरूपे विकारेऽवयवेच्य मायूरमिति सर्वमिवरुद्धं । रजतस्य विकारो राजतिमिति, एवं शैशादि । रजत शीश लोह उडम्बर नीपदाह रोहितक विभीतक पीतदाह त्रिकटक कण्टकारेति रज्ञतादिराक्कृतिगण इत्यतः शिष्टोदाहरणं दर्शयति परीमित्यादि ।: ५५६ ।।

बाल० — कौषे । तस्य विकार इत्यर्थे वस्त्रे वाच्ये माधवटेन साकं कोषस्य कौषेशं साधु स्यात् । गो । गोविकारावयवरूपे पुरीषे वाच्ये मयटा सह गोशब्दस्य गोमयं साधु । गव्यमिति यरामान्तं वक्ष्यते । अन्यत्रेति गोपुरीषादन्यत्र दुग्धादाबित्यर्थः ॥ ५८७ ॥

बाल० — शिष्ट । तस्य विकार इत्यर्थे संज्ञायाम् वाच्यायां केन सह पिष्टस्य पिष्टकः पिष्टिकाच साधू भवतः । अन्यत्रेति संज्ञाया अन्यत्रतु मयड्वेत्यनेन पिष्टमयमित्यत्र मयट् स्यात् ॥ ५८८ ॥

बाल० - त्रीहि । तस्य विकार इत्यर्थे पुरोडाशे वाच्ये मयटा सह त्रीहेत्रीहिमयः साधुः स्यात् । त्रीहमन्यत् विकारमात्रमित्यर्थः, सामान्यादत्र केशवणः ॥ १८३ ॥ ४६१. तालादेः केशवणः।

मयडाद्यपवादः । तालं धनुः ।

४६२, सुवर्णवाचिभ्यः परिमाणे केशव णः । परिमाणरूपे विकार इति योज्यं । हाटकं निष्कः, जातरूपं कार्षापणं । परिमाणे किं-हाटकमयी यष्टिः ।

५६३, विकरादचर्य दैवदारवादेः केशवणः।

दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवः। एवं शामीलः कापित्यः दाधित्यः पालाशः खादिरः। एवमुरामप्रकृतिकाः सर्वे; तथा प्राणि रजतादयश्च ज्ञेयाः।

अमृता॰—१६९. तालादेरिति । तालो वृक्षभेदः, तस्य विकारः तालं धनुः । एवं पलाश-खदिर शिशपा शिरीष इत्यादिभ्यश्च ।

अमृता॰—१६२. सुवर्णेति । परिमाणरूपे विकारेऽथे सुवर्ण वाचिम्यः केशवणः स्यात् । निष्कः तोलक द्वयं, कार्षापणं षोडश पलम् ।

अमृता०—५६३. विकारेति। विकारावयवौ अधौ यस्य ताहणात् देव दारवादेश्तरे पुर्निवकारे अवयवे च केणव णः स्यात् मयडपवादः। देवदारो विकारोऽवयवो वा देवदारव इति सामान्यतः केणवणः, पुनस्तस्य विकारोऽवयवोवेति दैव दारवः। आदि पदग्राह्यानुदाहरति—एवमित्यादिना। शस्या विकारः शामीलः, तस्य विकारः शामील इत्यादि उराम प्रकृतिकाः—कङ्गु वेणु इक्षु अलावु कर्कन्धु प्रभृतयः, तेषामिप विकाराद्यर्थ प्रत्ययान्तानां केणवणः स्यात्। तथा प्राणि रजतादीनाश्च तथाभूतानां पुनर्विकाराद्यर्थं केणवणो भवति; यथा कापोतं राजतिमत्यादयः।

बाल० - तैल । तस्य विकारार्थे संज्ञायां वाच्यायां केशवणेन साकं तिलयवयोस्तैलं यावश्व साधुनी भवत: । संज्ञाया अन्यत्रतु मयडित्याहु अन्येति ।। ५६० ।।

बाल० — ताला । पूर्वीक्तेऽर्थे धनुरादौ वाच्ये तालादेः केशवणः स्यात् । मयडादीत्यादिपदात् माधवट-यरामयोग्रंहणं। तालस्य विकारस्तालमिति । आकृतिगणोऽर्य तेन, पलाश खदिर शिशपा स्यन्दन पुन्नाग करीर शिरीष यवाश किङ्कतेत्येतेषां ग्रहणं पलाशादेर्मयडपीत्येके ॥ ५६९ ॥

बालः — सुवर्णः । परिमाणात् पूर्वं तस्येत्यिप योज्यं । तथा सति तस्य परिमाणरूपे विकारार्थे सुवर्णवाचिभ्यः शब्देभ्यः केशवणः स्यादित्यर्थः । निष्कस्तोलकद्वयं कार्षापणग्तु षोडशपलं । परिमाणादन्यत्र विकारे मयडेवेति सङ्गमयति परीति । १५६२ ॥

४६४. परिमानात् क्रोतवत् ।

सङ्ख्याप्यत्र परिमाणतया गृह्यते । तस्माद् विकारे क्रीतस्येव प्रत्यया वाच्याः । यथा निष्केण क्रीतस्तथा निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः, शत्यः शतिकः ।

४६४. महाहरश्च क्रीतवत्।

द्विसहस्रः द्विसाहस्रः।

४६६. उष्ट्राद् वुर्नृ सिंहः, उमोर्णयो वा ।

अमृता०—५६४. परीति । परिमाण वाचकात् विकारेऽर्थे ते प्रत्यया भवन्ति ये खलु—तेनक्रीत इत्यर्थे विधास्यन्ते । उदाहरति—यथेति । निष्केण क्रीत इत्यर्थेऽपि प्राग वते माधव ठो वक्ष्यते, सएव निष्कस्य विकार इत्यर्थेऽपि भवति, नैष्किक इति । शत्यः शतिक इति—शतात् ठयरामौ इति वक्ष्यमाणेन शतस्य विकार इत्यर्थेऽपि तौ मवतः ।

अमृता०—५६५. महेति । क्रीतार्थे यथामहाहरो वक्ष्यते तथा विकारार्थेऽपि महाहरो विधेय इत्यर्थः । संख्याया अपि परिमाणत्वात् अध्यर्द्धं पूर्वात् त्रिरामाश्वेत्यादिना महाहरो वक्ष्यते, स चात्रापिद्वयोः सहस्रयो विकार इति तद्धितार्थे त्रिरामी, तेन ठराम• यरामो महाहर इत्यर्थः ।

अमृता॰ - ५.६६. उष्ट्रादिति । विकारेऽत्रयवे वार्थे उष्ट्रात् नृप्तिह वु: स्यात्, तत्त-

बाल०—विका । विकारादिरथों यस्य स विकाराद्यर्थः स चासौ दैवदारवादिश्चेति विकाराद्यर्थं दैवदारवादिस्तस्मात् पुनस्तस्य विकारेऽवयवेच केशवणः स्यात् । एविमत्यति-देशेन विकाराद्यर्थशामीनादीनां पुनस्तद्विकारावयवयोः केशवणः इति सूचितं । एविमिति प्रागुरामप्रकृतिका यदि पश्चाद्विकाराद्यर्थास्तदा पुनस्तद्विकारावयवयोरेवस्प्रकारेण केशवणान्तो शेयाः । यथा कङ्गोविकारः काङ्गवः पुनः काङ्गवस्य विकारः काङ्गव इत्यादि । तथेत्यनेन प्राणरजतादयश्च पूर्ववज्ञेयः। । यथा आश्वस्य विकारोऽवयवो वा आश्व इत्यादि । राजतस्य विकारो राजत इत्यादि ॥ ५६३ ॥

बाल०—परि । संख्याया अप्यत्र परिमाणत्वेन ग्रहणं प्रतिपादयन्नाह संख्येति । वृत्तिमाह तस्मादिति क्रीतस्येवेति सप्तम्यर्थे षष्ठी । तस्मात् परिमाणवाचकात् विकाराथे यथा प्रत्यया भविष्यन्ति, तथा प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थे: । यथा निष्केण क्रीत इत्यर्थे प्राग्वतेमधिवठ इति वक्ष्यमाणठेन नैष्टिको भविष्यति तथेति सम्बन्धः । शत्य इत्यादिद्वयेतु शतात् ठराम-यरामाविति वक्ष्यमाणसूत्रेण क्रीत्यर्थे यथा ठयौ तद्वदवार्थेऽपि ॥ १८४॥

बाल० — महा । सङ्ख्यायाः परिमाणत्वात् कीतार्थे यथा प्रत्ययस्य महाहरस्तथा विकारार्थेच । द्वयोः सहस्रयोविकार इति तद्धितार्थे त्रिरामी द्विसहस्र इत्यादिद्वये कार्पापणसहस्रसुवर्णेति वक्ष्यमाणेन कीत्यर्थे यथा विकल्पमहाहरस्तथात्रापि ॥ ५६५ ॥

तिद्वतप्रकरणम्

१३६४

उराष्ट्रस्यावयवो विकारो वा औष्ट्रकः, औमकं औमं, औणंकं औणम्।

५६७. एण्या माधव हः। एँगेयं, एणात् एँणः।

५६८. गव्य-पयस्ये। साधुनी।

५६६. द्रो ईन्यं साधु, द्रो मिन द्रवयं साधु।

६००. फले।

प्रभरयम्।

दर्थयोः । उमोर्नयोः सम्बन्धे नृसिंह वु वा भवति । पक्षेच केशवणः । उमा अतसिः, उणा

अमृता०-५६७. एण्या इति। तस्य विकारे अवयवे वार्थे एणीशब्दान्साधव छः मेष लोम। स्यात्। एणी मृगी। नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यैव ग्रहण मिति परिभाषा त्वत्र नेष्यत इत्याह- एणादिति । सूत्रे लक्ष्मीनिर्देश बलादित्यर्थः। प पयस्ये

अमृता०-५६. गव्येति । विकारेऽवयवे चार्थे गो-पयसोः यरामेण सह साधुनी भवतः। गव्यं पय आदि, पयस्यं नवनीतादिकम्।

अमृता०—५६६. द्रोरिति । विकारेऽथं द्रुशब्दात् यप्रत्ययेन स स्यात् । तथा मानरूपे विकारेऽथे वयप्रत्ययेन सह द्रुस्थाने द्रुवय इति स

अमृता०—६००. फल इत्यधिकारः।

बाल० — उष्ट्रा । तस्य विकारेऽवयवेच उष्ट्रान्नृसिंहो वुर्भवति । उम वयवयोरुमोर्णयों सम्बन्धे नृसिंहो वुः स्यात्। अतिसः स्यादुमा क्षुमा प्लाशतमित्युक्तं ॥ ५६६॥

बाल - एण्या । तस्य विकारोऽवयवो वेत्यथे एण्या माधवढ हरिणी। सूत्रे लक्ष्मीत्वनिर्देशात् एणात्तु अत्सर्गिककेशवण इत्याह एण ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमत्र नेष्टं ॥ ५५७॥

बाल०-गव्य । तत्तद्विकारावयवयोरर्थयोगींपयसोः स्थाने यरामेण साधुनी भवतः । गव्यं दुग्धादि, पयस्यं नवनीतादि ॥ ५६८ ॥

बाल०-द्रो । तस्य विकार इत्यर्थे यप्रत्ययेन सह द्र पान्दस्य द्रव्य द्रो । तस्य विकारे माने वाच्ये वयप्रत्ययेन सह द्रोः स्थाने द्रुवयं साधु स्यात्

बाल०-फले । फले वाच्ये यथास्वं कार्यं स्यात् । अयं विधि: प्रभुनामा स्या

६०१. महाहरः। विकारावयवयो रुक्तस्य फले महाहरः स्यात् । लक्ष्मीप्रत्ययस्येति वदर्या विकारोऽवयवो वा फलं बदरं। एवं कुवलं आमलकम्।

६०२. प्लक्षादेः केशवणः । अवस्था विकास अवस्था अवस्था प्लाक्षं नैयग्रोधं काकुभं बाहतं आश्वत्थं वैणवम् ।

६०३. जम्ब्बा णो महाहर-स्मरहरौ च वा। जाम्बवं फलं, महाहरे जम्बु फलं जम्बूनि फलानि, स्मरहरे जम्बू: फलं जम्ब्यः फलानि।

मनुता०—६०१. महेति । वृत्ती स्वयं स्पष्टीकृतम् । उक्तस्य मयडादि प्रत्ययस्ये-एवमिति—कूबली बदरी तस्या विकारः अवयवो वा फलं कुवलम्। एवञ्चा-

गा०-६०२. प्लक्षादेरिति । तस्य विकारेऽवयवे च फले प्लक्षादे रुत्तरे केशवण: स्य विकारोऽवयवो वा फलं प्लक्षम् । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ।

१०—६०३. जम्ब्वा इति । तस्यविकारावयवयोः फलिमत्यर्थे जम्बुशब्दात् यात्, पक्षे तस्य महाहरस्मरहरौ च भवतः। स्मरहरे—हरितकचादियु कित्वात् जम्बू इत्यत्र न ब्रह्मत्वं किन्तु फलत्वेऽपि लक्ष्मींत्वस्य प्रत्यावृत्तिः।

०--महा। वृत्तिमाह विकारेति। तस्य विकारावयवयोरर्थयोर्मय ड्वेत्या-मयडादेः फले वाच्ये महाहरः स्यादित्यर्थः। लक्ष्मीप्रत्ययस्येत्यस्मात् परं द्धितमहाहरे इति योज्यं । वदयी इत्यस्य उपचारिकप्राणित्वं कल्पियत्वा वयवो वेत्युक्तं । अन्यथा अन्येभ्यत् विकारमात्र इत्यनर्थंकं स्यात् । एविमिति दरी तस्या विकारोऽवयवो वा फलं कूवलं । आमलक्या विकारादि आमलकं॥६०१

बाल०-प्लक्षा । तस्य विकारेऽवयवेच फले वाच्ये प्लक्षादेः केशवणः स्यात् । जटी पर्कट्टिः स्यादित्याद्यमरप्रसिद्धं । न्यग्रोधो वटः, ककुमोऽर्जुनः, वृहती ारिका, अश्वत्थः प्रसिद्धं, वेणुर्वेशः ॥ ६०२ ॥ । १० ।।

बाल० - जम्ब्वा । तस्य विकारोऽवयवो वा फलमित्यर्थे जम्ब्वा । उत्तरो णरामो मवति, पुनर्मयङ्वेत्यनेन प्राप्तमयट्केशवणयोर्महाहरस्मरऽरो वा भवतः। जम्ब्वा रोऽवयवो वा फलमिति जाम्बरमित्यादि। महाहर इति रूपं दश्यंते इति शेषः। नीति बहुवचनान्तं समासाशङ्कानिरासार्थं स्मरहरे बहुवचनविषयकजम्ब्व इत्यस्य ापनार्थेन्त । हरीतक्यादिषु तिल्ल इस्यैवेत्युक्तत्वात् जम्ब्व इत्यत्र न ब्रह्मलिङ्गं ॥६०३

उराष्ट्रस्यावयवो विकारो वा औष्ट्रकः, औमकं औमं, और्णकं औणम्।

पूर्दे ७. एण्या माधव हः । एँणेयं, एणात्तु एँणः।

प्रदेद. गन्य-पयस्ये। साधनी।

प्रहंद. द्रो द्रंग्यं साधु, द्रो मिन द्रुवयं साधु।

६००. फले। प्रभुरयम्।

दर्थयोः । उमोर्नयोः सम्बन्धे नृसिंह वु वी भवति । पक्षेच केशवणः । उमा अतसिः, उणी

अमृता०-५६७. एण्या इति । तस्य विकारे अवयवे वार्थे एणीशब्दान्माधव ढः स्यात्। एणी मृगी। नाम्नो ग्रहणे लिङ्गिविशिष्टस्यैव ग्रहण मिति परिभाषा त्वत्र नेष्यत इत्याह- एणादिति । सूत्रे लक्ष्मीनिर्देश बलादित्यर्थः ।

अमृता०—५६. गव्येति । विकारेऽवयवे चार्थे गो-पयसो: स्थाने गव्य पयस्ये यरामेण सह साधुनी भवत:। गन्यं पय आदि, पयस्यं नवनीतादिकम्।

अमृता०—५६६. द्रोरिति । विकारेऽथें द्रु शब्दात् यप्रत्ययेन सह द्रव्य मिति साधु स्यात् । तथा मानरूपे विकारेऽथे वयप्रत्ययेन सह द्रुस्थाने द्रुवय इति साधुर्भवति । अमृता०—६००. फल इत्यधिकार:।

बाल० — उष्ट्रा । तस्य विकारेऽवयवेच उष्ट्रान्तृसिंहो वुर्भवति । उमो । तत्तिद्विकारा-वयवयोरुमोर्णयों सम्बन्धे नृसिहो वुः स्यात्। अतिसः स्यादुमा क्षुमा इत्यमरः। उर्णा

बाल - एण्या। तस्य विकारोऽवयवो वेत्यथे एण्या माधवढो भवति। एणी हरिणी। सूत्रे लक्ष्मीत्वनिर्देशात् एणात्तु ऊत्सिगिककेशवण इत्याह एणात्त्विति । नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमत्र नेष्टं ॥ ४५७॥

बाल०-गव्य । तत्तिविकारावयवयोरर्थयोगोंपयसोः स्थाने यरामेण सह गव्यपयस्ये साधुनी भवतः । गव्यं दुग्धादि, पयस्यं नवनीतादि ॥ ५६८ ॥

बाल०—द्रो। तस्य विकार इत्यर्थं यप्रत्ययेन सह द्रुणव्दस्य द्रव्यं साधु स्यात्। द्रो। तस्य विकारे माने वाच्ये वयप्रत्ययेन सह द्रोः स्थाने द्रुवयं साधु स्यात् ॥ ४६६॥

बाल०-फले। फले वाच्ये यथास्वं कार्यं स्यात्। अयं विधिः प्रभुनामा स्यात्।।६००

।. महाहरः। विकारावयवयो रुक्तस्य फले महाहरः स्यात् । लक्ष्मीप्रत्ययस्येति वदर्या विकारोऽवयवो वा फलं बदरं। एवं कुवलं आमलकम्।

.२. प्लक्षादेः केशवणः । अस्त्रात्र क्रिक्ट विकास अस्त्रात्र प्लाक्षं नंयग्रोधं काकुभं बाहतं आश्वत्यं वैणवम्।

०३. जम्ब्या णो महाहर-स्मरहरौ च वा। जाम्बवं फलं, महाहरे जम्बु फलं जम्बूनि फलानि, स्मरहरे जम्बुः फलं जम्बदः फलानि।

अमृता०-६०१. महेति । वृत्ती स्वयं स्पष्टीकृतम् । उक्तस्य मयडादि प्रत्ययस्ये-:यर्थ:। एविमिति-कुबली बदरी तस्या विकार: अवयवो वा फलं कुवलम्। एवञ्चा-मलकमिति।

अमृता०—६०२. प्लक्षादेरिति । तस्य विकारेऽवयवे च फले प्लक्षादे रुत्तरे केशवणः स्यात् । प्लक्षस्य विकारोऽवयवो वा फलं प्लक्षम् । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ।

अमृता० - ६०३. जम्ब्वा इति । तस्यविकारावयवयोः फलमित्यर्थे जम्बुशब्दात् णरामो वा स्यात्, पक्षे तस्य महाहरस्मरहरी च भवतः। स्मरहरे—हरितक्चादिपु तिल ज्ञस्यैवोक्तत्वात् जम्बू इत्यत्र न ब्रह्मत्वं किन्तु फलत्वेऽपि लक्ष्मीत्वस्य प्रत्यावृत्तिः।

बाल०-महा। वृत्तिमाह विकारेति। तस्य विकारावयवयोरर्थयोर्मय ड्वेत्या-विनोक्तस्य मयडादेः फले वाच्ये महाहरः स्यादित्यर्थः। लक्ष्मीप्रत्ययस्येत्यस्मात् परं महाहरस्तद्धितमहाहरे इति योज्यं । वदर्या इत्यस्य उपचारिकप्राणित्वं कल्पियत्वा विकारोऽवयवो वेत्युक्तं । अन्यथा अन्येभ्यत् विकारमात्र इत्यनर्थंकं स्यात् । एविमिति कुवली वदरी तस्या विकारोऽवयवो वा फलं कुवलं । आमलक्या विकारादि आमलकं॥६०१

बाल० - प्लक्षा । तस्य विकारेऽवयवेच फले वाच्ये प्लक्षादेः केशवणः स्यात् । प्लक्षो जटी पर्कट्टिः स्यादित्याद्यमरप्रसिद्धं । न्यग्रोधो वटः, ककुभोऽर्जुनः, वृहती कण्टकारिका, अश्वत्थः प्रसिद्धं, वेणुर्वेशः ॥ ६०२ ॥ १०० । १०० ।

बाल० - जम्ब्वा । तस्य विकारोऽवयवो वा फलमित्यर्थे जम्ब्वा । उत्तरो णरामो वा भवति, पुनर्मयङ्वेत्यनेन प्राप्तमयट्केशवणयोर्महाहरस्मरऽरो वा भवतः। जम्ब्बा विकारोऽवयवो वा फलमिति जाम्बरमित्यादि। महाहर इति रूपं दश्यंते इति शेष:। जम्बूनीति बहुवचनान्तं समासाशङ्कानिरासार्थं स्मरहरे बहुवचनविषयकजम्ब्व इत्यस्य भेदज्ञापनार्थञ्च । हरीतक्यादिषु तिल्लङ्गस्यैवेत्युक्तत्वात् जम्ब्व इत्यत्र न ब्रह्मलङ्गं ॥६०३

उत्तर्ष्ट्रस्यावयवो विकारो वा औष्ट्रकः, औमकं औमं, और्णकं औणम्।

४६७. एण्या माधव ढः । ऐणेयं, एणात् ऐणः।

५६८. गव्य-पयस्ये।

साधुनी।

५६६. द्रो द्रव्यं साधु, द्रो मिन द्रवयं साधु।

६००. फले।

प्रभुरयम् ।

दर्थयोः । उमोर्नयोः सम्बन्धे नृसिंह वु र्वा भवति । पक्षेच केशवणः । उमा अतिसः, उणी

अमृता०—५६७. एण्या इति । तस्य विकारे अवयवे वार्थे एणीशब्दान्माधव ढः स्यात् । एणी मृगी । नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यैव ग्रहण मिति परिभाषा त्वत्र नेष्यत इत्याह- एणादिति । सूत्रे लक्ष्मीनिर्देश बलादित्यर्थः ।

अमृता०—५६८. गव्येति । विकारेऽवयवे चार्थे गो-पयसो: स्थाने गव्य पयस्ये यरामेण सह साधुनी भवतः । गव्यं पय आदि, पयस्यं नवनीतादिकम् ।

अमृता०—५६दै. द्रोरिति । विकारेऽर्थे द्रुशब्दात् यप्रत्ययेन सह द्रव्य मिति साधु स्यात् । तथा मानरूपे विकारेऽर्थे वयप्रत्ययेन सह द्रुस्थाने द्रुवय इति साधुर्भवति ।

अमृता०-६००. फल इत्यधिकार:।

बाल० — उष्ट्रा । तस्य विकारेऽवयवेच उष्ट्रान्तृसिंहो वुर्भवति । उमो । तत्तद्विकारा-वयवयोरुमोर्णयों सम्बन्धे नृसिंहो वुः स्यात् । अतिसः स्यादुमा क्षुमा इत्यमरः । उणी प्लाशतिमत्युक्तं ॥ ५६६ ॥

बाल०—एण्या। तस्य विकारोऽवयवो वेत्यर्थ एण्या माधवढो भवति। एणी हिरणी। सूत्रे लक्ष्मीत्वनिर्देशात् एणात्तु ऊत्सिर्गिककेशवण इत्याह एणात्त्विति। नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमत्र नेष्ठः।। ५६७।।

बाल०-गव्य । तत्तिद्विकारावयवयोरर्थयोर्गीपयसोः स्थाने यरामेण सह गव्यपयस्ये साधुनी भवतः । गव्यं दुग्धादि, पयस्यं नवनीतादि ॥ ५६ ॥

बाल०-द्रो । तस्य विकार इत्यर्थे यप्रत्ययेन सह द्रुशब्दस्य द्रव्यं साधु स्यात् । द्रो । तस्य विकारे माने वाच्ये वयप्रत्ययेन सह द्रोः स्थाने द्रुवयं साधु स्यात् ॥ ५६६ ॥

बाल०-फले । फले वाच्ये यथास्वं कार्यं स्यात् । अयं विधिः प्रभुनामा स्यात् ॥६००

६०१. महाहरः।

विकारावयवयो रुक्तस्य फले महाहरः स्यात् । लक्ष्मीप्रत्ययस्येति वदर्या विकारोऽवयवो वा फलं बदरं । एवं कुवलं आमलकम् ।

६०२. प्लक्षादेः केशवणः । प्राप्त विश्व वि

६०३. जम्ब्वा णो महाहर-स्मरहरौ च वा। जाम्बवं फलं, महाहरे जम्बु फलं जम्बूनि फलानि, स्मरहरे जम्बूः फलं जम्ब्वः फलानि।

अमृता०—६०१. महेति । वृत्तौ स्वयं स्पष्टीकृतम् । उक्तस्य मयडादि प्रत्ययस्ये-त्यर्थः । एविमिति—कुबली बदरी तस्या विकारः अवयवो वा फलं कुवलम् । एवञ्चा-मलकमिति ।

अमृता॰—६०२. प्लक्षादेरिति । तस्य विकारेऽवयवे च फले प्लक्षादे रुत्तरे केशवणः स्यात् । प्लक्षस्य विकारोऽवयवो वा फलं प्लक्षम् । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ।

अमृता॰—६०३. जम्ब्वा इति । तस्यविकारावयवयोः फलिमत्यर्थे जम्बुशब्दात् णरामो वा स्यात्, पक्षे तस्य महाहरस्मरहरौ च भवतः । स्मरहरे—हरितकचादिपु तिल्लङ्गस्यैवोक्तत्वात् जम्बू इत्यत्र न ब्रह्मत्वं किन्तु फलत्वेऽपि लक्ष्मीत्वस्य प्रत्यावृत्तिः ।

बाल०—महा। वृत्तिमाह विकारेति। तस्य विकारावयवयोरर्थयोर्मय ड्वेत्या-दिनोक्तस्य मयडादेः फले वाच्ये महाहरः स्यादित्यर्थः। लक्ष्मोप्रत्ययस्येत्यस्मात् परं महाहरस्ति द्वितमहाहरे इति योज्यं। वदर्या इत्यस्य उपचारिकप्राणित्वं कल्पियत्वा विकारोऽवयवो वेत्युक्तं। अन्यथा अन्येम्यत्तु विकारमात्र इत्यनर्थंकं स्यात्। एविमिति कृवली वदरी तस्या विकारोऽवयवो वा फलं कूवलं। आमलक्या विकारादि आमलकं॥६०१

बाल०—प्लक्षा । तस्य विकारेऽवयवेच फले वाच्ये प्लक्षादेः केशवणः स्यात् । प्लक्षो जटी पर्कट्टिः स्यादित्याद्यमरप्रसिद्धं । न्यग्रोधो वटः, ककुभोऽर्जुनः, वृहती कण्टकारिका, अश्वत्थः प्रसिद्धं, वेणुर्वशः ॥ ६०२ ॥

बाल० — जम्ब्वा । तस्य विकारोऽवयवो वा फलिमत्यर्थे जम्ब्वा । उत्तरो णरामो वा भवति, पुनर्मयङ्वेत्यनेन प्राप्तमयट्केशवणयोर्महाहरस्मरऽरो वा भवतः । जम्ब्वा विकारोऽवयवो वा फलिमिति जाम्बरिमत्यादि । महाहर इति रूपं दश्यंते इति शेषः । जम्बूनीति बहुवचनान्तं समासाशङ्कानिरासार्थं स्मरहरे बहुवचनविषयकजम्ब्व इत्यस्य भेदज्ञापनार्थं च । हरीतक्यादिषु तिल्लङ्गस्यैवेत्युक्तत्वात् जम्ब्व इत्यत्र न ब्रह्मलिङ्गं ॥६०३

यवादीनां फलानि यवाः । तिलाः मुद्गाः ।

६०५. पुष्प फल मूलेषु स्मरहरो बहुलम्।

त्र मिलिका करवीरं जाती पुष्पं, क्रमुकं फलं विदारी मूलम्। एवं हरीत-कचादयः । बाहुल्यात् पाटलं अशोकं पुष्पं, वैल्वानि फलानि । उक्तं विकारावयवयोः, प्राग्दीव्यतीयाश्च समापिताः ।

६०६. तद्वहतीत्यतः प्राङ् माधव ठः । विभुरयम्।

६०७. तेन दोव्यति खनति जयति जितम्।

तेनेत्यनुवर्तते ओजोयावत् यत्रान्यन्नास्ति । चक्रेण दीव्यती खनित जयित जितं वा चाक्रिकः । अर्क्षोजितं आक्षिकं द्रव्यमित्यपि ।

अमृता०—६०४. फलेति । फलस्य पाकेन शुष्कता यस्य ताहशाच्छब्दात् विकारा-वयवरूपे फले वाच्ये प्राप्तमयट: महाहर: स्यात् ।

अमृता० — ६०५. पुष्पेति । विकारावयव रूपेषु पुष्प फल मूलेषु वाच्येषु नाम्न उत्तरस्य मयटो बहुलं यथा स्यात्तथा स्मरहरो भवति । हरीतकचादिषु तिल्लङ्गस्यैवेति नियमेन मिल्लकादित्रिषु तिल्लङ्गस्यैव प्रत्यावृत्ति नंतु वचनस्य। एवं क्रमुकिमिति द्वयमि । बहुग्रहण फलं दर्शयति—पाटलमित्यादि एषु न स्मरहरः । विकारावयवयोः सम्बन्धे प्रत्ययोदाहरणमुक्तम् । प्राग् दीव्यतीयो महाधिकारश्च पूर्णो जात इत्यर्थः ।

अमृता०—६०७. तेनेति । तेन दीव्यतीत्यादिषु चतुर्ध्वर्थेषु नाम्नो माधवठः स्यात् । अक्षैजितमिति उपलक्षणं, तेन अक्षै दींग्यतीत्याद्यपि बीध्यम् ।

बाल०—फल । फलस्य पाकेन शुट् शुष्कता यस्य तस्मान्नाम्नस्तद्विकारावयवरूपे फले वाच्ये मयड्वेत्युक्तप्रत्ययस्य स्मरहरः स्यात् । यवानामित्यस्मात् परः विकारावयवः

बाल०—पुष्प। तस्य विकारावयवभूतेषु पुष्पफलमूलेषु वाच्येषु नाम्नः पूर्वोक्तः प्रत्ययस्य बहुलं यथा स्यात्तथा स्मरहरः स्यात् । हरीतक्यादिषु तल्लिङ्गस्यैवेत्यनेन मिल्लकादिषु त्रिषु तत्तिल् इस्यैव प्रत्यावृत्तिः । पुष्पिमिति त्रयाणां विशेष्यं । एवं क्रमुक इत्यादिद्वयेऽपि । पूर्वोक्तहरीतक्यादीनितदेशेन स्मारयित एविमिति । बहुलस्य प्रयोजनं दर्शयितं हेतुमाह बाहुल्यादिति । सूत्रस्य वैकल्प्यात् पाटलादिषु केशवणः स्यादिति भावः। उक्तमिति विकारावयवयोरुदाहरणमुक्तं । प्राग्दीव्यतीयाश्च समापिताः मयेत्यन्वयः ॥६०४॥

बाल०—तद्व । तद्वहतीत्यतोऽर्थात् प्रागर्थे नाम्नो माधवठो भवति । स्वजातीय-विजातीयानेकाधिकारव्यापित्वादयं विभुनामेत्यर्थः ॥ ६०६ ॥

या ना भारी व दात रह ६०८. तदाहेति माशब्दादिभ्यः।

माशब्दिकः। एवं नैत्यशब्दिकः। प्रभूतात् प्राभूतिकः पर्याप्तात् पार्याप्तिकः।

६०६. सुस्नातादिकं पृच्छति। सौस्नातिकः सौखरात्रिकः।

६१०. परदारादिकं गच्छाति।

पारदारिकः गौरुतिल्पकः।

अमृता०—६०८. तदिति । तदाहेत्यर्थे माशब्दादिभ्यो माधव ठः स्यात् । माशब्दन माह माशब्दिक:। अत्र माशब्देति कर्मपदसद्भावात् तेनेति नानुवर्तते। प्रभूतं प्रचुरं, तदाह प्राभृतिक:, एवं पर्याप्त समाप्तमिति ।

अमृता०—६० द. सुस्नातेति । स्पष्टम् । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिका । एवं सुखरात्रं सुख सुप्तमित्यादि च।

अमृता०—६१०. परेति । स्फुटार्थम् । परदारान् गच्छति पारदारिक: । गुरु तल्पं गच्छति गोम्ति लिपकः । गुरुतल्पशब्देन गुरुपत्नी लक्ष्यते इति केचित् ।

बाल०—तेन । इक्स्तिपौ धातुनिदंशे इत्यनेनात्र दिवादित्रिभ्यः स्तिप् दीव्यतीति क्रीडनं व्यवहरणञ्च खनतीत्यवदारणं जयतीति सर्वोत्कर्णाविष्करणं जितमित्यतिक्रमणं वशीकरणक्षेत्येतेष्वर्थेषु तेनेतिकरणार्थतत्पदिनिदृष्टान्नाम्नो माधवठो भवति । यावच्छब्दोऽत्र इयत्तार्थं इति हेतोरोज:पर्यन्तं यत्रान्यत् प्रथमविष्णुभक्तिनिर्दिष्टं नाम नास्ति, तत्र तेनेत्यनुवर्तत इति परिभाषामाह तेनेति । सूत्रे सङ्ख्यालिङ्गयोरनियम इत्यक्षौर्जितिमत्याद्य पन्यस्तं । एवं कालानियमोऽपि ज्ञेयः । तेनाक्षेरदीव्यदिति वाक्येऽपि आक्षिक इति । करणादन्यत्रतु वैष्णवेन द्युत इत्यादौ ठो न स्यात् ॥ ६०७ ॥

बाल०—तदा । तदाहेत्यर्थे माशब्द आदिर्येषां तेभ्यो माधवठः स्यात् । अत्र तदिति कमंपदमस्तीति तेनेति नानुवर्तते । एवमुत्तरत्रापि । विभुरित्यधिकारात् कर्मनिदिष्टादिष माधवठ इति न दोषाय, माशब्दमाहं माशब्दिक इत्यादि । प्रभूतादिति प्रभुतं लक्षीकृत्य उदाह्रियत इति । प्रभूतः समर्थः । पर्याप्तः समाप्तः ॥ ६०८॥

बाल० — सुस्ना । सुस्नातादिकं पृच्छतीत्यर्थे सुस्नातादिकान्माधवठः स्यात्। सुस्नातं पृच्छित सौस्नातिक इत्यादि । सुस्नात सुखरात्र सुखसुप्त मुखशय्येति ॥ ६०६ ॥

बाल०-पर । परदारादिकं गच्छतीत्यर्थे परदारादिकान्माधवठो भवति । परदारान् गच्छति पारदारिक इत्यादि । गुरुतल्पं गुरुशय्या । गुरुतल्पशब्देन गुरुपत्नी लक्ष्यते इति कश्चित्, तत्त नास्माकमभीष्टं परदारसमानार्थत्वात् !! ६१०॥

६११. संस्कृतम्।

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् ।

६१२. कुलत्य-करामोद्धवाभ्यां केशवणः। कीलत्थं तैन्तिडिकम्।

६१३. तरति।

तृणपुलेन तरित तार्णपुलिकः।

६१४. नौ-द्विसर्वेश्वराभ्यां ठरामः ।

नाविकः घटिकः बाहुकः ।

६१४. चरति।

चरति भंक्षणे गतौ च। दाधिकः शाकिटकः।

अमृता॰-६११. संस्कृतिमिति । तेन इत्यनुवर्त्तते इति वानयेन दर्शयति-दहना र्सस्क्रनमिति । एवं पयसा संस्कृतं पायसमित्यादि ।

अमृता०--६१२. कुलत्थेति । तेन संस्कृतिमत्यर्थे कुलत्यशब्दात् तथा करामोद्धव श्बदाच्च केशव णः स्यात्, माधवठस्यापवादः । कुलत्थेन संस्कृतं कौलत्थं । तिन्तिडिकं

अमृताः - ६१३. तरतीति । तेन तरतीत्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् । एवं पोतेन तरति पौतिकः।

अमृता०-६१४. नाविति । तेन तरतीत्यर्थे नौशब्दात् द्वि सर्वेश्वराच्चोत्तरे केवल-ठरामः स्यात् । नावा तरित नाविकः । घटेन तरित घटिकः । बाहुभ्यां तरित बाहुक इति चतुर्व्यहान्तात् ठस्य कः।

अमृता॰—६१४. चरतीति । तेन चरतीत्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् । धातुनामने-

बाल० - संस्कृ । अत्रान्यविष्णुभक्तिनिर्दिष्टनाम्नोऽभावात् पूर्वोक्तेतेनेत्यनुवर्तते इत्यतः, तेन संस्कृतमित्यर्थं संस्करणद्रव्यवाचकान्माधवठः स्यात् । एवं सर्पिषा संस्कृतं सापिषकं ॥ ६११ ॥

बाल - कुल । तेन संस्कृतिमत्यर्थे कुलत्यात् करामोद्धवाच्च केशवणः स्यात् । माधवठरामापवादोऽयं । तिन्तिडीकश्व चुक्रश्व वृक्षाम्ल इत्यमरः ।। ६१२ ॥

बाल० - तर। तेन तरतीत्यर्थे तरणवाचकान्माधवठः स्यात्। एवं पोतेन तरित पौतिक इत्यादि ।। ६१३।।

बाल० - नौ। तेन तरतीति नौशब्दात् द्विसर्वेश्वराच्च ठरामो भवति। नावा तरित नाविक इत्यादि ।। ६१४ ॥ आकिषकः पापिकः रथिकः आश्विकः आकिषकी।

६१७. श्वगणात् केशव-माधव ठौ। किन्छ सामा १०१३ इवगणिकी इवागणिकी। चरतीति निवृत्तस्।

६१८. वेतनादिना जीवति । । जीवत गाणिकाक्ष अपूर्व

वैतनिकः जालिकः भारिकः वार्तिकः ।

कार्थत्वेन चरधातोरर्थद्वयं दर्शयति—भक्षणे गतौ चेति । तेन दध्ना चरति भुङ्कते दाधिक:। शकटेत चरति गच्छति शाकटिक इत्यर्थ:।

अमृता०—६१६. आकर्षादेरिति । तेन चरतीत्यर्थे आकर्षादे रुत्तरे केशवठः स्यात् । आकर्षण चरति आकर्षिक इत्यादि । आकर्षपर्प रथ अश्वत्य जाल न्यास व्याल पादेति आकर्षादिः।

अमृता०—६१७. श्वगणादिति । तेन चरतीत्यर्थे श्वगणशब्दात् केशवठः माधवन ठश्च भवतः। श्वगणेन चरति गच्छतीति श्वगणिकीति द्वयम्। उभयत्र चेप् भवतीति दिशितम।

अमृता०—६१८. वेतनेति । वेतनादिना जीवति जीविकां निर्वाहयतीत्यथं वेतनादेरुत्तरे माधवठः स्यात् । वेतनेन जीवति वैतनिक इत्यादि । एवं धानुष्कः दाण्डिक इत्यादयश्च । वेतन जाल भार वृत्त धनु दंण्ड वेष उपवेष सुख शय्या शक्ति उपस्थि उपनिषत् सक् पाद प्रेषण इति वेतनादि गंण।

बाल० - चर । यद्यपि चर गताविति धातुचन्द्रिकादौ तथापि धातूनामनेकार्थत्वात् स्वयमत्रार्थद्वयं दर्शयति चरतिरिति । तेन चरतीत्यर्थे व्यञ्जनवाचकाद्वाहनवाचकाच्च माधवठ: स्यात् । दध्ना चरति भुनक्ति दाधिक इति, शकटेन चरति गच्छति शाकटिक इति ।। ६१४ ।।

बाल० - आक । तेन चरतीत्यर्थे आकर्षादेः केशवठः स्यात् । तद्वहतीत्यतः प्राकृ सर्वे प्रत्यया माधवठापवादका इति यत्रान्यः प्रत्ययो नास्ति तत्र माधवठः स्यात् । आकर्षेण तरित आकर्षिक इत्यादि । आकर्ष पर्प रथ अश्व जाल व्यास व्याल इत्याकर्षादिः सप्त । आकर्षिकीति माधवठेनापि सिध्येत् पुनरत्र यं केशवठान्तं तत् न वृष्णीन्द्रहेतुतिद्धतान्त-लक्ष्मीत्यनेन प्राप्तपुम्बद्भावनिषेधनिरासार्थं ॥ ६१६ ॥

बाल० - एवग । तेन तरतीत्यर्थे एवगणात् केशवठो माधवठश्च भवति । एवगणेन तरतीति श्वगणिकीत्यादिद्वयं । द्वयोष्ठरामयोष्टित्वात् अणकेशवेत्यनेन ईप् । किञ्च, श्वागणिकीत्यत्र न श्वपूर्वस्येरामे इत्यनेन निषेधात् शौवादेशो न स्यात्। चरत्यथै समापयति चरतीति ॥ ६१७॥

६१६. वस्त-क्रय-विक्रयेभ्यष्टरामः।

वस्नेन जीवति वस्निकः, क्रयविक्रयिकः । विगृहीताच्च, क्रयको विक्रयिकः ।

६२०. आयुधाच्छ-ठौ।

आयुधीयः आयुधिकः।

६२१. उत्सङ्गादिना हरति । औत्सङ्गिकः औडुपिकः ।

६२२. भस्त्रादेः केशव ठः, विविध-वीवधाभ्यां वा। भस्त्रिकी विविधकी।

अमृता॰ — ६१६. वस्नेति । तेन जीवतीत्यर्थे वस्न क्रय-विक्रयेभ्यः ठरामः स्यात् केवलः । वस्नं भूल्यं । विगृहीतादिति पृथक् कृतादित्यर्थः । एतत्तु सूत्रे बहुवचनप्रयोगेण हि लभ्यते, वचनस्य समस्य पदावयवसंख्यापेक्षत्वात् । समस्तादपीत्येवं वक्तव्यम् ।

अमृता॰—६२०. आयुधादिति । तेन जीवतीत्यर्थे आयुधशब्दात् छ-ठरामौ भवतः । अत्रस्वरूपग्रहणिमछं नतु पर्यायग्रहणं, तेन नेह शस्त्रेण जीवति शास्त्रिकः ।

अमृता॰—६२१. उदिति । उत्सङ्गादिना हरतीत्यर्थे उत्सङ्गादेख्तरे माधव ठः स्यात् । उत्सङ्गः अङ्कः, उडुपो भेला । आदिपदेन उत्पल पिटकौ ग्राह्मौ ।

अमृता॰—६२२. भस्त्रादेरित । तेन हरतीत्यर्थे भस्त्रादेरुतरे केशवठः स्यात्, तस्मिन्ने वार्थे विविध वीवधाभ्यां केशव ठो वा भवति । भस्त्रेण हरित भस्त्रिकी, केशव-त्वादीप् । एवं विविधकी, पक्षे माधवठः—वैविधकी । एवं वीवधकी वैविधकीति च । विवधो धान्यादे सप्रहः, सएवार्थः वीवधस्य ।

बाल० — वेत । वेतनादिना जीवतीत्यर्थी वेतनादेरुत्तरे माधवठो भवित । वेतनेन जीवित वैतनिक इत्यादि । वेतन जाल भार वृत्त वाह वेष उपदेश प्रेषण उपास्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् स्थिग पाद उपस्थान धनुस् दण्ड इत्यष्टादश वेतनादिर्गणः । धनुदंण्डिमित्येकमित्यन्ये तेन धानुदंण्डिक इत्यिष् ॥ ६१८ ॥

बालः —वस्त । तेन जीवतीत्यर्थे वस्नकयिकयेम्यष्टरामः स्यात् । वस्नं मूल्यं ः विग्निति । विगृहीतात् विभक्ताच्च कयिकयात् ठः स्यात् । तेन क्रयेण जीवति कथिक इत्यादिद्वयमिष ॥ ६१६॥

बाल०-आयु । तेन जीवतीत्यर्थे आयुधाच्छठौ भवतः ॥ ६२० ॥

बाल० - उत् । उत्सङ्गादिना हरतीत्यर्थे उत्सङ्गादेर्माधवठः स्यात् । उत्सङ्गः कोडे । उड्पश्चन्द्रभेलयोः । उत्सङ्गादिनेत्यादि । देनात्र उष्ट्र उत्पट पिटकेति त्रयाणामपि ग्रहणं ॥ ६२९ ॥ ६२३. कुटिलिकायाः केशवणः । अस्त हास्त्राप्ति ३१३ कुटिलिकया गत्या हरति कौटिलिकः । अस्त स्टूलिका

६२४. अक्षद्यतादिना निवृत्तम् । अक्षत्रक्ष कालकीष २५३ आक्षद्यतिकं वैरं, जाङ्कापातिकम् ।

६२५. भावप्रत्ययात् प्राय इमः ।

पाकेन निर्वृत्तं पाकिमं, कुट्टिमा भूमिः, सेकिमा तुलसी । एवं कारिमा
पूर्णेन पूर्णिमा ।

अमृता०—६२३. कुटिलेति । तेन हरतीत्यर्थे कुटिलिकायाः केशव णः स्यात् कुटिलिका वक्रगतिः, कर्मकाराणां वक्राग्रा लौहमयी यष्टिश्चोच्यते । तेन कुटिलकया गत्या हरति व्याधमिति कौटिलको मृगः, तथा कुटिलिकया हरति अङ्गारान् कौटिलिकः कर्मकारः इति च ।

अमृता॰ — ६२४. अक्षेति । अक्षद्युतादिना निवृ त्तिमत्यर्थ अक्षद्युतादिभ्यो माधव ठः स्यात् । अक्षद्युतेन निवृ त निपन्न आक्षद्यूतिकं कुरुपाण्डवीयवैरम् । अक्षद्यूत जङ्घा-पात जानुप्रहृत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतागत अनुगत यातोपजात इति गणः ।

अमृता॰—६२५. भावेति । तेननिवृत्तमित्यर्थे भावप्रत्ययान्तणब्दात् प्रायो बहुलं इम प्रत्ययः स्यात् । पाकिम इति—इपचष धातो भवि घण् पाकः, तेन पाकेन निवृत्तमित्यर्थे इमः । कुट्टमेति कुट्ट धातो भविघणन्तात् इमः । स्त्रियामाप् । एवं सेकेन निवृत्ता सेकिमा, कारेण निवृत्ता कारिमा, पूर्णेन निवृत्ता पूर्णिमा इति ।

बाल०—भस्त्रा । तेन हरतीत्यर्थे भस्त्रादेरुत्तरः केशवठो भवति । विव । तेन हरतीत्यर्थे विवधवीवधाभ्यां केशवठो वा भवति, पक्षे माधवठश्च । भस्त्रपा हरति भिस्त्रकीत्यादि । भस्त्रिकीत्यादि । भस्त्रा वरट भरण शीर्षभार शीर्षभार अशभार अंशेभार इति भस्नादिः सप्त । विवधेन हरति विवधिकी वैवधिकीच । एवं वीवधिकी वैवधिकीच । प्रत्याहारश्च मार्गश्च विवधवीवधौ च तावित्यमरः। पथि आहरणीये तण्डुलादावेतावित्येके ॥

बाल० - कुटि । तेन हरतीत्यर्थे कुटिलिकायाः केशवणः स्यात् । कुटिलिकाशब्देन कुटिला गतिः अग्रे वका लोहादिमयी यष्टिरप्युच्यते, इति कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया अङ्गाराणि हरति कौटिलिकः कर्मकारश्च ॥ ६२३॥

बाल० — अक्ष । अक्षद्युतादिना निर्वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थे अक्षद्युतादेर्माधवठो भवति । अक्षद्युत जङ्घापात जायाप्रकृत पादश्वेद कण्टकमर्दन गतागत गमागम यातोपयातेत्यष्टाक्षद्यूतादिः ॥ ६२४ ॥

बाल॰ — भाव । तेन निर्वृ त्तमित्यर्थे भावप्रत्ययान्तात् प्रायो बहुलं यथा स्यात्तथा इमः स्यात् । पाकिममिति इपचष् पाके भावे घण् तत इमः। कुट्टिमेति । कुट्ट

ता

हव

वि

द्वत और आविया वर्तत ।

६२६. अपित्येत्यस्मात् नृसिंहकः। अपिनत्येन निवृ तं आपिनत्यकं कम्बलम् ।

याचितकम्। तिमहाकार्यो सम्मानस्य अर्थन

६२८. संसृष्टम् । दध्ना संसुद्धमेकीकृतं दाधिकम्।

अमृता०-६२६. अपेति । तेननिवृ त्तिमत्यथे अपिमत्य शब्दात् नृसिंहकः स्यात् । आपिमत्यकमिति -अप-मिङ् प्रणिदाणे क्त्वो यप्, वामनात्तुक् अपिमत्य, तेन निर्वृत्तं। अत्र शब्दानुकरण तृतीया प्रयुक्ता, अन्यथास्य अव्ययत्वेन स्वादिमहाहरो भवेत्।

अमृता० - ३२७. याचितादिति । उक्तार्थे याचितशब्दात् करामोभवति ।

अनृता॰ — ६२८. संसृष्टिमिति । तेन संसृष्टिमित्यथे नाम्नो माधवठः स्यात् । संसृष्ट-मित्यस्यार्थमाह—एकीकृतमिति, मिश्रीकृतमिति यावत्। एवं मारिचिकं पैप्पलिकं कार्परिकमित्यादि।

छेदनकूत्सनयोरित्यस्मादिप भावघणन्तादिमः । सेकिमेति सिचिर् क्षरणे घण् चजोः कगाविति कः गोविन्दः पश्चादिमः। कारिमेति डु कुत्र् करणे घण् वृष्णीन्द्रः तत इमः। पूर्णिमेति पुरी आप्यायने भावे क्तः। आ ईरामानुबन्धादितीडभावः। रदाभ्यां विष्णु-निष्ठेत्यनेन क्तस्य नः धातोरवेति त्रिविकमः पश्चादिमः । एषां लक्ष्मीवाच्यत्वात् कृष्णादावित्यनेनाप् ॥ ६२४ ॥

बाल० — अप । तेन निर्वृत्तमित्यर्थेऽपमित्येत्यस्माच्छब्दान्नृसिहको भवति । अपित्येति सिङ् प्राणदाने इत्यस्मात् क्त्वा क्त्वो यवनज्ञपूर्वसमास इति यप् । उपेन्द्रोयी-दीत्यनेनोपेन्द्रसमासः वामनात्त्विति तुक् । अपिमत्येनेति शब्दानुकरणं कृत्वा तृतीयान्तं र्दाशतम् । अन्यथा क्त्वामान्तश्च कृदव्ययमित्यव्ययविधानात् अव्ययात् स्वादेर्महाहर इत्यनेन त्रतीयाया महाहरः स्यात् ॥ ६२६॥

बाल० - याचि । तेन निर्वृ तमित्यर्थे याचितशब्दात् करामः स्यात् ॥ ६२७ ॥

बाल० - संसृ । तेन संसृष्टिमित्यर्थे करणार्थान्नाम्नो माधवठः स्यात् । एकीकृतं द्रव्यान्तरं मिश्रीकृतमित्यर्थः । सतः कृतोत्कर्षं हि संस्कृतं संसृष्टन्तु अनुत्कर्षेऽपि मिश्रमात्रमिति संस्कृतेन सहास्य भेदः। नच येन यत् संस्कृतं भवति तदवश्यं तेन सह मिश्रमिति नियतमस्ति यतो विद्यया संस्कृतो वैदिक इत्यत्रामूर्तया विद्यया संस्कारोऽस्त्येव नतु मिश्रत्वं अमूर्तया मिश्रत्वासम्भवात् ॥ ६२५ ॥

६२६. चूर्णादिनिः।

चूर्णिनोऽपूपाः । एकुमी सीहेंहें । क्लीस्थारं क्लीहारं क्लीहरिंह ६३०. मुद्गात् केशवणः । हुई कि होत्रहार केल्याही ,४६३

मोद्गः सूपः । कालकण्डाहरू । काणीपूर्व भीतकार केल्लाही ६३१. लवणान्महाहरः । मा अवर्ष हास हो उन्हार हा । वास्त

लवणा यवागूः । इहाउम् (क्रमाक्षेत्र छीलडाक इतिक , ४६३ ६३२. व्यञ्जनेनोपसिक्तम् । । हार्षात्रम हर्गमानामाह दाधिकं साविष्कम्।

अमृता०—६२4. चूर्णादिति । तेन संसृष्टीमत्यर्थे चूर्णेशब्दात् इनिः स्यात्, माधव-ठस्यापवादः।

अमृता०—६३०. मुद्गादिति । स्पष्टम् । पूर्ववद्माधवठस्यापवादः ।

अमृता॰—६३१. लवणादिति । तेन संसृष्टमित्यथे लवणशब्दात् प्राप्त माधवठस्य महाहरः स्यात् । लवणेन संसृष्टा लवणा ।

अमृता०—६३२. व्यञ्जनेनेति । व्यञ्जनेन उपसिक्तमित्यथे व्यञ्जन वाचक शब्दात् माधवठः स्यात् । न्यञ्जनशब्दः सर्पिरादौरूढ़ी, तेन संसृष्टमित्यनेन सिद्धेऽपि उपिक्तिमिति व्यञ्जनस्यैव प्रसिद्धे विशेषविधानम्। तेन उद्केन उपिक्त ओदन इति मा भूत्।

बाल० चूर्णा। तेन संसृष्टमित्यथे चूर्णशब्दादिनिर्भवति। ननु यत चूर्णन संसृष्टं तिसमन् चूणंमप्यस्ति, अतस्तदस्यास्त्यस्मिन् वा मतुरिति मत्वथे णिना चूणिन इति सेत्स्यति स्यात् तद्वाधनार्थमिदम् ॥ ६२६ ॥

बाल० - मुद्गा । तेन संसृष्टमित्यथे मुद्गशब्दात् केशवणः स्यात् ।। ६३० ॥

बाल०-लव। तेन संसृष्टिमित्यर्थे लवणशब्दात् सामान्यतः प्राप्तमाधवठस्य महाहर: स्यात् । लवणेन संसृष्टा लवणेति ।। ६३१ ॥

बाल०-व्यञ्ज । व्यञ्जनेन उपसिक्तमित्यर्थे व्यञ्जनवाचकात् माधवठः स्यात् । न्यञ्जनमिह दध्यादी रूढं गृह्यते, तेन ससृष्टिमित्यनेन सिद्धेऽपि उपसिक्तविधानस्यैतत् प्रयोजनम् । उपिक्तार्थे व्यञ्जनादेव यथा प्रत्ययः स्यात्, तथा उदक्षेनोपिसक्त ओदन इह मा भूदिति । किञ्च, नहयुपसिक्ते नियमेन गुणोत्कर्षः सम्भवति अपकर्षस्यापि सम्भवात् अतोऽस्यापि सम्भवात् अतोऽस्यापि संस्कृतात् पृथक्त्वम् । सापिष्किमिति इसन्तादुसन्ताः दित्यनेन ठस्य कः ॥ ६३२ ॥ अहमा हालाउनकु वाकित्व

६३३. ओज आदिना वर्तते।

औजिसकः साहसिकः आम्भसिकः। तेनेति निवृत्तम्।

६३४; द्विगुणार्थं प्रयच्छति गर्हा चेत्। क्रांत्राति क्रांति क्रांत्राति क्रांति क्रांत्राति क्रांत्राति क्रांत्राति क्रांत्राति क्रांत्राति क्रांति क्रांत द्विगुणार्थं प्रयच्छति द्वेगुणिकः । अत्राल्पकालत्वं तेन गर्ह्यात्वश्र गम्यम् । वृद्धये प्रयच्छति वार्द्धुषिकः साधुः ।

६३४, कुसीदं प्रयच्छति कुसीदिकः, एकादशार्थं दश प्रयच्छित दशैकादशिकश्च गर्हायाम्।

अमृता०-६३३. ओज इति । ओज आदिना वर्त्तंते इत्यर्थे ओज आदिभ्यो माधव ठः स्यात् । ओजसा वर्त्तते चेष्टते ओजसिकः शूरः । सहसा साहसेन वर्त्तते साहसिकः चौरः। आम्भसिको मतस्यः।

अमृता॰—६३४. द्विगुणेति । द्विगुणाय इदं द्विगुणार्थम् । गर्हा निन्दा चेद्गभ्यते तींह द्विगुणार्थं प्रयच्छींत्यर्थं नाम्नो माधवठः स्यात् । सा च गही अल्पकालत्वे सत्येव गम्यत इत्याह—अत्रेति । किञ्च ब्राह्मण जाते रीहण उद्यमश्चेति तदैव गर्हा मन्तव्या नतु वणिजां, तेषान्तु कुसीदादिवृत्ति प्रसिद्धे र्न खलु निन्दत्वम् । वृद्धये प्रयच्छतीत्यर्थे माधव ठे कृते वृद्धि शब्दस्य वृधुषादेशेन वाद्धिषक इति साधुर्भवति ।

अमृता॰ — ६३५. कुसीदमिति । कुसीदं वृद्धिः, तदर्थं धान्य-सुवणादिकं द्रव्यमपि

बाल०-ओज। ओज आदि यस्य स ओज आदिस्तेन वर्तते इत्यर्थे ओज आदेर्माधवठो भवति । वर्तत इति चेष्ठते ईहते इति या त्र । ओजसा वर्तते औजसिक इत्यादिः। ओजो यावदित्युक्तत्वात् तेनेत्यनुवर्तनं निवर्त्तयति तेनेति ॥ ६३३ ॥

बाल० - द्विगु । द्विगुणाय इदं द्विगुणार्थम् । गर्हा शास्त्रोक्तव्यवहारविरोधिका व्यवहृतिः। एकस्मिन् द्रव्ये द्विगुणार्थमित्यनेन लक्षितस्तादर्थ्यविशिष्टो द्विगुणशब्दोऽत्र वर्तते इत्याक्षेपाल्लभ्यते । अतएव द्विगुणार्थं प्रयच्छतीत्यर्थे गर्हा चेत्तदा द्विगुणशब्दान्माधवठो भवति । गर्हा चात्राल्पकालत्वेन गम्येत्याह अत्रेति । तथाहि, यदा उत्तमणं एकमेव द्रव्यमल्पकालत्वे द्विगुणार्थं द्विगुणं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात् पुनः प्रौढिवादेन तदेव वर्द्धयति तदैव कुत्सा । यदा त्वेकगुणं प्रयच्छति पश्चाद्द्विगुणं गृह्णाति तदा न गर्हा शास्त्रोक्तव्यव-हारत्वात् । अत्रापि वृद्धय इति निमित्तार्थे चतुर्थ्यन्तेनाजहत्स्वार्थलक्षणया वृद्धचर्थे वृद्धिशब्दस्य प्रवृत्तिरिति प्रतिपाद्यते । गर्हा चेदित्यप्यत्रानुवर्तनीयं गर्हागम्यत्वन्तु पूर्वोक्तालपकालत्वेनैव । वृद्धये प्रयच्छतीत्यर्थे वृद्धिशब्दाद्विहितमाधवठेन सह तस्य वृधुषादेशेनच वार्षधुषिकः साधुः स्यात् । अत्र वृधुषादेशे कृते पश्चादादिसर्वेश्वरस्येत्यनेन 'वृष्णीन्द्रः । वार् धुषिक इत्युत्तमर्णः, मुख्यतयावृत्त्या शब्दप्रयोगेऽधमर्णो वाच्यः स्यात्, यतोऽसावेव वृद्धि प्रयच्छतीति जुमरटीकाकृत् ॥ ६३४ ॥

केशवठरामेण साधा

६३६. शब्द-दर्दरी करोति। शाब्दिको वेणुः, दार्दुरिकः शिल्पी।

६३७. पक्षि-मत्स्य-मृगान् हन्ति । स्वरूपस्य पर्यायस्य तद्विशेषाणाश्चे हेष्यते । पाक्षिकः शाकुनिकः मायूरिकः । मात्सिकः मैनिकः माद्गुरिकः । मागिकः हारिणिकः सारङ्किकः ।

कुसीदं, तत् प्रयच्छित गर्हा चेत्तदा कुसीद शब्दस्य केशवठेन सह कुसीदिक इति साधः स्यात्, तथा गर्हायां एकादशार्थं दश प्रयच्छति चेत् केशवठेन दशैकादशिक इति साधु र्भवति । केशवठान्त निपातनात् लक्ष्म्यां कुसीदिकी दशैकादशिकी च।

अमृता०—६३६ शब्देति । शब्दं करोति तथा दर्द्र करोति इत्यर्थयोः शब्ददर्द-राम्यां मावव ठः स्यात् । शब्दं करोति शाब्दिक इत्यादि ।

अमृता०—६३७. पक्षीति । पक्ष्यादिकं हन्तीत्यर्थे पक्षिमत्स्य-मृगेम्यो साधवठः स्यात् । विशेष प्रतिपत्तये स्वयं व्याचष्टे-स्वरूपस्येत्यादि । पक्षिणं हन्ति पाक्षिको व्याध इति स्वरूपदृष्टान्तः । शकुनिः पक्षिपर्यातः । मयूरस्तु पक्षिण एव भेदः । एवमन्ये च ज्ञेयाः ।

बाल०-कुसी । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थ द्रव्यं कुसीदं पूर्ववदत्रापि गर्हा गम्येति । बृत्तिमाह केशविति । गहीयां गम्यमानायां कुसीदं प्रयच्छतीत्यथं केशवठेन सह कुसीदस्य कुसीदिक: साधु: स्यात् । तथैकादशार्थं दश प्रयच्छतीत्यर्थे तेन सार्द्धं दशैकादशेत्यस्य दशैकादशिकः साधुः। दशच एकादश चेति रामकृष्ण समासे उक्तमिति संख्यायामल्पीय-सक्वेत्यनेन दशशब्दस्य पूर्व निपातः । केशवठान्तनिपातनादत्र कुसीदिकी दशैकादशिकीच ।। ६३५ ॥

बाल०-शब्द । शब्ददर्दुरी करोतीत्यर्थे शब्ददर्दुराभ्यां माधवठः स्यात्। शाब्दिक इत्यस्य वाच्यपदं वेणुरिति दत्तं । अन्येनतु लौकप्रसिद्धात् शाब्दिको वैयाकरणच्छात्रादिरित्युक्तम् । शिल्पीति सामान्येनोक्तम् । दर्दु रो वाद्यभ्याण्डविशेषः । भाण्डसंस्कारकाले दर्दुर शब्दविशेषं करोतीति रक्षितेनतु दार्दुरिकः कुम्भकारे रूढो सन्यते ॥ ६३६॥

बाल०-पक्षि । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्तीत्यर्थे पक्ष्यादेर्माधवठो भवति । स्वरूपेति तदात्मरूपस्य तत्त्वार्थस्य तद्भेदानाञ्च ग्रहणिमहेष्यते इत्यर्थः । क्रमेणोदाहर्रात पाक्षिक इत्यादिः । अजिक्षान् हन्ति अनिमेषान् हन्तीत्यत्र न स्यात् तत्तत्स्वरूपपर्यायविशेषाण।मन भावात् साधारणादनभिधानाच ॥ ६३७॥

वि

को

६३८. परिपन्थञ्च तिष्टति । परिपन्थशब्दोऽब्ययीभावः, अतएव निपातनात् साधुः । तत्तिष्टति चकारान्निहन्ति वा पारिपन्थिकश्चौरः ।

६३६. माथोत्तरपदं पदवीमनुपदमाक्रन्दश्च धावति । माथः पन्थाः । दात्तमाथिकः, पादविकः, अनुपदिकः, आक्रन्दिकः ।

६४०. पदोत्तरपदं प्रतिकण्ठमात्मानं ललामञ्च गृह्णाति । पौर्वपदिकः औत्तरपदिकः प्रातिपदिका प्रातिकण्ठिको बल्लभः । आत्मिकः लालामिकः ।

अमृता॰—६३८. परीति । परिपन्थं तिष्ठतिः चकारात् तद्धन्तीत्यर्थद्वये परिपन्थं शब्दात् माधवठो भवति । परिपन्थशब्दः पूर्वं साधितः, अतोऽत्रेव साधनपथमुपदिशति—अव्ययीभाव इति । परिपन्थं तिष्ठति इति—परिशब्देन वर्जनार्थे ऽव्ययीभावो हश्यते, तदर्थस्येहानुपयोगान्निपातनात् साधुरित्युक्तम् । तेन पथि इति सप्तम्यर्थे योग्यत्वात् पथि तिष्ठति, पथि हन्ति वा पारिपन्थिक इति सुवचम् ।

अमृता॰—६३६. माथेति । माथोत्तरपदं धावित, पदवीं धावित, अनुपदं धावित, आक्रान्द्रं धावित चेत्यर्थंचतुष्टये माधव ठो भवित । माथ उत्तरपदं यस्य स माथोत्तरपदः । दत्तमाथं धावित दात्तमाथिक इत्यादि । पदस्य अनु पश्चादिति अनुपदं अव्ययीभावः । अक्रन्द्रत्यस्मिन्निति अक्रन्द्रो देशस्तं धावित आक्रन्द्रिकः ।

अमृता॰—६४०. पदेति । पदोत्तरपदादिशब्देभ्य स्तद्गृह्णातीत्यर्थे माधव ठः स्यात् । पदमित्युत्तरपदं यस्य स पदोत्तरपदः । पूर्वश्च तत् पदश्चोत पूर्वपदं, तद्गृह्णाति आदिसर्वेश्वरवृष्णीन्द्रः—पौर्वपदिक इत्यादयः । कण्ठं कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठमित्यव्ययोभाव-सिद्धः । ललामो भूषणविशेषः ।

बाल० - परि । परिपन्थः तिष्ठति चकारात् तद्धन्ति चेत्यर्थद्वये परिपन्थशब्दान्मा-धवठः स्यात् । परिपन्थशब्दः सर्वेषां मतेऽव्ययीभावसिद्धः स्वमताव्ययी भावसूत्रैस्तु न न सिध्येत् । अतोऽत्रैव निपातनात् साधयन्नाह परीत्यादि । तदित्यस्याव्ययविशेषणत्वात् तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ६३८ ॥

बालः —माथो । माथोत्तरपदं पदवीमनुपदमाकन्दश्व धावतौत्यर्थं माथोत्तरपदाः देर्माधवठो भवति । माथ शब्दस्य दुष्पष्टार्थत्वात् स्वयमर्थमाह पन्या इति । माथ इत्युत्तरपदं यस्य स माथोत्तरपदस्तं धावतीति माथोत्तरपदिक इत्यादि । पदवी वर्त्म । पदस्य पश्चादनुपदमिति पश्चाद्योगययोरित्यनेनाव्ययोभाव सिद्धं । समवायाद्यर्थोऽनुरिह् न गृह्यतेऽनभिधानात् । आकन्दन्त्यवाकन्दो देशः ।। ६३६ ।।

६४१. धर्ममधर्मञ्ज चरति । धार्मिकः अधार्मिकः ।

६४२. प्रतिपथमेति ठरामश्च । प्रतिपथिकः प्रतिपथिकः ।

६४३. समवायादीन् समवैति । सामवायिकः सामूहिकः सामुदायिकः ।

६४४. परिषदः समवैति ण्यः, सेनाया वा । पारिषद्यः संन्यः सैनिकः ।

अमृता० — ६४१. धर्मीमिति । चरतीत्यर्थे धर्माधर्मशब्दाभ्यां माधवठः स्यात् । धर्मे चरति धार्मिक इत्यादि ।

अमृता०—६४२. प्रतीति । पन्थानं प्रति प्रतिपथमित्यव्ययीभावः । प्रतिपदमेति गच्छतीत्यर्थे प्रतिपथशब्दात् ठरासः चकारात् माधव ठश्च भवति ।

अमृता०—६४३. समेति । समवैति इत्यर्थे समवायादिशब्देभ्यो माधवठः स्यात् । समवायं मेलनं समवैति प्राप्नोति सामवायिक इत्यादि ।

अमृता०—६४४. परीति । समवैतीत्यर्थे परिषद उत्तरे ण्यरामः स्यात् तस्मिन्नर्थे सेनाया ण्यरामो वाभवतिः पक्षे माधव ठ इत्यर्थः । परिषदं समवैति पारिषदः ।

बाल०—पदो। पदोत्तरपदं प्रतिकण्ठं आत्मानं ललामश्च गृह्णातीत्यर्थे पदोत्तर-पदादेर्माधवठः स्यात्। पूर्वश्च तत् पदश्चे ति पूर्वपदं तद्गृह्णाति पौवंपदिक इत्यादि त्रयं। कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठमिति अभिप्रती लक्षणेनेत्यनेनाभिमुख्येऽव्ययीभावनिष्यन्नं। ललामं भूषणविशेषः॥ ६४०॥

बाल० — धर्म। अत्र चरतीति सेवनार्थं धातूनामनेकार्थत्वात् । धर्ममधर्मञ्ज चरतीत्यर्थे धर्माधर्माभ्यां माधवठः स्यात् ॥ ६४१॥

बाल० —प्रति । प्रतिपथमिति पूर्ववदाशिमुख्येऽब्ययीभावसिद्धमत्प्रत्ययान्तञ्च । प्रतिपथमेति गच्छतीत्यर्थे प्रतिपथशब्दात् ठरामः स्यात्, चशब्दान्माधवठश्च ॥ ६४२ ॥

बाल०-सम । समवायो मिलनं स आदिर्येषां ते समवायादयस्तान् समवैतीत्यर्थे समवायादिभ्यो माधवठो भवति । समवायं समवैति इहागत्य तदेकदेशीभवति, समवायिक इत्यादि ।। ६४३ ।।

बाल०-परि । परिषदः समवैतीत्यर्थे परिषच्छव्दात् ण्यरामः स्यात् । परिषत् सभा अस्याः समवायार्थात्माधवठे प्राप्ते विधानं । सेना । सेनां समवैतीत्यर्थे सेनाया ण्यो वा स्यात् समूहार्थत्वात् पक्षे माधवठश्च ॥ ६४४ ॥

को

६४४, यः प्रभो लंलाटमात्रं पश्यति नतु कार्ये व्याप्रियते स लालाटिकः, यस्त्वविक्षिप्तदृष्टिः कुन्रकृटीपातयोग्यमल्पदेशं पश्यन् गच्छति स कोक्कुटिकः। пешилод сограни-

हो च साधू।

६४६. प्रतीपादिकं वर्तते।

प्रतीपं यथा स्यात्तथा वर्त्तते प्रातीपिकं । एवमान्वीपिकः प्रातिलोमिकः आनुलोमिकः । तां प्रातिकूलिकों मत्वा इति भट्टिः । पारिमुखिकः पारिपार्किवकः ।

अमृता॰ - ६४५. य इति । ललाटमात्रमित्यनेन दूरे ऽवस्थानं बोध्यते, दूरे स्थितस्य हि जनस्य ललाटमात्रदर्शनविषयत्वात्। नतु कार्ये व्याप्रियत इत्यनेन कार्येऽनुपयुक्त इत्यायाति । तेन लालाटिक: प्रभोर्ट ष्टिपथमगच्छन् कार्याक्षमो भृत्य इति तात्-पर्यार्थ: । कीवकुटिको भिक्षु रित्यर्थ:। सन्यासी खलु पादविक्षेपयोग्यदेशमात्रे चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः।

अमृता॰-६४६. प्रतीपेति । प्रतीपादिक यथा स्यात्तया वर्त्तते इत्यर्थ प्रतीपादि शब्देभ्यो माधवठो भवति । प्रतीपं प्रतिकूलिमत्यर्थः, तत् आदि यस्य स प्रतीपादिक इति पीताम्बरे क प्रत्ययः क्रियाविशेषणत्वं वाक्ये स्फुटितं-प्रतीपं यथा स्यादिति । अन्वीपं अनुकूलं, प्रतिलोम व्यतिकमः, अनुलोम कमश इत्यर्थः । प्रतिकूलादीनामिह ग्रहणं शिष्ट सम्मतमिति भट्टि प्रयोगेण समर्थयते—तामित्यादिना ।

बाल०-यः। ललाटमात्रदर्शनं दूरस्थस्य भवतीत्यतः प्रभोरित्यनेनानुपश्लेषः स्चितः नतु कार्ये व्याप्रियत इति तस्य कार्य व्यापारयुक्तो न भवतीत्यर्थः । पृधातुरत्र दैवादिक: । य एवम्भूतः स लालाटिक इत्यन्वय: । यस्त्व । अविक्षिप्तदृष्टिरित्यनेन नियतेन्द्रियत्वं सूचितं । कुक्कुटीपातयोग्यमल्पदशमित्यनेनतु स्वपादम्लसमीपचतुर्हस्त-प्रमाणभूमिदशित्वं सूचितं यः स इत्यनयोरत्रापि पूर्ववदन्वयः । एवमेवम्भूतेऽर्थे माधवठेन सह ललाटकुक्कुटशब्दयोर्लालाटिककौक्कुटिकाविति द्वी साधू भवत इत्येकत्रैव वृत्तिमाह द्वी चेति । लालाटिक: कार्याक्षमो भृत्य:। कौक्कुटिकश्चतुर्थाश्रमी भिक्षुरिति प्रसिद्धं ॥६४%

बाल॰ - प्रती । प्रतीपं प्रतिकूलं आदि यस्य तत् प्रतीपादिकमितिपीताम्बर-समासीय-कप्रत्ययान्तं कियाविशेषणमेतदिति वाक्ये स्पष्टं दिशतं । तेन प्रतीपादिकं यथा स्यात्तया वर्त्तत इत्यर्थे प्रतीपादिकान्माघवठो भवति । अन्वीपमनुकूलं प्रतीलोम व्यतिक्रमः अनुलोम क्रमः । प्रतिकूलशब्दस्याप्यत्र ग्रहणिमति सूचयन् भट्टिमतेनैवोदाहरित तामिति (४ । ८४) । तथा परिमुखादिद्वयस्यापि ॥ ६४६ ॥

६४७. तबुश्रित । विनोति प्राणाममा प्रमाप हामाप्रमा १९४३ पौष्पिकः।

६४८. तद्रक्षति। सामाजिकः।

६४६. तस्य धर्म्यम् ।

शुल्कस्य धर्म्यमाचारः शौल्किकः । एवमापणिकः ।

६५०. महिष्यादेः केशवणः ।

महिष्या धम्यं मूल्यं माहिषं । तथा पौरोहितं कमं । एवं प्राजापतम् ।

६४१. ऋरामात् केशवणः। होतु धंम्यं हौत्रम्।

अमृता०—६४७. तदिति । तदुःचति उच्चिनोतीत्यर्थे नाम्नो माधव ठः स्यात् । पुष्पमुञ्जति पौष्पिकः।

अमृता०-६४८. तदिति । तद्रक्षतीत्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् ।

अमृता॰—६४६. तस्येति । तस्य धर्म्यमित्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । शुल्कं मूल्यं, आचारो रीति रित्यर्थः ।

अमृता०—६५०. महिष्यादेरिति । तस्यधर्म्यमित्यर्थे महिष्यादेरुत्तरे केशवणः स्यात्, माधवठस्यापवादः। धर्म्यशब्दस्य यथासम्भवार्थो ग्राह्म इति वाक्ये दर्शयति-धम्यं मूल्यमिति । पुरोहितस्य धम्यं कर्म । महिषी पुरोहित प्रजापित प्रलेपिका विलैपिका अनुलेपिका मणिपाली अनुचारक यजमानेति महिष्यादि गंण:।

अमृता०—६११. ऋरामादिति । तस्य धर्म्यमित्यर्थे ऋरामान्ताच्छब्दात् केशवणः स्यात्, माधवठस्यापवादः । एवमुद्गातुर्धम्यं ओद्गात्रम् ।

बाल०—तदु । तदुः चित उच्चिनोतीत्यर्थे नाम्नो माधवठो भवति ।। ६४७ ॥ बाल०-तद्र । तद्रक्षति पालयतीत्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् ॥ ६४८ ॥

बाल० — तस्य । तस्य धर्ममित्यथैं तच्छब्दिनिर्देशान्नाम्नो माधवठः स्यात् । शुल्कस्य मूल्यस्य धर्म्यमाचारो न्यायप्राप्त इति यावत् ॥ ६४६ ॥

बाल०-महि। तस्य धर्म्यमित्यर्थे महिष्यादेरुत्तरः केशवणः स्यात् । पूर्वेण माधवठे प्राप्ते तद्बाधनार्थमिदं। आचार इत्यस्य यथासम्भवत्वादत्र धम्यं मूल्यमिति र्वांशतं । कर्मेति वाच्यपदेन पुरोहितस्य धर्म्यं कर्मेति सूचितं । महिषी पुरोहित प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका अनुलेपिका विलेपिका अनुचारक यजमान मणिपाणीति महिष्यादिर्देश ॥ ६५०॥

इत

को ग्रहा ६४२. विशसितु वैंशस्त्रं, विभाजियतु वैंभाजिश्रम्। इण्जिलोपाभ्यां साधुनी ।

६५३. तस्यावक्रयः।

शुल्कस्यावक्रयः परिभाषितं मूल्यं शौल्किकः पशुः । एवमापणिकः ।

६४४. तदस्य पण्यम् । १०६०५

मोदकाः पण्यमस्य मौदिककः लावणिकः ।

अमृता०—६५२. विशसितुरिति । विशसितु र्धर्म्यमित्यर्थे केशवणेन सह इटोहरेण वैशस्त्रमिति साधु स्यात्। विपूर्व शसु हिंसायां तृन् विशसितृ यथा पूर्वोक्तार्थ ण्यन्तभजे स्तृनन्तस्य केशवणेन समं णि लोपेन वैभाजित्रमिति साधु स्यात्। पूर्वत्र इटोलोपः, उत्तरत्र णि लोप इत्यर्थः।

अमृता०—६५३. तस्येति । यस्यावकयइत्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् । राजग्राह्यः करः अवक्रय उच्यते । तदेव स्पष्टयति परिमाषितं मूल्यमिति । शौल्किकोदत्तराजकरः पशु रित्यर्थं: । नच वाच्यं —तस्य धर्म्यमित्यर्थंन एकार्थत्विमिति, लोकपीड्यापि धर्मातिक्रमे-

अमृता०—६५४. तदिति । तदस्य पण्यं विकय्यमित्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् ।

बाल०—ऋरा। तस्य धर्म्यमित्यथे ऋरामान्तान्नाम्नः केशवणः स्यात्। हु वह्नी दाने इत्यस्य तृणन्तस्य होतुरिति ज्ञेयं। एवसीद्गात्रिमित्यादि।। ६४१॥

बाल०—विश । विश्वसितुर्धम्यंमित्यथे विपूर्व-शसु हिंसायामित्यस्य तृनन्तस्य केशवणेन सार्द्धमिड्लोपेन वैशस्त्रं साधु स्यात्। विभा । तस्य धर्म्यमित्यथे विपूर्व-भज सेवायां ण्यन्त इत्यस्य तृनन्तस्य केशवणेन साकमिण्णिलोपेन वैभाक्तं स्यात्। ऋरामादित्यनेन केशवणे प्राप्तेऽपीण्णिलोपाय वचनमिति स्पष्टियतुं वृत्तिमाह इण्णीति । इट्च णिश्च इण्णी, लोपश्च लोपश्च लोपौ इण्ण्योलींपौ इण्ण्यांपौ ताभ्यां। इन्द्वात् परः पूर्वो वेत्युक्तिवशा इण्णिलोपेनेति कृतेऽपि कार्यसिद्धौ यत इण्णिलोपाम्यामिति कृतं, तेन पूर्वत्र इड्लोपेन परत्र इण्णिलोपेनेति ज्ञापितं । किन्तु बैमाजित्रमित्युदाहरणार्थं जुमरस्त

बाल०—तस्य । तस्यावकय इत्यर्थे तच्छब्दिनिदिष्ठान्नाम्नो माधवष्ठः स्यात् । अनुक्रयः परिभाषितं मूल्यमित्युक्तं, तच्च नैकान्तं धम्यं भवति, स्रोकपीडयापि परिभाषितमूल्यम्हणात् जतस्तस्य धर्म्यमित्यतो भिष्यते ॥ ६४३॥

बाल॰—तदस्य । तदस्य विकय्यमित्यथे तच्छनिदंशाच्छ•दानमाधवठः स्यात् ॥६५४

६४४. किशरादेः केशवठः।

किशरादि गन्धद्रव्यं तदस्य पण्यं किशरिकः उशीरिकः।

६४६. तदस्य शिल्पम् ।

मृदङ्गवाद्यं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । एवं वैगविकः ।

६४७. मडडुक-झर्झराभ्यां केशवणश्च । अल्लीस क्रम्स माडडुकिकः माडडुकिकः।

६४८. तदस्य प्रहरणम्।

चाक्रिकः।

अमृता०—६५५. किशरादेरिति । तदस्यपण्यमित्यर्थे किशरादेरुत्तरे केशव ठो भवति, माधवठस्यापवादः। किशर उशीर सुमङ्गल तगर गुग्गुल नलद हरिद्रा हरिद्र-

अमृता०—६४६. तदस्येति । तदस्य शिल्पिमस्यर्थे तच्छब्दवच्यान्नाम्नो माधवठः स्यात् । शिल्पं कौशलविशेषः । मार्दङ्गिक इमि—अत्र मृदङ्ग शब्देन हि लक्षणया मृदङ्ग वादनमुच्यते, अत एव मृदङ्ग शब्दादेव प्रत्ययोत्पत्तिः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। वेणुवाद्यं

अमृता०—६४७. मडडुकेति । तदस्य शिल्पमित्यर्थे मड्डुक-झर्मराभ्यां केशवणः स्यात् माधवठरामश्च भवति । वाद्ययन्त्रविशेण,वेतौ ।

अमृता०—६५८. तदिति । तदस्य प्रहरणमित्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् । प्रहिय-तेऽनेनेति प्रहरणं आयुधम् । चकं प्रहरणमस्येति चाकिकः। एवं खाङ्गिकः वारश्वरधिकः धानुष्क इत्यादय:।

बाल० — किश । किशरादेस्तदस्य पण्यमित्यर्थं केशवठो भवति । किशर उशीर वदर स्थगर तरग गुग्गुल हिरद्रा हरिद्र पनीति किशारादिराकृतिगणः।। ६४४॥

बालः - तद । तदस्य शिल्पमित्यर्थे तच्छब्दवाच्यान्नाम्नो माधवठो भवति । शिल्पं कौशलं क्रियाम्यासपूर्वकं ज्ञानविशेष इति यावत् । ननु मृदङ्गवाद्यं शिल्पमस्येति वाक्यमुपन्यस्तमित्यतो मृदङ्गवाद्यशब्दादेव प्रत्ययेन भवितन्यं तत् कथं मृदङ्गशब्दात् प्रत्यय इति चेत् केमाप्युच्यते तदैवं वाच्यं। यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्यनेन मञ्चस्था जना उच्यन्ते, तह्वद्वाद्यस्य मृदङ्गस्थत्वाल्लक्षणया मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवाद्यमुच्यते इति मृदङ्गादेव प्रत्ययः । एवमित्यतिदेशात् वेणुवाद्यशिल्पमस्येति यथायथमस्यदण्यूहम् ॥ ६४६ ॥

बालo-मङ्डु । तदस्य शिल्पिमत्यथे मङ्डुकझझराम्यां केशवणः चकारात् पक्षे माध्रवठोऽपि । मङ्डुकझर्झरी वाद्यद्रव्यविशेषौ । पूर्ववदत्रापि मङ्डुकझर्झरयोस्तत्तद्वाद्ये प्रवृत्तिः । मड्डुकवाद्यशिल्पमस्य माड्डुक इत्यादिद्वयं एवं झाईरः झाईरिकश्च ॥ ६४७॥

क तद्धितप्रकरणम् *

६४६. शक्ति-यष्टिभ्यां ठी मधिवः। शक्तीकः।

६६०. अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिरस्य।

अस्तीति मतिरस्य आस्तिकः । एवं नास्तिकः । दिष्टं प्रमाणं देष्टिकः ।

६६१. तदस्य शीलम्।

अपूर्णभक्षणं शीलमस्य आपूर्णिकः । परुषं शीलमस्य पारुषिकः । एवमा-क्रोशिकः कारुणिकः।

अमृता०—६५६. शक्तीति । तदस्य प्रहरणमित्यर्थे शक्तियष्टिभ्यां माधवठो स्यात् । ठीईकः। शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः। एवं याष्टीकः।

अमृता०—६६०. अस्तीति । अस्ति मतिरस्य, नास्ति मतिरस्य, दिष्टं मतिरस्य इत्यर्थत्रये अस्त्यादि शब्देभ्यो माधवठः स्यात् । अस्ति नास्ति शब्दो तिङन्तप्रतिरूप-काव्ययौ । दिष्टं प्रमाणमिति जयादित्यमतमुक्तम् । केचित्तु दिष्टं दैविमित्याहुः । अस्तीति मतिरस्य इत्युदाहरण वाक्ये अस्ति विद्यते भगवानिति शेषः, इत्थम्भूता मति र्ज्ञानं यस्य स आस्तिक:। तद्विपरीतो नास्तिक इति भाव:।

अमृता॰—६६१. तदिति । तदस्य शीलमित्यर्थे तच्छब्दनिर्देशान्नाम्नो माधवठः स्यात् । शीलं स्वभावः । अपूपशब्दश्चेह अपूपभक्षणं लक्षयति ।

बालo — तद । प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणं करणद्रव्यं । तदस्य प्रहरणिनत्यर्थे यत्तच्छब्दिनिदंश्यं तस्मान्माधवठः स्यात् । चाक्रिक इति चक्रं ग्रहरणमस्येत्यर्थः । एवं

बाल० — शक्ति । तदस्य ग्रहणिमत्यथे शक्तियष्टीत्येताभ्यां माधवठीभवति । पूर्वेण माधवठे प्राप्ते तद्वाधनार्थमिदं। शाक्तीक इति शक्तिः प्रहरणमस्येत्यर्थेः। एवं याष्टीक

बाल० - अस्ति। अस्तीति नास्तीति दिष्टमितिच मतिज्ञीनमस्येत्यधी अस्त्यादि-भ्यस्त्रिभ्यो माधवठो भवति । एवं नास्तिक इति नास्तीति मतिरस्येत्यर्थः । अस्ति नास्तिशब्दी तिङन्तप्रतिरूपकाव्ययी। केचित्तु लक्षणसामध्यात्तिङन्तादेवायं प्रत्यय इति वदन्तीति ज्ञेयं। दिष्टं प्रमाणिमत्यस्मात् परं मितरस्येति योज्यं। ग्रन्थकृता दिष्टपदमत्र प्रमणपरमिति भङ्गचा यदुक्तं तत्तु जयादित्यादीनामपि मतं। क्रमदीश्वरेणत् दिष्टपदं दैवपरमिप मत्वा माधकाव्य मुत्थापितं । तद्यथा । नालम्बते दैष्टिकत्यं न निषीदिति पौरुषे इति (२।८६) माघपद्यन्तू भयथैव सङ्गत्यर्थं भवतीति तट्टीकाकृचाह ॥ ६६० ॥

बालo—तद । तदस्य शीलिमत्यथे तच्छब्दिनिर्देशान्नाम्नो माधवठः स्यात् । शीलं फलिनरपेक्ष्यसेवा। मृदङ्गशब्दो यथा लक्षणया मृदङ्गवाद्ये वर्तत इत्युक्तं। तद्वदिहाप्यः

६६२. छत्रादिभ्यः केशवणः।

गुरुदोषाच्छादनाच्छत्रं शीलमस्य छात्रः। शौक्षः तापसः, चुरा चौरः।

६६३. इदं भक्ष्यं हितमस्मै। आपूर्विकः। (युनः युनः अश्रुह्ये च्यारण भस्य)

६६४. कर्माध्ययने वृत्तमस्य। एकमन्यदृध्ययनेष्वपपाठलक्षणं कमं वृत्तमस्य तद्धितार्थेति समासः— ऐकान्यिक: । एवं द्वैयन्यिक: एकरूपिक: एकप्रन्थिक: ।

अमृता० — ६६२. छत्रेति । तदस्य शीलमित्यर्थे छत्रादिश्यः केशवणः स्यात्। छद आवरणे इत्यस्मात् नप्रत्ययेन सिद्धः छत्रशब्दः सामान्यावरणार्थकः तत्र विशेषमाह— गुरुदोषाच्छादनादिति । एवं शिक्षा श्लोलमस्य श्लेक्षिक इत्यादि । छत्र शिक्षा तपः चुरा प्ररोह नुभुत्रा कृषि अपस्थान कर्मन् विश्वधा सत्य अनृतेति छदादि गणः।

अमृता० — ६६३. इदमिति । इदं भक्ष्यं हितमस्मै इत्यर्थे इदवाच्यान्नाम्नो माधवठा स्यात् । भक्ष्यं भोज्यम् । औदनिकः पायसिकः ।

अमृता० — ६६४. कर्मति । अध्ययनिवषये कर्मवृत्तमस्येत्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात्। वाक्येनार्थं स्पष्टयति—एकमित्यादि। एकान्यिक इति—एकमन्यदिति विग्रहे तद्धितार्थे त्रिरामीं, ठ प्रत्ययः अध्ययने नियुक्तस्य यस्य परीक्षाकाले पठतोऽपपाठरूपमेकं स्खलनं वृत्तं स एकान्यिक उच्यते। एवं यस्य हे स्खलने जाते स ह्रेयन्विक इत्यादि। केचित्तु एैकरूपिकादि द्वयस्थापपाठलक्षणं कर्म न मन्यन्ते।

पूपशब्दोऽपूपभक्षणे वर्तत इति ज्ञेयं। पह्षं निष्ठुरं तदेव शीलिमति गोस्वािमनोऽभिन्नेतं सामान्येन सर्वसिद्धेः। किञ्ज, गङ्गातीरे लाक्षणिकगङ्ग।शब्दवत् परुषणब्दः परुषवचने

बाल०-छत्रा। तदस्य श्रीलमित्यर्थे छत्रादिभ्यः केशवणः स्यात्। यथा छद अपवारण इत्यस्मात् छवादिभ्यश्चेत्यनेन त्रप्रत्ययसिद्धस्य छत्रशब्दस्यावरणं प्रवृत्तिनिमित्तं, तथात्र छत्रशब्दो गुरुदोषाच्छादनायां वर्त्तत इत्याह गुरुदोषेति । आच्छाद्यते इति च्यन्तादासः श्रन्थादेश्चेत्यनेन भावे लक्ष्म्यामनप्रत्ययान्ता आच्छादना ततो गुरुदोषस्यान च्छादनारूपं छत्रं शीलमस्येति छात्रो गुरुदोषावरणशीलः शिष्य इत्यर्थः। चुरेति चुरा शीलमस्येति योज्यं । चुर स्तेये नान्तो घटादिरित्यस्मात् विष्णुनिष्ठासेट्केत्यक प्रत्ययान्ताच्चेत्यनेन ज्ञाप्। छत्र शिक्षा तपः चुरा भिक्षा धुक्षा धुष्ठा पुरो दर्भ उदस्थान कृषि कमैन् सत्य अनुतेति छत्राविश्चतुर्देश ॥ ६६२ ॥

बाल०—इदं। इदं भक्ष्यं हितमस्मे इत्यर्थे इदंशब्दवाच्यान्नाम्नो माधवठः स्यात्। ब्यत्मा इत्यत्र चतुर्थी हिताद्यर्थेरिति चतुर्थी। भक्षन्तु ब्याख्यातमेव ॥ ६६३॥

६६४. बहुसर्वेश्वरपूर्वपदात् ठरामः।

द्वादशान्यिकः त्रयोदशग्रन्थिकः ।

६६६. तदस्मं दोयते नियुक्तम् ।

नियुक्तं कल्पितमग्रभोजनमस्मै दीयते आग्रभोजनिकः एवं प्राथमकल्पिक।

६६७. श्राणामांसौदनाभ्यां मांसादोदनाच्च केशव ठः। श्राणिकः मांसीदनिकः।

अमृता०—६६४. विह्निति । कर्माध्ययने वृत्तमस्येत्यर्थे, बहुसर्वेश्वरः पूर्व पदं यस्य ताहशान्नाम्नस्तु ठरामः स्यात् । पूर्ववदपपाठलक्षणं कर्म वृत्तिमिति योज्यम् । माधवठरा मापवादः। द्वादश अन्यरूपाणि अध्ययनेध्वपपाठ लक्षणानि कर्माणि वृत्तान्यस्येति पूर्ववत् समासे द्वादशान्तिक:। एवमन्ये च।

अमृता॰—६६६. तदिति । तदस्मै नियुक्तं दीयते इत्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् । नियुक्तमित्यस्थार्थं विशदयति—कल्पितमिति । एवमिति—निपुक्तं प्रथमकल्पमस्मै दीयते

अमृता० — ६६७. श्राणेति । तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येर्थे श्राणामांसीदन इत्येताभ्यां

बाल० — कर्म । अध्ययनेऽध्यनविषये कर्म वृत्तमस्येत्यर्थे नाम्नो माधवठो भवति । वाक्येनैवार्थं स्पष्टयति एकमित्यादि । तद्धितार्थेति दिक्सङ्को तद्धितार्थेत्यनेन तद्धितार्थे एकान्ययोस्त्रिरात्री समास इत्यर्थः। ऐकान्यिक इति अध्ययनेषु नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितरूपमेकमन्यत् कर्म जातिमत्यध्ययने ह्यन्यत्वमपपाठरूपं सम्भवति। एवमुत्तरत्रापि यथायोग्यं कल्प्यं। एवमिति एवमुक्तप्रकारेण द्वे अन्ये अध्ययनेष्वपपाठ लक्षणे कर्मणी वृत्ते अस्येति द्वचन्ययोः समासे सन्धोच कृते पश्चात् वृष्णीन्द्रस्थानचतुः-सनेत्यनेन ऐयादेश: स्यात् । विष्णुपदान्तस्थत्वाभावात्वरामस्यौवादेशस्तु न स्यात्। तथा एकं रूपमध्ययनेष्वपपाठलक्षणं कर्म वृत्तमस्येति पूर्ववत् समासः। एको ग्रन्थोऽध्ययने-ब्वपपाठलक्षणं कर्म वृत्तमस्येत्यिष पूर्ववत् । न्यासकारेणाच्येवं व्याख्यातं । अन्येन तु ऐकरूपिकैकग्रन्थिकयोरपपाठलक्षणं नानुमन्यत इति बोद्धव्यम् ॥ ६६४ ॥

बाल० - बहु कर्मध्यायने वृत्तमस्येत्यर्थे बहुसर्वेश्वरः पूर्वपदं यस्य तस्मान्नाम्नष्ठरामः स्यात् । अत्राप्यपपाठलक्षणरूपं कर्म वृत्तमिति स्मर्त्तव्वं । पूर्वसिद्धमाधवठरामापवादोऽयं । द्वादशान्यानि अध्ययनेष्वपपाठलक्षणानि कर्माणि वृत्तान्यस्येति पूर्ववत् समासः द्वादशान्यिकः। एवं त्रयोदशग्रन्थिकः चतुर्दशरूपिक इत्यादि यथायथमुह्यस् ॥ ६६४ ॥

बाल० — तद । तदस्मै दीयते नियुक्तमित्यर्थे यत्तच्छनिर्देश्यं तस्मान्नाम्नो माधवठो भवति। वाक्येनैवार्थं विशदयति नियुक्तं किल्पतिमिति। एविमिति नियुक्तं किल्पतं प्रथमकल्पमस्मै दीयते प्राथमिक इत्यादि ॥ ६६६ ॥

६६८. भक्तात् केशव णो वा।

भाक्तः भाक्तिकः। विश्वतं (अञ्च दीयते अर्थे)

६६६. तत्र नियुक्तः। दौवारिकः संनिकः।

६७०. आगारान्तात् ठरामः। स्व

देवागारिकः।

तथा योगविभागेन मांसात् ओदनाच्च केशव ठो भवति । नियुक्ता कल्पिता श्राणा पयो विकारः अस्मै दीयते इति श्राणिकः । मांसेनमिश्र ओदनः मांसीदन, स नियुक्तोऽस्मै दीयते इति मांसौदनिक:। एवं मांसिक: बोदनिक:, मांसिकीत्यादि। बुल्णीन्द्राभावीहि ठरामस्य सार्थक्यं।

अमृता०—६६८. भक्तादिति । तदस्मै दीयते नियुक्तमित्यर्थे भक्तशब्दात् केशव णो वा स्यात्, पक्षे माधवठम् । भत्तं अन्नामित्यर्थः ।

अमृता०—६६4. तत्रेति । तत्र नियुक्त इत्यर्थे अकले अधीत इत्यर्थे च नाम्नो माधवठः स्यात् । द्वारे नियुक्तः दौवारिकः । वृष्णीन्द्रस्थानेस्यादिना औवादेशः, द्वाराद्दिस्थत्वात् । एवमापणिकः ग्रामिक इत्यादयश्च ।

अमृता०—६७०. आगारान्तादिति । तत्र नियुक्तं इत्यथे आगारान्त शब्दात् ठरामः स्यात् । देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ।

बाल०-श्राणा तदस्मै दीयते नियुक्त मित्यर्थे श्राणामांसीदन इत्येताम्यां तथा योगविभागेन मांस इत्यस्मात् ओदन इत्यस्माच्च केशवठः स्यात्। नियुक्ता किल्पता श्राणा अस्मै दीयते श्राणिक इति । श्राणा पयोविकारविशेषः । मांसेन मिश्र ओदनो मांसौदनः । नियुक्तः सोऽस्मै दीयते मांसौदनिक इति । एवं मांसिकः ओदिनकः । श्राणामांसौदनमांसानां बृंहणीन्द्रें कृतेऽकृतेऽपि समह्पत्वात् माधवठेनापि प्रयोगसिद्धी यत् केशवठविधानं, तत्-प्रयोजनन्तु न वृष्णीन्द्रहेतुतद्धितान्तलक्ष्मीरित्यनेन प्राप्तपुम्बद्भावनिषेषबाधनमिति ॥६६७

बाल॰ — मक्तात्। तदस्मै दीयते नियुक्तमित्यर्थे भक्तमन्नमित्यस्मात् केशवणो वा स्यात् पक्षे माधवठश्च । नियुक्तं भक्तमस्मै दीयते भाक्त इत्यादिद्वयं ॥ ६६८ ॥

बाल०—तत्र । तत्र नियुक्तो निरूपित इत्यथं तत्रेत्यनेन निर्देशादिधकरणाथिताम्नो माधवठः स्यात् । द्वारे नियुक्तं द्वीवारिक इत्यत्र वृष्णीन्द्रस्थानचतुःसनादेशेति सूत्रे द्वारादिस्थयोश्चेत्युक्तत्वाद्वरामस्यौवादेशः । सेनायां निवुक्तः सैनिक इत्यादि ॥ ६६६॥

बाल ० — आगा। तत्र नियुक्त इत्यर्थे आगार इत्यन्ते यस्य तस्माच छः दात् ठरामः स्यात् । देवागारे नियुक्तः देवागारिक इति । एवं यज्ञागारिक इत्यादि ।। ६७० ॥

६६०. शक्टातु केशवणः ।

६७१. अदेश कालयोरधीते । ठराभः इमशानेऽधीते श्माशानिकः। एवं चातुष्पथिकः तथा चातुर्दशिकः

६७२. कठिनान्त-प्रस्ताव संस्थानेषु व्यवहरति। वंशकितने व्यवहरति वांशकितिकः । एवं प्रास्ताविकः सांस्थानिकः । ६७३, निकटे वसति । हरामः अञ्चलका

नैकटिकः।

६७४. आवसथात् केशव ठः। आवसथिकः। निवृत्तो माधव ठः।

६७४. प्राग् हिताद् यरामः । 🗥 तस्मै हितमित्यतः प्रागर्थे यरामो वाच्यः।

अमृता०—६७१. अदेशेति । अदेशे अधीतः, अदेशे अधीत इत्यर्थद्वये नाम्नो माधवठः स्यात् । इमशान चतुष्पथयोः पाठायोग्य स्थानत्वात् तथा चतुर्दश्यष्टभ्योः पाठः निषिद्धत्वाददेश-कालत्वं बोध्यम् ।

अमृता०—६७२. कठिनान्तेति । कठिनान्त-प्रस्ताव-संस्थानेषु व्यवहरतीत्यथे कठिनान्तादि शब्देभ्यो साधव ठो भवति।

अमृता॰—६७३. निकट इति । निकटे वसतीत्यथे निकटात् माधवठः स्यात् । अमृता०—६७४. आवसथादिति । आवसथे गृहे वसतीत्यर्थे आवसथ शब्दात् केशवठः स्यात् । केशवत्वादीप् आवसिथकी । समाप्तोऽयमधिकारो माधव ठस्य ।

अमृता॰—६७४. प्रागिति । प्रत्ययाधिकार एषः । स्वयमेव विवृतः सूत्रार्थः ।

बाल०-अदे। अदेशकालयोरधीते इत्यर्थे अदेशवाचकादकालवाचकाच्च नाम्नो माधवठो भवति । श्माशानिकादिद्वयमदेशोदाहरणं, चातुर्दशिकादिद्वयन्त्वकालोदाहरणं ।

बाल॰ — कठि । कठिनान्तप्रस्तावसंस्थानेषु व्यवहरतीत्यर्थे कठिनान्तादेमधिवठः

बाल०—निक । निकटे वसतीत्यर्थे निकटशब्दान्माधवठो भवति ॥ ६७३ ॥ बाल०-आव। आवसये वसतीत्यर्थे आवसयशब्दात् केशवठः स्यात्। केशवस्य टित्त्वादावसिथकीतिच स्यात् समासे पुम्बच्च । माधवठं निवर्त्तयित निवृत्त इति ॥६७४॥ बाल० - प्राग् । पारिमाषिकोऽयं । स्वयमेव विवृणोति तस्मै हीति ॥ ६७४ ॥

६७६. तद्वहति । यदानः त्रभुरयम् ।

६७७. रथान्त-युग-प्रासङ्गे भ्यः । विकास विकास कि एक १९३३ द्दौ रथौ बहति तद्धितार्थे त्रिरामी, द्विरथ्यः युग्यः प्रासङ्गचः ।

६७८. धुरी यराम-माधव हो। वहना हो है है धुर्यो धीरेयः।

६७६. सर्वधुरीणोत्तरधुरीणो साधु, एकधुर, एकधुरीणश्च।

अमृता०—६७६. तदिति । अर्थाधिकारोऽयम् । तद्वहतीत्यर्थे नाम्नो यरामः स्यात् । अमृता - ६७७. रथान्तेति । तद् वहतीत्यर्थे रथोऽन्तो यस्य तस्मात् तथा युग-प्रसङ्गाभ्याञ्च यरामः स्यात्। रथान्तं इति तद्गुणसंविज्ञान पीताम्बरत्वात् केवलरथ-शब्दादिप यरामो भवति । रथं वहति रथ्यो घोटकः । वत्सानां दमनार्थं यद् दारुस्कन्धे बध्यते स प्रासङ्ग उच्यते । विकास विकास विकास

अमृता०—६७८. धुर इति । तद्वहतीत्यर्थे धुर् शब्दाद् यराम-माधव ढी भवतः । धूरं भारं वहतीति धुर्यं इति द्वयम्।

अमृता० - ६७ई. सर्वेति । तद् वहतीत्यर्थे सर्वधुरोत्तरधुरयीः खरामेण सर्वधुरी-णोत्तरधुरीणो साधू भवतः। सर्वा चासोधूश्चेति विग्रहे अनक्षस्य धुर इति समासान्तो-ऽरामः, तत आप् सर्वधुरा। एकेति—तद्वसतीत्यर्थे एकधुरायाः खरामेणं एकधुरः एकधुरी-णश्च साधू भवतः । एकधुरं वहतीत्यर्थे खप्रत्ययः एकधुरीणः, पक्षे निपात सामर्थ्यात् तस्य महाहरश्च । तत्र बहतीत्यर्थस्य प्रधान्याद् गोरीप अप इत्यादिना वामनः एकधुरः ।

बाल० - तद्व । तद्वहतीत्यर्थे यत्तच्छब्दिनिर्देष्ट् तस्माच्छब्दाद्यरामः स्यात् । तदर्थे प्रत्ययश्वाधिकरोति प्रभूरिति ॥ ६७६ ॥

बाल०-रथा। तद्वहतीत्यर्थे रथ इत्यन्तो यस्य तस्मात् युगप्रासङ्गाभ्याश्व यरामो भवति । प्रयोगसिद्धचर्यं वाक्येनैव समासप्रकारं दश्यति द्वाविति । रथान्तेत्यस्य तद्गुण-सम्बिज्ञानपीताम्बरनिष्पञ्चत्वात् केवल्रथशब्दादपि प्रत्ययस्तेन रथं वहतीति रथ्य इत्यपि। वत्सानां दमनार्थं यत् दारु स्कन्धे दीयते तत् प्रासङ्गः ॥ ६७७ ॥

बाल० — धुरो । तद्वहतीत्यर्थे धुर इत्यस्माद्यराममाधवटो भवतः । धुरं भारं वहति भूयं इत्यादिद्वयं ॥ ६७८ ॥

बाल० - सर्व । तद्वहतीत्यर्थे खेन सह सर्वधुरोत्तरधुरयोः सर्वधुरीणाविति द्वी साधू भवतः । सर्वो चासो धूक्चेति श्यामरामसमासः । अनक्षस्य धुर इत्यनेन समासान्ताराम-प्रत्ययस्तत आप् सर्वधुरा । एवमुत्तरधुरा । अन्यतश्चेत्येके तेन दक्षिणधुरीण इत्यादिन्।

६८०. शकटात् केशवणः । शाकटः द्वेशकटः ।

६८१. हल-सीराभ्यां माधवठः । हालिकः द्वेहलिकः ।

६८२. जन्या जामातु वयस्येषु जनीं वधूं वहन्तीत्यर्थे । साधवः । तद् वहतीति निवृत्तम् ।

६८३. तद्विध्यति न चेद्धनुषा, पादस्य पद्यः । उक्तविध्यति उख्यः । एवं पद्यः । नेह-देत्यं विध्यति धनुषा ।

अमृता॰—६८०. शकटादिति स्फुटम् । द्वैशकट इति तद्धितार्थे त्रिरामी । अमृता॰—६८१. हलेति । तद्वहतीत्यर्थे हलसीराभ्यां माधव ठरामः स्यात् यरा-मापवादः । सीरा लाङ्गलपद्धतिः, इहतु लक्षणया सीरा लाङ्गल उच्यते—सैरिकः ।

अमृता॰—६८२. जन्या इति । जनीं वधूं वहन्तीत्यर्थे जामातु वयस्येषु वाच्येषु जनी शब्दात् खप्रत्ययेन जन्याः साधवो भवन्ति ।

अमृता०—६८३. तदिति । चेत् यदि धनुषा वेधनं न स्यात् तदा तद्विध्यतीत्यर्थं नाम्नो यरामः स्यात्, तिस्मश्च सित पादस्य पदादेशश्च भवति । तदिति कर्म पदम् । उरव्य इति—उद्वयस्य गोविन्द गोविन्दः । एवं पद्यः कण्टकः । नेहेति प्रत्ययाविषयत्वाद् वाक्यमात्रमिति भावः ।

एक । तद्वहतीत्यर्थे खेन सह पूर्ववदेक धुराया एकधुरः एकधुरीणश्चेति द्वौ साधू भवतः । एकधुर इत्यत्र निपातनात् खप्रत्ययं विधाय तस्य हरेच कृते वहत्यर्थस्य प्राधान्यात् गोरीप आप इत्यनेनापश्च वामन इति ॥ ६७६॥

बाल०—शक । तद्वहतीत्यथे शकटशब्दात् केशवणः स्यात् । द्वौ शकटौ वहतीति तद्विताथे त्रिरामी द्वैशकट इति ।। ६८० ।।

बाल॰ — हल । तद्वहतीत्यर्थे हलसीराभ्यां माधवठः स्यात् । सीरा लाङ्गल पद्धतिस्तां वहति सैरिक इति ॥ ६८१॥

बाल० — जन्या । जनीं वधूं वहन्तीत्यथे जामातुर्वयस्येषु जामातुस्तुल्यवयस्केषु वाच्येषु जनीत्यस्या यप्रत्ययने साकं जन्या साधवो भवन्ति । तद्वहत्यर्थं समापयति । तद्वहित ॥ ६५२ ॥

बाल०—तद्वि । तद्विध्यतीत्यर्थे चेद्यदि धनुषा वेधनं न स्यात्तदा तच्छव्द निर्देशान्नामनो यरामो भवति । पाद । तद्विध्यति न चेद्वनुषेत्यर्थे पादस्य सम्बन्धे सरामस्तस्य पदादेशश्च । न चेद्वनुषेत्यनेन करणं विनैव यदि स्वयं विध्यतीति सूचितं ॥ एविमिति पादौ विध्यति पद्यः कण्टकः । नेहेति धनुः करणनिषेधात् ॥ ६५३॥ ६८४. धनं गणं वा लब्धा । प्राप्त विकास कि विकास

६८४. अन्नाण्णरामः । (निकार्य)

इद्दः वशं गतः । (लद्यार्थः १)

६८७. पदमस्मिन् हश्यम् । पद्यः साधुः । पद्यं स्थलं, पद्या भूमिः ।

६८८. मूलमेषां सुखोत्पाटचम् । त्या विकथ्या भाष्, स्वानिकार प्राप्त प्राप्ता मुल्या मुद्गादयः।

अमृता॰—६८४. धनमिति । धनं लब्धा इत्यर्थे गणं लब्धेत्यर्थे च धन-गणाम्यां यरामः स्यात् । लब्धेति तृलन्ते सति कृद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता नतु द्वितीया, अत उप-पत्तिमाह—लब्धेति तृनन्तमिति । तेन तद्योगे अच्युताभविष्णुनिष्ठेत्यादिना षष्ठी निषेधात् द्वितीयैव कर्मणि विहितेति धनं गणमिति कर्मपदं मन्तव्यमित्यर्थः ।

अमृता०—६८५. अन्नादिति । तल्लब्धेत्यर्थे अन्न शब्दात् णरामः स्यान्न तु यरामः । अमृता०—६८६. वशमिति । वशंगत इत्यर्थे वश शब्दात् यरामः स्यात् । वशमधीनमित्यर्थः ।

अमृता॰—६८७. पदमिति । पदमिसन् दृश्यमित्यथे यरामेण सह पदस्य पद्य इति साधुः स्यात् । पदं दृश्यं द्रष्टुं शक्यं (दर्शन योग्यं) इत्यर्थे पद्यं स्थलमिति । अनेन कर्दम-स्यावस्थाविशेष उच्यते—नातिद्रवो नातिशुष्क इति ।

अमृता०--६८८ मूलमिति । एषां मूलं सुखोत्पाठचिमत्यर्थं मूलशब्दाद् यरामः

बाल०—धनं । धनं गणं वा लब्धेत्यर्थे धनगणाभ्यां यरामः स्यात् । लब्धेति बालकल्केस्तान्तिमित्याशङ्कानिराशार्थमाह लब्धेति । डुलभष् प्राप्ताविति लभधातोस्त-च्छीलादौ तृन् इत्यतः अच्युताभविष्णुनिष्ठाखलार्थेत्यनेन धनं गणिमत्यनयोर्ने षष्ठीति ॥६६४

बाल०-अन्ना । तल्लब्धेऽर्थोऽन्नाण्णरामः स्यात् ॥ ६८५ ॥

बाल० — वशं । वशं गत इत्यर्थे वशशब्दाद्यरामः स्यात् । वशमायत्तत्वं गतः प्राप्तः वश्य इति ।। ६८६ ।।

बाल०—पद। पदमस्मिन् दृश्यमित्यर्थे यरामेण साकं पदस्य पद्यः साधुः स्यात् । पद्यं स्थलमिति । अस्मिन् पादचिह्नं दृश्यं द्रष्टुं शक्यं दर्शनयोग्यमित्यर्थः । एतेन कर्दमस्यावस्थोच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥ ६८७॥

ा ११% तद्धितप्रकरणम् ।

1871

६८६. धेनुष्या गौ महिषी वा या दुग्धबन्धके स्थिता । । १२३

६६०. गार्हपत्योऽग्निभेदे, नाव्यं। नौसार्ये जले, वयस्यो वयसा तुल्ये, धर्म्यो धर्मप्राप्ये, विष्यो विषेण बध्ये, मूल्यं मूलेना -भिभाव्ये मूलेन समे च, सीत्यं सीत्या सम्मिते, तुल्यं तुलया सम्मिते, रथ-सीता-हलेभ्यो यविधी तदन्तविधिः ।

स्यात् । मूल्या मुद्गादय इति—मूलोत्पाटनं विना ग्रहीतुमशक्याः, मध्यतो लूयमानेषु तेषु यदवस्थायां काशस्था अपि भुद्गाः प्रतेयुः तामवस्थां प्राप्ताः सुष्ठु पक्ष्वाः सन्तः शुष्का इति भावः ।

अमृता॰—६८दै. धेनुष्येति । दग्धबन्धके ऋणणीधनाय दुग्धपरिवर्त्तनेनोत्तमाणिय दत्तायां गवि महिष्यां वा वाच्यायां यप्रत्ययेन युगागमेन च सह धेनुष्या इति निपात्यते ।

अमृता०—६६०. गाहेंति । अग्नि भेदे वाच्ये नृसिह यरामेण सह गृहपित शब्दस्य गाहित्यः साधुः स्यात् । नाव्यमिति—नावातार्यं तरणयोग्यं यज्जलं तस्मिन् वाच्ये नौ- शंब्दस्य यरामेण नाव्यमिति साधुं स्यात् । वयस्य इति—वयसा तुल्ये समाने वाच्ये यरामेण सम वयस् शब्दस्य वयस्य इति साधु स्यात् । धर्मिति—धर्मेण प्राप्ये पदाये वाच्ये यरामेण सक धर्मस्य धर्मः साधुं भवति । विष्यं इति— विशेण बध्ये वाच्ये यरामेण विषस्य विष्यः साधु स्यात् । मूल्यमिति—मूलेनाभिभव्ये पराभव्ये वाच्ये तथां मूलेन तुल्ये च वाच्ये यरामेण साकं मूलस्य मूल्यं साधु स्यात् । सीत्यमिति—सीत्या लाङ्गलपद्धत्या सम्मिते मिलितेऽर्थे यरामेण सह सीताशब्दस्य सीत्यं साधु स्यात् । सीत्यं क्षेत्रमित्यर्थः । तुल्यमिति—तुल्या सम्मिते सहशेऽर्थे यरामेण तुल्यशब्दस्य तुल्यं साधु स्यात् । द्येति—रथ सीता हलेस्यो यप्रत्ययप्रसङ्गे तदन्तविधिरिष्यते । तेन द्विरथ्यः एव सीत्यः त्रिहल्यः इत्यादयश्च सिध्यन्तीति तात्पर्यम् ।

बालक मूल । एषा मूल हुलेनीत्पाट्यमित्यर्थी मूलशब्दाद्यरामः स्यात् । फलाद्यर्थं येयां दात्रादिना गात्रं छेदनयोग्यं न भवति । मूल्या इत्यनेन ते मुद्गादयोऽत्रोच्यन्ते । तत्त्मे चेति वक्तव्यं । तत्तुल्येच वाच्ये मूलशब्दाद्यरामः स्यादित्यर्थः । यथा मूल्यः पट इति । यावता हिरण्यादिना पटादेरुत्पत्तिभवति, तदेवात्र मूल्यं यावल्लग्नं तावदेव लभत् इत्यर्थः ॥ ६८८ ॥

बाल०—धेनु । मण्डुकंत्युतन्य।येनात्र साधुरित्यनुवर्त्तते । दुग्धार्थं बन्धके बन्धने या गौमीहिष्ठी का क्रियता तस्यां व्याच्यायां प्ररामेण यरामागमेनच सह धेनुशब्दस्य धेनुष्या साधुः स्यात् । धेनुः स्यान्नवसूतिकेत्यमरोक्तत्वात् धेनुशब्दस्य सामान्यष्रवृत्त्या धेनुष्यैत्यस्य दुग्धार्थंबन्धनस्था-गौमीहिषीच वाच्येति नायुक्तम् ॥ ६८६५॥

बाल० - गार्ह । तस्यायिमत्यर्थेऽिक्सभेदे चाच्ये नृसिहयरामेण सार्द्धं गृहपतेः गार्हपत्यः साधु स्यात् । नाव्यं । नावा तार्यं नौतार्यं तिस्मन्नौतार्ये नावा तरणोपयुक्ते

६६१. धर्मपश्यर्थन्यायेभ्योऽनेपेते । स्ट्रांगः । द्वारा १००० इ. १८३

६६२. छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । एक अप्रक एका विकास अविव

६६३. उरसः केशवणश्च । ति निर्मित्र । क्लाम ११ ।

औरसः उरस्यः। । । १६२३ अर्जुह हेवू । असी विस्तान

अमृता०—६६१. धर्मेति । अनपेते अम्रष्टे प्रेमेपिथ अर्थ न्याय इत्येतेम्यो यरामः स्यात् । निर्देशसामध्यदिव वाक्ये एतेम्यः पश्चमी । धर्मादनपेतमभ्रष्टे धर्म्यं, धर्मे स्थितमित्यर्थः । एवं पथः अनपेत पथ्यं, अर्थादनपेतं अर्थं, न्यायादनपेतं न्याय्यमिति ।

अमृतार — ६६२. छन्दसेति । छन्दसानिमितमिरयर्थे छन्दः शब्दात् यरामः स्यात् । इच्छापय्ययिक्चछन्दः शब्द इहं गृह्यत इति काशिका । तस्र निमित्मुत्पादितमित्यर्थः ।

अमृताः — ६ दे ३. उरसइति । तेन निर्मितमित्यर्थे उरस् शब्दात् केशवणो यरामश्च भवति । उरसा निर्मित इति औरस इति दौ ।

जले बाच्ये यरामेण सह नीशब्दस्य नाव्यं साधु स्यात्। अर्थेऽस्मिन् यप्रत्यय एव निवातफलं। औद्ध्यस्यावाबावित्यनेनावादेशस्तु सिध्यत्येव। वय। वयसा तुल्ये सुहृदि वाच्ये यरामेण सार्द्धं वयःशब्दस्य वयस्यः साधुः स्यात् धम्यों। धर्मेण प्राप्ये लम्ये पदार्थे वाच्ये यरामेण सह धर्मस्य धम्यः साधुः स्यात्। विष्यो। विष्यो। विष्यो वाच्ये यरामेण सह विषस्य विष्यः साधु स्यात्। सुल्यं। सूलेनाभिभाव्ये पराभवे तथा मूलेन समे तुल्येच वाच्ये यरामेण सार्क मूलशब्दस्य मूल्यं साधु स्यात्। सीत्यं। सीताया सम्मिते सङ्गतेऽर्थे यरामेण सह सीतायाः सीत्यं साधु स्यात्। सीता लाङ्गलपद्धतिः। सीत्यं। क्षेमं। तुल्यं। जुलया सम्मिते परिमिते वाच्ये यप्रत्ययेन सार्कं तुलाशब्दस्य तुल्यं साधु स्यात्। रथ। तेन सम्मितेऽर्थे रथसीताहलेम्यो यविधौ विषये तदन्तविधिरिष्यत इत्यर्थः। तदन्तेम्यः समासान्तेम्यः विधिविधानमिति समासवाक्यं। द्वाम्यां रथाभ्यां सम्मितो द्विरथ्य इति। एवमेकसीत्यः त्रिहल्य इति।। ६६०॥

बालः — धर्म । धर्मपथ्यर्थन्यायेभ्योऽनपेतेऽर्थो यरामो भवति । धर्मादनपेतं धर्म्य तस्मादभ्रष्टमित्यर्थः । ग्रामादनागतमित्यादौ यथा ग्रामादेरपादानावागमनिषेधेऽपि पञ्चमी । भवति तथेहापि । एवं पथोऽनपेतं पथ्यं न्यायादनपेतं न्याय्यमिति ॥ ६६१ ॥

बाल - छन्द । छन्दसा निमितमित्यर्थी छन्दशब्दस्य यरामेण सह छन्दस्य साधु

स्यात् । इच्छापयीयश्कन्दशब्द इह गृह्यत इति जयादित्यः ॥ ६५२ ॥

बाल० - उर । तेन निर्मितेऽथे उरस इत्यस्मात् नेशवणः पक्षे यरामश्च । उरसा निर्मितः औरसं इत्यादिद्वयं । पुरुषोत्तममतेनैव वाच्यं द्रव्यन्नाह पुत्रे त्विति । अयं हृद्य इति वशोकरणायान्येसां बान्धवैः सह मन्त्रणे वशीकाराय शास्त्रोक्तमन्त्रविशेषेच वत्तत इत्यपि पुरुषोत्तममतं । अत्र पुत्र एव वाच्यः सर्वैर्मन्तव्य इति जयादित्यश्च ॥ ६५३ ॥

वि

H U

टिः

1853

६६४. हृदयात् प्रिये । धर्मि । इति ।

हृदयः । पुत्रे त्विभधानिमिति पुरुषोत्तमः । वशीकरणमन्त्रे चायम् । ६६४. मत्यो मतस्य करणे, जन्यो जनस्य जल्पे, हल्यो हलस्य कर्षे । ६६६. तत्र साधुः ।

लायुक्त सामन्यो विप्रः । एवं ब्रह्मण्यः सभ्यः ।

६६७. प्रतिजनादे नृ सिंह खः । प्रातिजनीनः सांयुगीनः । अप्य

अमृता॰—६६४. हृदयादिति । प्रिये वाच्ये हृदयात् यरामः स्यात् । हृदयस्यप्रियः हृदयो देशः, हृद्यं वृन्दावनिमिति । हृद्य शब्दस्य वाच्यसाधारणत्वेऽपि किन्धिद् वैशिष्टचमाह्र प्राचीनमतोट्टन्कृतेन—पुत्रेत्विमिधानिमिति । पुत्रेऽर्थेत्वयं भवतीति तन्मतम् । वशींकरण । मन्त्रे चायं हृदयशब्दो वर्त्तत इत्यर्थः ।

अमृता०— ६ दे थे. मत्य इति । मतस्य ज्ञानस्य करणे साधने वाच्ये यरामेण सह मतस्य मत्यः साधुः स्यात् । जनस्य जल्पे कथने वाच्ये यरामेण सह जनस्य जन्यः साधुः स्यात् । तथा हलस्य कर्षे कर्षणे वाच्ये यरामेण सह हलस्य हल्य इति साधुभविति। सर्वत्रार्थनियमो निपात फलं ज्ञेयः ।

अमृता॰—६८६. तत्रेति । तत्र साधुरित्यथे सप्तम्यन्तान्नाम्नो यरामः स्यात् । सामिन वेदेविशेषे साधुः कुशल इति सामन्यः । एवं त्रह्मणि वेद सामान्ये साधुः त्रह्मण्यः, समायां साधुः सम्यः ।

अमृता॰—६६७. प्रतीति । तत्र साधुरित्यथे प्रतिजनादेरुत्तरे नृसिह खः स्यात् । जनं जनं प्रति प्रतिजनमित्यव्ययीभावः, तत्र साधुः प्रातिजनीनः । एवं संयुगे संग्रामे साधुः

बाल० — हद । हृदयशब्दात्तस्य प्रिये वाच्ये यरामो भवति । हृदयस्य प्रिय: हृद्य इति । हृदयस्यहृत्लेखनासयोर्याणोश्चेत्यनेनात्र हृदयस्य हृदादेशः ॥ ६६४ ॥

बाल० — मत्यो । क्रियतेऽनेनेति टनः करणाधिकरणयोरिति टनः । मतस्य ज्ञानस्य करणं साधनं तिस्मिन् वाच्ये यरामेण सह मतस्य मत्यः साधुर्भवति । जन्यो । जनस्य जल्पेऽथे यरामेण साकं जनशब्दस्य जन्य इति साधुः स्यात् जनस्य जनने इत्येके । हल्यो । हलस्य कर्षे कर्षेण वाच्ये हलशब्दस्य यरामेण साकं हल्यः साधुः स्यात् ॥ ६ ५ ॥

बाल०—तत्र । तत्र साधुरित्यर्थं तच्छब्दिनिर्देशान्नाम्नो यरामः स्यात् । साधुः प्रवीणो योगसमर्थो वा सामवेदस्तिस्मन् साधुः सामान्य इति । ब्रह्म वेदैकदेशस्तिस्मन् साधुः ब्रह्मण्य इति । अनो येतु भावकर्मणोरेवेति नियमात् । नान्तस्य नत्वनीपोरित्यनेनात्र द्वये नरामस्य हरो न स्यात् । सभा परिषत् तस्यां साधुः सम्य इति ॥ ६८६ ॥

६६६. भक्ताणाः । नतने मधुः । विद्यासम् : विकास १०० भक्तास्तण्डुलाः ।

६६६. परिषदो ण्य-केशवणी । तत्र रुप्युः क्रम क्रिक्स ५०० पारिषदः ।

७००. कथादे मधिव ठः। हा स्थाने मधि लाहा हुः

काथिकः वैकथिकः वात्तिकः। एवं गौडिकः सांग्रामिकः।

७० १. पथ्यतिथि-वसति-स्वपतिभ्यो माधवढः । स्वर्धि

सांयुगीन: । प्रतिजन संयुग इदंयुग समयुग परयुग परकुल अमुख्यकुल सर्वजन विश्वजन पञ्जजन महाजनिति प्रतिजनादि गंण ।

अमृता॰ —६६: भक्तादिति । तत्र साधुरित्यर्थं भक्तशब्दात् णरामः स्यात् । भक्ते भोजने साधुरिति भाक्तस्तण्डुलः ।

अमृता०—६६६. परीति । तत्र साधुरित्यर्थं परिषत् शब्दात् वय केश्ववणी भवता । परिषदि पार्श्वदे (पार्षदे) साधुः पारिषद्य इति द्वयम् । केगवत्वात् पारिषदी ।

अमृता०—७००. कथादेकिति । उक्ताथे कथादेक्तरे माधव ठः स्यात् । कथायां साधः काथिको वक्ता । विकथा कुत्सितकथा, तत्र साधुवैकथिकः । वृत्तौ साधः वात्तिक इत्यादि । कथा विकथा वृत्ति वितण्डा जनवाद कुष्टवाद संग्रह गुणगण आयुवदगुडं संग्राम कुल्माष सत्तु अपूप इक्षु मांसौदन वेणु संघात संकाम प्रवास संवाह उपवास इति कथादिः ।

अमृता०-७०१. पथीति । तत्र साधुरित्यथे पथि अतिथि वसति स्वपतीत्येते भ्यो माखव ढः स्यात् । पथि साधु पाथेयं । एवमातिथेयं वासतेयं स्वापतेयमिति ।

बाल०—प्रति । तत्र साधुरित्यर्थे प्रतिजनादेश्तरो नृसिह्खः स्यात् । जनं प्रति प्रतिजनिम्त्यब्ययोभावसिद्धं, तत्र साधुः प्रातिजनीन इति । तथा संयुगं युद्धं तस्मिन् साधुः सांयुगीन इत्यादि । प्रतिजन संयुग इदंयुग सत्ययुग परयुग परकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन पञ्चजन महाजनेति प्रतिजनादि रेकादस । अदस आय न कुलिकादिष्विति निषेधादमुष्येत्यस्य षष्ठ्या महाहरो न स्यात् ॥ ६६७ ॥

बाल०—भक्ता। तत्र साधुरित्यर्थे भक्तशब्दात् णरामः स्यात् ।। ६६८ ॥ बाल०—परि । तत्र साधुरित्यर्थे परिषच्छव्दाण्ण्यकेशवणी भवतः ॥ ६६८ ॥ बाल०—कथा। तत्र साधुरित्यर्थे कथादेश्तरो माधवठो भवति । कथायां साधुः काथिक इत्यादि । कथा विकत्था वृत्ति गुड संग्राम विकथा निसुधा वितण्डा कृष्णविद जनवाद संग्रह गुणगण आयुर्वेद कुल्माण शक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु बोध सङ्घात भवास निवास उनवासेति चनुर्विगतिः कथादिः ॥ ७०० ॥ ७०२. सतीर्थः समानगुरौ समानदर्शने च, समानोदर्थसोदयौ समानमातृके। यह वर्षे १ सांध्रु विषात्री समानामा

७०३. सगर्भादी भवः। सगक्यं सयुध्यं अग्रचम् ।

१ हिंहह: परिवास ध्या-केशाववते । अमृता०—७०२. सतीर्थ इति । समान एको गुरुर्यस्य स समानगुरुः, समान दर्शनं न्यायवेदान्तादि , यस्युः, स समान दर्शनः; तत्र तत्र वाच्ये सतीर्थ इति यत्रत्ययेन साधुः स्यात् । समाना माता यस्य स समातृकः, तस्मिन्नश्रें यप्रत्ययेन समानोदयंसोदयौ साध्य भवतः । समानस्य सो निपात फलम्। सतीर्थः समानोपाध्यायः शिष्यः, समानदर्शनाध्यायी शिष्यश्चेत्यर्थः । सोदर्यः समानोदर्यश्च सहोदरभ्रातेत्यर्थः ।

अमृता०—७०३. सगर्भादाविति । सगर्भादौ भव इत्यर्थे सगर्भादेरुत्तरे यरामः स्यात्। समानो गभ्यं इति वाक्ये विभाषा रूपगोत्रेत्यादिना समानस्य सादेश:-सगर्मः, तत्रमव इत्यथें यरामः, —सगर्म्यं। यूथेन सह वर्त्तमानः सयूथः तत्रभवं सयूथ्यं, अग्रे भव

बाल०—पथ्य। तत्र साधुरित्यर्थे पथ्यतिथिवसित्स्वपितम्यो माधवढः स्यात्। पथि साधु पाथेयमिति । एवमातिथेयं वासतेयं स्वापतेयं । स्वापतेयमिति धनस्याख्यानं हि

बाल०—सती । समानो गुरुर्यस्य समानगुरुस्तिसम् समानं दर्शनं मीमांसादि यस्य स समानदर्शनस्तिस्मन् । समाने तीर्थे एकस्मिन् गुरी साधु रित्यर्थे समानगुरी समानदर्शनेच शिष्ये वाच्ये समानतीर्थस्य यरामेण सह सतीर्थ्यः साधुर्भवति । अस्मिन् वाच्ये यप्रत्ययः समानस्य सादेशश्च निपातफलं। समानतीर्थातत्र वासिनीति जुमरसूत्रं। एतदर्थस्त्वस्माकः भ्रन्थकृतां नाभीष्टः । सतीर्थः समानगुरुकुलवासिनीत्यनेन सिद्धसतीर्थेन सह सतीर्थ्य इत्यस्यार्थभेदात् । समा । समाना माता यस्य स समानमातृकस्तिस्मन् । समानोदरे साधुरित्यर्थे समानमातृके शिशौ वाच्ये यरामेण सार्द्धं समानोदरस्य समानोदर्थ— सोदयाविति द्वी साधू भवतः। यप्रत्ययेनीदर्ये सिद्धे, विभाषा रूपगोत्रेत्यत्रोदर्यशब्दस्य

ग्रहणात् समानस्य वैकल्पिकः सादेशः । तत्र शयितिर समानोदर्यसोदर्यावित्यन्ये ॥ ७०२॥ बाल० — सग । सगर्भादी भव इत्यर्थे सगर्भादिर्यरामः स्यात् । समानो गर्भं इति वाक्ये विभाषा रूपगोत्रेत्यत्र गर्भस्य ग्रहणात् तस्मिन् परे समानस्य सादेशः सगर्भ इति ततस्तत्र भव इति यरामः सगभ्यमिति । यूथेन सह वर्त्तमानः सयूथ इत्यत्रतु पीताम्बरे सह शब्दस्य यूथे परे समावस्ततस्तत्र भव इति यरामः सयूथ्यमिति । कमदीश्वरेणतु सयूथसगर्भाभ्यां सहचायंनुजयोरिति सूत्रं विद्याय सयूथ्यः सगभ्यं इत्युदाहृत्य छान्दसिमदन मित्युक्तं। तट्टीकाकृताच समानो यूथ इति वाक्ये समानस्यात्र सविधानं छान्दसमित्यत आह छान्द्रसमिदमित्युक्त्वा कथं तिह भाषायामेतल्लक्षणं कृतिमिति पूर्वपक्षीकृत्य वत्रिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते इति भावः इति समाधानामपि कृतमिति ज्ञेयं। अग्रे भवः अग्रचमिति स्पष्टम् ॥ ७०३ ॥

७०४. अग्रीयाग्रियौ साध् । अत्राप्ति । ७०५. दूताद् भाग-कर्मणोः । यरमः

७०६. अस्त्यर्थे मधु-माधवादय श्चैत्रादिषु । यहामः

साधवः । मध्बस्त्यत्र मधु श्चेत्रः, माधवो वैशाखः । नभांसि मेधाः सन्त्यत्र नभाः श्रावणः, नभस्यो भाद्रः । एवं सहा मार्गः, सहस्य पौषः, तपो माघः, तपस्यः फाल्गुनः।

७०७. इष प्रभृतयो मासि संज्ञाशब्दाः।

इषः ऊर्जः शुचिः शुकः ।

अमृता०—७०४. अग्रीयेति । तत्र भव इत्यर्थे छ घरामाम्यां सह अग्रशब्दस्य

अग्रीयाग्रियौ साधू भवतः।

अमृता०-७०५. दूतादिति । भाग कर्मणो र्वाच्ययोः दूतशब्दात् यरामः स्यात् । दूतस्यं भागोऽशः कर्मवा दूत्यम् । सूत्रत्रितयं छन्दोऽधिकारे पठितमपि क्वचिच्छान्दसा अपि भाषया उच प्रयुज्यन्त इत्युक्ते रस्मद्ग्रन्थकृतापि धृतम्।

अमृता०—७०६. अस्त्यर्थं इति । अस्तीत्यर्थे चैत्रादि मासेषु वाच्येषु केशवणप्रभृ-तिप्रत्ययेन सह मधु प्रभृतीनां मधुमाधवादयः साधवो भवन्ति । मधुश्चैत्र इत्यत्र केशव णस्य हरो निपातफलम् । माधव इत्यत्र यरामापवादः केशव णौ निपातफलम् । नभा इत्यादौ यरामहरो निपात फलम् । नमस्य इत्यादौ तु प्रयुक्त एव यरामः । सहांसि बलानि सन्त्यत्र सहाः।

अमृता०-७०७. इषेति । अस्तये मासि वाच्ये इष प्रभृतयः संज्ञाशब्दाः निपा-इट् सूर्योऽस्त्यत्र इषः आश्वनः । उक् सूर्यः स अस्त्यस्मिन् ऊर्ज्ञः कार्त्तिकः । शुगस्त्यत्र शुचि: आषण्ढः । शुग्वास्त्यत्र शुक्रः ज्येष्ठः ।

बाल० - अग्री। तत्र भव इत्यर्थे छघरामाभ्यां साकमग्रशब्दस्याग्रीयाग्रियाविति द्वीच साध्र भवत: ।। ७०४ ॥

बाल०-दूता । भावकर्मणोर्वाच्ययोर्द् ताद्यरामो भवति । दूतस्य भावः कर्म वा

द्रत्यमिति ॥ ७०५ ॥

बाल०-अस्त्य । अस्त्यर्थे चैत्रादिषु मासेषु वाच्येषु केशवणादिना सह मध्वादीना मधुमाधवादयः प्रयोगाः साधवो भवन्ति । मधुरित्यत्रास्त्यर्थे केशवणहरो निपातफलं । माधव इत्यत्र केशवण एव निपातफलं । सहांसि बलानि सन्त्यत्र सहा इत्यादिद्वयं । तपांसि सन्त्यत्र तपा इत्यादिद्वयं। नम आदिभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण श्रावणादिष वाच्येषु यरामहर यरामाविति निपातफलम् ॥ ७०६ ॥

वा

तत

सह

सयू

मित

आह

क्वि

अग्रे

७०८. शिवताति प्रभृतयः शिवादिकरे।

आदिना यमतातिः विष्णुतातिः । षष्ठीकृष्णपुरुषेण साधवः । प्राग् हितादि निवृत्तम् ।

७०६. प्राक् क्रोताच्छरामः, उद्वयगवादिस्यो घरामः । क्रोतात प्राक् छो वाच्यः । उद्वयात् गवादेश्च पुनर्यराम इति ।

७१०. गवादी नाभेनंभञ्च, शुनः सङ्कर्षण स्तस्य त्रिविक्रमश्च वा, ऊधस ऊधनश्च । परात्राराष्ट्र

नाम्यथा प्रकृतिः काष्ठम् नश्यम्, शुने हितं शून्यं शुन्यम्, ऊधन्यम् ।

अमृता०—७०८ शिवेति । करोतीति करः । शिवादिकरेऽर्थे शिवताति प्रभृतयः साधवो भवन्ति । शिवस्यकरः कारीत्यर्थः, ताति प्रत्ययेन साधः आदि पदं विवृणोति— आदिनेति । यमस्य करः यमताति—रित्यादी । प्राग्धिताद् यराम इत्यधिकारः समाप्तः ।

अमृता॰—७०दै. प्रागिति प्रत्ययाधिकारः पुनरयम् । तेन क्रीत इत्यतः प्रागर्थेषु छरामः स्यात्, तत्र उद्वयान्ताद् गवादेश्तु घरामो भवति ।

अमृता०—७१०. गवादाविति । वक्ष्यमाणहितार्थे विशेषा उच्यन्ते एते । गवादी वर्त्तमानस्य नाभेः यरामः स्यात् नतु घरामः, तिस्मन् सित तस्य नमञ्चादेशो भवित । गवादी वर्त्तमानस्य शुनो यरामः, तत्र च तस्य सङ्कर्षणः स्यात्, तत्र च तस्य त्रिविकमो वा भवित । तथा गवादी वर्त्तमानस्य ऊधसो यरामः तत्र च तस्य ऊधनादेशो भवित । नाभ्यर्थेति—रथैकदेशो नाभि रुच्यते, तस्यै हितार्था प्रकृतिः (नतु विकृता) काष्ठिमिति यावत्—नभ्यम् । शुन्यं मांसम् । ऊधसे पशुस्तनायहितं ऊधन्यम् ।

बाल० — इष । अस्त्यर्थे मासि वाच्ये इष प्रभृतयः संज्ञाशब्दा निपात्यन्त इत्यर्थः । इषादिः सूर्यनामभेद इति । इषोऽस्त्यत्र इष इति केशवणहरो निपातफलं । एवमूर्जाद-यसत्रयः । इषादयश्चत्वारो यथासङ्घर्षः आश्विनकार्तिकाषाढज्यैष्ठेषु वर्तन्ते ।। ७०७ ॥

बाल०—शिव। शिवादीनां करे वाच्ये षष्ठीकृष्णपुरुषसमासेन शिवतातिप्रभृतयः शब्दा साधवो भवन्ति। शिवस्य कर इति तातिप्रत्ययेन करार्थतातिशब्देन वा सह शिवस्य समासानन्तरं अन्तरङ्गस्वादेरित्यनेन षष्ठचा महाहरे शिवतातिरिति। प्रभृतिशब्दास्या- द्यर्थत्वात् उदाहरणान्तराणि दर्शयति आदिनेति। यमस्य करो यमतातिः, विष्णोः करः विष्णुतातिरिति। एवं सोमताति-सूर्यतात्यादयो ज्ञेयाः। हितात् प्रागर्थान् समापयित प्राग्धितेति॥ ७०८॥

बाल०—प्राक् । स्वयं विवृणोति क्रीतादिति । क्रीतात् प्रागर्थेषु नाम्नश्करामो वाच्यः । उद्वयान्तात् गवादेश्च पुनर्यरामो वाच्य इत्यन्वयः । पारिभाषिकोऽयं विभु रिति गम्यं । गवादेः कार्यान्तरसाधनानि विधिसूत्राण्याह ग्वादावित्यादि ॥ ७०६ ॥

७११. हिवरपूपाद्यश्च गवादिषु वा । प्राप्त विश्व विश्व

७१२. कम्बल्यमूर्णाहलशते साधु। ७१३. तस्मै ख़ितम्।

अमृता॰—७११. हिविरिति । हिवः अपूपादयश्च गवादिषु वा वर्त्तन्ते । तती गवादित्वेन यराम स्तदभावपक्षे छरामो भवति एभ्य इत्यर्थः । हिविषे हितं हिविष्यमित्यादि द्वयम् । हिविरादौ आमिक्ष-पुरोडाशौ च वर्त्तेत इत्युदाहरति—आमिक्ष्यमित्यादि । तथा पृथुक अभ्यूष अर्गल मुसल सूप कटक कर्णक इष्टक स्थूण पाप अश्व पत्र इत्येते च अपूपादौ गण्यन्ते ।

अमृता०—७१२. कम्बल्यमिति । ऊर्णार्याः पलशते वाच्ये तस्मै हितार्थे यरामेण सह कम्बलस्त कम्बल्यमिति साध् भवति ।

अमृता०—७१३. तस्मायिति । अर्थाधिकारः । स्वयं विवृतिमाह—अत्रार्थं इति । कृष्णाय हितमिति छः—कृष्णीयं । विष्णवे हित्मिति विष्णव्यम्, उरामान्तत्वाद् यरामः, उद्वयस्य गोविन्दः । गव्यं महिष्यमिति गवादित्वाद् यरामः । नाम्ना तु क्वचिदिति तदन्त-

बाल०—गवा। गवादावित्यस्य त्रिष्वन्वयः। गवादौ वर्तमानस्य नाभेर्यरामस्तिस्मन् परे तस्य नभन्न स्यात्। गुनः। गवादौ वर्तमानस्य गुणो यरामस्तिस्मन् परे तस्य सङ्कर्षणाः स्यात्। पुनस्तस्य सङ्कर्षणस्य त्रिविकमो वा स्यात्। ऊत्र। गवादौ वर्तमानस्य ऊधसो यरामस्तिस्मन् परे तस्य ऊधनम्ब स्यात्। रथैकदेशो नाभिस्तस्यै हितार्था प्रकृतियत् काष्ठं तदेव नम्यं। एतदप्राष्यङ्गे एव, प्राण्यङ्गेतु नाभ्यं तैलिमिति। ऊधसे हितं ऊधन्यमिति॥ ७१०॥

बाल०—हिन । हिरिरपूर्पानादी येषां ते हिनिरपूर्पादयः । हिनिरादयोऽपूर्पादयश्च गवादिषु वा वर्तन्ते, तेन गवादित्वादेभ्यो यरामस्तदभावपक्षेतु छरामः स्यादिति भावः । हिनिषे हितं हिनिष्यमित्यादिद्वयं । हिनिरादित्वादामिक्षाये हितं आमिक्ष्यं आमिक्षीयं । दध्यत्र वाच्यपदं । पुरोडाशाय हितं पुरोडाश्यमित्यादिद्वयं । काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि दधीति । वाच्यपदं दुग्यं वा । अपूरादेरिति रूपं दश्यंत इति शेषः । अपूराय हितं अपूर्यमित्यादि । यथा तण्डुलादिद्वयमपुरादि । तथा । पृथुक अखुष अबोध किल्व कण्टक इक्षुन स्थुणा यूर्प प्रदीप दीर अश्वपदेत्येकादशापि ॥ ७११ ॥

बाल० — कम्ब। उर्णायाः पलशते वाच्ये तस्मै हितमित्यर्थे यरामेण सह कम्बलस्य कम्बल्यमिति साधु स्यात् : ऊर्णा पलशतादन्यत्र कम्बलीया ऊर्णा इति छ एव ॥ ७१२॥

स

शिष

सम

ग्रन्थ

इत्य

साध्

सोदः

ग्रहण

वाक्ये

ततस्ह

सह इ

सयूथः

मित्युव

आह

ववचिः

अग्रे भ

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । कृष्णीयं विष्णव्यं गव्यं महिष्यं इत्यादि । अतिगच्यादिच ।

७१४. शरीरावयवाद् यरामः । बन्त्यं कर्ण्यं । राजदन्त्यादि च ।

७१४. खल-यव-माष-तिल-वृष-रथ-ब्रह्मभ्यो यरामः।

खल्यम् ।

७१६. अजाविभ्यां थ्यः।

अजश्यं अविश्यम्।

विधिरिहत्विष्यत इत्याह—अतिगव्यादि चेति । गामतिकान्तः अतिगुः तस्मै हितं अति-गव्यं, एवमतिमहिष्यमित्यादि च ।

अमृता०—७१४. शरीरेति । तस्मै हित मित्यर्थं शरीरावयववाचिनो नाम्नो यरामः स्यात्, छरामस्यापवादः । दन्तेभ्यो हितं दन्त्यं दन्तकाष्ठम् । कर्णाभ्यां हितं कर्ण्यं शलाकादि । एवं पाद्यं नस्यं नाभ्यमित्यादीनि । दन्तानां राजा राजदन्तः; तस्मै हितं राजदन्त्यमित्यादि च तदन्तविधिना स्यादेवेत्यर्थः ।

अमृता॰—७१५. खलेति । तस्मै हितमित्यर्थे खलप्रभृति सप्तभ्यो यरामः स्यात् छरामापवादः । खलायहितं खल्यं । एवं यव्यं मास्यं तिल्यं वृष्यं रथ्यं ब्रह्मण्यम् । ब्रह्मण्य-मित्यत्र तु न संसारहरा, भावकर्मणोरेव तत्र तद् विधानात् ।

अमृता॰—७१६. अजेति । तस्मै हितमित्यर्थे अज शब्दात् अविशब्दाच्चथ्य प्रत्ययः स्यात् । अजाय हितं अजथ्यं, अवये हितं अविथम् ।

बाल०—तस्मै । विवरणमत्रेति । अत्रार्थे इत्यस्मात् परं नाम्न इति प्रयोक्तन्यं, विहित्तमित्यस्मात् परं प्रत्यय इतिच । कृष्णाया हितं कृष्णीयमित्यत्रौत्सिर्गिकष्ठः । विष्णवे हितं विष्णव्यमित्यत्रतु उद्वयेत्यनेन यः पश्चात् उद्वयस्य गोविन्द इति गोविन्दः, ओद्वयस्यान्वावावित्यव । गवे हितं गव्यं महिषाय हितं महिष्यमितिद्वयेतु गवादित्वात् यः इत्यादीत्यादिपदेन मृगाय हितं मृग्यमित्यादि यथायथमुद्धां । नाम्नातु क्वचिदिति ग्यायमङ्गीकृत्याह अतीति । गामितिकान्तः अतिगुस्तस्मै हितं अतिगन्यमित्यादिच ॥७१३॥

बाल०—शरी। तस्मै हितमित्यर्थे शरीरावयववाचकान्नाम्नो यरामः स्यात्। दन्तेभ्यो हितं दन्त्यं मार्जनद्रव्यादि। कर्णाभ्यां हितं कण्यं शलाकादि। एवं पाद्यं नाभ्यमित्यादि। दन्तानां राजा राजदन्तः, तस्मै हितं राजदन्त्य मित्यादिच पूर्वोक्तातिगव्यादिवत्।। ७१४।।

बाल० — खल । तस्मै हितमित्यर्थे खलादिम्यो यरामो भवति । खलाय हितं खल्यं । एवं यव्यं माघ्यं तिल्यं वृष्यं रथ्यं । ब्रह्मण्यमित्यत्रतु भावकर्मणोरेवेति नियमात् संसारहरो न स्यात् ॥ ७१४ ॥

७१७. विश्वजनात्मभोगोत्तरपदेभ्यः खरामः । जन्तर्यः विश्वजनीनः आत्मनीनः स्वभोगीनः मातृभोगीनः । क्षुभ्नादिरयं । भोगः शरीरमिति स्मृतिः ।

७१८. पञ्चजनाच्च । विकास हिताया गायन-वादक-नर्त्तक-दासी-भण्डरतः खलु पञ्चजनीनः ।

अमृता०—७१७. विश्वेति । भोग उत्तरपदं यस्य स भोगोत्तरपदः । तस्मै हितः मित्यर्थे विश्वजनात् आत्मनः भोगोत्तरपदाच्च खरामः स्यात् । विश्वजनाय हितः, खईनः— दिश्वजनीनः । एव आत्मने हितः अत्मनीनः, संसारहरस्तु न, आत्माध्वनोरखरामे इति निषेधात् । स्वस्य भोगः स्वभोगः स्ववपुः, तस्मै हितः स्वभोगीनः । क्षुभ्नादित्वन्नणत्व-मित्यर्थः ।

अमृता०—७१८. पञ्चेति । तस्मै हितमित्यर्थे पञ्चजनाच खरामः स्यात् । ननु कस्तावत् पञ्चजन इत्यपेक्षायामाह्—गायनेत्यादि । संज्ञाशब्दोऽयम् । पश्चजनाय हितः पञ्चजनीनः ।

बाल ० — अजा। तस्मै हितमित्यर्थे अजाविभ्यामुत्तरः थ्यो भवति। अजाविभ्या-मित्यत्र सन्धिकरनेन गृन्यकृता अज अजा इति भेदराहित्यं सूचितं। तेन अजाय अजागे वा हितं अजथ्यमिति। अवये हितं अविथ्यम्।। ७१६।।

बाल०—विश्व। विश्वजनश्च आत्माच भोगश्च इत्युत्तरं पदं येषां ते विश्वजनातमः भोगोत्तरपदास्तेभ्यः। तस्मै हितमित्यर्थे विश्वजनात् आत्मनो भोगोत्तरपदाच्च खरामः स्यात्। विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः एवमुत्तरत्रापि यथायोग्यं वाक्यं कल्यम्। बात्मनीन इत्यत्र आत्माध्वनोरथराम इत्यनेन खरामादन्यत्र ससारहरिवधानात्,संसारहरो न स्यात्। स्वस्य भोगः स्वभोगस्तस्मै हितः स्वभोगीनः। मातृभोगीन इत्यस्य सुभ्नादित्वमस्तीत्याह क्षुभ्नादिरिति। मातृभोगीन इत्यस्मात् पर आचार्यभोगीन इति कवित्त कवित्त पुस्तके हश्यते, तस्य क्षुभ्नादित्वस्त्वाख्यातपादे उक्तमेवेत्यतोऽत्रावश्यकाः भावः। भोगशब्दस्य शरीरवाचित्वं प्रसिद्धमित्याह भोग इति। भोगान्तेति कर्तव्ये भोगोत्तरपदेति यत् कृतं तत् बहुपूर्वनिरासार्थं तेन बहुभोगीय इति।। ७१७॥

बाल०—पञ्च । तस्मै हितमित्यर्थे पञ्चजनाच्च खरामः स्यात् । पञ्चजनिक्षण-पूर्वकं पञ्चजनीन इत्यस्य वाच्यतां दर्शयति गायनेति । गायनादिभण्डान्तेषु पञ्चसु यो रतस्तत्परः स एव पञ्चजनीन इत्यर्थः । एतेन गायनवादकनर्तकदासीभण्डरूपेभ्यः पञ्चभ्यौ जनेभ्यो रतो हित इति बाक्यं सूचितं । विश्वजनादेरिति वक्ष्यमाणरीत्या तिद्धतार्थः विराम्या अस्याः श्यामरामान्तःपातिता स्वीकार्याः ॥ ७१८ ॥ ७१६. सर्वजनान्माधवठश्च । जिल्ला सर्वजनीनः । अधिकार सर्वजनीनः ।

७२०. महाजनान्माधव ठः । माहाजनिकः । विश्वजनादेः वयामरामेऽभिधानस्

७२१. सर्वात णरामो वा। ५ मधि सार्वः सर्वीयः।

अमृता॰—७१ टे. सर्वेति । तस्मै हितमित्यर्थे सर्वजनशब्दात् खरामो माधवठश्च भवतः । सर्वश्चासौ जनश्चेति सर्वजन स्तस्मै हित इति श्यामरामः, सार्वजनिक इति द्वौ ।

अमृता०—७२०. महेति । उक्तार्थे महाजनशब्दात् माधवठः स्यात् । पूर्ववत् श्यामरामे महाजनः, तस्मैं हितो माहाजनिकः । एतदन्तविश्वजनादेः श्यामराम समासे एव तक्तत् प्रत्ययाभिधानं भवति, तत्र भोगोत्तरपदं वर्जयत्वेति बोध्यं, तस्य पीताम्बरे-ऽभिधानात्, श्यामरामासङ्गतेश्च । तस्मात् विश्वस्यजन इति षष्टी कृष्णपुरुषेविवक्षिते तु छराम एव—विश्वजनीय इत्यादि ।

अमृता०—७२१. सर्वादिति । उक्तार्थे सर्वशब्दात् णरामो वा भवति, पक्षे प्राप्त छराम एव ।

बाल०—सर्व । तस्मै हितमित्यथे सर्वजनात्माधवठः स्यात्, चकारात् खरामोऽपि । सर्वश्चासौ जनक्चेति सर्वजनस्तस्मै हितं सार्वजनिक इत्यादिद्वयम् ॥ ७१६ ॥

बाल०—महा । तस्मै हितमित्यथे महाजनान्माधवठः स्यात् । महाश्रासौ जनश्चेति महतः संसारस्थाराम इत्यनेन महाजन इत्यस्मै हितः महाजनिक इति । एतदन्त विश्वजनादेः श्यामरामसमास एव हिताथे प्रत्ययस्याभिधानं कथनामत्याह विश्वेति । यद्यपि सामान्येन विष्णुजनादेरित्युक्तं, तथापि जनान्तसाहचर्यात् भोगोत्तरपदं वर्जयित्वा पञ्चजनादीनां त्रयाणां ग्रहणं, भोगोत्तरपदस्य श्यामरामासङ्गतेश्च । एतेश्यो जनान्तेभ्यः कर्मधारयसमासे हिताथे प्रत्ययोत्पत्यभिधानं चन्द्र-जयादित्य-वर्द्धमानानां मतं । समानाधिकरण इति भाष्योक्तं बहुत्रीहाविप भवतोति सूचनाथं यतो बहुत्रीहिनाम समानाधिकरणानां भवतीति । अतएव विश्वनस्य जन इति षष्ठीकृष्ठणपुरुषिन्धन्तात् विश्वजनात् हिताथे ऊत्सिंगकछरामेण विश्वजनीय इति । एवं पञ्चजनीय इत्यादिच ॥ ७२० ॥

बाल०—सर्वा । तस्मै हितमित्यर्थे सर्वशब्दात् णरामो वा स्यात् पक्षे सामान्यतरकरामश्च ॥ ७२१ ॥ ७२२. पुरुषात् बधिवकारसमूहेषु तेन कृते च माधव दः।

७२३. मानव-चरकाभ्यां नृसिहखः। मानवीनं चारकीणम्। हितं निवृत्तम्।

७२४. विकृते स्तदर्थायां प्रकृतौ । यथाविहितं स्यात् । धूपाय इदं धूपीयमगुरु । एवं यूपीयं दारु, शङ्कव्यं काष्ठम् ।

अमृता०—७२२. पुरुषादिति । तस्मै हितमित्यर्थे बध-विकार-समूहेषु वाच्येषु तेन कृते च वाच्ये पुरुषशब्दान्माधव ढः स्यात् । छरामस्य केशवणस्य चापवादः । पुरुषाय हितः, हितरूपो बध इत्यर्थः पौरुषेयः । एवं पुरुषाय हितः—हितरूपो विकारः, हितरूपः समूहः, तथा पुरुषेण कृतः पौरुषेयो ग्रन्थ इति ।

अमृता०-७२३. मानवति । तस्मै हितमित्यर्थे मानव-चरकाभ्यां नृतिहखः स्यात् । मानवाय हितं मानवीनमित्यादि । निवृत्तोऽयमर्थाधिकारः ।

अमृता०—७२४. विकृतेरिति । तदर्थायां विकृतिनिमित्तायां प्रकृतो वाच्यायां विकृतिरूपान्नामनो यथा विहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रकृतिः उपादानं, विकृतिः स्वरूपादन्य-थाभावः । धूपाय इदमिति तादर्थ्यं चतुर्थी । अत्र अण्ह प्रकृतिः, धूपो विकृतिः । प्राक् कीताच्छराम इति छ प्रत्ययः । शङ्कव्यमिति—उद्वयगवादिस्य इत्यनेन शङ्कु शब्दाद् यरामः, उद्वयस्येति गोविन्दः ।

बाल०—पुरु। तस्मै हितमित्यर्थे वधविकारसमूहेषु वाच्येष तेन पुरुषेण कृतेच वाच्ये पुरुषशब्दान्माधवढः स्यात्। तस्मै हिते ऊत्सर्गिकछे बधादिषु तस्येदमित्यनेन केशवणे, तेन कृते इत्यर्थे तेन कृत; ग्रन्थ इत्यनेन केशवणे प्राप्ते विधानं।पुरुषाय हितरूपबधादिरिति निर्गलितार्थः॥ ७२२॥

बाल० — मान । तस्मै हितमित्यर्थे मानवचरकाभ्यां नृसिंहखो भवति । हितं समापयित हितमिति ।। ७२३ ॥

बाल० — विकृ । तदर्थायां विकृतिनिमित्तायां प्रकृती वाच्यायां विकृतिरूपानाम्नो यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । स्वरूपतोऽन्यथाभावो विकृतिः । प्रकृतिरत्रोपादानकारणं, तच्च समानजातीयमभिन्नसन्तानवृत्तिकारणं । धूपाय इदमिति यदर्थमन्यत्तस्माचतुर्थीति चतुर्थी धूपोऽत्र विकारवाची तस्योपादानकारणमगुरु तस्य तदर्थाच गम्यत इति । एवमुत्तरत्रापि । धूपीयमित्याबिद्धये प्राक् क्रीतात् छराम इति छः । शङ्कव्यमित्यत्र उद्वयेति यः । अतदर्थायान्तु धानांनां यवा इति धानशब्दो विकारवाचको भवत्येव तदुपादानकारणमपि यवा भवन्तिः किन्तु कारणेन संरब्धमात्रमत्र विवक्षितं न तादर्थ्यमितीह प्रत्ययो न स्यात ।

व

स शि सम ग्रन्थ

इत्य साधु सोद ग्रहण

वाकरें ततस् सह इ सयूथ मित्यू

आह नवचि अग्रे भ ७२५. छिद-र्वलिभ्यां माधव ढः । प्रते । छादिषेयाणि तृणानि, वालेया स्तण्डुलाः । औषध्यन्तु स्वार्थ एव ।

७२६. च्रुषभोपानद्भ्यां ण्यः । जिर्भाषा प्रकृति । आर्षभ्यो वत्सः, औपानह्यं मुञ्जादि ।

७२७. चर्मविकृतेः केशव गः।

बाधं वारत्रं चर्म । विकृतेरिति निवृत्तम् ।

७२८. तदस्य तस्मिन् वा स्यादिति । आला द्राराजा

अत्रार्थद्वये यथोक्तं स्यात् । प्रकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रसादोऽस्यां भूमौ स्यात् प्रासादीया भूमिः ।

अमृता॰—७२४. छिदिरिति । तदर्थायां प्रकृती वाच्यायां विकृतिरूपात् छिदिस् शब्दात् बिलशब्दाच्च माधव ढः स्यात्, छरामापवादः । छिदिस् शब्द उणादिनिष्पन्नः । छिदिषे इमानि छादिषेपाणि । बलये इमे बालेयाः । उपधीयत इत्युपिः रथाङ्गं दास, तदेवेति स्वार्थे औपधेयंदारु ।

अमृता॰—७२६. ऋषभेति । तदर्थायां विकृतौ वाच्यायां विकृति रूपाभ्यां ऋषभो-पानद्भ्यां ण्यरामः स्यात् । ऋषमः षण्ड, तस्मै अयं आर्षभेयो गोवत्सः । एवमौपानह्यम् ।

अमृताः — ७२७. चर्मेति । तदर्थायां विकृतौ वाच्यायां चर्मरूप विकृतेः केशवणः स्यात् । विश्वअमंकौषः, तस्मै इदं वाध्रम् । वरज्ञा चर्मपेटिका तस्यै इदं वारज्ञम् । विकाराधिकारो निवृत्तः ।

अमृता०—७२८. तदिति । तदस्य स्यात्, तदिसमन् स्यात् इत्यर्थद्वये नाम्नो यथा-विहितं प्रत्ययः स्यात् । प्राकारः प्राचीर इत्यर्थः । प्राकारीया इत्यादि द्वये प्राक् क्रीताच्छ इति छ:।

बाल० — छदि । तदर्थायाः प्रकृतो वाच्यायां विकृतिरूपात् छदिस्शब्दात् विलिशब्दाच्च माधवढो भवति । छद अपवारण इत्यस्माण्ण्यन्तादौणादिक इस्णेर्हरोऽनि- डादौ रामधातुक इति णेर्हरः । उणादेर्बाहुल्याच्छाद इत्यस्य वामनश्च । छदिषे इमानि छादिषेयाणीति ईश्वरहरिमित्रकङेभ्यः प्रत्ययेत्यनेन इसः यत्वं । उप । स्वार्थे स्वस्मिन्नर्थे एव माधवढेन सह उपधाया औपधेयं पुनः साध् स्यात् ॥ ७२४ ॥

बाल॰—ऋष। तदर्थायां विकृतौ वाच्यायां विकृतिरूपात् ऋषभशब्दादुपानहशब्दाच णारामः स्यात् । आर्षेम्यो वत्स इति ऋषभाय यो वत्सः पुष्यते स एवोच्यते इति प्रकृतिविकृतित्वं । एवमुपानह्यम् ।। ७२६ ॥

बाल०—चर्म । तदर्थायां प्रकृती वाच्यायां चर्मरूपविकृतेः केशवणः स्यात्। बिध्रश्चर्मकोषस्तस्मै इदं बाध्रमिति वरत्रा चर्मपेटिका तस्यै इदं वारत्रमिति । विकृति समापयन्नाह विकृतेरिति ॥ ७२७ ॥ ७२६. परिखाया माधव हः। पार्वित अपार्वित कार्य कार्य कार्य

७३०. छश्च पूर्णावधिः, प्राग्वते माधवठः । वति प्रत्ययात् प्रागर्थे माधवठो वाच्यः । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकं, पारायणं वर्त्तपति पारायणिकः ।

७३१. तत्राहींयाः । अस्त्रिक्त कार्यक्रिका । इस्लाइक स्त्र वीह क्रम्य

तेषु प्राग्वतीयेषु तदर्हतीति व्याप्य ये प्रत्यया येचार्थास्ते आहींयाः उच्यन्ते इत्यर्थः।

७३२. अथाहींयेषु ।

इतः परं तेनक्रोतिमत्यादिषु तदहंतीति पर्यन्तेष्वर्थेषु प्रत्यया वाच्या इत्यर्थः । जाता प्रतासिक - number x

७३३. शताट् ठराम-यरामावशतात्मके । अस्मादाहीयेव्वेतौ स्याताम् । शतेन क्रीतादिः शतिकः शत्यः । अशता-

अमृता०—७२६. परिखाया इति । परिखा अस्यां स्यादिति पास्खियी । अमृता०—७३०. प्रागितिप्रत्ययाधिकारः ।

अमृता॰—७३१. तत्रेति परिभाषा सूत्रमिदम् । स्वयमेव विवृत्तम् । अमृता॰—७३२. अथेति च परिभाषा अधिकारोऽपि । सूले विवृत्तम् ।

अमृता०—७३३. शतादिति । नशतं अशतं तदेवात्मा स्वरूपं यस्य सोऽशतात्मकः । श्वतात्मकाद्मिने वाच्ये शतशब्दात् आहींयेष्वथोंषु ठराम—यरामौ भवतः । तेषु एकतरमधै दर्शयति—शतेन क्रीतादिरिति । आदिपदेन—शतस्य निमित्तं संयोगोत् पातौ, शतस्य ईश्वर इत्याद्याहींयाथेषु ठायरामावेव । प्रत्युदाहरित—शतमध्याया इत्यादि । निदानं

बाल० — तद । अत्रेति वृत्तौ यथोक्तमित्यस्मात् परं नाम्न इति प्रयोक्तव्यं। प्रभुविधिश्चायं। वाक्योदाहरणे स्पष्टे। प्राक् कीतात् छराम इत्यनेनात्र छ: ॥ ७२६॥

बाल०-परि । तदस्य तदस्मिन् वेत्यर्थे परिखाया माधवढो भवति । परिखा अस्यां वेति पारिखेयीति । प्राकारो ब्राह्मणस्येत्यत्रतु न स्यादनभिधानात् ॥ ७२६ ॥

बाल० — छम्र । पूर्णावधिः पूर्णपर्यन्तः छश्चेत्यनुवर्त्तते । प्राग्व । स्वयं विवृणोति बतीति । प्रागर्थे व्वित्यस्मात् परं नाम्न इति योज्यं । पारिभाषिकाविमौ विभु चेति ॥७३०

बाल०-तत्रा। वृत्तिमाह तेब्बिति ॥ ७३१ ॥

बाल०-अथा। इदमपि स्वयं विवृणोति इत इति ॥ ७३२ ॥ । । ।

त्मके कि, — शतमध्यायाः परिमाणस्य शतकं निदानम् । एवं शतश्लोक परिमाणं शतकं काव्यम् । इतः पूर्वं तदन्तविधिरिष्यते । गव्यं अति-गव्यं, दन्त्यं राजदन्त्यं । तदर्हतीत्यत उत्तरन्तु संख्यापूर्वपदानाम-लुकीति स्मृतिः । पारायणिकः द्वैपारायणिकः । अत्रार्हीया इत्यधिकृत्य ।

वैद्यशास्त्रम् । शतकिमिति—संख्याया अतिशदन्ताया इति कप्रत्ययो वक्ष्यते । तदन्तिविधि-रिष्यत इति तत्र तत्रोक्तमेव । तदहंतीत्यत उत्तर मुत्तरिसम्नर्थे अलुिक तिद्धतालुिक विषये एव संख्यापूर्वपदानां सम्बन्धे तदन्तिविधिरिष्यत इति स्मृतिः स्मर्तव्यमित्यर्थः । तद्धित लुिक तु सनेष्यते । तदेवोदाहरित—पारायणिक इति द्वयम् । पारायणं वर्तयतीति वानयं दश्यते । अधिकारमाचष्टे—अत्राहीया इति । प्रत्यया दश्यन्त इति शेषः ।

बाल०-शता। न शतं अशतं तदेवात्मा स्वरूपं यस्य सोऽशतात्मकस्तिस्मन्। शतात्मकाद्भिन्ने वाच्येऽस्मात् शतशब्दादाहीयेष्वर्थेषु एतौ ठराम यरामौ भवतः। तत्र प्रथमार्थं दर्शयति शतेनेति । व्यावृत्त्युदाहरणद्वयमाहाशतेति । अशतात्मक इति कि किमर्थं शतात्मकं यहि स्यात्ति न स्यादित्यर्थः । निदानं वैद्यशास्त्रं । एविमिति । शतं श्लोकाः परिमाणमस्येति वाक्यं योज्यं। एतेनैतल्लभ्यते यत्र प्रकृत्यूक्तायाः सङ्ख्यायाः प्रत्यय-वाच्यस्य सङ्ख्येयत्वं न भवति तत्रायं प्रवर्त्तते । यत्र पूनः प्रकृत्युक्तायाः सङ्ख्यायाः प्रत्ययवाच्यस्य सङ्ख्येयत्वं भवति, तत्रायं न प्रवर्त्तते इति दिक्। तथाच शतिक इत्यादिद्वयस्य वाच्यः पटादिरेवेति प्रत्ययवाच्यस्य पटादेः स्वसम्बन्धसङ्ख्ये यत्व शतशब्देन नोच्यते । किंच, तेन क्रीतस्य पटादेरेव । शतकं निदानमित्यत्र प्रकृत्या शतशब्देन उक्तायाः सङ्ख्यायाः प्रत्ययवाच्यस्य निदानस्य सङ्ख्ये यत्वं । एवं शतक काव्यमित्यत्रापि । तत्र द्वये सङ्ख्याया अतिशदन्ताया इत्यनेन कप्रत्ययः । इदानी छात्राणां सूखप्रतिपत्त्या आहींयेभ्या पूर्वापरप्रकरणपरिज्ञानाय क्रमेण पारिभाषिकविधिवाक्यद्वयमाह इत इति । तदेवान्तं यस्य तत् तदन्तं तदन्तादिप विधिस्तदन्तविधिः । इतस्तेन क्रीतादिरित्यस्मात् पूर्वं पूर्वस्मिन्नर्थे वर्णे विधी तदन्तस्य कार्यं स्यान्नाम्नात् ववचिदिति न्यायेन यस्मान्नाम्नो यो विधिः कृतस्तन्नामान्तादिप स विधिरिष्यत इत्यर्थः । इष्यत इति वर्त्तमानप्रयोगेण इतः पूर्वं यथा यस्मान्नाम्नो यो विधिविहितस्तन्नामान्तादपि स इष्टस्तद्वत्तेन कृतादावपीष्यत इति केषाश्चिन्मतं । उद्वयगवादिभ्य इत्यनेन यप्रत्ययान्तं गव्यमित्यादिकम्कतं । तेन कृतादाविष चेत् साधनं तदा गोद्विसर्वेश्वराम्यामिति वक्ष्यमाणेन यरामान्तं ज्ञेयं। तदहेंति। संख्या पूर्वपदं येषां ते संख्यापूर्वपदास्तेषां । इष्यत इति पूर्वतोऽनुसज्यते । तदर्हतीत्यत उत्तरमुत्तरस्मिन्नर्थेऽलुकीति तिद्धतालुकि विषये संख्यापूर्वपदानां सम्बन्धे यस्मान्नाम्नो यो विधिवंक्ष्यते, तन्नामान्तादिष स इष्यत इति स्मृतिश्चिन्तनीयेत्यर्थः । पारायणं वर्त्तयतीति प्राग्वतेमधिवठ इति ठः। पारायणिकः। एवं द्वे पारायणे वर्त्तयति द्वैपारायणिक इति अदिसर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः । अत्रेति, अत्र प्रकरणे आर्हीया इत्यधिकृत्य अधिकारं कृत्वा प्रत्यया दश्यंन्त इति शेषः ॥ ७३३ ॥

७३४. संख्याया अतिशदन्तायाः करामः ।

आहींयेषु —पश्चकः । कति-गण-बहु-तावदादीनामिष संख्यायात्वात्

गणकः । अतिशदन्तायाः किस् — साप्ततिकः पाश्चाशतकः ।

७३५. कत्यादेरप्रतिषेधः।

कतिकः।

७३६. तावदादेरिको वा। करावी वी

तावतिकः तावत्कः।

अमृता॰—७३४. संख्याया इति । निवद्ये ते तिः शतौ अन्ते यस्याः सा अतिशदन्ता, तथाभूतायाः संख्याया आहींयार्थेषु करामो भवति, ठरामापवादः । पश्विभः क्रीतः पश्वकः । कत्यादीनामिष संख्यात्वेनगणनात् कितिभः क्रीतः कितक इति । एवं गणकः बहुकः तावत्क इत्यादयः। साप्तिक इति—सप्तत्या क्रीतादिरिति प्राग्वते मीधवठः, अइद्वयस्येति इरामहरः। पश्वाशत्क इति तान्तत्वेन ठस्य कः।

अमृता०—७३५. कत्यादेरिति । आर्हीयार्थेषु कत्यादेश्तरे कप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति । ति अन्तत्वादितिशदन्ताया इत्यनेन निषेधे प्राप्ते विधानम् । एवं यातिकः तिक इति ।

अमृता०—७३६. तावदादेरिति । आर्हीयार्थेषु तावत् प्रभृतिभ्य उत्तरे इको वा भवति, पक्षे विहितः करामः । एवं यावतिकः यावत्कः ।

बाल० — सङ्घ्या न विद्यते तीतिशदितिच अन्ते यस्याः सा अतिशदन्ता तस्याः । वृत्तिमाह आहीति । त्यन्तशदन्तविज्ञतायाः सङ्घ्याया उत्तर आहींयेषु तेन कीतादिष्वर्थेषु करामः स्यात् । पश्चिभः कीतादिः पश्चक इति । लोके कत्यादीनां सङ्घ्यात्वप्रतीतेरभावात् हैतुमुखेन सङ्घ्यात्वं प्रतिपादयन्नाह कतीति । कत्यादीनामिष सङ्घ्याकत्वादनेन करामः स्यादिति भावः । तेन गणेन कीतादिः गणकः । एवं बहुकः । अतिशदन्तायाः कि किमर्थं तिशदन्ता यहि स्यात्ति न स्यात् । सप्ततिभः कीतादिरिति प्राग्वतेमीधवठ इति ठः । अ-इद्वयस्येति इरामहरः साप्ततिकः । पश्चादिः कीतादिरिति पूर्ववन्माधवठः । पश्चादि-सन्तादुसन्तादित्यत्र तान्तादिति ठस्य कः पाश्चाशत्क इति । अत्र पाश्चाशितक इति क्विचत् पुस्तके दृश्यते, सोऽपि शश्वदादिगणकल्पनाद्भवितुमहिति ॥ ७३४ ॥

बाल० —कत्या। आर्हीयेष्वर्थेषु कत्यादेरुत्तरस्मिन् कप्रत्ययस्याप्रतिषेधो भवति। त्यन्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते तस्य पुनिषधोऽयं। कतिभि। क्रीतादिः कतिक इति। एवं यितकः तितक इत्यादि।। ७३१।।

बाल॰—ताव। आहींयेष्वयेषु तावदादेष्त्तर इको वा भवति पक्षे कश्च। तावदादेः सङ्ख्यात्वात् पूर्वेण नित्ये के प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं। ताविद्भः क्रीतादिः तावितकः पक्षे तावत्क इति । एवं यतिकः यावत्क इति ।। ७३६ ।।

७३७. शतमान-विंशतिकः-सहस्र-वसनात् केशव णः।

७३८. विशतिक-विशक-त्रिशतिक-त्रिशकाः।

साधवः।

७३६. कंसार्द्धाभ्यां केशव ठः।

कंसः परिमाणभेदः । कंसिकः कंसिकी, आद्धिकः आद्धिकी ।

७४०. कार्षापणस्य कार्षापणिक-प्रतिकौ साधू।

अमृता० — ७३७. शतेति । शतमानश्च विशतिकश्च सहस्रश्च वसनश्चेति तथा, सर्वेऽपि रामकृष्णा विभाषयैकवद् भवन्तीति वचनादेकत्वम् । एभ्य आहींयार्थेषु केशवणः स्यात् करामापवादः । एवं वैशिद्धिकं साहस्रमिति ।

अमृता॰—७३८. विंशतिकेति । आर्हीयार्थेषु क-कच् प्रत्ययाभ्यां सह विंशति विंशतो विंशतिकादयश्चत्वारः माधवो भवन्ति । विंशतिकः त्रिंशतिक इत्यत्र अतिशदन्ताया इति निषेधेन करामेऽप्राप्ते निपात विधानम् । कच् पक्षे असंज्ञायामेव निपातफलं तथा त्रिंशतः संसारहरं बाधित्वा केवल तरामहरच । विंशक इति तु विंशते स्तिहरिचतीति सिद्धएव ।

अमृता०-७३६. कंसेति । आर्हीयार्थेषु कंसाद्धिभ्यां केशवठः स्याद । कंसः परि-माणभेद इति-चतुः षष्टि पलपरिमित इति यावत् ।

अमृता०—७४०. कार्षेति । कार्षापणेन कीत इत्याद्यर्थे केशव ठेन सह कार्षापणिक इति तथा तस्य प्रत्यादेशेन प्रतिक इति च द्वी साधू भवतः।

बाल०—शत । शतमानश्च विशतिकश्च सहस्रश्च वसनञ्चेति विग्रहे सर्वे ऽपि रामकृष्णा विभाषयँकवद्भवन्तीति स्मरणादेकवदत्र शतमानविशतिकसहस्रवसनमिति । शतमानादिकादाहींयेष्वये षु केशवणः स्यात् । करामापवादोऽयं । शतमानेन सुवर्णेन क्रीतादि शातमानमिति । एवं वैंशतिकं साहस्रं वासनं ॥ ७३७ ॥

बाल॰—विश । आहींयेष्वर्थेषु क-कच्प्रत्ययाभ्यां सह विश्वतित्रिश्वतिकान्द्रियं क्ष्यं स्व विश्वतित्रिश्वतिकान्द्रियं क्ष्यं स्व स्व प्रवादः साधवो भवन्ति । अत्र प्रकृतिद्वये क-कच्प्रत्ययविधानं कचि ति-तकारयोर्हर्ष्ट्रियं निपातफलं । विश्वतिस्तिहरश्चितीत्यनेन विश्वतिक इति सिद्धेऽपि, संसारस्य हरश्चितीत्यनेन नतु त्रिश्वतोऽद्भागस्य हरे प्राप्ते निषातनात् सर्वमविरुद्धं । विश्वत्या क्रीतादिरिति वाक्यः पूर्ववत् कल्प्यं ॥ ७३८ ॥

बाल - कंस। आहींये ब्वर्थे षु कंसाद्धिम्यां केशवठः स्यात्। यद्यपि सामान्यतः परिमाणभेद इत्युक्तं, तथापि चतुः षष्ट्या पलैः कंस इति ज्ञेयः कंसेन क्रीदादिः कंसिक इत्यादि ॥ ७३६॥

शीप शौपिकम्।

७४२. अध्यद्धंपूर्वात् त्रिराम्याश्चार्हीयस्य महाहरोऽसंज्ञायाम् । अध्यद्धंशतेन क्रीतं अध्यद्धंशतं । त्रिराम्याः—द्विशतं त्रिशतं । असंज्ञायां किम्—पाश्चकपालिकः पटः ।

७४३. कार्षापण-सहस्र-सुवर्ण-शतमानेभ्यो वा । ऋदिहरू १४०

अमृता० - ७४१. शूर्पीदिति । आहींयार्थेषु शूर्प शब्दात् केशवणो वा स्यात्, पक्षे अधिकारलब्धो माधव ढ:। शूर्पेण कीतमित्यादि वास्यम् ।

अमृता०—७४२. अध्यद्धेति । असंज्ञायां सत्यां आर्हीयार्थेषु अध्यद्धं पूर्वं यस्य तादृशात् शब्दात् तथा त्रिराम्योश्चोत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य महाहरो भवति । श्वतस्यार्द्धं अर्द्धशतं, तिधकृत्य अध्यद्धंशतं, तेन कीतमित्यर्थः । द्विशतमिति—द्वाम्यां शताभ्यां कीत-मिति तद्वितार्थे त्रिरामो । प्रत्युदाहरति—पाञ्चकपालिक इति । पञ्चिभः कपालैः कीत इत्याद्यर्थे प्रागवते माधव ठः ।

अमृता० — ७४३. कार्षेति । असंज्ञायामाहीयार्थेषु अध्यर्द्वपूर्वेभ्य स्तथा त्रिरामी भूतेभ्यश्च कार्षापणादिभ्य श्चतुभ्यः केशव ठादे महाहरो वा स्याद् । अध्यर्द्व कार्षापण मित्यादि द्वये कार्षापणस्थेत्यादिना प्राङ्निपातित केशव ठस्य मपाहरः, पक्षे स्थितिश्च । द्वाभ्यां कार्षापणाभ्यां कीतमिति द्विकार्षापणिकमिति द्वयम् । अध्यर्द्व सहस्रमिति द्वये

बाल०—कार्षा। कार्षापणेन कीतादिरित्यथे केशवठेन सार्द्ध कार्यापण शब्दस्य कार्षापणिक: पक्षे तस्य प्रत्यादेशेन प्रतिकश्चेति द्वौ साधू भवत: ।। ७४० ॥

बाल० — शूर्पा। आर्हीयेष्वर्थेषु शूर्पशब्दात् केशवणो वा स्यात् पक्षे प्राग्वतेरित्यनेन माधवठश्च । द्वचाढकन्तुभवेद्द्रोणो द्विद्रोणं शूर्पमेवच । शूर्पेण क्रीतादिरिति वाक्यन्तुः पूर्ववत् ॥ ७४१ ॥

बाल०—अध्य । असंज्ञायां गम्यमानायां आहींयेष्वर्थेषु अध्यद्धं पूर्वं यस्य तस्मात् त्रिराम्याश्चोत्तरस्याहींयप्रत्ययस्य महाहरो भवति । शतस्य अर्द्धमद्धंशतं तदिधकृत्य अध्यद्धंशतं तेन । शतात् ठयरामावित्यनेनात्र ठयरामयोमंहाहरः । त्रिराम्या इति रूपं दश्यंत इति भेषः । द्वाश्यां शताभ्यां कींतादीति तदितार्थे त्रिरामी । पूर्ववदत्रापि ठयरामयोमंहाहरः । असंज्ञायां कि किमर्थं संज्ञा यहि स्यात्ति न स्यात् । पश्चिमः कपालैः कीतादिरिति प्राग्वतेमध्वठ इति ठः ॥ ७४२ ॥

बाल - कार्षा । असंज्ञायाँ गम्यमानाया मार्हीयेष्व अध्यद्धं पूर्वेस्यः कार्षापणादिस्य आर्हीयस्य केशवठादेर्महाहरः स्यात् । अध्यद्धं कार्षापणेन कीतादिरिति । अध्यद्धं कार्यापणमित्यादिद्वये कार्षापणस्येत्यनेन निपातसिद्धकेशवठस्य महाहरः पक्षे

即四百

F F

ि छ

ब ड छ

णा प्रवृ

बरि सम आहींयस्य महाहरः । अध्यर्द्धकार्षापणं अध्यर्द्धकार्षापणिकं, द्विकार्षापणं द्विकार्षापणिकं, अध्यर्द्धसहस्रं अध्यर्द्धसाहस्रमित्यादि ।

७४४. द्वित्रि पूर्वात्रिष्काद्विस्ताच्च वा । २००० द्विनिष्कं द्विनेष्किकम् । एष्ट्रत्तरपदवृष्णीन्द्रः । अय महाहर विषये प्रत्ययविशेषाः,—

७४५. विशतिकात् खरामः । जारियारिक अध्यद्धं विशतिकीनः ।

शतमानिविश्वतिकेत्यादिना विहित केशवणस्य महाहरः, पक्षे तस्य स्थितिश्च । इत्यादि पदेन द्विसहस्रं द्विसाहस्रं, अध्यर्द्वसुवर्णं अध्यर्द्वसीवर्णं, अध्यर्द्वशातमानं, द्विशातमान-मित्यादि । संख्यायाः परिमाणस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ।

अमृता०—७४४. द्वित्रीति । असंज्ञायामार्हीयार्थेषु द्वित्रिपूर्वात् निष्कात् तथा द्वि-त्रिपूर्वात् विस्ताच्च माधवठस्य महाहरो वा भवति । द्वाभ्यां निष्काभ्यां कीतादि द्विनिः ष्कमिति द्वयम् । संख्यायाः परिमाणस्येत्युत्तरपद वृष्णीन्द्रः । एवं त्रिनिकं त्रिनैष्किकं, द्विविस्तं द्विवैस्तिकं, त्रिविस्तं त्रिवैस्तिकमिति ।

पारिमाषिकविद्यानमुपदिशति—अथेति।

अमृता॰ — ७४५. विश्वतिकादिति । आहींयार्थेषु महाहर विषये अध्यर्द्वपूर्वात् विरामीभूताच विश्वतिकात् खरामः स्यात्, विधानसामर्थ्यादेव महाहरस्तु न भवति । अध्यर्द्वविश्वतिकीनः । एवं द्विविश्वतिकीन इत्यादि च ।

स्थितिश्च । द्वाभ्यां कार्षापणाभ्यां क्रीतादिरिति द्विकार्षापणिकमित्यादिद्वयेतु ठस्य स्थितिः, पक्षे महाहरश्च । अध्यद्धंसहस्रोण कीतादि अध्यद्धं सहस्रमित्यादिद्वये शतमानिवशितकेत्यनेन विहितकेशवणस्य पक्षे स्थितिश्च । इत्यादोत्यादिपदेन द्विसहस्रं । अध्यद्धंशतमानं अध्यद्धंशातमानं । द्विशतमानं द्विशातमानं । सुवर्णस्यतु प्राग्वतेरित्यनेन विहितमाधवठस्य महाहरः पक्षे स्थितिश्च, तेन अध्यद्धंसुवर्णं अध्यद्धंसौवर्णिकं । द्विसुवर्णं द्विसौवर्णिकं ॥७४३॥

बाल०—द्विति । असंज्ञायमाहीयेष्वर्येषु द्वित्री यूवौ यस्मात्तथाभुतान्निष्कात् विस्ताच्च आहींयस्य महाहरो वा स्यात् । द्वाम्यां निष्काभ्यां क्रीतावि द्विनिष्किमत्यादिद्वयं । अत्रापि प्राग्वतेर्माधवठस्य महाहरः पक्षे स्थितिश्च । एवं त्रिनिष्कं त्रिनेष्किकं, द्विवस्तं द्विवैस्तिकं, त्रिविस्तं त्रिवैस्तिकं । भङ्गधात्रोत्तरपदस्य वृष्णीन्द्रं स्मारयति एष्विति । एषु अध्यद्धंसाहस्रमित्यादिषु उत्तरपदवृष्णीन्द्रः स्यात् । संख्यायाः परिमाणस्याशाणस्येत्या-दिनेति शेषः । पारिमाणिकविधिवाक्यमाह अथेति । प्रत्ययविशेषा इत्यस्मात् दश्यन्त इति शेषः ॥ ७४४ ॥

७४६. खारी काककीश्यामीकः। अध्यद्धंखारीकंद्विकाकिनीकम्।

७४७. केवलाभ्यश्च । (भारी कर्प अर्थ) खारीकं काकिनीकम् ।

७४८. पण-पाद-माष-शतेभ्यो यरामः । अध्यद्धंपण्यम् ।

अमृता०—७४६. खारीत । अध्यद्धं पूर्वाभ्यां त्रिरामीनिष्पन्नाभ्याश्व खारीकािक-नीभ्या मार्हीयार्थेषु महाहरविषये ईक प्रत्ययः स्यात्, माधवठस्य महाहर विषयेऽयमीको विहितः ।

अमृता०—७४७. केवलाभ्यामिति । बाहीयार्थेषु केवलाभ्याञ्च खारीकाकिनी-भ्यामीकः स्यात् । खर्या क्रीतं खारीकमित्यादि, पूर्ववत् माधवठस्य महाहर विषये हि विधिरयम् ।

अमृता० — ७४८. पणेति । अध्यर्द्धपूर्वेभ्यः त्रिरामीमूतेभ्यश्च पणादि चतुम्यं आहीं-यार्थेषु महाहर विषये यरामः स्यात् । पणादयः सर्वेपरिमाण वाचकाः । एवं द्विपण्यं अध्यर्द्धपाद्यं द्विपाद्यं अध्यद्धमाष्यं द्विमाष्यं अध्यर्द्धं शत्यं द्विशात्यमित्यादि ।

बाल०—विश्व । बाहीयेष्वर्थेषु महाहरविषये अध्यक्षं पूर्वात् त्रिरामीनिष्पन्नाच्च विश्वतिकात् खरामः स्यात् । अध्यक्षं विश्वतिकीन इति अध्यक्षं विश्वतिकेन क्रीतादिरित्यर्थः। एवं द्विविश्वतिकीन अध्यर्ध्वपूर्वादित्यनेन केशवणस्य महाहरविषयेऽत्र खरामः ॥ ७४४ ॥

बाल०—खारी। आहींयेज्वर्थेषु महाहरविषये अध्यर्द्धं पूर्वाम्यां त्रिरामीनिज्यन्ना-म्याञ्च। खारीकाकिनौत्येताम्यामीको भवति। अध्यद्धं खार्या कीतादि अध्यद्धं खारीक-मित्यादिद्वयं। एवं अध्यद्धं काकिनीकं द्विकाकिनीकं। अत्रापि प्राग्वतेमधिवठस्य महाहरविषये ईक: स्यात्।। ७४६।।

बाल॰ — केव । आर्हीयेष्वर्येषु केवलाम्याञ्च खारीकाकिनीभ्यामीको भवति । महाहरप्रकरणपाठान्महाहरविषयेऽत्र ईकः स्यात् । खार्या कीसादि खारीकमित्यादिद्वयं । खारीकाकिन्यो परिमाणविशेषौ ॥ ७४७ ॥

बाल०—पण । अध्यवंपूर्वेभ्यस्त्रिरामीसिद्धे भ्यश्च पणपादमाषशतेभ्य आहींयेववर्षेषु महाहर्रविषये यसमो भवति । विश्वतिगण्डात्मकः पणः । अध्यद्धं पणेन क्रीतादि अध्यद्धं पण्यं । तथा द्विपण्यं । पणादिभिः परिमाणवचनैः साहचर्यात् परिमाणवाचकस्य पणपादशब्दस्यात्र सहणं नतु प्राण्यङ्गवाचकस्य तेनाध्यद्धं पादाद्यं द्विपाद्यमित्यत्र पादस्य गादिष्वित्यनेन ये परे पदादेशो न स्यात् । एवमध्यद्धं माष्यं द्विमाष्यं अध्यद्धं शत्यं द्विशत्यं । एषु सर्वत्रैव श्वंवद्ठरामस्य महाहरविषये यरामविधानं ॥ ७४६ ॥

4 see

७४६. शाण-शताभ्यां वा। यहान

७५०. द्वित्रिपूर्वाभ्यां केशवणश्च वा। द्विशाण्यं द्विशाणं द्वैशाणम्। महाहर विषया निवृत्ताः।

७४१. तेन क्रीतम्।

अत्रार्थे प्राग्वतीया माधवठादयो ज्ञेयाः । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकं, नैिष्ककं, मौद्गिकं, शत्यं शतिकं, द्विकं त्रिकम् ।

अमृता०—७४८. शाणेति । अध्यद्धेपूर्वाभ्यां त्रिरामीसिद्धाभ्याश्व शाणशताभ्यां आहींयार्थेषु महाहर विषये यरामो वा भयति । तस्य महाहरश्च । शाणः परिमाणविशेषः । एवं द्विशाण्यं द्विशाणं, अध्यद्धेशत्यं अध्यद्धेशतं, द्विशत्यं द्विशतमिति ।

अमृता०—७५०. द्वित्रीति । वार्हीयार्थेषु महाहरविशये द्वित्रीपूर्वाभ्यां शाण-शताभ्यां केशवणश्च वा स्यात्, पक्षे यरामो प्रत्ययमहाहरश्च ।

अमृता०—७४१. तेनेति । आहींयार्थेषु तेन क्रीतिमत्यथे नाम्नो यथास्वं माधव-ठादयः प्रत्ययाः स्युः । साप्तिकिमत्यादौ प्राग्वते माधवठः । शत्यिमत्यादौ शतात् ठ-यरामौ, द्विकिमत्यादौ संख्याया अतिशदन्ताया इति कः ।

बाल०—शाण । आहींयेष्वयेषु महाहरिवषये अध्यद्धं पूर्वाभ्यां त्रिरामीनिष्यन्ता-भ्याञ्च शाणशताभ्यां यरामो वा स्यात् पक्षे तस्य महाहरश्च । शाणः परिमाणभेदः । अध्यद्धं शाण्यमित्याद्वये वाक्यं पूर्ववत् । एवं द्विशाण्यं द्विशाणं । शतशब्दस्योदाहरणन्तु

बाल॰—द्वित्र । आहींयेष्वर्येषु महाहरविषये द्वित्री पूर्वौ याम्यां ताभ्यां शाणशताम्यां केशवणो वा भवति, चशब्दात् पक्षे तस्य महाहरोऽपि । द्वाभ्यां शाणाभ्यां कीतादि द्विशाण्यमित्याद्युदाहरणं त्रयं । इदानीं महाहरविषयान् प्रत्ययान् समापयन् क्रमेणाहीयार्थान् आहींयप्रत्ययांश्च दर्शयतुमाह महाहरेति ॥ ७४० ॥

बाल०—तेन । वृत्तिमाह अत्रेति । अत्रार्थे इत्यस्मात् परं यथायोग्यमिति योज्यं । तथाहि, तेन क्रीतिमत्यर्थे करणभूततच्छब्दिनिदृष्टान्नाम्नो यथायोग्यं प्राग्वतेमीधवठादयो भवन्ति । ननु येन यत् क्रीतं तत्तस्य मूल्यं भवतीति मूल्येनास्याभेदात् मूल्येन क्रीतिमिति क्रतेऽत्यत्र प्राग्वतेमीधवठादयः सिध्यन्त्येव कथं तेनेति सामान्यनिर्देशः, मैयं, उच्यते । यद्यपि वास्तवोऽर्थभेदा नास्ति, तथापि विवक्षा विद्यत एव अथवा अर्थभेदोऽपि विद्यत एव यतो यत् सप्तत्यादिना क्रीतं तत्र क्रायकस्य स्वीकारः प्रतीयते, यस्यतु सप्तत्यादि मूल्यं तत्र ब्यवस्थापात्रं प्रतीयते नतु क्रायकस्य स्वीकारः, विशेषतस्तु मूल्येन क्रीतिमिति यदि कृतं

७५२. तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।

अत्र चार्थे माधवठादयो ज्ञेयाः । शतस्य निमित्तमध-मर्णेन संयोगः शत्यः शतिकः । शुभाशुभसूचक- चेष्ठादिरुत्पातः । तत्र यथा-सहस्रस्य निमित्तमक्षि-व्यन्दनं साहस्रम् ।

तद्धितप्रकरणम्

७५३. गो-द्विसर्वेश्वराभ्यां यरामो नतु संख्यापरिमाणाश्वादेः । द्वितेश्वरा गो निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । एवं धन्यः स्वर्ग्यः यशस्यः आयुष्यः । संख्यादेस्तु पञ्चानां निमित्तं पञ्चकः प्रास्थिकः । अश्वादेः— आश्विकः हास्तिकः । ठठ्ठे व्याद्वितः

अमृता०—७५२. तस्येति । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ इत्यर्थे नाम्नो यथा योग्यं माधवठादयो भवन्ति । संयोगम्योदाहरणमाह—शतस्येति । उत्पातं व्याख्याति—शुभाः शुभेति । तत्रोदाहरति—सहस्रस्येति सहस्रस्य प्राप्तये क्षयाय वाक्षिनिष्पन्दनमित्यर्थः ।

अमृता०—७५३. गविति । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यर्थे गो शब्दात्, द्विन सर्वेश्वर युक्ताच्च नाम्नो यरामः स्यात्, संख्यातः परिणामतः तथा अश्वादे स्तु यरामो न भवित । गव्य इति उद्वयस्येति गोविन्दः । धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा धन्यः । एवं स्वग्यं प्रभृतयश्च । प्रत्युदाहरति—पञ्चानामित्यादि । अश्व हस्तिन् अश्मन् रथ गण ऊर्णा उमा वसु वर्षं भञ्जेहि अश्वादिः ।

तदा मूल्यादन्यत्र लवेन क्रीतं हस्तेन क्रीतिमित्यादौ न भवेयुर्मुल्यस्याप्रतीतेः । साप्तिक-मित्यादित्रिके प्राग्ववतेर्माधवठ इति ठः । शतामित्यादिद्वयेतु शतात् ठयरामाविति यठरामौ । द्विकमित्यादिद्वये पुनः संख्याया अतिशदन्ताया इति कः ॥ ७५१ ॥

बाल० — तस्य । विवरणेमत्रेति । अत्र चार्थे इत्यस्मात् परं नाम्नो यथायोग्यं प्राग्वतेरिति पूरणीयं । संयोगोऽत्र योगसम्बन्धः । उत्पातं निरूपयति शुभेति । एवम्भूत-चेष्टादिरुत्पातः स चात्रवाह्वक्षादिष्पन्दनरूपः । तत्र यथेति उदाह्नियत इति शेषः ॥ ५५२॥

बाल०—गो। संख्याच परिमाणश्च अश्व आदिर्यस्य सच सर्वेऽपि रामकृष्णा इत्यनेनैकवत्वात् संख्यापरिमाणाश्वादिस्तस्मात् । तस्य निमित्त संयोगोत्पातावित्यर्थे गोशब्दात् द्विसर्वेश्वराच्च वरामः स्यात्, संख्यापरिमाणाश्वादेस्तु न स्यात् । धन्य इति धनस्य निमित्तमित्यादिः पूर्ववत् । संख्यादेस्ः वत्यत्रादिपदेन परिमाणस्य ग्रहणं । निमित्तमित्यस्मात् संयोगोत्पाताविति योज्यं । पश्चक इति संख्याया अतिशदन्ताया इति कः । प्रास्थिक इति प्रस्थशब्दात् प्राग्वतेमधिवठ इति ठः । एवमाश्विक इत्यादिषु । अश्व हस्तिन् अश्मन् रथ गण ऊर्णा उमा भट्ट वर्षा विम्वति दश अश्वादिः ॥ ७५३ ॥

4 Soc

1880

198

७४०

७४

बाहींय एवं द्वि

शताभ्य

ठादयः

भ्याश्व

अध्यद्ध पूर्वं वज

शाणश कीतारि क्रमेणा

तथाहि भवन्ति कृतेऽत्य यद्यपि व

यद्याप व यतो यत •यवस्थ ७५४. पुत्राच्छ-यरामौ । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः पुत्र्यः ।

७१४. सर्वभूमि-पृथिवीभ्यां केशवणः । सर्वभूमेनिमत्तमित्यादि सार्वभौमः । अनुशतादि-रयं । पाथिवः ।

७५६. ईश्वर इत्यर्थे च। अस्ति । अस्ति ।

७१७. लोक-सर्वलोकाभ्यां माधवठो विदिते । लोकिकः सार्वलौकिकः । अनुशतादिरयम् ।

अमृता॰—७१४. पुत्रादिति । तस्यनिमित्तं संयोगोत्पातावित्यर्थे पुत्र शब्दात् छरामो यरामश्च भवतः ।

अमृता०—७४४. सर्वेति । उक्तार्थे सर्वभूमि—पृथिवीभ्यां केशवणः स्यात् । सार्व-भौम इत्यत्र उभयोः पदयो वृष्णीन्द्रे हेतुमाह—अनुशतादिरिति ।

अमृता०—७४६. ईश्वर इति । सर्वभूमि-पृथिवीभ्यां तस्येश्वर इत्यर्थे च केशवणः स्यात् । सर्वभूमेरीश्वरः सावभौमः । एवं पार्थिवो राजा ।

अमृता॰— १५७. लोकेति । तत्र विदिते ज्ञाते इत्यर्थे लोक-सर्वलोक शब्दाभ्यां माधवठः स्यात् । लोके विदितः प्रकाशितो लौकिकः । एवं सार्वलौकिक इति । उत्तरत्र अनुशतादित्यादुभयपद वृष्णीन्द्रः ।

बाल॰ - पुत्रा। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यर्थे पुत्रशब्दाचळरामयरामौ भवतः॥ ७५४॥

बाल०—सर्वे। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यर्थं सर्वभूमिपृथिबीभ्यामृत्तरः केशवणो भवति । सार्वभौम इत्यत्रानुशतादित्वादुभयपदयोरादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्र इत्याह अन्विति । पार्थिव इति पृथिव्या निमित्तं संयोगोत्पातावित्यर्थः ॥ ७४५ ॥

बाल० — ईश्व । तस्येश्वर इत्यर्थं सर्वभूमिपृथिवीस्यां केशवण: स्यात् । सर्वभूमेरीश्वर: सार्वभौम इति । एवं पार्थिव इतिच ॥ ७५६ ॥

बाल०—लोक । विदिते ख्याते वाच्ये लोक सर्वलोक इत्येताम्यां माधवठो भवति । लोके विदितः लौकिकः । सार्वलीकिक इत्यत्रानुशतादित्वादुभयपदयोवृष्णीन्द्र इत्याह अन्विति ॥ ७५७॥ ७४८. वात-पित्त-श्लेष्म सन्निपातेभ्यः शमन-कोपनयोः । विकित है

७५६. तस्य वापः ।
अत्रार्थे यथा विहितं स्यात् । उप्यतेऽस्मिन्निति वापः । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं प्रास्थिकं । एवं द्रौणिकम् ।

प्रदेश प्रयादाक्षित्व उरामाः ।

७६०. पात्रात् केशवठः । पात्रिकं क्षेत्रं, पात्रिकी भूः ।

७६१. तदस्मिन् वृद्धि रायो लाभः शुल्क उपदा वा दीयते ।

अमृता०—७५८. वातेति । शमन-कोपनयोरर्थयो र्वातादिभ्य अतुभ्यों माधवठा स्यात् । एवं पैत्तिकं श्लैष्टिमकं सान्निपातकिमिति ।

अमृता०—७४६. तस्येति । स्वयमेव वृत्तिमाह—अत्रार्थं इति । वाप शब्दं व्युत्पा-दयति—उप्यत इति । दुवप वीजतन्तु सन्ताने इति धातोः—कर्नृ वर्जितकारके चे त्यनेना-धिकरणे धण्, क्षेत्रमिति फलितार्थः । प्रस्थस्येति प्रस्थपरिमित वीजं लक्ष्यते, अन्यथा परिणामस्य प्रस्थस्य वपना सम्भवात् । एवं द्रौणिक मित्यादौ च बोध्यम् ।

अमृता०—७६०. पात्रादिदि । तस्य वाप इत्यथे पात्र शब्दात् केशवठः स्यात्, माधवठापवादः । यद्यपि माधवठेन स एवं पात्रिक शब्दो निष्यद्यते तथापि न वृष्णीन्द्रहेतु तद्धित लक्ष्मीरित्यादिन प्राप्त पुंदद्भावनिषेधस्य खण्डनमत्र फलवेशिष्टच ज्ञेयं, केशवठस्य वृष्णीन्द्रहेतुत्वाभावादिति ।

अमृता० - ७६१. तदिति । तदिति सामान्येन नपुंसकम् वृद्धिचादिकमिधत्तें, तथा

बाल० — वात । शमनकोपनयोर्वातादिभ्यो प्राग्वतेर्माधवठो भवति । यथा वातिकमिति तथा पैत्तिकं श्लैष्टिमकं सान्निपातिकं ॥ ७१८ ॥

बाल०—तस्य । अत्रार्थे तच्छव्दिनिदिष्टान्नाम्नो विह्तमनितकम्य प्राग्वतेमधिव-ठादिः स्यादित्यर्थः । उप्यतेऽस्मिन्निति वाक्ये डु वप वीजतन्तुसन्ताने इत्यस्मात् कर्तृविजितकारके चेत्यनेन अधिकरणे घण्। एतेन तच्छव्दिनिदिष्टात् प्रत्ययो भवन्नपि वापशव्दिनिर्देशस्य वाचकः। अतएव वाप इत्यस्य वाच्यं क्षेत्रमिति दत्तं । प्रस्थस्येति प्रस्थपरिमाणवीजस्येत्युपचाराज्ज्ञेयं, प्रस्थस्य वपनासम्भवात्। एवं द्रौणिकमाढिकिक-मित्यादयो यथायथं॥ ७१६॥

बाल०—पात्रा । तस्य वाप इत्यर्थं पात्रशब्दात् केशवठः स्यात् । पात्रं परिमाण-विशेष इत्यस्मात् प्राग्वतेर्माधवठेऽपि कृते पात्रिकमित्यादिद्वयं सिध्यत्येव, तथापि केशवठविधानं यत्, तत् न वृष्णीन्द्रहेत्वित्यनेन प्राप्तपुम्वद्मावनिषेधचण्डनार्थं ॥ ७६० ॥

4500

1880

७४६

७४०

७४१

आहींया एवं द्विश

शताभ्य

ठादयः ठ-यराम

भ्याश्व अध्यद्धः पूर्ववजज्ञे

शाणशत कीतादि कमेणाई

तथाहि, भवन्ति । कृतेऽत्यत्र यद्यपि व यतो यत् •यवस्था अत्रार्थे यथास्वं । तत्र वृद्धिरधमणिदिधिकादानं, आयोग्रामादिषु स्वामि-भागः, लाभो वाणिज्ययाधिकप्राप्तिः, शुल्को रक्षानिमित्तो राजभागः, उपदा तूत्कोच इति । पश्चिस्मिन् वृद्धचादीनामेकतरं दीयते पश्चकः । एवं विशतिकः ।

७६२. चतुर्थ्यर्थे च । शतमस्मे वृद्धचादिकं दीयते शत्यो विप्रः ।

७६३. पूरणादर्खांच्च ठरामः । द्वितीयकः पश्चमिकः अद्भिकः ।

अस्मिनिति च सम्प्रदानाविवक्षयाधिकरणम् । तद्वृद्धिरस्मिन्दीयते, तल्लाभो वा तदुपादा वेत्यर्थे तच्छव्द निर्दिष्टान्नाम्नो यथास्वं माधव ठादयो भवन्ति । प्रत्येक मर्थान् विवृणोति-वृद्धिरित्यादिना । उपदा तूत्कोच इति स्वकार्य साधनार्थं राजकर्मचारिभ्यो गोपने यदर्थं दानं स उत्कोचः कथ्यते । पञ्चक इति—संख्याया अतिशदन्ताया इति कः ।

अमृता० — ७६२. चतुर्थ्यथं इति । पूर्वोक्तस्यैव प्रपश्चोऽयम् । तत्राधिकरणविवक्षया अस्मिन्नित्युक्तं, इह तु सम्प्रदानं विवक्षितिमितिभेदः । तेन तद्वृद्धि रम्मै दीयते यल्लाभो वेत्यादिष्वर्थेषु शतात् ठ यरामौ । अत्र विप्र इति वाच्यप्रदाणेन पूर्वत्र त्वन्नाह्मणो वाच्य इति ज्ञापितम्, अतएव तत्राधिकरण विवक्षेति विवेच्यम् ।

अमृता॰—७६३. पूरणादिति । तदस्मिन् अस्मै वा दीयत इत्यर्थे पूरणप्रत्ययान्तात् अर्द्धशब्दाच्च ठरामः स्यात् माधवठापवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः, सोऽस्मिन् अस्मै वा दीयते द्वितीयकः । एवं पञ्चानां पूरणः पञ्चम् इत्यादि ज्ञेयम् ।

बाल०—तद दीयत इत्यनेनात्र सम्प्रदानमपेक्ष्यते तेन तदिस्मिन् वृद्धचादि दीयते तस्मैच वा दीयत इत्यथे तच्छव्दिनिर्देशान्नाम्नो यथायोग्यं प्राग्वतेमिधवठादयो भवन्ति । प्रत्येकमर्थान् स्वयं विवृणोति तत्रेत्यादिना । तत्र वृद्धचादिषु मध्ये वृद्धिस्तावदधमणीत् खातकात् सकाशादुत्तमणंस्य मूलधनादिधकप्रहणं । स्वामिभागः स्वामिग्राह्यो भागः । वाणिज्यया पटादीनां कयविकयेण सूत्रादिम्लयादिधकप्राप्तिः । रक्षेति । वणिजादीनां रक्षानिमित्तो घट्टादौ राज्ञो दण्डरूपो भागः । उत्कोचो राजमन्त्र्यादिभ्यः स्वकार्यसाधनार्थं वेतनदानं । पञ्चति वृद्धचादीनां मध्ये पञ्च एकतरमस्मिन् दीयतेऽस्मै वा दीयत इति पञ्चक इत्यत्र संख्याया अतीत्यनेन कः । शतिक इत्यत्र शताट्ठयरामः विति ठः ॥ ७६१ ॥

बाल० — चतु । पूर्वस्येव प्रपञ्चोऽयं न पृथक् तेन दीयत इत्यनेन यदपेक्षितसम्प्रदानं तदेव चतुर्थ्यर्थे चेत्यनेन प्रपञ्चितं, तथाच सितद्वृद्धचाद्यस्मिन् दीयतेऽस्मैच वा दीयत इति तच्छव्दनिर्देशान्नाम्नो यथाविहितं प्राग्वतेर्माधवठादिः स्यादिति पूर्वेण तुल्यं । तदस्मिन् दीयत इति पूर्वे दशितमिति । तदस्मै दीयत इति वाक्यमत्राह शतेति ॥ ७६२ ॥

७६४. भागाद् यरामश्च । भाग्यं भागिकम् ।

७६५. तं हरति वहत्युत्पादयति वंशादिपूर्वाद्भारान्माधवठः । वांशभारिकः वाल्वजभारिकः ।

७६६. वस्त-द्रव्याभ्यां ठ-करामी।

वस्निकः द्रव्यकः।

७६७. सम्भवत्यवहरति पठित । अध्ये हे कि विशेष प्रत्ये प्रास्थिकः कटाहः, खारिकः । प्रमाणानितरेकः सम्भवः, अवहारः संहरणम् ।

अमृता० - ७६४. भागादिति । पूर्वाक्तार्थे भागशब्दात् यरामः ठरामश्च भवतः ।

अमृता०—७६४. तिमिति । वंशादिपूर्वीद् भारात् माधव ठो भवति—तद् हरित, तद् वहित, तदुत्पातयतीति त्रिष्वर्थेषु । वंशस्य भारः वंशभारः, तं हरित वहित उत्-पादयित वांशभारिको जनः । वल्लजः तृणभेद स्तस्य भारं वहितीत्यादि । एवं कौटज भारिक इति च । वंशादि पूर्वीत् किम्—ब्रीहिभारं हरितीत्यत्रतु न ।

अमृता०—७६६. वस्नेति । तद्हरतीत्याद्यर्थेषु वस्त-द्रव्याभ्यां यथाकमं ठ-करामी भवतः । वस्नं मूल्यं हरति वहति उत्पाद्यति वेति वस्तिकः । एवं द्रव्यकः ।

अमृता०—७६७. सम्मवतीति । सम्भवति अवहरति पचित वेत्यर्थे नाम्नो यथास्वं माधवठादयो भवन्ति । कटाहः पाकार्थं लोह पात्रम् । अवहारः उपसंहार इत्यर्थः ।

बाल० — पूर। तदस्मिन् अस्मै वा दीयत इत्यर्थे पूरणप्रत्ययान्तादर्द्धशब्दाच्च ठरामः स्यात्। द्वयोः पूरणः द्वितीयः सोऽस्मिन्नस्मै वा दीयते द्वितीयिक इत्यादि॥ ७६३॥ बाल० — भागा। तदस्मिन्नस्मै वा दीयत इत्यर्थे भागाद्यरामः स्याच्चकारात् ठरामोऽपि॥ ७६४॥

बाल० — तं। उत्पादयित आहरित गृह्वातीत्यर्थः। तं हरतीत्याद्यर्थत्रये वंशादिः पूर्वः यस्य तथाभुतात् भारात् स्यात् । वंशादिपूर्वाद्भारादिति सूत्रैकदेशस्थाने वंशादेभरिभूतादित्येके पठन्ति । तन्मते भारभूतं वंशं हरतीत्याद्यर्थे वांशिक इति स्यात् । वंशस्य भारः वंशभारस्तं हरतीत्यादि योज्यं वत्वजः वावइरिति लोकप्रसिद्धं (काशतृणं वीरणतृणन्विति अमरटीका)। एवमादिपदात् क्षटज मूल स्थूला अक्ष इक्षु अश्वन् खट्वेति गृह्यते ॥ ७६५ ॥

बालः -वस्त । तं हरत्याद्यथे वस्नद्रन्यास्यां यथासंख्यं ठकरामी भवतः ॥७६६॥

42001

७६८. पचती द्रोणात् केशवणश्च । केराठेग माधाति । द्रौणी द्रौणिकी स्थाली ।

७६६. आढकाचितपात्रेभ्यः खरामो वा । प्रशासिति । सम्भवत्यादिषु आढ़कीना आढ़िककी ।

७७०. त्रिरास्याः केशवठः खरामश्च वा ।
सम्भवतीत्यादिषु—द्वचाढ़कीना द्वचाढ़िककी । पक्षे अध्यद्धं पूर्वादिति
माधमठस्य महाहरः—द्वचाढ़की ।

७७१. कुलिजान्महाहर-खरामी वा माधवठश्च।

अमृता॰ — ७६ =. पचताविति । पचतौ अथे द्रोणशब्दात् केशवणो माधवठश्च भवतः । द्रोणं पचति द्रौणीत्यादि द्वयम् ।

अमृताः — ७६ दे. आढ़केति । सम्भवतीत्याद्यर्थत्रये आढ़क-आचितः यात्रेम्यः खरामो वा भवति, पक्षे माधवठश्च । आढ़कीना इत्यत्र केशवत्वाभावान्नईप् किन्तु आप् । एवं आचितीना आचितिकी पात्रिणा पात्रिकीति ।

अमृता०—७७०. त्रिराम्या इति । सम्भवतीत्याद्ययेषु त्रिरामी निष्पन्नान्नामनः केशव ठो वा स्यात् । पक्षे प्राप्तमाधव ठस्य महाहर इत्याह—अध्यद्धेति । केशवठ-खराम-योस्तु न महाहरः, विधान सामश्यदिवेति ज्ञेयम् ।

अमृता० ७७१. कुलिजादिति । त्रिराम्या इत्यनुवर्त्तते । सम्भवतीत्याद्यर्थेषु त्रिरामी निष्पन्नात् कुलिजशब्दात् महाहर-खरामी वा भवतः, पक्षे माधवठश्च वा । द्वी

बाल०—सम्भ । विवरणं एष्विति । एष्वथे षु सम्भवत्याद्यथे षु नाम्नो यथास्वं प्राग्ववतेर्माधवठादिः स्यात् । खारिक इत्यस्मात् पूर्वमेविमिति योज्यं । सम्भवत्येव हरतीत्यर्थद्वयं स्पष्टयित प्रमाणेति । प्रमाणात् पूर्वमाध्यस्येति पूरणीयं । सम्भवतिः सम्भवपूर्वधारणार्थं इत्यन्ये ॥ ७६७ ॥

बाल०-पच । पचतावर्थं द्रोणशब्दात् केशवणः स्यात्, चकारान्माधवठोऽपि । सम्भवत्यादिष पचतीति लब्धेऽपि यत् पचताविति कृतं तिलयमार्थं ।। ७६ ॥

बाल०—आढ । पचतावित्यस्यानुवृत्तिशङ्कानिरासार्थं वृत्तिमाह सम्भवतीति । सम्भवतीत्याद्यर्थं षु आढकादिम्यः खरामो वा स्यात् पक्षे प्राग्वतेर्माधवठः । यथा आढकीनेत्यादिद्वयं । एवमाचितीना आचितिकी पात्रीणा पात्रिकीत ।। ७६६ ।।

बाल०—त्रिरा। सम्भवत्याद्यथे षु त्रिरामीनिष्पन्नान्नाम्नः केशवठो वा स्यात् खरामश्च। पक्षे, माधवठस्य महाहर इत्याह अध्यद्धेति। केशवठखरामयोस्तु महाहरो न स्यादत्र विधानसामध्यति। त्रिरामी चात्र तद्धितार्थेति॥ ७७०॥ सम्भवतीत्याविषु । द्विकुलिजी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी । पक्षे माधवठस्य स्थितिरेव । द्वैकुलिजिकी ।

७७२. सोऽस्यांश-वस्न-भृतयः।

अत्रार्थे च यथास्वं । पञ्च अंशा वस्ता भृतयो वा अस्य पञ्चकः शत्यः शतिकः । अंशो भागः, वस्तो मूल्यं, भृति भंरणस् ।

७७३. तदस्य परिमाणम् ।

अत्र च यथास्वं । प्रास्थिको राशिः । द्रौणिकः खरिकः शत्यः शतिकः । वार्षेतिको योगः । षष्टि जीवितपरिमाणस्य षाष्टिकः । इह द्वे षष्टी

कुलिजो सम्भवतः अवहरतः पचतो वेति अध्यद्धेत्यादिना विहित केशवठस्य महाहरः— द्विकुलिजी, तस्य स्थिति पक्षे द्विकुलिजिको । ख-माधवठ पक्षयोध्य रूपे दिशिते ।

अमृता०—७७२. स इति ! सोऽस्य अंशः वस्नः भृति रित्यर्थ त्रिके नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । पश्चक इति—संख्याया अतिशदन्ताया इति कः । श्रत्यइति—शताट् ठ-यरामौ इति । अंशादीनामर्थान् स्वयं विवृणोति—अंशो भाग इत्यादिना ।

अमृता०—७७३. तदस्येति । तदस्य परिमाणमित्यर्थे तच्छव्दिनिर्देशन्नाम्नो माधवठादयो भवन्ति । प्रस्थं परिमाणमस्य राशोरिति प्रास्थिकः । एवं द्रौणिक प्रभृतयः । संख्याया अपि परिमाणवाचित्वमस्तीति चोदाहरणे दंशंयति—वार्षशतिकः इत्यादि । वर्षशतं जीवितपरिमाणमस्येति वाक्यम् । महाहरस्य प्रभात् केशवठस्य प्राप्तिप्रकारं घटयति—इहेत्यादिभः । इह प्रकरणे-द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्येति वाक्ये तद्धितार्थे विराम्या मध्यद्धेति प्राग्वते मध्यव ठस्य महाहरः, ततः सोऽस्यांश-वस्न-भृतय इत्यर्थे

बाल० कुलि । त्रिराम्यत्रानुवर्तते । सम्भवत्याद्यर्थेषु त्रिरामीनिष्पन्नात् कुलिजशब्दान्महाहरखरामौ वा भवतः पक्षे माधवठश्च वा भवति । ह्रौ कुलिजौ सम्भवतः अवहरतः पठत इति द्विकुलिजीत्यत्र अध्यद्धत्यनेन विहितकेशवठस्य महाहरो वा । स्थितिरेवेति विधानसामध्यादिति शेषः ॥ ७७९ ॥

बाल० — सोऽस्य । अत्रार्थे सोऽस्यांशेत्याद्यर्थे तच्छब्दवाच्यान्नामनो यथास्य प्राग्वतेमीयवठादिः स्यात् । पञ्चक इत्यत्र संख्याया अतीत्यनेन कः । शत्य इत्यादिद्वयेतु शताट्ठयरामाविति यठरामौ । अंशाद्यर्थात् स्वयं विवृणोति अंग इति ।। ७७२ ।।

बाल०—तद । अत्रार्थे तच्छेब्दनिर्दिष्टान्नाम्नो यथायोग्यं प्राग्वतेमीधवठादिर्भवति । प्रम्थं परिमाणमस्य राग्नेरिति वाक्ये प्रास्थिक इति । एवं द्रौणिकप्रभृतयो यथास्यं प्रत्ययान्ताः । परिमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति ब्युत्पत्त्या संख्याया अपि परिमाणवाचित्वस्ति संख्याया उदाहरणान्याह वार्षेत्यादिना । वर्षशतं जीवितपरिमाणमस्येति वार्षशतिक इत्यस्यादिसर्वेश्वरस्येत्यनेन वृष्णीन्द्रः । अस्येत्यस्मादिति पदं योज्यं । महाहरस्य प्रश्चात् केशवठप्राप्तिप्रकारं दर्शयति इहेति । इह प्रकरणे द्वे पष्टी

था

ठा ठ-

अ

श

तः

यः

च्य च्य

• तिद्धितप्रकरणम् •

1885

usal

जीवितपरिमाणस्य माधवठस्य अध्यद्धेति सोऽस्येति वर्त्तमाने तदस्येत्यर्थं निर्देश सामर्थ्यात् पुनः केशवठः-द्विषष्टिकः । तस्य विधानसामर्थ्याद- लुगिति जयादित्यः । संख्यात इत्युत्तरपदवृद्धिः-द्विषाष्टिकः त्रिसाप्तिकः ।

७७४. संख्यायाः संघ-सूत्राध्ययनेषु, संज्ञायान्तु स्वार्थे ।

संख्यावाचिनः परिमाणार्थे यथास्वम् । पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनीय सूत्रम् । पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्य पञ्चकमध्ययनम् । संज्ञायां पञ्चैव पञ्चकाः ।

७७४. पङ्क्ति-विंशत्यादयः।

साधवः। द्वौ पश्चतौ परिमाणमस्य पङ्क्तिः। द्वौ दशतौ विशतिरित्यादि।

सद्भावेऽिप पुन स्तदस्य परिमाणमित्यर्थनिर्देशबलात् पुन स्त्रिराम्या इत्यनेन केशवठः स्यादिति द्विषष्टिकः । संज्ञायान्तु महाहराभावपक्षे माधवठस्यैव स्थिति वृ हणीन्द्रश्च ।

अमृता०—७७४. संख्याया इति । स्वयं वृत्तिमाह—संख्यावाचिन इत्यादि । तदस्य परिमाणिमत्यथे सङ्घ सूत्राध्ययनेषु वाच्येषु संख्या वाचिनो नाम्नो माधवठादि भविति, संज्ञायां गम्यमानायान्तु स्वाथे हि माधवठादि भविति नतु कथिताथे । पञ्चक इति सर्वत्र संख्याया एति कः एते त्वसंज्ञायायां दिशताः । संज्ञायां स्वाथे दर्शयति—पञ्चक इति ।

अमृता॰—७७४. पड्कीति । तदस्य परिमाणिमत्यथे पड्कि विशत्यादयः साधवो भवन्ति । पड्किरिति इप्रत्ययेन सह द्विशब्दस्य लोपेन च निपातः । विशतिरिति पूर्वविप्रत्ययेन द्विशब्दस्याप्रयोगेण विमागमेन च साधुः । इत्यादिपदेन त्रिशत् चत्वारिशत् पञ्चाशत् षष्टी सप्तति अशीति नवतीत्यादयो ज्ञेयाः ।

जीवितपरिमाणमस्येति वाक्ये तद्धितार्थे त्रिरामीसमासे प्राग्वतेमधिवठस्य अर्द्धेति सूत्रेण महाहरस्तिस्मश्च सित, सोऽस्येति सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्यये वर्त्तमानेऽपि तदस्येति तदस्य परिमाणमित्यर्थनिर्देशसामर्थ्यात् पुनिस्त्रराम्या इत्यनेन केशवठः स्यादिति द्विषष्टिकः। अध्यद्धेत्यनेन केशवठस्यापि महाहर सम्भवात् परमतेन तदभावं सूचयन्नाह तस्येति। तस्य केशवठस्येति । अध्यद्धेपूर्वात् त्रिराम्याश्चेत्यत्रासंज्ञायामित्युक्तात् संज्ञायान्तु माधवठस्य स्थितिरित्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रे प्राप्ते स उत्तरपदे स्यादिति स्मारयित संख्येति । संख्यातः सम्वत्सरसंखयोरित्यनेनोत्तरपदस्य वृद्धिः। द्विषष्टिक इत्यत्र वाक्यं पूर्ववत् । वाच्यपदन्तु पटादिकमूद्धां । त्रिसाप्ततिक इति त्रयः सन्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः ॥ ७७३ ॥

बाल०—संख्या । वृत्तिमाह संख्येति । तदस्य परिमाणमित्यर्थे संघमूत्राध्ययनेष् वाच्येषु संख्यावाचिनः शब्दाद्यथास्वं प्राग्वतेर्माधवठादिः स्यात् । संज्ञायान्तु गम्यमानायां स्वार्थेऽथे तस्माद्यथास्वं माधवठादिः स्यात् । सर्वत्रैवात्र संख्याया इत्यनेन कः । स्वार्थे संज्ञायामुदाहरणात् पूर्वत्रासंज्ञायामिति गम्यते ॥ ७७४ ॥

७७६. पञ्चत-दशतो वर्गे वा।
पञ्च परिमाणमस्य पञ्चतो वर्गः, पक्षे पञ्चकः। एवं दशतः दशकः।
७७७. तदर्हति।

अत्र च यथास्वम् । छत्रमहंति छात्रिकः शत्यः शतिकः । अधीर ७७८. छेदादिभ्यो नित्यत्वम् । अधीर अधिकार स्वाप्तिकः ।

छेदं नित्यमर्हति छैदिकः । एवं भैदिकः । यह विकास कार्या

७७६. शोर्षच्छेदाद् यरामश्च । । अग्र उचाक्र विकास १ वर्थ

शीर्षच्छेद्यः शैर्ष्यच्छेदिकः । अत्यक्तिकाम असम्बद्धान । ।

अमृता०—७७६. पञ्चतेति । तदस्य परिमाणमित्यर्थे पञ्च-दश इत्यनयो स्त प्रत्य-येन सह पञ्चत दशतौ साधू वा भवतो वर्गे वाच्येः पक्षे करामश्च ।

अमृता॰—७७७. तदिति । तदर्हतीत्यर्थे च तच्छब्दिनिर्दिष्ट नाम्नो यथास्वं माधव-ठादयो भवन्ति ।

अमृता॰—७७८. छेदेति । तदहैतीत्यर्थे छेदादिभ्यो नित्यं माधव ठाद्या स्युः । अमृता॰—७७६. शीर्षेति । शीर्षच्छेद शब्दात् पूर्वोक्तार्थे यरामश्च स्यात् चकारात् माधवठरामोऽपि ।

बाल० —पङ्क्ति । तदस्य परिमाणिमत्यथँ पङ्तिविशत्यादयः साधवो भवन्ति ।
यद्यत् सूत्रेणानुत्पन्नं तत्सवं निपातनात् साध्विति पाणिण्युक्तात् । वर्णागमो वर्णविपयंयश्चेति पूर्वोक्ताच्च यथेष्टसिद्धमत्र विवक्षणीयं। तस्मान्निपातनत एव इप्रत्ययेन सह पञ्चतस्य ठरामस्यारामलोपेन द्विशब्दस्याप्रयोगेणच पञ्चतशब्दस्य पङ्क्तिरितीष्टसिद्धं। पूर्वविद्यत्ययेन द्विशब्दस्याप्रयोगेण दरामस्य विमादेशेनच सहं दशतस्य विश्वतिरिति साधु। इत्यादीत्यादिपदेन त्रयोदशताः प्रमाणमस्येति त्रिशब्दान्मुमागमेन दशतस्यादि-दरामस्य तरामसम्बन्ध्यरामस्यच हरेणच सहं दशतशब्दस्य त्रिशदिति साधु। एवं चत्वारिशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति अशीति नवति शतेत्यादिषु यथास्वं प्रत्ययवर्णविपर्ययहरागमादेशाः। परिकल्पनीयाः ।। ७७१ ।।

बाल॰ —पञ्च । तदस्य परिमाणिमत्यर्थे पञ्च दश इत्यनयोस्तप्रत्ययेन साकं वर्गे वाच्ये पञ्चत-दशतौ वा साधू भवतः । पक्षे, कश्च स्यात् ॥ ७७६ ॥

बाल०—तद । अत्र चार्थे तच्छब्दवाच्यान्नाम्नो यथायोग्यं प्राग्वतेमधिवठादिः स्यात् ॥ ७७७ ॥

बाल॰ — छेदो । तदहंतीत्यर्थे नित्यत्वे सति छेदादिभ्यो यथास्वं प्रत्ययः स्यात्। छैदिकादिद्वयेऽत्र विधानान्तराभावात् प्राग्वतेमधिवठ एवं। एवमादिपदात्, द्रोह नर्तः कर्षं सम्प्रयोग सम्प्रेषण सम्प्रश्नेभ्यश्च ॥ ७७६॥

57.

191

वा भ

भवत

आचि

केशव योस्त्

तिराः

प्राग्वव हरतीत

सम्भव

सम्भव

सम्भवत् आढकीः

खरामश्च स्यादत्र

Ti stal

७८०. दण्डादिश्यो यरामः।

दण्डचः बध्यः कश्यः युग्यः मुषल्यः मधुपकर्चः अध्यः मेध्यः धन्यः ।

पात्रियः पात्र्यः।

७८२. दक्षिणा-कडङ्गराभ्यां छरामश्च । प्राप्ति । दक्षिणीयः दक्षिण्यो विप्रः, कडङ्गरीयः कडङ्गर्यो गौः।

७५३. स्थालीविलाच्छरामः । । ज्यानाम् ज्ञानिकानिका दिवस

स्थालीविलीया स्तण्डुलाः पाकयोग्याः । विकितिकारिका

अमृता॰—७८०. दण्डेति । तदर्हतीत्यर्थे दण्डादिशब्देभ्यो यराम एव भवति नतु माधवठः । कश्य इति-कशा अश्वादे स्ताडनी, तदर्हतीति अश्व इत्यर्थः । मेधामहंति मेध्यः । एवं मेघ सुवर्ण उदक गुहा भाग भंग इत्येभ्यश्च ।

अमृता०—७८१. पात्रादिति । पूर्वोक्तार्थे पात्र शब्दाद्यरामी घरामश्च स्यात् । पात्रं भोजनभाजनं परिमाणन्व तदर्हतीति पात्र्यमितिद्वयम् ।

अमृता॰ — ७६२. दक्षिणेति । तदहंतीत्यर्थे दक्षिणा-कड़ङ्गराभ्यां छरामश्च स्यात् चकारात् यरामश्च । कड़ङ्गर स्तृणविशेष: (वु ष:) माषादेः वृक्षभागश्च, तमहंति यः स कड़ङ्गयं: वलीवदं इत्यर्थ: ।

अमृता०--७८३. स्थालीति तदहंतीत्यर्थे स्थालीविलणव्दात् छरामो भवति स्था-लीपालपात्रं, तस्या विलमाकाशदेश स्तमहंन्तीति स्थालीविलीयाः।

बाल॰ — शीष । तदर्हतीत्यर्थे सित शीर्षच्छेदशब्दाद्यरामः स्यात् चकारात् पूर्वोक्तमाधवठोऽपि ॥ ७७६ ॥

बाल०—दण्डा । तदह तीत्यथ दण्डादिभ्यो यरामः स्यात् । कश्य इति, अश्वादेस्ताडनी कशा इत्यस्य रूपं। मेघ उदक वंश इति त्रयमपि दण्डादौ कश्चित् पठति ॥ ७५० ॥

बाल० —पात्रा । तदह तीत्यथे पात्रशब्दात् यरामः स्यात् चकाराद्योऽपि । पात्रं भोजनभाजनं परिमाणव्य तत्पात्रमहं ति यः स पात्रीयः पात्र्यश्च येन भुङ्क्ते पाकेन विनेव पात्रं शुष्ट्यति यच्च तण्डुलादेः पाकस्य परिमाणमहं ति तदेवोच्यते ।। ७५१ ।।

बाल० — दक्षि । तदहं तीत्यथं दक्षिणा कडक्कराम्यां छरामः स्यात् यश्च । कडक्करस्तृणिविशेषः (वूषः) माषादेः काष्ठभागो वा दीप्ताग्नित्वात् निर्गुणत्वाद्वा यो गौस्तमहं ति स एव कडक्करीयादिद्वयशब्दवाच्य इति । (नीवारपाकादिकडक्करीयैरामृश्यते जानपदेनं किच्चत् । इति रघुवंशे । १ । दे) ॥ ७५२ ॥

७८४. यज्ञाद् घरामः । यज्ञियं द्रव्यम् ।

अर्िवजी नृसिंह खः। अर्िवजी निर्माद महिल्ला

७८६. तत् कर्मार्हतीत्यत्रापि । या विश्व क्रिके विश्व कर्मा विश्व विश्व कर्मा विश्व कर्मा विश्व कर्मा । प्रान्वतीयी अनुवर्त्तते ।

७८७. पारायणोत्तरायण-चान्द्रायणं वर्त्तयति । व्यवस्य प्र पारायणं वर्त्तयति अधीते पारायणिकः । एवं द्वेपारायणिकः ।

अमृता०—७८४. यज्ञादिति स्पष्टमेव ।

अमृता०-७८४. ऋत्विज इति । तदहंतीत्यर्थे ऋत्विक् शब्दात्नृसिहखरामा

स्यात् । कृतसंस्कारो द्विज ऋत्विक तमहंति आत्विजीनः ।

अमृता०—७३६. तदिति । तयो यंज्ञ-ऋत्विजयोः कमं तत् कमं । तत्कर्मा हंतीत्य-थॅऽपि यज्ञत्विग्भ्यां घ-नृसिह खौ भवतः । यज्ञियो देश इति—कृष्णसारमृगाधिक्षितो देश इत्यथॅः । तस्यैव यज्ञकमाहंत्वं शास्त्रसम्मतम् । आर्हीयार्थाधिकारः समाप्तः । प्राग्वतीयो-ऽनुवत्तंत इति—तेन माधवठादयश्चानुवर्तन्त इत्यभिप्रायः ।

अमृता॰—७८७. पारायणेति । वत्तंयतीत्यर्थे पारायाणादिम्यस्त्रिम्यः प्राग् वतीयो माधवठः स्यात् । पारायणं शास्त्रस्यान्त पर्यन्तमध्ययनम् । अतश्चार्थमाह—अधीत इति । उत्तरायणं यज्ञविशेषः, सूर्यस्य गतिभेदश्चा चान्द्रायणो व्रत विशेषः । अनयो वर्त्तनंसम्पा-दनिस्यर्थः । तदहंतीत्यतः परन्तु संख्यापूर्वपदानामलुकीति यदुक्तं तदुदाहरणमाहएव। मिति । तथा च द्वेयूत्तरायणिकः द्वेचान्द्रायणिक इति ।

बाल०—स्थाली । तदह तीत्यथे स्थालीविलशब्दाच्छरामो भवति । स्थाल्यस विलमाकाशदेशो ये तमहंन्ति ते स्थालीविलीया इति ॥ ७८३ ॥

बाल० — यज्ञ । तदह तीत्यर्थे यज्ञशब्दात् घरामः स्यात् ॥ ७८४ ॥ बाल० — ऋत्वि । तदह तीत्यर्थे ऋत्विक्शब्दान्नृसिहचः स्यात् । ऋत्विक् कृतसंस्कारो द्विजस्तमहंति आस्विजीन इति ॥ ७८४ ॥

बाल॰ — तत् । तयोगं ज्ञात्वजोः कमं तत्कमं । तत्कमहितीत्यवेऽि यज्ञात्विग्म्यां घनृसिह्छो भवतः । देश इति कृष्णसाराधिवितो यः स एवात्र ज्ञेयस्तस्यैव यज्ञकमहित्वात् । यज्ञात्वग्म्यामत्र लक्षणया तत्तत्कमोच्यते । तेन यज्ञकमहितीति वाक्यं योज्यं । इदानी-महितान् समापयित बाहीति ।

प्राम्बतेमधिवठादीनां प्राप्त्ययं प्राम्बतीयानुवर्तनं स्मार्यति प्राम्बतीति ।। ७६६ ॥ १

व

क य

ন্নি

हर सम

सम

सम

खर स्य

4:

4500

1884

1919

७८८. संशयमापन्नः । भाष्यके हैं। । अग्रिक ज्ञानक अव्य

सांशयिकः distance

७८६. योजनं गच्छति ।

योजनिकः । क्रौशशतिक-योजनशतिकाबुपसंख्यानात् ।

७६०. पथः केशवठः।

िपथिकः पथिको । पान्थः साधुः । स्त्रियां पान्थी ।

७६१. उत्तरपथेनाहतञ्जा भी भार पथा

औत्तरपथिकं हरिचन्दनं । चकारात्तेन गच्छतीत्यत्र च ।

अमृता०— अद्दः संशयमिति । संशयमापन्नइत्यर्थे संशयशब्दात् माधवठः स्यात्।

अमृता०—७८६. योजनमिति । योजनं गच्छतीत्यर्थे योजनाद्माधवठः स्यात्। वात्तिकमाह—कौशेति । उपसंख्यानात्-वृत्ति कृता गृहीतादित्यर्थः । क्रोशशत-योजनशत शब्दाभ्यां तद् गच्छतीत्यर्थे माधव ठः स्यात् । तथा ततोऽभिगमनमहंतीत्यर्थे च ताभ्यां

अमृता०-७६०. पथ इति । तद् गच्छतीत्यर्थे पथिन शब्दात् केशव ठः स्यात्। तत्रैवार्थं केशवणेन सह नुमागमेन च पान्य इति सःधुः स्यात्, केशवत्वादीप्।

अमृता०—७६१. उत्तरेति । उत्तर पक्षेनाहृतञ्चेत्यर्थे उत्तरपथात् माधवठः स्यात्। चकारसार्थक्यमाह—तेतगच्छतीत्यर्थे चेति।

बाल०—पारा । पारायणोत्तरायणचान्द्रायणं वर्तयतीत्यर्थे पारायणादिभ्यः प्राक्वतीयो माधवठः स्यात् । पारायणे वेदस्य शास्त्रस्य वा समस्ताध्ययनं कर्म । उत्तरायणं यज्ञविशेषः चान्द्रायणो व्रतविशेषः। वर्तयति अधीते समापयतीति यावत् एवमौत्तरा-यणिकः चान्द्रायणिक इति । तदर्हतीत्यत उत्तरन्तु सङ्ख्यापूर्वंपदानामलुकीति यदुक्तं तदुदाहरणं दर्शयति एविमिति । तथा द्वैयुत्तरायणिकः द्वैचान्द्रायणिक इति ॥ ७८७ ॥

बाल०-संश । संशयमापन्न इत्यर्थे संशयात् पूर्वोक्तमाधवठः स्यात् ॥ ७८८ ॥ बाल० — योज । योजनं गच्छतीत्यथे योजनात् पूर्ववन्माधवठो भवति । कौश । उपसंख्याना द्वेतोस्त द्गच्छतीत्यथे माधवठेन सह क्रोशशतयोजनशततोः क्रौशशतिकयोजन-शतिकाविति द्वौ साधू भवतः ततोऽभिगममहं ति सदा तं याति चेत्यथे कोशशतयोजनः शताम्यां टिकणित्येके ॥ ७८६ ॥

बाल०-पथः। पन्थानं गच्छतीत्यर्थे पथिशब्दात् केशवठः स्यात्। पथिकीति अणकेशवगौरादिश्य इत्यनेन ईप्। पन्थानं गच्छतीत्यथे केशवणेन सह नुमायमपूर्वकं पिथशब्दस्य पान्थः साधः । पान्थीति पूर्ववदीप् ॥ ७६० ॥

७६२. वारि-जङ्गल-स्थल-कान्तार-संकुलाजपूर्वाच्च । वारिपथेनाहतं गच्छति वा वारिपथिकः।

७६३. स्थल-वारिभ्यां पथो मधुक-मरिचयोः केशवणः । स्थालपथं मधुकं मरिचं वा।

७६४. कालात् । प्यारवर्षा इस्ति माग्रम मोम्हामाम . ७३७

कालवाचिभ्यः प्रत्ययो वाच्यः, व्युष्टादिभ्यः केशवण इति यावत् । ७६५. तेन निर्वृत्तः।

अत्रार्थे कालान्माधवठः । आह्निकं द्विसाम्बत्सरिकं । संख्यातः सम्बत्-सरस्येत्युत्तरपद वृष्णीनद्रः।

अमृता०-७५२. वारीति । तेनाहृतं गच्छति वेत्यर्थे वारिप्रभृति प्रवाच्च पथात प्राग्वतीयो माधव ठ: स्यात् । एवं जाङ्गल पथिक: स्थालपाथिक: कान्तार पाथिक: सांकुलपथिकः आजपथिक इति।

अमृता०-७५३. स्थलेति । तेनाहृतं गच्छति वेत्यर्थे मधुक-मरिचयोर्वाच्ययोः स्थल-वारिम्यां परस्मात् पथः केशवणः स्यात् । एवं वारिपथम् ।

अमृता०-७६४. कालादिति । स्वयंवृत्तिमाह-कालवाचिभ्य इत्यादि । व्यूष्ठा-दिम्य इति यावत् कालादिभ्यो यथास्वं प्रत्ययो वाच्यः इत्यर्थः । प्रभुनामाधिकारोऽयम् ।

अमृता० - ७५५. तेनेति । तेन निवृत्तं इत्यर्थे कालात् प्रागवतीयमाधवठः स्यात् । अह्वा निर्वृतं निष्पन्नं आह्निकम् । द्वाभ्यां सम्वत्सराम्यां निर्वृतं द्विसाम्वत्सरिकम् ।

बाल० - उत्त । उत्तरपथेनाहृतश्वेत्यर्थे उत्तरपथात् पूर्वोक्तमाधवठः स्यात् । सूत्रस्थ-चशब्दार्थं स्वयं विवृणोति चकारेति । इत्यत्र चेति ज्ञेयं ।। ७६९ ।।

बाल० - वारि । तेनाहृतं तेन गच्छति वेत्यर्थे वार्यादिपूर्वाच पथः प्राग्वतीयमाधवठः स्यात् । यथा वारिपथिकमिति । जाङ्गलपथिकं स्थालपथिकं कान्तारपथिकं सांकूलपथिकं आजपथिकमिति ।। ७५२ ॥

बाल०-स्थल । तेनाहृतं तेन गच्छति वेत्यर्थं मधुक-मरिचयोर्वाच्ययोः स्थलवारिभ्यामूत्तरस्मात् पथः केशवणः स्यात् ॥ ७५३॥

बाल०-काला । स्वयं वृत्तिमाह कालेति । व्यष्टादिभ्यः केशवण इति याबद्वक्ष्यते तावत् कालवाचिम्यो यथास्वं प्रत्ययो वक्तव्य इत्यन्वयः । प्रभुरयमिति गम्यं ॥ ७५४ ॥

बाल०-तेन । निवृत्तो निष्पन्नः । प्राग्वतेरनुवर्तनान्माधवठ इति प्राग्वतेमधिवठ इति । अह्ना निवृत्तं आह्निकमित्यत्र व मसत्सङ्गस्येनेनारामहरः : तदर्हतीत्यत उत्तरन्त संख्यापूर्वपदानामलुकीत्युक्तत्वात् । द्वाभ्यां सम्वत्सराभ्यां निर्वृत्तं द्विसाम्वत्सरिकमित्यत्रोः त्तरपदस्यादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रं सूचयति संख्यात इति ॥ ७५५ ॥

191

सदृश स्या

परि संज्ञ

साध

पूर्व

जी मह

मा संख

पूर्व

वाः स्व संइ

user

७६६. तमधीष्टो भृतो भूतो भावी वा ।

अत्यन्तव्याप्तो द्वितीया । मासमधीष्ठः सत्कृत्य व्यापारितः, भृतः वेत-नेन क्रीतः, भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः, ताहश एवानागतो भावी, सच सच मासिकः। एवं साम्वत्सरिकः।

७६७. मासाद्वयसि यराम-नृसिंहखौ ।

जरेश. कालात । मासमधीष्ट इत्यादौ मास्यो मासोनो दारकः । वयसि कि-मासिकः कर्मकरः।

७६८. त्रिराम्या यरामः । जी क्रिकेट क्रिकेट क्रिकेट क्रिकेट

द्विमास्यः त्रिमास्यः ।

अमृता॰-७५६, तिमिति । तमधीष्ट इत्याद्यर्थं चतुष्टये कालवाचिनाम्नो माधवठः स्यात्। तमिति द्वितीय प्राष्त्यनुशासनं स्मारयति—अत्यन्तव्याप्ताविति। अधीष्टादीनां प्रत्येक मर्थानाहसत्कृत्यादि । अध्येषणं सत्कारपूर्वक व्यापारणम् । भृतं वेतनेन क्रीतम् । मृत- स्वसत्तया व्याप्तकाल: । भावी स्वसत्तयानागतकाल इति ।

अमृता॰--७५७. मासादिति । तमधीष्टादावर्थे वयसि गम्यमाने मासात् यराम:-नृसिंह खो भवतः। वयोऽन्यत्र माधवठ एव भवतीत्याहमासिकः कर्मकार इति । मासं यावत् वेतनेन क्रीत इत्यर्थः।

अमृता०-७८८. त्रिराम्या इति । तमधीष्टादावर्थे वयसि गम्यमाने त्रिरामी समासान्तात् कालवाचिनो यरामः स्यात् । द्विमास्य इति—द्वौमासावधीष्टः भृतः भूता भावी वेति तिद्वतार्थे त्रिरामी।

बाल०—तम । तमित्यत्र द्वितीयाप्राप्तिविधानं स्मारयति अत्यन्तेति। अत्यन्तेत्यस्मात् पूर्वं कालाध्वनोरिति योज्यं । तमधीष्टादावर्थे तच्छब्दिनर्देशात् कालवाचकान्माधवठः स्यात् । वाक्यप्रदर्शनमुखेन अधीष्टाद्यर्थान् विवृणोति मासमिति । तादृश एव स्वसत्तया व्याप्तकाल एव अनागतः सन् भावीति । अधिपूर्व इषु डु भृष्ण् धारणपोषणयोरित्याम्यां कर्मणि क्तः। इत्यतः मासमधीष्ट इत्यादौ अध्येषणादेर्यदपेक्षितं पुरुषादि कमं तदिप क्तेनोक्तं न चात्रान्यिकयास्ति यस्या मासादि कमं स्यात् तस्मात् कालाध्वनोरत्यन्तव्याप्तावित्यनेन द्वितीया स्यात् ग्रन्थकृता सूचितमेतत् । नन्वध्येषणभरणे मुहूर्तं कियेते ताम्यां कथं मासो व्याप्यते । उच्यते । यदर्थं हि ते कियेते तत्फलभूतयाध्यय-नादिक्रियया मासो व्याप्यते इति । सच सचेति वीप्सया । अधीष्ट भृत भूत भावी इत्येतेषां वाच्यार्थो दिशतः ।। ७५६ ॥

बाल०-मासा। तमधीष्टादावथे वयसि गम्यमाने मासशब्दात् यरामनृसिहखी भवतः । दारको वालः । कर्मकरो भृत्यः । वयोऽत्र न गम्यते तस्मादौत्सिगिकमाधवठः ॥७६७

७६६. वण्मासाण्य-यरामी। विकास रहक

वाण्मास्यः वण्मास्यः वाण्मासिकः ।

८००. अवयसि ठ-ण्यरामी । किन किन किनाम- क्रिके है ०३

वाण्माविकः वाण्मास्यो धर्मः । जीवनी । । । । । । । । ।

८०१. निर्वृ त्ताद्यर्थपञ्चके । अभिकार की निर्वाणका

प्रभुरयम् ।

५०२. समायाः खरामः, त्रिराम्यान्तु वा, राव्यहः सम्वत्-सरेभ्यश्च । (का केला है। का किला किला । किला है।

समीनः, द्विसमीनः द्वैसिमकः, द्विरात्रीणः द्वैरात्रिकः, द्वचहीनः द्वैयह्निकः,

८०४ आणित स नियम । १८ व्यक्ति

अमृता०-७६ . षडिति । पूर्वोक्तार्थे वयसि च गम्ये ण्य-यरामी भवतो वा, पक्षे माधवठश्च । वण्णां मासानां समाहारः वण्मासं, तदधीष्ट इत्याद्यर्थेषु वाण्मास्यादि त्रयम् ।

अमृता०- ५००. अवयसीति । पूर्वोक्तार्थेऽवयसि गम्यमाने तु पण्मास शब्दात ठराम-ण्यरामी भवतः। विकास क्षेत्रका । होतीहरू . इंबर -वी

अमृता०--- ५०१. निर्व त्तेति । प्रवोक्ते निर्वत्याद्यर्थं पश्चके यथास्वं प्रत्ययो भवती-स्यधिकारः । तेन निवृ तः तमधीष्टः तं भृतः तं भृतः तं भावीत्यर्थं पञ्चकः ।

अमृता०- ५०२. समाया इति । निर्वृत्ताद्यर्थं पश्वके समाशब्दात् खरामः स्यात्, त्रिरामान्त् खरामो वा स्यात्, पक्षे माधवठः, त्रिराम्या रात्रि अहः सम्वत्सरेम्यश्च खराम-ठरामौ भवत: । समीन इति-समया निर्वृत्तः, द्वे समे अधीष्ट इत्यादि द्वेसमीनादि द्वयम् । एवं दिरात्रीण इति द्वयम् । नन् द्वचहीन इत्यत्र राजाहः सिखभ्य इति सामाजान्तः केशव-

बाल०-त्रिरा। तमधीष्टादावथे वयसि गम्ये त्रिराम्या इति त्रिरामीसमासान्तात कालाचरामः स्यात । द्वौ मासावधीष्टादिरिति तिद्धतार्थे त्रिरामी द्विमास्य इति । एवं विमास्य: ॥ ७६८ ॥ विकासक : छ हर्ग कार । इस ।

बाल०-पण्मा। पण्णां मासानां समाहारः पण्मासमित्यस्माद्वयसि गम्ये तमधीष्टादावर्थे ण्यरामी वा भवतः । द्वाभ्यां त्यक्तपक्षे उत्सर्गिकमाधवठश्च स्थात्। षण्मासमधीष्टादिरिति क्रमेण षाण्मास्यादित्रयं ॥ ७३६ ॥

बाल० - अव । तमधीष्टादावर्थ वयसि गम्ये षण्मासात् ठ-ण्यरामी भवतः ॥५००॥ बालo-निवु ताद्यर्थपञ्चके नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । अयं प्रभूनामाधिकार इत्याह प्रभूरिति ॥ ५०१ ॥

बाल०-समा। निर्व ताद्यर्थपञ्चके समायाः खरामः स्यात् । त्रिराम्यान्त् सत्यां समायाः खरामो वा स्यात् पक्षे प्राग्वतीयमाधवठश्च । त्रिराम्यां सत्यां राज्यहःसंवत्सरेभ्यश्च

4 good

4878

७३६

७ई।

७३

स्यात प्रत्ये मूतः

> नृहिं या

भा

3 B 10

द्विसम्वत्सरीणः द्विसाम्बत्सरिकः । इह द्वचहीन इत्यत्र समासान्तविधे-रिनत्यत्वात्र केशवारामः, ततो नाह्नादेशश्च, तस्य तत्रैव विधानात् ।

द०३. वर्षात् ख-माधवठौ, तयो महाहरश्च वा त्रिराम्याम् । द्विवर्षोणो हरिप्रासादः । द्विवाषिकः द्विवर्षः । संख्याया वर्षस्येत्युत्तर-पदवृष्णीन्द्रः ।

हिवर्षो गोपालः । पूर्णं निर्वृत्तादि । अस्तर्का अस्तर्का

प्रतिन परिजय्यं लभ्यं कार्यं सुकरं वा । अत्रार्थे कालान्माधवठः । मासिकं साम्वत्सरिकम् ।

रामः कथं न स्यात् ? तत्र समादधाति—समासान्त विधेरिति । नाह्नादेशश्चेति—सर्वाव्य-याभ्यमेकवर्जं संख्या संख्यातेकदेशेभ्यश्चाहः शब्दस्याह्नः समाहार वर्जं टे इत्यनेन तत्र ठप्रत्यय एव तदादेश विधानादित्यर्थः ।

अमृता०—८०३. वर्षादिति । त्रिराम्यां सत्यां निर्वृत्ताद्यर्थं पश्चके वर्षशब्दात् ख माधवठो भवतः, तत्र तयो ख-माधवठयो मंहाहरश्च वा भवति । द्विवर्षीण इति-द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः, तथा द्वौ वर्षावधीष्ट इत्याद्दि वाक्यम् । माधवठपक्षे द्विवार्षिक इत्यत्रो तरपद वृष्णीन्द्रं स्मारयति—संख्याया इति । महाहर पक्षे द्विवर्षं इति ।

अमृता॰—८०४. प्राणिनीति । निर्वृ त्ताद्यर्थपञ्चके त्रिराम्यां सत्यां प्राणिनिवाच्ये ख-माधवठयो महाहरस्तु नित्यं भवति । अर्थपञ्चकाधिकारः समाप्तः ।

अमृता॰—८०५. तेनेति । तेन परि सर्वतोभावेन जय्यं जेतुं शक्यं, तेन लभ्यं लब्धव्यं, तेन कार्यं करणीयं, सुकरं वेत्यर्थेषु यथास्वं माधव ठादयः स्युः । मासिकमिति—मासेन परिजय्यमित्यादि वाक्यं कल्पनीयम् । अत्रापवर्गे तृतीया ज्ञैया ।

पूर्ववत् खराममाधवठौ भवतः । समया निवृँतः समामधीष्टो भृतो भूतो भावो वेतिच समानः । द्वाम्यां समाम्यां निवृँतः, द्वे समे अधीष्टादिश्च द्विसमीन इत्यादिद्वयं । एवं द्विरात्रीण इत्यादि । किन्च, द्वचहीन इत्यत्र अह्नष्ट-खरामयोरेवेत्यनेन संसारहरः । राजाहःसिखम्य इत्यनेन समासान्तकेशवारामः कस्मान्न स्यादित्यत्र समादधाति इहेति ॥५०२

बाल० — वर्षा । त्रिराम्यां सत्यां निर्वृत्ताद्यर्थपञ्चके वर्षशब्दात् खमाधवठौ भवतः । तयोः खमाधवठयोर्महाहरश्च वा स्यात् । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः । द्वौ वर्षौ अधीष्टादि-रितिच द्विवर्षीण इत्यादि । माधवठपक्षे उत्तरपदवृष्णीन्द्र लक्षणं स्मारयति संख्येति ॥ ५०३

बाल ० — प्राणि । निर्वृत्ताद्यर्थपञ्चके त्रिराम्यां सत्यां प्राणिनि वाच्ये खमाधवठयोन महाहरस्तु नित्यं स्यात् । निर्वृत्ताद्यर्थपञ्चकं समापयित पूर्णमिति ॥ ५०४ ॥ प्रति तत्र दीयते कार्यं वा भववत् प्रत्ययाः स्युः । प्रशास्ति भे मासे दीयते मासे कार्यं मासिकं, प्रावृष्णेयं, हैमनम् । प्रति विश्व विष्य विष्य विश्व विश्व विश्व विश्व विश्व विश्व विष्य विष्य विष्य व

अत्र कालान्माधवठः । मासं व्याप्य ब्रह्मचर्यमस्य मासिकदछात्रः । मासो यस्य ब्रह्मचर्यस्य तन्मासिकं ब्रह्मचर्यमित्येके ।

द०द. अष्टाचत्वारिशकाष्टाचत्वारिशिनौ तावद्वर्षव्रतचारिणि साध् ।

अमृता॰—६०६. तत्रेति । तत्र दीयते कार्यं वेत्यर्थे नाम्नो यथास्वं भवार्थवत् प्रत्यया भवन्ति । भवार्थे कालान्माधवठ उक्तः, अत इह च मासग्रब्दात् माधव ठः । एव॰च प्रावृष् शब्दात्भवार्थे एण्य प्रत्ययो विहितः, स एवात्रोक्तः । एवं हिमस्य अरामणन्तौ—हैमन हैमन्तौ साधू इति विहितं, तद्वदिह च ।

अमृता॰—प्र॰७. तदस्येति । तदिति अत्यन्तव्यामौ द्वितीयाः अत्वएवाह्—मासं व्याप्येति । मतान्तरमाचष्टे—मास इति । तन्मते प्रथमान्तात् प्रत्ययः ।

असृता॰—५०५. अष्टेति । तावद्वर्षत्रतचारिणि वाच्ये अष्टाचत्वारिशच्छब्दस्य अक्च्—इनिभ्यां सह अष्टाचत्वारिशकाष्टाचत्वारिशिनौ साधू भवतः । अष्टाचत्वारिशद् वर्पाणि त्रतं चरति यः सोऽष्टाचत्वारिशकः, एवमष्टाचत्वारिशी च ।

बाल०—तेन । परिजय्यं परिजेतुं शक्यं । परि सर्वतोभावेन लब्धं लब्धव्यं, कार्यं करणीयं, सुकरं सुखसम्पादनीयं । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थार्थः । अत्रार्थं इति तेन परिजय्याद्यर्थे इत्यर्थः । मासेन परिजय्यादि मासिक मित्यादि ॥ ५०४ ॥

बाल०—तत्र । तत्र दीयते कार्यं वेत्यर्थे नाम्नो यथास्वं भवार्थवत् प्रत्ययाः स्युः । भवार्थस्य जाताद्यन्तभिवात् जातादौ यस्माद्यस्मान्नाम्नो यो यः प्रत्ययोऽभूत् अनेनातिदेशेन स सोऽत्र ज्ञेयः । अतएव मासिकमित्यत्र कालान्माधवठ इति ठः । तत्र यथा एण्यप्रत्ययेन प्रावृषः प्रावृषेण्यः साधुस्तद्वदत्रापि । एवं तत्र यथा अरामणन्तौ हिमस्य हैमनहैमन्तौ साधू तद्विवहापि ॥ ८०६ ॥

बाल०—तद । तदित्यत्र कालाध्वनोरत्यन्तव्याप्तावित्यनेन द्वितीया । तद्वचाप्यास्य व्रह्मचर्यमित्यर्थे तच्छव्दनिर्दिष्टात् कालवाचकान्माधवठः स्यात् । किंवा तदिति प्रथमान्तमिति सूचनार्थं मासोऽस्येत्येकेषां मतमुपन्यस्तं ॥ ८०७ ॥

बाल० — अष्टा । अष्टाचत्वारिशच्छब्दोऽत्र तत्सहचरिते वर्ते वर्तते साहचर्यात् । तावद्वषंत्रतचारिणि वाच्येऽष्टाचत्वारिशच्छब्दस्य अकट्-इनिम्यां सहाष्टाचत्वारिशकाष्टा-चत्वारिशिनौ साधू भवतः । तावद्वर्षेत्यष्टाचत्वारिशद्वर्षेसहचरितं वृतं चरतीति निगंलितार्थं। किञ्च, अष्टाचत्वारिशकादिद्वाभ्यां यश्चतुर्वेदेषु प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि वृतं चरति स उच्यते ॥ ५०८ ॥

14:

4 Soul

4878

७६

30

95

स्याः प्रत्ये मृत

> नृति या

> > सः भा

> > > अ क त

८०८. चातुर्मासक-चातुर्मासिनौ च तथा इनिभ्यां साधू। ८१०. चातुर्मास्यस्तद्भवयज्ञे। साधुः। कालाधिकारः पूर्णः।

माहानाम्निकः, आवान्तरव्रतिकः।

म१२. अवान्तरदीक्षि-देवव्रतिनौ तच्चारिणि । १२ प्राप्त

अमृता०—६१०. चातुर्मास्य इति । तद्भवयज्ञे वाच्ये ण्यरामेण सह चतुर्मास शब्दस्य चातुर्मास्य इति साधुः स्यात् । चतुर्षु मासेषु भवः चातुर्मास्यो यज्ञः । समाप्तः कालाधिकारः ।

अमृता०—-६११. तदिति । तत्वरतीत्यर्थे महानाम्नीप्रभृतिभ्यः प्राग्वतीयमाधव ठः स्यात् । महानाम्नी ऋक्, तत् सह चरितं वृतं चरतीत्यर्थः महानाम्निकः। एवमवान्तरवृतिक इति च।

अमृता॰ — ६१२. अवान्तरदीक्षीति । तच्चारिणि वाच्ये इन् प्रत्ययेन सह अवान्तर दीक्षि-देवव्रतिनौ साधू स्याताम् ।

बाल० — चातुर्मा। तथेत्यनेन ताबन्माससहचरितव्रतचारिणीत्यानीतं। तेन तथा पूर्वीक्तप्रकारेण चतुर्माससहचरितव्रतचारिणि वाच्ये वु इनिभ्यां सह चतुर्मासशब्दस्य चातुर्मासकचातुर्मासनौच साधू भवतः। अत्र निपातसामर्थ्यादनयोरादिसर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः। अथो वा वु इनिभ्यामित्यत्र नृतिहवु इनिभ्यामिति ज्ञैयम्। इ०६॥

बाल॰ —चातु । तद्भवयज्ञे वाच्ये ण्यरामेण सह चतुर्मासग्रब्दस्य चातुर्मास्यः साधुः स्यात् । चतुर्षु मासेषु भवश्चातुर्मास्यो यागः । कालाधिकारं निवर्तयति कालेति ॥ ६९० ॥

बाल॰—तच्च । तच्चरत्यर्थे महानाम्न्या नाम ऋचः तत्सहचरितव्रतमपि महानाम्नीत्युच्यते उपचारात् । यतस्तस्यैव चरणे सम्भवतीति महानाम्नीश्चरित माहानाम्निक इति । एवमावान्तरव्रतिकः गौदानिक इत्यादिः ॥ ५११ ॥

बाल०-अवा । तच्चारिणि वाच्ये इना महावान्तरदीक्षा देवव्रतयोरवान्तरदीक्षि-देवव्रतिनौ साधू भवतः ॥ ५१२ ॥ ८१३. आग्निष्टोमिकी प्रभृतयो यज्ञदक्षिणायां साधवः।

८१४. तत्र दीयते कार्यं वेति व्युष्टादिभ्यः केशवणः ।

न्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टं नैत्यम्। ginthese 2 cases न

८१४. तेन दीयते कार्यं वा यथाकथाच-हस्ताभ्यां ण-यरामौ । यथाकथाचेत्यव्ययसमुदायोऽनादरार्थः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचं । एवं हस्तेन-हस्त्यम् ।

८१६. सम्पादिनि । हिन्दालकार किल्ला किल्ला किल्ला कर

अत्र च माधव ठः । चन्दनेन सम्पादि शोभि चान्दनिकं हरेवंपुः । एवंकाणंवेष्टनिकं मुखमिति भट्टिः (४।२५)।

अमृता॰— ५१३. आग्नीति । यज्ञदक्षिणायां वाच्यायां तच्चरतीत्यर्थे माधवठेन ईपा च सह अग्निष्टोमादीनां आग्निष्टोमिकीत्यादयः साधवः स्युः । आदिशब्देन राजसूयिकी वाजपेयिकी प्रभृतयो ज्ञेयाः ।

अमृता॰—८१४. तत्रेति । तत्र दीयते कार्यं वेत्यर्थे व्युष्टादिम्य उत्तरे केशवणः स्यात् । व्युष्टमत्र प्रभातं । आदि पदेन—नित्य-तीर्थ-संग्राम प्रवास-निष्क्रम•प्रवेशन-उपवास-अग्निपद पीलूमूलेति नवानां ग्रहणं सम्मतम् ।

अमृता०— ६१५. तेनेति । तेन दीयते कार्यं वेत्यर्थे यथा कथा च-हस्त शब्दाभ्यां यथा संख्यं ण-यरामी भवतः । प्रथम शब्दस्यार्थं स्पष्टयित—अनादरार्थं इति । एवं हस्तेन दीयते कार्यं वा हास्त्यमिति ।

अमृता०— ६१६. सम्पादिति । तेनेत्यनुवर्त्तते । तेन सम्पादिनीत्यर्थे नामनो माधव ठः स्यात् । सम्पादीत्यस्य फलितार्थः शोभीति ।

बाल०—आग्नि। यज्ञदक्षिणायाँ वाच्यायां तच्चरित्यर्थे माधवठेन साकमीपाच अग्निष्ठोमादीनां यज्ञवाचिनामग्निष्ठोमिकीप्रभृतयः प्रयोगाः साधवो भवन्ति। प्रभृतिशब्दस्याद्यर्थत्वात् राजसयिको वाजपेयिक्यादयोऽप्यृह्याः॥ ६१३॥

बाल०—तत्र । सुगमं । उच्छी विवासे इत्यस्य विपूर्वस्य क्ते कृते व्युष्टं वासातिकान्तं प्रभातं समाप्तश्चेति । भरण्यां व्युष्टायां युवतिर्जनयामास तनयमिति भास्त्रान्तरात् । व्युष्टेत्यस्य साहचर्यात् नित्यशब्दोऽप्यत्र कालवाचको गृह्यते नाकाशादिः वचनः । वैयुष्टमित्यत्र वृष्टणीन्द्रस्थानचतुःसनादेशेत्यनेन ऐयादेशः । नित्ये सर्वकाले दीयते कार्यं वा नैत्यमिति । व्युष्ट नित्य निष्कम प्रवेशन तीर्थं संग्राम संघात प्रवास उपवास अग्निपद पीलुथूलेति व्युष्टादिरेकादश ॥ ६१४॥

बाल॰ — तेन । इदमिष सुगमं । णयरामानिति यथासङ्घर्यं ज्ञेयं न प्रत्येकं । शब्दार्थं स्वयं स्पष्टयति यथेति । वाक्ये यथाकथाचेत्यसमात् परमनादरेणेति योज्यं । हस्तेनेत्यस्मात् परं दीयते कार्यं वेति योज्यम् ॥ ६१४ ॥

4 good

८१७. कर्म-वेशाभ्यां यरामः । कर्मण्यं शरीरं, वेश्य वपुः ।

८१८. तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । त्राक्ष

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकं । एवं सांयुगिकं सांग्रामिकम् ।

द १ ई. योगाद् यरामश्च । पर कार्य है । योगाय प्रभवति योग्यं यौगिकम् ।

८२०. कार्मु कं धनुषि साधु, सामयिकं प्राप्तसमये साधु।

अमृता०—६१७. कर्मेति । तेन सम्पादिनीत्यर्थे कर्म वेशाभ्यां यरामः स्यात् । कर्मणा सम्यादि शोभि कर्मण्यम् । एवं वेशेन सम्पादि वेश्यम् ।

अमृता॰—६१८. तस्मा इति । तस्मै प्रभवतीत्यर्थं सन्तापदिभ्यो माधवठः स्यात् । संयुगाय प्रभवति सांयुगिकं, एवं सांग्रामिकम् । किश्च सन्नाह सम्पराय सम्वास सम्वेशन सन्तापादिः ।

अमृता०—८१६. योगादिति । तस्मै प्रभवतीत्तथे योगाद् यराभश्च स्यात्, चकारात् माधवठश्च ।

अमृता०—६२०. कार्मकमिति । तस्मै प्रभवतीस्यर्थे धनुषि वाच्ये कर्म शब्दस्य उकण् प्रत्ययेन सह कार्मुकमिति साधु स्यात् । उक्तार्थे प्राप्त समये वाच्ये समयशब्दस्य माधवठेन सह सामयिकमिति साधु भवति । अत्र विशेषार्थे निपातः ।

बाल०—सम्पा। तेनेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। सम्पादिनीति शीलार्थ णिनिः। तेन सम्पादिनीत्यर्थे तच्छब्दनिदिष्टान्नाम्नो माधवठो भवति। सम्पादीत्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति शोभीति। (वपुश्चान्दिनकं यस्य कार्णवेष्टिनिकं मुखं। इति भट्टिकाव्ये ४। २५) ॥६१६॥

बाल० — कर्म । तेन सम्पादिन्यर्थं कर्मवेशाभ्यां यरामः स्यात् । कर्मणा सम्पादि शोभि कर्मण्यमिति । वेशेन भूषणेन सम्पादि शोभि वेश्यमिति ॥ ६१७॥

बाल०—तस्मै । तस्मै प्रमवतीत्यर्थं सन्तापादिस्यो माधवठः स्यात् । प्राग्वतेर्माः धवठस्यानुवर्तनादत्र प्रत्ययो नोक्तः सन्ताप संयुग संयाम संयोग सन्नाह सम्पराय सम्वेश निष्पेष सम्पेष निसर्ग उपसर्ग विसर्ग प्रकस उपवास सघात सम्पादन शक्तुमांस ओदन शक्तु मांसौदनेति विशतिः सन्तापादिः ॥ ६९८ ॥

बाल०—योगा। तस्मै प्रमतीत्यर्थं योगाद्यरामः स्यात् चकारान्माधवठोऽपि ॥६१६ं बाल०—कार्मु। तस्मै प्रभवतीत्यर्थं धनुषि वाच्ये उकणा सह कर्मशब्दस्य कार्मुकमिति साधु स्यात्। साम। तस्मै प्रभवतीत्यर्थं प्राप्तः समयो येन तस्मिन् वाच्ये माधवठेन सह समयस्य सामयिकमिति साधु स्यात्॥ ६२०॥

८२१. आर्त्तवं प्राप्तत्तौ । अणा । साधु ।

८२२. कल्यं प्रातःकाले साधु ।

५२३. कालिकं प्राप्तप्रकृष्टदीर्घकाले । साधु । कालिकमृणं, कालिकी हरिभक्तिः ।

दर्थ. तदस्य प्रयोजनम् । माध्यत् ह । अत्रार्थे माधवठः । वैष्णुमहिकं तत्कीर्तनम् ।

द२४. चूडादेः केशवणः । चूड़ा प्रयोजनमस्य चौड़ं श्राद्धम् ।

अमृता०—६२१. आत्तंविमिति । प्राप्त ऋतुर्येन स प्राप्तर्त्तुः, तस्मिन् वाच्ये तस्मै प्रभवतीत्यर्थे ऋतोः आत्तंविमिति साधु स्यात् । पूर्व विदिहापि विशेषार्थे निपातः ।

अमृता॰— ८२२. कल्यमिति । प्रातः कालेऽर्थे कालशब्दस्य यरामेण कल्य-मिति साधु स्यात् । अधिकारार्थस्यापवादो निपात फलम् ।

अमृता०— ८२३. कालिकमिति । प्राप्तप्रकृष्टवीर्घकाले वाच्ये कालस्य माधवठेन कालिकमिति साधु स्यात् । इह चार्थवैशिष्टयं निपातकार्यम् ।

अमृता०—६२४. तदिति । तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे नाम्नो माधवठः स्यात् । विष्णो महः पूजेति विष्णु महः, सोऽस्य प्रयोजनं वैष्णुमहिकम् ।

अमृता०—६२५. चूड़ादेरिति । तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे चूड़ादेः केशवणः स्यात्, माधवठस्यापवादः । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम्, श्रद्धया यदन्नादेदिनं तत् श्राद्धिमिति स्मार्ताः । चूड़ादिराकृतिगणः ।

बाल०—आर्त्त । तस्मै प्रभवतीत्यर्थे प्राप्त ऋतुर्येन तस्मिन् वाच्येऽणा सह ऋतोरार्त्तवं साधु स्यात् । अस्मिन्नर्थेऽणा साकमुपवस्तृप्रसित्रोरौपवस्त्रप्रसित्रे साधुनी भवत इत्यन्ये ।। ५२१ ।।

बाल०—कल्यं। तस्मै प्रभवतीत्यर्थे प्रातःकाले वाच्ये यरामेण सह कालस्य कल्यं साधु स्यात्। अत्र यप्रत्ययः कालस्य कलादेशश्च निपातफलं।। ८२२।।

बाल०—कालि । तस्मै प्रभवतीत्यये प्राप्तः प्रकृष्टदीर्घकालो येन तस्मिन् वाच्ये माधवठेन सह कालस्य कालिकं साधु स्यात् ॥ ८२३ ॥

बाल० —तद । अत्रार्थे यस्तच्छब्दिनिदिष्टस्तस्मान्नाम्नो माधवठः स्यात् । विष्णोर्महः पूजा विष्णुमहः सोऽस्य प्रयोजनं वैष्णुमहिकमिति तत्कीर्तनं विष्णुकीर्तनं ॥ ५२४ ॥

Tu:

4 Seel

८२६. अनुप्रवचनादिभ्यश्छरामः।

अनुप्रवचनीयं उत्थापनीयम्।

द२७. विशि - पूरि - पदि - रुहि - प्रकृतेरनन्तात् सपूर्वपदात् समापनाच्च । 2164 ल

गेहानुप्रवेशनीयं प्रपापूरणीयं मङ्गलोत्पादनीयं मठारोहणीयं कर्मसमा पनीयं वैष्णवसत्रम् ।

द२८. स्वर्गादिश्यो यरामः ।

स्वग्यं यशस्यं आयुष्यं धन्यम् ।

अमृता॰—६२६. अन्विति । तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे अनुप्रवचनादिभ्यः छरामः स्यात् । अनुप्रवचन उपस्थापन उत्थापन संवेशन प्रवेशन अनुवचन अनुवासन अन्वारोहन आरम्भण आरोहनेति अनुप्रवचनादिः ।

अमृता॰—८२७. विशीति । पूर्वपदेन सह वर्त्तमाना ये अनप्रत्ययान्ताः विशि पूरि-पदि-रुहय स्तेभ्य स्तथा समापन शब्दाच्च छरामो भवति । गेहानुप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गेहानुप्रवेशनीयमित्यादि ।

अमृता०—६२६. स्वर्गेति । तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे स्वर्गीदम्यो यरामो भवति । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्गेत्यिवि ।

बाल० — चूडा । तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे चूडादेः केशवणः स्यात् । श्राद्ध मिति वाच्यपदं श्रद्धाप्रयोजनमस्येति श्राद्धमिति प्रथक् पदिमत्यन्ये । श्रद्धया यदन्नादेदिनं तत् श्राद्धमिति स्मार्तः । चूडादिराकृतिगणः ॥ ५२४ ॥

बाल० — अनु । तदस्य प्रयोजनिमत्याथे रनुप्रवचनादिम्यश्छरामो भवति । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयमित्यादि । अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थान दीर्घजीवित सम्प्रेषण अनुवासन आभरण अनुवादेत्यष्टसंख्यकोऽनुप्रवचनादिः ॥ ८२६ ॥

बाल०—विशि । अनिमत्यन्ते यस्य सोऽनन्तस्तस्मात् पूर्वपदेन सह वर्तमानः सपूर्वपदस्तस्मात् । विश प्रवेशने पूरी आप्यायने पद गतौ रुह जन्मिन प्रादुर्भावे । तदस्य प्रयोजनिमत्यथे विशादिप्रकृतिभूतात् अनप्रत्ययान्तात् सपूर्वपदात् तथा संपूर्व आप्लु व्याप्तावित्यस्मादनन्तात् सपूर्वपदाच्च छरामो भवति । गेहानुप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गेहानुप्रवेशनीयमित्यादि ॥ ६२७ ॥

बाल॰ — स्वर्गा । तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थं स्वर्गादिभ्यो यरामः स्यात् । स्वर्गं प्रयोजनमस्य स्वर्गमित्यादि । अत्र धर्मोऽपि ज्ञेयः ॥ ५२५ ॥

द२६. पुण्याहवाचनादिश्यो महाहरः । पुण्याहवाचनं स्वस्तिवचनं कर्म ।

द ३०. वैशाखो मन्थे, आषाढो दण्डे, एकागारिकश्चौरे, आकालिक उत्पत्तिमात्राद् विनाशिनि ।

साधवः । आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिमिति कुमारसन्भवे ।३।३४। प्राग्वते मधिवठ उक्तः ।

परे १. उपमानकियाद्वति स्तत्कियातुल्यकियत्वे । उपमीयते येन तदुपमानं । उपमानरूपा क्रिया यस्य तस्माद् वितः स्यात्, उपमानभूतया क्रियया यद्यपमैयायाः क्रियाया स्तुल्यत्वं वाच्यं स्थात् ।

अमृता० — द२दी. पुण्याहेति । पूर्वोक्तार्थे पुण्याहवचनादिभ्यो भाधवठस्य महाहरः स्यात् ।

अमृता०— ६३०. वैशाख इति । तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे मन्ये वाच्ये विशाखा शब्दस्य केशवणेन सह वैशाखः स्यात् । तिस्मन्तथें दण्डे वाच्ये आषाढ़ स्यात् । अक्ते — ऽर्थे चौरे वाच्ये एकागारस्य माधवठेन ऐकागारिकः साधुर्भवति । तथा उत्पत्तिभात्र विनाशिनि वाच्ये अकालशब्दस्य माधवठेन आकालिकः साधुर्भवति । माधवठाधिकारं समाप्तं गतः ।

अमृता०—५३१. उपमानेति । स्वयं सूत्रार्थं विशदयति—उपमीयत इत्यादिभिः । वतेरिराम इत् ।

बाल०—पुण्या । तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे पुण्याहवाचनादिभ्यो माधवठस्य महाहरः स्यात् ॥ ६२६ ॥

बाल०—वैशा। तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे मन्थदण्डयोर्वाच्ययोर्यथासंख्यं केशवणेन साकं विशाखाषाढयोर्वेशाखाषाढौ साधू भवतः। ऐका। तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे चौरे वाच्ये माधवठेन सह एकागारस्य ऐकागारिकः साधुः स्यात्। एकमसहायं गृहं मोषाधिन- श्रौरस्य प्रयोजनं भवतीति। चौरेहविधानात् एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरित्यत्र न स्यात्। आका। तदस्य प्रयोजनिमत्यर्थे उत्पत्तिमात्राद्विनाशिनि वाच्ये केशवठेन सह आकालशब्दस्याकालिकः साधुः स्यात्। आकालशब्दोऽयं समानकालसमानार्थः। यद्यि एकस्य समानकालौ जन्मविनाशौ न सम्भवतस्तथापि जन्मविनाशयोरत्यन्तसान्निध्यमनेन चोत्यते। अत्र कृष्णपुरुषोऽन्ययीभावो वा समासो ज्ञेयः। आवृत्तः काल आकाल इति कुप्रादयो मध्यपदलोपश्चेत्यनेन कृष्णपुरुषः। आङ्गत्तु मर्यादाभिविध्योरित्यनेनाव्ययीभावश्च। लक्ष्म्यामीप् स्यादिति शिष्टोबाहरणं दर्शयति आकालिकीमिति। अधिकृतं प्राग्वतेर्माधवठः समापयति प्राग्वतेरिति।। ५३०।।

4 good

वैष्णववद् विष्णुं यजते, यथा वैष्णवकर्तृ कयजनं तथैव यजते इत्यर्थः। प्रत्ययशक्त्या वैष्णवशब्दोऽत्र वैष्णवकर्तृ क यजनिक्रयापर्यवसानः। पुत्रं मित्रवदाचरेत् इत्यत्र च यथा मित्रमाचरित तत्प्रति व्यवहरित तथा पुत्रमाचरेदित्यर्थः। पूर्वधातुवत् सन इत्यत्र पूर्वधातोर्यथा परपदादि भवति तथा सनन्तादिष भवतोत्यर्थः। एवं गुरुवद् गुरुपुत्रेषु प्रवित्तत्थं, यथा गुरौ प्रवृत्यते तथा तत्पुत्रेषु प्रवर्तनीयमित्यर्थः।

८३२. तत्रेव तस्येव वा ।

अत्रार्थे वतिः स्यात् । मथुरायामिव मथुरावत् द्वारकायां प्राचीराः । कृष्णस्येव कृष्णवत् प्रद्युम्तस्य रूपम् ।

द३३. तदहंम्।

अत्रार्थे च वितः । वैष्णवमहिति वैष्णववद्वृत्तम् । कृष्णवच्चरित्रं । अत्रा-

अमृता॰—६३२. तत्रेवेति । वाक्योदाहरणे स्पष्टे ।

अमृता॰—६३३. तदिति । तदर्हं मित्यर्थं तच्छब्दिनिदिष्टान्नाम्नो वतिः स्यात् । अह° योग्यमित्यर्थः । वृत्तं स्वभावोऽह्ययनं वा । अर्थोऽयिमवार्थं पर्यवस्यतीत्याह—

बाल०—उप। उपमानशब्दं व्युत्पादयित उपेति। एवमुपमीयते यः स उपमयः। समासघटकीभूतवाक्यप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रं विवृणोति उपमानेति। क्रियाशब्दस्य विशेषण-त्वादुपमानात् रूपेति दिशतं। यद्युपमानभूतया क्रियया सह उपमेयायाः कियायास्तुत्यत्वं स्यात्तदा उपमानरूपा क्रिया यस्य उपमानिकयाविशिष्ठस्य वैष्णवादेस्तस्माद्वे ष्णवादेवितिः स्यादित्यक्यः। उपमानिकयत्वं नाम स्वाश्रयनिष्ठपरतानिरूपितपूर्वतासम्बन्धेन धात्वर्यन्विशिष्ठत्वं। सिद्धोपदेशे विरिञ्चौच सिवष्णुचापसर्वेश्वर इदिति वतेरिराम इत्। स्वरादीत्यादौ वदादिस्तद्धित इत्युक्तत्वात् वैष्णवविद्यस्मादव्ययत्वेन सोर्महाहरः। यजत इत्यस्मात् परं कोऽपीति योज्यं। वैष्णवकर्तृ कमित्यस्य लक्षणावीजत्वेन घटकमाह प्रत्ययेति। प्रत्ययस्य वत्प्रत्ययस्य शक्त्यासमर्थेन। पुत्रिमत्यस्य वत्प्रत्ययस्य शक्त्यासमर्थेन। पुत्रिमत्याद्युदाहरणत्रयमर्थंञ्च स्पष्टम् ॥ ५३१॥

बाल०—तत्रे । अत्रार्थं इत्यस्मान्नाग्न इति योज्यं । वाक्योदाहरणे स्पष्टे ॥ ६३२ ॥ बाल०—तद । अत्रार्थेच तच्छब्दनिर्दिष्टान्नाम्नो वितः स्यात् । अहं योग्यं । वृत्तमध्ययनं पद्यं वा । यद्यपि सूत्रे अहं मित्येवमात्रमुक्तं, तथाप्यत्र इवार्थे गम्य एव नाम्नो वितः स्यादिति स्वाभिन्नेतमाह अत्रेति । गम्यमानार्थप्रतीत्यर्थं वाक्ये वृत्तमित्यस्माः द्वाच्यपदादिवेति । दिशतं । तेनात्र न स्यादित्याह नेहेति ॥ ६३३ ॥

८३४. तस्य भावस्त्व-तापौ ब्रह्म-लक्ष्म्योः ।

तस्य भाव इति विभुश्च । भवतोऽस्मादभिधान प्रत्ययाविति भावः । शब्दप्रवृत्ति निमित्तं जात्यादि वस्तु धर्मः । तस्य भाव इत्यर्थे त्व-तापौ स्याताम् । जातौ-गोत्वं गोता । गुणे-शुक्लत्वं शुक्लता, रूपत्वं रूपता, रसत्वं रसता । क्रियायां-क्रियात्वं क्रियाता । समास कृत्तद्धितेषु सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तम् । कृष्णपुरुषत्वं पूजकत्वं अनुग्राह्यत्वं यादवत्त्वं भागवतत्वम् ।

अमृता०—६३४. यस्येति । तस्य भाव इत्यर्थे यथाक्रमं ब्रह्मलक्ष्म्योः त्व-तापौ प्रत्ययौ भवतः । तापः पइत् । भाव शब्दस्य विशेषार्थं व्युत्पादयित—भवत इत्यादिना । तत्राभिदानं संज्ञा, प्रत्ययस्तु प्रतीतिरित्यर्थः । तदेव विशयति—शब्देति । यमर्थंमुपादाय यत् यस्मिन् प्रवर्तते तत्तस्य शब्दस्य प्रवृति निमित्तम् । जात्यादीति—जातिगुण किया वाचिनां वस्तूनां धर्मं इत्यर्थः । नो भिवो गोत्वं, यत्र तद् वत्तंते तत्रेव गोशब्दः प्रयुज्यते, तदेव गोशब्दस्य प्रवृत्ते निमित्तमिति भावः ।

समासेति—समासकृतिद्वर्ते निष्पत्नेषु शब्देषु सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तम्, ससम्बन्ध एव भावः । यथा समासे कृष्णपुरुषस्य सम्बन्धरूपो भावः कृष्णपुरुषत्वम् । कृति पूजयतीति पूजकः, कत्तरि णकः, अत्र पूजन कर्त्तृ त्वसम्बन्धो भावः । एव मनुग्राह्यस्य भावः अनुग्राह्यत्वमिति । तद्विते यदोरपत्यं पुमान् यादवः, तस्य जन्यजनक रूपः सम्बन्धो भावो यादवत्वमिति । भगवता प्रोक्तं, भगवत इदमिति वा भागवतमः, अत्र कार्यकारण सम्बन्धरूपो भावो भागववत्वमिति । पक्षे कृष्ण पुरुषता पूजकता अनुग्राह्यता यादवता भागवततिति च ।

बाल० — तस्य । तस्य भाव इत्यर्थमधिकरोति तस्येति । चशब्दाद्विधिश्च । भावार्थं स्पष्टयित भवेति । अभिधानं कयनं प्रत्ययः प्रतीतिविषयः, अस्माद्धमिदिभिधान प्रत्ययौ भवत इति भावः । पुनस्तमेव विशदयित शब्देति । सच शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादिरूपो वस्तुनां धर्मविशेष इत्यर्थः । यमर्थमुपादाय यद्यस्मिन् प्रवर्तते तत्तस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तत्प्रतीतिकारणत् । सूत्रं विवृणोति तस्येति । तस्य भाव इत्यर्थे नाम्नस्त्वतापौ भवन्तौ यथासंख्यं ब्रह्मालक्ष्मयोवंतेते इत्यर्थः । तत्र प्रथमतो जातिरूपे वस्तुधर्मे उदाहरन्नाह जाताविति । गोर्भावो गोत्वं यत्र गोत्वं वत्तेते तत्रैव गोशब्दप्रयोगः क्रियते इति भवति । गोत्वं गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । जात्यादीत्यत्रादिपदेन गुणिक्रययोग्रंहणिमिति तयोष्ट्वाहरणं दर्शयित गुण इति । शुक्लस्य भावः शुक्लत्विमिति शुक्लशब्दस्य प्रवृत्ति-िमित्तं । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । यथा रूपत्विमित्त्यादीनि चत्वारि, तथा शब्दत्वं शब्दता, स्पर्शत्वं स्पर्शता, गन्धत्वं गन्धतेति ज्ञेयं । क्रियात्विमित्त्यादिद्वये गुणवचनी त्वतापोरित्यनेन पुरुषोत्तमवत्त्वं न स्यात्, क्रियाशब्दस्य गुणकल्पनेऽपि वाच्यिलङ्कत्वाभावात् ।

user

द३५. यहच्छाशब्दात् स्वरूपमात्रऽभिधानम् । ब्रिथत्वं बित्थत्वं । एवं कवर्ग एव कुत्वम् । द३६. पक्षे त्व-तापौ ।

प्रभुरयम् । १ १ प्रस्थयः

५३७. नृसिंह-न-स्नयोश्च ।

पक्षे त्व-तापौ स्याताम् । स्त्रंणं स्नीत्वं स्नीता, पौंस्नं पुंस्तवं पुंस्ता ।

अमृता॰—६२५. यह चिछिति । यह च्छा शब्दात् स्वरूपमात्रार्थे त्वतापो रिमधानं भवति । व्यवहारार्थं येनकेनापि कथमपि प्रयोक्तब्यः संज्ञाशब्दो यह च्छा शब्दः । डित्य एव डित्थत्वं । एवमन्यत्र च ज्ञेयम् ।

अमृता०--- द३६. पक्ष इत्यधिकारो विभाषायाः।

अमृता०— ५३७. नृमिहेति । स्स्त्री-पुंसाभ्यां नृसिंह नस्नौ भावे चेति विहितयोः न-स्नयोः स्थाने पक्षे पुनःत्व-तापौ च स्याताम् । स्त्रियाभावः स्त्रैणमित्यादि । एवं पुंसो भावः । पोंस्नं पुंत्वादी च ।

सम्बन्धस्यापि प्रकारान्तरेण भावार्थता प्रतिपादयित समासेति । समासकृत्ति दिवेषु समासादिसिद्धेषु शब्देषु सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तिमित्ति सम्बन्ध एव भावः । अन्यथा एभ्यस्त्वताषौ न स्यातां । कृष्णस्य पुरुषः कृष्णपुरुष इत्यत्र षष्ठ्या निरूपितो य उभयसम्बन्धः स एव प्रवृत्तिनिमित्तं सत् भाव इति कृष्णपुरुषत्वं । पूजयतीति कर्तरि णकः पूजक इत्यत्र पूजनकर्तृ त्वसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तिमित्ति स एव भाव इत्यतः पूजकस्य भावः पूजकत्वमिति । एवं ण्यत्प्रत्ययान्तस्यानुग्राह्यस्य भावः । अनुग्राह्यत्वमिति । यदोरपत्यं पुमान् यादव इत्यत्रापि पूर्ववत् षष्ठ्या निरूपित उभयसम्बन्ध एव भावस्तेन यादवस्य जनकजन्यसम्बन्धरूपो भावः यादवत्त्वमिति । एवं भगवता प्रोक्तं भगवतोऽयमिति वा भागवतं भागवतश्चेत्युभयत्रापि षष्ठ्या निरूपितः कारणकार्यादिसम्बन्धः भाव इति भागवतस्य कारणादिसम्बन्धरूपो भावो भागवतत्त्वमिति । एवं पक्षे कृष्णपुरुषता पूजकता अनुग्राह्यता यादवता भागवततेति ॥ ६३४ ॥

बाल०—यह । यहच्छाशब्दात् स्वरूपमात्रेऽथं त्वतापोरिभधानं स्यात् । व्यवहारार्थो येन केनापि कथिन्द्र पेण प्रयोक्तव्यः शब्दो यहच्छाशब्दः । डित्थ एव डित्थत्वं । एवं डित्थता डिवित्थतेति । डित्थः धर्ममयो हस्ती डिवित्थः धर्ममयो मृग इति कश्चित् (चर्ममयः, काष्ट्रमयः इतिच ?)। वस्तुधर्माभावादत्र स्वरूपेऽभिधानिमिति । पुनरप्युदा-हरणान्तरं ददाति एवमिति ॥ ५३१ ॥

बाल० -पक्षे । तस्य भाव इत्यर्थे नाम्नः पक्षे त्वतापौ भवतः । प्रभुनामायमधिकार इत्याह प्रभुरिति । अत्र विभु चेमाविति क्वचित् पुस्तके दृश्यते, तदिप नासङ्गतं तदवान्तरसजातीयविजातीयानेकाधिकारव्यापित्वसम्भवात् ॥ ६६६ ॥

द३८. न नञ्कृष्णपुरुषाद्वक्ष्यमाणाः, अचतुरादिवर्जम् । अपितत्वमपितता । अत्र पत्यन्तेति न नृप्तिहयः । अत्र तु स्यात् आचतुर्यं आसङ्गत्वं आलवण्यं आवह्यं आबुध्यं आकत्वं आवश्यं आलस्यम् ।

८३६. पृथ्वादिभ्य इमनिर्वा ।

वा करणं केशवणादेः समावेशार्थम् । यथा प्रथिमा पृथुत्वं पृथुता, पाटवं पटुत्वं पटुता ।

अमृता०—६३८. नेति । अचतुरादीन् वर्जयित्वा तस्य भाव इत्यर्थे नत्र् कृष्णपुरुष-समासान्तान्नाम्नो वक्ष्यमाणा इमन्यादयः प्रत्यया न भवन्ति किन्तु केवलं त्वतागे भवतः । अचतुरादिम्यस्तु वक्ष्यमाणा भवन्ति पक्षे त्वतापौ च । अपतेर्भावः अपतित्वं अपितता च । अत्र नत्र् समासे इमन्यादे निषाधात् केवलौ त्वतापौ । वक्ष्यमाणविधानसूत्रं स्मारयित— पत्यन्तेति पत्यन्तात् परस्मात् हितादेश्च नृसिह् यः इति वक्ष्यमाणेन विहितो नृसिह् य इह न भवतीति भावः । अचतुरादेस्तु निषेधेवर्जनात् सर्वं स्यादित्याह—अत्र तु स्यादिति । अचतुरोभावः इत्यर्थे नृसिह् यः—आचतुर्यं, पक्षे त्वतापौ-अचतुरस्वं अचतुस्ता । एवं पक्षे असङ्गितित्विमत्यादि ज्ञेयम् ।

अमृता०— ८३६. पृथ्वादिभ्य इति । तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमिन वि स्यात् । इमनेनिराम इत् । ननु पक्षे त्वतापौ इत्यधिकारात् स्वत एवमनेविभाषा प्राप्तिरित्ति किमत्र पुन वि करणेनेति चेत् ? तत्र तदुद्देश्यमाह—केशवणादेः समावेशार्थमिति । अन्यथार्थतिद्विशेष विधानेन सामान्यः केशवणं वाधित्वा हि त्वतापौ भवेतामिति भावः ।

बाल० — नृति । स्त्रीपुम्भ्यां नृसिंहनस्नौ भावेच वेति विहितयोर्नृ सिंहनस्नयोः स्थाने पक्षे पुनस्त्वतापौ स्यातां । यथेति उदाह्वियत इति शेषः । पृथोर्भाव इति पृथ्वादिभ्य इमिनर्वेति वक्ष्यमाणेन इमन् अनेकसर्वेश्वरस्य संसारहरः पृथुमृद्वादेऋ रामस्य रश्चेति प्रिथमन् सुनान्तेति त्रिविकमः सुनरामयोर्हरः प्रथिमत्यादि । पटौर्भाव इति वा करणं केशवणादेरिति वक्ष्यमाणरीत्यौत्सिंगककेशवणः उद्वयस्येति गोविन्दः पाटविमत्यादि । स्त्रियो भावः स्त्रैणमित्यादि । पंसी भावः पौस्निमत्यादि ॥ ६३७ ॥

बाल०—न नत्र्। तस्य भाव इत्यर्थेऽचतुरादीन् वर्जयित्वा न नत्र्कृष्णपृष्षसमा-सान्तान्नाम्नो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया न भवन्ति । अचतुरादिभ्यस्तु वक्ष्यमाणा भवन्ति पक्षे त्वतापौच । अपतेर्भावः अपितत्वमपितित्यत्र वक्ष्यमाणानां प्रतिषेधात् त्वतापौ स्यातां । वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानसूत्रं स्मारयित अत्रेति । अस्मिन् पत्यन्तादित्यनेन नृसिहयौ न स्यात् । नत्र्कृष्णपृष्ठषादिति कि न पटवः सन्त्यस्य अपटुस्तस्य भाव आपटविमत्यत्र सामान्यतः केशवणः नत्र् इति कि वार्हस्पत्य इत्यत्र पत्यन्तादिति नृसिहयः स्यात् । अचतुरादिभ्योऽनेन वक्ष्यमाणयः स्यादित्याह् अत्र त्विति । अचतुर्णां भाव आचतुर्यमित्यादि, पक्षे अचतुस्त्वमचतुस्तेत्यादि । अत्राष्ट्यमिष कश्चित् पठिति ॥ ५३६ ॥

4 goe

८४०. इमनिः पुंसि ।

पृथु मृदु पदु महत् तनु लघु बहु साधु आखु उर गुरु दक्ष खण्ड बहुल चण्ड अकिञ्चन स्वादु ह्रस्व दीर्घ ऋजु क्षिप्र क्षुद्र प्रियादिः पृथ्वादिः । प्रिथमा स्रविमा पिटमा महिमा तिनमा लिघमा भूमा साधिमा आखिमा विरमा गरिमा दक्षिमा खण्डिमा वेहिमा चण्डिमा अकिञ्चितमा स्वादिमा ह्रिसमा द्राघिमा ऋजिमा क्षेपिमा क्षोदिमा प्रेमा । पक्षे पार्थविमत्या दीनि च ।

अमृता॰—८४०. इमनरिति । पृथ्वादिगणं दर्शयति — पृथुमृद्वित्यादिना । क्रमेणो-दाहरणान्याह — प्रथिमेत्यादीनि । अनेक सर्वेश्वरस्य ससारहरः, पृथुमृद्वादे ऋ रामस्य रश्च, तथा क्षिप्रस्य क्षेप इत्याद्यादेशाश्च । पृथुं मृदुं भृशक्षचैवेत्यादिना षण्णामेव रविधिस्मर्त्तव्यः । पक्षे केशवणश्च दर्शयति —पक्षे पाथिविमत्यादीनि चेति । पक्षे त्वतापौ — पृथुत्वंपृथुता इत्यादीनि च ।

बाल॰ - पृथ्वा । तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वादिम्य इमनिर्वा स्यात् । विकल्गार्थे वागब्दप्रयोगस्य फलं दर्शयति वा-करणमिति ॥ ५३६ ॥

बाल०-इम । इमिन: पुंसि वर्तते इत्यर्थः । सिद्धोपदेश इत्यनेनान्त्य इराम इत् । पृथ्वादिगणं दर्शयति पृथ्विति । दृथ्वादिः प्रियान्त आदिर्यस्य स पृथ्वादिः स्यादित्यर्थः । प्रियादिरित्यादिषदेन बाल होड पाक वत्स मन्द आणु इत्येतेषां ग्रहणं। पृथ्वादीनां क्रमेणोदाहरणान्याह प्रथिमेति । अनेकसर्वेश्वरस्य संसारहरः । पृथुमृद्वादेऋ रामस्य रश्च । क्षिप्रस्य क्षेप:, दीर्घस्य द्राघ:, बहुलस्य बंहः, ह्रसः, क्षुद्रस्य क्षोदः, गुरोर्गरः, उरोर्वरः, प्रियस्य प्रः, बहोभूँः णीष्ठेमेयः स्वित्यनेन पृथ्वादीन्याख्यातोक्तानि कार्याण्यत्र यथास्वं स्युः। पृथं मृदं भृशक्षेव कृशक्ष हढमेवच। परिपूर्व हढक्षेव षाडिमान् रविधौ समरेदिति रिवधानश्चात्र स्मर्तव्यं । किञ्च, भूमेत्यत्र शिष्टप्रयोगसाम्याय तिद्धतबाहुल्यादिमिन वहोभू रिति कृते इम्न इरामहरः कार्यः । अत्र भूयिमेति क्वचित् पुस्तके दृश्यते तत्तु न साधीयं, भूतो युट् इत्युत्तरसूत्रे णीष्ठेय:स्वित्तत्र परिनिमत्ते इम्नो ग्रहणाभावात् । अत्र वहिमेति कश्चित् पठित तदिप न समझसं भूरित्यादेशस्यानिवार्यत्वात् । पक्षे. केशवण-त्वतापादयोऽपि भवन्तीत्याह पक्ष इति । पार्थविभत्यत्र ईशान्ताच्च लघुपूर्वादिति वक्ष्यमाणेन केशवणः । उद्वयस्य गोविन्द इति गोविन्दः । इत्यादीनीत्यादिशब्देन चशब्देनच एतज्ज्ञापितं। येऽत्र लघुपूर्वा ईशान्ताः पृथ्वादयस्तेभ्य ईशान्तादित्यनेन केशवण:, ये गुणवचनाः खण्डादयस्तेभ्यः पक्षे गुणवचनादित्यनेन नृसिह्यः, ये वयो बाचिनो बालादयस्तेभ्यः पक्षे वयोवचनादित्यनेन केशवणः स्यात्। त्वतापौतु पक्षे सर्वेभ्य एवेति। मिलिनिमेत्यसाधुरित्यन्ये, तेन नायमाकृतिगणो येन अपिठतेश्योऽपि इमनादिविधेयः, भवतु तर्हि ब्रह्मणि प्रेमेति कथं, सत्यं नेदं इमनन्तरूपं किन्तु प्रीङ्धातोमंनन्तरूपमिति ॥ ६४० ॥

८४१. वर्णाद्हढादेश्च नृसिंहय इमनिश्च।

वर्णात्—शौक्त्यं शुक्तिमा, काष्ण्यं कृष्णिमा । हढ़ादेः—दाढ्यं द्रिष्ट्रमा माध्यं मधुरिमा, वैमल्यं विमलिमा । त्वतापौ सर्वत्रोदाहायाँ । इह गुणवचनत्वादेव नृसिहये सिद्धे वर्णग्रहणिममन्यर्थम् । विधर कृश शीत उष्ण मधुरादीनां हढ़ादौ पाठः । पक्षे इमिन यथा स्यात्, कर्मणि च नृसिह यो मा भूत् । विधर हिंदी

८४२. ओचित्यादयः।

ईवन्ता भावे, लक्ष्म्यां साधवः । औचिती आनुपूर्वी वैदरधी चातुरी ।

अमृता०— ८४१. वर्णादिति । तस्य भाव इत्यर्थे वर्णवाचकात् दृढ़ादेश्चोत्तरे नृसिह् यः स्यात् । तथा इमनिश्च स्यात् । वर्णादुदाहरति—शीक्त्यमित्यादी । दृढ़ादेख्दाहरति— दाढ्यं मित्यादीनि । आदि पदेन आढ्यं पाण्डित्यं मौर्स्यं वैशारद्यं वैमनस्यमित्यादीनि च ज्ञेयानि । सूत्रे द्वयोरेव ग्रहणात् त्वतापो विधशङ्का स्यादित्यत आह्—त्व तापौ सर्वत्रोदा-हार्याविति । तस्य भाव इत्यर्थे यथा इमनिः स्यात् तथा कमणि चेति विधास्यमानेन नृसिद्द यो नभवतीत्यर्थः ।

अमृता०—६४२. औचित्येति । वृत्तिमाह—ईवन्ता इत्यादि । तस्य माव इत्यर्थे लक्ष्म्यामुचितादीनां केशवणान्तेन औचित्यादय ईवन्ताः साधवो भवन्ति । एवंरौद्री मेत्री सामिग्रीत्यादयश्च ।

बाल०—वर्णा। तस्य भाव इत्यये वर्णवाचकात् हढादेश्च नृसिहय इमनिश्च स्यात्। वर्णं लक्षीकृत्योदाहरणानि दर्भयति वर्णादिति। शुक्लस्य भावः शौक्ल्यं शुक्लिमेत्यादि। हढादिमभिलक्ष्योदाहरणान्याह हढादेरिति। हढस्य भावः दाट्यं द्रिक्तित्यादि। हढ मधुरा विमल वृढ परिवृढ भृश अम्ल लवण उपेन्द्र जड मूक मूखं पण्डित वक वियति विलात विशारद विमति विमनस् सम्मति सम्मनस् इत्यादि हढादिः। उत्तरत्र सर्वत्रैव पक्षे त्वतापौ भवत इत्याह त्वतापाविति। तेन शुक्लत्वं शुक्लतेत्यादि हढत्वं हढतेत्यादिचे। गुणवाचिनः शुक्लादेर्गुणवाचित्वादेव नृसिहये प्राप्तेऽपि इह सूत्रे इमन्यर्थं वर्णोपादानमित्याह इहेति। हढादौ विधरादीनामिप पाठ इत्याह विधरेति तरुणमप्यत्र केचित् पठन्तीति मधुरादीनामित्यत्रादिपदमुपन्यस्तं। स्वाभिप्रेतं पारिभाः पिकवाक्यमाह पक्ष इति, अर्थाद्हढादेः पक्षे। तस्य भाव इत्यर्थं यथा इमनिः स्यात् तथा कर्मणि चेत्यर्थे नृसिहयो मा भूत। गणस्यास्य गुणविशेषवाचित्वेऽपि वर्णादिति पृथग्ग्रहणात्। माङ्योमे सर्वापवादीङ्भुतेश इत्युक्तात् मा भूत् न भविष्यतीत्यर्थः। । ८४१।।

बाल० — औचि । विवरणमाह ईवेति । तस्य भाव इत्यर्थे लक्ष्म्यां वाच्यायामुचि । तादीनां केशवणपूर्वकेवन्ता बीचित्यादयः साधवो भवन्ति । यथा औचितीत्यादिचातुरीत्य-न्ताश्चत्वारः । एवं मैत्री याथाकामी सामग्री रौद्रीत्यादिच ॥ ५४२ ॥

अ

再

त

4 soul

८४३. कर्मणि च।

इतः परं भावे कर्मणि च जेयम्।

८४४. गुणवचनाद्बाह्मणादेश्च नृसिंह यः।

गुणवचनात्—जडस्य भावः कर्म वा जाड्यं। एवं मौढ्यं काश्यंम्। ब्राह्मणादेराकृतिगणात्—ब्राह्मण्यं दीत्यम्। लिङ्ग विशिष्ट ग्रहणात्—दूतीनांभावादि दौत्यम्। ब्राह्मणदूत चौर मध्यस्थ कुशल चपल निपुण पिशुन राजन् दायाद कवि।

मध्ये. अर्हतो नुम् च। आर्हन्त्यं। आर्हन्ती साधुः।

अमृता०—५४३. कर्मणीति । वृत्तिमाह—इतः परमिति ।

अमृता • — = ४४. गुणेति । तस्य भावः कर्म चेत्यर्थे गुणवचनशब्दात् ब्राह्मणादेश्रो-त्तरे नृसिंह यः स्यात् । ब्राह्मणस्य भावः कर्मं वा ब्राह्मण्यमित्यादि । ब्राह्मणादि एकादश संख्यक इति निर्दिशति — ब्राह्मणेत्यादिना ।

अमृता॰— ८४५. अर्हतइति । तस्यभावः कर्म वेत्यर्थे अर्ह त् शब्दात् नृसिह यः स्यात्, तस्मिन् सित तस्य नुम् च भवति । अर्ह तो भावः कर्म वा आर्ह न्त्यम् । आर्ह न्तीति त्वीवन्तेन साधु भवति । विष्णुजनान्तद्धितयस्येत्यादिना यरामहरः ।

बाल॰ — कर्म । वृत्तिमाह इत इति । इतः परं तस्य भावे कर्मणि चार्थे नाम्नो यथायोग्यं वक्ष्यमाणप्रत्ययः स्यादिति ज्ञेयं ॥ ५४३ ॥

बाल॰—गुण। तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे गुणवचनात् ब्राह्मणादेश्च उत्तरो नृसिह्यः स्यात्। गुणवचनं लक्षीकृत्योदाहरिष्यन्नाह गुणवचनादित्यादि। गुणवाचकस्यापरिमिन्तत्वाद्यथायोग्यमन्यान्युदाहार्याणि। एवमाकृतिगणं ब्राह्मणादिमपि लक्षीकृत्योदाहरण्याह ब्राह्मणादेरित्यादि। ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मण्यमिति। एवं दौत्यमिति। नामनो ग्रहणे लिङ्गविश्वष्टस्यापि ग्रहणिमिति न्यायं हेतुं विन्यस्याह लिङ्गिति। अतएव द्वीशब्दस्यापि दौत्यमिति। ब्राह्मणादेराकृतिगणादित्युक्त्वापि ब्राह्मणादिकव्यन्तानेकादश ब्राह्मणादीन् दर्शयति ब्राह्मणेति। एवं मानव वाडव धूतं आराध्य विराधय उपराधय परिराधय अपराधय द्विभाव एकभाव त्रिभाव अल्पभाव अक्षेत्रज्ञ सम्बादिन सम्वेशिन् बहुभाषिन् शोर्षघातिन समस्य परमस्य विष्यस्य अनीश्वर वालिश्च अलस दुष्पृष्ठव विश्वास्ति विषाय करि सहाय गडुल विज्ञातेत्यादिश्च ब्राह्मणादिः।। द४४।।

बाल०—अर्ह । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थेऽहंच्छब्दान्नृसिहयस्तिस्मस्तस्य नुम्च स्यात् । आर्ह । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे अर्हन्तीच साधुः स्यात् । भावकर्मणोर्वाच्ययोर्विहत प्रत्ययस्य सामान्यतो ब्रह्मते प्राप्ते लक्ष्मीलिङ्गार्थं वचनं तेन लक्ष्म्यां निपातनादीपि सिति ८४६. स्तेयं स्तैन्ये, कापेय-ज्ञातेय-वणिजाश्च साधवः।

प्रथ७. पत्यन्तात् पुरोहितादेश्च नृतिह यः। व्राजपत्यं पौरहित्यं सैन्यम्।

द४८. प्राणिजाते र्वयोवचनादुद्गात्रदेश्च केशवणः, ईशान्ताच्च लघुपूर्वात् ।

प्राणिजातेः —कार्ष्णसारं हारिणम् । वयोवचनात् —कौमारं यौवनं स्थाविरम् । उद्गात्रादेः —औदगात्रं औन्नेयं पौरुषं सौहृदं चापलं नैपुणं पैशुनं कौतूहलम् ।

अमृता॰—५४६. स्तेयमिति । तस्य भावः कमं वेत्यर्थं स्तैन्ये वाच्ये स्तेन शब्दस्य नस्य हरेण स्तेयमिति साधु स्यात् । स्तैन्यं चौर्यमित्यर्थः । तथा माधवढ़ेन सह किप-ज्ञात्योः कापेय-ज्ञातेयौ, तथा नृसिंह येन साकं विणजो वाणिज्यश्च साधवो भवन्ति ।

अमृता॰—८४७. पत्यन्तादिति । तस्यभावः कर्म वेत्यर्थे पति शब्दान्तात् पुरोहिन तादेश्चोत्तरे नृसिंह यः स्यात्, इमन्यपवादः । व्रजपतेर्मावः कर्म वा व्राजपत्यमित्यादि । पक्षे व्रजपतित्वमित्यादि च । गणस्तु परिशिष्टे द्रष्टव्यः ।

अमृता॰—६४८. प्रःणीति । तस्यभावः कमं वेत्यर्थे प्राणि जाते वयो वाचकाद् उद्गात्रादेश्च केशवणः स्यात् सर्वापवादः । तथा पूर्वोक्तार्थे हि लघुपूर्वान्तादीशान्ताच केशवणो भवति । उच्चैर्गायतीति उद्गाता, तस्य भावः कमं वा औदगात्रम् । एवं होत्रं भात्र प्राशास्त्त्रं राथं गाणकं सौष्ठवं आध्यर्यवामित्यादयश्च ।

बाल० — स्तेयं। तस्य भावः कर्म वेत्यर्थं स्तैन्ये वाच्ये यरामेण साकं स्तेनस्य नस्य हरेण स्तेयं साधु। स्तैन्यन्तु पुरोहितादित्वान्तृिंशहयान्तं। स्तैन्यं चौयं। तस्य भावः कर्म वेत्यर्थं माधवटेन सह किपज्ञात्योः कापेयज्ञातेयो नृसिहयेन साकन्तु विणजो वाणिज्यश्चे-त्येते साधवो भवन्ति। दूतवणिज्यभ्यां यश्चेति कस्यचिद्धक्तव्यं तेन दूत्यं विणज्यमितिच।।

बाल०—पत्य । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे पितशब्दान्तात् पुरोहितादेश्च नृसिहयः स्यात् । व्रजपतेर्भावः कर्म वा व्राजपत्यमिति । एवं गाणपत्यं आधिपत्यं गार्हपत्यमित्यादि । पुरोहितस्य भावः कर्मं वा पौरोहित्यमित्यादि । पुरोहित सेना ग्रामिक खण्डिक दण्डिक कर्मिक चिमक धार्मिक श्रिलिक पूर्तिक परिषदिक प्रतिक सारिथक अञ्चलिक सारक्ष सूचकेत्यादिः पुरोहितादिः । पक्षे व्रजपतित्वं व्रजपतितेभ्यादिच ॥ ५४७ ॥

बाल०—प्राणि । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे प्राणिजातेर्वयोवाचकादुद्गादेश्च केशवणो भवति । ईशा । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे लघुपूर्वादीशान्ताच्च केशवणः स्यात् तत्र प्राणिजाते रूपं दश्यत इत्याह प्राणीति । एवं वयोवचनादित्यादाविह रूपं दश्यंत इति

9803

4 Soul

नृ

स

भ

अ

再

त

द४६. श्रोत्रियस्य यलोपश्च । एकाल-एकाल , एके एकि । विश्व

श्रोत्रं । ईशान्ताविति — हारं लाघवं, हरीतक्या हारीतकं । ईशान्तात् कि-पदुकत्वं । लघुपूर्वात् कि-पाण्डुत्वम् । काव्यन्तु ब्राह्मणादित्वात् ।

प्र. योद्धवाद्गुरूपोत्तमान्नृसिंह वुः, रामकृष्णान्मनोज्ञादेश्च। रामणीयकं आचार्यकं साहायकम्। साहाय्यमिति जयादित्यः, नेति भागवृत्तिः। गुरूपोत्तमात् कि-क्षज्ञियत्वम्।

अमृता०—६४८. श्रीतियस्येति । तस्य भावः कमं वेत्यर्थे श्रोतियस्य केशवणी यरामहरश्च भवति । श्रोत्रमिति—यरामहरे सित अइद्वयस्येति इरामहरः । श्रोत्रियशब्द उद्गात्रादौ पठ्यते, अतो यरामहरार्थमिदं सूत्रम् । पूर्वोक्तसूत्रस्यान्तिमोदाहरणि दर्शयित—ईषान्तादिति । हरेर्भावः कमं वा हारम् । ननु कविशब्दस्य लघुपूर्वेशान्तत्वाद केशवणेन भाव्यं, कथं काव्यमिति दश्यते इति चेतत्राह—काव्यन्तु ब्राह्मणादित्वादिति । किञ्चकितिचिच्छाव्दा उमयगणधृतत्वाद् रूपद्वयं भजन्तीति दश्यन्ते ते, यथा—कौश्रत्यं, नैपुण्यं नैपुणं, पैशुन्यं, सौहार्दं सौहाद्यं, हृदादेशाभावपक्षे सोहद्यञ्च इत्यादि ।

अमृता०—६५०. योद्धवादिति । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे यरामोद्धवाद गुरूपीत्तमात् शब्दात् नृसिह वुः स्यात्, तिस्मन्नेवार्थे रामकृष्णसमस्तशब्दात् तथा मनोज्ञादेश्चोत्तरे नृसिह वु भवति । रमणीयस्य भावः कर्मं च रामणीयकिमित्यादि । प्रत्युदाहरिन—क्षत्रिय-त्विमिति । कमदीश्वरादिभिस्तु—अप्रख्यातादिति विशेषणं निवेशितं, तेन सौप्रख्यं सुप्रख्य-त्विमिति च प्रत्युदाहृयम् । रामकृष्णसमासे तु लक्ष्म्यामेवाभिधानमिति विशिष्याह—

योज्यं। उच्चैर्गायिति यः स उद्गाता तस्य भावः कर्म वा ओद्गात्रमित्यादिर्यथा। एवमौन्नेत्रं प्राशास्त्रं हौत्रं भात्रं प्रातिहस्त्र राथं गाणकं सौष्ठवं दौष्ठवं बाध्वर्यविमित्यादिश्च ॥ ६४६ ॥

बाल० —श्रोति । तस्य भावः कमं वेत्यथें श्रोत्रियस्य सम्बन्धे केशवणो यरामहर्श्व स्यात् । यरामहरे सति अ इद्वयस्येतीरामहरः श्रोत्रमिति । श्रोत्रियशब्दोऽयमुद्गात्रादि-गणपिति इत्यस्मादत्र य हराय सूत्रमिदं । न चेत्तदा ईशान्ताच्चेत्यस्योदाहरणमदत्त्वा इदं करणमयुक्तं स्यात् । कवेभविः कमं वेति ब्राह्मणादित्वेन नृसिहयान्तं काव्यमित्याह काव्यन्त्वित । कमदीश्वरपद्मनाभादिभिस्तु ब्राह्मणादेः उद्गात्रादेश्च आकृतिगणत्वात् कौशल्यमित्याद्युदाहरणानि । मिश्रगणश्चात्र दश्चिता । यथा, कौशल्यं नैपुण्यं, पेशुन्यं, पेशुनं, सौहाद्यं सौहादं, हृदादेशाभावं मत्वा पक्षे सौहृद्यश्चेत्यादि । कुशल निप्ण पिशुन स्यविर सुर्हं द् कुत्तृहल सुश्चातृ दुर्श्चातृ होतृ यजमान श्चातु कर्णं कुक्कुटाण्डक श्रमण कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुद्दय दुर्हं दय वृषन् परित्राजक ब्रह्मवारिन् अनुशंस क्षेत्रज्ञेत्यादि ॥ ६४६ ॥ हर्प. रामकृष्णात्तु लक्ष्म्याम् । यहिन् । मनोज्ञादेः-मनोज्ञकं प्रैयरूपकं आभिरूपकं आमुष्यपुत्रकं कौशलपुत्रकं आढ्यच्छात्रकम् ।

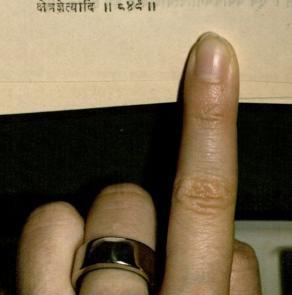
द४२. गोत्रचरणाभ्यो श्लाघाधिक्षेपतत्प्राप्तिविषये नृसिंह वु लंक्ष्म्याम् ।

अमृता०—८५१. रामकृष्णादिति । शिष्यश्च उपाध्यायश्च शिष्योपाध्यायौ, तयो भीवः कर्म वा शिष्योपाध्यायकः, कृष्णादाप् लक्ष्म्यामित्यात्, प्रत्ययस्तात् कादिति पूर्वा-रामस्येरामः—शिष्योपाधायिका । पैतापुत्रिकेत्यत्र—ऋरामस्याराम इति विशेषः । मनोज्ञादे रूपाणि दर्शतानि ।

अमृता०—६५२. गोत्रेति । श्लाघविषये अधिक्षेपविषये तत् प्राप्ति विषये च गौत्र-चरणाभ्यामृत्तरे लक्ष्म्यां नृसिंह वु भैवति । अत्र अपत्य निमित्ता आख्या तथा प्रवराध्याय-

बाल० — योद्ध । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे यरामोद्धवाद् गुरुपोत्तमान्नाम्नो नृसिंहवुर्भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तत्समीपमुपोत्तममित्युक्तमत्र स्मर्तव्यं ॥ ५५० ॥

बाल०-राम । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे रामकृष्णसमाससिद्धान्नाम्नो मनोज्ञादेश्च न्सिहतुः स्यात् । रमणीयस्य भावः कर्म वेति रमणीयकमित्यादि । सहायशब्दादत्रार्थे नसिहय इति जयादित्यमतं नेति भागवृत्तिमतमिति मतद्वयमूपन्यस्यति साहाय्यमिति । गुरुपोत्तमाभावेत् व्यावृत्तिरूपं दर्शयन्नाह गुरुपेति । क्षत्रियत्वमिति, एवं क्षत्रियतापि । योपान्तादप्रख्यादन्ताजद्वितीयगूर्वचोणक इति क्रमदीश्वरः तेन सुप्रख्यस्य सौप्रख्यं सुप्रख्यत्वमितिच । तथाच, योपान्ताद्गुरूपोत्तमान्तादसुप्रख्याद्वुत्रिति चन्द्रः । योपधाद्-गुर्वजुपधादकणसुप्रख्यादिति वर्द्धमानः । पाणिनीयास्त्वसिद्धत्वेन ख्यात्रो यकारस्य षकारत्वाद्योपान्तता नास्तीति वदन्ति, ख्यातेरयं प्रयोग एव नास्त्यनभिधानादिति तरङ्गीकरणीयं, तेन दृष्प्रख्यादिष न भविष्यतीति तेषामभिप्रायो लक्ष्यते, इत्यस्माकं ग्रन्थकृता अनुप्रख्यादिति विशेषणं न दत्तमिति । यद्यपि रामकृष्णादिति सामान्येनोक्तं, तथापि लक्ष्म्यामिभधानिमिति स्वाभिप्रेतमाह रामेति । शिष्यश्च उपाध्यायश्च शिष्योपाध्यायी तयोभीवः कर्म वेति शैष्योपाध्यायक इत्यस्मात् कृष्णादाप् लक्ष्म्यामित्याप्, प्रत्ययस्थात् कादिति पूर्वीरामस्येरामः शैष्योपाध्यायिकेति । एवं पैताप्त्रिका । किञ्च, ऋरामस्याराम ऋरामान्तपृत्रयोविद्यायोनिसम्बन्ध इत्यनेन पितुर्ऋरामस्यारामः। मनोज्ञादेरिति रूपं दश्यंत इति शेषः। मनोज्ञस्य भावः कमं वा मानोज्ञकं इत्यादि। आमुष्यपुत्रकमिति प्रशस्तकूलजन्मा। अदस आय न कुलिकादिष्वित्यनेनात्रामुष्येत्यस्य षष्ठ्या महाहरनिषेधः। मनोज्ञ प्रियरुप अभिरुप अमुष्यपुत्र आट्यच्छात्र कल्याण स्वरुप अमुष्यकुल छान्दत मेधाविन् आट्यकुल पुत्र इन्द्र श्रोत्रिय चौर धूर्त युवन् विश्वदेव अवश्यम् ग्रामपूर परपुत्र ग्रामपण्ड ग्रामकुमार बहुल सहाय वृद्धेत्यादिर्मनोज्ञादिः ॥५४१॥

4 soul

भावे कर्मणि चेत्यनुवर्तत एव । गोत्रात्-गागिक्या श्लाघते, दाक्षिकमा के अत्याकुरते अधिक्षिपतोत्यर्थः । वात्सिकां समवेतः प्राप्त इत्यर्थः । चर्णात्-काठिकया इलाधत इत्यादि । श्लाघादेर्न्यत्रगार्थत्वम् ।

दं र इ. व्हित्वग्वाचकेश्यश्छरामः।।।। ।।।।

प्राचीत्र आच्छावाकीयं मित्रावरुणीयं ब्राह्मणाच्छंसीयम् । । नाज्यका

क्रिप्र. ब्रह्मण स्त्वः । - अक्षत्वग्वचनाद्बह्मणस्त्वः स्यात् । ब्रह्मत्वम् । भाव-कर्माधिकारः पूर्णः ।

पाठकाश्च गोत्रत्वेन प्रोच्यन्ते । अविद्यमानगुण सम्बन्ध इह श्लाघा कथ्यते । तच्छब्देन गोत्र चरणयो: सम्बन्धिकर्मबोद्धव्यम् । दाक्षिकया अत्याकृत्त इति अधिक्षिपतीति परान् चौरान् मन्यत इत्यर्थः वात्सिकामिति-गोत्र चरण सम्बन्धिनी वत्सां प्राप्त इति भावः।

— अमृता०— ५५३. ऋ त्विगिति । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे ऋत्विगवाचिभ्यः छरामः स्यात् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीय मित्याचि । एवमुद्गातृ होतृ प्रतिष्टातृ स्रोतृ प्रतिहन्तृ उन्ने तृ गावस्तुत् अग्नीझ्इत्येतेभ्यश्चा । मान्यास्तानाहम् ए हो हो हा इस्तान

हिंदी अमृतार्थ देश ब्रह्मणइति । उक्तार्थे ऋत्विग्वाचिनो ब्रह्मणस्तु त्व प्रत्ययो भवति नतु छरामः । अधिकारं समापयति भावकमधिकारः पूर्ण इति । विषय । हास्य हुई ह

। बाल० गोत्र । पूर्वोक्तभावकर्मणोरनुवर्तनं सूचयित भाव इति । तेन तस्य भावः कमं वित्यर्थे श्लाघाधिक्षेपतत्प्राप्तिविषये गोत्रचरणाभ्यां नृतिहवुभवन् लक्ष्म्यां वर्तते । या आख्या अपत्यनिमित्ता सा गोत्रशब्दवाच्या अथो वा ये प्रवराध्याये पठन्ति ते गोत्रशब्दवाच्याः यातु आख्या वेदाध्ययनप्रयुक्तांन् पुरुषानाचव्टे सा चरुणशब्दवाच्या । तच्छब्देन गोत्रचरणयोभीवकर्मप्राप्तेविषये चेति । गार्ग्यस्य भावः कमं देति वुः। विष्णुजन।त्ति दितेति यमहाहरः । कृष्णादाविति आप् प्रत्ययस्थात् कादिति पूर्वा गमस्येरामः गार्गिका तथा श्लाघते आत्मिन वर्तमानं करोतीत्यर्थः । एवं दाक्षिकया अत्याकुरूत इति अधिक्षपतीति परान् चौरं मन्यत इति निर्गलितोऽर्थः । वात्सिकामित्यादितु स्वष्टं । इत्यादीत्यादिपदेन काठिकया अत्याकुरूते काठिकां समवेत इति । यथा गार्थत्वं । एवं गार्भ्यता । कठत्वं कठतेति ॥ ५४२ ॥ अस्तर्भा मार्गिक स्थित हरू

बालं - ऋति । तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे ऋत्विग्वाचकेम्यण्छरामः स्यात्। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा सच्छावाकीयमित्यादि । एवमुद्गातृ होत् अध्वर्यु प्रस्तीतृ प्रतिस्थात प्रतिप्रशातृ प्रोतृ प्रतिहन्तृ अग्नीध्य सुब्रह्मण्य ब्रह्मण्य प्रावस्तु उन्नेतृ इत्येतेभ्यश्च ॥ दश्वना म्हार हरायहर स्वान हरायह । व्यान विकास

बाल०-ब्रह्म । ऋत्विग्वचनात् पूर्वं तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे इति योज्यं । सामान्यतस्त्वे प्राप्तेऽपि यत् पुनर्विधानं तत् ता-निरासार्थं। वृत्तौ ऋत्विग्वचनादिति ८४४. चातुर्वर्णादयः,स्वार्थे । हा विवादानिकानी कि चातुर्वण्यं औपम्यं साम्निध्यं यौगपद्यं चातुर्वेद्यं षाड्गुण्यं तादथ्यं न्यतियम् । जिल्लाका तिर्वणे । जिल्लाक

दर्६. धान्यानां भवने क्षेत्रे नृसिहखः। भवन्त्यत्रेति भवनं । मुद्गानां भवनं मौद्गीनं । एवं कौद्रवीणं धान्योनम् । हे असीय प्राप्त । नक्त भरी इह वह की भी इ

८५७. ब्रोहि-शाल्यो मधिवदः । हा कि कि प्राप्त के प्राप्त के वैहेयं शालेयम् । सर्वत्रीणः वावचार्याणा रथः।

५४८. यव-यवक-षष्टिकाभ्यो यरामः। यद्यं यवंक्यम् । अध्यानामका वाविमात्वा । तिलिति । अप्रव-------------

अमृता०—दूरप. चातुरिति । स्वार्थे नृसियेनसह चतुर्वणिदीनां चातुर्वण्यादयः सोंधवो भवन्ति । चतुर्णी वर्णाना समाहारः चतुर्वणी, तदेव चातुर्वणीदिराकृतिगणः । अधी अमृता०- ८५६. धान्यानामिति । धान्यशब्देनात्र धान्य (शस्य) सीमान्यगृह्यते

वन्त्र का प्रायो वा स्थात, प्रोडगाएआ

नत् धान्यविशेषः । भवनमृत्पत्तिस्थानमित्यर्थः । ख ईनः ।

अमृता०—८५७. ब्रीहीति । घान्यानां भवने क्षेत्रमित्यर्थे त्रीहि शाल्यो रुत्तरे माधवणः स्यात्, खरामापवादः । व्रीहेर्भवनंक्षेत्रं व्र हेयमित्यादि ।

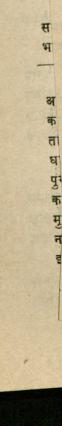
वादः । यवकं वोरधान्यं, पष्टिका तु पाटिधान्याख्या । विकास हरू । कर्ष अल्बाहरू

विशेषणात् ब्राह्मणपर्यायस्य ब्रह्मणस्तु ब्रह्मत्वं ब्रह्मताच । भावकर्माधिकारं समापयति भावति ॥ ५४४ ॥

बाल० - चातु । स्वार्थेऽर्थे नृसिहयेन सह चतुर्वणिदीनां स्थाने चातुर्वण्यादयश साधवो भवन्ति । चतुणि वर्णानां समाहारः चतुर्वर्णं तदेव चातुर्वण्यं उपमैव उपम्यमित्यादि । सामान्यदत्र ब्रह्मत्वं । चतुर्वणादिराकृतिगणः ।। द५४ ॥ 🕫 । 😹 🖂 🕾

बाल०-धान्या। धान्यानामित्यत्र बहुवचनमाद्यर्थं। तेन धान्यशब्देन धान्यमात्रस्य ग्रहणं । व्युत्पत्तिद्वारा भवनशब्दस्याधिकरणटनान्ततां प्रतिपादयन्नाह भवस्त्येति । अर्थात् धान्याति भवन्ति यत्र तद्भवनं धान्यानामुलत्तिस्थानं । धान्यानां भवने क्षेत्रे वाच्ये धान्यादेरूतरो नृसिहखो भवति । मुद्गानां भवनमित्यस्मात् क्षेत्रमिति योज्यं । यथा मौद्गीनमित्यादित्रयं। एव कौलत्थीनमित्याद्यपूह्यं। धान्यशब्दस्य तद्धित-यस्याभावात् विष्णुजनादित्यनेन य-महाहरो न स्यात् ॥ ६४६॥ १६ ११ १६

है, बाल १ - त्रीहि । धान्यानां क्षेत्रमित्यर्थे त्रीहिशाल्योः सम्बन्धे माधवटो भवति । व हैयमित्यादिद्वयस्य त्रीहेर्भवनं क्षेत्रं शाल्या भवनं क्षेत्रमित्यर्थः ॥ ५१७ ॥

• तद्धितप्रकरणम् •

Tu:

4 soul

दर्द. तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यो यरामो वा । तिल्यं तैलीनम् ।

८६०. अधान्यानां शाकट-शाकिनौ।

वार्योत ेइक्षुशाकटं इक्षुशाकिनम् । कुत्रालः

८६१. तेन वित्त श्चुञ्चु-चनौ ।

हरिभक्ति चुञ्चुः हरिभक्तिचनः, तया प्रतीत इत्यर्थः ।

द६२. सर्वचर्मणावृतः ख-नृसिहखो । सर्वचर्मीणः सार्वचार्मीणो रथः ।

अमृता०—८५६. तिलेति । धाऱ्यानांभवनं क्षेत्रमित्यर्थे तिलादिभ्यः शस्येभ्यः पञ्चभ्यो यरामो वा स्यात्, पक्षेखरामश्च ।

अमृता०—६६०. अधान्यानामिति । धान्य व्यतिरिक्तानां (शस्यानां) भवनंक्षेत्र मित्यर्थे नाम्नः शकट शाकिनौ प्रत्ययौ भवतः । इक्षु क्षेत्रमिति भावः । एवं मूलानां भवनं क्षेत्रं मूलशाकिनमित्यादि ।

अमृता०—६६१. तेनेति । तेन वित्तः ज्ञात इत्यर्थे तच्छब्दिनिर्दिष्टान्नान्मः चुञ्चु-चनौ प्रत्ययौ भवतः । वित्त इति विद्ज्ञाने इत्यस्मात् क्तः अतोऽर्थमाह्—तया प्रतीत इति । तया हरिभक्तचे त्यर्थः ।

अमृता॰—६६२. सर्वेति । सर्वचर्मणा आवृत इत्यर्थे सर्वचर्म शब्दात् खप्रत्ययः तथा नृसिहखश्च भवतः । अनुशतादेराकृतिगणत्वेन नृसिहख पक्षे उभय पदयो वृण्णीन्द्रः ।

बाल० — यव । धान्यानां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे यव-यवक-पष्टिकाभ्यो यरामः स्यात् । यवकः वारधान्ये रूढः पष्टिका कलासधान्ये (याटिधान) । यवस्य भवन क्षेत्रं यव्यमिति । एवं यवक्यं पष्टिक्यमितिच ॥ ६४ ३ ॥

बाल॰—तिल । अधान्यानां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे तिलादिभ्यो यरामो वा स्यात् पक्षे नृसिहखश्च । तिलस्य भवनं क्षेत्रं तिलयं तैलीनश्चे त्यादि । (क) उमाभङ्गाणव इत्येते क्रमेण मिसना कार्पास चिनेत्येतेषु लोकप्रसिद्धचर्थेषु वर्तन्ते । अत्रशीमप्यत्र कश्चित् पठित । (तिलाणुमाषभङ्गोमातस्यः षट् स्युस्तिलादयः) ॥ ५४६ ॥

बाल० — अधा । अधान्यानां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे धान्यवाचकव्यतिरिक्तेभ्यः शाकटशाकिनौ भवतः । इक्ष्नां भवनं क्षेत्रं इक्षुशाकटं । मुलानां भवनं क्षेत्रं मुलशाकिनं । एविमक्षुशाकिनं मूलशाकटिमत्यादि ॥ ५६० ॥

बाल॰—तेन । तेन वित्तो ज्ञात इत्यर्थे तच्छब्दिनिर्दिष्टान्नाम्नश्चुञ्चुचनौ भवतः। उदाहरणद्वयस्यार्थमाह तयेति । तया हरिभक्त्या। वित्तत्यार्थः प्रतीत इति (ख्यातः इतिच ?।। ८६१।। वरामोऽयं प्रमुखं ता हश्यतेऽस्मिन्निति खरामः । खरामोऽयं प्रमुख्र । मुखस्य साहश्यं यथामुखं, समं मुखं सम्मुखं। यथामुखीनः सम्मुखीनो दर्गणादिः ।

द६४. सर्वपूर्वेभ्यः पथ्यक्कमंपत्र-पात्रेभ्य स्तद् व्याप्नोतीति । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीना हरिभक्तिः ।

८६४. आप्रपदं व्याप्नोति । - विशेषा

आप्रपदीनः । केवल पदीःकृते कीव्यक्ति स्थाप्रवाह स्थाप्रवाह

द६६. अनुपर्द वद्धा ।

अनुपदीना पादुका । अनुभागिता भावित । तीवत अन्य-वास्त्राव

अमृता०—६६३. यथेति । यथामुखं दृश्यतेऽस्मित्रित्यर्थे, सम्मुखं दृश्यतेऽस्मिन् इत्यर्थे वा यथामुखः सम्मुख शब्दाम्यां खरामः स्यात् । अधिकारश्चायंत्रत्यय इत्याह— प्रभुश्चेति । शब्दयोरेतयो सम्भाव्य-मानमर्थान्तरं व्यावर्त्यं स्वाभीष्टार्थं व्याचष्टे-मुखस्य सादृश्य मित्वादिना ।

अमृता॰—८६४. सर्वेति । तद् व्याप्नोतीत्यर्थे सर्व पूर्वेम्यः पथि प्रभृतिपश्वभ्यः खरामःस्यात् । एवं सर्वाङ्गीणा सर्वकर्मीणा बुद्धिः, सर्व पत्रीणः सर्वपात्रेणो महाप्रसादो हरे रिति ।

अमृता०—६६५. आप्रपदमिति । आप्रपदं पदाप्रपर्यन्तं च्याप्नोतीत्यर्थे आप्रपद शब्दात् खरामः स्यात् । आप्रपदीना वनमाला, श्रीराधा शाटी वा ।

अमृता०—६६. अनुपदमिति । अनुरयं योग्यार्थे दैर्घार्थे च । तेन पश्चाद्योग्ययो-रिति, अनुर्यस्य समीपमाह यस्य च दैर्घ्यमित्येताभ्यामन्ययीभावः । अनुपदीनेति पदानुरूपा पदवहीषां च पादकेत्यर्थः ।

बाल॰—सर्व । सर्वचर्मणा आवृत इत्यर्थे सर्वचर्मशब्दात् खनुसिंह्स्वी भवतः । अनुशतादीनामाकृतिगणत्वात् सार्वचार्मीण इत्यत्रोभयषदस्य वृष्णीन्द्रः ॥ ५६२ ॥

बाल० —यथा । यथामुखं सम्मुखं वा दृश्यतेऽध्मिन्नित्यर्थे यथामुखसम्मुखशब्दाम्यां खरामः स्यात् । खराममधिकरोति खरामेति । शब्दद्वयस्याव्ययीभावसमासनिष्पन्नवाक्य-प्रदर्शनपूर्वकमुदाहरणद्वयमाह मुखस्येति ॥ ८६३ ॥

बालः - सर्व । तद्वघाष्नोतीत्यर्थे सर्वपूर्वेभ्यः पथ्यङ्गकमेपत्रपात्रेभ्यः खरामः स्यात् । यथा सर्वपथीनेति । एवं सर्वाङ्गीना सर्वकर्मीणा सर्वपत्रीणा सर्वपात्रीणेति ॥ ८६४ ॥

बाल०-आप्त । आप्रपदं व्याप्नोतीत्यर्थे आप्रपदशब्दात् खरामः स्यात् । आप्रपदं पादाग्रपर्यन्तं । आप्रपदीनः पटः ।। ५६५ ॥

₹! प्रा मू

स

क ता ध पु क मु

नृ

स

अ

क

ता

धा

4 See

द६७. सर्वात्रानि भक्षयति । <u>वि</u>

य सर्वान्नोनः।

६६८. अयानयं नेयः।

अयः प्रदक्षिणं, अनयः प्रसन्धं, तदुभयं नेयः । अयानयीनः गारिः ।

६६६. परोवरं परम्परं पुत्रपौत्रं वानुभवति।

परांश्च अवरांश्च अनुभवति, निपातनादोत्वं-परोवरीणः । एवं परस्परीणः ।

। विक्र कर्मा , वे वे व

अमृता॰—६६७. सर्वेति । सर्वाणि अञ्चानिभक्षयतीत्यर्थे सर्वाञ्चणव्दात् खरामः स्यात् । सर्वाञ्चीन इति—सर्वेषां वर्णानामञ्चानि, सर्व प्रकाराणि उष्णानि श्रीतलानि संरसानि नीरसानि वा यानि लभ्यन्ते तान्येवभक्षयतीति भिक्षुरिति तात्पर्यम् ।

अमृता०—- ८६८ अयानयमिति । उभयतो नेयो नेत्वय इत्यर्थे अयानयशब्दात् खरामः स्यात् । इममर्थमेवाह-अयः प्रदक्षिणमित्यादिभिः । प्रदक्षिणेन गमनमिति भावः । भारिः द्यूतश्रलाका ।

अमृता०— ६६. परोवरमिति । परोवरं परस्परं पुत्रपौत्रं वा अनुभवतीत्यर्थे परोवरादयः हरामेण निपात्यन्ते । परम्परीण इति—पराश्च परतराश्चानुभवतीति वाक्ये प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । परम्परा तु स्त्रीलिङ्गः पृथक्शब्दः, तस्मादेव स्वार्थे नृतिह यरामेकृते पारम्पर्यमिति भवति । एवं पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीण इति ।

बाल० — अनु । अनुपदं बद्धापदिमवायता कृतेत्यर्थे अनुपदशब्दात् खरामः स्यात् ॥ ५६६ बाल० — सर्वा । सर्वान्नानि भक्षयतीत्यर्थे सर्वान्नशब्दात् खरामः स्यात्। सर्वान्नीनो भिक्षुः ॥ ५६७ ॥

बाल॰ अया । अयानयं नेय इत्यर्थे प्रयानयशब्दात् खरामः स्यात् । नेय इति नीअ प्रापणे इत्यरमात् कृद्वाहुल्यसामध्येन सर्वेश्वरान्ताद्धातोर्यदित्यनेन कर्तरि यत्प्रत्ययोऽत्र श्रेयः । अर्थनिरूपणपूर्वकं वाक्यं दर्शयति अय इति । तदुभयं नेयः, अयानयं नेतव्य इत्यर्थः । अयः प्रदक्षिणगमनं, अनयः प्रसव्यगमनिष्रत्यन्ये ॥ द६ ॥

बाल०-परो । परोवरं परस्परं पुत्रपौत्रं वानुमत्रतीत्यर्थे परोहवरादेः खरामः स्वात् । इतरेतरेत्यनेनान्योन्य इत्यत्र यथा निपातनादोत्वं तद्विहापीत्याह परांश्चेति । परांश्चावरांश्यानुभवतीति वाक्ये रामकृष्णसमाससिद्धं परोवरिमत्यत्र निपातनादोत्वं । ततः खरामः । परोवरीण इति । एविमिति परस्परमनुभवति परस्परीण इति । तथा पुत्रपौत्रमनुभवति पुत्रपौत्रीण इतिच ॥ ६६६ ॥

अवारं पारमत्यन्तमनुकामं वा गच्छति । व्याप्त स्थानः । अवारोणः पारोणः अवारपारोणः पारावारोणः अत्यन्तीनः अनुकामीनः । प्राप्त स्थानः प्रत्यब्द्रप्रसवायां, अद्यश्वीनासन्त्रप्रसवायाम् । अद्यश्वीनो वियोग इत्यपि ज्यादित्यः । उट्ट०४० विरोहण्डव

पश्चादनुगामिनि, अध्वन्याध्वनीनावध्वानमलं गामिनि, poth

अमृता॰ — ८७०. अवारमिति । अवारं पारं अत्यन्तं अनुकामं वा गच्छतीत्यर्थे अवारादिभ्यः खरामः स्यात् । प्रथमद्वयस्य समस्तत्वेन विपर्यस्तत्वेन वा प्रयोगं इष्ट इत्यपि सोदाहरणं दिशितम् ।

अमृता०—८७१. तमामिति । प्रत्यब्द प्रसवायां गवादी समासमाशब्दस्य समासमीना इति खरामेण निपात्यते । तथा आसम्प्रसवायां गवादीवाच्यायां अद्यश्व- शब्दस्य खरामेण अद्यश्वीना इति निपात्यते । तत्र च मतान्तर माह—अद्यश्वीनो वियोग इत्यपीति ।

अमृता॰—८७२. अगवीन इति । गीप्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीन उच्यते, गोः पश्चात् पर्याप्तं गच्छति यः सोऽनुगवीनः । अध्वन्येति—अध्वानमलं गामिनि

बाल०—अवा । अवारं पारमत्यन्तमनुकामं वा गच्छतीत्यर्थेऽ गरादेः खरामः स्यात् । क्रमेणोदाहरणान्याह अवारीण इत्यादि । अवारं पारमित्यनयोः क्रमेण च्युत्क्रमेणापि मिलनेच प्रयोगः स्यादिति स्वाभिप्रेतं दर्शयति अवारेत्यादि इयं ।। ५७० ॥

बाल० — समां एते माधव इति समां समीनेत्यादीनां विवरणं स्वयमेकत्रैव वक्ष्यति, तेन साधुरिति सर्वत्र योज्यं। प्रत्यव्दप्रसवायां गवादौ वाच्ये खरामेण सह समांसमशब्दस्य समांसमीना साधुः स्यात्। समायां समायां प्रतिवर्षं प्रसूते इत्यर्थः। आमीक्ष्णवीप्तयो-रित्यनेनात्र सम्वत्सरवाचकस्य समाशब्दस्य वीप्सायां द्विहित्तस्तस्यां सत्यां निपात-सामध्यात् नरादुत्तरस्मिन् मुमागमश्च स्यात्। समांसमीना प्रत्यशब्दगब्मधारिण्या-मित्यन्ये। (संक्षिप्तसारकाः)। अद्य। आसन्तप्रसवायां गवादौ वाच्ये खरामेण सह अद्यश्व इत्यस्य अद्यश्वीणा साधुः स्यात्। अद्य श्वो वा सूते या सेत्यर्थः। अत्र संसारहरश्च निपातफलं। अत्र तत्र भव इत्यर्थेऽप्ययं प्रयोग इष्ट इति जयादित्यमतेन स्पष्टयति अद्यति। अद्य श्वो भवो वियोग इति अद्यश्वीन इत्यपि स्यादितिजयादित्य आहेत्यर्थः। अद्य श्वो वा भवति अद्यश्वीणं मरणमितितु जुमरः। (तद्वितपरिशिष्टे २४)।। ८७१।।

बाल०-आग । गां प्रति लक्षीकृत्य दानं गोप्रतिदानिमत्यस्मात् आङ्युह्यान्मर्या-दाभिविध्योरित्याङ्योगेऽत्र पञ्चमी । गोप्रतिदानपर्यन्तकर्मकारिणि वाच्ये खरामेण साक्तं आङ्पूर्वस्य गो: आगवीन: साधु: स्यात् । गृहीतस्य सम्बन्धे गां प्रति समर्पणपर्यन्तं यः कर्म

* श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् * प्राण भागम्यसम खराम

अभ्यमित्रियाभ्यमित्रोणाभ्यमित्रचा गामिनि, अश्वीनोऽश्वेनैकाहगम्ये।

एते साधवः।

अय कृतवृष्णीन्द्रा दर्श्यन्ते,—

८७३. गौष्ठीनी भूतपूर्वगोष्ठप्रदेशे, शालीन-कौपीने अधृष्ठाकार्यो, वातीनो वातेन जीवति।

ये शरीरमुपास्य जीवन्ति ते वाताः, तत्कर्मापि वातम् ।

वाच्ये अध्वन् शब्दात् यराम-खरमाभ्यां यथाक्रमं अध्वन्यः अध्वनीनश्च निपात्येते। अभ्यमित्र शब्दात् छराम-खराम यरामै र्यथाकमं अभ्यमित्रियः अभ्यमित्रीणः अभ्यमित्र्य इत्येते साधवो भवन्ति । अश्वीनइति—अश्वेन (करणेन यानेन) एकाहगम्ये दिनैक गम्ये पथि वाच्ये अश्वशब्दात् खरामेण अश्वौन इति साधु भविति।

अमृता० - ८७३. गौष्ठीन इति । प्राग्विद्यमानगोष्ठप्रदेशे वाच्ये गोष्ठ शब्दस्य खरा-मेण सह कृतवृष्णीन्द्रो गौष्ठीन इति साधुः स्यात् । गौष्ठीनं भूतपूर्वकमित्यमरोक्तौ ब्रह्मत्वन्तु सामान्यनिर्वचनात्। अधृष्टाकार्ययो विच्ययोः शाला क्लपयोः खरामेण कृतवृष्णीन्द्री शालीन-कौपीनौ साधू भवतः । रूढ़िशब्दावेतौ, यथाकथिवद् व्युत्पाद्येते, - शाला 'गृह) प्रवेशमहैति, प्रगत्भतारहिनत्वदन्यत्र गन्तुमशक्तः शालीन इत्यर्थः । एवं कूपपतनमहित-कोपीनं पापम् । अकार्यमिति सामान्य वचनं, तस्मात् लज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात् पुरुष-लिङ्गं कौपीनमिति केचित्; अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमित्यपरे। व्रातीन इति-व्रतेन

करोति स आगवीन इत्यर्थः । अनु । गोः पश्चादनुगामिनि वाच्ये खरामेण सह अनुपूर्वस्य गोरनुगवीनः साधुः स्यात्। अलं गामिनि वाच्येऽयमित्यन्ये। गोः पश्चादलमितशयं गन्तुंशीलो गोपोऽनुगवीव इति तद्वाक्योदाहरणे । अस्माकन्तु केवलं गोः पश्चादनुगन्तुंशील-मात्रोऽनुगवीन इति । अध्व । अध्वानमलं गामिनि वाच्ये य खरामाभ्यां साकं अध्वशब्दस्य अध्वन्याध्वनीनो साधू भवतः । निपातसामर्थ्यादत्र द्वये नान्तस्य नत्यनीपोरित्यनेन ससारहरो न स्यात्। अभ्य। अभ्यमित्रमलं गामिमि वाच्येऽभ्यमित्रमित्यस्य घरामेण खरामेण यरामेणच सहाभ्यमित्रियाभ्यमित्रीणाभ्यमित्र्याः भवन्ति । अमित्रः शत्रुस्तदभि-लक्षीकृत्यालं गच्छतीति अभिप्रती लक्षणेनाभिमुख्ये इत्यनेनाच्ययीभावसिद्धादभ्यमित्र-शब्दादत्र घरामादय इति । अश्वो । एक च तदहरचेति राजाहः सखिम्य इत्यनेनात्र समासान्त अत्प्रत्ययान्त एकाह: शब्दो ग्राह्य:। अन्यथा अह्नो विष्णुसर्गो विष्णुपदान्त इत्यनेन विष्णुसर्गे सित अह्नो विष्णुसर्गस्येत्यनेन रः स्यात् । अश्वेन एकाहं व्याप्य गम्ये देशादौ वाच्ये खरामेण महाश्वस्याश्वोनः साधुः स्यात् । सर्वेषां वृत्तिमाह एत इति ।

अथेति पारिमाधिकं वाक्यं। कृतो वृष्णीन्द्रो येषां ते कृतवृष्णीन्द्राः। अथानन्तरं कृतवृष्णीन्द्राः प्रयोगा दश्यन्त इत्यर्थः ॥ ५७२ ॥

4 Soul

८७४. साप्तपदीनं सख्ये, हैयङ्गवीनं द्योगोदोहोद्भवघृते । एते च साधवः। खरामो निवृत्तः। हिन्न क्षानाको क

द७४. पोलुकुणादयः पीत्वादिपाके । ह हो कि कि विकास कि

शारीरिकपरिश्रमेण (भारवाहनादिना) नत् बृद्धिप्रभावेण जीवतीत्यर्थे व्रातस्य खरामेण कृतवृष्णीन्द्रो व्रातीन इति निपात्यते । तेमवार्थं स्पष्टयित येशरीरमुपास्य जीवन्तीत्यादिना ।

अमृता० — ५७४. साप्तेति । तत् प्राप्यत इत्यर्थे सख्ये वाच्ये सप्तपदस्य खरामेण कृत वृष्णीन्द्र साप्तपदीन इति साधुः स्यात् । एष च रूढी पदमिह सम्भाषणं पादक्षेपो वा । सप्तिमः पादैरववाप्यत इति वाक्ये तिद्धतार्थे त्रिरामी । हैयङ्गवीन इति — ह्यो गोदोहस्य हिय क्रूरित्यादिश्यते, तस्य विकार इत्यर्थे खरामेण कृतवृस्णीन्द्रो हैय क्रवीन इति निपा-त्यते । खरामाधिकारः समाप्तगतः ।

अमृता॰--- ५७४. पील्यिति । पीलु प्रभृतीनां पाके वाच्ये कुण प्रत्यनेन सस पीलुकुण

बाल० - गोधी। भूतः पूर्वः भूतपूर्वं इति यहच्छादित्वेन निपातनात् श्यामरामसिद्धं। ततो भूतपूर्वश्चासौ गोष्ठप्रदेशश्चेति श्यामरामः । भूतपूर्वगोष्ठप्रदेशे प्राग्विद्यमानगोष्ठप्रदेशे वाच्ये खरामेण सह गोष्ठस्य कृतवृष्णीन्द्रो गोष्ठीनः साधुः स्यात् । गोप्ठेत्यादीनामिप वृत्तिरेकत्रैव वक्ष्यते एते चेति । गोष्ठीन इत्यत्र देशवाच्यत्वात् पुरुषोत्तमता । गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गोष्टीनं भूतपूर्वकमित्यमरोक्तेतु सामान्यतो ब्रह्मतेति । शाली । अधृष्टाकार्ययोर्वाच्ययोः घरामेण साकं शालाक्रपयोः स्थाने कृतवृष्णीन्द्रौ शालीनकोपीनौ साधू भवतः । अधृष्टशब्देनात्र जड उच्यते । एवमकार्यशब्देन असत् कर्म पापादि उच्यते, तथा नरसाहचर्याच्छरीरावयवविशेषस्तदाच्छादनवासश्चेति बोद्धव्यं । व्राती । व्रातेन जीवतीत्यर्थे खरामेण सह व्रातस्य कृतवृष्णीन्द्रो व्रातीनः साधु स्यात् । वृष्णीन्द्रं विनापि सिद्धे प्राकरणिकः कृतवृष्णीन्द्रोऽत्र ज्ञेयः। वातशब्दस्य द्वैविध्यार्थमाह य इति । तदित्य-स्मात् पूर्वमुरचारादिति योज्यं। तेषां त्रातानां कर्म शरीरोपासनमपि त्रातं स्यादिति शरीरोपासनेन (शरीरमायास्य इति जुमरः) यो जीवति स त्रातीन इत्यर्थ ॥ ५७३॥

बाल०-साम । तत्प्राप्ये वाच्ये खरामेण सह सप्तपदस्य कृतवृष्णीन्द्रं साप्तपदीन-मिति साधु स्यात् । सख्युर्भावः सख्यं तदत्र तत्प्राप्यं ग्राह्यमिति सर्वेव्याख्यातं तेन सप्तिः पदैः प्राप्यं सख्यमिति, तिद्धतार्थे त्रिरामी साप्तपदीनमिति । उपचारादेतत् तद्वतिच वर्तते तेन साप्तपदीन इतिच। हैय। ह्योगोदोहो द्भवघृते वाच्ये खरामेण सह ह्योगोदोहस्य कृतवृष्णीन्द्रं हैयङ्गवीनं साधु स्यात् । ह्यो गतकल्यवचनं (क) तस्मिन् गोदोहो दुग्धं तत्र भवे घृते वाच्ये प्रकृतेरभावेन गत्यन्तराभावात् निपातसामर्थ्यमाश्रित्य ह्योगोदोहस्य हियङ्गुमादेशं कृत्वा हैयङ्गवीनं साधनीयं। ह्योगोदोहाद्धियङ्गुश्च तद्विकारे घृते इति जुमरः (तिद्धितपरिशिष्टे दे) । घृतमाज्यं हरिः सिपनवनीतं नवोद्धृतं । तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः सर्वेषां वृत्तिमाह एत इति । एतेभ्यो वृतिहखरामं न कृत्वा यत् कृतं वृष्णीन्द्र इत्युक्तं तद्वैचित्रार्थं। खरामाधिकारं समापयति खराम इति ॥५७४॥

सः

भ

₹Į

प्रा

मू

अ 事 ता धा पुर का

In Soul

पीलूनां पाकः पीलुकुणः । पील्वाम्त्र-वदर-खदिराः पील्वादयः । ८७६. कर्णजाहादयः कर्णादिमूले। स्थापक विकास व हा

कर्णजाहिवलोचनेति तु कर्णमूलपर्यन्तिवलोचनेत्यर्थः । कर्णक्षि-नत्त-केश-पाद-मुख-गुल्फ-भू-शृङ्ग-दन्त ओष्ठादयः कर्णादयः।

८७७. पक्षतिः पक्षमूले । ४००००

वन्द्रलेखेव पक्षतौ । चञ्चत्पक्षतिभिः खगैः । द७इ. स्नेहे तैल: । प्रथम

इङ्गुदी तैलं शर्षपतेलम्।

प्रभृतयः साधवो भवन्ति । पील्वादयश्चत्वार इति दिशतम् । केचित्तु कर्कन्धु शमी करीर

अमृता०—८७६. कर्णेति । कर्णादिमूले वाच्ये जाह प्रत्ययेन सह कर्णादि शब्दानां कर्णजाहादयः साधवो भवन्ति । उदाहरणत्वेन भट्टि प्रयोगमुत्थापयति—कर्णजाहिवलो-चनेति । एवमक्षिजाहेत्यादयो ज्ञेयाः । एकादशसंख्यक एव कर्णादिगणः ।

अमृता०—६७७. पक्षतिरिति । पक्षमूले वाच्ये पक्ष शब्दात् ति प्रत्ययेन पक्षतिः साधुः स्यात् । पक्ष शब्देन मासार्द्धकालः (पञ्चदशतिथ्यात्मकः) विह्गानां छदश्रोच्यत इत्युभयमेवोदाहरति शिष्टप्रयोगाभ्यां—चन्द्रलेखेत्यादिभ्याम् । पक्षतौ पक्षस्य मूले प्रति-पदि चन्द्रलेखेवेत्यर्थः । चञ्चन्ती लोला पक्षतिः पक्षमूलछदो येषांतैः खगैरित्यर्थः ।

अमृता०—५७८. स्नेहेति । स्नेहौ द्रवभावस्तस्मिन् वाच्ये येभ्यः स्नेहो जायते

बाल०-पीलु । पील्वादीनां पाके वाच्ये कुण्प्रत्ययेन साकं पील्वादीनां पीलुकुणादयः साधवो भवन्ति । पील्वादिगणं दर्शयति पील्वेति । गणेऽत्र कर्कन्धु खदिर शमी करीर करवीर कुवल अश्वत्थेत्येतेच गृह्यन्ते कैश्चित्।। ५७४॥

बाल० - कर्ण । कर्ण आदियेंषां ते कर्णादयस्तेषां मूले वाच्ये जाह-प्रत्ययेन सह कर्णादीनां कर्णजाहादयः साधवो भवन्ति । शिष्टोक्तप्रयोगमेव स्वीयत्वेनोदाहरति कर्णेति (भट्टी ४। १६) कर्णजाहे विलोचने यस्याः सा । अर्थं स्पष्टयति इति त्विति । कर्णादिगणं दर्शयति कर्णति । कर्णाद्योष्ठान्ता एकादशसंख्यकाः कर्णादयः स्युः । पुच्छमप त्र कश्चित् पठित । (कर्णाक्षिकेशा मुखपादपुच्छभू गुल्फश्रृङ्गीष्ठमुखानि दन्तः) ॥ ५७६ ॥

बाल०-पक्ष । पक्षमूले वाच्ये तिप्रत्ययेन सह पक्षस्य पक्षतिः साधुः स्यात् । पक्षशब्दः पञ्चदशसख्यात्मकदिवसवाची तथा विहगानां छदवाची चेति द्वयोर्मूलेऽत्र तिप्रत्यय इत्यतः पक्षतेः पञ्चदशवासराणां मूलभूतप्रतिपद्वाचिता । एवं पक्षिणां मूलवाचिता चेति प्राचामुदाहरणाभ्यां स्पष्टयति चन्द्रेति । पक्षतौ प्रतिपदि चन्द्रलेखावत् सेत्यर्थः । (भट्टिः ४। १६)। चश्चन्ती पक्षतिर्येषां तैः ॥ ५७७ ॥

८७६. गो-गोष्ठादयः पशुस्थाने । अध्यक्षकाकाकाकाकाका गोगोष्ठं महिबोगोष्ठं उष्ट्रगोष्ठम् । प्यस्थानस्य ८८०. अविकटाविपटौ तत्संघात-विस्तारयोः। गोगोयुगं अश्वगोयुगम्। ८८१. गोगोयुगादयः पश्द्वित्वे। प्रतरः गोषड्गवादयः पशुषट्के ।

तेम्य तैल प्रत्ययः स्यात् । इङ्गुदी तरुविशेष। तत् फलञ्च, तस्याः स्नेह इङ्गुदीतेलं । एवं नारिकेलतेलं तिलतेलिमत्यादि च।

गोषड्गवं अश्वषड्गवम्।

अमृता०—८७६. गोगोष्ठेति । पश्नां स्थाने वाच्ये गोष्ठ प्रत्ययेन सह गवादिशब्दानां गोगोष्ठादयः साधवो भवन्ति । गवां स्थानं गोगोष्ठं, महिष्याः स्थानं महिषीगोष्ठम् । एव मन्यानि च वेदितव्यानि ।

अमृता०— ८८०. अबिकटेति । अविसंघाते अविविस्तारे च वाच्ये अविशब्दात् कट पटप्रत्ययाभ्यां अविकटाविपटौ साधु भवतः।

अमृता०—६८१. गोगोयुगमिति । पश्नां द्वित्वे वाच्ये गवादीनां गोयुग प्रत्ययेन गोगोयुगादयः साधवो भवन्ति । गोद्धित्वं गोगोयुगम् । एवमश्वगोयुगमित्यादि ।

अमृता०— ८८२. गोषडिति । पश्चां षट्के वाच्ये षड्गव प्रत्ययेन गवादीनां गोषड्-गवायः साधवः स्युः । गवां षट्कं गोषड्गवम् । एवमश्वषड्गवमित्यादि ।

बाल० - स्नेहे । द्रवकाठिन्यं स्नेहस्तिस्मन् वाच्ये येभ्यः स्नेहो जायते तेभ्यस्तैल-प्रत्ययः स्यात् । इङ्गुदीतापसत्रस्तस्याः स्नेह इङ्गुदीतैलमिति । एवं शर्षपस्य स्नेहः शर्षपतैलमित्यादि । (इङ्गुदीतैलमिति शाकुन्तलप्रयोगअ) ॥ ५७५ ॥

बाल० - गो। एत इत्यनेन एकत्रेव एषां वृत्तिर्वक्ष्यते। पश्नां स्थाने वाच्ये गोष्ठप्रत्ययेन सह गवादीनां गोगोष्ठादयः साधवो भवन्ति । गवां स्थानं गोगोष्ठं। गोशब्दाद्गोष्ठप्रत्ययः इत्याशङ्कानिरासार्थं महीषीगोष्ठमित्यादिद्वयमुक्तं । एवमक्वगोष्ठं खरगोष्टमित्यादयोऽपि ॥ ५७ई॥

बाल०-अवि । तच्छब्देनात्राविः परामृष्यते तस्मात् । अविसंघातविस्तारयौ-र्वाच्ययोः कटपटप्रत्ययाम्यां साकमविशब्दस्याविकटाविपटौ साधू भवतः ॥ ८८० ॥

बाल०-गोगोयु । पश्नां द्वित्वे वाच्ये गोयुगप्रत्ययेन सजूर्गवादीनां गोगोयुगादयः साघवो भवन्ति । गोद्धित्वं गोगोयुगं । आदिशब्दादश्वगोयुगमित्यादयोऽपि ॥ ५८९ ॥

बाल० - गोष । पशूनां षट्के वाच्ये षड्गवप्रत्यनेन सह गवादीनां गोषड्गवादयः साधवो भवन्ति । गवां षट्कं गोषड्गवं । एवमश्वषड्गविमत्यादयः ॥ ५५२ ॥

₹□ प्रत मूर

> नृ या

> > सः भा

> > > अः

का ता धा पुर का

·4:

4 See

अवशि अवगार अवशह CUNOUTY ददर. अवटोटावनाटावभाटा नतनासिके, कर्मठः कर्मसुघटमाने एते साधवः। अस्त 3

८८४. अलावूतिलीमाभङ्गाणुभ्यो रजसि कटः।

अलावूनां रजः अलावूकटः।

दर्श. उपाधिभ्या त्यको लक्ष्म्यामासन्नाधिक्ढयोः ।

गिरेरुपत्यका बनराजिः । तदासन्नेत्यर्थः । अधित्यका गिरेः । तमधिरुढेत्यर्थः । उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूष्ट्वमधित्यका । इत्यमरः समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी । इतितु भट्टि (४ । ८६)

अमृता॰—६८३, अवटीटेति । नता नम्ना नासिका यस्य तस्मिन् सने वाच्ये टीट-नाट-भ्रट प्रत्ययै: सह अव शब्दस्य अवटीटादयः साधवो भवन्ति । अवटीटः शिशुः, अवनाटः पुमान् अवभ्रटा नारी। कर्मसु घटमाने (कर्मनिपुणे) वाच्ये कर्मन् शब्दात् ठः प्रत्ययेन कर्मठः साधुः स्यात् ।

अमृता•—८८४. अलाव्विति । अलावू प्रभृतीनां रजिस वाच्ये अलावितल उमा भङ्ग अणु इत्येतेश्यः कट प्रत्ययः स्यात् । अलावूकटः, एवं तिलकटः उमाकटः भङ्गकटः

अमृता०—८८४. उपेति । आसन्नाधिरूढ्यो विच्ययोः उप-अधिइत्यव्ययशब्दाभ्यां त्यक प्रत्ययो भवतिलक्ष्म्यामेव । अमरमतेन समुद्रस्यंवासन्नाधिरूढ्त्वंमुपलभ्यत इति प्रदश्यं तद् व्यभिचारं दर्शयति भट्टिप्रयोगेण-समुद्रोपत्यकेत्यादि ।

बाल० - अव। नता नम्रीभूता नासिका यस्य तस्मिन् वाच्ये टीट नाट-भ्रट-प्रत्ययः सह अवेत्यस्य अवटीट अवनाट अवभ्रटाः साधवो भवन्ति । पुरुषोत्तमत्वमत्रातन्त्र, तेन अवटीटं कुलं अवटीट: पुमान् अवटीटा स्त्रीत्यादि । कर्म । कर्मसु घटमाने जने वाच्ये कर्मणष्टप्रत्ययेन सह कर्मठ: साधुः स्यात् । कर्मठ: कमसु निपुण इत्यर्थ:। विवरणमेते

बाल०-अला। अलाव्वादीनां रजिस वाच्ये अलावूतिलोमाभञ्जणुभ्यः कटः स्यात् । यथा अलावूकटः । एवं तिलकटः उमाकटः भङ्गकटः अनुकटः ॥ ८८४ ॥

बाल० - उपा। आसन्नाधिरूढयोर्वाच्ययोरुपाधिभ्यां त्यको भवन् लक्ष्म्यां वर्तते। उदाहरणे दर्शयति गिरेरिति । क कत्य इत्युभयोः प्रत्ययत्वात् प्रत्ययस्थात् कादित्यनेन त्यरामारामस्येरामो न स्यात् । अत्रासन्नाधिरूढयोर्यथासंख्यामुपाधिभ्यां त्यकः स्याधित्यमरमतेन स्पष्टयति उपत्येति । गिरेरेवासन्नाधिरूढयोरिति नियमं भट्टिमतेन

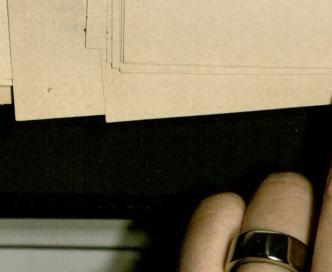
दद६. तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतः। तारका सञ्जातास्य तारकितं नभः, पुष्पितो वृक्षः । तारका पुष्प सुख दुःख फल मूल कुसुम स्तवक तन्द्रा बुभुक्षा पिपासा भर वण रोग व्याधि उत्कण्ठा गर्भोऽप्राणिनीति । तदस्येत्यनुवतंते यातत्तदस्मिन् । दद७. द्वयस-दहनी केशवाव्ध्वप्रमाणे, मात्रद् प्रमाणमात्रे ।

अमृता० — ८८६. तदस्येति । तदस्य सञ्जातमित्यर्थे तारकादिम्य इत प्रत्ययः स्यात् । वाक्योदाहरणे स्पष्टे । तारकादे गणो दिशतो गर्भ इत्यन्तेन । तत्र गमोऽप्राणिनीति — अप्राणिनि हि गर्भशब्द: तारकादी गण्यत इत्यर्थ:। तेन-गिभतो हि नदीभागो दृश्यते शरिव स्फुटमिनि दृष्टान्तं मतम् । यथा हि—भाद्रकृष्ण चतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलं, तावद् गभँ विजानीयात् तदूर्दं तीर मुच्यते । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । आकृति गण एषः । तथापि प्राचीननिर्देशानुरूपो दर्श्यते । यथा, -तारका पुष्प कल्लोल तरङ्ग शर पल्लवाः । ऋजीप कण्टकाङ्गार शृङ्गार ज्वर कन्दराः। विचार गर्व रोमाञ्च हर्षोत्कर्षकुतूहलाः। गर्भनिष्क मणोत्कण्ठा दोह द्रोहाभ्र चन्द्रिका: ! निद्रा कुवलय श्रद्धा वेग कोरक कुट्मला: । कुसुम-स्तवकोच्चार प्रवाल पुलक व्रणाः । कर्दम व्याधि सीमन्त सुख कञ्चुक हस्तकाः । पिपासा मञ्जरी पण्डा वृभुक्षा द:ख कज्जले वेग: किसलय स्तन्त्रा मुद्रा तिलकशैवला:। मूत्रं पुरीष-मुकुले रोग सूत्रादयोऽपरे । प्रयोगदर्शनाज् ज्ञेया स्तारकादौ विचक्षणै: । इति ।

अमृता०- == . द्वयसेति । तदस्य ऊर्द्वप्रमाणिमत्यर्थे नाम्नो द्वयस दघ्नौ प्रत्ययौ भवन्ती केशवसंज्ञी भवतः। तदस्यप्रमाणमिति प्रमाण सामान्यार्थे तु मात्रट प्रत्ययो

बाल॰—तद । तदस्य सञ्जातिमत्यर्थे तच्छब्दिनिर्दिष्टान्नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात्। तदस्य सञ्जातिमत्यर्थे तारकादिभ्य इतः स्यात् । वाक्योदाहरणे दर्शयित तारेति । तारकादि आप्राणिन्यन्तमूनविंशतिसंख्यकं । तारकादिगणमाह तारकेति । एते चान्येच तारकादयो भवन्ति । ते यथा । तारकापुष्प-कल्लोल-तरङ्ग शर-पल्लवाः । ऋजिष-कण्टकाङ्गार शृङ्गार-ज्वर-कन्दराः। विचारगर्वरोमाञ्चहर्षोत्कर्षकुतूहलाः। गर्व्भनिष्क मणोत्कण्ठाद्रोमदोहार्द्रं चन्द्रिकाः। निद्राकुवलयश्रद्धाकेशकोरककुटालाः। कुसुमस्तवकोच्चार-प्रवालपुलकत्रणाः । कर्दमन्याधिसीमन्तसुखकञ्चुकहस्तकाः । पिपासामञ्जरीपण्डावुभूक्षा दुष्खकज्जले । वेगः किशालयस्तन्त्रामुद्रातिलकशैवलाः। मूत्रं पुरीषमुकुले रोगसूत्रादयोऽपरे । प्रयोग्दर्शनाज्ज्ञेयास्तारकादौ विचक्षणै: गव्भादितोऽप्राणिनीत्यन्ये। तदस्य सञ्जातमित्यस्य सञ्जातभागं त्यवत्वा परत्र तदस्येति भागमनुवतयन्नाह तदस्येति । यावत्तदस्मिस्तावत्तदः स्येत्यनुवर्तत इत्यन्वयः ॥ ६५६॥

बाल० — द्वय तदस्येत्यर्थे ऊध्वंप्रमाणे वाच्ये नाम्नो द्वयस्य-दघ्नौ सन्तौ केशवसंज्ञौ भवतः । मात्र । तदस्येत्यर्थे प्रमाणमात्रे वाच्येतु नाम्नो मात्रट् स्यात् । उरुरू द्वैप्रमाणमस्य उरुद्वयसमिति । केशवत्वाललक्ष्मयावीप् गजद्वयसीति । गज ऊर्घ्वप्रमाणमस्य इत्यर्थः ।

₹2

प्रर

नृ

य।

स्र

भा

अं

का

ता

धा

पुर

का

मुह

Tu:

4 Soul

उरुद्वयसं जलं, गजद्वयसी नदी। एवमुरुद्दन्तं तथा प्रस्थमात्रं घृतं,

समं प्रमाणमस्य समः । एवं वितस्तिः, मृष्टिः ।

ददर्द. त्रिराम्यास्तु नित्यम् । द्विजानु जलम् ।

दर्व टच् स्तोमे।

पश्चदशः स्तोमः, एकविशः स्तोमः।

भवति । उरु रूर्द्धं प्रमाणमस्य जलस्य उरु द्वयसमिति । केशवत्वाल्लश्स्यामीप्-गजद्वयसी । एव मुरुरूर्द्धं प्रमाणमस्य तावन्मात्रमिति ।

अमृता॰— ८८८. प्रमाणिति स्पष्टम् । महाहरण्चेति चकारात् मात्रट् च भवति, तेन वितस्तिः वितस्तिमात्रमिति च क्षेयम् ।

अमृता॰—६६. त्रिराम्या इति । तदस्य प्रमाणमित्यर्थे प्रमाण वाचिन्याः त्रिराम्यास्तु नित्यमेव प्रमाण प्रत्ययानां महाहरो भवति । द्वे जानुनी प्रमाणमस्येति वानये तिद्वतार्थे त्रिरामी, ततो ब्रह्मत्वात् सो हरः ।

अमृता॰—५३०. टजिति । उक्तार्थे स्तोमे (बहुले) वाच्ये त्रिरास्याः टच् प्रत्ययः स्यात् चित् करणात् संसारहरः—पञ्चदश इत्यादि । एकविश्वइति—विश्वतेस्तिहरिश्चतीति ति हरः ।

एवमुरुदघ्नं गजदघ्नीत्यादिः । प्रस्थमात्रमिति प्रस्थमेव प्रमाणमस्येत्यर्थः । तदेव प्रमाणमस्य तन्मात्रं । तावदेव प्रमाणमस्य तावन्मात्रं । टित्त्वात् प्रस्थमात्री तुलसीत्यादिः ॥ ८८७ ॥

बाल०—प्रमा । तदस्य प्रमाणिमत्यर्थे प्रमाणमात्रे वाच्ये प्रमाणवाचिभ्यो द्वयसादयो भवन्ति तेषां महाहरश्च स्यात् । उदाहरणान्याह समिनित । पक्षे, समद्वयसं समदघ्नं सममात्रं, वितस्तिद्वयसं वितस्तिदघ्नं वितस्तिदघ्नं वितस्तिमात्रं, मृष्टिद्वयसं मृष्टिदघ्नं मृष्टिमात्रं । एवं समद्वयसीत्यादि ।। ६६६ ।।

बाल०—त्रिरा । तदस्य प्रमाणमित्यर्थे त्रिराम्यास्तु द्वयसादीनां महाहरो नित्यं । द्व जानूनी प्रमाणमस्य द्विजानु इति तद्धितार्थे त्रिरामीत्वात् ब्रह्मत्वं तेन सोहँरः ॥ ददर्वं ॥

बाल०—टच्। तदस्य प्रमाणमित्यर्थे स्तोमे वाच्ये त्रिराम्याष्ट्च स्यात्। पञ्चदश प्रमाणमस्य स्तोमस्येति संसारस्य हरश्चितीत्यनेन संसारहरः पञ्चदश इति। एकविश्वतिः प्रमाणमस्य एकविश इति। विश्वतेस्तिहरश्चितीत्यनेन तिहरः संसारहरश्च ॥ ८६० ॥ पश्चरश प्रमाणमेषां पश्चरशिनोऽर्द्धमासाः । एवं त्रिशिनो मासाः, विशिनोऽङ्किरसः ।

दर्दे र प्रमाणात् परिमाणात् संख्यायाश्च मात्रः संशये । प्रमाणात्—समं स्याच्च वेति सममात्रम् । एवं हस्तमात्रम् । परिमाणात्— प्रस्थमात्रम् । संख्यायाः-पश्चमात्रं दशमात्रम् । अत्रापि महाहरमिच्छन्ति ।

दर्भ वर्त्वन्तात् केशव-द्वयसमात्रौ स्वार्थे । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्नात्रम् ।

अमृता०—ददी. शनन्तिति । शन् इत्यन्ते यस्य स सन्नन्तः, स च शन् च विशतिश्च शन्नन्तशद् विशतयः, ताभ्य इनिच् प्रत्ययः स्यात् पूर्वीक्तार्थे । वाक्योदाहरणे दिशते ।

अमृता०—दर्द. प्रमाणादिति । संशये गम्यमाने प्रमाणवाचकात् परिमाण वाच-कात् संख्यावाचकाच्च शब्दात् मात्र प्रत्ययः स्यात् । वाक्योदाहरणानि दिशितान्येव । अत्रापीति संशयार्थेऽपि महाहरमिच्छन्ति केचित् पण्डिताः । तेन समं स्यान्नवेति समित्यादि च ।

अमृता०—६६३. वित्वति । स्वार्थे वतु अन्तान्नाम्नो द्वयस-मात्रौ स्यातां, तौ च केशव संज्ञौ भवतः । सिन्निकटे हि—यत्तदेतद्भ्य इत्यनेन य आवतुच् वक्ष्यतेतदन्त एव वत्वन्ततयात्र गृह्यते, तथाग्रे यो मतुबंक्ष्यते तदन्तोऽपि । एवं यावद्द्वयसं यावन्मात्र-मित्यादि । केशवत्वाललक्ष्म्यामीप ।

बाल० — शन्न । शन् इति अन्तं यस्य स सन्नन्तः सच शच्च विशतिश्च शन्नन्त-शिंक्षशत्यस्ताम्यः । तदस्य प्रमाणमित्यर्थे शन्नन्तर्शीद्धशतिम्य इनिच भवति । वाक्योदाहरणे दर्शयति पञ्चेति ॥ ८६१ ॥

बाल०—प्रमा। संगयेऽर्थे प्रमाणवाचकात् परिमाणवाचकात् संख्यावाचकाच्य मात्रः स्यात् । प्रमाणादिति प्रमाणं लक्षीकृत्योदाह्रियत् इति । एव मुत्तरत्रापि । प्रस्थमात्रमिति प्रस्थं स्यान्न वेत्यर्थः । पश्चमात्रमिति पश्च स्युर्न वेत्यर्थः । एवं दशमात्रं । अत्रेति अत्रार्थेऽपि महाहरमिच्छन्ति पण्डिता इति शेषः । तेन समं स्यान्न वेति समित्यादिच ॥ ५६२ ॥

बाल० — वत्व । स्वार्थेऽर्थे वत्वन्तान्नाम्नः केशवौ द्वयसमात्रौ मवतः । अत्र यत्तदेतःद्भच इत्यनेन य आवतुच् वश्यते तदन्तो गृह्यते । तथा तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यनेन यो मतुर्वेश्यते तस्य यदा अद्वयमाभ्यामित्यनेन वरामादेशस्तदा तदन्तोऽपि गृह्यते । वाक्येऽत्र स्वार्थवोधार्थे एवकारप्रयोगः । एवं यावद्द्वयसं यावन्मात्रमित्यादि । केशवत्वाल्लक्ष्म्यां तावद्द्वयसीत्यादिच ॥ = दे ॥

स्य प्रत मूर

> र्नु या

> > सः भा

> > > का ता धा पुरु का

दर्ध. पुरुषहस्तिभ्यां केशवणश्च तत्त्रमाणे।

पुरुषोऽस्य प्रमाणं पौरुषस् । एवं हास्तिनस् । चकारात् द्वयसादयश्च । प्रदेश. यत्तदेतदृश्यस्तत्परिमाणे आवतुच् । प्रवासन्तिनि

यत् परिमाणमस्य यावान् । एवं तावान् एतावान् । क्रिक्टिंग किंदिन क

प्रकार इयान्, कियती इयती । हामक्रम् । प्रकार का संख्येषां कतिर्वा । हामक्रम् । हामक्रम्

अत्रार्थेऽयं साधुर्वा। कति । पक्षे कियन्तः । प्रमण्डामाम प्रविष्ठ

अमृता०— ५६४. पुरुषेति । तत् प्रमाणेऽर्थात् पुरुषहस्तिप्रमाणे वाच्ये पुरुषहस्तिभ्यां केशवणश्च स्यात्, चकारात् द्वयस-मात्रो च ।

अमृता०— दर्भ. यत्तदिति । तदेव परिमाणं यस्य तत् तत्परिमाणं, तस्मिन् वाच्ये यत्तदेतद्म्य आवतुच् प्रत्ययः स्यात् । चित् करणात् संसारहरः, अत्वसन्तोद्धवस्येति त्रि-विक्रमः अचक्षचतुर्भुजेतिनुम्, राधाविष्णुजनाम्यामिति सोर्हरः, सत्सङ्कान्तस्येति तराम-हर — यावानिति । एवं तावान् एतावान् च बोध्यो ।

अमृता०—८६६. किमिति । तदस्य परिमाणमित्यर्थे यतु प्रत्ययेन सह किमिदं शब्दयोः कियदियन्तौ साधू भवतः । किमः मरामहरः, तथा इदमः दरामः मरामयोर्हरश्च निपातफलम् । किं परिमाणमस्येत्यर्थे कियात्, इदं परिमाणमस्येति इयान् ।

अमृता०— ५६७. केति । का संख्या एषामित्यर्थे अतिच् प्रत्ययेन् साकं किम् शब्दस्य कित रिति वा निपात्यते, पक्षे यत्वन्तः । प्रयोगकाले कते र्जस्शसो महाहर इति दिशतं, ततएव कियन्त इत्यत्र च बहुत्वम् ।

बाल०—पुरु । तौ पुरुषहस्तिनौ प्रमाणे यस्य तत् । तत् प्रमाणं तस्मिन् वाच्ये पुरुषहस्तिम्यां केशवणश्च स्यात् । उदाहरणद्वयेऽत्र वाच्यपदं जलमित्यध्याहायं । सूत्रस्य-चशब्दो गदानफलं स्वयमाह चकारादिति, तेन हस्तिद्वयसं हस्तिमात्रमित्यादिच ॥ ५६४ ॥

बाल० —यत्त । तदेव परिमाणं यस्य तत् । तत् परिमाणं तस्मिन् वाच्ये यत्तदेतद्भ्य आवतुच् स्यात् । ससारस्य हरश्चितीति संवारहरः । अत्वसन्तोद्धवस्येत्यनेन त्रिविकमः । अवश्चतुर्भुजेत्यनेन नुम् । राधाविष्णुजनाभ्यामिति सोईरः । सत्सङ्गान्तस्येति तहरः यावानित्यादि ॥ ५३५ ॥

बाल०—िकिमि । तदस्य परिमाणिमत्यर्थे यतुप्रत्ययेन सह किमिदमोः स्थाने कियदियन्तौ साधू भवतः । किमित्यस्य महरः इदम् इत्यस्य द म हरोऽत्र निपातफलं । किं परिमाणयस्य कियात् एविमयान् । चतुर्भुजानुबन्धादित्यनेनात्र लक्ष्म्यामीविति सुचयता कियति इयतीच दिशितेति ॥ दद्दे ॥

दर्द. अवयववृत्तेः संख्यायाः केशवस्तयः, द्वित्रिभ्यामयश्च, त्राष्ट्री उभादयः । ३२०६ अयः सेलेक्ट्री व्यक्तिभ्यामयश्च,

पश्चावयवा अस्य वृत्तस्य पश्चतयं पुराणं, चतुष्ट्यो श्रुतिः । द्वित्रिभ्यां— द्वयं द्वितयं, त्रयं त्रितयं, त्रितयो । तथा उभावयवावस्य उभयो नरिसहः । उभये देव मनुष्याः उभयो सृष्टिः ।

दर्दर्द. संख्याया मयट् भागेन मूल्येन क्रेयभागके । यवानां हो भागो मूल्यं भागे यस्योदश्वितः तत् हिमयं उद्दिवद्

अमृता॰—६६८. अवयवेति । अवयवे वृंत्तिर्यस्याः सा अवयववृतिः । तदस्य प्रमाणमित्यर्थे अवयववृत्तेः संख्याया उत्तरे केशवः तयः स्यात् । तिस्मन्नेवार्थे अवयववृत्तेः संख्याया उत्तरे केशवः तयः स्यात् । तिस्मन्नेवार्थे अवयववृत्तिः वृत्तिम्यां द्वित्रि शब्दाभ्यां केशव अयः स्यात् । चकारात् केशवतयश्च भवति । तया तिस्मन्नर्थे अवयववृत्तेः उभशब्दात् केवलः अय प्रत्ययो भवति । पञ्चा अवयवा इत्यत्र प्रमाणमिति योज्यं, प्रकरणानुरोद्यात् । उभयस्य द्विवचनाभावं दर्शयितुमेकवचने बहु-वचने चोदाहरति—उभयो नरसिंह इत्यादि । उभये इति कृष्णनाम-कृष्णतो जस्शसोः शिरित्यनेन शिः, अतो बहुत्वे ह्य दाहरणमिदम् । केशवत्वाल्लक्ष्म्यामीप्।

अमृता॰—६६६. संख्याया इति । तदस्येत्यर्थे भागरूपेण मूल्येन क्रेयभागके वाच्ये संख्याया उत्तरे मयट् स्यात् । उदिश्वत् तक्रमित्यर्थः । एविमिति—गुडस्य द्वो भागौ मूल्यं भागे यस्या द्वाक्षायाः सा द्विमयी द्वाक्षा गुडस्य । सूत्रे क्रेयभायक इति पीताम्बरे क प्रत्यय

बाल॰—का । वृत्तिमाह अत्रेति । अयं कितरिति, सूत्रे कितरिति शब्दानुकरणात् । अन्यथास्य बहुत्वात् सनान्तसंख्यातः कितश्च जस्शसोरित्यनेन जसो महाहरः स्यात् । का संख्या परिमाणमेषामित्यर्थेऽतिच्प्रत्ययेन सह किम् शब्दस्य कितवि स्यात् । पक्षे यत्वन्त इत्याह पक्ष इति ।। ५५७ ॥

बाल०—अव । अवयवे वृत्तिर्वतंनं यस्याः सा अवयववृत्तिस्तस्याः । तदस्य प्रमाणमित्यर्थेऽवयववृत्तेः संख्याया उत्तरः केशवस्तयः स्यात् । द्वित्रि । तदस्य प्रमाणमित्यर्थेऽवयववृत्तिभ्यां द्वित्रिभ्यामयः स्यात् , चकारात् केशवस्तयोऽपि । उभा । तदस्य प्रमाणमित्यर्थेऽवयववृत्तेरुभशब्दात् केवलमयः स्यात् । वाक्येऽवयवा इत्यस्मात् परं प्रमाणमिति योज्यं प्रकरणात् । गम्ययवन्तादित्यनेन द्वित्रिभ्यामित्यत्र पञ्चमी । तेन द्वित्री लक्षीकृत्य उदाह्रियत इत्यर्थः । द्वे अवयवे प्रमाणमस्य द्वयं द्वितयमिति । त्रयोऽवयवाः प्रमाणमस्य त्रयं त्रितयञ्चिति । केशवत्वादन्यपदार्थत्वाद्वा लक्ष्मयां त्रितयो । एवं द्वितयोच उभयस्य द्विवचनामाव इत्युक्तत्वादेकवचनबहुवचने सम्भवत इतिसूचनपूर्वकं वाक्योदाहरणे दर्शयित तथेति । उभाववयवौ येषां ते उभये इति कृष्णनामत्वादस्य कृष्णनाम-कृष्णतो जस्शसोः शिरिति शिः ॥ ५५६ ॥

₹य प्रत मूत

नूर्ग या

> सा भा

> > का ता धा पुरु

₹□

प्रर

मूर

नृर्ग

या

सा

भा

अः

का

ता

धा

पुर

का

मुह

यवानाम् । एवं द्विमयी द्राक्षा गुडस्य । क्रेयभागवतो वाच्यत्वात् सामानाधिकरण्यम् । तदस्येति निवृत्तम् ।

५००. तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताच् शत-सहस्रयोः।

एकादशाधिका अस्मिन् एकादशं शतम् । एवं द्वादशं सहस्रम् ।

र्द० १. शदन्तिवशितभ्याञ्च ।

त्रिशं शतं, चत्वारिशं सहस्रं, विशं शतं, षष्ठं शतिमिति तु मत्वर्थीयोऽच्।

इत्यस्य फलितार्थं मतु प्रत्ययत्वेन विशेष्य-विशेषणयो रेकाधिकरण्यं घटयति-क्रेयभागवत इति । क्रेयभागोऽस्त्यस्मिन्निति क्रेयभागवान्, अस्यैव वाच्यत्वात्, अर्थात् द्विमयमित्यादीना मुदिश्विदित्यादिभिः सह सामान्याधिकरण्यं स्यादिति ।

अमृता०—दै००. तदिति । तदिसम् अधिकमित्यर्थे शत-सहस्रयो विच्ययोः दशा-न्तान्नाम्नः अच् प्रत्ययः स्यात् । चित्त्वात् संसार हरः । एकादशमिति प्रत्ययबलादेकाः दशाधिक शतं बोध्यते । एवं द्वादशमित्यत्रापि बोध्यम् । वैपरीत्येऽपि यथा-एकादशाधिका अस्मिन् सहस्रे एकादशं सहस्रं, द्वादशं शतिमिति ।

अमृता०—६०१. शदन्तेति । तदस्मिन्नधिकमित्यर्थे शतसहस्रयो विचययोः शत् इति अन्तो यस्य तस्मात्, तथा विशतिशब्दाचोत्तरे अच् प्रत्ययः स्यात् । त्रिशदधिकम-

बाल०—संख्या । तदस्येत्यर्थं भागरूपेण मूल्येन क्रंयभागके वाच्ये संख्याया उत्तरो मयट् स्यात् । वाक्योदाहरणे दर्शयति यवेति तकन्तूदिश्वन्मिथतं पादाम्ब्वर्द्धाम्बु निर्जलमित्यमरः । एविमिति गुडस्य द्वौ भागो मूल्यं भागे यस्य द्वाक्षायाः सा द्विमयी द्वाक्षा गुडस्येति । सूत्रे क्रेयभागके इत्यत्र पीताम्बरे कप्रत्यय इत्यस्य फिलतार्थरूपं मतुप्रत्ययान्त-त्वेन विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरणं घटयन्नाह क्रेयेति । क्रेयभागोऽस्त्यिस्मित्ति क्रेयभागवानित्यस्यैव वाच्यत्वात् द्विमयमित्यादीनामुदिश्वदित्यादिभः सह सामानाधिकरण्यं स्यादित्यर्थः । मूल्यभागक्रेयभागयोविवक्षाधीनत्वेन नियमितत्वाभावात् । उदिश्वतो द्वौ भागौ मूल्यं भागे येषां यवानां ते द्विमया यवा उदिश्वत इत्यादिच । भाग इत्येव, नेह द्वौ क्रीहिमुद्गौ मूल्यमस्योदिश्वत इति । मूल्यक्रययोरिति किं, द्विगुणं घृतं पच्यते क्षीरेणेत्यत्रापि न स्यात् । तदस्येत्यनुवर्तनं निवर्तयित तदेति ॥ दद्दे ॥

बाल०—तद। तदिसम्प्रधिकमित्यर्थे तच्छव्दिनिर्दिष्टान्नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात्। प्रभुरयमिति गम्यं। दशा। तदिसम्प्रधिकमित्यर्थे दशान्तानाम्नः शतसहस्रयोर्वाच्ययो-रच्प्रत्ययः स्यात्। एकादशमित्यस्य प्रत्ययमहिम्ना एकादशाधिकशतवाच्यं। एवमुत्तरत्रापि यथायोग्यं कल्प्यं। एवमिति द्वादशाधिका अस्मिन् द्वादशं सहस्रमिति। शतसहस्रयोरिति व्यस्तसमस्तयोरत्र ग्रहणं। तेन पूर्ववद्वाक्ये एकादशं सहस्रं द्वादशं शर्तामिति। एवं मिलितत्वेऽपि एकादशं शतसहस्रं, द्वादशं शतसहस्रं, एकादशं सहस्रशतं, द्वादशं सहस्रशतमितिच।। ५००।।

६०२. तस्य पूरणे केशवाः । व्यक्तिक व्यक्तिक कि कि व्यक्तिक विषयक व्यक्तिक व

र्द०३. अच्।

एकादशानां पूरणः एकादशः स्कन्धः । एवं द्वादशः । एकादशी तिथिः । दे०४. नान्तादसंख्यादेरमि । स्प्रत्यो । इक्रमान्त्र ।

हैं हैं, बतुमें तुमें तुमें तुमें तुमें कि

दशमः स्कन्धः । नान्तात् किस्-विशः त्रिशः । असंख्यादेः किस्-एकादशः ।

स्मिन् त्रिशंशतम् । एवमन्ये च ज्ञेयाः । षष्ठमित्यत्र व्यभिचारमाशङ्केच समाधत्ते-मत्वर्थीय इति । षष्ठिरधिकमस्मिन्नस्तीति वाक्ये मत्वर्थीयस्य विवक्षया षष्ठमिति सिध्यति नतु केवलं तदस्मिन्नधिकमित्यर्थे इति भावः ।

अमृता०—६०२. तस्येति । तस्य पूरणेऽथ नाम्नो यथास्वं केशवसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्तीत्यधिकार उक्तः ।

अमृता०—६०३. अचिति । तस्य पूरण इत्यर्थे नाम्नः केशवः अच् स्यात् । एका-दशः स्कन्ध इत्यत्र श्रीभागवतस्येति शेषः । एवं द्वादश इत्यत्रापि । केशवसंज्ञायाः सार्थकतां दर्शयति—एकादशी तिथिरिति । एकादशानां तिथीनां पूरणी तिथिरित्यर्थः, केशवत्वा-दीविति भावः ।

अमृता०—५०४. नास्तादिति । नास्ति संख्या आदौ यस्य सोऽसंख्यादिः, तस्य पूरणे असंख्या पूर्वात् नान्तशब्दादच् प्रत्ययः स्यात्, तस्मिन् परे तस्मादमागमश्च भवति । प्रकृतेः संसारहरः । दशानां पूरणः दशम इति । एवं पञ्चमः सप्तमः अष्टमः नवम इत्यपि । प्रत्युदाहरति—विश इत्यादि ।

बाल०—शद। तदिसम्मधिकिमित्यर्थे शतसहस्रयोर्नीच्ययोः शदित्यन्तं यस्य तस्मात् विश्वतेश्च परोऽच् स्यात्। त्रिश्वदिधका अस्मिन् त्रिशमिति। चत्वारिशदिधका अस्मिन् विशमिति। त्रिशं सहस्रमित्यादितु पूर्ववद्वचस्तादिषु न्नेयं। ननु सूत्रेऽत्रं विश्वतिशब्दो गृहीतस्तर्हि कथं पष्ठं शतिमिति स्यादित्याक्षेपे सिद्धान्तमाह। पष्ठं शतिमितितु मत्वर्थीयः अच्, इति। यष्टिरिधका अस्मिन्तस्तीत्यस्त्यर्थस्य विवक्षणात् पष्ठं शतिमिति स्यात्, नतु केवलं तदिसमन्निधक-मित्यर्थे इति भावः॥ द०९॥

बाल० - तस्य । तस्य पूरणेऽर्थे नाम्नो यथास्वं केशवसंज्ञकाः प्रत्ययाः स्युः । केशवा इत्ययमधिकियते प्रभुरयमिति ॥ ६०२ ॥

बाल॰ — अच् । तस्य पूरणेऽथं नाम्नः केशवः अच् स्यात् । द्वादश इत्यत्र पूर्ववत् स्कन्ध इति प्रयोक्तव्यं, द्वादशानां पूरण इति वाक्यञ्च । केशवत्वस्य प्रयोजनं दर्शयिति एकादशानां पूरणी तिथीत्यर्थः ॥ ६०३॥ र्द०५. षट्-कति-कतिपय-चतुभ्यं स्थुगचि ।

षष्ठः कतियः कतिपयथः चतुर्थः । षष्ठी कतिपयथी ।

र्द०६. चतुर्थे तुर्य-तुरीयौ ।

साधू। अजादित्वात् तुर्या तुरीया।

र्६०७. बहु-पूग-गण-सङ्घेभ्य स्तिथः।

बहुतिथः बहुतिथी । अस्ति असी कृती क्राज्यक । अस्ति अस्ति

अमृता०—दे०५. षडिति । तस्य पूरणेऽथ षट्-कति-कतिपय-चतुम्योऽच् स्यात्, तस्मिन्नचि परे एतेम्यः युगागमश्च भवति । षण्णां पूरणः षष्ठ इत्यत्र किदागमस्य पूर्वसम्बन्धित्वात् संसारहरश्चितीत्यनेन युक उक्भागहरः, षात्परस्येति थस्य ठः । कतीनां पूरणः कतिथ इत्यादि । केशवत्वादीप् षष्ठीत्यादि ।

अमृता०—६०६. चतुर्थं इति । तस्य पूरणेऽथं यः चतुर्थंशब्दो निष्पद्यते तदर्थे य-छरामाभ्यां चतुः शब्दस्य चरामहरेण तुर्य-तुरीयौ निपात्यते । इहकेशवाधिकारा- ल्लक्ष्म्यामौपि प्राप्ते तिन्नवारयति—अजादित्वादिति । अजादेराकृति गणत्वेन तदन्तर्भा- वादाविति भावः ।

अमृता०—६०७. विह्निति । तस्य पूरण इत्यथ बहु-पूग-गण-संघ इत्येतेभ्यः केशवः तिथः स्यात् । बहूनां पूरणः बहुतिथः । लक्ष्म्यामीप्—बहुतिथी ।

बाल०—नान्ता। नास्ति संख्या आदौ यस्य सोऽसंख्यादिस्तस्मात्। तस्य पूरणेऽर्थेऽसंख्यापूर्वान्नाम्नोऽच् स्यात्, तस्मिन्नचि परे तस्मादमागमश्च। (अम्व — अच् = अमच्, तस्मिन् अमचि। इति पदच्छेदः।) अमागमस्योभयभान्तवेऽप्यत्र परसम्बन्धित्व-विवक्षणात्। संसारस्य हरश्चितीत्यनेन प्रकृतेरेव संसारहरः: अन्यथा मागमोऽनर्थकः स्यात्। दशानां पूरणः दशम इति। एवं पञ्चमः सप्तमः अष्टमः नवम इत्यादि। नान्तादिति कि नान्तो यहि न स्यात्तिह न स्यादित्यर्थः। विश्वतेः पूरणो विश्वः, त्रिश्वतः पूरणः त्रिश्व इत्यत्र द्वये शदन्तविश्वतिभ्याञ्चेत्यनेनाच्। असंख्यादेः कि किमथं संख्यादि यहि स्यात्तिह न स्यात्। एकादश इत्यत्र अजिति सामान्याच्।। ६०४॥

बाल० - षट्। तस्य पूरणेऽर्थे षट् कतिपयचतुम्योऽच् तस्मिन्नचि थुकच स्यात्। षण्णां पूरणः षष्ठ इत्यत्र थुगागमस्य प्रकृतिभाक्तवात् संसारहरिश्चतीत्यनेन उग्घरः स्यात्। षात् परस्येति थस्य ठः। कतीनां पूरणः कतिथ इत्यादिशुच पूर्ववदुग्घरः। केशवाधिकारस्य फलं दर्शयति षष्ठीत्यादि ॥ दे०५ ॥

बाल०—चतु । तस्य पूरण इत्यर्थे चतुर्थे छरामाम्यां सह चतुःशब्दस्य चरामहरेण तुर्यतुरीयौ साधू भवतः । प्रकरणेऽत्र केशवाधिकारात् लक्ष्म्यामीपि प्राप्तेऽजादेराकृति-गणत्वादाम्यामाप् स्यादित्याह अजादित्वादिति ॥ ६०६॥

क्षेठ्द. वतोरियः। वार्ची अवववादम् अववित अववादम् अवववाद

तावतिथः यावतिथः। उत्तरहरमः अहमार्गाहरः अहमा भिरमार

क्षेठके. द्वितीय-तृतीयौ पूरणे साधू। हा विकास कार्या क्षेत्र करिया विकास कार्या क्षेत्र कार्या क्षेत्र कार्या कार्

६१०. विशत्यादेस्तमो वा । हाराष्ट्र कर (सम्बोधन प्राप्त

विशतितमः विशः, त्रिशत्तमः त्रिशः। एकविशतितमी एकविशी। कि

अमृता०—६०८. वतोरिति । तस्य पूरणेऽर्थे वत्वन्तात्नाम्नः केशव इय प्रत्ययः स्यात् । तावतः पूरणः तावितथः, लक्ष्म्यां तावितथीति ।

अमृता॰—६०८. द्वितीयेति । तस्य पूरणेऽर्थे तीयप्रत्ययेन द्वित्रिणब्दयोः द्वितीय-चृतीयौ साध् भवतः । त्रिणब्दस्य तृभावश्चात्र निपातबलात् । अनयोरिप लक्ष्म्यामाप् स्यादित्याह-अजादित्वादिति ।

अमृता॰—दी॰. विश्वतीति । तस्य पूरण इत्यर्थे विश्वत्यादेश्तरे तम प्रत्ययो वा स्यात्, पक्षे अच् । विश्वते: पूरणः विश्वतितमः, विश्वश्च । एवं त्रिशत्तमः त्रिश्वः, चत्वारिशः, पञ्चाशत्तमः पञ्चाशः । तथाकृतिगणत्वात् ऊनविश्वतितमः ऊनविशः, ऊनिश्वत्तमः ऊनिश्वश इत्यादि च ।

अमृता०—६११. नित्यमिति । तस्य पूरणेऽर्थे शतादेः, मासार्द्धमासात सम्वत्सराच्च नित्यं तमप्रत्ययः स्यात् । शततम इत्यारभ्य सप्तलक्षतम पर्यन्तानि शतादेख्दाहरणानि ।

बाल०—बहु। तस्य पूरण इत्यर्थे बहुपूगगणसंघेभ्यः केशवितथः स्यात्। बहूनां पूरणः, बहुतिथः, लक्ष्म्या बहुतिथी। एवं पूगितथः गणितथः सङ्घितथ इति। तथा पूगितिथोत्यादि॥ ५०७॥

बाल० — वतो । तस्य पूरण इत्यर्थे वत्वन्तान्नाम्न इथः स्यात् । तावतः पूरणः तावितथ इति । एवं यावितथ इत्यादि ॥ ६०८ ॥

बाल०—द्विती । तस्येत्यनुवर्तते । तेन तस्य पूरणेऽर्थे तीयप्रत्ययेन सह द्वि त्रि इत्येतयोद्धितीयनृतीयौ साधू भवतः । अत्र त्रिशब्दस्य तृभावश्च निपातफलं । अनयोरप्य-जादित्वाललक्ष्म्यामाप् स्यादित्याह अजेति ॥ दै०र्द ॥

बाल० — विश । तस्य पूरणेऽर्थे विशत्यादेश्तरस्तमो वा स्यात् पक्षे सामान्याच्च । विशतः पूरणः विशतितमः विश्रश्च । एवं त्रिशत्तमस्त्रिशश्च । अधिकारप्राप्तकेशवस्य सूचकमुदाहरणद्वयमाह एकेति । विशत्यादेराकृतिगणत्वात् उनविशतितमः उनविशः, अष्टविशतितमः अष्टविशः, उनिश्चिशतमः अप्टावशात्मः अष्टावशाः, एकषष्टितमः एकषष्ट इत्यादिच ॥ दे१० ॥

शततमः सहस्रतमः लक्षतमः एकशततमः द्विशसहस्रतमः सप्तलक्षतमः।
मासतम्। दिवसः, अर्द्धमासतमः सम्वत्सरतमः।

६१२. षष्टि सप्तत्यशीति नवितभ्यश्चासंख्यापूर्वभ्यः । विशत्यादे विकल्पस्य बाद्या । षष्टितम इत्यादि । संख्या पूर्वभ्यस्तु— एकषष्टः एकषष्टितमः । उक्तं पूरणम् ।

दे१३. स एषां ग्रामणीरिति कः। त्वं ग्रामणीरेषां त्वत्काः। एवं मत्काः, मत्कं मतं, देवदत्तकाः।

दिवस इति मासतमस्य विशेष्यपदम् । अर्द्धमासतमी पूर्णिमा अमावस्या वा । सम्वत्-सरतमो वैशाखः ।

- अमृता॰—दे१२. षष्टीति । पूर्वोक्तार्थे असंख्यापूर्वेभ्यः षष्टिसप्तत्यशीति नवतिम्यश्च नित्यं तमः स्यात् । विशत्यादौ एषामपि गणनात् विहितविकल्पस्य बाधनार्थं सूत्रद्वया-वतरणमित्याह—विशत्यादेरिति । पूरणरूपोऽर्थाधिकारः समाप्तः ।

अमृता॰—६१३. स एषामिति । स एषां ग्रामणीरित्यर्थे तच्छब्दिनिदिष्टान्नाम्न। क प्रत्ययः स्थात् । त्वत्का इमे इति शेषः । एवमहं ग्रामणी रेषां मत्काः ।

बाल०—िनत्यं। तस्य पूरणेऽर्थे शतादेर्मासाद्धंमासात् सम्बत्सराच्च नित्यं यथा स्यात्तथा तमो भवति। प्रथमं शतादेरुदाहरणान्युपन्यस्यति शततम इत्यादीनि सप्तलक्षतम इत्यन्तानि षट्। शतस्य पूरण इत्यादिवाक्यन्तु यथासम्भवं योज्यं। मासादेरुदाहरणानि क्रमेणाह मासतम इत्यादीनि। मासस्य पूरणो दिवस एव सम्भवतीति दिवस इति विशेष्यं दिशतं। अद्धंमासस्य पूरणन्तु पक्षान्तवासरो ज्ञेयः, सम्वत्सरस्य पूरणश्च वैशाखः ॥दे१९॥

बाल०—षष्टि । तस्य पूरणेऽयेंऽसंख्यापूर्वेभ्यः षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिभ्यश्च नित्यं तमः स्यात् । विशत्यादेरन्तर्गतत्वात् शतादिभ्योऽपि तमो वा स्यादिति विकल्पबाधनाय सूत्रद्वये नित्योपादानमिति सूचयन्नाह विशेति बाधेति, बाधकमित्यर्थः । षष्टचाः पूरणः षष्टितमः । इत्यादीत्यादिपदेन सप्ततितमः अशीतितमः नवतितम इति । संख्यापूर्वाणान्तु ख्पाण दर्श्यन्त इत्याह संख्येति । एकष्ठिः पूरण एकष्ठ इत्यादिद्वयं । प्रथमे अजित्यच् दितीये विशत्यादेरिति तमः । एवमशीत इत्यादिच । केशवाधिकारात् शततमा षष्टितमीत्याद्यपि । पूरणं समापयति उक्तमिति । पूरणार्थे केशवाधिकारात् सोऽपि निवर्तते ॥ दे१२ ॥

बाल॰—स ए। स एवां ग्रामणीरित्यर्थे तच्छब्दिविष्टात् कः स्यात् वाच्यन्तु।
एतच्छब्दिनिदिष्टं। ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठेऽधिपेऽि चेति नानार्थदृष्ट्या ग्रामणीशब्दस्य शक्तिग्रहो यथासम्भवं कतंब्यः। ग्रामणीर्मुख्य इत्यन्ये। त्वत्का इति युष्मदस्मदोस्त्वन्मदावुत्तरपदश्रत्यययोरेकत्व इति त्वदादेशः। एविमित्यतिदेशात् अहं ग्रामणीरेषां

६१४. कोऽयं प्रभुश्च। क्रिक्त क्रिक्त है कि क्रिक्त क्रिक्त है दिश्

सस्यको मणिः, सस्यकः शालिः।

के १६. अंशं हारी। मार्गायुक्तार अंशको दायादः।

केशकः दन्तकः । %

भीतः तेन ग्रहीतरि पूरणप्रत्ययात्तस्य हरश्च । वितोयेन प्रहीता द्विको मेधावी । एवं षट्कः ।

अमृता०—६१५. सस्येनेति । सस्यं तण्डुलादि, तेन सम्पन्न इत्यर्थे सस्य शब्दात् क प्रत्ययः स्यात् । सस स्वष्ने इत्यस्मात् यः—सस्यं, शसु हिंसायामित्यस्माच्च शस्यमि । त्यमर टीकायाम् ।

अमृता०—६१६. अंशमिति । अंशः पैतृकसम्पत्तः, तं हर्त्तृमादातुं शीलमस्येत्यर्थे कः स्यात् । हारीति ताच्छीत्ये णिनिः ।

अमृता०—६१७. स्वाङ्गादिति । तदासक्तेऽर्थे स्वाङ्गवाचकादुत्तरे कः स्यात् । सासक्त स्तत्परः । केशे आसक्तः केशकः, केशसंस्कारेऽभिनिविष्ट इति भावार्थः । एवं दन्तको दन्त संस्कारे सचेष्ट इत्यर्थः ।

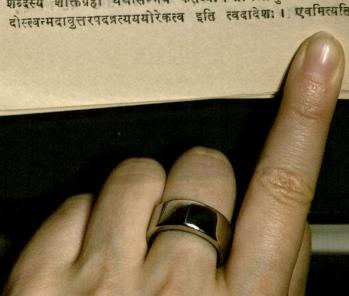
अमृता०—६१८. तेनेति । तेन ग्रहीतिर इत्यर्थे करणभूतात् पूरणप्रत्ययान्तात् कः स्यात्, तस्मिन् परे पूरण प्रत्ययस्य हरश्चमवति । द्वितीयेन द्विरावृत्येत्यर्थः । षटक इति—षठ्ठेन ग्रहीतेत्यर्थः । एवश्च तृतीयेन गृहीता त्रिकः, एवं चतुष्कः पश्चक इत्यादीनि ।

मत्काः । लिङ्गवचनमत्रातन्त्रमिति सूचयन् मत्कं मतमितिच दिशतं । केवलं युष्मदस्मदोरेवेत्याशङ्कानिरासार्थं देवदत्तो ग्रामणीरेषां देवदत्तका इत्यपि दिशतं । एवं यथासम्भवमन्यानुह्यानि । ग्रामणीरिति किं, त्वं शत्रुरेषामित्यत्र न स्यात् ॥ ६१३ ॥

बाल०-कोऽ। कप्रत्ययमधिकरोति कोऽयमिति ॥ ६१४॥

बाल०—सस्येन । सस्यस्तण्डुलादिस्तेन सम्पन्न इत्यर्थे सस्यशब्दात् कः स्यात् ॥६१५ बाल०—अंशं । अंशः पैतृकधनादिस्तं हारीत्यर्थेऽंशात् कः स्यात् । हारीति हर्तुंशील इति क्रत्रस्तच्छीलादौ णिनिः ॥ ६१६॥

बाल०—स्वाङ्गा । तदासक्तेऽर्थे स्वाङ्गवाचकात् कः स्यात् । प्राण्यङ्गः मृतिमदित्यनेन प्रतिपादितं स्वाङ्गमत्र ग्राह्यं । तदासक्तः स्वाङ्गासक्तस्तत्पर इति यावत् । केशे आसक्तः केशक इति । एवं दन्तकः पादक इत्यादि ।। दे१७ ।।

1

4

·

u

₹4 प्रत

नृर्ग

मूत

सः भा

> अत का ता धा

> > का

मुह

६१६. ग्रहणे तु हैरो वा । क्रिश

द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थग्रहणं द्विकं द्वितीयकं । एवं चतुर्थकं चतुरकम् ।

श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम्

र्द२०. काले सम्भवति द्रव्येण प्रयुक्ते च रोगे।

दिवसे सम्भवति दिवसको ज्वरः । एवं मासकः । विषपुष्पेण प्रयुक्ती विषपुष्पकः ।

र्दे १ . दितीयकादयश्च तद्भवरोगे, शीतकादश्च शीतादि कर्त्तृ क

अमृता॰—६१६. ग्रहण इति । तेनेत्यतुवर्त्तते, तेन ग्रहेणऽर्थे पूरण प्रत्ययान्तात् कः स्यात्, पूरण प्रत्ययस्य हरस्तु वा भवति । ग्रहण इति भाव निर्देशः, च स्पष्टीकृत उदाहरणवाक्येन—ग्रन्थग्रहणमिति ।

अमृता॰—६२०. काल इति । रोगे वाच्ये काले सम्भवतीत्यर्थे काल वाचकात् तथा दन्येण प्रयुक्ते इत्यर्थे द्रव्यवाचकात् कप्रत्ययः स्यात् । एवं मासे सम्भवति मासकः, पक्षक इत्यादि । द्रव्यस्य फले च दृश्यते, यथाउष्णं कार्यमस्य उष्णको ज्वरः, एवं शिरः पीडक इत्यादि ।

अमृता॰—दै२१. द्वितीयकेति । तद्भव रोगे वाच्ये क प्रत्ययेन सह द्वितीयादीनां द्वितीयकादयः साधवो भवन्ति । द्वितीयेऽह्वि भवो द्वितीयको ज्वरः । शीतेति—शीतादि कर्त्तृं के रोगे वाच्ये कप्रत्ययेन शीतादीनां शीतकादयः साधवः स्युः । शीतेन (जातः) रोगः

बाल० — तेन । तेन ग्रहीतरीत्यर्थे तच्छव्दिनिदिष्टकरणभूतात् पूरणप्रत्ययात् कः स्यात् । के परे तस्य पूरणप्रत्ययस्य हरश्च स्यात् । द्वितीयेनेत्यावृत्त्यादिनेति योज्यं । न केवलं द्वितीयस्य हरोऽपितु पूरणप्रत्ययमात्रस्येति सूचयन्नाह एविमिति । षट्क इति षष्ठेन ग्रहीतेत्यर्थः । एवं तृतीयेन ग्रहीतेति पूरणप्रत्यये हरे सित निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायेन तृभावस्य निवृत्तोस्त्रिक इति, किंवा पूरणप्रत्ययस्य हरत्वेन स्थानिवत्त्वात् न स्थायस्य प्रवृत्तिस्तेम तृक इति वा । एवं चतुष्कः पञ्चक इत्यादि ॥ ६१ ६ ॥

बाल० — ग्रह । अव्यवहितत्वात्तेनेत्यनुवर्तते इत्यतः, तेन ग्रहणेऽर्थेतु पूरणप्रत्ययात् कः स्यात् तस्य हरश्च वा स्यात् । वाक्योदाहरणानि स्पष्टानि । ग्रहणमत्र ग्रन्यग्रहणमिति वाक्येन स्पष्टीकृतम् ॥ दे१दे ॥

बाल०—काले । काले सम्भवतीत्यर्थे कालवाचकात्, द्रव्येण प्रयुक्तेच रोगे इत्यर्थेतु द्रव्यवाचकात् कः स्यात् । एवं मासे सम्भवति मासकः । एवं पक्षकः सम्बत्सरक इत्यादि । द्रव्येणेत्यस्योदाहरणमाह विषेति ॥ ६२०॥

बाल०—द्विती । तद्भवरोगे वाच्ये कप्रत्ययेन सह द्वितीयादीनां द्वितीयकादयः साधवो भवन्ति । द्वितीये भवो रोगः द्वितीयकः । एवं तृतीयक इत्यादि । शीत । शीतादिकतृ के रोगे वाच्ये कप्रत्ययेन सह शीतादीनां शीतकादयः साधवो भवन्ति । शीतेन रोगः

रोगे, गूडापूपिकादयः पौर्णमास्यादिषु, पणकादयः पथ्या-दिकुशले ।

पथकः कथकः आकिषकः जातक इत्यादि । विकासिकः ४९३

र्द२२. धनक-हिरण्यकौ तयोः कामे । क्राउपिक

देहेऽपि निष्पृहस्यास्य मुमुक्षो धनकः कुतः। एवं हिरण्यकः।

६२३. तन्त्रको नवकेपटे, शीतकोऽलसे, उष्णको दक्षे, अनुकाभि-काभीकाः कमितरिः, पार्श्वकः शठे, शृङ्खलकः करभे,

शीतक इत्यादि । गुड़िति—गुड़ेन युक्तोऽपूपोऽस्यां पौर्णमास्यामिति गुड़ापूपशब्दात् कः, लक्ष्म्यामाप्, पूर्वारामस्येरामः—गुडापूपिका पौर्णमासी । सा आदि येषां ते च क-प्रत्ययेन साधवो भवन्ति । आदि शब्देन—घृततण्डुलिकेत्यादयो ज्ञेयाः । पथकेति—पथ्यादि कुशले वाच्ये क-प्रत्ययेन सह पथ्यादीनां पथकादयः साधवो भवन्ति । पथि कुशलः पथकः, कथायां कुशलः कथक इत्यादि ।

अमृता०-- ८२२. धनकेति । धन-हिरण्ययोः कामे (इच्छायां) कप्रत्ययेन सह धन-

हिरण्ययो र्धनक हिरण्यकौ साधू भवतः। स्पष्टमुदाहरणम्।

अमृता॰—दै२३. तन्त्रक इति । नवकपंटेऽर्थात् नूतनकार्पासवस्त्रे वाच्ये क-प्रत्ययेन साकं तन्त्रस्य तन्त्रक: साधु: स्यात् । तन्त्रादिचरोद्यृत: इति फलितार्थः । अलसे वाच्ये शीतकः, दक्षे वाच्ये उष्णकश्च कप्रत्ययेन साधू भवतः । कमितरि कामुके वाच्ये क प्रत्ययेन

शीतकः । एवं भीतक इत्यादि । गुडा । पौर्णमास्यादिषु वाच्येषु कप्रत्ययेन सह गुडापूपादीनां गुडापूपिकादयः साधवो भवन्ति । गुणेन युक्तोऽपूपोऽस्यां पौर्णमास्यामिति गुडापूपात् कः लक्ष्म्यामजादित्वादाप् प्रत्ययस्थात् कादिति पूर्वारामस्येरामः गुडापूपिका पौर्णमासी । एवं घृततण्डुलिकेत्यादि । पथ । पथ्यादिकुशले वाच्ये कप्रत्ययेन साकं पथ्यादीनां पथकादयः साधवः स्युः । पथि कुश्वलः निषुणः पथक इत्यत्र पथिशब्दस्येराम-स्यारामादेशस्र निपातफलं । कथायां कुश्वलः कथक इत्यत्र कथाया आरामस्य वामनस्य निपातफलं । आकर्षक इत्यादिद्वयं स्पष्टं । इत्यादीत्यादिपदेन पाठकः मन्त्रक इत्यादिच ॥

बाल०—धन । तयोधंनिहरण्ययोः कामे इच्छायां कप्रत्ययेन सह धनिहरण्ययोधंन-कहिरण्यकौ साधू भवतः । शिष्टप्रयोगेण स्वमतं पुष्णाति देह इति । देहेऽपि स्पृहारिहतस्यास्य मुक्तिमिच्छोधंनकामः कस्मात् स्यादित्यर्थः । हिर्ण्यक इति हिर्ण्यस्य काम इत्यर्थः ॥ दे२२ ॥

बाल० — तन्त्र । नवकर्पटे नूतनकार्णाससम्बन्धियाससि वाच्ये कप्रत्ययेतः सजूस्तन्त्रस्य तन्त्रकः साधुः स्यात् । तन्त्रात् कोऽचिरोद्धृते इति कश्चित् । शीत । अलसे वाच्ये कप्रत्ययेन साकं शीतस्य शीतकः साधुः स्यात् । शीतेऽलसः शीतकः । उष्ण । दुझे

.

7

स्य प्रत मूत

-pf

या

सम्भा

का ता धा पुरु का

मुह

अत

59

द्ध

ट

क: स्ट

u

उत्क उत्मनसि, अधिरूढ़स्याधिकः । ऐते साधवः । उक्तः कः ।

क्रिश्यः उदरादाद्यने, अयःशूलात्तेक्षण्येन कारिणि, दण्डाजिना-द्दाम्भिके, माधवठः ।

औदरिकः उदरमात्रभरण तत्पर इत्यर्थः। आयः शूलिकः, दाण्डाजिनिकः।

सह अतुकः अभिकः अभीक इत्येते साधवो भवन्ति । शठे वाच्ये पार्श्वकः, करभे वाच्ये शृङ्खलकः, उन्मनिस वाच्ये उत्कः उत्येते च कप्रत्ययेन साधवो भवन्ति । तथा कप्रत्ययेन अधिरूढ्स्य अधिकः साधुः स्यात् । निपातात् कप्रत्ययेसति रूढ्स्य हरः । उत्क उत्कण्ठित इत्यर्थः । कप्रत्ययाधिकारः पूर्णतांगतः ।

अमृता०—६२४. उदराविति । आद्यूने वाच्ये उदरशब्दात् माधवठः स्यात् । आदी अदनशोलः, ताच्छील्ये णिनिः, तस्मादिष ऊनो निकृष्ट इति आद्यूनः । तैक्ष्ण्येन कारिणि वाच्ये अयः शूलशब्दान्माधव ठः स्यात् । तथा दाम्मिके वाच्ये दण्डाजिनशब्दान्माधव ठो भवित । शब्दार्थं प्रकटयित—उदरमात्र मरणतत्पर इति । आयः शूलिकः तीक्ष्णो-पायावलम्बीति भट्टो जी । दम्भेनयो दण्डाजिने गृह्णाति सदण्डाजिनः कथ्यते । माधवठो-ऽयमत्र निविहितं किन्तु प्राग्वते मधिवठ इत्यधिकारस्यैवानुवादः कृतः ।

कार्यनिपुणे कप्रत्ययेन सह उष्णस्य उष्णकः साधुः स्यात् । अनु । किमतिर कामुके वाच्ये कप्रत्ययेन सह अन्वस्योरनुकाभिकाभीकाः साधवो भवन्ति । अनुक इत्यनुकामत इत्यर्थ । अभिक इत्यादिद्वये त्विभकामत इत्यर्थः । किञ्च, अभीक इत्यन्नभेस्त्रिविकमश्च निपातनात् । पार्श्व शठ इत्यर्थः । पार्श्वनान्विच्छतीत्यन्ये । श्रृङ्खः । करभे वाच्ये कप्रत्ययेन सह श्रृङ्खलस्य श्रृङ्खलकः साधः स्यात् । श्रृङ्खलं बन्धनमस्य श्रृङ्खलकः । करभः किशावकः । उत् । उन्मनिस वाच्ये कप्रत्ययेन साद्धं उदित्यस्य उत्कः साधः स्यात् । उत्क इत्युक्तिण्ठत इत्यर्थः । अधि । केन सहाधिरूढस्याधिकः स्यात् । अत्र निपातनात् कप्रत्यये सित रूढस्य हरः स्यात् । अधिक इत्यधिरूढ इत्यर्थः । के सित अध्यारूढस्याधिरित्येके । द्वितीयकादीनामधिकान्तानामेकत्रैव वृत्तिमाह एत इति । कस्यायमश्वोऽस्वक इति कुत्सितोऽस्वोऽस्वक इतिच वक्तव्यं । कप्रत्ययं समापयित

बालः — उद । आद्यूने वाच्ये उदरान्माधवठः स्यात् । आदी अदनशीलस्तस्माद-प्यूनः निकृष्टस्तिस्मन् । अयः । तैक्ष्त्येन कारिणि वाच्येऽयः शूलान्माधवठः स्यात् । दण्डा । दाम्भिके वाच्ये दण्डासिनान्माधवठः स्यात् । माधवठ इतीदं नात्र विहितं किन्तु प्राग्वतेर्माधवठ इत्यस्यानुवर्तनादेवोक्तं । औदिरिक इत्यस्यार्थं स्वयं स्पष्टयित उदरेति । आद्यूनः स्यादौदरिक इत्यमरः । अयः शूलं तीक्षणं करोति आयः शूलिक इति । तीक्ष्णस्य ६२४. श्रोत्रीयश्वन्दोऽधीयाने, श्राद्धिक-श्राद्धिनौ श्राद्धभोक्तरि । साधवः।

दे२६. अनुपदादिनिरन्वेष्टरि । मृगस्यानुपदी रामः।

र्दे २७. क्षेत्रियो जन्मान्तरचिकित्स्ये। व्यापिट वर्ष कार्मा ४ वस्तर्मा साधुः । क्षेत्रं शरीरं तच्च जन्मान्तरगतं गृह्यते ।

देश्द. साक्षी साक्षाद्द्रष्टरि।

इन्नन्तः साधुः।

अमृता॰—दै२५. श्रोत्रिय इति । छन्दोऽधीयाने वाच्ये छरामेण सह श्रोत्रस्य श्रोत्रीय इति साधुः स्यात् । श्राद्ध भोक्तरि वाच्ये माधवठ णिनिभ्यां सह श्राद्धस्य श्राद्धिक श्राद्धिनौ साधू स्याताम् ।

अमृता०—दै२६. अन्विति । अन्वेष्टरि अन्वेषण कारिणि वाच्ये अनुपद शब्दात् इनिः स्यात् । भट्टि प्रयोगेणोदाहरित — मृगस्येति ।

अमृता०—६२७. क्षेत्रिय इति । जन्मान्तरस्य चिकित्स्ये प्रतिकार्येऽर्थे घरामेण क्षेत्रशब्दस्य क्षेत्रिय इति साधुः स्यात् । अर्थमाह—क्षेत्रं शरीरमिति ।

अमृता०—६२८. साक्षीति । साक्षाद् द्रष्टरि वाच्ये इनि प्रत्ययेन साक्षाच्छब्दस्य साक्षीति साधुः स्यात् । उपद्रब्देत्यर्थः ।

भावस्तैक्ष्णयमित्यतस्तैक्ष्णयेनेत्यत्रोपलक्षणे तृतीया इत्ययः शूलतीक्ष्णयोः सामानाधिकरण्यं । अयः शूलेन तीक्ष्णेनान्यत् साधु करोतीत्यन्ये । दाण्डाजिनिक इति दम्भेन दण्डाजिनं गृह्वातीत्यर्थः ॥ दे२४ ॥

बाल०—श्रोत्री। छन्दोऽधीयाने वाच्ये छरामेण सह श्रोत्रस्य श्रोत्रीयः साधुः स्यात्। श्रोत्रशब्दोऽत्र छन्दोवाचकस्तेन श्रोत्रं छन्दोऽधीते श्रोत्रीय इति। श्राद्ध। श्राद्धभोक्तिर वाच्ये माधवठ-णिनिभ्यां सह श्राद्धस्य श्राद्धिक श्राद्धिनौ साधू भवतः। श्राद्धे भुङ्कते इति श्राद्धिकेत्यादिद्वयं॥ ६२१॥

बाल ० — अनु । अन्वेष्टरि वाच्ये अनुपदादिनिः स्यात् । मृगेति । मृगस्यानुपद-मन्विच्छतीत्यर्थः । (अयं भट्टिप्रयोगः ५ । ५०) ॥ दे२६ ॥

बाल०—क्षेत्रि । जन्मान्तरस्य चिकित्स्ये वाच्ये घरामेण सह क्षत्रस्य क्षत्रियः साधुः स्यात् । स्वाभित्रेतार्थमाह क्षेत्रमिति । एवम्भूतस्य क्षेत्रस्य ग्रहणात् । क्षेत्रे जन्मान्तरगतवर्ष्मणि चिकित्स्येतु क्षेत्रिय इति । पूर्वजन्मगतशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरिह जन्मन्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ६२७ ॥

अजाय नियमभा--

1848

दे१दे. र दिती

दे२०, व दिवर विष

६२१.

कः स्यात्, छदाहरणव

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं वि ग्रहीतेल इति न्य

कः स्य

वाक्ये

म्यायस

इत्य**थे** इत्या

साध कतृ देश्दे. इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यादचर्थे संज्ञायां साधु । हाह १९३ देश. पूर्वादिनिर्भूतपूर्व कर्त्तरि । पूर्वमनेन स्थितं गृहीतं पीतं वा पूर्वी, पूर्विणौ । हाइप्रकृष्ट ३९३

६३१. सपूर्वपदाच्च । <u>उ</u>

कृतं पूर्वमनेन इति कृतपूर्वी सृष्टि, भुक्तपूर्वी दधीनि।

अमृता०—६२ ई. इन्द्रियमिति । इन्द्र आत्मा लिग्यते ज्ञायते येन तदिन्द्रलिङ्गम् । इन्द्रलिङ्गाद्यर्थे संज्ञायां घरामेण सह इन्द्रस्य इन्द्रियमिति साधु भवति । एकादश इन्द्रियाणि, यथा,—चक्षुःकर्णो नासिका जिल्ला त्वक् चेति पश्च ज्ञानेन्द्रियानि, हस्त पदिशरोलिङ्गः गुह्येति पश्च कर्मेन्द्रियाणि, मन एषां राजेति ।

अमृता०—६३०. पूर्वादिति । भूतपूर्वकत्तिर वाच्ये पूर्वशब्दात् इतिः स्यात्। भूतपूर्वं इति पूर्वं कालस्य इत्यर्थः । यथा योग्यं क्रियाध्याहार्येति स्पष्टयति—पूर्वमनेन स्थितिमत्यादिना ।

अमृता०—दे३१. सपूर्वेति । भूत्तपूर्वकर्त्तरि वाच्ये पूर्वपदयुक्ताच्च पूर्वशब्दात् इतिः स्यात् । वाक्यादाहणे दर्शयति—वृतमित्यादि । कारक प्रकरणे मूलेधृतमिदं टोकायाच्च विश्वदिकृतम् । तत्र कृतमिति भावे कः, तथापि कर्त्तु रभीष्टतमत्वात् सृष्टेरिह कर्मत्वं, कर्त्तारिविहत-तद्धितेनि प्रत्ययस्येव मुख्यत्वात् । तेन गुणीभूतिकयासम्बन्धः क्तप्रत्ययश्च गौणः, तद्धितस्य कर्त्तार, कृतश्च भावे विहितत्वात् सृष्टिकमणोऽनुक्तत्विमिति । कर्मण एकत्व नियमो नास्तीति दर्शयतुं दधीनीति बहुवचनमुपन्यस्तम् ।

बाल०—साक्षी । साक्षाद्द्रष्टरि वाच्ये साक्षाच्छब्दस्येना सजूः साक्षी साधुः स्यात्। साक्षात् प्रत्यक्षं पश्यतीति साक्षी ।। ६२८ ॥

बालः —इन्द्रि । इन्द्र आत्मा लिङ्गचते ज्ञायते येन चक्षुरादिना तदिन्द्रलिङ्गम् । इन्द्रलिङ्गमित्याद्यर्थे संज्ञायां वाच्यायां घरामेण सह इन्द्रस्य इन्द्रियमिति साधु स्यात् । इत्याद्यर्थे इत्यादिपदग्रहणात् इन्द्रस्यात्मन इदमनुमापकमिन्द्रियमित्यादिच यथास्वमुद्यं ॥

बाल०—पूर्वा। भूतपूर्वकर्तरि पूर्वशब्दादिनिः स्यात्। भूतपूर्व इति पूर्वकालस्य इत्यर्थः। सवासौ कर्ता चेति तस्मिन्। अत्र योग्यकियाध्याहार्यमिति स्पष्टियतुं वाक्यपुरः-सरोदाहरणमाह पूर्वमिति। पूर्विणाविति पूर्वमाम्यां स्थितं गृहीतं पीतं वेत्यर्थः। यद्यप्यत्रानुक्तकर्तरि भावपदैर्वाक्यं दिशतं। तथापि कर्तरि विहितेनाकर्तेवोक्तः। किन्त, अत्राधिकरणमप्युद्यमित्यतः पूर्वमित्यधिकरणसूचकमुपःयन्तं तस्मादेव प्रत्ययश्च सूत्रनिर्देशात्।। दे३०।।

बाल०—सपू । भूतपूर्वकर्तरि वाच्ये पूर्वपदेन सह वर्तमानात् पूर्वादिनिः स्यात् । बावयोदाहरणे आह कृतमिति । अत्र कृतमिति भावे क्तः सृष्टेः कर्मत्वं कृतिकियासाध्यत्वात् ६३२. इष्टादिभ्यश्च ।

इष्टमनेन इष्टी हरियागे । अधीती श्रीभागवते । एवं निराकृती पठिती गृहीती कृती श्रुती । अवस्ति स्वापना स्व

दे३३. तदस्यास्त्यस्मिन् वा मतुः । कि वार्णान-गर्व पर्वत

अर्थोऽयं प्रभूश्च । गावोऽस्य सन्ति गोमान् वजनाथः । कृष्णौऽस्त्यस्मिन्, मतो मी वः, कृष्णवान् । अनिक्रमान्नकारः वक्ष्मान् विकासन्ति

अमृता०—६३२. इप्टेति । भूतपूर्व कर्त्तरि वाच्ये इष्टादिभ्यश्च इतिः स्यात । प्रश्नस्योत्तररूपेण प्रयुज्यतेऽयमिति बहूनां मतम् । तेन कुत्रेष्टीति प्रश्नेऽपेक्षिते कर्मपदं हरियाग इति प्रदत्तम् । क्तस्येनन्तस्त योगे कर्मणि सप्तमीति शासनात् कर्मणि सप्तमी । एवंच कुत्राधीति प्रश्नेऽपेक्षितोत्तरे कर्मपदं—श्रीभागवत इति । एवं निराकृतमनेन पठितं गृहीतं कृतं श्रुतमनेनेत्यादि वाक्यानि योज्यानि ।

अमृता०—६३३. तदिति । तदस्यति इत्यर्थे तदिसमास्ति इत्यर्थे वा मतु प्रत्ययाः स्यात् । विधिसूत्रमधिकारसूत्रञ्चेमित्याह—अर्थोऽयं प्रभुश्चेति । द्वयोरर्थयो यंथाकमं द्वे उवाहरणे दिशते । यतो मीवइति—अद्वयमाभ्यां तदुद्धवाम्यां विष्णुदासाच्च मतो मीव इत्युक्तं तद्धित कार्ये । परिभाषामाह—भूमेत्यादि पद्धे न । तत्र भूमा प्रचुरः, निन्दा गहीं, प्रशंसा स्तुतिः, नित्ययोगोऽपरिहार्ययोगः, अतिशयनोऽतिशयः, संसर्गः सम्पर्कः, अस्ति-

कर्तुरीष्मिततमत्वादित्यन्ये। कर्मणोऽनुक्तत्वश्च कर्तेरि तिद्धितस्य विहितत्वात्, कृतश्च भावे विहितत्वात्। प्रत्ययार्थगुणीभूतायाः क्रियायाः सम्बन्धस्यतु सर्वत्राधिकत्वादेव सृष्टेः कर्मत्वं। एवं सित कृत्प्रत्ययः क्तो गुणीभाव्यः कर्तेरि विहितस्तिद्धितेनिप्रत्यय एव मुख्यस्तस्मात् लीलायाः कर्ता कृष्ण इतिवदस्य कर्मणो योग इति विवेचनीयं, कारकपादे यद्ग्रन्थकृतोक्तं तिदहापि स्मर्तव्यं। भुक्तपूर्वीति। भुक्तं पूर्वमनेनेत्यर्थपूर्ववदत्रापि दिधगब्दस्य कर्मत्वादिकं विवेचनीयं। किञ्च, कर्मण एकत्वादिनियमाभावाद्धीनीति बहुवचनान्तमुपन्यस्तं॥ देश्॥

बाल०—इष्टा । भूतपूर्वकर्तरि वाच्ये इष्टादिश्यश्च इतिः स्यात् । प्रश्नपूर्वकम्त्र प्रयोग इति सर्वेषां मतं । तेन कुत्रेष्टीति प्रश्नेऽपेक्षितसिक्षकरण हरियाग इति दिशितं । कुत्रेष्टमनेन इष्टी हरियाग इत्यिप भवितुर्महिति । एवमुत्तरत्रापि यथासम्भवं योज्यं । अधीतमनेन अधीतीति । एवं कुत्राधीती श्रीमागवते इत्यादिकमपि । एवमित्यातिदेशिकानां क्रमेण निराकृतमनेन पठितमनेन गृहीतमनेन कृतमनेन श्रुतमनेनेत्यादीनि वावयानि ज्ञेयानि । निराकृति पापे, पठिती व्याकरणे, गृहीती धने, कृती कर्मणि, श्रुती वेदे, इत्येतानि यथायोग्यमधिकरणानिच । हरियाग इत्यादिषु सर्वेषु गुणीभूतिक्रयासम्बन्धाद-धिकरणत्वं भावे क्तस्य विहितत्वात्, कर्तरि इनो विहितत्वादित्यादिपूर्ववद्योज्यं । किञ्च, इष्टादोनामपरिमितत्वादाकृतिगणत्वं ज्ञेयं ।। ५३२ ।।

दे१दे. ग्र द्वितीये

दे२०. क दिवसे विषय

~~६~~२१. श

अमृ क: स्यात्, छदाहरणवा — अमृ

तथा दन्येण पक्षक इत्य षीडक इत

द्वितीयका कर्त्तृ के श्ले

स्यात् । केवलं द्वि ग्रहीतेत्यः इति न्या स्यायस्य

क: स्या वाक्येन

इत्यर्थेत् इत्यादि

साधवें कतृ के अत्रार्थे नियमश्च,—
भूमिनिन्दा प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां मतुमुख्या भवन्ति ते।।
क्रमेण यथा,-गोमान् श्रीनन्दः, दैत्यवान् कंसः। प्रशंसादी-कृपवान्
शाङ्गीं दण्डी कृष्णः, अस्ति विवक्षायायान्तु-क्रियावान्। इन् वक्ष्यते।

विवक्षा चेति सप्तस्वेव मतुमुख्याः प्रत्यया भवन्ति । मतु मुख्य आदि येषां ते मतुमुख्याः, वक्ष्यमाणाः—रः लः शः इन् इल इत्यादय इत्यर्थः । तेच पूर्वोक्तार्थद्वये हि भवन्तो भूमनिन्दादीनां कमप्यर्थे विशेषमभिव्यक्षयन्तीति भावः ।

क्रमेणोदाहरति—गोमानित्यादिभिः। गावोऽस्य सन्ति गोमान् श्रीनन्दः। बहुव-घनेन भूमत्वं गम्यते, त्रजे श्रीनन्दराजस्यैव गवाधिक्य प्रसिद्धेः। दैत्यशब्दस्य गर्ह्यात्वेन निन्दा गम्यते। प्रशंसादयस्तु यथार्थतः कृष्णे एव सङ्गच्छन्त इत्युदाहरति—रूदवानित्या-दीनि। तस्यासमोर्द्धरूपत्वात् प्रशंसा गम्यते। भगवानिति—एश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञान वैराग्ययोश्चेति षण्णां भग इतीङ्गना।। इति शास्त्रोक्तचा षडैश्वर्य-वाची भगशब्दः, सोऽस्यास्ति अस्मिन् वेति भगवान् कृष्णः। अत्रहि भगवच्छब्दस्य नित्य-योगः, स्वरूपानुबन्धित्वात्। शङ्गीति—शृङ्गेन निर्मितं शाङ्गे धनुः, तदस्यास्मिन् वास्तीति। दण्डीति—दण्डस्यात्र सांसर्गिकत्वम्। इन् वक्ष्यत इति—अरामा—दिनि— ठरामौ इत्यनेनेति शेषः।

बाल०—तद । तदस्यास्ति तस्मिन् वा अस्तीत्यर्थे नाम्नो मतुः स्यात् । अयमर्थः प्रभुनामाधिकारश्चकाराद्विधिरपीत्याहं अर्थं इति । अर्थद्वयस्य क्रमेणोदाहरणद्वयमाह गावं इति । मतोरित्यस्मात् पूर्वं अद्वयमाम्यां तदुद्धवाभ्यां विष्णुदासाच्चेति योज्यं । कृष्णवानित्यस्य गोवर्द्धन इति वाच्यपदं द्रष्टव्यं ।

अत्रा। परिभाषासूचकविधिवाक्यमाह अत्रेति । अत्रार्थे तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे नियमश्च वक्ष्यत इत्यर्थः । नियममेवाह भूमेति । भूमा प्रचुरः । अतिशायनोऽतिशयः स्पष्टमन्यत् । मतुर्मुख्य आदिर्येषां ते मतुमुख्याः । भूमादिष्वर्थेषु गम्यमानेषु तदस्यास्तिस्मिन् वेत्यर्थे नाम्नस्ते प्रसिद्धा वक्ष्यमाणा मतुप्रभृतयो भवन्तीत्यर्थः । क्रम इति एष्वर्थेषु क्रमेण यथोदाह्रियते । गोमान् श्रीनन्द इत्यत्र गावोऽस्य सन्त्यस्मिन् वेति गोशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेन भूमत्वं गम्यते । दैत्यवान् कंस इत्यत्र दैत्योऽस्यास्त्यस्मिन् वेति दैत्यशब्दस्य निन्दात्वेन निन्दा गम्यते । यथार्थतः प्रशंसादिः कृण्णे सङ्गच्छत इति तत्रैव प्रशंसादि गमयन्तुदाहरणान्याह प्रशंसादाविति । कृपवानित्यत्र कृपमस्यास्त्यस्मिन् वेति निरपेक्षक्षस्य प्रशंसात्वेन प्रशंसा गम्यते । भगवानिति । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चेति षण्णां भगमितीङ्गना । इत्यनेन भगशब्दः षडैश्वर्यवाची सोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति भगशब्दस्यात्रैव नित्ययोगो गम्यतेऽन्यत्रतु कल्पितः । शाङ्गीति श्रङ्गेण निर्मितं शाङ्गे धनुस्तदस्यास्त्यस्मिन् वेति शाङ्गे स्यातिशायनत्वमत्रैव

र्६३४. गुणवाचिभ्यो मत्वर्थस्य महाहरः।

शुक्लः पटः । यदा तु स्वभावाद्गुणिनि गुने च शुक्लादयो वर्त्तन्ते इत्युप-गम स्तदा गुणपक्षेऽपि शुक्लवानिति न स्यात्, इत्येव मत्वर्थी महाहरः ।

र्दे३४. रसादिभ्यो मतुरेव प्रायशः।

रस-रूप-गन्ध-स्पर्श-शब्देश्यो मत्वर्थीयेषु प्रायशो मतुरेव स्यात्। रसवान् । प्रायशः किम्-रसिकः कृष्णः, रूपिण्यो गोष्यः, स्पर्शी वायुरित्यादि।

अमृता० — दं३४. गुणेति । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे गुणवाचिभ्यः शब्देभ्यो मत्व-र्थस्य महाहरः स्यात् । महाहर प्रयोजनं प्रतिपादयति — यदेति । गुणे शुक्लादयः पृंसि गुणिलङ्कास्तु तद्वतीत्यमर वाक्यानुसारेण शुक्लादयः शब्दाः स्वत एव केवलगुणे गुण-विशिष्टे द्रव्ये च वत्तंन्ते इति प्रतीति स्तदा गुण पक्षे (अपिकारात् गुणान्वित द्रव्येपक्षे च) मत्वयं प्रत्ययेन शुक्लवान् नीलवान घट इत्येवं प्रयोगो मा भूदिति हेतो मंत्वर्थप्रत्ययस्य महाहरो भवतीति समुदायार्थः।

अमृता०—६३५. रसादिभ्य इति । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे रसादिभ्यो गुण वाचिभ्यस्तु प्रायशो बहुलं मतुरेव भवति । पूर्वेण महाहरे प्राप्तेऽयं पुनिविधः । विवृतिमाह—रसरूपेत्यादिना । तत्र मत्वर्थे विविति निर्द्धारणे सप्तमी । प्रायग्रइति ग्रहणस्य फलमाह—रसिक इत्यादि । रसोऽस्यास्ति अस्मिन् वेति अरामादित्यनेन ठः, ठइकः—रसिकः ।
एवं रूपादिनिः—रूपिणी ।

गम्यतेऽन्यत्रतु कादाचित्कं। दण्डीति दण्डमत्र लगुडस्तदस्यास्त्यस्मिन् वेति दण्डस्यात्र सांसींगकत्वं गम्यते। अस्तीति अस्ति विवक्षायान्त्वित्यमत्वात् यस्य यस्मिन् वा क्रियास्ति स क्रियावानिति। शार्क्की दण्डीत्यत्र अरामादिनि ठरामावित्यनेन इनिः स्यादित्याह इन्निति॥ ५३३॥

बाल० — गुण । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे गुणवाचिम्यः शब्देम्यो मत्वर्थस्य महाहरो भवति । शुक्लोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति मत्वर्थस्य मत्वादेर्महाहरः । शुक्ल इति । एवं नीलो घट इत्यादि । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीत्यमरोक्तानुसारेण स्वभावात् शुक्लादयः केवलगुणे गुणविशिष्टद्रव्येच वर्तमानगुणवाचिनः स्युरिति प्रतिपादनपूर्वकं सूत्रकरणस्य प्रयोजनमाह यदात्विति । तथाच, स्वभावत एव गुणिनि गुणेच शुक्लादयो पुनर्वर्तन्त इत्युगमः प्रतीतिः स्यात्तदा मत्वर्थीयप्रत्ययेन शुक्लवानितीत्यादिनं स्यादेवेति मत्वर्थप्रत्ययो महाहरः स्यादित्यर्थः । मत्वर्थप्रहणादेश्य इनि-ठरामादीनां यथायोग्यं महाहरो जेयः ।। ६३४ ।।

बाल०-रसा । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे रसादिन्यो गुणवाचिन्यः प्रायो बाहुत्यं यथा स्यात्तथा मतुरेव भवति । पूर्वत्र गुणवाचिन्य इति सामान्यगुणवाचिग्रहणादेभ्योऽपि

दे१दे. र द्विती

र्द २०. व दिवा विष

देश्व.

अः कः स्यात्, छदाहरणः

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त्त के

स्यात्। केवलं वि ग्रहीतेल इति न्य

म्यायस

क: स्य वाक्ये

इत्यथे इत्या

साध

£३६. प्राणिस्थादारामान्ताल्ली वा सिष्टमादेश्च । नाहण्य ४६३

चूडालः चूडाबान् नेह-शिखाबान् प्रदीयः । तथा सिंहमलो गडुनः।

£३७. पार्टिण-धमन्यो स्त्रिविकमश्च । ले वर्डे

पार्गीलः धमनीलः। । पुरे क्ति किल किल की सम अर्थे

६३८. जटा-घाटा-कालाभ्यः क्षेपे लः ।

जटालः घाटालः कालालः ।

अमृता॰—दै३६. प्राणिनीति । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे प्राणिस्थादारामान्तान्नामनो लप्रत्ययो वा भवति, पक्षे मतुश्च । तथा सिष्टमादेश्च लो वा स्यात् पक्षे मतुश्च । प्रत्युदाहरित नेहेति । शिखावानित्यत्र प्राणिस्थत्वात् लो न, किन्तु सामान्यतो मतुः ।

अमृता॰ — दे३७. पार्डिणीति । पूर्वोक्तार्थे पार्डिण-धमनि शब्दाभ्यां लो वा स्यात, तस्मिन् स्रति तयोरिरामस्य त्रिविकमश्च भवति । पार्णि गुल्फः, पक्षे पार्डिणमानित्यादि ।

अमृता॰—दैः द. जटेति । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे क्षेपे निन्दायां जटा घाट । कालाम्यो लो वा स्यात्, पक्षे मतरेव ।

मत्वर्थस्य महाहरे प्राप्तेऽयं। रसादेरन्येभ्य कदाचिदपि मत्वर्थस्य स्थितिनं स्यादित्येव-शब्दस्य प्रयोगः। रसादिगणप्रदर्शनपूर्वकं विवरणमाह रसेति। रसोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति रसवानिति। प्रायोग्रहणफतं दर्शयति प्रायग इत्यादि। रसकादिषु आरामादित्यनेन ठरामेनी क्षेयौ॥ ५३४॥

बाल०—प्राणि। तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे प्राणिस्थितादारामान्ताल्लो वा भवति पक्षे मतुश्च। सिंहमा। पूर्वोक्तेऽर्थे सिंहमादेश्च लो वा स्यात् पक्षे मतुश्च। चूडामस्यास्त्यस्मिन् वेति चूडाल इत्यादिद्वयं। नेहेति प्राणिस्थादिति विशेषणात्। उत्तरस्योदाहरणं दर्शयित तथेति। सिंहमन् शब्दो गात्रस्थरोगिवशेषवाची सिंडलीति नीचोक्तिः गर्डुगंलस्थरोगिवशेषवाची गलगण्ड इति नीचोक्तिः। सिंहमालो गडुलश्च तत्तद्रोगयुक्तपुरुषवाचकः। एवं सिंहमवान् गर्डुमांश्चेत्यादि। सिंहमादिराकृतिगणः।। देश्च।।

बाल०—पार्षण । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे पार्षणधमिनम्यां लो वा स्यात्, तयोरिरामस्य त्रिविकमण्च । पार्षणर्गुल्फः सोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति पार्षणलः । एवं धमिनगित्रशिरास्तद्वान् धमनीलः । पक्षे, पार्षणमानित्यादि ॥ ५३७॥

बाल० — जटा । तदस्यास्त्यिसम् वेत्यर्थे क्षेपे वाच्ये जटाघाटाकालाम्यो लो वा स्यात् । क्षेपो निन्दाः । जटामिलितकेशः सास्त्यास्त्यस्मिन् वेति जटाल इत्यादिः । पक्षे जटावानित्यादिश्च ॥ ६१८ ॥ ६३६. श्रुद्रजन्तुपतापेभ्यश्च । । शिक्रक-क्रमीर्क ,988

मूबिकालः यूकालः । उपतापात्-मूच्छालः विचर्चिकालः । विकल्पा-नुवृत्ति : सर्वत्र, सिध्मवात् । एवमुत्तरत्रापि ।

र्दे४०. वत्सलः कामवति, अंशलो बलवति ।

HIE I monterno ugypum waga om Sungopynormu en?

इंश्वी क्लिन्नेडिक्षण तद्वति पुरुषे च अक्ष्णश्चत्-चित्-पित्-लश्च।

अमृता०—६३६. क्षुद्रेति । पूर्वोक्तार्थे क्षुद्रजन्तुवाचिभ्य, उपतापवाचिभ्यश्चोत्तरे लो वा स्यात् । क्षुद्रजन्तुरनिस्थः स्यादित्याद्युक्त लक्षणं स्मर्त्तव्यम् । मूषिका अस्याति अस्मिन् वा मूषिकालः । एवं मूर्च्छाल इत्यादयश्च । पक्षे मूषिकावानित्यादय इत्याह— विकल्पान्वत्तिः सर्वत्रेति ।

अमृता०—६४०. वत्सल इति । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थेकामवित वाच्ये लप्रत्य-येन साकं वत्सल इति साधुः स्यात्, तथाबलवित वाच्ये तेन सह अंगस्य अंगल इति साधुभविति ।

अमृता०—दे४१. विलन्न इति । पूर्वोक्तार्थे विलन्ने (क्लेदयुक्ते) अक्ष्णि वाच्ये, तद्वति पुरुषे च वाच्ये अक्षणः सम्बन्धे ल प्रत्ययः स्यात्, तस्मिन् परे अक्षणः चुत् चित् पित् इत्येते विरिश्वयश्च भवन्ति । अक्षि अस्त्यस्य अस्मिन् वेति चुल्लं विलन्न चक्षुः, चुल्लः विलन्नाक्षः पुरुषः । एवं चिल्लंपिल्लमिति च ।

बाल०—शुद्र। तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे शुद्रजन्तूपतापवाचिभ्यश्च लो वा स्यात्। शुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादिति शुद्रजन्तुलक्षणं स्वयं ग्रन्थकृतोक्तं (१२३८ पृः)। मूषिकास्यास्त्यस्मिन् वेति मूषिकाल इत्यादिः। पक्षे मूषिकावानित्यादिश्च। उपतापं लक्षीकृत्योदाहरति उपेति। उपतापः शरीरविकारमात्रं। मूर्च्छा मोहः सास्यास्त्यस्मिन् वेति मूर्च्छालो मूर्च्छतः। विचिच्चका गात्रकण्डः सास्येत्यादि पूर्ववत् विविच्चकाल इत्यादिः। पक्षे, मूर्च्छावानित्यादिश्च। सर्वत्र स्वाभिप्रेतं विकल्पानुवर्तनं स्मारयति विकल्पेति। एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र विकल्पानुवृत्तः स्यादित्यतिदिशित एवमिति॥ देवेदै॥

बाल० — वत् । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे कामवित वाच्ये लप्रत्ययेन सह वत्सस्य लः साधुः स्यात् । अंश । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे बलवित वाच्ये लरामेण सह अंशस्य अंशलः साधुः स्यात् । साधू इति द्विवनान्तमुभयसम्बन्धसूचनार्थम् ॥ ६४० ॥

बालo — विलन्ने । पूर्वोक्तेऽर्थे क्लिनेऽक्षिण वाच्ये तद्वति क्लिन्नाक्षवति पुरुषे च वाच्ये अक्ष्णः सम्बन्धे लः स्यात्, तस्मिन् परे तस्य चुत् चित् पित् इत्येते विरिश्वयश्च

देवदे. ग्र दितीं

£२०. व दिवरें विष

द्देश्व.

कः स्यात. उदाहरणव

तथा दन्ये पक्षक इत षोडक ड

द्वितीयक कर्त् के

स्यात् । के वलं ि ग्रहीतेल इति न्य म्यायस

कः स्य वाक्ये

इह्यथ इत्या

> साध कतृ

ई४२. फेनिल-फेनलौ।

साधू । अव्यक्तिका क्रीडिम्-क्रामान्य । अव्यक्त स्वार्थिक र्दे४३. लोमशादयः पामनादयश्च ।

साधवः । लोमशः कपिशः, पामनः इलेब्मणः हेमनः बलिनः ।

र्दे४४. लक्ष्मणो लक्ष्मीवतिः, अङ्गणा-दद्गुण-पिच्छल-जितने-रसिलाः। १०६ १००० छ।

साधवः।

अमृता०—६४२. फेनिलेति । उक्तार्थे फेनस्य इल-लाम्यां फेनिल-फेनली साधू

अमृता०— ६४३. लोमशेति । प्रोक्तार्थे श प्रत्ययेन सह लोमादीनां लोमशादयः साधवो भवन्ति । तथा न प्रत्ययेन साकं पामादीनां पामनादयश्च साधवो भवन्ति । लोमन् रोमन् वभ्रु हिर गिरि कर्क किप मुनि तरु इति लोमादि । पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु बलि सामन् उष्मन् कृमि इति पामादिः। पक्षेवत्सवानित्यादयो लोमवा-

अमृता०—६४४. लक्ष्मण इति । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यथ लक्ष्मीवति वाच्ये नरामेण सह लक्ष्म शब्दस्य लक्ष्मणः साधुः स्यात् । उक्तार्थे न प्रत्ययेन सह अङ्ग-दद् वो रङ्गना— दद्रणौ साधू भवतः, तथा इल प्रत्ययेन सार्द्धं पिच्छ जटारसां पिच्छल-जटिलोरसिलाश्च

भवन्ति । अक्ष्यस्यास्त्यस्मिन् वेति ईश्वरेच्छासंकेतग्रहात् । चिल्लं विलन्नचक्षुः, चिल्लः क्लिन्नाक्षियुक्तपुरुषः। इत्यादयः इत्यादिपदेन चिल्लं चिल्लः, पिल्लं पिल्ल इति, पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं स्वादितद्धितयोरित्युक्तात् सर्वत्र दतौ परवणौ लचटवर्गेषु नित्यमित्यनेन तरामस्य लः स्यात् ॥ ६४१ ॥

बाल०-फेनि। तदस्यास्त्यस्मिन् वेति इललाभ्यां सह फेनस्य फेनिलफेनलौ द्वौ साधु भवतः ॥ ५४२ ॥

बाल० — लोम । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे शरामेण सह लोमादीनां लोमशादयः भवन्ति, नरामेण साकन्तु पामादीनां पामनादयश्च साधवो भवन्ति । लोमास्यास्त्यस्मिन् वेति लोमश इत्यादि । पामास्यात्यस्मिन् वेति पामन इत्यादि । एवमुत्तरत्रापित्युक्तत्वात्

बाल० -- लक्ष्म । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे लक्ष्मी: शोभादिस्तद्वती वाच्ये नरामेण सह लक्ष्मशब्दस्य लक्ष्मणः साधुः स्यात् । अङ्ग । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे नरामेण देश्य. प्रज्ञा-श्रद्धार्च्चा-वृत्तिभ्यो णरामः । व्याप्त व्याप्त प्राज्ञः । क्रिक्ट प्रत्ये इत केर्यात केर्यात

दे४६. तपस्वि-सहस्रिणौ, तापस-सहस्रौ च । साधू । केशवाणान्तत्वात् तापसी साहस्री ।

र्देश्व. ज्योत्स्नादेः केशव णः। ज्योतस्नः तामिस्रः पक्षः ।

र्देश्ट. सिकता-शर्कराभ्याञ्च । सैकती यमुना, शार्करो घटः ।

अमृता०—६४४. अज्ञेति । उक्तार्थे प्रज्ञादिम्य श्चतुम्यों ण प्रत्ययः स्यात् । अज्ञा अस्त्यस्य अस्मिन् वेति प्राज्ञः, पक्षे प्रज्ञावान् । एवं श्राद्धः आर्च्चः वार्त्तं इत्यादयः, श्रद्धावानित्यादयश्च ।

अमृता०-- दे४६. तपस्वीति । पूर्वोक्तार्थे वि निन् प्रत्ययाम्यां तपः सहस्रयोः तपस्व-सहस्रिणौ साधू स्याताः तथा केशवणेन तयोः तापस-साहस्रौ च भवतः। केशवः णान्तत्वात् लक्ष्म्यमीप् स्यादिति दिशतं-तापसीत्यादिभ्याम्।

अमृता०—दे४७. ज्योत्स्नेति । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे ज्योत्स्नादेः केशवणः स्यात्। ज्योत्स्ना अस्य अस्मिन् वास्तीति ज्यौत्स्नः पक्षः। एवं तमिस्रा अन्धकारः अस्यास्मिन् वास्ति तामिस्रः कृष्ण पक्षः । तथा मतुरपि—ज्योत्स्नाव।नित्यादि ।

अमृता०—६४८. सिकतेति । उक्ताथ सिकता-शर्कराभ्याश्व केशवणः स्यात् । सिकता वालका।

साकमङ्गदद्वोरङ्गनादद्रुणौ साध् भवतः। इलेन सह पिच्छजटोरसां पिच्छलजटिलोर-सिलाश्च साधवो भवन्ति । प्रशंसायामञ्जना त्वन्यत्राञ्जवतीत्यन्ये ॥ ६४४ ॥

बाल०-प्रज्ञा । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णरामः स्यात् । ण इदरामशेषः प्रज्ञास्यास्त्यस्मिन् वेति प्राज्ञः । एवं श्राद्धः आर्चः वार्त इति ॥ दे४५ ॥

बाल॰-तप । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे विनिन्भ्यां सह तपःसहस्रयोर्थथासंख्यं तपस्विसहस्रिणी साधू भवतः। एवं केशवणेन सह तयोस्तापससाहस्रोच साधू भवतः। परत्रकेशवणान्तत्वाल्लक्ष्म्यामीप् स्यादिति स्वाभिप्रेतमाह केशवेति ॥ दे४६ ॥

बाल० - ज्योत् । पूर्वोक्तेऽर्थे ज्योत्स्नादेः केशवणः स्यात् । ज्योत्स्नास्यास्त्यस्मिन् वेति ज्यौत्स्नः। तमिस्रास्यास्त्यस्मिन् वेति तामिस्रः द्वयोरिष विशेष्यं पक्ष इति। एवं यथासम्भवं लक्ष्मवान् ज्योत्स्नावानित्यादि ॥ ५४७ ॥

हे। विविक्तम्बा

(: 阿斯爾斯 : 西耳

1848

दे१ई. ग्र द्वितीं

£२०. व दिवर विष

द्देश.

अम कः स्यात्, **उदाहरणव** तथा दन्ये

पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त् के

स्यात । केवलं रि ग्रहीतेल इति न्य **Fयाय**स

> कः स्र वाक्ये

इह्यथ इत्या

साध कतृ

र्दश्रदे. स्मरहर इनश्च देशे। ए क्लिनिह-क्लिइए-आहर अर्थ सिकता देशः, सिकतिलः सैकतः।

६४०. मतुश्च। १ हं विद्वान-संगत , विष्क्रीहुस-हरीएक .३४३ सिकतावान्। एवं शर्करादि। जिल्लाक कालाकाक । प्राप्त

र्दश् . बन्तुर उन्नतबन्ते । । । ए एएक क्षिणका ०४३

उघोत्रस्यः तामित्रः पक्षः । र्दथ्र. उषर-शुशिर-पुष्कर-मधुराणि साधूनि, मुखरादयश्च । सकती बहुता, बार्करी घटा ।

अमृता०—देश्वदे. स्मरेति । उक्तार्थे सिकता-शर्कराभ्यां केशवणस्य स्मरहरश्च इलश्च स्यात् देशे वाच्ये। समरहरपक्षे सिकता, इलपक्षे सिकतिलः, चकारात् पूर्वविहितः

अमृता०-- १५०. मतुश्चेति । सिकता-शर्कराभ्यां पूर्वोक्तार्थं मतुश्च भवति । सर्वत्र विकल्पानुवृत्तिरिह च मतौ प्राप्तेऽपि पुनश्च विधानं स्पष्टार्थं, परत्र मतुप्राप्तिज्ञापकार्थंश्व ।

अमृता०— ६४१. तन्तुर इति । तदस्याम्मिन् वेत्यर्थे उन्नत दन्ते वाच्ये उर प्रत्ययेन सह दन्तस्य दन्तुरः साधुः स्यात् ।

अमृता०—६५२. उपरेति। पूर्वोक्तार्थे रप्रत्यरेन साकं उपादीनां उपर ग्रुपिर-पुष्कर मधुराणि साधूनि भवन्ति । उक्तार्थे रप्रत्ययेन सह मुखादीनां मुखरादयश्च साधवो भवन्ति । अत्रादिपदेन नखर-पाण्डुर-पांशुर-बन्धुर-नगर-कुञ्जर सिन्दुरेत्यादयो ग्राह्या: ।

बाल०—सिक । पूर्वोक्तेऽथं शिकताशर्कराध्याञ्च केशवणः स्यात् । सिकतास्या अस्त्यस्यां वेति सैकतीति । शर्करास्यास्त्यस्मिन् वेति शार्कर इति ॥ दै४८ ॥

बाल० समर । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे सिकताशकराम्यां केशवणस्य स्मरहरः इलश्च स्यात् देशे वाच्ये। वेत्यस्य सर्वत्रानुवर्तनात् यत्र ये विहितास्तेषां सर्वेषां विकल्पत्वमनुसन्धेयं । तेनच पक्षे केशवणस्य स्थितत्वात् सैकतश्चेति ॥ दे४र्द ॥

बाल०-मतु । पूर्वोक्तेऽर्थे सिकताशकैराम्यां मतुश्च स्यात् । सामान्यतो मतौ प्राप्ते यत् पुनिरदं तत् स्पष्टार्थं परत्र मनुप्राप्तेर्जायकञ्च। एविमिति शर्करेति। स्मरहरपक्षे बादिपदात् शर्करिलः सार्करः शर्करावानिति ॥ ६५०॥

बाल०—दन्तु । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे उन्नता दन्ता यस्य तस्मिन् वाच्ये उरप्रत्ययेन सह दन्तस्य दन्तुरः साधुः स्यात् । अन्यत्र दन्तवान् ॥ ६४१ ॥

बाल० - उष । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे रप्रत्ययेन साकं उषादीनां उषरशुषिर पुष्कर मधुराणि साधूनि स्युः। मुख तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे रप्रत्ययेन सह मुखादीनां

देप्र३. द्यम-द्रमी। कुषीवनः आधुनीवनः परिषद्भः। आविम्।भूम्युवनः पुत्र। ख्राम्नोवी-

६५४. केशादे वी वा।

केशवः मणिवः हिरण्यवः इष्टकावः । केशिक-केशि-केशवन्तश्च प्रयुज्यन्ते ।

देर्र, काण्डोराण्डोरो । स्वातिका माना किया है प्रके

UNTILE THERE PERSON र्दे १६. रजः कृष्यासुतिपरिषदादिभ्यो वलः।

रजस्वला ।

अमृता०-दंध ३. द्य मेति । पूर्वोक्तार्थे मरामेण साकं द्य-द्र शब्दयो द्य म-द्र मी साधू भवतः। उमी च वृक्षवाचकी। संज्ञाशब्देऽत्र मतु र्नेष्यते।

अमृता०-- १४४. केशादेरिति । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे केशादेरुत्तरे व प्रत्ययो वा स्यात् । केशोऽस्याति अस्मिन् वा केशवः । वा करणात् ठ-इनिश्चेष्यत इत्याह— केशिक-केशि-केशवन्तश्चेति । मतु स्तु पूर्वसिद्धः । सणिवो नागविशेषः, हिरण्यवो मणि विशेष:, इष्टकावी हम्यः। एभ्यश्च संज्ञाशब्देभ्यः ठाइयो नेष्यन्ते। एवं अर्थो जलं, अर्णवो जलनिधः, निपातात् सलोपः । तथा गाण्डीवः पार्थधनुः ।

अमृता०-देर्थ. काण्डीरेति । पूर्वोक्तार्थे ईर प्रत्ययेन काण्ड-अण्डयोः काण्डीरा-ण्डीरी साधु भवतः।

अमृता०- देश्र६, रज इति । प्रोक्तार्थे रजः कृषि आसुति परिषदादिभ्यो वल प्रत्ययः स्यात् । रजस्वला नारी नदीवा । एवं क्रुषीवलादयः ।

मुखरादयश्च साघवो भवन्ति । मुखरः नखरः पांशुरः पाण्डुरः बन्धुरः खरः नगरः सिन्दूरः कुष्तर इत्यादि ॥ ६५२ ॥

बाल - द्युम । पूर्वोक्तेऽर्थे भरामेण सजूः द्युद्र्वोर्द्भद्र्मो साघू भवतः। द्यौरस्यास्त्यस्मिन् वेति पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वात् दिव र्जविष्णुपदान्त इति द्युमः। द्रं वृं क्षावयवः सोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति द्रुमः ॥ देश् र ॥

बाल०-केश । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे केशादेरुत्तरो वो वा स्यात् । केशादयश्चत्वार इत्युदाहरणेन स्पष्टयति केशव इति । केशशब्दात् ठमतु चास्मिन्नर्थे भवत इत्याह केशिकेति । प्रयुज्यन्त इति प्राचीनैरिति शेषः । अस्मादिनिश्चेरयेके तेन केशीतिच । एतदुपलक्षणं मण्यादेरिप ठादयो भवन्तीति ॥ ६५४॥

बाल०-काण्डी । तदस्यास्त्यस्मिन् वेति ईश्वरप्रत्ययेन काण्डाण्डयोः काण्डीराण्डीरी साधू भवतः ॥ ६५५ ॥

े हिन्द्र कियादिक्य होनाः ।

1858

दे१दे. ग्र द्विती

£२०. व दिवा विष

द्देश.

अम कः स्यात, **उदाहरण**व

- 37

तथा दन्ये पक्षक इत षोडक इ

द्वितीयक कर्त्तृ के

स्यात । केवलं वि ग्रहीतेत इति न्य

म्यायस्

कः स्र वाक्ये

इह्यथ इत्या

> साध कत्

र्दे ५७. त्रिविक्रमश्च।

कृषीवलः आसुतीवलः परिषद्धलः । आदिना मातृवलः पुत्रवलः मैत्री-वलः यात्रावलः।

र्दश्रद्धः बन्तावल-शिखावलौ हस्ति-मयूरौ।

र्दं ४दे. ज्योत्स्ना तमिस्त्रा शृङ्गिणोस्विन्नुर्जस्वल-गोमिन मलिन-मलीन-मलीमसाः साधवः।

अमृता०--- ६५७. त्रिविकमश्चेति । वल प्रत्यये परे वामनान्तस्य ववचित् त्रिविक-मश्च भवति । कृषिरस्यास्तीति कृषोवलो वैश्यः, परिषद्वलो राजा । आदि शब्दोपाद।नफलं दर्शयति-अादिना भ्रातृवल इत्यादि।

अमृता०—देप् द दन्तेति । पूर्वोक्तार्थं वलप्रत्ययेन सह दन्त-शिखयोः दन्तावल-शिखावली साधू भवन्ती हस्ति मयूर वाचकी भवतः । अत एवान्यप्रत्यया एभ्यो नेष्यन्ते ।

अमृता०-- दं १दे. ज्योत्स्नेति । पूर्वोक्त मत्वथ चन्द्रकिरणादि वाच्ये नप्रत्ययादिभिः साकं ज्योतिषादीनां यथास्वं ज्योत्स्नादयो निपात्यम्ते । ज्योति रस्या अस्ति अस्यां वेति रप्रत्यये सति निपातात् ज्योतिच इशमहरः, ततो निमित्तापायात् बत्वापायः—ज्योत्श्ना कौमुदी। तमोऽस्या अस्त्यस्यां वेति रप्रत्यये निपातादिरामागमः षत्वामावश्च तमिस्रा रजनी। लक्ष्मीत्वमतन्त्रं,—तिमस्रं नभः। शृङ्गमस्यास्त्यस्मिन् वेति इनप्रत्ययः—शृङ्गिणो गवादि:। उर्ज स्तेजोऽस्यस्त्यन् वेति निपातात् विन् वलो—उर्जस्वी उर्जस्वलश्च। गोशब्दाद्विपातेन मिन्-गोमी गोमानित्यर्थः । उज्जंस्विन् गोमिन् इत्युभयत्र सूत्रे नरामान्तत्ववोधनाय न लोपो न कृतः। मल शब्दान्त्रिपातनेन इन ईन ईमसरच-मलिनः मलीनः मलीमसः पठः।

बाल० - रजः पूर्वोक्तेऽर्थे रजःकृष्यासूतिपरिषदादिभ्यो वलः स्यात्। रजोऽस्या अस्त्यस्यां वेति रजस्वला नारी नदी वा। अन्यत्र रजस्वान् वातः ॥ ४५६॥

बाल०-त्रिवि । वने परे वामनान्तानां त्रिविकमश्च स्यात् । शिष्टाचाराद्वामनान्ता-नामन्तस्य त्रिविक्रम इति ग्रन्थकृतामिम्रायो लक्ष्यते । यदि रज्ञादीनामपि त्रिविक्रमः स्यात्तदेदं पृथक् करणमनर्थकं नृसिहवल इति कृतेऽपि प्रयोगसिद्धः । वलो भवति त्रिविक्रमश्चेति सूचनार्थ चकार उपन्यस्तः कृषिरस्यास्त्यस्मिन् वेति कृषीवल इत्यादि। आदिश्रब्दोपादानेन भ्रातृवलप्रभृतयोऽपि भवन्तीत्याह आदीति ॥ ६५७ ॥

बाल० - दन्ता । तदस्यास्त्यस्मिन् वेति वलेन सह दन्तशिखयोर्दन्तावलशिखावली हस्तिमयूरसंज्ञको साधू भवतः। किम्वा नेदं सूत्रं, किन्तु पूर्वस्यैव वाच्यनिरूपणपूर्वक-मुदाहरणं पूर्वत्रादिग्रहणादनयोः संज्ञात्वाच्च ॥ दे१६॥

र्द्धः अरामादिनि-ठरामी, ब्रोह्मादेश्च । दण्डी दण्डिक: व मामान कामीन विमान , मामसीत कामीत विकि

दे६१. मतुश्चात्र परत्र च। दण्डवार् । वा दाता है वह मिला के विकास

र्द६२. एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याञ्चेनि-ठौ नत्। स्ववान कारकवान बाह्मणवान । सप्तम्यां,-कृष्णोऽत्रास्ति कृष्णवान

अमृता०-६६०. अरामादिति । पूर्वोक्तार्थे अरामान्तशब्दात् इति-ठरामी भवतः । तथा वीह्यादेश्चीत्तरे ती भवतः।

अमृता०-- द६१. मतुरिति । अत्र इनि-ठराम विषये परत्र मत्वर्थीय प्रत्यये च विषये मतुश्च भवति । पवं कतिचित् सूत्रे मत्वपवादाः प्रत्यया उक्ताः, अत इह विभाषया प्राप्त्यर्थं वचनम् । ततएवारामान्तात् बीह्यादेश्च प्रत्ययत्रयं दिशतम् ।

अमृता०--- दे६२. एकेति । अपवादविधिस्यम् । अरामान्तेषु मध्ये एकाक्षरात्, कृदन्तात् तथा जाति वाचकाच्च शब्दात् तथा सप्तम्यर्थे च इनि-ठी न भवतः किन्तु

बाल०-ज्योत् । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे इन्दुकिरणादिवाच्ये न प्रत्ययादिभिः सह ज्योतिषादीनां यथास्वं ज्योत्स्नादयः साधवो भवन्ति । ज्योतिरस्या अस्त्यस्यां वेति निपातान्नो ज्योतिष इरामहरश्च निमित्तापायात् षत्वापाये ज्योत्स्ना चन्द्रिकेति। तमोऽस्या अस्तस्यां वेति निपातात्, रस्तमसोऽस इश्च तिमस्रा रात्रिरिति कृष्णादावित्य-नेनाभ्यामाप् । श्रुङ्गमस्यास्त्यस्मिन् वेति निपातादिनः श्रुङ्गिणो गवादिः । ऊर्जस्तेजो-ऽस्यास्त्यस्मिन् वेति निपाताद्विन्वलौ ऊर्जसी ऊर्जस्वलश्च बलवानिति । गौरस्यास्त्यस्मिन् वेति निपातादिनो मुमागमञ्च गोमिन इति गोस्वामी। मलमस्यास्त्यस्मिन् वेति निपातादिन ईन ईमसै: सह मलस्य क्रमेण सलिन इत्यादित्रयं। मतोरीत्सिंगकत्वात यथायोग्यं मुखवान् ज्योतिष्मानित्यादयो ज्ञेयाः ॥ ६४६ ॥

बाल०-अरा । पूर्वोक्तेऽर्थेऽरामान्तादिनिठरामौ भवत: । व्रीह्या । पूर्वोक्तेऽर्थे त्रीह्यादेश्चेनिठरामौ भवतः । दण्डमस्यास्त्यस्मिन् वेति दण्डी दण्डिकश्चेति ।। दे६० ॥

बाल०-मत्। अत्र विषये परत्र विषयेच मतुरिप भवति । विषयः कार्यज्ञापकस्तेन अरामाद्त्रीह्यादेश्च मतुः स्यादित्यर्थः । दण्डवानिति पूर्ववत् ॥ द६१ ॥

बाल०-एका। पूर्वोक्तेऽथे एकाक्षरात् कृतः कृदन्तात् जातेर्जातिवाचकात् सप्तमस्याञ्चेति ठरामी नत् भवतः । अरामान्तात् प्राप्तेनिषेधोऽयं । स्वमस्यास्त्यस्मिन वेति स्ववान् । एवमवान् कवान् खवानित्यादि । कारकमस्यास्त्यस्मिन् वेति कारकवान् । एवं कृतवान् कियमाणवानित्यादि । ब्राह्मणोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति ब्राह्मणवान् । एवं कृतवान् क्रियमाणवानित्यादि । ब्राह्मणोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति ब्राह्मणवान् । एवं क्षत्रीयवान

दे१दे. ग्र द्वितीं

र्दे२०. व दिवरे विष

द्वे २१.

अम क: स्यात्, **उदाहरणव**

तथा दन्ये पक्षक इत

पीडक इ

द्वितीयक कर्त् के

स्यात्। के वलं ि ग्रहीतेत इति न्य **Fयायस**

कः स वाक्ये

इह्यश इत्या

> साध कतृ

देशः । व्यभिचरति च,-कार्यो हार्यी तण्डुली तण्डुलिकः । ब्रीह्मादैः,-व्रीही व्रीहिकः व्रीहिमान्, मायी मायिकः मायावान् । जीव कि

र्द्द ३. शिखादिभ्य इनिः। भारत्या हा हारा हा हा हा हिन्दी

शिखी शिखावान् । एवं माली मेखली सङ्गी पताकी कर्मी चर्मी। £६४. नावादिभ्य ष्टरामः । हार्क क्षेत्रक किन् हारकाकृ हार्व

नाविकः नौमान् यवखदिकः यवखदावान् । हाहकराक हाहहर

मतुरेव। क्रमेणौदाहरति-स्ववानित्यादि। कृतिवान् क्रियावानित्यादयश्च कृत उदाहार्याः। तथा क्षत्रियवान् वैश्यवानित्यादयश्च जाते:। अनित्योऽयं प्रतिषेधविधिरिति प्राह्-व्यभिचरति चेति । बीह्यादे गैणो गणपाठे द्रष्टव्यः ।

अमृता० - दे६३. शिखेति । पूर्वोक्तार्थे शिखादिम्य इनिः स्यात्, मतुश्च । एवमि-त्यनेनास्य आकृतिगणत्वं सूचितम् ।

अमृताo—दे६४. नावादिभ्य इति । पूर्वोक्तार्थे नावादिभ्य उत्तरे ठरामः स्यात् तथा मतुश्व । नौरस्यास्मिन् वास्तीति नाविकः, नौमानिति च । एवं यवखदिक इत्यादि ।

वेश्यवान् क्षुद्रवानित्यादि । सप्तम्या मित्युदाह्रियत इति शेषः । अस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यां लब्धेऽपि यत् पुनः सप्तम्याञ्चेति कृतं तत्तु विशेषं ज्ञापयति तस्मादेव एकाक्षरात् कृतो जातेरन्येभ्यः सप्तम्यामिनिठौ न भवतस्तस्येत्यर्थेतु ताविष भवतः तेन कृष्णोऽत्रास्तीति वाक्यमुपक्षिप्तं । कुष्णोऽस्यास्तीत्यर्थेतु कृष्णी कृष्णिकः कृष्णवानिति । व्यभिचरति चेति प्रतिषेध इति शेष:। तेन कार्यं कृतं तदस्यास्त्यस्मिन् वेति कार्यी हार्यीति। तण्डुलमस्त्य-स्मिनिति तण्डुली तण्डुलिक इत्यादि । त्रीह्यादेरिति रूपाणि दश्येन्त इति पूरियतव्यं। ब्रीहिरस्यास्त्यस्मिन् वेति ब्रीहीत्यादिद्वयं । मतुश्चात्र परत्र चेत्यनेन व्रीहिमानित्यपि । एवं मायीत्यादित्रयं । शिरः शब्दोऽप्यत्र कैश्चित् पठ्यते ॥ ६६२ ॥

बाल०-शिखा। पूर्वोक्तेऽर्थे शिखादिम्य इनिः स्यात्। शिखास्यास्त्यस्मिन् वेति शिखीति मतुश्चात्रेत्यनेन शिखावानित्यपि । अतिदेशेन गणं दश्यति एवमिति । चर्मीत्यस्मादित्यादीति योज्यमाकृतिगणत्वात् ॥ दे६३ ॥

बाल०-नावा। पूर्वोक्तेऽर्थे नावादिभ्यष्ठरामो भवति। नौरस्यास्त्यस्मिन् वेति नाविकः पूर्ववन्नीमानित्यपि । एवं यवखदिक इत्यादिद्वयं । यथौक्तमन्यैश्च । व्रीहिणिरौ-मायाभ्यः शालेरिणिकौ भवतः । संज्ञा माला वीणा शिखा इष्टका मेखला घृणा शाखा । केका जरा पताका बड़वा दंष्ट्रा गदा मानोत्साहा:। आयास व्रत मुकुलोहाम दाम निचुल परिणाहाः । स्तवकोद्य मालयान करालारोहाः फलोपयापौच । अवरोह व्यायामायासाद्याः कर्म चर्माद्या: । इन्नेवंते भ्य: स्यान्मतुष्च सर्वे म्य एवेष्ट:। इक एव नौ कुमारी करण सभा यवखदादिभ्यः ॥ द६४ ॥

र्द्धर. तुन्दादेरिलस्ती च । इति हुरामरेण महुरा तुन्दिलः तुन्दिकः तुन्दी तुन्दवान्, उदिरलः उदिरकः उदरी उदरवान्। एवं पिचिण्ड यव । व्रीहेरर्थप्रहणं तुन्दादिषु, शालिलः शालिकः शाली।

र्द६६. स्वाङ्गाद्वृद्धी च।

स्थलकर्णः । कणिलः कणिकः कर्णी ।

र्द६७. एक-गो पूर्वान्माधव ठः, निष्कपूर्वशत सहस्राभ्याञ्च।

अमृता०--दै६५. तुन्दादेरिति । पूर्वोक्तार्थे तुन्द प्रभृतेरुत्तरे इल प्रत्ययः स्यात्, तौ इनि-ठौ च स्याताम्, तथा मतुप्च भवति । तुन्दं (उदरं) अस्यास्त्यस्मिन् वेति तुन्लिादि चतुष्टयम् । तुन्द उदर पिचण्ड यववीहीति तुन्दादिर्गणः प्राचीनै: पठचते, तत्र वीहादे रिनि-ठौ प्रागेव विहितौ, पुनरिह तु कथं ग्रहणिमति शङ्कायां समाधन्ते — त्रीहेरंर्थंग्रहणिमति । अत्र त्रीहि शब्देन तत् पर्यायवाची शब्दएव गृह्यते नतु साक्षात् त्रीहि स्वरूपमिति भावः, तेन शालिल इत्यादयोऽपि सिध्यन्तीत्यर्थः।

अमृता०- ६६६. स्वाङ्गादिति । उक्तार्थे वृद्धच पाधिकात् स्वाङ्गवाचिनश्च इला-दयो भवन्ति । कणिलादेरथमाह—स्थूलकण इति, पीताम्बर समासः। मतुश्च कर्णवा-निति च।

अमृता० — दै६७. एकेति । पूर्वोक्तार्थे एकपूर्वात् गो पूर्वाच्च शब्दात् माधवठः स्यात् तथा निष्कपूर्वीम्यां शत सहस्राभ्याश्व माधवठः स्यात् । एकादशीति —एकश्व तत्

बाल०-तुन्दा । पूर्वोक्तेऽर्थे तुन्दादेरुत्तर इल:, तौ इनिठौच भवन्ति । तुन्दमस्यास्त्यस्मिन् वेति तुन्दिल इत्यादि । एविमिति पिचिण्डिकः पिचिण्डी पिचिण्डवान् । यविलः यविकः यवी यववान् । वर्ग्ययरामादिरत्र क्विचित् पुस्तके दृश्यते सोऽपि नासङ्गतः, शीघ्रार्थजवशब्दस्य सम्भवात्। त्रीहिपर्यायस्य तुन्दादौ ग्रहणमिति सर्वेर्मन्यते इत्याह वोहेरिति । अतएव शाल्यस्यास्त्यस्मिन् वेति शालिलं इत्यादि । एवं मासमुद्गयवेत्युक्तदिशा मासादीनामपि ब्रोह्मथत्वात् मासिलः मुद्गिल इत्यादिच ॥ ५६५ ॥

बाल०-स्वाङ्गा । वृद्धावर्थे तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थेच स्वाङ्गवाचकादिल-इनिठी च भवन्ति । मंतुश्चात्रेत्यनेनतु मतुश्च सर्वत्र । स्थूलकर्ण इति कर्णिल इत्यादि । तथा कर्णोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति कणिल इत्यादि ॥ दे६६ ॥

बाल०-एक । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे एक: गौश्चेति पूर्वे यस्य तस्मान्नाम्नो माधवठो भवति । निष्क । पूर्वोक्तेऽर्थे निष्क इति पूर्वो ययोस्तथाभूतशतसहस्राम्याञ्च माधवठः स्यात् । एकशतमस्यास्त्यस्मिन् वेति ऐकशतिक इति । एवं गवां सहस्रमस्येत्यादि गौसहिस्नक इति । नन्वेकगोपूर्वाद्यदि माधवठ एव तर्हि कथमेकादशी, इत्यत्रसिद्धान्तमाह एकादशीति । एकञ्च तत् दश चेति श्यामरामनिष्यन्नात् केशवारामे ईपिच कृते एकादशी-

दे१दे. ग्र द्वितीर

र्द२०. व दिवरे विष्

द्देश.

अम् कः स्यात्, छदाहरणव

आ

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त्तृ के

स्यात् । केवलं रि ग्रहीतेल इति न्य स्यायस

> क: स्र वाक्ये

इत्यश

साध कतृ एकशतिकः गौसहस्रिकः । एकादशीति इयामरामादेवेष्यते । तथा नैष्कशतिकः नैष्कसहस्रिकः ।

र्द्दर. रूप्यो दोनारे प्रशस्यरूपे च। साधुः।

र्द्रिह. हिम्यादयश्च साधवः । हिम्यः गुण्यः पद्यम् ।

र्द७०. अस्-माया-मेघा-स्रग्भ्यो विनिः।

दश चेति श्यामराम निष्पन्नात् केशवारामे ईपि च एकादशीति प्राचीनैरिष्यते, किन्तु ऐकदशिक इत्यादय: पीताम्बर वाक्ये हि भवन्तीत्याशय:।

अमृता॰—दे६ द. रूप्य इति । दीनारो हेमपरिमाणविशेष:, हेममुद्रा वा, तिसम् वाच्ये तथा प्रशस्तरूपे च वाच्ये रूपस्य रूप्य: साधुर्भविति ।

अमृता०—दे६दे. हिम्येति । पूर्वोक्तार्थे यरामेण सह हिमादीनां हिम्यादयः साधवो भवन्ति । हिममस्यास्त्यमिन् वेति म्यिः पर्वत इत्यादिः ।

अमृता॰—दै७०. असिति । पूर्वोक्तार्थे असन्तात् माया मेघा स्नग्म्यश्च विनि प्रत्ययः स्यात्, इरामइत् । पयस्वीत्यत्र सरामस्य विष्णुसर्गत्वं निषेद्ययितुं मत्वर्थीयानां यादित्व-मितिदिशति—तसाभ्यामिति । तेनात्र विनिप्रत्ययस्य यादित्त्वातिदेशेन पूर्वस्य विष्णुपदक्त्वं

तीष्यते । किंवा श्यामरामसिद्धादेका दशास्य सन्त्यस्मिन् वेति इनि कृते एकादशीत्येवेष्यते । एकेनाधिका दश सन्त्यस्यास्मिन् वेति एकादशिक इत्यन्ये । निष्कपूर्वस्योदाहरणमाह तथेति । निष्कशतमस्यास्त्यस्मिन् वेति नैष्कशतिक । एवं नैष्कसहिस्रक इति ॥ दृष्ठ ॥

बाल० — रूप्यो । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे दीनारे प्रशस्तरूपेच वाच्ये यरामेण रूपस्य रूप्यः साधुः स्यात् । दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसप्तितिमो भागो रोपक उच्यते । पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।। दै६ ।।

बाल०—हिम्या । तदस्यास्त्यिसम् वेत्यर्थे घरामेण साकं हिमादीनां हिमादयः साधवो भवन्ति । हिममस्यास्त्यिसम् वेति हिम्य इत्यादि । पूर्ववत् रूपवान् हिमवानित्यादिच ॥ ६६६ ॥

बाल० — अस् । पूर्वोवतेऽर्थे असित्यसन्तात् मायामेद्यास्त्रग्म्यश्च विनिः स्यात् । मत्वर्थीयानां यादिवत्त्वमतिदिशति तसेति । तरामसरामाभ्यामृत्तरस्था मत्वर्थीया यादिवद्भवन्तीति यादिवत्त्वाम्मत्वर्थीये परे पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं स्वादितद्धितयोरय- सर्वेश्वराद्योरित्यनेन पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं न स्यात् । अत्तएव पयोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति मायावी । एवं मेद्यावीति । ननु यदि मत्वर्थीये पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वाभावस्तिहं स्रग्वीत्यत्र

तसाध्यां मत्वर्थीया यादिवत् । पयस्वी मायावी मेधावी स्नग्वी । सरस्वान् सरस्वतीत्येव तु स्यात्, विनेरनिषधानात् ।

६७१. अर्श आदेररामः । अर्शसः तुन्दः काणः खञ्जः पलितः लवणः गोधूमः ।

- ६७२. आमयावी रोगिणि । साधः ।

६७३. शृङ्गारकः-वृन्दारकः-फिलन-विहण-हृदयालवः । इत्येते साधवः । फली वहीं । हृदयिको हृदयीहृदयवानित्यपि हृश्यते ।

स्वादितिद्धितयोरयसर्वेश्वराद्योरित्यनेन विष्णुपदवत्वाभावात् सररामयोरिति नहि विष्णु-सर्गं इत्याशयः । स्वग्वीत्यत्र असवर्गं वैष्णवपरत्वादेव कस्य गः, नतु विष्णुपदान्त निम-त्तत्वात् । सरस्वानित्यत्र तु मतुरेव स्यात्, विनेरनिधानात् अकथनात् प्राचीनैरिति शेषः ।

अमृता०—दं७१. अर्श इति । अर्शः प्रभृतेरुत्तरे अरामः स्यात् । अर्शो रोगविशेषः, सोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति अर्शस इत्यादि प्रयोगाः ।

अमृता॰—दं७२. आमय।वीति । उक्तार्थे रोगिसामान्य वाच्ये आविन् प्रत्ययेन सह आमयस्य आमयावी साधुर्भवति ।

अमृता॰—६७३. शङ्गारकेति । पूर्वोक्तार्थे आरक प्रत्ययेन सह शृङ्ग-वृन्दयो। शृङ्गारक-वृन्दारको साधू भवतः, इन् प्रत्ययेन फल-वर्ह्योः फिलन-विहिणो साधू स्याताम् शृङ्गारक-वृन्दारको साधू भवतः, इन् प्रत्ययेन फल-वर्ह्योः फिलन-विहिणो साधू स्याताम् तथा आलु प्रत्ययेन हृदयस्य हृदयालुः साधुर्भवति । व्याभिचारात् एभ्य इन् इष्टः मतुश्च भवतीत्याह—फलीत्यादिभिः।

कथं चवर्गस्य कवर्गः, सत्यं नायं दोषः, चवर्गस्य कवर्गो विष्णुपदान्तेऽत्र जस्य गो स्यात्, किन्तु वैष्णवे त्वसवर्गे इत्यनेनाविष्णुपदान्ते सवर्गातिरिक्ते वैष्णवे तस्य ग इति । यद्यप्यसित्यनेनासन्ताद्विनिर्विहतस्तथापि सरसो मतुप्रत्ययेन पुरुषोत्तमलक्ष्म्योः सरस्वात् सरस्वतीत्येवतु स्यात्, शिष्टीविनेरनिमधानादित्याह सरस्वानिति ।। ई७० ॥

बाल० — अर्श । पूर्वोक्तेऽर्थे अर्श इति आदिर्यस्य तस्मादरामः स्यात् । अर्शोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति अर्शस इत्यादि ॥ ई७१ ॥

बाल॰ — आम । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे रोगिणि वाच्ये आविना सह आमयस्य आमयावी साधुः स्यात् ॥ ६७२॥

बाल० — शृङ्गा । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे आरकेनालुभिः सह क्रमेण शृङ्गवृन्द-फलवहि हृदयानां शृङ्गारकादयः साधवो भवन्ति । वृत्तिमाह इत्येत इति । व्यभिचारादस्य यथासम्भवं फलादिभ्य इनिष्ठो मतुश्च भवतीत्याह फल्यादिना दृश्यत इत्यन्तेन ।। ६७३ ॥

दे१ई. ग्र द्वितीर

र्दे२०. व दिवरे विष

द्देश.

कः स्यात. उदाहरणव

- आ तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त्तृ के

स्यात । केवलं रि ग्रहीतेत इति न्य **Fयायस**

> कः स वाक्ये

इह्यश इत्या

> साध कतृ

र्६७४. शीतालु-तिग्मालु-वलूलु-हिमलेव स्तत्तदसहे । साधवः । हिमेलुरिति सन्ध्यक्षरमध्यः ।

६७४. वातूलो वातासह-वातसङ्घयोः। साधुः।

६७६. ऊर्णायुर्मेषकम्बले।

उरामान्तः साधः।

अमृता०--६७४. शीताल्विति । पूर्वोक्तार्थे शीताद्यसने वाच्ये आलु ऊलु एतु प्रत्ययै: सह शीतादीनां शीतालु प्रभृतय अत्वारः साधवो भवनित । असह्यः शीतोऽस्त्यस्मिन् शीतालुः हिमालयः। एवमुष्णालुरिति च बोध्यम्। बलमसह्यमस्यास्मिन् वास्तीति वलूनः। असह्यं हिममस्त्यस्मिन् हिमेलु रित्यत्र आलु प्रत्ययान्तप्रतीति निरासार्थमास— सन्ध्यक्षरमध्य इति ।

अमृता०-दे अप्र. वातूल इति । मत्वर्थे वातासहे वाच्ये वायुसङ्घाते च बाच्ये बातस्य बातूल इति निपात्यते । सामाधीक कालकः । क्षेत्रिसमाकः .१०५ -- वात्रकः

अमृता०-- दै७६. उर्णायुरिति । मत्वर्थे मेषकम्बले वाच्ये उरामेण साकं ऊर्णाया ऊर्णो युरिति साधुः स्यात् । व्यापा विकास व

बाल॰-शीता। तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे तत्तदसहे वाच्ये आलु ऊलु एलुभिः सह शीतितग्मबलिहम इत्येतेषां शीतालुप्रभृतयः साधवः स्युः । शीतमस्यास्त्यस्मिन् वेति तन्न सहते शीतालुरिति । यस्य विद्यमानत्वं नास्ति, तस्यासहनं न सम्भवतीति शीतस्य विद्यमानपूर्वकमसहनं । एवमुत्तरत्रापि । किञ्च, बलमस्यास्त्यस्मिन् वेति त्रिविक्रमो रामाद्यूलुना बलस्य वलूलुरिति । हिमेलुरित्यत्र इलुप्रत्ययाशङ्कानिरासार्थमाह सन्ध्यक्षरेति । किंवा अत्र लैलुप्रत्ययः, किन्तु लिपिकरप्रमादादालुप्रत्ययान्तः। हिमालुरित्यत्र हिमेलुरित्यभूदित्याशङ्का स्यात्, तिन्नरासार्थ सन्ध्यक्षरेत्युक्तम् ॥ ६७४॥

बाल॰ - वातू । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे वातस्यासहे वातस्य संघेच वाच्ये ऊलेन सह वातस्य वातूलः साधुः स्यात् । अत्रापि वातस्य विद्यमान्त्वपूर्वकावसहनसङ्घी शेयौ पूर्ववदसङ्गतेः ॥ द७५ ॥

बाल०-उर्णा। तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थं मेषकम्बले वाच्ये उरामेण साकमुणीया ज्णीयूः साधुः स्यात् । वृत्तावुरामान्त इत्यनेन पूर्वत्र युगागमः सूचितोऽन्यथा प्रयोगसिद्धेः। एवं न कृत्वा युप्रत्ययान्त इति यदि कृतं स्यात्तदा अइद्वयस्येत्यनेनारामे हरे सित उर्ण्यरित्येव स्यात् ॥ दं७६ ॥

दे७७, वाग्मी पण्डिते । अनिहा किलाइक विकु किलाइकड हिंगकारोऽयं साधुः। । क्रिंगिकारोऽयं साधुः।

दे७८. वाचाल-वाचाटी निन्दच बहुभाषिणि । देहर, प्रणाह्यसि । । जिल्लाहर किक्ट

साध् ।

साधः ।

देवष्ट, वयामी बृद्धे साधुः । र्देद०. वातक्यति-सारिक-पिशाचिकनः।

र्देद १. रामकृष्णाद्वपतापाद्गद्यादिष्यरामात् प्राणिस्थादिनि नं तु (जिल्ला) क्रूबावर्तमित गर्म त्वाबिक । मतुः।

अमृतर०- ६७७. वाग्रमीति । मत्वर्थे पण्डिते वाच्ये रिमन् प्रत्ययेन वाचो वाग्रमी साधुर्भवति । विमन् प्रत्ययान्तं स्फुटियतुं वृत्तिमाह—द्विगकारोऽयमिति ।

अमृता॰—६७८. बाचलेति । मत्वर्थे कुत्सित बहुमाधिणि वाच्ये वाच बाल बाट श्रत्ययाभ्यां वाचाल-वाचाटी साधू भवतः । क्षात्रका सामित्रम ४०५ - वास्त्रा

अमृतर०-६७६. स्वामीति । मत्वर्षे ईश्वरे बाच्ये स्वशब्दस्य बामिन् प्रत्ययेन सह स्वामीति साघु: स्यात्।

अमृतः - देद०. वातेति । भत्वर्थे इन् प्रत्ययेन करामागमेन च साकं वात्-साच पिशाचानां वातक्यति-सारिक पिशाचिकनः साधवो भवन्ति ।

अमृता०—देद १. रामेति । पूर्वोक्तार्थे प्राणिस्यादरामान्तात् रामकृष्णसमासात्

बाल०-वाग्ग्मी । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे पण्डिते वाच्ये गिमन्प्रत्ययेन सह वाचो वाग्ग्मी साधुः स्यात् । ग्मिन्नन्तं स्फुटियतुं वृत्तिमाह द्विगेति । अन्यथा द्विगकारो न घटते । परत्र निन्द्यबहुमाषिणीत्युक्तत्वादत्र स्तुत्यमापित्वं गम्यते । तदिध विद्यमानपूर्वकमेवेति तदस्येत्यादिसामान्यार्थस्य न व्यभिचारः ।। ६७७ ॥

बाल०-वाचा । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे निन्द्यबहुभाषिणि वाच्ये आलाटाभ्यां साकं वाचो वाचालवाचाटी साधू भवतः। अत्रापि कुत्सितभाषित्वं विद्यमानपूर्वकमेवेति वूर्ववत् सामान्यार्थस्य न व्यभिचारः । एवमुत्तरत्रापि करूपं ॥ दै७८ ॥

बाल - स्वामी । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे ईश्वरे वाच्ये आमिना सह स्वस्य स्वामी साधः स्यात् ॥ दं७दं ॥

बाल०-वात । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे इना करामागमेनच सह वातातिसार-पिशाचानां वातक्यतिसारिकपिशाचिकनः साधवो भवन्ति ॥ ६८० ॥

दे१ई. ग्र द्वितीं

देश्व. व दिवर विष

र्दश्व.

अम कः स्यात्, **उदाहरण**व तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त्त के

स्यात । के वलं रि ग्रहीतेत इति न्र म्यायस्

> कः स वाक्ये

इदयश इत्या

साध कतृ

कटकवलयी कुष्ठी ककुदावर्ती । प्राणिस्थात् कि-पुष्पकलवान् । र्ददर. प्राण्यङ्गान्नेध्यते । प्रकृत हिपकारोध्यं साझः।

• श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् •

पाणिपादवती । अरामात् किम्-मूच्छविती । र्देद ३. पूरणाद्वयसि ।

पश्चमो मासो वर्षो वास्य पश्चमी। र्भेद४. देशमी वृद्धे साधुः ।

उपतापवाचकात् तथा गहर्च वाचकाच्च नाम्न इनि प्रत्यय एव स्यात् नतु मतु:। अनेन पूर्वत्र परत्र च निषेधाभावे मतु भंवतीति ज्ञापितम् । कटक-वलयौ स्तः अस्येति कटक वलयोति कुष्ठोः रोगविशेष इत्युपतापत्वात् इन्। ककुदं तालु, तस्या वर्तं कुत्सितभ्रमणं (जिह्नया) ककुदावत्तीमिति गहर्च त्वादिन् ।

अमृता०—६६२. प्राणीति । पूर्वस्यापवादः । प्राणिस्वादरामान्तात् प्राण्यङ्गात् इति नेंड्यते किन्तु मतुरेवेड्यत इत्यर्थः। विक्र किन्त्र । विक्रिकार करिक - विक्रिकार

अमृताः - ६-३. पूरणादिति । पूर्वोक्तार्थे वयसि गम्यमाने पूरण प्रत्यया न्तादिनिः

अमृता - ६८४ दशमीति । पूर्वोक्तार्थे वृष्टदेवाच्ये इना सह दशमस्य दशमी साधु स्यात् । दशमी अवस्या मृत्यु रस्यास्तीति दशमी वृद्धा ।

बाल॰ - राम । पूर्वोक्तेऽयं प्राणिस्तादरामान्तात् रामकृष्णसमाससिद्धादुपताप-वाचकाद्गह्यं वाचकाच्च नाम्न इनिः स्यात्, मतुस्तु न स्यात् । अत्र मतुनिषेधेन पूर्वत्र परत्रच यत्र प्रतिषेषनियमयोरभावस्तत्र सर्वत्रैव मतुरिति ज्ञापितं । कटवलयावस्य स्तोऽस्मिन् वैति कटवलयी कुष्टमस्यास्त्यस्मिन् वेति कुष्टी । एवं ज्वरी । ककुदं तालु-तस्यावर्तं कुत्सितभ्रमणं ककुदावर्तं तदस्यास्त्यस्मिन् वेति ककुदावर्ती हयः। प्राणिस्थादिति कि किमर्थं। पुष्पफले अस्य स्तोऽस्मिन् वेति पुष्पफलवानित्यत्र मतुरेव॥६५१

बाल०-प्राण्या । पूर्वोक्तेऽर्थे प्राणिस्थादरामात् प्राण्यङ्गादिनिर्नेष्यते । रामकृष्णाः दित्यनेन प्राप्ते निषेद्योऽयं । पाणिपादावस्य स्तोऽस्यां वेति पाणि पादवती उपतापत्वात् प्राप्तेरेकाङ्गवैकुल्येन व्यावर्तयित वरामात् किमिति । मूच्छांस्या अस्यस्यां वेति मुच्छविती ॥ देदर ॥

बाल०-पूर। पूर्वोक्तेऽर्थे वयसि वाच्ये पूरणप्रत्ययान्तादिनिः स्यात्। वाक्येऽस्येत्यस्मात् परमस्त्यस्मिन् वेति योज्यं । पञ्चमी वाला ॥ देव३ ॥

बाल०-दश । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे वृद्धे वाच्ये इना सह दशमीत्यस्य दशमी साधः स्यात् । दशमी दशा मृत्युरस्यास्त्यस्मिन् वेति दशमी । वयः प्रतीतिरत्र नास्तीति निपातः कृतः ॥ दैन्छ ॥

देद५. सुखादिभ्यश्च । गिल्प डॉक्नीव्य जिल्हा अवने

मुखी दुःखी। क्रिक्स मिले पेंद

वैष्णवधर्मी वैष्णवशीली ब्राह्मणवणी।

र्दद७. हस्ती जाती साधुः।

र्दन्द. वर्णी ब्रह्मचारिणि, पुष्करिण्यादयो देशे।

अमृता०--६८४. सुखेति । मत्वर्थे सुखादिम्यश्च इनिः स्यात् । एवं कोधी कामी विपासी लोभीत्यादयश्च।

६६१, बनादेश्व को ।

अमृता०-देद्द. धर्मेति । पूर्वोक्ताच धर्मशीलवर्णा अन्ते यस्य ताद्शात् नान्मश्च इनिर्भवति । वैष्णवधर्मोऽस्यस्मिन वास्तीति वैष्णवधर्मीत्यादि ।

अमृता०-- देदद. वर्णीति । मत्वर्थे ब्रह्मचारिणी वाच्ये इना सह वर्णस्य वर्णी साधुः स्यात्। तथा देशे वाच्ये इना साकं पुष्करादे: पुष्करिण्यादय: साधवो भवन्ति। पुष्करिष ण्यान्तुखातं स्यादित्यमर शासनात् पूष्करिणी वापी। एवं तमाली पद्मिनीत्यादय:। अस्यगणस्तु परिशिष्टे द्रष्टव्यः।

बाल० - सुखा। पूर्वोक्तेऽर्थे सुखादिश्यश्च इतिः स्यात्। सुखमस्यास्त्यस्मिन् बेति सुखी । एवं दु:खी विवासी कोधी मन:सुखी मनोदु:खीत्यादय: ॥ दंदर ॥

बाल०-धर्मं। पूर्वोक्तेऽर्थे धर्मशीलवर्णा अन्ते यस्य तस्माच्च नाम्न इनि: स्यात्। वेष्णवधर्मोऽस्यास्त्यस्मिन् वेति वैष्णवधर्मी। एवं वैष्णवशीली ब्राह्मणवर्णी ब्राह्मणधर्मी क्षत्रीयधर्मीत्यादि ॥ दैन् ॥

बाल० — हस्तीं । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे जाती वाच्ये इना सह हस्तस्य हस्ती स्यात्। करी दन्तीच गजे इति वक्तव्यं ॥ देद७ ॥

बाल॰ - वर्णी । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे ब्रह्मचारिणि वाच्ये इना साकं वर्णस्य वर्णी साधुः स्यात् । पुष्क । पुष्करिण्यान्तु खातं स्यादित्यमरोक्तदिशा पुष्करिण्यादय इत्यत्र लिपिकरप्रमादात् पूष्करण्यादय इति लक्ष्यते । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे देशे वाच्ये इना सह पूब्करादीनां पूब्करिण्यादयः साधवो भवन्ति । पुष्करमस्या अस्त्यस्यां पूब्करिणी वापी। एवं पूर्वारी तडागः, पूर्वार कुण्डं। पुरकराणि तीर्थानि सन्त्यस्मिन् देशे इत्यन इन् न स्यादनभिधानात् । एवं तमालिप्रभृतयः । देशादन्यत्रतु पुष्करवान् गजः । पूष्कर तमाल पद्मोत्पलनल शालुक कुमुद कल्लोलाः । यवसशिरीपकरीषा मृणालविषकदंमास्त-रङ्गश्च । कैरविमति विज्ञेयं प्रयोगतः पुष्करादिरम्योऽपि । तेन काश्मीरिश्वङ्गिप्रभृतयश्च भवन्तीति ॥ देवद ॥

देवदे. ग्र द्वितीं देव. व दिवां

विष

द्देश.

अस् कः स्यात्, छदाहरणव अ तथा दन्ये

षोडक इ

पक्षक इत

द्वितीय्क कर्त्तृ के

स्यात् । केवलं रि ग्रहीतेत इति न्य

कः स

इत्या

साध कतृ देददे. बाहुवलि-उरुवलिनौ, सर्ववली सर्वजीबी सर्ववेशी प साधवः।

• श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् •

६६०. अर्थी याचके साधुस्तदीच्च । जाक्रनेष्ण काष्ट्रिकेश क्रिकेश क्रिके

देदे १. बलादेमंतु र्वा । बलवान् बली, उत्साहबान् उत्साही । जीनिकाहर विकास

क्रेट्रें?. कंयु-शंयु-शुभंध्वहंध्वादयः । साधवः । आदिग्रहणात्-कम्बः शम्बः कम्भः शम्भः कन्तिः शन्तिः कन्तः शन्तः कन्तुः शन्तुः कंयः शंयः ।

अमृता॰ — देनदे. बाहुवलीति । पूर्वोक्तार्थे इना सह वाहुवलोरुवलयो बीहु-वली॰ इरुवली च साधू भवतः, तथा इना सह सर्ववल्यादयः साधवो भवन्ति ।

अमृता॰—देदे॰. अर्थीति । पूर्वोक्तार्थे याचके वाच्ये इना साकं अर्थस्य अर्थी साधुः स्यात् तथा अर्थान्ताच्च नान्म इनि: स्यात् ।

अमृता०--दे १. वलादेरिति । उक्तार्थे वलादे मंतु वी स्यात, पक्षे इनिश्च ।

अमृता०—देदे२. कंग्विति । पूर्वोक्तार्थे पुप्रत्ययेन सह कम् प्रभृतीनां कंग्वादयः साधवो भवन्ति । कमित्यव्ययं जलार्थे, मस्तकार्थे च कं वारिणि च मूर्ध्दनीत्यमरः । तदस्त्यस्यास्मिन् वेति कंयुः । शमित्यव्ययं सुखे-शंयुः । एवं शुभंयुः अहंयुरिति च । अहं अहङ्काद इत्यर्थः । आदिग्रहणप्रयोजनमाह –कम्वः शम्व इत्यादि । कम्वादयः शंयान्ता द्वादश आदिना ग्राह्याः साधव इत्यर्थः ।

बाल०—वाहु । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे इना सह बाहुबलोरुबलयोर्बाहुबत्यूरु बिलनो साधू भवतः । सर्व । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे इना सह सर्वबलादीनां सर्वबली सर्वजीवी सर्ववेशीच साधवो भवन्ति ॥ देनदे ॥

बाल० — अर्थी । तदस्यास्त्यिसमन् वेत्यर्थे याचके वाच्ये इना सजूः अर्थस्यार्थी साधुः स्यात् । तद । पूर्वोक्तेऽर्थे तदन्तात्तन्नामान्ताच्च इन् स्यात् । धनार्थमस्यास्त्यिस्मन् वेति धनार्थी ॥ ६५० ॥

बाल - बला। पूर्वोक्तेऽर्थे बलादेर्मतुर्वा स्यात् पक्षे प्राकरणिक इनिश्च। बलमस्यास्त्यस्मिन् वेति बलवानित्यादि । आकृतिगणोऽयं ॥ देदे१ ॥

बाल० — कंयु । तदस्यास्त्यस्मिन् वेत्यर्थे युप्रत्ययेम सह कमादीनां कंय्वादयः साधवो भवन्ति । कं वारिणिच मूर्द्धनीति, विकल्पे कं किमुत चेति चामरोक्ति किमित्यव्ययं तदस्यास्त्यस्मिन् वेति कंयुरिति । दिष्ट्यां शमुपजोयञ्चेत्यप्यमरोक्ति

देदे ३. तुन्दि-बलि-विटिश्यो भः ।

तुन्दिभः । पामादित्वाद्बलिनश्च । उक्ता मत्वर्थीयाः ।

अतः परं स्वार्थिकाः ।

अत्र प्रथमनिदिष्टविष्णुभक्त्यन्तात् प्रत्यय इति निवृत्तं, विभाषा

त्वनुवर्तते ।

अमृता०—दैदं ३. तुन्दीति । उक्तार्थे तुन्द-बलि-किटिम्यो भप्रत्ययो भवित । एवं विलमः किटिम इति । बलि शब्दम्य पामादिगणो पाठात् न प्रत्ययेन बलिन इति च भवतीत्याह—पामादित्वादित्वादिति । मत्वर्थीयान् प्रत्ययान् समापयित— उक्ता इति । अय स्वाधिकान् प्रत्ययानुपक्रममाणः प्राकरणिकपरिभाषां निवर्त्तयित—अत्र प्रथमेत्यादिना । प्रत्ययविभाषा त्वनुवर्त्तत इति—परिभाषेयमापरिसमाप्तेरित्युक्तेः, वाक्यसमासपक्षौ तुः न निवृत्तावित्यर्थः ।

शमिति चाव्ययं तदस्येत्यादिपूर्ववद्वाक्यं शंयुरिति । अनयोः साहचर्यात् शुभमप्यव्ययं, ततस्तदस्येत्यादिपूर्ववत् शुभंयुरिति । मञ्जलार्थशुभशब्दाद् युमुम् चेत्येके । अहङ्कारार्थाहमप्यव्ययं तेन पूर्ववदहंयुरित्यिप । आदीति सूत्रे आदिशब्दोपादानात् कम्बादयः संयान्ता
द्वादशापि भवन्तीत्यन्वयः । कंशंभ्यां भ-व-ति-त-तु-या इति क्रमदीश्वरसूत्रं । एवं
सर्वेषाञ्च । तेन कमस्यास्त्यस्मिन् वेति कम्ब इत्यादौ मो विष्णुचक्रं विष्णुजन इत्यनेन
विष्णुचक्रं विधाय विष्णुचक्रस्य हरिवेणुरिति हरिवेणुः कर्तव्यः । मतान्तरन्तु न किञ्चित् ।
(किम्भः शम्भः, कम्भुः शम्भुः, इतिच पाठो मतान्तरे) ॥ देई२ ॥

 दे१दे. ग्र द्वितीं

र्द्ध२०. व दिवर विष

द्देश.

अम् कः स्यात्, छदाहरणव

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीय्व कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत इति न स्यायस

कः स

इत्यः

साध कतृ र्दि ४. कृष्णनाम बहुभ्यां नतु द्वचादिचतुभ्यः । प्रभुरयं प्राग्दिशीयः, सचायं पूर्वविष्णुभक्तिवन्मन्तव्यः । देदे ४. पञ्चमीतस्तिसः ।

अन्तरङ्गस्वादे महाहरः । सर्वतः विश्वतः ततः यतः बहुतः ।

अमृता०—देदेष्ट. कृष्णेति । अधिकारसूत्रमिदम् । स्वार्थे कृष्णनामसंज्ञकात् वह शब्दाच्च यथास्वं प्रत्ययाः कार्याणि च भवन्तीत्यर्थः । किन्तु तत्र द्विप्रभृतिचतुर्धः (द्वि-युष्मदस्मद् भवतुइत्येतेभ्य इत्यर्थः) वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कार्याणि वा न भवन्ति । पूर्वविष्णुभक्ति वंदिति—पूर्वस्य विष्णुपदत्त्वं स्वादि तद्वितयो रयसर्वेश्वरादघो रित्यनेन विष्णुपदत्त्वं मन्तव्यमित्यर्थः अस्य कायन्त्वोत्तर सूत्रे—अन्तरङ्ग—स्वादे महाहर इत्यनेन व्यक्तं भावि ।

अमृता०—देदेप. पञ्चमीत इति । स्वार्थे कृष्णनाम वहुभ्यामुत्तरस्याः पञ्चम्याः तिसप्रत्ययः स्यात्, किन्तु कृष्णनामसु द्विप्रभृति चतुभ्यः स न भवति । पूर्वस्य विष्णुपद

इति वक्तन्यं । विमुक्तोऽस्यास्त्यिसम् वेति वैमुक्तो द्वारकादिर्वेदादिवा । निद्रादेरालुश्चेति वाच्यं । निद्रास्यास्त्यिसम् वेति निद्रालुः । एवं तन्त्रालुः श्रद्धालुः कृपालुः । चणब्दात् निद्रावानित्याद्यपि । अच्छवाकादेश्छः सूक्तमाम्नोरिति वक्तन्यं । अच्छवागस्यास्त्यिसम् वेति अच्छवाकीयं सूक्तं साम वा । अध्यायानुवाकयो च्छस्य हरश्च वा । अध्यायानुवाकयो वाच्ययोरच्छवागदित्वात् प्राप्तछस्य हरो वा स्यात् पक्षे स्थितिश्च । गर्द्धभाण्डोऽस्यास्त्य स्मन् वेति गर्द्धभाण्डोयो गर्द्धभाण्डोऽध्यायोऽनुवाको वा । एवं यथासम्भवमन्यान्युह्यानि । मत्वर्थीयान् समापयित उक्ता इति ।

अतः । अर्थविशेषेषु प्रत्ययान् दर्शयित्वा इदानीं स्वाधिकान्दर्शयितुं प्रक्रमते अत इति । अतो मत्वर्थीयेम्यः परं परिसमन् स्विसम्प्रश्चे भवाः प्रत्यया दर्श्यन्त इत्यर्थः । प्रकृतिलिङ्गवचनान्यतिक्रम्य ये वर्तन्ते ते स्वाधिका इति प्रथा । प्रथमनिदिष्टविष्णु-भक्त्यन्तात् प्रत्ययः इति यदुक्तं तिन्नवृत्तं विभाषा पुनरनुवर्तत एवेति प्रतिपादयति अत्रेति । अत्र स्वार्थेऽर्थे ॥ देदै३ ॥

बाल० — कृष्ण । स्वार्थेऽथें कृष्णनामसंज्ञकात् बहुशब्दाच्च परेभ्यः प्रत्ययेभ्यो यथास्वं कार्याणि स्युः । द्वचादिचतुभ्यंस्तु न स्युः । द्वचादीत्यत्र चतुभ्यं इति पदेन युष्मदस्मद्भवतां प्रहणं । प्रभुनामायमधिकार इत्याह प्रभुरिति । दिशः प्राक् प्राग्दिक् तत्र भवः प्राग्दिशोयः, अयमधिकारः प्राग्दिशोयः स्यात्, दिक् पूर्वविद्यमानत्वात् । चेति सोऽयं दिशः प्राग्विहितः प्रसिद्धाचारात् पूर्वविष्णुभक्तिसहशो मन्तव्य इत्यन्वयः अनेन पश्चम्यादीना मृत्तरे ये यत्र विधास्यन्ते ते तत्सहशा इति प्रतिपादितं । तेनच प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यनेन प्रकृतिप्रत्यययोरेकार्थंताप्रतिपादनात् वक्ष्यमाणपश्चम्यादिभ्यः वरविहितकार्याणां स्वाधिकत्वं ॥ ६६४ ॥

देदे६. सप्तमीतस्त्रः।

सर्वत्र बहुत्र।

देदे७. एतदोऽतोऽत्र, इदम इत इह, अदसोऽमुतोऽमुत्र, किमः कुतः
कुत्रेति।

तस्-त्राभ्यां त्रिष्विप लिङ्गेषु साधवः।

वत्त्वात् अन्तिभिन्न पदत्वेऽऽयेकनामत्वेन योजनं समासः। पश्चम्यादि विष्णु भक्तीनां पूर्वोक्त-त्वा दन्तरङ्गत्वम् । अतोऽन्तरङ्गस्वादेः पश्चम्यादे मेहाहर इत्युक्तम् । सर्वस्मादित्यत्र सर्वतः, तस्मादिति ततः, पूर्वविष्णुपदत्वमननात् तदादि सप्तानां संसारस्यारामः। एवं यतः। एवद्विवचन-बहुवचनयोश्च—सर्वाभ्यां सर्वतः, सर्वेभ्यः सर्वत इति योज्यम्। तथा लक्ष्मी— सर्वस्या इति सर्वत इत्यादि ज्ञेयम् । त्रादो बाच्यलिङ्गलक्ष्म्याः पुरोषोत्तमवत्त्वमुक्तम्।

अमृता॰—६६६. सप्तमीति इति । स्वार्थे सर्वनाम-बहुभ्यामुत्तरस्याः सप्तम्याः परं त्रप्रत्ययः स्यात् द्वचादिचतुभ्यंस्तु । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु वेति सर्वत्र । तथा सर्वस्यां सर्वयोः सर्वासु वेति सर्वत्र । तस्मिन् तत्र, यस्मिन् यत्र

असृता०—६६७. एतद इति । त्रिष्विप लिङ्गेषु एकत्व द्वित्व बहुत्वेषु पश्वमी सप्तम्यो रादशाभ्यां तस् त्राभ्यां सह एतदादीनां क्रमेण अतः अत्र प्रभृतयः साधवो भवन्ति। अत्र एतदः अरामः, इदम इरामः, अदसः अमुः, किमः कुरित्येतानि निपात फलानि।

बाल० — पश्च । स्वार्थे कृष्णनामबहुश्यामुत्तरस्याः पश्चम्या उत्तरस्तिः स्यात् द्वचादिचतुर्भ्यस्तु न । पूर्वस्य विष्णुगदवत्त्वमित्युक्तदिशा पूर्वस्य विष्णुपदवत्ता । तस्यादि-प्रत्ययानां समासावयवत्वात् पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वाच्च अन्तर्भिन्नपदत्वेऽप्येकनामेत्यनेन समासः । प्रकृत्याश्रितं प्रकृतावपीत्यनेन पश्चम्यादीनां पूर्वकृतत्वादन्तरङ्कृत्वं । एतत् सर्वं मनोगतं स्पष्टयन्नाह् अन्तरंगेति । अन्यथैकपदत्वारम्भाभावेऽन्तरङ्को त्युक्तमनर्थकं स्यात् । कार्यपूर्वे पश्चमी स्यात् कार्यस्थानेतु षष्ठिका । इत्यनुसारेण पश्चम्या इति षष्ठचन्तिन्वेशेनापि प्रयोगसिद्धौ यत् पश्चमीत इति कृतं तद्विष्णुपदवत्त्वादीनां ज्ञापनार्थं शिष्याणां च्युत्पत्तिवैचित्र्यार्थंच । सर्वस्मादिति सर्वतः । एवं विश्वतः । तस्मादिति ततः । स चायित्यनेन पूर्वस्वादिवन्मननादत्र तदादिसप्तानां संसारस्याराम इत्यनेन संसारस्यारामः । एव यतः । पश्चमीत इति पश्चमीमात्रनिर्देशात् बहुम्य इति बहुतः । एवं ब्रह्मालक्ष्म्योरिष्, यतो वाच्यलिङ्कालक्ष्म्यास्त्रादौ पुरुषोत्तमवत्त्वमूक्तं । नत्वित्यनेन निषेधात् द्वित इत्यादिकं न स्यात् । केचित्तु द्वितः युष्मत्तः अस्मत्त इति यदुदाहरन्ति तदस्माकं नामीष्टं द्वित इत्यत्र संसारस्यारामामावात् भवतु इत्यदर्शनात् भाष्यविरोधाच्च । किच, युष्मतः अस्मत्त इति छान्दसं, द्वाम्यामागत इति तस्प्रत्ययान्तो द्वित इति सर्वेषां मतं ॥ देदेषु ॥

बाल० — सप्त । स्वार्थे सर्वनाम-बहुभ्यामृत्तरस्याः सप्तमीतः परस्रः स्यात्, द्वादिवतुभ्यंस्तु न । अत्रापि सप्तमीत इति पूर्ववत् समाधेयं । सर्वेस्मित्रिति सर्वत्र, बहुष्विति बहुत्र । एवमाद्यन्तोदाहरणात् विश्वत्र तत्र यत्रेति च ॥ देदै६ ॥

दे१दे. ग्र द्वितीं

र्द२०. व दिवरे

विष

द्देश्व.

कः स्यात, **उदाहरणव**

तथा दन्ये पक्षक इत षोडक इ

द्वितीयक कत्तं के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत इति न म्यायर्

> क: ₹ वाक्ये

इद्यः इत्या

> साध कत्

र्देद. कुत्रस्य क्वेति च, इतरत्रापि भवदादियोगे हश्यते। स भवान् | ततो भवान् | तत्र भवान् । ततोदीर्घायुषं ब्रवीमि यत्र वा। ततो देवाना प्रियेण कृतं तत्र वा इत्यादि ।

र्दर्द. कालेऽधिकरणे सर्वदादयः।

साधवः।

अमृता०--दैदैद. कुत्रस्येति । कुत्र इत्यादिष्टस्य क्व इत्यादिश्यते । चकारो वार्थं, तेन कुत्र इत्यस्य च स्थितिः। इतरत्रापीति—पञ्चमीसप्तमीम्या मन्यत्रापि प्रथमादिष्वपि दृश्यतेः तस् त्रचेतिशेषः । स भवानित्यनेन प्रथमायां, ततो दोर्घायुषमिति द्वितीयायां, ततो देवानामिति षष्टीस्थले च तस-त्रौ दशितौ।

अमृता - देदेदे. काले अधिकरणे वाच्ये दादि प्रत्येन सह सर्वादीनां सर्वदादयः साधवो भवन्ति । के च ते इत्यपेक्षावांतान् निर्दिशति,-

बाल० - एत । वृत्तिमाह तसेति । अविशेषात् त्रिष्विप लिङ्गेषु एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु पञ्चमीसप्तम्योरादेशाम्यां तस्त्राम्यां सह एतदादीनां क्रमेणातोऽत्रादयः साधवो भवन्ति। यद्यपि प्रकृतिप्रत्यययो: सहैवादेशो निपात इत्येकदादेशेनावयवभेदाभावास्तथापि एतदोऽरामः पञ्चमीसप्तम्योस्तस्त्रो । इदम इरामः पञ्चमीसप्तम्योस्तोहौ । अदसोऽमुः पञ्चमीसप्तम्योस्तक्षौ । किमः कुः पञ्चमीसप्तम्योस्तकावित्यवयभेदः कल्पनीयः । एतस्मात् एताभ्यां एतेम्य इति अतः। एतिसमन् एतयोः एते व्वित अत्रेत्यादीनि यथासम्भवं वाक्योदाहरणानि ॥ देदै७ ॥

बाल॰-कुत्र । कुत्रेत्यस्य क्व इतिच साधुः स्यात् । चशब्दोऽत्र वार्थ इति, पक्षे कुत्रेत्यस्यापि स्थितः । पञ्चमीसप्तमीभ्यामन्यस्वादिविषयेऽपि तस्त्राविति सर्वेषां मतमालोक्याह इतरेति । भवदादियोगे सति कृष्णनामादिभ्यः पञ्चमीसप्तमीभ्यामितरत्रापि प्रथमादिस्वादिष्विप तस्त्री भवत इति दृश्यते । अतएव सभवानिति वाक्ये तच्चब्दस्य ततोभवान् तत्रभवानिति । एवं सर्वो भवान् सर्वत्रभवान्, योभवान् यतोभवान् यत्रभवा-नित्यादि । भवदादीत्यादिशब्देन दीर्घायुषादीनां ग्रहणमिति सूचयन्नाह तत इति । तं दीर्घायुषं ब्रवीमीति वाक्ये ततो दीर्घायुषं वा ब्रवीमीति । एवं सवं दीर्घायुषं ब्रवीमीति सर्वतो दीर्घायुषं सर्वत्र दीर्घायुषं वा ब्रवीमीत्यादि पूर्ववत्। तेन देवानां प्रियेण कृतं व्यर्थमिति वाक्ये ततस्तत्र वा देवानां प्रियेण कृतमिति । इत्यादीत्यादिपदेन तस्मै देवाय दत्तं हिनरिति ततो देवाय दत्तं हिनस्तत्र वा। तस्य देवस्येदं हिनरिति ततो देवस्येदं हविस्तत्र वेति । एवं द्वित्वबहुत्वयोरपूह्यं । तथा सर्वो भवानित्यादिवाक्ये सर्वतोभवान् सर्वत्र बेति । यो भवानित्यादिवाक्ये यत्तोभवान् यत्र वेत्यादिच ॥ ६६६ ॥

बाल॰ - काले । कालेऽधिकरणे वाच्ये दादिप्रत्ययेन साकं सर्वादीनां यथासम्भवं सर्वदादयः साधवो भवन्ति ॥ देददं ॥

१०००. सर्वस्य सर्वेदा सदा, तदस्तदा तदानीं तर्हि, यदो यदा यहि, इदम एतिह इदानीमधुना, किमः कदा कहीति, सर्वत्र काले। निश्चाहमस्य स्थान्तु न प्रयुक्तम्

१००१. सर्वेण प्रकारेणेत्यादौ सर्वथादयः । सर्वथा यथा तथा इत्थं कथम् ।

अमृता०-१०००. सर्वस्येति । सर्वस्मिन् काले इत्यर्थे सर्वस्य दा प्रत्येन साकं सर्वदा सदा साधू भवतः। तहिमन् काले इत्यर्थे दा दानीं हि प्रत्ययैतच्छब्दस्य तदा तदानीं त्ति इत्येते साधवो भवन्ति । यस्मिन् काले इत्यर्थे यच्छब्दस्य दा हि प्रत्ययाम्यां यदा यहि इत्येती साधू भवत: । अस्मिन् काले इत्यर्थे हि-दानी-धुना प्रत्ययै: इदं फब्दस्य एतिह इदानीं अधुना इत्येते साधवः स्युः । किस्मन् काले इत्यर्थे कि शब्दस्य दा-हि प्रत्ययाम्यां कदा कींह इत्येती साधू भवतः। किन्तु विशेष्यप्रहण सित कालेऽधिकरणे वाच्ये सर्वदादि रादेशो न भवति । काल इति किय्—सर्वस्मिन् देशे इत्यर्थे मा भूत् ।

अमृता०-१००१. सर्वेणेति । सर्वेण प्रकारेण इत्यायादचर्ये थादि प्रत्ययैः सह

बाल॰—सर्वं। यद्यपि काल इति सामान्यसूत्रेणेव सर्वे प्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि प्रकृतिप्रत्ययानां भेदार्थं कियतीनां विशेषकरमेन तदन्येषां दाप्रत्ययसिद्धाविशष्टार्थञ्च विवरणसूत्राण्याह सर्वेत्यादि । सर्वेस्मिन् काल इत्यर्थे दाप्रत्यये न सह सर्वेस्य सर्वेदा सदेत्येती साधू भवतः। निपातफलमत्र दाप्रत्थय पक्षे सर्वस्य स इत्यादेशश्च । तद । तिसमन् काल इत्यर्थे दा दानीं हिभिः सह तच्छब्दस्य यदा तदानीं तहींत्येते साधनो भवन्ति । यदो । यस्मिन् काल इत्यर्थे दा हिम्यां सजूः यच्छब्दस्य यदा यहीत्येती साधू भवतः। तदादिसप्तानामित्यनेन तद्यदोरित्यनयोः संसारस्यारामः। इद । अस्मिन् काल इत्यर्थे हि दानीं धुनाभि: सार्द्धमिदंशब्दस्य एतींह इदानीं अधुना इत्येते साधवो भवन्ति । अत्र हीत्यादित्रयप्रत्यया इदम एत इ अश्च निपातनादिति । किम: । कस्मिन् काल इत्यर्थे दाहिश्यां सह किम्शब्दस्य कदा कहींत्येती साधू भवतः। किमः कश्चात्र निपातफलं। विशे । विशेष्यग्रहणे सित कालेऽधिकरणे वाच्ये सर्वदादिस्तु न स्यात् । सर्वस्मिन् काल इति सर्वत्र काल इत्यत्रतु पूर्वोक्तत्रप्रत्यय एव । एवं तत्र काल इत्यादिच । कालेऽधिकरणे सर्वदादयः सप्तम्यामेवेत्यन्ये केचित्तु सप्तम्या अन्यैदीदिभिरिति शेयं। अन्यिहि अमृहि चेति कश्चिदिच्छति । काल इति कि सर्वस्मिन् देश इत्यादी न स्यात । अनद्यतने हिरन्यतरस्यामिति पाणिनिलक्षणे सर्वनामस्य एव हिः प्राप्नोति, तथापि प्रयोगदर्शनेन व्यवस्थितमिति सूचयद्भिश्चन्द्रवर्द्धमानादिभिः कि यत्तदेतदन्येभ्य एव हिविहितः। जयादित्येन अन्यहीति नोदाहृतं। जुमरनिदनातु अमुहीति सुवन्तपादे उदाहृतमिति गोयीचन्द्रेणोक्तम् ॥ १००० ॥

६१६. ग्र द्वितीं

र्द२०. व दिवरे विष

द्देश.

कः स्यात्, **उदाहरणव**

तथा दन्ये

पक्षक इत षोडक इ

द्वितीयक कर्त् के

स्यात्। के वलं रि ग्रहीतेत इति न म्यायस

> कः स वाक्ये

इह्यः इत्या

साध कत् १००२. सद्य आदयश्च । भारत महानीति स्वाप

समानेऽहिन सद्यः । पूर्वस्मिन् वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । अस्मिन् वत्सरे एँपमः। परस्मिन्नहनि पूर्वेद्यः। उभयस्मिन्नहनि उभ-येद्युः उभयद्यः । उक्ताः प्राम्दिशीयाः ।

सर्वादीनां सर्वथादयो यथास्वं साधवो भवन्ति । सर्वस्य सर्वथा, यदो यथा, तदः तथा, इदम् इत्थं, किमः कथमिति।

अमृता०—१००२. सद्य इति । बहरादो वाच्ये समादीनां सद्यः प्रभृतयः साधवो भवन्ति । वाक्योदाहरणानि दर्शयति —समान इत्यादिना । एवं अपरद्युः अधरेद्युः अन्येद्य-रित्यादयश्च । प्राम् दिशीयाः पूर्णाः ।

बाल०-सर्वे। सर्वेण प्रकारे केत्यादावर्थे थादिभि: सह सर्वादीनां यथास्व सर्वथादयः साघवो भवन्ति । प्रकारः सादृश्ये अप्यस्ति यथायं विष्णुदत्तप्रकार इति सामान्यस्य भेदके धमेंडप्यस्ति सतु द्रव्याश्चितः यथा निपुणत्वादिः। अत्र पुनर्दितीयार्थस्य ब्रह्णमिति सर्वैः। सर्वविष्णुभक्त्यर्थेऽयं विधिरिति सूचनायं सूत्रे इत्यादावित्युपन्यस्तं। तस्मात् सर्वेण प्रकारेण सम्पादयति, सर्वं प्रकार करोति, सर्वस्मै प्रकाराय दवाति, सर्वस्मात प्रकाराव भुङ्ते, सर्वस्य प्रकारस्य स्निह्यति, सर्वस्मिन् प्रकारे तुष्यतीत्यर्थे सर्वथेति। एवं येन अकारेणेत्याद्यर्थे यथेति । एवन्त्र, तथा एतथा, उमया उमयथा, अन्यया अन्यत्रया, इतरथा अमुया अवरथेत्यातिष्रयोगदर्शनादन्यदप्यूह्यं। इत्यमिति अनेन प्रकारेणेत्यादावर्थे निपातादिदमस्थम् तस्य इदादेदक्च । कथमित्यत्रापि केन प्रकारेणेत्यादावर्थे निपातात् थम् स्वादिस्थानीयत्वात् थमस्तिसम् परे किमः को विष्णुभक्तावित्यनेन किमः कादेशः । थापवादावेती । एवं द्वित्वबहुत्वयोरिप सर्वथादयो यथास्वमू ह्याः। एतच्छव्दस्य इत्थिमत्येकै तन्मते एतथेति न स्यात् ॥ १००१ ॥

बाल० — सद्य । अहरादी वाच्ये द्य आदिभिः सह समानादीनां सद्य आदयश्च साधवो भवन्ति । वाक्योदाहरणानि स्वयमाह समान इत्यादिनोभयद्युरित्यस्तेन । तथातु निपातसामध्यात् प्रकृतिप्रत्ययविभाग आदेशश्च यथासम्भव कल्प्यते । सद्य इति समान-शब्दाद्चस्तर्हिमस्तस्य सादेशश्च । सद्यः निमित्तनिमित्तिनोः समानेऽहनीतितु निर्गलितार्थः। यथोक्तमन्यैः । सद्यः प्राणहरं ममंताडनमिति यस्मित्रहिन मर्मताडनं तस्मिन्नेवाहिन प्राणहरणमित्यथं:। परुदिति पूर्वशब्दादुत् तस्मिस्तस्य परादेशश्च । परारीति पूर्वतरः शब्दादारि तस्मिस्तस्य परादेशश्च । एवमरिष्ययेन साकं पूर्वतरस्य पररीतिच : ऐषम इति इदम्शब्दान्नृतिहसमस् तस्मिस्तस्य दम्मागहरश्च । आदिसर्वेश्वरस्येति वृष्णीन्द्रः। ईश्वरहरिमित्रेति षत्वं। परेद्यवीति परशब्दादेद्यवि अ इद्वयस्येत्यरामहरः। अद्य इति इदं शब्दात् च तस्मिस्तस्यारामादेशश्च पूर्वेद्युरिति पूर्वशब्दादेद्युस् अ इद्वयस्थेत्यरामहरः। एवमपरिसम्नहनीत्यादिवाक्ये अषरेदुः उक्तरेद्युः अधरेद्युः अन्येद्युः अन्यतरेद्युः इनरेद्युरित्येतेऽपि केनचिदुवाह्रियन्ते । उभयेद्युरित्यादिद्वयेतु उभयशब्दादेद्युस् द्युस्

१००३, दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपश्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्व-प्रस्तातिः, पूर्वधरावरेभ्योऽसिश्च, पूर्वादीनां पुर अध अव आदेशाः तयोः, अवस्त्वस्तातीं वा ।

पूर्वस्यां दिशि, पूर्वस्या दिशः, पूर्वा दिक्-पुरस्तात् पुरः । एवं देशकाल-योरिष । धा प्रत्ययं यावदस्ताति प्रत्ययंकविषये विधिः ।

अमृता०-१००३. दिशिति । दिस् देश-कालेषु वाच्येषु वर्त्तमानेभ्यो दिग्वाचिश-ब्देभ्यः तत्र पुनः सममी पञ्चमी प्रथमाभ्य उत्तरे अस्तातिः प्रत्ययः स्यात् । इराम इत् । दिग् देश कालेषु वर्त्तमानेभ्यः पूर्वीधर।वरेभ्यः सप्तमी पञ्चमी प्रथमाम्य उत्तरे असिः प्रत्ययः स्यात, चकारेण अस्तातिरिष । तयोः प्रत्यययोः प्रयो पूर्वादीनां स्थाने यथाकमं पुर अध अव इत्येते आदिश्यन्ते, अस्तातौ परे तु अवरस्य अवादेशो वा भवति । वाक्योदाहरणानि क्रमतो दर्शयति - पूर्वस्यामित्यादिना । एविमिति - पूर्वस्मिन देशे काले वा वसति, पूर्वा स्मात देशात कालाइ वागत-, पूर्वो देशो वा कालो वा धार्मिक इत्यादि वाक्येऽपि पुरस्तात पुरः इति भवति । सप्तम्यादिभ्यः अस्ताते विद्यानात् पूर्वविष्णुभक्तिमत्वं, ततोऽन्तरङ्गस्वादे र्महाहरः। गम्यमानाधिकारस्य फलभूत पारिभाषिक ब्यवस्थामाह—धाप्रत्ययमिति। अस्ताति प्रत्ययैक विषय इति—दिस् देश कालेष्वर्थेषु दिस् देशेभ्य एव विधिर्भवतीति फलितार्थः।

चेति । विनञ्भ्यां नानाणाविति वक्तव्यं। (संक्षिप्तसारे तद्धितपरिणिष्टं ३६८)। लोकप्रसिद्धार्थे वि नत्र् इत्येताभ्यां यथासंख्यं नाना जी भवतः। विना नाना। एते सर्वेऽव्ययाः प्राग्दिशीयान् समापयति उक्ता इति ॥ १००२ ॥

बाल०—दिक्। दिग्देशकालेष्वर्थेषु वर्तमानेभ्यो दिग्वाचिशब्देभ्यः परवर्तिनीभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य उत्तरोऽस्तातिः स्यात् । सिद्धोपदेशे विस्ञ्ची चेत्यनेन इराम इत् । विभुरयमिति गम्यं । सप्तम्यादिभ्योऽस्तातेविधानात् पूर्वविष्णुभक्तिवत्त्वं सूचितं । तेनान्तरङ्गस्वादेर्महाहर इत्यनेन सन्तमादेर्महाहरः। पूर्वो । दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेम्या पूर्वाधरावरेभ्यः परवितसप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः उत्तरोऽसिः स्यात् चकारादस्तातिरि । तयोरस्तात्यस्योः परयोः पूर्वादीनां स्थाने क्रमेण पुर अध अव इत्येते विरिञ्चयो भवन्ति। अस्तादौ परे त्ववरस्याव इत्यादेशो वा स्यात्। वाक्योदाहरणानि कमेण दर्शयति पूर्वस्यामिति । किञ्च, अपेक्षकत्वात् दिशि दिशो दिगित्येतेश्यो यथायोग्यं वसति भागतः रमणीया इत्येताः प्रयोक्तव्याः। तथा दिक् रमणीयेत्यस्मात् परमिति वाक्ये इत्यपि योज्यं । पुरस्तादित्यादौ अ-इद्वयस्येत्यनेनारामहरः । एवमित्यतिदेशेन पूर्वस्मिन् देशे काले वा वसति पूर्वस्मात् देशात् कालाद्वा आगतः, पूर्वी देशः कालो वा रमणीय इत्यादि वाक्ये पूर्वेषत् पुरस्तादादयो भवन्तीति सूचितं। पूर्वावरणुभक्तिवत्त्वात् वार्यवत् पुरस्तात् वसित आगतः रमणीय इत्यादयाऽपि ज्ञेयाः। एवं द्वित्वबहुत्वयारिप सवंत्र। दे१दे. ग्र द्वितीर्गे दे२०. व दिवरे विष

द्देश्व.

1848

अम् क: स्यात्, छदाहरणव अ तथा दव्ये पक्षक इत् पीडक इ

> द्वितीयक कर्त्तृ के

स्यात् । केवलं रि ग्रहीतेत इति न स्यायस

कः स

इत्यः

साध कत् १००४. दक्षिणोत्तराभ्यामतसिः।

१००५. परावराभ्यां वा । परस्तात् परतः।

्१००६. अञ्चतेर्महाहरः । अञ्चत्यन्ताद् दिक् शब्दादस्ताते महाहरः स्यात् । तत्र लक्ष्मी प्रत्ययस्य महाहरः स्यात् । प्राग् वसतीत्यादि ।

१००७. उपर्युपरिष्टात् । एतौ अस्तात्यर्थे निषात्येते ।

अमृता०—१००४. दक्षिणेति । दिग् देश कालेषु वर्त्तमानाम्यां दक्षिणोत्तराभ्यां सप्तमी पञ्चमी प्रथमाभ्यां अतसि प्रत्ययः स्यात्, इराम इत् ।

अमृता०—१००५. परेति । दिग् देशकालेषु वर्त्तमानाम्यां परावराम्यां सप्तम्यादेः परं अतसि वां स्यात पक्षे अस्तातिरिप स्यात् ।

अमृता०-१००६. अञ्चतेरिति । वृत्तिमाह-अञ्चतीत्यादिना । दिक् शब्दा-दुत्तरतः सप्तम्यादे रिति योज्यम् ।

अमृता०-१००७. उपरीति व्यक्तमेव।

गम्यमानविम्वधिकारफलभूतपारिभाषिकव्यवस्थामाह धाप्रत्ययमिति । यावत् धाप्रत्ययं तावत् अस्तातिप्रत्ययस्य य एकरूपो विषयस्तस्मिन् विधिविधानं ॥ १००३ ॥

काल०—दक्षि । दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यामुत्तरस्मार्व सप्तम्यादेः परोऽतिसभवति । दक्षिणस्यां दिशि वसति दक्षिणस्या दिश आगतः दक्षिणा दिक् रस्येति दक्षिणत इति । एवमुत्तरतः । पूर्ववत् दक्षिणतो वसती त्याद्यपि त्रेयं ॥१००४

बाल०-परा। दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां परावराभ्यामुत्तरस्मात् सप्तभ्यादेः परोऽतिसर्वा स्यात् पक्षे अस्तातिश्च। परस्यां दिशि वसतीत्यादौ वाक्ये परतः परस्तादिति। एवमवरतः अवरस्तात्। पूर्ववत् परतो वसतीत्यादिच।। १००४।।

बाल०—अञ्च। वृत्तिमाह अञ्चतीति दिक्शब्दादुत्तरतः सप्तम्यादेरिति योज्यं। तत्रेति अस्तातौ महाहरे सतीत्यथः। लक्ष्मी प्रत्ययस्य महाहर इति तद्धितमहाहरे इति शेषः। प्राच्यां दिशि वसतीत्यादौ वाक्ये प्राग्वसतीत्यादि। एवं अवाग्वसतीत्यादि उदग्वसतीत्यादि पराग्वसतीत्यादि । १००६।।

१००८. अवरस्य पश्चादस्तातौ साधुः।
पश्चाद् वसत्यागतो रमणीयं वा।

१००६. दिक् पूर्वपदस्य च । दक्षिणपश्चात्, पश्चभावात् पश्चाद्धीं दक्षिणपश्चाद्धः।

१०१०. उत्तराधर दक्षिणेभ्य आतिः। उत्तरात् अधरात्।

अमृता०—१००८. अवरस्येति । अस्तातौ परे अवरस्य पश्चादित्यादिश्यते, निपात्यत इत्यर्थः ।

अमृता०—१००दै. दिगिति । अस्तातिना सह दिगादै । वर्त्तमानस्य दिग्वाचि पूर्वपदं यस्य तादृशावरस्य च पश्चादिति साधुः स्यात् । पश्चाच्छव्दस्य पश्च भावोऽद्धेइत्यादेशं स्मारयति-पश्चभावादिति ।

अमृता०—१०१०. उत्तरेति । दिगादौ वर्त्तमानेभ्य उत्तराधर दक्षिणेभ्यः सप्तम्यादेः पर आति प्रत्ययः स्यात्, इराम इत् ।

बाल॰—उप। वृत्तिमाह एताविति। अरि अरिष्टाम्यां सह दिग्देश कालेषु वर्तमानस्योद्धवंशब्दस्यैतावुपर्युपरिष्टातौ निपात्येते। निपातनादत्र अयेरिष्टातौ वर्तमानस्योद्धवंशब्दस्य उपश्च। ऊद्धवीयां दिशि वसति ऊद्धवीयां दिश आगतः ऊद्धवी दिक् ऊद्धवंशब्दस्य उपश्च। ऊद्धवीयां दिशि वसति ऊद्धवीयां दिश आगतः ऊद्धवी दिक् उमणीयेति वाक्ये उपरि उपरिष्टाद्धसतीत्यादिपूवंवत्। दिगादेरन्यत्रतु ऊद्धवें ब्राह्मणे वसतीत्यादौ न स्यादनिभधानात्। अत्रोद्धवंशब्दो देशाद्युपलक्षिते ब्राह्मणे वर्तत इति। प्वमस्तात्यर्थं इति वृत्तौ सूचनेन अनयोरिप सप्तम्यादेरुत्तरत्र विहितत्वे लब्धे ऊद्धवें देशं एवमस्तात्यर्थं इति वृत्तौ सूचनेन अनयोरिप सप्तम्यादेरन्यतोऽस्तातिप्रभृतयोऽपि पूर्वत्रोत्तरत्रच न गत इत्यत्र न स्यात्। एतदुपलक्षणं सप्तम्यादेरन्यतोऽस्तातिप्रभृतयोऽपि पूर्वत्रोत्तरत्रच न भवन्तीति।। १००७।।

बाल० — अव । अस्तातावित्यस्मात् परं विषयेऽयमिति योज्यं । अर्थात् सप्तम्यादेः परस्यास्तातेरातं विधाय, तेन सह दिगादौ वर्तमानस्यावरस्य पश्चादेशेन पश्चात् साधु स्थात् । अवरस्यां दिशि वसतोत्यादौ वाक्ये पश्चाद्वसतीत्यादि ॥ १००८ ॥

बाल०—दिक्। पूर्ववदस्तातिना साकं दिगादौ वर्तमानस्य द्विग्वाचि पूर्वपदं यस्य तस्य चावरस्य पश्चात् साधू स्यात्। दक्षिणस्याश्च अवरस्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति तस्य चावरस्य पश्चात् साधू स्यात्। दक्षिणस्याश्च अवरस्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति वाक्ये दक्षिणपूर्वादयस्तदन्तराले इति पीताम्बरः दक्षिणावरादिक् तस्यां दिशि वसतीत्यादौ वाक्ये दक्षिणपश्चाद्वसतीत्यादि । एवमुत्तरपश्चाद्वसतीत्यादिच यथास्वमूह्यं। पश्चाचळब्दस्य पश्चभावोऽद्वं इत्यनेन विहितः पश्चभावोऽत्र दिक् पूर्वपदस्य भवेन्न वा इत्याशङ्कायामाह पश्चभावादिति। प्रसङ्गात् पूर्वोदाहरणमप्युपन्यस्तं पश्चार्द्वं इति। इत्याशङ्कायामाह पश्चभावादिति। प्रसङ्गात् पूर्वोदाहरणमप्युपन्यस्तं पश्चार्द्वं इति। दक्षिणपश्चार्द्वं इति।

दे१दे. ग्र द्विती र्द्द्रिंग. व दिवर विष

द्देश्व.

कः स्यात्, **उदाहरण**व तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त् के

स्यात । के वलं वि ग्रहीतेत इति न म्यायर

> क: स वाक्ये

इस्यः इत्या

साध कतृ १०११. अदूरे एनोऽपञ्चम्या वा । उत्तरात् उत्तरेण वसति रमणीयं वा । अपश्चम्याः किम्वजस्य दक्षिणत आगतः।

१०१२. दक्षिणाददूरे आरामः। दक्षिणा वसति रमणीयं वा ।

१०१३. आहिश्च दूरे। दक्षिणाहि दक्षिणा।

अमृता०-१०११. अदूर इति । अदूरेऽर्थेदिगादौ वर्त्तमानेभ्य उत्तराधरदक्षिणेभ्यः परः अपश्वम्या इत्तर एनप्रत्ययो वास्यात्, पक्षे आतिश्च । पश्चम्या-स्तु एनो न, किन्तु पश्चमीति स्तसिरिति तसि रेव भवतीति दर्शयति—व्रजस्य दक्षिणत इति ।

I DIVER PLYNG

अमृता - १०१२. दक्षिणादिति । अदूरे दिगादौ वर्त्तमानात् दक्षिणादपन्धम्या आराम प्रत्ययः स्यात् । दक्षिणस्यां दिशि निकटे वसतीत्यर्थः ।

अमृता०-१०१३. आहिरिति । दूरे दिगादी वर्त्तमानाद् दक्षिणादपञ्चम्या आहि प्रत्ययः स्यात्, चकारात् आरामश्च भवति ।

बाल० - उत्त । दिगादी वर्तमानेश्य उत्तराधरदक्षिणेश्य उत्तरस्मात् सप्तस्यादेः पर आतिः स्यात् । उत्तरस्यां दिशि वसतीत्यादी वाक्ये उत्तराद्वसतीत्यादि । अधरस्यां वसतीत्यादौ वाक्ये अधराद्वसतीत्यादि । किञ्च, दक्षिणशब्दस्य काले वर्तनं न सम्भवतीति दिग्देशयोरेव वृत्तिर्गृह्मते । तेन दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्मिन् देशे वा वसतीत्यादौ वाक्ये दक्षिणाद्वसति रमणीयं वेत्यादि ॥ १०१० ॥

बाल० - अदू। अत्र प्रकृतिनिर्देशाभावेन पूर्वसूत्रादुत्तरादयोऽनुवर्तन्ते व्यवधानः राहित्यात् । तेनादूरे दिगादी वर्तमानेभ्य उत्तराधरदक्षिणेभ्यः परस्या अपश्चम्या उत्तर एनो वा स्यात् पक्षे आतिश्च । अदूरायामुत्तरस्यां दिशि वसतींत्यादी वाक्ये उत्तरादुत्तरेण वसतीत्यादि एवमधरात् अधरेण वसतीत्यादि, दक्षिणात् दक्षिणेन वसतीत्यादिच। पञ्चमीवर्जनस्य फलं दर्शयति अपञ्चेति। पञ्चम्या उत्तरस्तु एनो न स्यात्। पञ्चमीतस्तिसिरिति तसिश्च स्यादित्यभिप्रायः। त्रजस्यादूराया दक्षिणस्या आगत इति व्रजस्येत्यादि ॥ १०११ ॥

बाल०-दक्षि। अदूरे दिगादी वर्तमानाइक्षिणादुत्तरस्या अपञ्चम्या आराम! स्यात् । अद्रायां दक्षिणस्यां दिशि वसतीत्यादो वाक्ये दक्षिणा वसतीत्यादि ॥ १०१२ ॥

बाल०-आहि। दूरे दिगादौ वर्तमानाद्क्षिणादपञ्चम्या आहि: स्यात्, चशब्दादान रामोऽपि । दरायां दक्षिणस्यां दिशि वसतीत्यादौ वाक्ये दक्षिणाहि वसतीत्यादि ॥१०१३॥

१०१४. उत्तराच्च। अस्त्र । इत्यालक काल्यालक स्वरं उत्तरा उत्तराहि वसित रम्यं वा। अपश्चम्या इति निवृत्तम्। उक्ता अस्तात्यर्थाः। एतएवातस्यर्थाः, यैयोगे षष्ठी, ऐनेन द्वितीया-षष्ठ्यो, अञ्चलरपदादारामाहि योगे पश्चमी भवेत्। अक्षाप्र का

१०१४. किया प्रकार वृत्तेः संख्याया धा । पश्चधा हरिमर्च्यति सप्तधा । माप्रामप्ताण क्रियामशास्त्र हि०० वाता तथी भागाः, आधृतः अध्यः ।

१०१६. द्रव्यविभागे च। एकं द्विधा कुरु।

अमृता०-१०१४. उत्तरादिति । तादृशादुत्तराच्च आरामाही भवतः । अस्तात्य-र्थान् प्रत्ययान् समापयति - उक्ता इति । उपपदिविष्णुभक्तचर्थान् स्मारयति - यैथींगे षष्ठी-त्यादिभिः । अञ्चूत्तर पदादयोऽन्यार्थादिभि योगे पञ्चमीत्यत्र प्रपञ्चिताः सन्ति । अतः स्याद्यन्ता अव्ययानीति वक्ष्यते।

अमृता०--१०१४. क्रियेति । क्रियायाः प्रकारभूता वेदस्वरूपा वृत्ति र्यस्या स्ता-हश्याः संख्याया उत्तरे धा प्रत्ययः स्यात् । पञ्च प्रकारान् पञ्चिमः प्रकारे वी हरिमचंय-तीत्यर्थे पञ्चधा हरि मर्चयतीति।

अमृता०-१०१६. द्रव्येति । द्रव्यविभागे गम्यमाने च संख्याया धा भवति । द्विधा कुर्विति द्वि भागं कुरु इत्यर्थः।

बाल०—उत्त । दूरे दिगादौ वर्तमानादुत्तरशब्दाच्चापञ्चम्या आरामाही भवतः। दूरायामुत्तरस्यां दिशि वसतीत्यादौ वाक्ये उत्तरेत्यादि । अस्तात्यर्थान् समापयित उक्ता इति । अतस्यर्थान् प्रतिपादयति एत इति । यैयोगे षष्ठी । एनेन द्वितीयाषष्ठयौ, अञ्च्यू-त्तरपदादारामाहियोगे पञ्चमी भवेत्, एतएवास्तात्यर्था प्रत्ययः ॥ १०१४ ॥

बाल० — किया। प्रकारी भेदसादृश्ये इत्यमरोक्तादृद्वयोरेवात्र ग्रहणं। क्रियायाः प्रकारभूता वृत्तिर्यस्यास्तस्याः संख्याया उत्तरो धा भवति । पञ्च प्रकारान् पञ्चिमः प्रकारैवा हरिमचंयतोति पञ्चधा हरिमचंयतोति। एवं सप्तधा हरिमचंयतीति। तथा षड्धा चतुर्धा अष्टधा नवधा विशतिधेत्यादि । डत्यन्तादिश्च संख्यावाचीत्यन्ये । तेन कतिधा यतिधा ततिधा बहुधेत्यादिच । डत्यन्तयत्वन्त-वत्वन्त अप्रचुरार्थबहु असङ्घार्थगणः ॥ १०१४ ॥

बाल०-द्रव्य । द्रव्यविभागेच वर्तमानायाः संख्याया धा स्यात् । एकं द्विभागं कृषिति एकं द्विधेति ॥ १०१६ ॥

दे१दे. ग्र द्विती र्द्ध२०. व दिवर

र्दश्व.

विष

कः स्यात्, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त्तृ के

स्यात्। के वलं ि ग्रहीतेत इति न

म्याय र

क: स वावय

इह्यः इत्या

साध कतृ १०१७. एकधास्थाने एकध्यश्च । साधु । द्विधा-त्रिधा स्थाने द्वेधा-द्वेधिमत्यादि च । तसिमारभ्य सर्वमेत-

दन्तमव्ययम्। १०१८. गर्ह्य पाशः। नामा

हीनो याज्ञिको याज्ञिकपाशः।

१०१६. षष्टाष्टमाभ्यां णरामारामौ भागे।

षाष्ट्रः षष्ट्रो भागः, आष्ट्रमः अष्ट्रमः ।

१०२०. पश्वङ्गे भागे षष्ठकः साधुः।

अमृता - १० १७. एक घेति । धा प्रत्ययनिष्यन्नो य एक धाशब्द: तस्य स्थाने ऐक-ध्यमिति च साधुः स्यात्, तथा द्विधा स्थाने द्वेधा द्वैधं, त्रिधा स्थाने त्रेधा त्रैद्यमिति च साधवः स्युः । तसि प्रभृति प्रत्ययान्ता अव्ययसंज्ञका भवन्तीत्याह—तसिमारभ्येति ।

अमृता० - १०१८. गर्च इति । गर्ह्य निन्दचं, तस्मिन् वाच्ये नाम्नः पाश प्रत्ययः स्यात्।

अमृता॰-१०१६. षष्ठेति । भागार्थे वर्त्तमानाम्यां षष्ठाष्ठमाम्यां णरामारामौ

अमृता०-१०२०. पश्वङ्ग इति स्फुटम्।

बाल॰ - एक । एक घा स्थाने ऐक ध्यश्व साधु स्यात् । अत्र धाप्रत्ययस्य नृसिंह-धाकरणमेव निपातफलं तस्मिन् सित बृष्णीम्द्रस्तु स्वयमेव सिध्येत् । द्वौ राशी एकप्रकार करोतीति ऐकध्यं करोतीति । एतदुपलक्षणं । तेन द्विधा त्रिधा स्थाने द्वेधा द्वैविमत्यादिच भवति । इत्यादीत्यादिपदात् त्रेधा त्रेधमिति । अत्र गोविन्दवृष्णीन्द्रौ वृष्णीन्द्रपक्षे धेत्यस्य वामनश्च निपातनफलं । तस्यन्तमवधीकृत्य एतत्पर्यन्तं सर्वमब्ययमिति स्पष्टयन्नाह त्तिमिति। किञ्च, अन्यय निरूपणे वदादितद्धित इत्युक्तत्वादेतत्सर्वं वदाद्यन्तभूत ज्ञेयम् ॥ १०१७ ॥

बाल०-गर्ह्या गर्ह्यो निन्द्यस्तिस्मन् वर्तमानान्नाम्नः पाशो भवति । येन प्रवृत्तिनिमित्तेन शब्दस्य वृत्तिस्तस्येव निन्द्यायामयं प्रत्ययस्तदर्थप्रतीतेर्नेकट्यात्। वाक्योदाहरणे स्पष्टे। एवं वैयाकरणपाशः पाचकपाश इत्यादि। यदि यज्ञे प्रवीणः प्रकारान्तरेण गर्ह्यांस्तचतु न भवति । यथा याज्ञिकः कितवः वैयाकरणश्चीर इति । अत्रार्थेऽपि भवतीतितु रक्षस्पाशानिति भट्टी दृश्यते। राक्षसत्वेनात्र न निद्यः, किन्तु युद्धेनैव। जातेनिन्दाया अभावात् द्रव्यस्यैव निन्दायां रक्षस्शब्दात् पाश इति भावः ॥१०१८

बाल - पष्टा । भागे वर्तमानाभ्यां षष्टाष्टमाभ्यां णसामारामौ भवत: । पष्टो भाग इति षाष्ठ इत्यादिद्वयं । एवमाष्टम इत्यादिद्वयञ्च ॥ १०१६ ॥

१०२१. भूतपूर्वे केशवचरः। भूतपूर्वो वैष्णवः वैष्णव चरः।

१०२२. वष्टचा रूप्यश्च। वैष्णवस्यभूतपूर्वो वैष्णवरूप्यो ग्रामः, वैष्णवचरः।

१०२३. गुणप्रकर्षयुक्तात्तमेष्टी।

अमृता - १०२१. भूतेति । भूतपूर्वे प्रथं नाम्नः केशव चरः प्रत्ययः स्यात् । भूतपूर्व इति प्राग्भूत इत्यर्थः । केशदत्वदीप्-वैष्णवचरी, अनिपत चरी भक्ति निरुपाधिः ।

• तद्वितप्रकरणम् •

अमृता०-१०२२. षष्ठचा इति । भूतपूर्वे वाच्ये षष्ठचन्तनाम्नो रूप्य प्रत्वयः स्यात् चकारात् केशवण्या ।

अमृता०-१०२३. गुणेति । गुणस्य प्रकर्षं उत्कर्षं स्तेनयुक्तान्नास्नः तमः इष्टश्च प्रत्ययौ भवतः । गुण तारतस्यविचारे एकाधिकपात्रस्थावस्थानमावश्यकस् । तत्र द्वयो रेकतरस्य गुणात्तिशय्ये तरेयस् वक्ष्येते । तम इष्ठश्च बहुवचन विषयक एवेति वाक्यमुखेनो-पपादयति-अयमेवामिति । तेन बहूनां मध्ये यस्यैकतरस्य गुणतिशस्यमुच्यते तस्मादेव इमी भवत इति फलितार्थः । तथा च,-अयं कृष्णः, अयं कृष्णः, अयं कृष्णः इत्येषां मध्ये अयमतिशय: कृष्ण इत्यर्थे कृष्णतम इति । एवमयं पदुः, अयं पदुः, अयं पदुः, इत्येषा

बाल०-अश्व । अश्वक्ते भागे वर्तमानस्य षष्ठस्य करामेण सह षष्ठकः साधुः स्यात् । मानरूपे भागेऽयं साधुरित्यन्ये ॥ १०२० ॥

बाल० - भूत । भूतपूर्वेऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः केशवचरः स्यात् । प्राग्भूते चरट् इति केषाञ्चित् सूत्रं। पूबभूत इति प्राग्भूत इत्यर्थः एवं वैष्णवचरी अनिपतचरीत्यादि। सर्वथाऽतीतत्वसत्रार्थो भूतग्रहणात् यत्र भूतस्य वर्तमानताऽस्ति तत्र न भवति । यथा र्दश्वरो भूतः प्रागीश्वर कासीदिदानीमप्यस्तीत्यर्थः ॥ १०२१ ॥

बाल०-षष्ठचा । तत्सम्बन्धिन भूतपूर्वे वाच्ये षष्ठघन्तान्नाम्नो रूप्यः स्यात् केशवचरश्च। बैंडणवस्य सम्बन्धी भूतपूर्वः प्राग्भूतो ग्राम इति वाक्ये बैंडणवरूप्य इत्यादिद्वयं ॥ १०२२ ॥

बाल० - गुण । गुणप्रकर्षयुक्तान्नाम्नस्तमेष्ठी भवतः । प्रकर्षोऽतिशयोऽत्यर्थ इति पर्यायः। गुणस्य प्रकर्षः गुणप्रकर्षः, तेन युक्तः गुणप्रकर्षयुक्तस्तस्मात् । गुणप्रकर्षयुक्तस्तु समानापेक्षको भवति । तेन बहूनां मध्ये यस्यैकतरस्य प्रकर्षगुणयुक्तत्वं तस्मादेव इमाविति सूचकं वाक्यमाह अयमेषामिति । अयमेषां प्रकर्षः कृष्ण इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । तथाच अयं कृष्णोऽयं कृष्णोऽयं कृष्णोऽयं कृष्ण इत्येषां मध्येऽयमतिशय: कृष्ण इति कुष्णतमः । एवमयं पटुरयं पटुस्त्येषां मध्ये प्रकर्षोऽयं पटुरिति पटिष्ठः । अस्मिन् प्रकरणे

दे१दे. ग्र द्विती र्द्भर०. व

> दिवर विष

द्देश्व.

कः स्यात्, **उदाहरण**व तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त् के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत

इति न म्याय र

क: स वाक्ये

इत्यः इत्या

साध कतृ अयमेषां कृष्णतमः, अयमेषां पटिषुः। अत्रनामजन्य प्रकरणोक्त मनेकसर्वेदवरस्य संसार हर इत्यादिकं स्मर्तव्यम् ।

1079, THE PARTY !

१०२४. आख्यातात्तमाम्। भजतितमाम् । । अवकार्यके अभाव विभिन्न के विभिन्न के

१०२५. द्वयोरेकतरस्य गुणप्रकर्षे तरेयस् ।

मध्ये अयमतिशयपटुरिति पटिष्ठः। अत्र नामधातु प्रकरणोक्तं विधिकतिपयं स्मारयति-अत्र नामजन्येत्यादिना । नामजधातु प्रकरणोक्तमित्ययैः । तत्र—"णौ इष्ठेमेयःसु" इति परनिमित्ततोक्तो रिह चाग्रंच संसारहरादिकं कार्यकतिपयं यथाययमुन्नेयमिति भावः। एवं लिघष्ठ: गरिष्ठ: वरिष्ठ: प्रतिष्ठ: म्रिदिष्ठ इत्यादय स्तथा लघुतम इत्यादयश्च ।

अमृता०-१०२४. आख्यातादिति । बहूनामाख्यातान्तानां मध्ये एकस्य गुण प्रकर्षे गभ्ये तस्मादाख्यातान्तात् तमां प्रत्ययः स्यात् । इह चाख्यातस्य गुण प्रकषंतया तत् कर्त्तुः रिप प्रकर्षता बोध्या। तेनायं भजितः, अयं भजिति, अयं भजितीत्येषां मध्ये अयं प्रकष्ण भजतीति भजतितमाम्।

अमृता॰--१०२४. द्वयोरिचि । द्वयो मंध्ये एकतरस्य गुण प्रकर्षे गम्ये तरः ईयसुश्च प्रत्ययौ भवतः । स्पष्टानि वाक्योदाहरणानि । द्विभागमात्रपरिमिति नतु द्विवचनपरिमिति

णौ इष्ठेमेय:सु परेषु नामधातुषकरणोक्तं विशेषादिकमपि चिन्तनीयमित्याह अत्रेति। नामजः व्यन्तेत्यनेन नामजधातुर्व्यन्तो ज्ञेयः, तस्य प्रकरणे उक्तं । नामजन्यप्रकरणोक्तमिति पाठः वविच्हश्यते तथा सति, नामजधातुप्रकरणोक्तमिति श्चेयं। इत्यादिकमित्यादिपदेन पृथुमृद्वादेऋरामस्य रश्च, क्षिप्रस्य क्षेत्र इत्यादेर्प्रहणं। अतएव पटिछ इत्यत्र इष्ठे परे पदुशब्दस्य संसारहरः। एवं कृष्णेष्ठः पदुतम इतिच। तथा शुक्लतमः लिघछ इत्यादि॥१००३

बाल० - आस्या । आस्यातपदेनात्राख्यातान्तो गृह्यते, केवलाख्यातस्य प्रयोगा-सम्भवात् । तेन बहूनामाख्यातान्तानां मध्ये एकस्य गुणप्रकर्षत्वे गुणप्रकर्षयुक्तावाख्याः तान्तात् तमां स्यात् । यद्यपि क्रियाया गुणविशेषत्वात् न गुणागुणवृत्तय इत्युक्तदिशा गुणप्रकषंयुक्तता न घटते, तथापि तदाश्रयकर्तुभंजनादिनैपुण्यगुणप्रकर्षयुक्तत्वस्योपचारात् तद्युक्तत्वं सम्भवतीति ज्ञेयं । अतएव अयं भजति अयं भजतीत्येषां मध्येऽयं प्रकर्षण भजतीति भजतितमां । एवं पचिततमां पठिततमामित्यादि । न केवलमयं वर्तमानेऽपितु भूतभविष्यतोरपोति अभूतमां वभूवतमां भवितातमां भविष्यतितमामभविष्यतमा-मित्यादिच ॥ १०२४ ॥

बाल०-द्वयो । द्वयोर्भध्ये एकतरस्य गुणप्रकर्षे सति तद्युक्तात् तरेयसु भवतः । पूर्ववदत्रापि द्वयोमध्ये एकतरस्य गुणप्रकर्षयुक्तत्वसूचकं वाक्यमाह अयमिति । अयमनयाः प्रकर्षी वैष्णवो इति, तथाच अयं वैष्णवः अयं वैष्णवः इत्यनयोर्मध्ये प्रकर्षीऽयं वैष्णवः वैष्णवतरः । एवं पटुतरः पटीयानीति । अत्रापि पूर्ववत् पदुशब्दस्य संसारहरः । तथा अयमनयो वैष्णवतरः पदुतरः पटीयान् । द्वयो रिति द्विभाग मात्रपरं, तेन पञ्चमीपक्षेऽपि धोन्घेभ्यो माथुरा आढचतराः।

१०२६. आख्यातात्तराम्। भजतितरां : इष्टेयसू गुणवचनादेव, तथैवोदाहृतम् । विन्म-त्वो हर इति इष्टेयस्वोरपि दिशतत्वादगुणवचनेभ्योऽपि तौ ज्ञाप्यौ। यथा—

भाव:। अतो द्वयो भगियोमध्ये एकमागस्य एकत्वे बहुत्वे वा तरः स्यादेवेति फलितम्। तेन श्रीव्नम्य इत्याद्युदाहरणे बहुत्वेऽपि तर प्रत्ययस्य प्रयोगो न दोषावह इति विवेक:।

अमृता० - १०२६. आख्यातादिति । द्वयो राख्यातान्तयो र्मध्ये एकतरस्य गुणप्रकर्ष सित तदाख्यातान्तात् तरां प्रत्ययः स्यात्। स्फुटमेव सर्वं मूले। केवलगुणवचनादेव इष्ठेयसूभवत इति स्वाभिप्रायमाह—इष्ठेयसू इति । जाति-संज्ञयोस्तु गुणवाचित्वाभावान्न

वैष्णवीयानित्यपि । ननु यदि द्वयोरेकतरस्य गुणप्रकर्षं तरेयसु इति भवता विहित तिह कथं श्रोध्नेक्यो साथुरा आख्यतरा इति बहुत्वे तरः, इति प्रक्ष्ने सिद्धान्तमाह द्वयोरिति । द्योरिति पदं द्विमाममात्रपरं नतु द्विचनपरमित्येताद्विमागयोर्मध्ये एकतरभागस्यैकत्वे बहुत्वेऽपि तरो न दोषायेति भावः । तेनेति द्विभागमात्रपरत्वेन हेनुनेत्यर्थः । पश्चमीपक्षे-ऽपात्यनेनतु षष्ठीसप्तम्योनिर्द्धारणे तर इत्याशङ्कापि निराकृता। पञ्चमी चात्र सामान्यतो विशेषस्य निर्द्धारणे षष्टीसप्तम्यौ विशेषतश्चेत् पञ्चम्येवेत्यनेन ज्ञेया ॥ १०२५ ॥

बाल०-आख्या। ह्योराख्यातान्तयोरेकतरस्य गुणप्रकर्षे तद्युक्तादाख्यातान्तात् तरां स्यात् । आख्यातात्तमामित्यत्र यदुक्तं तत्सवंमत्रापि योज्यं । तेन अयं मजित अयं भजतीत्यनयोर्भध्ये प्रकर्षेणायं भजतीति भजतितरामित्यादि । केवलगुणवचनादेवेष्ठेयेसु भवत इति स्वाभिप्रायमाह इष्ठ इति । एवशब्दात् परं हेत्वर्थं इति शब्दः प्रयोक्तव्यः। इति तथैवोदाहृतं पटिष्ठः पटीयानित्येवोदाहृतं । गुणविशिष्ठत्वेन केवलगुणवाचित्वाभावात् कुष्णेष्ठः वैष्णवीयानितितु नोदाहृतं । मयातु गुणविशिष्टस्यापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षया गुणवाचित्वप्रतिपादनात् कादादित्कप्रयोगदर्शनाच्चोदाहृतमिति । गुणवाचित्वाभावेन गुणप्रकर्षयुक्तत्वाभावात् गोतमः देवदत्ततमः बाह्यणतरः डित्थतरः इत्यादि न स्वात् । यद्यत्रापि कियागुणप्रकर्षो विधीयते तदा तमतराम्यां भवितव्यमेव । तेन गौरीतमा कुमारीतमा सवलीतरा ब्राह्मणीतरेत्यादि यथास्वं स्यात्। ननु भवतु नामैतदादिकं तमादीनां स्वाधिकत्वेन गौरीतमादेरुत्तरोऽणकेशवगौरादिम्य इत्यनेन अरामान्तजातेरित्यनेनच ईप् कथं न स्यात् । सत्यं, श्रूयतां । अचरमवयस्काः सर्वे गौरादय इत्युक्तमित्यतो रूट्या येऽचरमवयोवचना वर्णजातिवचनाश्च तेश्य एव ईप्प्रत्ययः स्यात् । यतो नतु तमतरान्तादयोऽचरमवयःप्रभृतिषु रूढा अत एम्यो न ईप् अजादेराकृतिगणत्वात्तु आवेव । किञ्च, गुणप्रकर्षप्रत्ययान्तात् पुनर्गुणप्रकर्षे द्योत्ये स्वरूपप्रत्ययो नेष्यते विरूप-भत्ययस्तिवष्यत एव । यथा कुरूणां यूधिष्ठरः श्रेष्ठतम इत्यादि । श्रीगोस्वामिपादस्तु दे१दे. ग्र द्विती

1846

र्दे२०. व दिवर विष

द्देश.

कः स्यात्, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत पोडक इ

द्वितीयक कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत इति न

म्यायर

क: स वाक्ये

इद्यः इत्या

साध कतृ अयमेषां मृजिष्ठः, अयमनयोः मृजीयान् । एवमोजिष्ठः ओजीयान्, त्विष्ठः त्वचीयान्, धमिष्ठश्च ।

१०२७. प्रशंसायां रूपः। वैष्णवररूपः पण्डितरूपः।

तौ, तेन गोतमः विष्णुदासतम इत्यादिकं न प्रयोक्तव्यम् । परमतं मनसिकृत्य ज्ञापकत्वमाचर्टे—विन्मत्वोरिति । नामधातुप्रकरणे यत्कार्यमुक्तं विन्मत्वोर्हरइत्यादि, तत्र परनिमित्तं णौइष्ठेमेय:सु इति, अत इष्ठेयस्वोरपि विन्मत्वो हंरदर्शनात्, मतु विनिश्च पुनरगुणवचनाद् भवतीति लब्धात्, इष्ठेयसू चागुणवचनाच्च स्यादेवेति ज्ञाष्यत इति भावः। तथोदाहृतं -अयमेषामित्यादिना।

अमृता०-१०२७. प्रशंसायामिति । प्रशंसा स्तुतिः, तदथें वर्त्तमानान्नाम्नो रूप प्रत्ययः स्यात् । वेष्ण रह्प इति प्रशंसायोग्यो वेष्णव इत्यर्थः ।

इण्डेयेषू इत्यत्र नियमं विधाय तथैवोदाहुतमित्युक्त्वापि एतदादिकं परमतं हृदि निधाय तत्रारुचिः सन् ज्ञापकमाह विन्मत्वोरिति । विन्मत्वोर्हर इत्यत्र णौ इष्ठेमेयःस्विति परिनमित्तेषु इब्ठेयस्बोरिप दिशतत्वात् अगुणवाचिम्योऽपि ताविब्ठेषु ज्ञाप्यौ भवत इत्यर्थः । एतएवागुणवचनात् तो यथोदाह्रियेते इत्याह यथेति । अयमेषामिति । अयं स्रग्वीत्येषां मध्येऽयं प्रवर्षः स्रग्वीति स्रजिष्ठः । अयमनयोरिति । अयं स्रग्वी अयं स्रग्वीत्य-नयोर्मध्येऽयं प्रकर्षः स्रग्वीति स्रजीयान् । एविमिति अयमेषां प्रकर्ष ओजस्वीति ओजिष्ठः। अयमनयोः प्रकर्ष ओजस्वीति ओजीयान्। अयमेषां प्रकर्षस्त्वग्वानिति त्वचिष्ठः। अयमनयोः प्रकर्षस्त्वग्वानिति त्वचीयान् । धर्मिष्ठश्चेति । अयमेषां प्रकर्षो धर्मवानित्यर्थः। तथा अयं धर्मवान् अयं धर्मवान् अयं धर्मवानित्येषां मध्येऽयं प्रकर्षो धर्मवानितिच । किव, नामधातुप्रकरणे तत्करोत्याद्यर्थे णिविधौ प्रकरणस्यास्य प्रासिङ्गिकत्वात् तत्र यद्यदुक्तं। तत्सर्वमिहाप्यातीति प्रशस्यस्य श्रज्यौ वृद्धस्य वर्षज्यावित्यनेन इष्ठादौ श्रेष्ठः श्रेयान, बिषिष्ठ: वर्शीयात, ज्येष्ठ: ज्यायानित्याद्यपि यथासम्भवं स्यात् । किन्तु, सनातनसमी यस्य ज्यायान् श्रीमान् सनातनः । इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धौ ज्यायानिति दर्शनात, ज्यायानित्यस्य ज्यायान् वा साधुरिति वक्तव्यः । श्रीमज्जीवगोस्वामिपादानी तथैवानुमतत्वाच्च यतस्तत्र पद्ये तथाभूतप्रयोगं हष्ट्वाप्यत्र विशेषो न कृतः। अन्येतु प्रशस्यवृद्धयोज्यदिशं कृत्वा नित्यमीयसोरादिलोपमाहुरिति ॥ १०२६ ॥

बाल०-प्रशं । प्रशंसा स्तुति:। प्रकृति शिषणञ्चैतत् । तेन प्रशंसस्यविशिष्टंडय वर्तमानान्नाम्नो रूपः स्यात् । अगृहीतार्थनिशेषाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थं विशेषयन्तीत्यतः प्रकृत्यर्थस्यैव ये लिङ्गवचने ते विशेषणस्यापि भवत इति । प्रशस्तः वैष्णवहण इति । एवं प्रशस्तः पाण्डितः पण्डितरूप इत्यादि ॥ १०२७॥

१०२८. आख्याताच्य । अस्मिर पचतिरूपं, अत्र ब्रह्मत्वमेव ।

१०२६. ईषदसमाप्ती कल्प-देश्य-देशीयाः। वैष्णवकल्पः पण्डिदेश्यः । १०००

१०३०. आख्याताच्च । भजतिकरुपं । स्वाथिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिकान्ता अपीति,

* तद्धितप्रकरणम् *

अमृता०—१०२८. आख्याताच्चेति । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाख्याताच्च रूप प्रत्ययः स्यात् । प्रशस्तं पठतीति पठति रूपम् । अस्य क्रिया विशेषणत्वं ख्यापयितुमाह— अत्रब्रह्मत्वमेवेति । क्रिया विशेषण कर्म, तच्व ब्रह्मकवचनं सदानुक्तञ्चेति वचनवला-दिति भावः।

अमृता०-१०२६. ईषादिति । ईषदसमाप्ती किञ्चिन् न्यूनेऽर्थे कल्प देश्य-देशीयाः प्रत्यया भवन्ति । किञ्चिन्न्यूनो वैष्णवकल्पः । एवं वैष्णवदेश्यः वैष्णवदेशीय इति ।

अमृता०-१०३०. आख्यातादिति । ईषदसमाप्ती वर्त्तमानादाख्यातान्ताच्च कल्प-देश्य-देशीया भवन्ति । किञ्चित् न्यूनं भजतीत्यर्थे भजति कल्पं एवं भजति देश्यं

बाल० - आख्या। प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानादाख्यातान्ताच्च रूपः स्यात्। प्रशन्तं पठतीति पठतिरूपं। एवं प्रशस्तं पठतः पठन्तीति पठतोरूपं पठन्तिरूपमित्यादि। क्रियाविशेषणं कर्म तच्च ब्रह्मैकवचनं सदानुक्तञ्चेत्यनेन क्रियाविशेषणस्य ब्रह्मत्वस्यैव सम्भवादाह अत्रेति । अगृतीतार्थविशेषप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थविशेषकरणत्वेन विशेषणत्वे सिद्धे ब्रह्मत्वमेवेति भावः। किया धात्वर्थ इत्युक्तं, साच द्विधा, साधकरूपा, इत्यपि प्रकारान्तरेणोक्तश्व । अत्र नु गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायेन साधकरूपाया एव ग्रहणात् स्वाधिक प्रत्ययानां तस्या एव विशेषणत्वं नतु साधनरूपायाः, अतएव सत्तादिकियावाचि भूपभृतिधातूनां कत्रीदिवाच्यभेदेन द्वित्वे बहुत्वेऽपि केवलसत्तादिरूप-साध्यक्रियाया एकत्वात् तस्याः फलभूताया एकरूपकर्मविशेषणात् रूपप्रत्ययान्तादेकवचन-मेव द्विबहुवचने न भवत इति ॥ १०२८ ॥

बाल०-ईष । ईषदसमातिर्मनागूना किञ्चिन्न्यूना इति यावत् । ईषदसमाती वर्तमानान्नाम्नः कल्परेश्यरेशीया भवन्ति । किञ्चिन्स्यूनो वैष्णव इति वैष्णवकल्पः। किञ्चिदल्पत्वप्रवृत्तिनिमित्तो वैष्णवोऽत्रोच्यते। एवं वैष्णवदेश्यः वैष्णवदेशीयः। तथा ईषदसमाप्तः पण्डित इति पण्डितदेश्यः पण्डितकल्पः पण्डितदेशीय इत्यादि ॥ १०२६ ॥

बाल०-आख्या । ईषदसमाप्ती वर्तमानादाख्यातान्ताच्च कल्पदेश्यदेशीया भवन्ति । ईषन्न्यूनं भजतीति भजितकल्पं। किञ्चिदल्पप्रवृत्तिनिमित्ता भजनिकयात्रोच्यते। एवं

दे१दे. ग्र द्विती

£२०. व दिवा

विष

द्देश्व.

कः स्यात्, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत इति न

> क: ₹ वाक्ये

म्यायर्

इह्यः इत्या

साध कतृ • श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् •

विष्णुकल्पा लक्ष्मीः, दशैनकल्पा हरेः स्फूर्तिः, दृष्टिकल्पं हरेः स्फुरणम्। १०३१. स्वादचन्तात् प्राग्बहु र्वा कल्पार्थे।

बहुनारायणा लक्ष्मीः, लघु बंहुनुणं नरः । पक्षे नारायण कल्पा इत्यादि ।

भजतिदेशीयमित्यादि । स्वाथिकाः प्रत्ययाः सामान्यतः प्रकृतिलिङ्गवचनानि भजन्ति क्वचित्त तद् व्यभिचरन्तीत्याह—स्वाधिका इति।

अमृता - १०३१. स्वाद्यन्तादिति । कल्पार्थे (इषदसमाप्तावर्थे) वर्त्तमान स्वाद्य-न्तात् प्राक् पूर्वं बहु पत्ययो वा स्यात् । अपूर्वं प्रकारोऽयं प्रत्ययः, यतो नियम साधारणं सर्वत्र-प्रत्ययः पर इति, अत्र तु तद व्यभिचारात् प्रकृतेः पूर्वमेव बहु प्रत्ययो भवतीति। बहु नारायणेति नारायणकल्पेत्यर्थः । बहुतूणं तृणकल्पो लयुरित्यर्थः । पक्षे कल्पादयोऽपि स्रित्याह—पक्षइति।

भजतिदेश्यं भजतिदेशीयं भजतोदेश्यं भजन्तिदेश्यमित्यादि । अत्रापि रूपप्रत्ययान्तवत् लिङ्गवचनकल्पनं योज्यं। स्वाधिकप्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गवचनवत्त्वस्य क्वचिद्वचिमचारो-ऽपि भवतीति सूचयन्नाह स्वाधिका इति । प्रकृतित इति षष्ठचास्तसिस्तेन स्वाधिकाः प्रकृतेलिङ्गवचनान्यतिकान्ता अपि भवन्तीति हेतोविष्णुकल्पेत्यादौ लक्ष्मीलिङ्गत्वादीत्यर्थः। विष्णुकल्पालक्ष्मीरित्यत्र लक्ष्म्यामौपचारिकस्य विष्णुत्वस्य किञ्चिन्न्यूनत्विमिति विष्णोः किञ्चिन्नयूना लक्ष्मीरिति, तस्य सहशेति निर्गलितोऽर्थः। एवं दर्शनकल्पेत्यादाविष। वाक्यमर्थं च यथायथमूह्यं । अत्र त्वत्कल्पः पचित त्वत्कल्पो वैष्णवाचार्यः पाचयतीत्याद्यपि कश्चिद्दाहरतीति ॥ १०३० ॥

बाल०-स्वाद्य। कल्पार्थे वर्तमानात स्वाद्यन्तान्नाम्नः प्राक पूर्वं बहुप्रत्ययो वा स्यात् । पञ्चमीच तदुत्तरे इत्यस्य बाधनार्थं प्रागित्युपन्यस्तं । बहुनारायणा लक्ष्मीरिति नारायणात् कि श्विन्नयूना लक्ष्मीरित्यर्थः । लघुबंहुतृणं नर इति (माघे २ । ५०) तृणादिष लघु: क्षुद्रो नर इत्यर्थ:। स्वाधिका इत्यनेन स्वाधिकप्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गवचनाति-क्रमणानितकमणत्वं यदुक्तं तदेव स्पष्टियतुमुदाहरणद्वयं दिशतं । तेन पूर्वत्र प्रकृतिलिङ्ग-वचनयोरतिक्रमणात् लक्ष्मीलिङ्गता परत्र तयोरनितक्रमणाद्ब्रह्मालिङ्गतेति। ननु बहु ददाति बह करोतीत्यादी कि खिद्नार्थे बहुशब्दो दृश्यत एव । तेन समासेनैवाभीष्ठप्रयोग-सिद्धत्वात् सूत्रमिदं व्यर्थमिति यत् तदसत्, यतो गर्तोत्तरपदात् छप्रत्ययेन बहुगर्तीय इत्येव स्यात्, केशवणरामेणतु बाहुगर्त इति न स्यात्। बहुपत्या इत्यत्र समासे निषेधाभावात् हरिसंइयत्वे हरितष्टा नेत्यनेन नादेश: स्यात् । बहुराजा बहुगौ: बहुपन्था इत्यादी राजाह:सिखभ्य इत्यादिना समासान्त: केशवाराम: स्यात् । बहुसपिष्पात्रमित्य-त्रोत्तरपदस्थत्वात् विष्णुसगस्य यरामो न स्यात्। एतदेव चान्द्रादीनामपि मतं। सूत्रे वाग्रब्दोपादानात् पक्षे कल्पादयोऽपि भवन्तीत्याह पक्ष इति । इत्यादीत्यादिपदेन नारायणदेश्या नारायणदेशीयेति ॥ १०३१ ॥

१०३२. प्रकारवति जातीयः।

वैष्णवप्रकारवान् वैष्णवजातीयः । तथा जातीयः तज्जातीतः ।

१०३३. प्रागिवीयात् कः, अव्यय-कृष्णनाम्नोस्तु संसारात् प्रागक् कस्य च दः, तत्र स्वाद्यन्तस्य संसारात् प्रागक् ओराम-सराम-भरामादि वर्जम्।

प्रभुरयम् । कस्य च द इति यथासम्भवं सहजस्यान्तिमकरामस्येति ज्ञेयम् । उच्चेकः नीचकैः, धिक्धिकित्, पृथक्-पृथकत् । सर्वके विश्वके,

अमृता०-१०३२. प्रकारेति । प्रकारः सामान्यस्य भेदको धर्मः । प्रकारवित वत्तं-नानान्नाम्नो जातीय प्रत्ययो भवति।

अमृता०-१०३३. प्रागिति । अधिकार सूत्रं विधिसूत्रञ्चेदम् । इव सम्बन्धीय: इबीय: । इबीयार्थात् प्रागर्थे नाम्नो यथास्वं क प्रत्यय: स्यात् । इबात् प्रागर्थे अव्यय-कृष्णनाम्नोस्तु संसारात् प्राग् अक् प्रत्ययः स्यात्, तयोरव्यय कृष्णनाम्नोः कस्य च द आदिश्यते । तत्रापि विशेषमाह—स्वाद्यन्तस्येति । ओराम-सराम-मरामा आदयो यस्य

बाल०-प्रका। प्रकारः सामान्यस्य भेदको धर्मः सतु द्रव्याश्रितः, यथा वैष्णवत्वादि । प्रकारवित वर्तमानान्नाम्नो जातीयः स्यात् । वाक्योदाहरणे दर्शयित वैष्णवेति । प्रकारार्थे थादय उक्ता अयन्तु प्रकारवतीति विषयभेदात् प्रकारवत्यर्थे तथाशब्दादिप जातीयो भवत्येव। एवमस्मिन्नर्थे तदादेरुत्तरस्य जातीयस्य तैर्बाधोऽपि न स्यादित्युदाहरणद्वयमाह तथेति । तथा प्रकारवान् तथाजातीय इति तत्प्रकारवान् तज्जातीय इति । एवं यथाजातीयः यज्जातीय इत्यादिः ॥ १०२२ ॥

बाल०-प्रागि । इवीयार्थात् प्रागर्थे नाम्नो यथास्वं कः स्यात् । प्रभुरयमिति गम्यं । अव्य । इवात् प्रागर्थेऽव्ययकृष्णनाम्नोस्तु सम्बन्धिनः संसारात् पूर्वस्मिन् अक्प्रत्ययः स्यात्, तयोः कस्यच दश्च। तत्र। ओराम-सराम भरामा आदयो यस्य संसारस्य तं वर्जयित्वा ओराम-सराम-भरामादिवर्जं। युवयोरावयोरित्याटी विष्णुसर्गमपेक्ष्य ओरामस्यादित्वं । अन्तरालपाठात् विष्णुसर्गस्य सर्वेश्वरत्वेन संसारत्वश्व । तत्राव्यय-कृष्णनाम्नोर्मध्ये ओरामसरामभरामादिरूपं संसारं वर्जियत्वा स्वाद्यन्तस्य संसारात् पूर्वमक् स्यात् । प्रभुरयमित्यत्र प्रभुश्चायमिति योज्यं विध्यंशस्यापि सम्भवात् । कस्यच द इत्यस्य दुष्पष्टत्वात् स्वयं विवृणोति कस्येति । अर्थान्तरस्यानुक्तत्वादत्र स्वार्थेऽय प्रत्यय इति श्रेयं। तेन उच्चैरेव उच्चकै:, नीचैरेव नीचकै:, धिक्धिगेव धिक्धिकत्, पृथक्पृथगेव पृथक्पृथकदिति । शेषद्वयेऽत्र सहजान्तिम करामस्यदरामो वीष्सया द्विरुक्तिश्च, ततो विष्णुदासस्य हरिकमल वेत्यनेन तरामः। सर्वे एव सर्वके । एवं विश्वके इति । इदानीं स्वाद्यन्तस्योदाहरणान्याह त्वयैव त्वयकेत्यादि ओरामेत्यस्य विवरणपूर्वकमुदाहरणान्याह

हे9ई. ग्र द्विती र्द्भर०. व

> दिवां विष

द्देश्व.

कः स्यात, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयक कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत

इति न म्यायर

> कः स वाक्ये

इद्यश इत्या

> साध कतृ

* श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् *

त्वयका मयका, त्वयकि मयकि । तुरामादि परत्ववर्जनादिह नाम्न एव संसारात् प्रागक्। युवकयोः आवकयोः, युष्मकासु अस्मकासु, युष्मकाभिः अस्मकाभिः । गौणत्वेन कृष्णनामत्वाभावादत्र नाक्-त्वं पिता यस्य स त्वत्पितृकः, नतु त्वकत्पितृकः। नाममात्रस्य वाच्य-त्वात् समासेऽन्यपदार्थं प्रधानत्वात् गौणत्वम् । आख्यातस्य च दृश्यते-जल्पतिक ।

१०३४. अत्र वचे निजेश्च भूतेश्वरे । अवक् अवकक् अनेनेक अनेनकेक् । अत्र कस्य दो नेष्यते ।

संसारस्य तंतं वर्जयित्वा स्वाद्यन्तस्य संसारात् प्रागक् भवतीत्यर्थः । अस्पष्टत्वात् कस्य च द इत्यादिष्टं विवृणोति—सहजस्येति । स्वार्थे एवायं प्रत्ययः, उच्चैरेव उच्चकै रित्यादि । धिक्धिगेव धिक् धिकत्। गौणत्विमिति — कृष्णनाम्न इति शेष:। दृश्यत इति — अक्

अमृता - १०३४. अत्रेति । अत्राख्यातेषु भध्ये भूतेश्वरे प्रयोगे वचे निजेश्र संसारात् प्रागक् स्यात् । वचे: - अवक् एव अवकक् । निजे: - अनेनेक् एव अनेनकेक्। कस्य दो नेष्यत इति—सहजत्वाभावात्, चवर्गजातत्वादित्याशयः।

ओरामेति । ओरामादिभ्यः परो यः संसारः स ओरामादिपरः तस्य भावः ओरामादि-परत्वं तस्य वर्जनं ओरामादिपरत्ववर्जनं तस्मात् । एतदेव सुदन्तपादे, किन्तु त्रिसर्वेश्वरत्वे मध्यसर्वेश्वरात् प्रागक् इत्यनेनोक्तं । युवयोरेव युवकयोरित्यादि । समासादिना गौणत्वेन कुष्णनामत्वाभावस्तस्मादेवच स्वार्थाभावात् स्वार्थिकोऽयमत्र न स्यादित्याह गौणेति। तत्पितृक इत्यत्र पीताम्बरे कप्रत्ययः । युष्मदस्मदोस्त्वन्मदावुत्तरपदप्रत्यययोरित्यनेन त्वदादेशश्च । व्यावर्तकं पदमाह नित्वति । गौणत्वं प्रतिपादयति नामेति । समासेऽन्यपदार्थ-प्रधानत्वेन नाममात्रस्य वाच्यत्वात् । कृष्णनाम्नो गौणत्विमत्यर्थः । आख्यातान्तस्यापि लिङ्गधर्मत्वाभावेनाव्ययान्तःपातादयं स्यादित्याह आख्यातेति । दृश्यत इति अगिति शेषः। जल्पत्येव जल्पतकीत्यादि ॥ १०३३ ॥

बाल - अत्र । अत्रेत्याख्यातेषु मध्ये भूतेश्वरे प्रयोगे वचेनिजेश्च ससारात् प्रागक् स्यात् । अविगिति वच परिमाषणे इत्यस्मात् भूतेश्वर-दिप् अदादेः शपो महाहर इति शपो महाहरः। धातोः पूर्वमदित्यनेनादागमः। विष्णुजनाद्दिस्योहर इति दिप्सिपोहरः। ततः अवगेव अवकक् । अनेनेगिति । निजिर् शौचे जुहोत्यादेरदाद्यन्तर्गणत्वात् भूतेश्वरदिवादि-पूर्ववत् । किञ्च, जुहोत्यादेः पूर्ववद्द्विचनं शव्लुकीत्यनेन द्विवचनं । निजि-विजि-विषी नरस्य गोविन्दः कृष्णधातुकमात्रे इत्यनेन नरस्य गोविन्दः । लघुद्धवस्येत्यनेनतु नारायणस्य गोविन्दः, ततः अनेनेगेव अनेनकेक् इति । अत्र कस्यच दो नेष्यते सहजत्वाभावादिति शेष: ॥ १०२४ ॥

१०३४. तूटणीम स्तूटणीका साधुः। तूष्णीकामासते विज्ञाः । अथ तत्रार्थं नियमाः ।

१०३६. अज्ञातवैशिष्ठचे । 🚈 न ज्ञायते कस्यायं चैष्णवः वैष्णवकः । अज्ञात उच्चेरीहशस्ताहशो वा उच्चकै: । अज्ञातासौ कस्य की हशी वा असकी । एवं सर्वके विश्वके, भजतिक, कस्य च दः पृथकत्।

१०३७. कुत्सिते। अत्र च काकौ । कुत्सितोऽश्वः अश्वकः; उच्चकैः सर्वके भजतिक ।

अमृता०-१०३४. तूष्णीम इति । काम् प्रत्ययेन सह तूष्णीमित्यव्ययस्य तूष्णीका-मिति निपातः स्यात् । अय तत्र क प्रत्ययाधिकारे अर्थ नियमा उच्यन्त इत्यर्थः ।

अमृता॰--१०३६. अज्ञातेति । न ज्ञायते वैशिष्ट्यं यस्य तस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य नाम्न: क: स्यात, तथा तादृशार्थ युक्तस्याव्ययस्य कृष्ण नामश्च तथाख्यातस्य च सम्बन्धे संसारात् प्रागक् स्यात् । स्पष्टान्युदाहरणानि ।

अमृता॰-१०३७. कुत्सित इति । कुत्सितेऽर्ये वर्त्तमानेम्यो नामान्यय कृष्णनामा-ख्यातेभ्यः काको भवतः । तत्र नाम्नः कः, तदितरेम्यस्तु अक् इति बोध्यम् ।

बाल० — तूष्णी । काम्प्रत्ययेन सह तूष्णीम्शब्दस्य मरामहरेण तूष्णीकामिति साधु स्यात् । तूब्णीकामित्यस्य मान्ताब्ययत्वात् तूब्णीकामासते विज्ञा इति तूब्णीकां यथा स्यात्तथा तिष्ठन्तीत्यर्थः । अथेति अधानन्तरमिदानीं तत्राक्षरत्ययविषयेऽर्थनियमा दश्यंन्त इत्यर्थः ॥ १०३४ ॥

बाल०-अज्ञा । विशिष्टस्य भावः वैशिष्ट्यं, न ज्ञातं वैशिष्ट्यं यस्य तस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य नाम्नः सम्बन्धे कोऽव्ययस्य कृष्णनाम्नस्तथाख्यातस्यच संसारात् प्रागक् स्यात्। वाक्योदाहरणानि क्रमेणाह न ज्ञायत इत्यादि। अत्र वाक्यस्था ईहशादयस्त्रयः कप्रत्ययान्ता ज्ञेया: । यथा तत्सूत्राणि । समाने कर्मण्यन्यतदादिषुच कर्मापमानेषु दशः कः विवप् सकः कर्मणि । समानस्यच सः। अन्यादेरिवेन सह संसारस्यारामो हशादिषु । इदम ईश् किम: कीश् अदसोऽमूश्। अयिमव दृश्यतेऽसी इत्यादिवाक्ये ईदृश इत्यादि यथास्वं। एविमिति न ज्ञायन्ते कस्येमे सर्वे सर्वके इति । तथा विश्वके यके तके इत्यादि। न ज्ञायते कोऽयं कीहशं भजित भजितकीत्यादि। न ज्ञातं पृथगीहशं ताहशं वा पृथकदिति ॥ १०३६ ॥

बाल०-कुत्। कुत्सितो निन्दाः। बस्मिन्नर्थे वर्तमानेश्यो नामादिभ्यः काकौ भवत इत्यस्य सूचकं विवरणमाहात्र चेति । यद्यप्यत्र सामान्येन काकावित्युक्तं । तथापि यावत् सम्भवस्तावद्विधिरिति न्यायेन कुत्सिते वर्तमानान्नाम्नः कः स्यात्, तथा अस्मिन्

दे१दे. ग्र द्विती

दे२०. व दिवां विष

~~६~~२१.

अर क: स्यात्, छदाहरणव

तथा दन्ये पक्षक इत

पोडक इ

द्वितीय्व कर्त्तृ के

स्यात् । केवलं रि ग्रहीतेत् इति न

म्यायस

कः स

इत्यः

साध कतृ १०३८. संज्ञायाम् । काको । शूद्रक इति कस्यचिद् राज्ञोनाम ।

१०३६. अनुकम्पायाम् । काकौ । वैष्णवको दुर्बलकः । सर्वके भजतिक ।

१०४०. एवं नीति-दान-मानितयोरिप । निष्यकेद्धनायुषी । सुवर्ण गृहीत्वा सुखं तिष्ठक इति ।

अमृता॰—१०३८. संज्ञायामिति । संज्ञायां वर्त्तमानेश्यो यथा सम्भवं नामादिश्यः तो प्रत्ययो भवतः ।

अमृता०-- १०३८. अन्विति । अनुकम्पायां करुणायां वर्त्तमानेम्यो नामाव्यया-दिभ्यो यथा सम्भवं काको भवतः ।

अमृता०—१०४०. एवमिति । दानेन मानितः दानमानियः, नीतिश्च दानमितः व ते, तथोरथंयो वर्तमानेभ्यो नामादिभ्यः काकौ स्याताम् । गोपायकेदिति—स्वेष्टं मन्त्रं गुरुवापि गोपायकेद्धनायुषी इत्युक्तं नीतिशास्त्रे । सुवर्णं गृहीत्वा सुखं तिष्ठेति दानमानितम् ।

वर्तमानामान्ययादीनां संसारात् प्रागक् स्यादिति ज्ञेयं। एवमुत्तरत्रापि। नाम्नो वाक्योदाहरणे स्पष्टे। कुत्सितमुच्चैरुच्चकैरिति। एवं कुत्सिताः सर्वे कुत्सितं भजतीति सर्वके इत्यादिद्वयं। पूर्ववदत्रापि पृथकत् यके तके इत्यादयो ज्ञेयाः।। १०३७।।

बाल०-संज्ञा । संज्ञायां वर्तमानेश्यो यथासम्भवं काकौ भवतः । शूद्रनामा कश्चिद्राजा शूदक इति । एवं सर्वकः शिवः, दक्षिणकः प्रवीणः इत्यादि ॥ १०३८ ॥

बाल० - अनु । कारुध्येनाम्युपपत्तिरनुकम्पा, अस्यां वर्तमानेम्यो नामादिम्यो यथास्वं काको भवतः । अनुकम्पितो वैष्णवः वैष्णवक इति । अनुकम्पितो दुर्बलो दुर्बलक इति । एवं सर्वके यके तके इत्यादि । अनुकम्पितं भजित भजितकीति । एव अवकक् अनेनकेक् इत्यादि ॥ १०३६ ॥

बालः — एवं। एवमुक्तप्रकारेण नीतिदानमानितयोरिप वर्तमानेक्यो नामादिक्यो यथायथं काको भवतः। धनायुषी गोषायेदिति गोषायकेदिति। स्वेष्टमन्त्रं गुरुव्वापि गोषायकेदिनायुषी इति नीतिशास्त्रोक्तं। सुवर्णं गृहीत्वा सुखं तिष्ठ तिष्ठक इत्यादि। यथोक्तमन्यः। कृपायां निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन मानिते। अन्त्यस्वरात् पूर्वमक् वा सर्वनाम-तिङ्क्ययादिति। १०४०।।

१०४१. बहुसर्वेश्वरान्नृनाम्न ष्ठरामो वा घराम इलश्च उपादेर-डवुरामी च। अपने तत्प्रकार दशीय व्यक्ति

तत्र कपक्षे—देवदत्तक- उपेन्द्रदत्तकः।

१०४२. अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । व्याद्याज्ञिनो नामानुकस्पितः व्याद्यकः । एवं कृष्णकः । ठादिपक्षे सूत्रान्तराणि ।

१०४३. द्वितीयात् सर्वेश्वराच्चतुर्थादिष परभागस्य सर्वेश्वरे । अनुकहिषतो विष्णुदत्तो विष्णुकः । चतुर्भुजान्तादिति ठस्य कः । एवं पितृकः । अनुकिष्पतो देवदत्तः देविकः । घपक्षे देवियः, इतः-देवितः । चतुर्थसर्वेश्वरात्—लक्ष्मीपतिदत्तोऽनुकिष्पतो लक्ष्मीपतिकः ।

अमृता०—१०४१. बह्विति । संज्ञादावर्षे वर्त्तमानात् बहुसर्वेश्वरात् मनुष्यनाम्नः ठरामो वा स्थात्, घराम इल् स्थात्, पक्षे कश्च भवति । उप आदौ यस्य तस्माद् बहु-ठरामो वा स्थात्, घराम इल् स्थात्, पक्षे कश्च भवति । उप आदौ यस्य तस्माद् बहु-ठरामो वा स्थात्, घराम इल् स्थात् । चरादि पक्षे सर्वेश्वरान्तृनाम्नः अङ्बुरामो भवतः । चकारात् ठरामादयः कश्च भवति । चरादि पक्षे दर्शियव्यते ।

अमृतर०—१०४२. अजनेति । अजिनोऽन्ते यस्य ताहशस्य नाम्न उत्तरपदलोपश्च भवति । एवं कृष्णक इति —कृष्णाजिनो नामानुकिष्यत इत्यर्थः । कपक्षं दर्शयित्वा ठादि-पक्षान् दर्शयितुं सूत्रान्तराणि वक्ष्यन्त इति श्रेषः ।

अमृता०—१०४३. हितीयादिति । लोप इत्यनुवर्त्तते । सर्वेश्वरे हरे हितीयात् अमृता०—१०४३. हितीयादिति । लोप इत्यनुवर्त्तते । सर्वेश्वरे हरे हितीयात् सर्वेश्वरात् चतुर्थादिप सर्वेश्वरात् परभागस्य लोपः स्यात् । विष्णुक इति —हितीयसर्वे-सर्वेश्वरात् परभागस्य दत्तेत्यस्य हरः । एवमिति—अनुकिष्पतः पितृदत्त इत्यर्थे पितृकः । विवादि परभागस्य दत्तेत्यस्य हरः । एवमिति —लक्ष्मीति ।

बरल० — बहु । अनुकम्पादी वर्तमानात् बहुव: सर्वश्वरा यस्य तस्मात् मनुष्यनाम्न-श्वरामो वा स्यात् । घराम इलश्च तथा कश्च । उपा । अनुकम्पादी वर्तमानात् उप श्वरामो वा स्यात् । घराम इलश्च तथा कश्च । उपा । अनुकम्पादी वर्तमानात् उप आदिर्थस्य तस्माद्बहुसर्वेश्वरान्तृनाम्मोऽइवुरामो भवतः । वशब्दात् ठरामादयः कश्च आवन्ति । प्रथमतः कपक्ष छदाहरति तत्रेति । अनुकम्पितो देवदत्तः देवदत्तक इति । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्त इति उपेन्द्रदत्तकः ॥ १०४१ ॥

बाल॰ — अिब । अजिनान्तस्य सम्बन्धे ठरामादयो भवन्ति, उत्तरपदलोपश्च । एवं कृष्णक इति कृष्णाजिनो नामानुकम्पित इत्यर्थः । सूत्रान्तराणि दर्शयितुमाह ठादीति ॥ १०४२ ॥ हे9ई. ग्र द्विती

> र्द्भर०. व दिवां

> > विष

द्देश्व.

कः स्यात्, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत

पीडक इ द्वितीयक

कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं रि

ग्रहीतेत इति न

म्यायर

कः स वाक्ये

इह्यश इत्या

साध कतृ १४४४ जाया निया मुखेली श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम्

१०४४. लोपोऽसर्वेश्वरे क्वापि क्वापि पूर्वपदस्य च अप्रत्यय स्तथेवेष्ठ उद्वयाल्ल इलस्य च ।। देवकः दत्तकः दत्तः । विष्णुलः । उपादेः खत्विष ।

१०४४. सन्ध्यक्षरस्य द्वितीयसर्वेश्वरत्वे तदादे लीपवचनम्। अनुकस्पित उपेन्द्रदत्तः— उपडः उपकः ।

अमृता०-१०४४. लोपइति । असर्वेश्वरे प्रत्यये परे कुत्रचित् पूर्वपदस्य च लोगः स्यात्, चकारात् कुत्रचित् परपदस्य च । तथा कुत्रचित् अप्रत्ययश्च इध्यते, उद्वयादुत्तरस्य इलस्य लश्चादिष्यते । उपादेः खल्वपीति —उपादेष्त्तरस्य परभागम्यैव लोप इत्यर्थः ।

अमृता०-१०४५. सन्ध्यक्षरस्येति । सन्ध्यक्षरस्य द्वितीयसर्वेश्वरत्वे स्रति तत् सन्ध्यक्षरमारम्यान्तभागस्य लोपकथनं भवति । केवलमुत्तरपदस्यलोपे प्राप्ते सन्ध्यक्षरादे लॉपे चा प्राप्ते कथनमिदम् उपडेति—उपादे रड-वुरामौ चेति अड: । उपक इति वोरक:। एवं घरामे-उपियः, इले — उपिल इति च । सर्वेश्वरे हि लोपविधानात् कपक्षे उपेन्द्रदत्तक इति च।

बाल० — द्विती । सर्वेश्वरे परे द्वितीयात् सर्वेश्वरात् चतुर्थादिषि सर्वेश्वरात् परभागस्य हर: स्यात् । प्रथमतः सर्वेश्वरपरत्वाय ठस्य इकं कृत्वापि वर्णानां तद्वचितिः बद्भावो यत्र संस्थते तत्रैवेत्यनेनात्र व्यक्तिबद्भावमङ्गीकृत्याह चतुर्भुजेति । पितृक इति अनुकम्पितः पितृवत्त इत्यर्थः। घ इल इति घपक्षे इलपक्षे उदाह्रियत् इति शेषः। चतुर्थसर्वेश्वरादिति परभागस्य हरो दश्यंत इति शेषः। यथा लक्ष्मीपतिकस्तथा लक्ष्मीपतियः लक्ष्मीपतिलः लक्ष्मीपतिदत्तकश्च ॥ १०४३॥

बाल० - लोपो । असर्वेशवरे प्रत्यये परे क्वापि कुत्रचित् पूर्वपदस्य लोषः स्यात्। पुन: क्वापि परपदस्यच तथैवाप्रत्यय इष्टश्च उद्वयादुत्तरस्य इलस्य लोऽपीत्यर्थः । अप्रत्यय इति प्रत्ययशून्यः, अरामप्रत्ययो वा, तथा सति अप्रत्ययपक्षे अ इद्वयस्येत्यनेन पूर्वस्या इद्वयस्य हरः क्रमेणोदाहरणत्रयमाह देवक इत्यादि। अनुकम्पितो देवदत्त इत्यथस्तु पूर्ववत् । विष्णुल इति अनुक्रम्पितो विष्णुदत्त इत्यर्थः । उपेति उपादेरुत्तरस्य परभागस्यैव हरः स्यादिति खल्वपीत्यनेन निर्द्धारितमिति ॥ १०४४ ॥

बाल० — सन्ध्य । सन्ध्यक्षरस्य द्वितीयसर्वेश्वरत्वे सति तदादेर्लीपवचनं तत्सन्ध्य क्षरमारभ्यान्तप्रभृतेलोपकथनं । केवलमुत्तरपदस्य लोपे प्राप्ते सन्ध्यक्षरादेलीपे चाप्राप्ते वक्तः यमेतत् । एवमुपिय उपिल इति, सर्वेश्वरे लोपविधानात् कपक्षे उपेन्द्रदर्म इतिच ॥ १०४४ ॥

१०४६. एकसर्वेश्वरपूर्वपदादुत्तरपदलोपश्च। वागाशीः वाचिकः, त्वगाशीः त्वचिकः।

१०४७. षडङ्गुलिदत्तकस्य षडिको निपात्यते । १०४८, शेवल-शिवाल-वरुणार्यमादीनां तृतीयसर्वेश्वरात् पर

भागस्य हरः।

शेवलदत्तकः शेवलिकः शेवलियः शेवलिल इत्यादि ।

अमृता०--१०४६. एकेति । स्पष्टम् । चशब्दात्-वाचियः त्विचयः, वाचिलः त्वचिलः, वाचडः त्वचडः, वाचकः त्वचक इति । कपक्षे-वागाशीष्कः त्वगाशीष्कः इति च, पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वभावात्।

अमृता०--१०४७. षडिति । ठरामेण सह षडिक इति निपात्यते ।

अमृता०-१०४८. शेवलेति । सर्वेश्वरे परे शेवल प्रभृतीनां तृतीयसर्वेश्वरात् परभागस्य हरः स्यात् ।

बाल०-एक। सर्वेश्वरे परे एकसर्वेश्वरपूर्वपदादुत्तरपदस्य लोपश्च भवति। अनुकम्पिता वागाशी: वाचिक इति, अनुकम्पिता त्वगाशी: त्वचिक इति । चकारस्योक्तन समुच्चयार्थत्वेन पूर्वेषामनुकर्षणात् वाचियः त्वचियः, वाचिलः त्वचिलः, वाचडः त्वचडः, वाचकः त्वचक इति । कपक्षे पूर्वस्य विष्णुपदववत्त्वमननात् वागाशीष्कः त्वगाशीष्क इतिच। एतेषां प्रत्ययानां स्वाधिकत्वात्। अनुकम्पिता वागाशीरित्यादिवाक्येऽपि स्वाधिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिकान्ता अपीत्युक्तिदशा वाचिकादीनां पुरुषोत्तमवत्वं पूर्ववदेव कल्प्यं ॥ १०४६ ॥

बाल०- पड । अनुकम्पादौ वर्तमानस्य षडङगुलिदत्तकस्य ठरामेण सह पडिक इति निपात्यते । त्रिपदत्वादत्र चतुर्थसर्वेश्वरादित्यनेन दत्तकस्य लोपे प्राप्तेऽङ्गुलप्रभृते। लोपार्थं वचनं । उपलक्षणञ्चैतत् तेन, अनुकम्पितः षडङ्गुलिदत्तकः । षडियः षडिलः, षडडः षडकः । कपक्षे षडङ्गुलिदत्तक इति ॥ १०४७ ॥

बाल०-शेव। सर्वेश्वर परे शेवलविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयसर्वेश्वरात् परमागस्य हरः स्यात् । पूर्वेणाप्राप्तेऽयं विधिः । अनुकम्पितः शेवलदत्त इति शेवलदत्तक इत्यादि। इत्यादीत्यादिपदेन भोवलडः भोवलक इति। एवं विशालदत्तक इत्यादि, वरुणदत्तक इत्यादि, अर्थमदत्तक इत्यादिच यथायथमूह्यं। किञ्च, नीतेः पारम्पर्योपदे-शत्वेन शिक्षणार्थत्वात् दानमानितस्य पारितोषिकार्थत्वाच्च शिक्षितो दानेन सम्मानितो वा देवदत्त इति देवदत्तक इत्यादि । शिक्षितो दानेन सम्मानितो वा व्याघ्राजिनो नामेति व्याञ्चक इत्यादि । शिक्षितो दानेन सम्मानितो विष्णुदत्त इति विष्णुक इत्यादि । शिक्षितो दानेन सम्मानितो वा लक्षीपतिदत्त इति लक्ष्मीपतिक इत्यादि। एवं देवक इत्यादि,

देवदे. ग्र द्विती

देश्व. व दिवां

विष

द्देश्व.

कः स्यात्,

उदाहरणव

तथा दन्ये पक्षक इत षोडक इ

द्वितीय वर्त् के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत

इति न म्यायर

> क: स वाक्ये

इस्यः इत्या

साध कतृ १०४६. तूरणींशीले तूरणीकः साधुः।

१०४०. एक-एकक-एकाकी चासहाये।

साधवः । एकाकिन्निति नान्तः ।

१०४१. हस्वे। जाकी

काकावित्येव । दण्डकः स्तम्भकः सर्वके ।

१०५२. अल्पे।

काकौ । घृतकं उच्चकैः विश्वके भजतिक ।

१०५३. संज्ञायां कः।

वेणुकः वंशकः।

अमृता०-1०५०. एकेति । असहायार्थे वर्तमानस्य एकशब्दस्य अरामकरामाकिन् प्रत्ययः सह एक प्रभृतयस्त्रयो निपात्यन्ते ।

• श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् •

अमृता०-१०४१. हस्व इति । हस्वः खर्वः, तस्मिन्नर्थे वर्तमानान्नामान्ययादे र्यथास्वं तौ स्याताम् । ह्रस्वो दण्डः दण्डक इत्यादि ।

अमृता०-१०५२. अल्प इति । अल्पेऽर्थे वर्तमानात् नामादे र्यथास्वं काकौ भवत:। अल्पं घृतं घृतकमित्यादि ।

अमृता०-१०५३. संज्ञायामिति । संज्ञायां वर्तमानान्नाम्नः कः स्यात् । वेणु नामा कश्चित् वंशो वा वेणुक इति।

एवं देवक इत्यादि, उपड इत्यादि, वाचिक इत्यादि । वागाशीर्दत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो दानेन सम्मानितो वेति वाचिक इत्यादीत्यन्ये। तथा षडिक इत्यादि शेवलदत्तक इत्यादिच ॥ १०४८ ॥

बाल० - तूष्णीं। तूष्णींशीले वाच्ये कप्रत्ययेन सह तूष्णीमित्यस्य महरेण तूष्णीक इत्ययं साधुः स्यात् । तुष्णीको मौनी ॥ १०४५ ॥

बाल० - एक । असहाये वर्तमानस्य एकशब्दस्य अरामकरामाकिन्भिः सह एकक एकाकीति क्रमेण साधवो भवन्ति । अन्तिमस्य नान्तत्वं स्वयमाह एकाकीति । शतमेका-किनो यान्ति असहाया इत्यर्थः । अत्रासहाय इति वचनमेकस्य संख्यावाचित्वनिरासार्थं ॥

बाल० - हस्वे। हस्वः खर्वः अस्मिन्नर्थे वर्तमानान्नामादेर्यथासम्भवं पूर्ववत् काकावित्येव स्यात् । ह्रस्वो दण्डः दण्डक इति । एवं स्तम्भक इति । ह्रस्वाः सर्वे सर्वेके इति । एवं यके तके इत्यादि ॥ १०५१ ॥

बाल०-अल्पे । अल्पेऽर्थे वर्तमानान्नामादेर्यथास्वं काकी भवतः अल्पं घृतं घृतक, अल्पमुच्चैरुच्चकै:, अल्पा विश्वे विश्वके, अल्पं भजति भजतकीत्यादि ॥ १०५२ ॥

१०५४. कुटी शमी शुण्डादिश्यो नः, कुत्वा उप् च, कासूगोणीश्यां

कुटीरः शमीरः शुण्डारः । कुटी मृत्शरीरिमत्येके । कुतुपः । एतेषां पुंस्यभिधानम् । कासूतरी गोणीतरी, कासूर्वस्रभेदः ।

१०४४. वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्चासम्पूर्णतद्रूपत्वे । वत्सत्वेनासम्पूर्णो वत्सतरो द्वितीयवयाः। एवमुक्षतरः नृतीयवयाः। अश्वतरी खरजाता । ऋषभतरो मन्दः । १००७ हिटा

अमृता०—१०५४. कुटीति । संज्ञायां वर्तमानेभ्यः कुटी शमी गुण्डादिभ्यो र प्रत्ययः स्यात्, कृतु शब्दादुत्तरे उप् च स्यात्, तथा कसू-गोणीम्यां तरट् च स्यात् । अल्पा कुतुरिति कुतुपः, संसार हरः।

अमृता०-१०५५. वत्सेति । असम्पूर्णतद्रूपत्वे वाच्ये वत्सोक्षाश्वर्षभेम्यश्च तरट् स्यात् । वत्सत्वेनासम्पूर्णं इति वाक्यात् वत्सरूपेण मुक्तोऽपि वत्सत्वस्य किञ्चदंशाः परित्यागः सूच्यते, द्वितीय वया इति प्राप्तदमनकालइत्यर्थः । उक्षतरो महावृष इतिकोषः । टित्त्वात् सर्वत्र ईप् योज्यः।

बाल॰ - संज्ञा । संज्ञायां वर्तमानान्नाम्नः कः स्यात् । वेणुनामा कश्चित् वेणुक इति । एवं वंशक इत्यादि ॥ १०५३ ॥

बाल० - कुटी । संज्ञायां वर्तमानेम्य कुटीशमीशुण्डादिभ्यो वः स्यात् । कुत्वा । संज्ञायां वर्तमानायाः कुत्वाः उत्तर उपच् स्यात्। कासु। संज्ञायां वर्तमानाम्यो कासुगोणीम्यां तरट्च स्यात्। पूर्वसूत्रात् सूत्रत्रयेऽत्र संज्ञाया अनुकर्षणार्थश्चशब्दः प्रविशतः । कुटी धनादिरक्षार्थं इष्टकादिरिचतो गृहिविशेषः । सैवाल्पा कुटीर इति । शमी तापादिशमनी सैवाल्पा शमीर इति । शुण्डा हस्तिकरः शुण्डार इति । सूत्रस्थादिपदात् भाण्डीर: काण्डीर: हिण्डीर: इत्यादिच । कुटी शब्दस्य परमतार्थमाह कुटीति । अल्पा कुतूरिति कुतुपः, संसारस्य हरश्चितीत्यनेनात्र कुत्वाः संसारहरः। कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सेवाल्पा कुतुपः पुमानित्यमरः । कुटीरेत्यादीनां स्वाधिकप्रत्ययान्तत्वात् लक्ष्मीत्वे प्राप्तेऽभिधानात् पुस्त्विमत्याह एतेषामिति । अभिधानिमत्यस्मात् परं स्वाधिकाः प्रकृतेलि क्षवचनान्यप्यतिक्रान्ता भवन्तीति हेतुभूतं कल्प्यं । कासुरेव कासुतरीति, गोण्येव गोणीतरीति । कासुशब्दस्यार्थमाह कासुरिति । कासुः शक्तिरायुध विशेष इत्यन्ये । गा नयतीति गोणीरिति क्विवन्तः ॥ १०५४ ॥

बाल० - वत् । न सम्पूर्णस्तद्रूपो यस्य सोऽसम्पूर्णतद्रूपस्तस्य भावोऽसम्पूर्णतद् रूपत्वं तस्मिन् वाच्ये वत्सोक्षाणवर्षभेभ्यश्च तरट् स्यात्। वत्सत्वेनासम्पूर्णं इति वाक्येन वत्सत्वेन मुक्तोऽपि वत्सत्वस्य किञ्चिदंशापरित्यागः सूचित इति वत्सतरस्य द्वितीयवयः-

• श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् • १०५६. कि यत्तद्भ्यो गुणिकयासंज्ञाभि द्वंयो रेकस्य निर्द्धार-

णायामतरच्। कतरो भवतो वैंडणवः ? यतरो वैडणवः ततर आयातु । एवं कतरः पूजकः, कतरो विष्णुशर्मा। मय अव

१०५७. बहूनां जातिप्रश्ने तमजकौ।

कतमो भवतां वैष्णवः ? यतमः ततमः । अक् पक्षे किमः क इत्यादौ साकस्यापीति कः, यकः सकः। महाविभाषया वाक्यश्च। जातीति किम्-यो भवतां विष्णुदत्तः।

अमृता॰—१०५६. किमिति । गुणेन क्रियया संज्ञया च द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने कि यत् तद्भ्यः अतरच् स्यात् । कतर इतिचित् करणात् संसारहरः ।

अमृता०- १०५७ बहूनामिति । जातेः प्रश्ने गम्यमाने बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे सित कि यत्तद्भ्यः अतमच् अक् च भवतः । जातिरिति संज्ञा व्यावृत्त्यर्थमिति प्रत्युदाहरति - य इत्यादिना।

प्राप्तत्वेऽपि तद्रूपस्यासम्पूर्णत्वं गम्यते । एविमिति उक्षत्वेन तारुण्येनासम्पूर्णं उक्षतर इत्यत्रापि पूर्ववत्तारुण्यस्य किञ्चिदपरित्यागात् तृतीयवयःप्राप्तत्वेऽपि तद्रूपस्यासम्पूर्णत्वं। एवं वत्सतरी उक्षतरीतिच। अश्वतरी खरजातेति अश्वजातौ खरेण जातेत्यर्थः। उभयावयवदर्शनादत्रासम्पूर्णतद्रूपत्वं । एवमश्वतरोऽपि । ऋषभतरो मन्द इत्यनेन भारवहनाशक्तः सूचित इति ऋषभतर इत्यस्य प्राप्तसमर्थत्वेऽप्यसम्पूर्णतद्रूपत्वमिति ॥१०५५

बाल० — किय । गुणेन कियया संज्ञयाच द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्धारणायां गम्यमानायां किंयत्तद्भ्योऽतरच् स्यात् । गुणादिभिः पृथक्करणं निर्धारणं । भवतोर्द्वयोर्मध्ये को वैष्णव इति चित्करणात् संसारहरः कतर इति । एवं भवतोर्यो वैष्णवः स आयातु इति यतरो भवतोर्वेष्णवस्ततर आयात्विति योज्यं । कृष्णपूजादावत्र वैष्णवत्वेन।ह्वानं ध्वनितिमिति । एवमिति भवतोः कः पूजक इति कतर इति । तथा यतरः पूजकः, ततर आयात्विति पूर्ववत् पूजकत्विक्रययात्राह्मानं । एवं भवतोः को विष्णुशर्मा कतर इति । तथा भवतोर्या विष्णुशर्मा स आयात्विति यतरः ततर इतिच । संज्ञयात्राह्वानिमिति ॥ १०५६ ॥

बाल०-बहू। जातिप्रश्नेऽर्थे बहूनामेकस्य निर्द्धाराणायां कि यत्तद्भयोऽतमजकौ भवतः। भवतां मध्ये को वैष्णवः कतम इति। भवतां यो वैष्णवः स आयात्विति यतमः ततम इति । अक्पक्षे साधनार्थं पूर्वोक्तं सूत्रं स्मारयति किम इति । किमः क इत्यादी सूत्रे साकस्यापीत्यनेनाक्सहितस्यापि किमः कादेश इति भवतां को वैष्णवः क इति । तथा भवतां यो वैष्णवः स आयात्विति यकः सक इतिच । महेति ति द्धितस्य महाविभाषया पक्षे वान्यमपि तिष्ठतीत्यर्थः । विष्ण्विधदैवत्यादिगुणविशिष्ठस्य जातिशालित्वाभावेऽध्यत्र

१०४८. एकाच्च पूर्ववत् तरतमी । एकतरो भवतोरायातु । एवं भवतामेकतमः।

१०५६. अवक्षेपे कः । किन्दन

ब्याकरणकेनायं गरिवतः गर्वोऽत्राक्षिप्यते । प्रागिवीयाः पूर्णाः ।

१०६०. इवार्थे कः प्रतिकृतौ संज्ञायाच्च । प्रकारिक १९३०० इवार्थः साहश्यं तिद्वशेषः प्रतिकृतिः। कृष्णसार प्रतिकृतिः कृष्ण-सारकः । संज्ञायां — कुष्णमृगकः । इवार्थे विधिः प्राक् पादात्, प्रति-कृतौ प्राग् वस्तेः।

अमृता॰—१०५८. एकादिति । सुणिकया संज्ञाभिर्द्धयोरेकस्य बहूनामेकस्य च निर्द्धारणायां यथाकमं एकशब्दात् तरतमी भवतः। किञ्च, अन्यार्थे इदमन्याभ्यां तराः, इदमो दमभागहरश्चेति वाच्यमिति प्रान्तः । इतरः अन्यतरः, पृथग्जन इत्यर्थः ।

अमृता०-१०५६. अवेति । अवक्षेपेऽर्थे गम्ये तद्युक्तान्नाम्नः कः स्यात् । इवार्थात् प्रागर्थानां प्रत्ययानाः चाधिकारः समाप्त इत्यर्थः । १ १९०० त्राहे १००० नि

अमृता॰-१०६०. इबार्थ इति । प्रतिकृती संज्ञायाञ्च वर्तमानान्नाम्नः क प्रत्ययः स्यात् । इवार्थं प्रतिकृतिन्त म्पष्टयित—इवार्थः सादृश्यमिति । तिद्वशेष इति तस्येवार्थस्य प्रकार भेद इत्यर्थः। अधिकारमाह—इवार्थे विधिरिति। वस्तेः प्राक् प्रतिकृतौ विधिभवतीत्यर्थः।

व्यवहारनिष्यत्तये पारिभाषिकी जातिः कल्प्या, दृश्यते हि जातिशक्तिवादिनां मते डित्थादीनामिप बालवृद्धयुवाद्युदोरितभेदेन अयं डित्थोऽयं डित्थ इति डित्थत्वं जातिरिति। जातेरन्यत्र तौ नस्त इति ब्यावृत्तिमाह जातीत्यादि । विष्णुदत्त इति कस्यविन्नाम डित्यादिवदत्र जातिनं विवक्षितेति ॥ १०५७ ॥

बाल० - एका। पूर्वविदत्युपादानात् गुणिक्रियासंज्ञामिर्द्वयोरेकस्य निर्धारणायां, तथा बहूनामेकस्य निर्द्धारणायां यथा कममेककशब्दात् पुनस्तरतमौ भवतः। एकेति भवतोरेको बैष्णव आयात्वित्यर्थः । एविमिति भवतोमेको बैष्णव आयात्वित्यर्थः । अन्यार्थे इदमन्याभ्यां तर इदमो दमो हरश्चेति बाच्यं। अन्यार्थे वर्तमानाभ्यामिदमन्याभ्यां तरस्तिस्मिन्निदमो दिमिति भागस्य हरश्च स्यात् । इतरः अन्यतर इति पृथग्जन इत्यर्थः ॥

बाल०-अव । अवक्षिप्यतेऽसाविति कर्मणि घण्। अवक्षेपेऽर्थे गम्ये प्रत्यासत्या अवक्षेपयुक्तान्नाम्नः कः स्यात्। व्याकरणकेनेति । व्याकरणकत्वेनायं गवित इति वैयाकरणकत्वेनायं विकत्थत इति निर्गलितोऽर्थः । नन्ववक्षेप इत्युक्तं । कृतोऽत्र गवितत्व-मागतमिति प्रश्ने सिद्धान्तमाह गर्वे इति । इवार्थात् प्रागर्थान् प्रत्ययांश्च समापयित प्रागिति ॥ १०५६ ॥

कः स्यात्, **उदाहरण**व तथा दन्ये पक्षक इत पोडक इ द्वितीय कर्त्तृ के स्यात्। के वलं वि ग्रहीतेत इति न म्यायर कः स वाक्ये इदयश

इत्या

साध

कतृ

1856

हे9ई. ग्र

द्भेर्0. व

द्देश.

द्विती

दिवां

विष

• श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् •

१०६१. मनुष्ये तस्य स्मरहरः जीविकार्थे चापण्ये।

walking hum चञ्चेव चञ्चामनुष्यः, चञ्चा तृणप्रतिमा । जीविकार्थे—य आदित्यादि down to duste प्रतिकृति कृत्वा भ्रमित स आदित्यः । एवं स्कन्दः वासुदेवः । अपण्ये कि-वासुदेवकान् विक्रीणीते।

१०६२. देवपथादिभ्यश्च। अभिर्द्धाः

देवपथः काज्यपः। १०६३. अर्चासु पूजनार्थासु चित्र तद्वद्धजेऽपि च, इवे प्रतिकृतौ

लोपः कस्य देवपथादिषु ।

अमृता०-१०६१. मनुष्य इति । इवार्थे मनुष्ये वाच्ये तस्य कप्रत्ययस्य स्मरहरः स्यात् । अपण्ये गम्यमाने इवार्थे जीविकार्थे च तस्य स्मरहरो भवति । चञ्चेत्यत्र मनुष्ये बाच्येऽपि लक्ष्मीत्विमिति स्मरहरत्वात् प्रकृते लिङ्गवचनप्रत्यावृत्तिः। पण्यं क्रयविकय

अमृता०-- १०६२. देवेति स्पष्टम् । स्मरहरः स्यादित्ययः । अमृता०--१०६३. अच्चीस्विति । पूजनार्थास् अच्चीस् तथा चित्रकर्मणि, तद्वत्

बाल॰—इवा । प्रतिकृती संज्ञायान्त्र वाच्यायामित्यर्थे वर्तमानान्नाम्नः कः स्यात् । इवार्यं प्रतिकृतिन्व स्पष्टयन्नाह इवार्य इति । तद्विशेष इति तस्येवार्थस्य भेद इत्यर्थः। कृष्णेति कृष्णमारस्येव प्रतिकृतिरित्यन्तर्भृतिमवार्थं ज्ञेयं सूत्रे इवार्थंग्रहणात् । एवमुत्तरत्रापि यत्रेव शब्दो न दृश्यते तत्र यथा सम्भवमूद्यः । प्रतिकृतावुदाहरण दत्त्वा संज्ञायां दर्शयति संज्ञेति । कुष्णमृग इव कृष्णमृगक इति । प्रत्ययोत्पत्त्यर्थं परिभाषामाह इवेति । पादात् पुर्वमिवार्थे विधिरिष्यते । वस्ते: प्राक्तु प्रतिकृतौ विधिरिष्यत इत्यर्थः ॥ १०६० ॥

बाल०-मनु । इवार्थे सति मनुष्ये वाच्ये प्रतिकृतेरुत्तरस्य तस्य कप्रत्ययस्य स्मरहर: स्यात् । अपण्ये गम्ये इवार्थच तस्यास्तस्य स्मरहर: स्यात् । स्मरहरे प्रकृतेलिङ्ग-वचनयोः प्रत्यावृत्तिरित्युक्तमिति मनुष्ये वाच्येऽपि चञ्चेत्यत्र लक्ष्मीत्वं। चञ्चेत्यस्य पर्यायार्थमाह तृणेति । वाक्ये जीविकार्थ इत्यत्र निमित्तात् कर्मसंयोगे इत्यनेन सप्तमीति जीविकाये आदित्यादेरिव प्रतिकृति कृत्वा यो भ्रमित स आदित्य इति । एवमिति । स्कन्दः कीर्तिकेयस्तस्येव प्रतिकृति कृत्वा जीविकार्थं यो भ्रमित स स्कन्द इति । तथा जीविकार्थं वसुदेवस्येव प्रतिकृति कृत्वा यो भ्रमित स वासुदेव इति । व्यावर्तयन्नाह अपण्य इति । वाम्वित्यादेः पूर्वं जीविकायामिति योज्यं । अत्र मूल्यग्रहणेन जीविकार्थं वासुदेवस्य प्रतिकृतीनिर्माय विकीणीते इत्यर्थः ॥ १०६१ ॥

बाल०-देव। जीविकार्थे चापण्ये देवपथादिभ्यश्च कस्य स्मरहरः स्यात। देवपथ इति जीविकार्थं देवपथस्येव प्रतिकृतिं कृत्वा यो भ्रमित स इत्यर्थः । एवं काश्यप इत्यादि । आकृतिगणोऽयं ॥ १०६२ ॥

अर्चासु-शिवः विष्णुः, चित्रकर्मणि-दुर्योधनः अर्जुनः । ध्वजेषु-कपिः गरुडः सिंहः । प्रतिकृतिर्गता ।

१०६४. वस्ते मधिवढः। वस्तिरिव वास्तेयं वास्तेयी।

१०६४. शिलाया ढरामश्च।

शीलेव शीलेयमस्याः शरीरम् । माधवत्वात् शैलेयं दिध, शैलेयी तनुः ।

ध्वजे च वाच्ये, इवार्थे प्रतिकृती च वाच्यायां, तथा देवपथादिषु प्रयोगेषु कप्रत्ययस्य लोपः (स्मरहरः) स्यात् । शिवइति—पूजनार्थं शिवस्येव प्रतिकृति निर्मीयते स शिवः । दुर्योधन इति— दर्योधनस्येव प्रतिकृति श्रित्रीयते इत्यर्थः। कपिरिति—कपिरिव प्रतिकृति ध्वंजे कियत इत्यर्थः । प्रतिकृत्यर्थः सम्पूर्णः ।

अमृतर०-१०६४. वस्तेरिति । इवार्थे वस्तिशब्दात् माघवडः स्यात् । वस्ति नीभे रघोदेश:।

अमृता०-१०६४. शिलाया इति । इवार्थे शिला शब्दात् ढरामः स्यात्, चकारात् माधव ढोऽषि। शैलेयमिति-माधवत्वाद् वृष्णीन्द्रो लक्ष्म्या-मीप् च।

बाल०-अर्चा । व्यवस्थापककारिकामाहार्चेति । पूजनायस्विचीसु वाच्यासु तथा चित्रकर्मणि तद्व छोऽपि । इवे । इवे प्रतिकृतीच बाच्यायां । एवं देवपथादिषु प्रयोगेषुच यथायोग्यं शिवप्रभृतिस्यः कस्य लोपः स्मरहरः स्यात् । अर्चास्विति रूपं दश्यंत इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । पूजनार्थं शिवस्येव प्रतिकृतिनिर्मीयते शिव इति । एवं विष्णुः सूर्यं इत्यादि दुर्योधन इति । दुर्योधनस्येव प्रतिकृतिश्चित्रीयत इत्यर्थः एवमर्जुनः युधिष्ठिर इत्यादि । कपेरिव प्रतिकृतिध्वंजः कियते इति कपिरित्यादि । इवे प्रतिकृतौ देवपथादिषुच चञ्चेत्यादीन्युक्तोदाहरणानि ज्ञेयानि । प्रतिकृतेरिवार्थविशेषत्वात् गोस्वामिपादैः कृष्णसार-प्रतिकृतिरित्यादौ वाक्ये इवशब्दप्रयोगो न कृतः। मयातु इवार्थे कः प्रतिकृताविति सूत्रदृष्ट्या यथासम्भवमिव-प्रयोगः कृत इति। अन्येतु देवपथादिषु सिहान्तेषु स्वार्थे प्रत्ययहरमिच्छन्तीति । प्रतिकृत्यर्थं समापयति प्रतीति ॥ १०६३ ॥

बाल०-बस्ते । इवार्थे वस्तेरुत्तरो माधवढः स्यात् । इवार्थः सादृश्य इति पूर्वमुक्तवेव । बस्तिनभिरधः ॥ १०६४ ॥

बाल०-शिला। इवार्थे शिलाया ढरामः स्यात्, चकारान्माधवढोऽपि। अस्या नायिकाया इति । माधेति । हस्य माधवत्वात् टिनत्वं तेन वृष्णीन्द्रः लक्ष्म्यामीप्च भवतीति भावः वाक्यन्तु पूर्ववत् ॥ १०६५ ॥

हे9ई. ग्र द्विती

1838

£२०. व दिवां विष

द्देश.

कः स्यात्, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत षोडक इ

द्वितीयक कर्त् के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत इति न म्यायर

> क: स वाक्ये

इह्य इत्या

साध

कतृ

द्दे १६. ग्र द्विती द्देश्य. व दिवा विष

~~६~~२१.

अर क: स्यात, छदाहरणव अ तथा दब्ये पक्षक इत पीडक इ

> द्वितीय्व कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत इति न

> क: स वाक्ये

> > इत्यः

साध कतृ १०६६. शाखादिभ्यो यः । शाखेव शाख्यः, मुख्यः जघन्यः ।

१०६७. द्रव्यं भव्ये साधु।
भव्यः अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूतः। द्रव्यमयं मानवक इति काशिका।
द्रुरिव सर्वाश्रयो द्रव्यं, द्रव्यमेव खलु सर्ववल्लभमिति प्रयोगदर्शनादिति
भाषावितः।

१०६८. कुशाग्राच्छरामः । कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

अमृता॰ —१०६६. शाखेति । इवार्थे शाखादिम्यो यरामः स्यात् । शाखा मुख बघन अर्ष जवन स्कन्द अग्र उरस् चरण शृङ्कमेघ विरसेति शाखादिः ।

अमृता०—१०६७. द्रव्यमिति । इवार्शे भव्ये वाच्ये यरामेण सह द्रुणब्दस्य द्रव्यं साधुः स्यात् । स्वाभिप्रेतार्थं प्रकटयति—भव्य इत्यादिना । द्रव्य शब्दो नियत ब्रह्मालङ्ग इति प्राचीनवाक्येन स्पष्टयति—द्रव्यमिति । द्रुरिव वृक्ष इव सर्वाश्रयः सर्वोपकारकः, पत्र पृष्पफल वल्कलादिभिरिति भावः ।

अमृता०—१०६८. कुशाग्रादिति । इवार्थे कुशाग्र शब्दात् छरामः स्यात् । कुशाग्रीया सूक्ष्मा तीक्ष्णा च बुद्धिरित्यर्थः ।

बाल॰—शाखा। इवार्थे शाखादिम्यो यः स्यात्। शाखा मुख जघन अर्षजवन स्कन्द अग्र उरस् चरण शरण शृङ्क मेघ विरसेति द्वादश शाखादिः॥ १०६६॥

बाल०—द्रव्यं। इवार्थे भव्ये वाच्ये यरामेण सह द्रुणब्दस्य द्रव्यं साधु स्यात्। स्वाभीष्टार्थमाह भव्य इति। अभिप्रेतानां मनोगतानामर्थानां यः पात्रभूतः स एव भव्य इत्यर्थः। द्रव्यणब्दोऽत्र स्वभावतो ब्रह्मालङ्ग इति प्राचीनमतेनैव स्पष्टयित द्रव्यमिति। अयं मानवको द्रव्यमिति योज्यं। स्वोक्तार्थमिप परमतेन स्फुटयित द्रुरिति। द्रव्यमेव खलु सर्ववल्लभमिति प्रयोगदर्शनाद्धेतोद्रुरिव सर्वाश्रयो द्रव्यमिति भाषावृत्तिराहेत्यन्वयः। द्रुपंथात्मनः फलादिभिर्यावनः प्रीणाति तथायमप्यभीष्टदानेन सर्वाश्रयः सन् भव्य इति द्रव्यस्य निर्गलितोऽर्थः। आत्मगुणसम्पन्नोऽपि द्रव्यमुच्यते, द्रव्यं हि कियां विनयित नाद्रव्यमिति। हिरण्यादिक्मिप द्रव्यं पुरुषार्थसाधकत्वादित्यन्ये च।। १०६७।।

बाल ० — कुशा। इवार्थे कुशाग्रशब्दाच्छरामः स्यात्। कुशाग्रमिवेति सूक्ष्मत्वात् तीक्ष्णत्वाच्च ॥ १०६८ ॥

१०६६. काकतालीयादयः साधवः । आकस्मिकेन तालपतनेन काकस्य वध इव केनापि देवदत्तस्य वधः काकतालीयम् । एवं अजाकृपाणीयं वधः । ब्रह्मत्वे त्विभधानम् । काक-

काकतालीयम् । एव अजाकृपाणाय प्रवास महित्य काकादि वध उच्यते, तालीयादि शब्देनात्राकस्मात्तालादि पतन हेतुकः काकादि वध उच्यते, अस्मिन्नर्थे समासश्चात्र समर्थ्यते, देवदत्तस्य तद्वध स्तद्धितार्थः ।

१०७०. शर्करादिभ्यः केशवणः । शर्करेव शार्करं, कापालम् ।

१०७१. अङ्गुल्यादे मधिव ठः । अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । एवं भारुजिकादि ।

अमृता०—१०६दै. काकेति। इवार्थे छरामेण सह काकतालीयादयः प्रयोगाः साधवो भवन्ति। स्वयं वाक्योदाहरणे दिशते। एविमिति—आकस्मिकेन कृपाणी पतनेअ अजाया वध इव देवदत्तस्य वधः अजाकृपाणीयमिति। एवं घुणाक्षरीयं, अन्धगत्तीयं, खलित विल्वीयमित्यादयश्च।

अमृता०—१०७०. शर्करादिम्य इति । इत्रार्थे शर्करादिभ्यः केशवणः स्यात् । शर्करा कपाल पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् नकुल सिकता गोपुच्च क्रुपाटिका नाराचेति शर्करादिः।

अमृता०—१०७१. अङ्गुलीति । इवार्थे अङ्गुल्यादे मधिवठः स्यात् । अङ्गुली महज शब्कुलो कुलिश उरस् वर्ण नक हरि मुनि किपश मण्डल घोणी खल चह उदिश्व-दित्यङ्गुल्यादिः ।

बाल०—काक । इवार्थे देवदत्तादेवंधे वाच्ये छरामेण सह काकतालादीनां स्थाने काकतालीयादयः साधवो भवन्ति । वाक्योदाहरणे स्वयं दर्णयति आकस्मिकेनेति । एविमिति आकस्मिकेन कृपाणीपतनेन अजाया वध इव देवदत्तस्य वधः । अजाकृपाणीय-एविमिति आकस्मिकेन कृपाणीपतनेन अजाया वध इव देवदत्तस्य वधः । अजाकृपाणीय-एविमिति अनेन सूत्रेण साध्यप्रयोगाणां ब्रह्मत्व एव कथनिमत्याह ब्रह्मत्व इति । मिति । अनेन सूत्रेण साध्यप्रयोगाणां ब्रह्मत्व एव कथनिमत्यादि । काकतालादिशब्दानां एवमद्धंजरतीयं घुणाक्षरीयं अन्धगर्तीयं खलितिवल्वीयमित्यादि । काकतालादिशब्दानां एवमद्धंजरतीयं घुणाक्षरीयं अन्धगर्तीयं काकतालेत्यादि । देवदत्तस्य तद्वद्वध इति शिक्तिनिक्षपण्यूर्वकं समाससमर्थनमाह काकतालेत्यादि । देवदत्तस्य तद्वद्वध इति शिक्तिनिक्षपण्यूर्वकं समाससमर्थनमाह काकतालेत्यादि । देवदत्तस्य तद्वद्वध इति शिक्तिनिक्षपण्यूर्वकं समाससमर्थनमाह काकतालेत्यादि । वेवदत्तस्य नद्वध इति तद्वितार्थो ज्ञेयः काकतालायमिति । अर्द्धजरती-एव तालस्य पतनेन काकमरणे वर्तते तद्वदाकस्मिकसङ्गतं काकतालोयमिति । अर्द्धजरती- शब्दोऽद्धंजरतीसमाने वर्तते तद्वदिष्टानिष्टत्वात्, अर्द्धजरतीयमितिच कश्चित् ॥ १०६६ ॥

बाल० — शर्क । इवार्थे शर्करादिम्यः केशवणः स्यात् । शर्करा कपाल पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् नकुल सिकता गोपुच्छ कृपाटिका नाराचेति शर्करादिदंश ॥ १०७० ॥

9 4 4 4

1856

इ१६. ग्र द्विती

द्भेर०. व दिवा

विष

द्देश.

कः स्यात्, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत षोडक इ

द्वितीयव कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं वि ग्रहीतेत इति न म्यायर

> क: स वाक्ये

इह्यः इत्या

> साध कतृ

१०७२. एकशालाया छरामो वा। एकशालेव एकशालिकः । पक्षे कः, माधवठ इत्यन्ये ।

१०७३. कर्क-लोहिताभ्यां ठी नृ सिहः। कर्कः शुक्लोऽइवः, तेन सहशः कार्कीको गौः । लौहितीकः स्फर्टिकः । स्वयमलोहित उपाश्रयात्तथावमापते उक्तमिवार्थे ।

१०७४. पाद-शताभ्यां संख्यादिभ्यां वीप्सायां वुरामो लक्ष्म्याम-न्त्यलोपश्च, दण्ड-दानयोश्च।

द्दी द्दी पादी तद्धितार्थे समासः, अन्त्यलोपात् पाच्छब्दस्य वामनो भगवति-द्विपदिका। एवं त्रिशतिका।

अमृता०-१०७२. एकेति । इवार्थे एकशलायाः ठरामो वा स्यात् । पक्ष इति-तेन एकशालकः, एकशालिक इति च।

अमृता०-१०७३. कर्केति । इवार्थे कर्क लोहिताम्यां नृसिंह ठी भैवति । इवार्थ व्यनक्ति-स्वमलोहित इत्यादिना । इवार्थः पूर्णतां गतः ।

अमृता॰--१०७४. पादेति । वीप्सायां गम्यमानायां लक्ष्म्यां संख्यादिश्यां पाद-शताभ्यां वुरामः स्यात्, तस्मिन् सति तयोरन्त्यस्य लोपश्च स्यात्, तथा दण्ड-दानयो र्गम्यमानयोः तादृशाम्यां पादः शताभ्यां वुरामो भवति । द्वौद्वौ पादौ आरोपिताविति शेषः तद्धितार्थे त्रिरामी । द्विपदिकेति लक्ष्म्यामापि कृते पूर्वारामस्येरामः ।

बाल० - अंगु । इवार्थे अंगुल्यादेर्माधवठः स्यात् । अंगुली भरुज् शब्कुली कुलिश उरस् वर्ण नक्र हरि मुनि किपश मण्डल घोणी खल चरु उदिविदत्यंगुल्यादि पञ्चदश ॥

बाल॰ - एक । इवार्थे एकशालाया उत्तरष्ठरामो वा स्यात् । अन्येषां मतमेव स्वमतिमत्यङ्गीकुर्वन्नाह पक्ष इति । तेन एकशालक: ऐकशालिक इतिच ॥ १०७२ ॥

बाल०-कर्क । इवार्थे कर्कलोहिताम्यां नृसिंहष्टीर्भवति । कर्कशब्दस्यार्थदर्शनपूर्वकं वाक्योदाहरणे दर्शयति कर्क इति । एवं लोहितेन सहशो लौहितीक इति । स्फटिकादिः समीपाश्रयवशादेव तथावभाषत इत्याह स्वयमिति । इवार्थं समापयित उक्तमिति ॥१०७३

बाल०-पाद । पादञ्च शतञ्च पादशते ताभ्यां । संख्या आदिर्ययोस्ते संख्यादिनी ताभ्यां। वीप्सायामर्थे संख्यापूर्वपदाभ्यां पादशताभ्यां पादशताभ्यां वुरामस्तस्मिस्तयो-रन्त्यस्य लोपश्च स्याल्लक्ष्म्यां लक्ष्मीलिङ्गे वर्तते । अन्त्य । अन्त्यलोपश्चेत्यत्रच शब्दोऽन्वाचयार्थस्तेन भो वटो भिक्षामट यदि पश्येद्गाञ्चानयेति वदन्ति, मानादरविषयः त्वादत्र अ-इद्वयस्येत्यनेन शतशब्दस्यारामहरेण प्रयोजनान्तराभावात् प्रयोगसिद्धेऽपि अन्त्यलोपे पाच्छब्दस्य वामनकरणार्थश्च-शब्द इति ज्ञेयं। दण्ड। वीष्सानिवृत्त्यर्थिमदं। १०७५. अन्यतोऽपीष्यते ।

त्रिमोदिकका । तथा त्रिपदिकां दण्डितः, त्रिशतिकां व्यवसृजित ।

१०७६. स्थूलादिभ्यः प्रकारोक्तौ कः।

वक्ष्यमाण जातीयस्य वाधा । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । एवं यवकः अश्वकः, चञ्चतासदृशः चञ्चत्कः । एवं बृहत्कः ।

अमृता०—१०७५. अन्यत इति स्फुटार्थम् । दण्डदानयो रुदाहरति—तथा द्विपदिकामित्यादिम्याम् । व्यवसृजति-प्रददातीत्यर्थः ।

अमृता०-१०७६. स्थूलेति । प्रकारस्य कथने स्थूलादिश्य उत्तरे कः स्यात् । प्रकारार्थे जातीय प्रत्ययश्च वक्ष्यते, तस्य वाधकोऽयिमत्याह—वक्ष्माणेति । गण स्तु परिशिष्टे द्रष्टव्यः।

दण्डदानयोर्गम्यमानयोश्च संख्यादिभ्यां पादशताभ्यां वुरामस्तस्मिस्तयोरन्त्यलोपश्च स्यात् लक्ष्म्यां वर्तते । वाक्य प्रदर्शनपूर्वकं समासप्रकारमाह द्वौ द्वाविति । पादावित्यस्मात् परमारोपिताविति कियापदं योज्यं शिष्टाचारात् । समास इति त्रिरामोसमास इति शेषः । अ-इद्वयस्य हरो भगवतीत्यनेनैवेष्टसिद्धावप्यन्त्यलोपश्चेति यत् कृतं तदेतज्ज्ञापकिमिति । लोपपदमत्र महाहरपरिमत्यतश्चारामव्यवधानाभावात् पाच्छब्दस्य वामनः स्यादन्यथातु न स्यादिति सूचयन्नाह अन्त्यलोपादिति । द्विपदिकेति द्विपदिकरूपाललक्ष्म्यामीपि कृते पश्चात् प्रत्ययस्थात् कादित्यनेन पूर्वारामस्येरामः। एविमिति त्रीणि शतानि आरोपितानीति त्रिशतिका ॥ १०७४ ॥

बाल० — अन्य । वीप्सायां संख्यादेरन्यतोऽपि नाम्नो वुराम इष्यतेऽन्त्यलोपश्च लक्ष्म्यां । शिष्टाचाराद्वक्तव्यमेतत् । त्रयस्त्रयो मोदका आरोपिता इति त्रिमोदिकका । एवं द्वयपूर्णिका इत्यादि। अत्र सर्वत्र प्रत्ययेनैव वीष्सायां द्वित्वादेरप्युक्तत्वात् न पुनक्तिरे-कत्वश्व । दण्डदानयोरुदाहरणे आह तथेति । द्वौ पादौ दण्डित इति त्रीणि शतानि व्यवसृजतीतिच वाक्यं योज्यं । व्यवसृजतीति विशेषेण त्यजित ददातीति यावत् । अत्राप्यन्यत इति युज्यते, तेन द्विमोदिककां ददाति द्वचपूर्षिकामश्नातीत्यादि स्यात् ॥१०७५

बाल०—स्थूला। प्रकारस्योक्ती स्थूलादिम्यः कः स्थात्। सामान्यस्य भेदको धर्मः प्रकारः सच द्रव्याश्रितो यथा स्थूलादेः स्थूलत्वादिः । वक्ष्यमाणजातीयस्य वाघेति वाधक-मित्यर्थः । स्थूलको मणिः । एविमिति यवप्रकारः अश्वप्रकार इत्यर्थः । चञ्चतासदृश इत्यंनेन स्फुरत्कान्तिकत्वाद्योऽचञ्चन्नपि चञ्चन्निव लक्ष्यते स चञ्चत्क इति सूचितं । एवं चलत्कः । एवमिति प्रभामण्डलयोगादबृहन्निप यो बृहन्निव लक्ष्यते, स बृहत्क इति । अत्र त्रये साहश्यमेव प्रकारार्थं व्याचक्षते । स्थूल यव अश्व च व्वत् वृहत् चलत् अणु मास इक्षु ईषत् चञ्चु श्वशुर कुमारी पुत्रकुमारी पर्णमूल मूलपत्र हुल वाट्या कालेति स्थूलादिहनविशति: ॥ १०७६ ॥

देवदे. ग्र द्वितीं

देश्व. व दिवां विष

द्देश.

कः स्यात्, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत षोडक इ

द्वितीयव कर्त्तृ के

स्यात्। के वलं ग्रहीतेत इति न म्यायर

> क: ₹ वाक्ये

इद्यः इत्या

> साध कतृ

१०७७. अनत्यन्तगतौ क्तात्। किः क्रिक्टिकावाह अर्था नान्त्यन्तं भिन्नं भिन्नकं, छिन्नकम् ।

१०७८. नार्द्धं वाचिपूर्वात् । 🕢 🗥 🖔

अर्द्धपीतं सामिभुक्तं खण्डकृतं नेमभिन्नम् । प्रतिषेधोऽयम् । स्वाथिकस्य तस्य चास्तित्वे लिङ्गिमिदमेव, तेन बहुतरकमिति जयादित्यः।

१०७६. बृहतिका वस्त्रविशेषे, अषडक्षीणं तृतीयाद्यगोचरे, अशि-

अमृता०-१०७७. अनत्यन्तेति । अत्यन्तगतेरभावे सति क्त प्रत्ययान्तात् कः स्यातः भिन्नकमिति ईषद्भिन्नमित्यर्थः । अत्यन्तगतौ तु-भिन्नम् ।

अमृता॰--१०७८. नार्द्धेति । अनत्यन्तगतौ, अर्द्धवाची पूर्वीयस्य तस्मात् क्तान्तात्तु को न भवति । नात्यन्तमद्धं पीतमिति-अर्द्धपीतम् । प्रतिषेधस्यास्या-नित्यतां प्रतिपाद यति-स्वार्थिकस्येत्यादिना । तत्र लिङ्गं ज्ञापकिमत्यर्थः । तच्च प्राचीन मतेनापि षुष्पाति-बहुतरकमिति।

अमृता०-१०७दै. बृहतिकेति । वस्त्रविशेषे वाच्ये करामेण सह बृहत्या बृहतिका साधुः स्यात् । बृहतीशब्दस्य वामनो निपात फलम् । तृतीय जनादीनामगोचरे वाच्ये अषडक्षीत्यस्य खरामेण साकं अषडक्षीणं साधु भवति । तृतीयजनादे रगोचरीभूतं यदेकेन

बाल०-अन । न अत्यन्तमनत्यन्तं अनत्यन्तस्य गतिर्नत्यन्तगतिस्तस्यां । अत्यन्तस्याप्राप्तौ सत्यां क्तप्रत्ययान्तात् कः स्यात्। भिन्नकमिति ईषद्भिन्नमित्यर्थः। नात्यन्तं छिन्नं छिन्नकमिति । अनत्यन्ते कि, भिन्नं काष्ठं । अत्यन्तमेव भिन्नमित्यर्थः ॥

बाल०-नार्द्ध । अनत्यन्तगतौ अर्द्धवाची पूर्वी यस्य तस्मात् क्तान्तात् को न स्यात् । नात्यन्तमई पीतमिति नात्यन्तमई रूपेणोपलक्षितं पीतं वेति अईपीतं। एवं सामिभुक्त-मित्यादि त्रयमपि । अत्रार्द्धप्रभृतयश्चत्वारोऽर्द्धवाचकाः । क्तान्तत्वात् प्राप्तेऽयं निषेध इत्याह प्रतीति । स्वार्थीति, इदमेव प्रतिषेधसूत्रमेव पुनः स्वार्थिकस्य तस्य कप्रत्ययस्या-स्तित्वे विद्यमानत्वेऽपि लिङ्गं ज्ञापकिमत्यन्वयाऽर्थश्चेति । तेन ज्ञापकेन हेतुना बहुतरमेव बहुतरकमिति जयादित्य आह । एवमर्द्धपीतमेवार्द्धपीतकमित्यादिच । अभिन्नोपपन्नबहु-स्करादेस्तरात् क इत्यन्ये ॥ १०७८ ॥

बाल० - वृह । वस्त्रविशेषे वाच्ये करामेण साकं वृहत्या बृहतिका साधुः स्यात् । अत्र स्वार्थे कस्तिस्मन् बृहत्या वामनश्च निपातफलं । किञ्च, अस्य स्वार्थिकत्वात् प्रकृति-विल्लङ्कत्वेऽजादित्वादाप्। नित्योऽयं विधिरिभधानशक्त्या। वस्त्रविशेषादन्यत्रतु बृहती भौषधि: । अष । तृतीयाद्यगोचरे वाच्येऽषडक्षीत्यस्य खरामेण साकमषडक्षीणं साधु स्यात् । अविद्यमानानि षडक्षीणि अस्मिन्नित्यषडक्षीणं मन्त्रादि। तृतीयजनादेरगोचरस्य वाच्यत्वात् यदेकेन द्वाभ्यां वा कृतं तदेवोच्यते । आशि । पुरा पूर्वस्मिन् यत्र गाव

क विद्यप्रकरणम् • क्यांति । तङ्गवीनं गावो यत्राशिताः पुरा, अलंकर्मीणः कर्मक्षमे, अलंपुरुषोणः पुरुषाय शक्ते ।

एते साधवः ।

१०८०. अञ्चेः खरामो वा स्वार्थे नतु दिशि। प्राक् प्राचीनं, प्राचीना बाह्यणी । तिर्यक् तिरश्चीनं, प्रत्यक् प्रतीचीनम् । १०८१. जात्यन्ताच्छरामो द्रव्ये । विशोधार्थ

बाह्मणजातीयः । अद्रव्ये तु बाह्मण जातिरदुष्टा ।

द्वाभ्यां वा सम्पन्नं तदषडक्षीणिमत्यर्थः । पुरा यत्र गाव आतिशा स्तृप्ता आसन् तस्मिन् वनादौ वाच्ये खरासेण सह आशितगो शब्दस्य आशितङ्गवीनं साबु स्यात् । सुमागमोऽत्र निपातफलम्। कर्मक्षमे वाच्ये अलंपूर्वस्य कर्मणः खरामेण सह अलंकमीणः साधु स्यात्। कमंदक्ष इत्यर्थः । तथा पुरुषाय क्षक्ते वाच्ये खरामेण अलंपूर्वस्य युरुषस्य अलंपुरुषीण इति

अमृता०—१०८०. अञ्बेरिति । स्वाध विषये अञ्चेक्तरे खरामो वा स्यात्, दिशि साधुः स्यात् । वाच्ये तु स न भवति । प्रामिति—विकल्पविधानात् प्रकृतेरेव स्थितिः । केवलखरामत्वेन

लक्ष्म्यामीपोऽभवादापं दर्शयति—प्राचीना बाह्मणीति । अमृता०—१०८१. जातीति । इव्ये वाच्ये जात्यन्तात् छरामः स्यात् । द्रव्यमिह जाति व्यञ्जकमेव ज्ञेयम् । ब्राह्मणजातीय इति – ब्राह्मणो ब्रह्मत्वं जाति रस्येति वास्यम्, बाह्यणत्व जात्याधारभूत इत्यर्थः।

आश्वितास्तुमाः तस्मिन्नरण्यादौ वाच्ये खरामेण सह आश्वितमोशव्दस्याशितङ्गवीनं साधु स्यात् । अत्राक्षितान्मुमात्रमञ्ज निपातकलं । अलं । कर्मक्षमे वाच्येऽलंपूर्वस्य कर्मणः खरामेण सह अलङ्क्ष्मिंगः साधुः स्थात् । अलं जातः कर्मणे इति पर्यादयश्चतुध्या इत्यनेन मध्यपदलोपिचतुर्थीकृष्णपुरुषसिद्धात् खरामः अलङ्कर्मीण इति कमंदश इति कश्चित्। अतं। पुरुषाय शक्ते वाच्ये खरामेण सहालपूर्वस्य पुरुषस्यालम्पुरुषीणः साधुः स्यात्। अलं शक्तः पुरुषाय इति पूर्वेबत् वाक्यादिः । अत्र द्वयेऽलंशब्दस्य मान्ताव्ययत्वान्मुमागमो नापेक्ष्य इति । एकत्रैव दृत्तिमाह एत इति । कश्चिदाह चप्रत्ययान्तोऽषडक्ष इत्याद्यपि प्रयोक्तरकोटी

बाल० — अञ्चे । स्वार्थेऽयेऽञ्चेहतरः खरामो वा स्यात्, दिशि वाच्येतु न स्यात् । श्रयोक्तव्यमेवेति ॥ १०७६ ॥ अञ्चेरिति लुप्तकृत्प्रत्ययस्यैव ग्रहण नामाधिकारात् । प्रामिति प्रागेवेति योज्यं । प्रत्ययस्य वैकल्पात प्रवेकल्प्यात् प्रथमतः प्रकृतेरेव स्थितः, पक्षे प्राचीनं धनं, प्राचीनो वृद्ध इत्यादि । तिरश्चीनिमिति तिर्यचस्तिरश्चिष्टदच उदीचिरित्यनेनात्र तिरश्चादेशः। प्रतीचीनिमिति अचोऽरामहरो भगवतीत्यनेनात्रारामहरः पूर्वस्य त्रिविक्रमश्च ॥ १०८० ॥

द्वे १६. ग्र द्वितीरे देश. व दिवरे

६२१.

विष

अम् कः स्यात्, छदाहरणव

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीय्क कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं वि ग्रहीतेत् इति न

म्यायर

कः स

इस्यः

इत्य

साध कतृ १०८२. स्थानान्ताच्छो वा तुल्यत्वे। भगवत् स्थानीयो भगवत्तुल्यः। एवं भगवत्स्थानः।

१०८३. किमेरामाख्याताव्ययेभ्य स्तरां तमाञ्चाद्रव्यप्रकर्षे।
किन्तरां किन्तमां। अत्र क्रियाया गुणस्य वा प्रकर्षः। पूर्वाह्णितमाम्। अत्राधारशक्तेः प्रकर्षः। एवं यातितरां यातितमां, प्रतस्तरां प्रातस्तमां, नितरां उच्चेस्तराम्। द्रव्यप्रकर्षे प्रतिषेधः, -उच्चे-स्तरः कश्चित्।

अमृताः —१०८२. स्थानेति । तुल्यत्वे वाच्ये स्थानात् शब्दात् छरामो वा स्थात्। स्थानम्बद्ध एवत्र साम्यवाची । भगवत्तुल्यो भगवत् सम इत्यर्थः ।

अमृता॰—१०८३. किमिति । अद्रव्यस्य प्रकर्षे (आतिशय्ये) वाच्ये किम्शब्दात्, एरामान्तात्, आख्यातान्तात् तथाव्ययाच्च तरां तमाञ्च स्यात् । अद्रव्य प्रकर्षभेव प्रतिपाः दयति—कियाया गुणस्य वेति । याति तरामित्यादो कियायाः प्रकर्षः । प्रात स्तरामित्यादो कालस्य, नितरामित्यादो गुणस्येति बोध्यम् ।

बाल० — जात्य । द्रव्ये वाच्ये जात्यन्ताच्छव्दाच्छरामः स्यात् । ब्राह्मणजातिरिव ब्राह्मणजातीयः भट्टादिः । द्रव्यादन्यत्रतु न स्यादित्याह् अद्रव्ये त्विति । ब्राह्मणजातिरित्यत्र जातेरेन प्रधानता न तत्तुल्यस्य ।) १०५१ ।।

बाल०—स्थाना । तुल्यत्वे वाच्ये स्थानान्तान्नाम्न इछो वा भवति । ज्ञब्दणक्त्यात्र स्थान एव भगवत्साम्यं वक्तीति भगवतः स्थानमेव भगवत्स्थानीयः भगवत्त्य इति भगवत्साम्यः सच तुल्यादिः ॥ १०५२ ॥

बाल० किमे। अद्रव्यस्य प्रकर्ष वर्तमानात् किशब्दात् एरामात् आख्यातान्तात् अव्ययाच्च तरां तमाञ्च स्यात्। इदं कि इदं किमित्यनयोर्मध्येऽतिस्रयेन कि किन्तरां। इदं कि किन्तरां। यद्यपिश्वदः प्रश्ने वर्तते, तथित न प्रश्नप्रकर्षे प्रत्ययः किन्तिं पृच्छ्यमानस्य गुणस्य कियाया गुणस्य वा प्रकर्षः स्यात्, तराद्यन्तत्वेन पृच्छ्यमानप्रकर्षस्यैवावगम्यमानत्वात्। अस्मिन्पूर्वाह्ने ऽस्मिन् पूर्वाह्ने तरां। इदं वहूनां मध्ये एकस्योत्कर्षं पूर्वाह्ने तमां। कालानेङवि तरतमकालतने दिवत्यनेनात्र समम्या अलुक्। यद्यपि नामाधिकारात् सर्वत्र साम्य एव प्रत्ययस्तथापि विधानबलादत्र समम्यन्ताद्ययं तद्धित इति ज्ञेयं। अद्रव्यप्रकर्षं र्वत्युक्तं सफलोकुर्वन्नाह् अत्रेति। एविमत्यनेन पूर्वार्थसूचनात् इदं याति इदं यातीत्यनयोन्त्यादिद्वये कालस्य नितरामित्यादिद्वये गुणस्येति। अद्रव्यप्रकर्षं इत्युक्तात् द्रव्यप्रकर्षत् नितरामित्यादिद्वये गुणस्येति। अद्रव्यप्रकर्षं इत्युक्तात् द्रव्यप्रकर्षत्र

१०८४. संख्यायाः कियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुः, द्वि-न्नि-चतुभ्यः सुः।
पञ्चवारान् हरिमच्चंयति पञ्चकृत्वः। शतकृत्वः स्तुतवान्। द्विरधीते
शीतां, त्रिश्चतुर्वा।

१०८४. बहो धा वा निकट कालिकयाभ्यावृत्ती । बहुधा यजते, बहुकृत्वो वा । अनिकटत्वेतु बहुकृत्व इत्येव ।

समृता०—१०८४. संख्याया इति । कियाया समित आवृत्तिः कियाम्यावृत्तिः, यस्यां गम्यमानायां संख्यावाचिन उत्तरे कृत्वसुः स्यात्, तथा द्वित्र चतुम्यः संख्यावाचि-ग्यस्तु सुः प्रत्यको भवति । उराभ इत् । अभ्यावृत्तिः पुनः पुनरावृत्तिः । वारण्डदेन तामेव ग्यन्ति—पञ्चनारानिति । पञ्चकृत्व इति—वदादित्वेनाव्ययत्वात् स्वादे संहाहरः । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । ह्रौ वारौ सधीत इति हिरधीत इत्यादि ।

अमृता०—१०८४. बहोरिति । निकटकालस्यकियाभ्यावृत्तौ बहु शब्दात् धाप्रत्ययो वा स्यात्, पक्षे च कृत्वसुः । निकटकालियहे तु केवलः कृत्वसुः रित्याप-अनिकट इति ।

प्रतिषेध इत्याह द्रव्येति । कश्चिदिति वृक्षादिरित्यर्थः । किश्व, पूर्वाह्वेतरामित्यत्र कालव्यतिरिक्तस्य एरामस्य भावात् कालस्य द्रव्यवाचित्वेऽपि न निषेधः । एवं शिष्टाचारात् प्रातस्तरामित्यादिद्वयेच ॥ १०५३ ॥

बाल०—संख्या । कियाया अभित्त आवृत्तिः कियाभ्यावृत्तिस्तम्यां गम्यमानायां संख्यायाः संख्यावाचिनः कुत्वसुः स्थात् । द्वित्र अभ्यावृत्ती सम्यमानायां द्वित्रिचतुभ्यः संख्यायाः संख्यावाचिनः कुत्वसुः स्थात् । कृत्वसोः सोश्चोराम इत् । पुनः पुनः प्रवृत्तिरम्यावृत्तिः । संख्यावाचिम्यस्तुषुः स्यात् । कृत्वसोः सोश्चोराम इत् । पुनः पुनः प्रवृत्तिरम्यावृत्तिः । संख्यावाचिम्यस्तुषुः स्यात् । कृत्वसोः सार्श्वन्ताह पञ्चिति । वथा पञ्चकृत्व इति, तथा अभ्यावृत्तिरेव बार इति वाक्ये वारश्वन्दं मृत्त्वनाह पञ्चिति । वथा पञ्चकृत्व इति, तथा अभ्यावृत्तिरेव बाराम् हरि स्तुतवान् भातकृत्व इति वदावित्वादत्र यथासम्भवं स्वादेर्महाहरः । एवं भातं वाराम् हरि स्तुतवान् भातकृत्व दिविष्ठतिस्याद्व यथेष्ठः । हो वारामवधीत इति द्विरधीते । पट्कृत्वं सप्तकृत्वो भुङ्कृते वच्छति विष्ठतीर्थादे चतुरधीत इति क्षेत्रं । किञ्च, अत्र कश्चित् एवं त्रीम् वाराम् चतुरो वारामधीते द्विरधीते चतुरधीत इति क्षेत्रं । १०८४ ॥ द्वादिम्यो विकल्पं सुप्तिच्छतिति वाष्ठवेन सूचितं । तेन द्विकृत्व इत्याद्यपि ॥ १०८४ ॥ द्वादिम्यो विकल्पं सुप्तिच्छतिति वाष्ठवेन सूचितं । तेन द्विकृत्व इत्याद्यपि ॥ १०८४ ॥

बाल०—बही। जिकटकालकियाभ्यावृत्ती गम्यमानश्यां बहुशब्दात् क्षा वा स्यात् पक्षे कृत्वसुश्च। बहुभेत्यादी बहून् वारान् यजत इति वाक्षं योज्यं। निकटत्व एव पक्षे कृत्वसुश्च। बहुभेत्यादी बहून् वारान् यजत इति वाक्षं योज्यं। निकटत्व एव पक्षे कृत्वसुश्च। बहुभेत्यादे अनिकट इति। सकृच्चेकस्य वारे सम्यमाने विकल्पः निकटत्वाभावेतु केवलं कृत्वसुरित्याद्द अनिकट इति। सकृच्चेकस्य वारे सम्यमाने एकशब्दादुत्तरे सुर्भवति। एकशब्दस्य स्थाने सकृच्चादेशः आदेशे सित लुग् युजन्तस्येति एकशब्दादुत्तरे सुर्भवति। एकशब्दस्य स्थाने दिव्यर्थः, इति जुसपः। अभ्यश्वृत्तिराः न सुलुक्च। सकृद्भुङ्कते एकवारं भुङ्कते दृत्यभागम्यादृत्तः सम्मवति, तथापि लक्षणमेतत् प्रपञ्चार्थं सकृच्छव्दस्यैकवारार्थस्य सकृद्भुङ्कते इति कश्चित्। कश्चित्वेवमाह लक्षणमेतत् प्रपञ्चार्थं सकृच्छव्दस्यैकवारार्थस्य सकृद्भुङ्कते इति कश्चित्। कश्चित्वेवमाह लक्षणमेतत् प्रपञ्चार्थं सकृच्छव्दस्यैकवारार्थस्य सकृद्भुङ्कते इति कश्चित्। कश्चित्वेवमाह लक्षणमेतत् प्रपञ्चार्थं सकृच्छव्वसुर्भे क्षविष्यति। सतभेदाद्भविष्यति। एकश्चवत्ते अभ्यावृत्त्यभावादेव कृत्वसुर्ने क्षविष्यति। एकश्चवत्ते । १०६५।।

हे9ई. ग्र द्विती

र्दर०. व दिवां विष

द्देश.

कः स्यात्, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत षीडक इ

द्वितीयव कर्त् के

स्यात्। के वलं ग्रहीतेत इति न

> म्यायर क: ₹

वाक्ये

इस्यः इत्य

साध कत् १०८६. तत् प्रकृतवचने केशवमयः।

प्राचुर्येण प्रस्तुतः प्रकृतः, सचासौ प्रकृतश्चेति तत्प्रकृतः, तद्वचनेऽथं मयट् स्यात् । अन्नं प्रकृतं प्रस्तुतमन्नमयमिह । अपर आह—अनं प्रकृतमस्मिन् अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्वं उभयथापि प्रमाणम् ।

१०८७. समूहवच्च बहुषु। भावावर/भाष

बहुषु प्रस्तुतेषूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्ययाः स्युः । अपूराः प्रकृता उच्यन्ते आपूर्विकिमह । अन्यपदार्थ पक्षे आपूर्विकं पर्व । चकारान्मयट्-अपूर्व-मयं, तुलसीमयी पात्री । मोदकाः प्रकृता उच्यन्तेस्मिन् मौदिककं मोदकमयम्।

१०८८. देवतान्तात्तादर्थे यरामः, पादार्घाभ्याञ्च, अतिथे

अमृता०-१०८६. तदिति । स्वयं व्याख्याकृता । तत्र वचनं प्रतिपादनम् । मयट् प्रत्ययोऽयं स्वार्थे परार्थे च भवति, तत्राद्यमाह—अन्नमयमिहेति । द्वितीयं (परार्थ अन्य-पदार्थ वा) प्राचीनमतेन दृष्टान्तयित-अन्नमयो यज्ञ इति । अपि च, संसर्गे व्याप्ती अपृथ-ग्भावे चमयट उदाहरणानि प्राचां, यथा,-घृतमयः धूममयः चिन्मय इति ।

अमृता॰—१०:७. समूहेति । वृत्तिमाह—बहुध्विति । समूहवदिति—तस्य समूह इत्यर्थे यथा-अचित्त-हस्तिभ्यामित्यनेन मःधवठो विहित स्तथात्रापि भवतीत्यर्थः। सूत्रधृतस्य चकारस्य फलमाह—चकारान्मयडिति ।

अमृता०-१०८८. देवतेति । तादर्थ्ये गम्ये देवतान्तात् नाम्नो यरामः स्यात्,

बाल० - तत् । प्रकृतशब्दस्य हृदयस्थमर्थं प्रतिपादयन् वृत्तिमाह प्राचुर्येणेति । प्राचुर्येण बाहुल्येन यः प्रस्तुतः सम्भृतीकृतः स एव प्रकृतपदवाच्यः। सचासावित्यत्र तच्छब्देन यस्मात् प्रत्ययस्तदेव परामृश्यते । तद्वचनेऽर्थे तत्प्रकृतवचनेऽर्थे तच्छब्दिनिर्देश्या-न्नाम्नो मयट् स्यात् । वाक्ये प्रस्तुतिमत्यस्मात् पूर्वं प्राचुर्येणेति योज्यं । अन्नमयिमहेति पर्वादावित्यर्थः । अत्रापरः कश्चिदेवं वाक्योदाहरणे आहेति व्यक्ति अपेत्यादि। अपूपमयमिति अपूपः प्रकृतोऽस्मिन्नित्यर्थः । उमयथापि उभयप्रकारेऽपि प्रमाणं वाच्यमित्यर्थः ॥ १०८६ ॥

बाल० — समू । वृत्तिमाह बहुष्विति । समूहवदित्यस्मात् परं नाम्न इति प्रयोक्तव्यं। आपूर्णिकमिति तस्य समूह इत्यर्थे यथा अचित्तहस्तिभ्यामित्यनेन माधवठस्तद्वदत्राणि इहेति पूर्ववत् । अत्राप्यपरमतमाह अन्येति । सूत्रस्थं चशब्दस्य फलं वक्ति चकारादिति । यस्मात् समूहवत् प्रत्ययाः स्युस्तस्माच्चकारान्मयङ्गि स्यात्। अपूपमयमित्यस्मादिहेत्युह्यं। अपरमतेतु तुलसीमयीति । मोदका इत्यस्मात् पूर्वं एविमिति पूरियतव्यं ॥ १०८७ ॥

विष्णुदेवतायै इदं विष्णुदेवत्यम् । तथा पाद्यं अष्ट्यं, तथा आतिष्यम् ।

१०८६. स्वार्थे।

प्रभुरयम् ।

१ 3 मान-इत्नामका श्वा । अर्थ १ १०६०. अनन्तावसथेतिह भेषजेभ्यो ण्यः । अनन्तयं अवसध्यं ऐतिह्यं भेषज्यम् । क्राप्तक्रक क्राह्मकृष्टि अति वर्

१०६१. तथा नव-सूर-मत्त-यविष्ठ-क्षेमेभ्यो यः। नव्यं सुर्यः मर्त्यम्ः। १०६६, यावकावयः साधवः । स्वानेतेका

१०६२. नवस्य नूत्न-नूतन-नवीनाश्च । काल अलीक अलीक

साधवः। । । हान अपनी मा एक अधिक किहतीन एवं वह

पादार्घाभ्याञ्च स स्यात्, तथा अतिथि शब्दात् ण्यरामो भवति, तादर्थं एव । पादाय इदं पाद्यं, अतिथये इदं आतिथ्यं स्वागतासनादिकम्।

अमृता०-१०८६. स्वार्थ इत्यधिकारः।

अमृता - १०५०. स्वार्थे अनस्त-आवसथ-इतिह भेषज इत्येतेभ्यो ण्यराम: स्यात् । अमृता०- १०६१. तथेति । स्वार्थे नवप्रभृतिभ्यः पञ्चम्यो यरामो भवति ।

अमृता०-1०ई२. नवस्येति । स्पष्टम् । क्रमात् तन-तन-खरामैः साधव इत्यर्थः ।

बाल०-देव । तादर्थ्ये देवतान्तान्नाम्नो यराम: स्यात् । पादा । तादर्थ्ये पादार्घाभ्यामपि स एव स्यात् । अति । पूर्वस्मित्रर्थेऽतिथिशब्दात् ण्यरामः स्यात् । तथेति पादाय इदमर्घाय इदमित्यर्थ: । तथातिथये इदमित्यपि । सर्वत्र पुष्पफलजलादिकं वाच्यं ॥

बाल०-स्वार्थे । स्वार्थेऽर्थे नाम्नो यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । इममधिकरोति प्रभूरिति ॥ १०५६ ॥

बाल०-अन । स्वार्थेऽर्थेऽनन्तु आवसय इतिच भेषज इत्येतेभ्यो ण्यरामो भवति । अनन्त एवानन्त्यं। एवमुत्तरत्रापि वाक्यान्यूह्यानि पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहा-व्ययमित्यमरः । भैषज्यमौषधं । चतुर्वणिविभ्यश्चेति वक्तव्यं । स्वार्थेऽर्थे चतुर्वणिविभ्यश्च ण्यरामः स्यात् । चतुर्वणमेव चातुर्वण्यं । एवं चातुराश्रम्यं चातुर्वेद्यं साववदेद्यं । किञ्च, चातुर्वेद्यादिद्वयेऽनुहोडादित्वादुभयपदस्य वृष्णीन्द्रः । तथा माङ्गल्यं पाड्गुण्यं सैन्यं सान्निध्यं सामीप्यं औपम्यं सौख्यं माणिक्यं त्रैकाल्यं त्रैशब्दां त्रैलोक्यमित्यादि ॥ १०६० ॥

बाल० - तथा । तथेति पूर्वोक्तेऽर्थे नवादिस्यो यरामः स्यात् । नव एवं नव्यं । एवं सूर्यः मत्त्यं यविष्ठचं क्षेम्यं । स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतेलिङ्गवचनान्यतिकान्ता वर्तन्त इत्यनेन स्वाधिकानां लिङ्गादिव्यवस्थोक्तात्रापि शेया ॥ १०६१ ॥

हे9ई. ग्र द्वितीं देश. व

दिवां विष

द्देश.

आ कः स्यात. **उदाहरण**व तथा दन्ये पक्षक इत षीडक इ

> द्वितीयव कर्त् के

स्यात्। केवलं वि ग्रहीतेत इति न म्यायर

> क: स वाक्ये

इद्यः इत्य

> साध कत्

• श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् •

१०६३. पुराणस्य प्रण-प्रत्न-प्रतन-प्रीणाश्च । साधवः।

१०६४. भाग-रूप-नामभ्यो धेयः । भागधेयम् ।

१०६४. देवात्ताप् लक्ष्म्याम् । देवता ।

१०६६. यावकादयः साधवः।

यावकः माणिकः नान्तरीयकः कन्दुकः स्नातक इत्यादि ।

१०६७. लोहितको मणिबेदे, वर्णे चास्थिरे, लाक्षादिना रक्ते च साधः।

अमृता०-१०६३. पुराणस्येति । स्फुटम् । प्रादेशेन न-तनःखरामेः सह साधवः। अमृता०-१०६४. भागेति । स्वार्थे भाग रूप-नामम्यो धेयः प्रत्ययः स्यात् । एवं रूपधेयं रूपमेवेत्यर्थः, नामधेयं नामैवेत्यर्थः।

अमृता०-१०६५. देवादिति । स्वार्थे लक्ष्म्यां देवशब्दात् ताप् स्यात् । पइत् । अमृता०-१०६६. यावकेति । स्वार्थे नृसिंह वुरामादिभिः साकं यवादीनां यावकाः दयः साधवो भवन्ति । यव एव यावक इत्यादयः ।

अमृता०-१०५७. लोहितक इति । मणिभेदे, अस्थिरे वर्णे, तथा लाक्षाद्ना रक्ते

बाल० - नव । स्वार्थेऽर्थे नवस्य सम्बन्धे त्न तन खरामाः सन्तस्तस्य नूरित्यादेशेन सह नूतन नूतन नवीनाश्च साधवो भवन्ति । नवीन इत्यत्र न्वादेशे सित उद्वयस्येति गोविन्दो ज्ञेयः ॥ १०५२ ॥

बाल०-पुरा। स्वार्थेऽर्थे पुराणस्य सम्बन्धे न त्न तन खरामाः सन्तस्तस्य प्र इत्यादेशेन सह प्रण प्रत्न प्रतन प्रीणाश्च साधवो भवन्ति। प्रीण इत्यत्र प्रादेशे सित अ-इद्वयस्येत्यरामहरो ज्ञेयः । वाक्यन्तु नव एव पुराण एवे तूह्यं ॥ १०६३ ॥

बाल०-भाग । स्वार्थेऽर्थे भागरूपनामम्यो धेयः स्यात् । भाग एव भागधेयमिति । एवं रूपधेयं नामधेयं ॥ १०५४ ॥

बाल०-देव । स्वार्थेऽर्थे देवशब्दात् ताप् सन् लक्ष्म्यां वर्तते । देव एव देवतेति ॥ बाल० - याव । पूर्वोक्तेऽर्थे नृसिंहवुरामादिभिः सह यवादीनां यावकादयः साधवः स्यः। यव एव यावक इति नृसिंहवुरामान्तः। मणिरेव माणिक इति माधवठान्तः। नान्तरीयकादित्यत्रयन्तु करामान्तं । इत्यादीत्यादिपदेनास्याकृतिगणत्वं सूचितं ॥१०५६॥

अस्थिरे वर्णे लोहितिका लोहिनिका चेति दृश्यते।

१०६८. कालकमस्थिर-तद्वर्णे स्यात्। कालकं मुख्य। आप् ह प्रमुख्य

१०६६. विनयादे नृ सिंह ठः।

विनयो वैनयिकः, समयः सामयिकः, उपचारः औपचारिकः, मुक्ता मौक्तिकम्।

११००. एवमत्यय-व्यवहार-समूह-विशेषाच्च, उपायस्यौपियकं; अकस्मादित्यस्याकस्मिकम् ।

साधु।

च वाच्ये कप्रत्ययेन सह लोहितस्य लोहितकः साधुः स्यात् । लोहितिका लोहिनिका च प्राचां मते साधः।

अमृता०-१०६८. कालकमिति । अस्थिरकालवर्णे क प्रत्ययेन कालस्य कालक-मिति साधु स्यात्। कालकं मुखमिति—मुखस्य कालिमा शोक दु:खादिनैव नतु सततमित्यर्थः।

अमृता॰-१०६६. विनयादेरिति । स्वाधिकप्रत्ययान्तानां प्रकृतेश्च स्वरूपस्थिते-रुभयमुदाहरणे दर्शयति—विनयो वैनयिक इत्यादि ।

अमृता०-११००. एवमित्यतिदेश:। अत्यय प्रभृतीनाञ्च सम्बन्धे नृसिंह ठः स्यात्, तेथा तेन प्रत्ययेन उपायस्य औपयिकं, अकस्मादित्यस्य चाकिस्मकं साधु भवति । अत्यय एवात्ययिक इत्यादि । संसारहरो निपातफलम् ।

बाल०-लोहि। मणिभेदे वाच्ये अस्थिरेच, वर्णेच वाच्ये लाक्षादिना, रक्तेच वाच्ये कप्रत्ययेन साकं लोहितस्य लोहितकः साधुः स्यात् । अत्रास्थिरे वर्णे ठरामान्ता लोहितिका लोहिनिका चेति प्राचां मते दृश्यते इत्याह अस्थिर इति । तन्मते तरामस्य पाक्षिकनरामादेशस्तु निपातनात् ज्ञेय: ।। १०५७ ॥

बाल० - काल । तस्य वर्णस्तद्वर्णः अस्थिरश्चासौ तद्वर्णश्चेति अस्थिरतद्वर्णस्तस्मिन् गम्ये केन सह कालस्य कालकं साधु स्यात्। कालकं मुखमित्यत्र मुखस्य कालिभवत्वं शोकादिनैवेति न तद्वर्णस्य स्थिरता ॥ १०६८ ॥

बाल०-विन । तद्धितस्य बाहुल्यात् स्वाधिकप्रत्ययान्तानां प्रकृतेः स्थितिसम्भवा-च्चात्र वाशब्दो गम्य इति स्वयमुदाहरणैः स्पष्टीकरिष्यते । एवं प्रकरणेऽत्र सर्वत्रैव यथासम्भवं वाकारो ज्ञेया। तेन स्वार्थेऽथं विनयादेनुं सिंहठो वा स्यात्। विनय एव विनय: वैनियक इत्यादि॥ १०६६॥

देवदे. ग्र द्विती देव. व

> दिवाँ विष

६२१.

अस् कः स्यात्, उदाहरणव

तथा दव्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीय्व कर्त्तृ के

स्यात् । केवलं । ग्रहीतेत इति न

> क: स् वाक्ये

> > इत्यः

साध कतृ ११०१. वाचिकं सन्देशे, कार्मणं वाचा प्रतिपादिते कर्मणि।

११०२. ओषधेः केशवणोऽजातौ । औषधं पिव । जातौ तु,— वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभाषः । भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतेलपूराः सुरतप्रदीपा ॥ इति कुमारः १।१० ।

अमृता०—११०१. वाचिकमिति । सन्देशे (वार्तायां) वाच्ये नृसिंह ठेन सह वाचो वाचिकं साधु स्यात्, तथा वाचा प्रतिपादिते कर्मणि वाच्ये केशव णरामेण सह कर्मणः कार्मणं साधु भवति ।

अमृता०—११०२. ओषधेरिति । जातिभिन्ने वाच्ये औषधेरुत्तरे केशवणः स्यात् । ओषधिशब्द ओषधिभिरारब्धे कल्कादौ हि अजातिः, जातौ तु फलपाकान्ता क्षुद्रवृक्षा इति शिष्टप्रयोगेण जातौ केशवणस्याभावं दर्शयति—वनेचरीणामिति । ओषधयो वनेचराणां सम्बन्धे अतैलपूर्णाः सुरत प्रदीपा भवन्तीत्यन्वयः । ओषधीनां प्रभा हि प्रदीपकार्यं निष्पादयतीति भावः ।

बाल०—एव । आतिदेशिकोऽयं । एवम्प्रकारेणात्ययव्यवहारहमूहविशेषाच्य नृसिंहठो वा स्यात् । अत्यय एव अत्ययः आत्यियक इत्यादिः । उपा स्वाथेऽर्थे नृसिंहठेन सार्द्धं उपायस्यौपियकं वा स्यात् । अत्र । पेत्यस्य वामनो निपातफलं । अक । स्वाथेऽर्थे नृसिंहठेन साकमकस्मादित्यस्याकस्मिकं साधु वा स्यात् । अत्र संसारहरो निपातफलं । यथोक्तमत्रान्येः । विनयोपचारसङ्गतिसमयसमुत्कर्षसम्प्रदानानि । व्यवहारसमाचाराः कस्मादनुगामिनः समूहश्च । अत्ययविशेषविषयाः कथिचदत्यन्त इत्याद्याः ॥ ११०० ॥

बाल० — वाचि । सन्देशे वाच्ये नृसिहठेन सह वाचो वाचिकं साधु स्यात् । सन्देशवाग्वाचिकमित्यमरः । कार्म । वाचा प्रतिपादिते कर्मणि वाच्ये केशवणरामेण सह कर्मण कार्मणं साधु स्यात् ॥ १९०१ ॥

बाल० — ओष । अजाती वाच्ये ओषधेरुत्तरः केशवणः स्यात् । यदा ओषधिभि-रारब्धे कल्कादौ ओषधिशब्दो वर्तते, तदैव ओषधिरेवेति औषधं पिवेति । यदातु जातौ वर्तते, तदा केशवणो न स्यादिति शिष्टप्रयोगेण द्रदयित जाताविति । यत्र हिमालये रजन्यां रात्रौ वनितासखानां वनेचराणां सम्बन्धे दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासोऽतैलपूराः सुरतप्रदीपा ओषधयो भवन्तीत्यन्वयः । दरो गुहा सैव गृहं तस्योत्सङ्गः कोडस्तत्र निषक्ता नियुक्ता भासो दीप्तयो यासां ताः ॥ १९०२ ॥ ११०३. प्रज्ञादेः केशवणः।

प्रज्ञ एव प्राज्ञः, प्राज्ञी स्त्री, विणक् वाणिजः, मरुत् मारुतः, चोरः चौरः, रक्षो राक्षसः, देवता दैवतं, मनो मानसं, शत्रुः शात्रवः, पिशाचः पैशाचः, वयो वायसः, बन्धु बन्धिवः विकृतं वैकृतं, द्विता द्वैतं, प्रतिभा प्रातिभः, चण्डालश्चाण्डालः । आकृतिगणोऽयम्,

११०४. मृदो मृत्तिका, मृत्सा-मृत्स्ने तु प्रशंसायाम् । साधवः । स्वार्थो निवृत्तः ।

११०४. तसि वी । प्रभुरयम् ।

११०६. प्रतिनिधौ पञ्चम्याः, अपादाने चाहीयरुहः।

अमृतरः - १९०३. प्रज्ञादेरिति । स्वार्थे प्रज्ञादेश्तरे केश्ववणः स्यात् । प्रज्ञादे गंण सुक्तवा तस्याकृतिगणत्वमुपिंद्यम् ।

अमृता० — ११०४. मृद इति । स्वार्थे कप्रत्ययेन सह मृदो मृत्तिका साधुः स्यात्, तथा प्रशंसायां सम्यमानायान्तु स-स्नाम्यां सह मृदो मृत्सा-मृतस्ने साधू भवतः । स्वार्थे प्रत्यया उक्ताः ।

अमृता०—११०५. तसि रित्यधिकारः । अमृता०—११०६. प्रतीति । प्रतिनिधावर्थे नाम्नः परस्या पञ्चम्याः स्थाने तसिः

बाल०—प्रज्ञा। अत्रापि पूर्ववद्वेति गम्यं। स्वार्थेऽर्थे प्रज्ञादेरुत्तरे केशवणो वा स्यात्। प्रज्ञादिवश्वदशानामुदाहरणानि दत्त्वापि अपरितुष्यन्नाह आकृतिगणोऽयमिति। तेन उष्णिह प्रत्यक्ष विद्या जुद्धत् चिकीषंत् योध चक्षुस् वसु कुश्व दशाहं असुर अशिन व्याकृति सम्पत् विपत् विदत् सत्वत् अग्नीध्र हित साधारण आश्रयण आग्रहायणेत्यादीनां ग्रहणं ज्ञेयं। अत्र साधारणादित्रयाणां ग्रहणं लक्ष्म्यां साधारणीत्याद्ययं। अत्र विददिति शत्रन्तं सत्वदिति मतुप्रत्ययान्तं, तेन विदन्नेव वैदतः, सत्वानेव सात्वतः। कृष्णमृगायं जुद्धदित्येके जौद्धतः कृष्णमृग इत्युदाहरन्ति।। ११०३।।

बाल० — मृदो । स्वार्थेऽर्थे इति केन सह मृदो मृत्तिका साधुः स्यात् । मृत् । स्वार्थेऽर्थे प्रशंसायां गम्यमानायान्तु सस्नाभ्यां साकं मृदो मृत्सामृत्स्ने साधू भवतः इति ॥

बाल० — तसि । नाम्नो यथास्वं तसिर्वा स्यात् । अधिकरोति प्रभुरिति ॥१९०४॥ बाल० — प्रति । प्रतिनिधावर्थे नाम्नः परस्याः पश्चम्या उत्तरस्तसिर्वा भवति । बपा । हीयच रुट् चेति सर्वेऽपि रामकृष्णा इत्यनेन एकवत् हीयरुट्, न हीयरुट्, अहीयरुट

दे१दे. ग्र द्विती

र्द२०. व दिवां विष

६२१.

अर क: स्यात्, छदाहरणव

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीय्व कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत

इति न

क: स वावये

इत्यः

साध कतृ

प्रस्नुम्नः कृष्णतः प्रति कृष्णाद् वा । तथा वजत आयाति वजाद्वा । अहीयरुहः किस्-वैष्णवमार्गाद्हीयते विष्णुपदादवरोहति ।

११०७. अतिग्रहणाचल-निन्दा स्वकर्तर तृतीयायाः, हीयमान-पापयोगाच्च ।

वृत्ततोऽतिगृह्यते, हरिभक्तितो न चलति, व्यवहारतो निन्दितः । पक्षे हरिभक्त्येत्यादि । अकत्तंरि किम्-वृत्तेन क्षिप्तः । तथा वृत्ततो हीयते वृत्ततः पापः ।

प्रत्ययो वा स्यात् । हीतरुहोऽप्रयोगे सित अपादाने प्रतिनिधी चार्थे पश्चम्याः तिस वी भवति, पक्षे पश्चमीविष्णुभक्तिरेव । प्रत्युदाहरति—वैष्णवमार्गाद्धीयत इति । त्यज्यत इत्यर्थः, तथा अवरोहिति स्रंसतीत्यर्थः ।

अमृता०—११०७. अतीति । अतिग्रह-अचय-निन्दासु अर्थेषु नाम्न उत्तरस्या अक-त्तीरि विहिताया तृतीयायाः स्थाने तसि वी स्यात् । हीयमानेन पापेन योगो यस्य तादृशा-न्नाम्न उत्तरस्या अकर्त्तरि तृतीयायाः तसि वी भवति । वृत्ततोऽपिगृह्यत इति-वृत्तेनाति-क्रम्य गृह्यत इत्यर्थः । वृत्ततो हीयत इत्यादौ करणे हेतौ वा तृतीया ।

तस्य । हीयरुहोऽप्रयोगे सित अपादानार्थे चकारात् प्रतिनिधाविप नाम्नः परस्याः पञ्चम्याः परस्तिस्वि स्यात् । रुह-हाकोरप्रयोगेऽपादानपञ्चम्या इति जुमरः । सिद्धोपदेशे विरिञ्चो वित्यनेन तसेरिराम इत् । पञ्चम्यास्तस् तद्धित इति सुवन्तपादे स्वयमेवोक्तमिति तसेस्तिद्धितत्वात् । पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं स्वादितिद्धितयोरय-सर्वेश्वराद्योरित्यनेन पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वात् तसेस्तिद्धितत्वोरय-सर्वेश्वराद्योरित्यनेन पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वात् तसेस्तिद्धितत्वेन समासावयवत्वाच्च अन्तरङ्गस्वादेर्महाहर इत्यनेन कृष्णत इत्यत्र तसि परे पञ्चम्या महाहरः । एवमुत्तरत्रापि । अत्र प्रतिनिधौ वर्तते, तस्मात् प्रद्युम्नः कृष्णस्य सहण इति पर्यवसितोऽर्थः । तथेति पूर्वप्रकारेणेत्यर्थः । व्यावर्तयन्नाह अहीयेति । वैष्णवमार्गात् हीयत इति त्यज्यते इत्यर्थः दैवादिको हा इत्यस्य कर्तर्ययं प्रयोग इति कश्चित् । भावे चास्य प्रयोगो नेष्यत इत्यार्था इति स्वार्थाद्दीयते देवदत्तेनेति न स्यात् । तेन कर्मकर्तृर्यायं प्रयोग इति वाभटः । शक्निर्वश्वसामर्थ्यात् ओहाङ् गतावित्यस्य सार्थत उज्जिहीत इति कश्चित् । अवरोहतीति श्रंसतीत्यर्थः ॥ १९०६ ॥

बाल० — अति ग्रहाचलनिन्दास्वर्थेषु अकर्तरि विहितायास्तृतीयाः परस्तिसर्वा भवति । हीय । हीयमानेन पापेनच योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दादुत्तरस्या अकर्तरि विहितायास्तृतीयायाः परस्तिसर्वा स्यात् । वृत्ततोऽतिगृह्यत इति वृत्तेनातिकम्य गृह्यत इत्यर्थः । गृह्यत इति यक् कृष्णधातुके भावकमंणोरिति यक् । ग्रहिज्यावचीत्यनेन सङ्कर्षणः । अत्र हेतौ करणे वा विहितायास्तृयायास्तस् । एवं हरिमक्तित इत्यादिद्वयेऽपि । विकल्पं स्मारयित पक्ष इति । किञ्च, पक्ष इत्यस्मात् वृत्तेनेत्यिप योज्यं । अकर्तरीत्यत्र

११०८. षष्ठ्या विविधपक्षाश्रये, रोगादपनयनेच ।
देवा अर्जुनतोऽभवन्, आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे, कर्णस्य
पक्षे इत्यर्थः । तथा हिक्कातः कुरु, प्रवाहिकातः कुरु, प्रतिकारमस्याः
कृवित्यर्थः ।

११०६. प्रथमाप्रभृतिभ्यश्च यथादर्शनम् ।
कर्मगुण इत्यर्थे कर्मगुणतः । स्मरणात् स्मरणतः, आदौ आदितः, पृष्ठे
पृष्ठतः, शरीरेण शरीरतः । मन्त्रो दुष्टः स्वरतो वर्णतो वा ।

अमृता०—१९०८. षष्ट्या इति । विविधपक्षाश्रये गम्ये नाम्नः परस्याः षष्ट्याः स्थाने तसि वी स्यात् । तथा रोगात् अपनयने च गम्यमाने रोगवाचिन उत्तरस्याः षष्ट्याः तसि वी भवति । उदाहरणयोरर्थमाह—अर्जुनस्य पक्ष इत्यादि ।

अमृता०—११०६. प्रथमेति । यथादर्शनमिति शिष्टप्रयोगदर्शनमनितकस्य नाम्नो विहितेभ्यः प्रथमादिभ्यश्च तसि वी भवति । कर्मगुणत इति—कर्मणो गुण इति विग्रहः, अतः प्रथमायास्तिसः । पक्षे यथास्थिति । स्वरतो वर्णत इति हेतौ तृतीयायास्तिसः ।

इतिशब्दः प्रयोक्तव्यः सर्वत्र दर्शनात् । वृत्तेन क्षिप्त इति कर्त्तार तृतीया । उत्तरसूत्रस्यो। दाहरणे दर्शयति तथेति । वृत्ततो हीयते वृत्ततः पाप इति हेतौ करणे वा तृतीया । अत्र वृत्तस्य हीयमानेन पापेनच अवैष्णवादिना । योगः नात्र निन्दा विवक्षिता, किन्तु स्वरूपाख्यानमेतत् निन्दायां पूर्वेणव सिद्धेः ॥ १९०७ ॥

बाल०—षष्ठचा। विविधपक्षाश्रये गम्ये नाम्नः परस्याः षष्ठचा उत्तरस्तिसर्वा बाल०—षष्ठचा। विविधपक्षाश्रये गम्ये नाम्नः परस्याः षष्ठचा उत्तरस्तिसर्वा स्यात्। रोगा। अपनयने रोगस्य चिकित्सायां गम्यमानायां रोगवाचिनो नाम्न उत्पन्नायाः षष्ठचा उत्तरस्तिसर्वा स्यात्। देवा इत्याद्युदाहरणद्वये अर्जुनादि द्वाभ्यां, विविधपक्षाश्रय- षष्ठचा उत्तरस्तिसर्वा स्यात्। देवा इत्याद्युदाहरणद्वये अर्जुनादि द्वाभ्यां, विविधपक्षाश्रयश्रात्रासाक्षात् प्रतीयत इति। पक्षे, सम्बन्धे या षष्ठी तस्यास्तस्, विविधपक्षाश्रयश्रात्रासाक्षात् प्रतीयति । अर्जुनस्य पक्षे देवाः, षष्ठचास्थितिरित्यिष सूचित्वुमर्थकथनप्रकारमाह अर्जुनस्येति । अर्जुनस्य पक्षे देवाः, कर्णस्य पक्षे अविद्या अभूवन् यथाक्रमं तयोः पक्षमाश्रितवन्त इत्यर्थः एतत्तु कर्णार्जुनयोः कर्णस्य पक्षे अविद्या अभूवन् यथाक्रमं तयोः पक्षमाश्रितवन्त इत्यर्थः । उत्तरस्योदाहरणे द्वैरथयुद्धे विवृत्तमस्ति । इत्यादीत्यादिवदेन यथासम्भवमन्यदृद्धां । उत्तरस्योदाहरणे दर्शयित तथेति । अर्थमाह प्रतीति । अस्या इति हिक्कायाः प्रवाहिकायाश्र प्रतिकारं दर्शयित तथेति । अर्थमाह प्रतीति । हिक्वा रोगविशेषः। प्रवाहिका ग्रहणी कृवित्यन्तयः । पूर्ववदन्नापि पक्षे षष्ठचा म्थितः । हिक्वा रोगविशेषः । प्रवाहिका ग्रहणी क्र्वा । अपनयने कि, हिक्कायाः प्रकोपं करोतीत्यादि ॥ ११०८ ॥

रुक्। अपनयने कि, हिक्कायाः प्रकार करितारामा विद्याविष्य विषय विद्यानि विष्ठित्रयोगाणामित्यर्थाद्गम्यते । तेन यथादर्शनमिति विष्ठित्रयोगाणामित्यर्थाद्गम्यते । तेन यथादर्शनमिति विष्ठित्रयोगाणामित्यर्थाद्गम्यते । तेन यथादर्शनमिति शिष्ठप्रयोगादर्शनमनित्रकम्य नाम्नो विहितेभ्यः प्रथमादिभ्यश्च तिसर्वा स्मरणादित्याद्यर्थे कर्मणो गुणः कर्मगुणः स इत्यर्थे कर्मगुण इति प्रथमायास्तिसः । एवं स्मरणादित्याद्यर्थे कर्मणो गुणः कर्मगुणः स इत्यर्थे कर्मगुण इति प्रथमायास्तिसः । एवं स्मरणादित्याद्यर्थे । स्वरतो वर्णत इति हेतुनृतीयायास्तस् । स्मरणत इत्यादि स्पष्टः । पक्षे, प्रथमादेः स्थितिश्च । स्वरतो वर्णत इति हेतुनृतीयायास्तस् । एवं मन्त्रतो हीन इतितु कर्नृ नृतीयायास्तस् , हाक्प्रयोगे पञ्चम्या निषेधात् । हीयमानपाप- एवं मन्त्रतो हीन इतितु कर्नृ नृतीयायास्तस् । कर्नृ व्यतिरिक्तनृतीयाया अर्थासङ्गतेश्च ॥१९०६॥ योगाच्चेत्यस्य प्राप्तिरित् न सम्भवति । कर्नृ व्यतिरिक्तनृतीयाया अर्थासङ्गतेश्च ॥१९०६॥

हे9ई. ग्र द्विती

£२0. व दिवा विष

द्देश.

कः स्यात्, **उदाहरण**व

तथा दन्ये पक्षक इत षीडक इ

द्वितीयव कर्त् के

स्यात्। के वलं ग्रहीतेत इति न

म्यायर

क: स वाक्ये

इद्यः इत्य

> साध कतृ

१११०. बह्वाल्पार्थात् कारकाच्छम् माङ्गलिके, संख्यापरिमाणा-भ्याञ्च वीप्सायाम् ।

बह्वनि बहुभ्यो बहुभिर्वा ददाति बहुशो ददाति । एवं भूरिशः अल्पशः स्तोकशः । श्राद्धादौ तु मा भूदिति माङ्गलिक ग्रहणं । संख्यायाः - हो हो ददाति द्विशः, एवं पञ्चशः । परिमाणात्-पणं पणं ददाति पणशः, एवं प्रस्थशः पादशः । अकारकात्तु बहुस्वामी । 🐃

अमृता०-1990. विह्निति । माङ्गिलिक्येऽर्थे गम्ये बह्नर्थात् अल्पार्थाच्च कारक युक्तान्नाम्न शस् प्रत्ययो वा भवति । तथा वीप्सायां गम्यमानायां संख्यावाचकात् परि-माण वाचकाच्च कारकान्वितनाम्नः शस् वा भवति । बहूनीति कर्मं कारकः बहुभ्य इति सम्प्रदानं, बहुभिरिति करणम्। ददातीत्यनेन माङ्गलिककर्म बोध्यते। अर्थग्रहणफलं दर्शयन्नुदाहरति—भूरिश इत्यादि । स्तोकश इत्यल्पार्थः । माङ्गलिक्योपादान प्रयोजन-माह-श्राद्धादी तु माभूदिति । व्यावर्त्तययि-अकारकात्तु बहुस्वामीति । अत्र बहूनां स्वामीति विग्रहे बहूनामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीविधानात् कारकत्वाभाव इत्याशयः।

बाल० — बह्न । बहवश्च अल्पश्च बह्नल्पौ तावथौ यस्य स बह्नल्पार्थस्तस्मात्। माङ्गलिके गम्ये बह्वार्थादल्पार्थाच्च कारक हान्नामनः शस् वा भवति । अधिकाराद्वाका-रोऽत्रानुवर्तते । संख्या । वीष्सायां गम्यमानायां सख्यावाचकात् परिमाणवाचकाच्च कारकरूपान्नाम्नः शस् वा स्यात् । वाक्योदाहरणानि दर्शयति बहूनीत्यादिना । किञ्च, बहूनीत्यस्मात् पूर्वं आम्युदियकादिषु कर्मस्विति योज्यं, माङ्गिलिकोपादानां । एवमाम्यु-दायकादिषु कमंसु बहुम्य आगच्छति बहुषु निदधातीत्याद्यर्थेऽपि बहुश इत्यादि। अर्थग्रहणस्य फलं सूचयन्नुदाहरणान्तराण्याह एविमिति । भूरिश इति आम्युदियकादिषु कमंसु भूरीणि ददातीत्यादि वाक्यं योज्यं। तथा प्रमूतशो ददातीत्यादि यथास्व। एवमाभ्युदियकादिषु कर्मसु अल्पं ददातीत्याद्यर्थेऽल्पश इत्यादिः। माङ्गलिकग्रहणस्य फलं दर्शयति श्राद्धति । श्राद्धादावित्यस्मात् पूर्वं अनिष्टे कर्मणीति पूरणीयं । तेनानिष्टे कर्मण अल्पश इत्यादिनं स्यात् । आभ्युदियके कर्मणि बहुशो दानं, अनिष्टे कर्मण्यल्पशो दानमिति कश्चित्। बह्वल्पार्थात् किं गां ददाति। कारकादिति किं बहूनां स्वामीत्यादौतु न स्यात्। संख्याया इति संख्यां लक्षी कृत्योदाह्रियते इत्यर्थः । यथा द्विश इत्यादिद्वयं, तथा कतिशः गणशः तावच्छः द्वादशशइत्यादि । परिमाणादिति संख्याया इतिवद्वचाख्येयं । यथा पणश इत्यादि एवं कार्षापणश इत्यादिच यथास्वं। पणादयः परिमाणशब्दा अन्यूनानितिरिक्तस्य परिमाणस्वरूपस्य एकार्थस्य वाचकाः विष्णुभक्त्यातु तेषां द्वित्वादिकमीपचारिकमिन धीयते । घटं घटं ददातीत्यत्रतु न भवति, नहि घटादयः पणादिवत् स्वभावात् एकार्थमात्र-वृत्तयः यतो जातिशब्दा अमी जात्यतिव्यञ्जकभूतायामनेकव्यक्तौ वर्तन्ते । प्रकरणादिनातु एकार्थावगती घट गो देहीत्यादि भवत्येव यथा वृन्दशः सङ्घशः पूगश इति । वीप्सायामिति कि, द्वी ददाति । अकारकत्वेतु द्वयोर्द्वयोः स्वामीत्यादौ न स्यात् ॥ १९१० ॥

११११. कृते द्विवचनेऽनेकसर्वेश्वरोत्तराद्धिद्यकानुकरणात् कृश्वस्तियोगे आच, नरस्य तलोपश्च। पटत् पटत् करोति, पटपटा करोति । एवं दस्दमा स्यात् ।

१११२. नित्वतौ । निर्देश तलापः पटपटिविति करोति ।

१११३. आच् कृज्योगे। प्रभुरयं विं यावत्।

१११४. द्वितीय-तृतीय-शम्बवीजेभ्यः कृषी, संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

अनृता०-१९११. कृत इति । कृम्बस्तियोगे द्विवंचने कृते (आभीक्ष्ये वीप्सायां वा) सित अनेक सर्वेश्वरोत्तरार्द्धात् अव्यक्तानुकरण शब्दात् आच् प्रत्ययः स्यात्, नरस्य तरामश्चेत् तदा तस्य लोपश्च स्यात् । पट्पटेति—नरस्य तरामहरः, नारायणस्य हरश्चि-तीति अद्भागहरः । दमूदम् स्यादिति वाक्ये दमूदमा स्यादिति । इह तरामाभाव एव । एवं खट् खटा करोति, चट् चटा भवतीत्यादि ।

अमृता॰-१११२. नेति । इति शब्दे परे तु तादृशानुकरण शब्दात् आच् न भवति । अमृता॰-१११३. आजिति । कुत्र् धातुयोगे नाम्नो यथास्वं आच् स्यात् । विप्रत्ययं यावदयमधिकारो ज्ञेय:।

अमृता० - १११४. द्वितीयेति । कृषी वाच्ये द्वितीय-तृतीय-शम्ब-बीजेम्यः कृत्र् योगे

बाल० - कृते । द्विर्वचन इत्यनेनात्रामीक्ष्ण्यं वीप्सा वा लम्यते तत्तां विना द्विवचनासम्भवात् । यावन्मात्ररूपं तावन्मात्रबोधकमव्यक्तानुकरणमिति । यत्राकारा-दयो वर्णाः स्पष्टा न प्रतीयन्ते, सोऽव्यक्तशब्दस्तस्यानुकरणमिति कश्चित् । कृभ्वस्तियोगे द्विवैचनकृते सति, अनेकसर्वेश्वरोत्तराद्वीदव्यक्तानुकरणाच्छव्दात् आच् स्यात्। नरस्य तकारश्चेत्तदा तस्य लोपश्च । एवमिति दम्दमा स्यादिति । अत्र नरे तरामाभावात्तस्य हरो न स्यात् । किवेदं दमच्छब्दस्य रूपं । एवं खटखटाकरोति खटखटामवतीत्यादि ॥

बाल० - नित्व । इति परे कृभ्वस्तियोगे कृते द्विवंचनेऽनेकसर्वेश्वरोत्तराद्वीदव्य-क्तानुकरणात्तु आच् न स्यात् । एवं पटपटिदिति स्यादित्यादि । अनेकेति कि, श्रत् श्रत् करोति । अव्यक्तानुकरणादिति कि, दशत् दशत् करोतोत्यादौ न स्यात् ॥ १९१२ ॥

बाल०-आच्। कृत्योगे नाम्नो यथास्वं आच् स्यात्। यावत् वि तावदयं प्रभुनामाधिकार इत्याह प्रभुरिति ॥ १११३ ॥

बाल०—द्विती । कृषी वाच्ये द्वितीयतृतीयशम्बवीजेभ्य आज्भवति कृत्र्योगे ।

तद्धितप्रकरणम्

9499

1858

दे१दे. ग्र द्विती

र्द२०. व दिवां विष

द्देश.

अस् कः स्यात्, छदाहरणव अ तथा दव्ये

तथा दन्य पक्षक इत पीडक इ

द्वितीय्व कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं रि ग्रहीतेत इति न

> क: स् वावये

इत्यः इत्यः

साध कतृ द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीया करोति, शम्बा करोति, पुनस्तियंक कर्षतीत्यर्थः । तथा द्विगुणा करोति क्षेत्रम् ।

१११४. समयाद् यापनायाम् । विकास समयाकरोति कालं यापयतीत्यर्थः ।

१११६. सपत्र-निष्पत्राभ्यामतिव्यथने ।

सपत्रा करोति मृगं, पत्रपर्यन्तेन शरेण तं व्यथयतीत्यर्थः । एवं निष्पत्रा करोति, पत्रनिर्गमपर्यन्तेन इत्यादि पूर्ववत् । अतिव्यथने किम्—निष्पत्रं करोति तरुम् ।

आच् स्यात् , तथा गुणन्तरायाः संख्यायाश्चोतरे आच् भवति । एवं तृतीया करोतीति । द्विगुणा करोतीति—द्विगुणं विलेखनं करोतीत्यर्थः ।

अमृता॰--१९१५. समयादिति । यापनायां गम्यमानायां कुत्र् योगे समयशब्दा-दाच् स्यात् ।

अमृता०—१११६. सपत्रेति । अतिब्यथनेऽर्थे गम्यमाने सपत्र-निष्पत्राभ्यां कृत्र् योगे आच् स्यात् । पत्रं शराग्रस्थं सूक्षाग्रहौलास्त्रम् । पत्रनिर्गम पर्यन्तेनेति—शरीरं निर्भेद्य शरमपरपाश्वें निष्कामयतीत्यर्थः ।

तथा गुणान्तायाः संख्यायाश्च आच् स्यात् । यथा द्वितीयाकरोति । एवं तृतीयाकरोति अनुलोमं स्पृष्टं, पुनः प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः । शम्बाकरोतीत्यस्यार्थं स्वयमाह पुनस्तिर्यगिति । एव वीजाकरोति वीजेन सह कर्षतीत्यर्थः । द्विगुणाकरोतीति द्विगुणं विलेखनं क्षेत्रस्य करोतीत्यर्थः । एवं त्रिगुणाकरोतीत्यादिः । क्षेत्रमिति सर्वेषां वाच्यपदं ज्ञेयं ।। ११९४ ॥

बाल॰ —सम । कृत्योगे यापनायां गम्यमानायां समयशब्दाच् स्यात् । यापना तावत्कालस्य सम्भवतीति स्पष्टयन्नाह कालमिति ॥ १९१४ ॥

बाल०—सप। पत्रेण सह वर्तमान इति सपत्रः निर्गतं पत्रमस्मादिति निष्पत्रः इत्येताभ्यामितव्यथने गम्यमाने कृत्योगे आच् भवित मृगमित्यस्मात् पर व्याध इति योज्यं। इत्यादिपूर्वविति शरेण तं व्यथयतीत्यर्थः। अतिव्यथन इत्यत्रातिव्यधन इति कश्चित् पठित । तिस्मश्च सित सपत्राकरोति सपत्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति शरीरात् शरं अपरपाद्वे निष्कामयतोत्यर्थः। व्यावर्तयित अतीति। तरुमित्यस्मात् परं ग्रीष्म इति पुरणीयं। एवं सपत्रं वृक्ष करोति प्रावृहितिच ॥ १११६॥

१११७. निष्कुलान्निष्कोषणे।

निष्कुलाचकार हिरण्यकशिपूदरम् । अन्तर्भाग बहिष्करणेन तद्विदार-यामासेत्यर्थः ।

१११८. सुख-प्रियाभ्यामानुलोम्ये । स्थापनिकास प्रकार

१११६. दुःखात् प्रातिलोम्ये । दुखाकरोत्यवैष्णवम् ।

११२०. शूलात् पाके । शूलाकरोति हरियराङ्मुखान् यमः ।

अमृता०—१११७. निष्कुलादिति । निष्कोषणेऽथं निष्कुलशब्दात् कृत्र् योगे आच् स्यात् । निष्कुलाचकारेत्यस्यार्थमाह — अन्तर्भागेति ।

अमृता०—१९१८. सुखेति । आनुलोम्योऽर्थादानुक्त्येऽर्थे गम्यमाने सुख-प्रिय शब्दाभ्यां कुत्र्योगे आच् स्यात् । सुखा करोति वैष्णविमिति—तस्यानुक्त्यं विद्धातीत्यर्थः।। एवं प्रिया करोति साधुमिति ।

अमृता॰—१११दै. शूलादिति । पाके वाच्ये कृत्योगे शूलशब्दादाच् स्यात् । शूला शूला करोतीति—शूलेन पचतीत्यर्थः ।

बाल०—निष्कु । निष्कोषणेऽर्थे वर्तमानान्निष्कुलशब्दात् कृत्र्योगे आच् स्यात् । निष्कोषणार्थं स्फुटयति अन्तरिति । निष्कोषणादन्यत्रतु निष्कुलं करोति शत्रुं समूलं नाशयतीत्यर्थः । कुलशब्दोऽत्र गोत्रवचनः ॥ १११७ ॥

बाल॰ — सुख । आनुलोम्ये गम्यमाने कृत्र्योगे सुखिप्रयाम्यामाच् भवति । आनुलोम्यमानुकूत्यं तच्च चित्तावधानरूपं । सुखाकरोति वैष्णवं वैष्णवस्यानुकूत्यं करोतीत्यर्थः । एवं प्रियाकरोतीति । आनुलोम्यादन्यत्र सुखं करोत्यौषधं औषधस्याचेतन-स्वात् निह चित्तावधाने प्रवृत्तिः ॥ १११८॥

बाल०—दु:ख। कृत्र्योगे प्रातिलोम्येऽर्थे गम्ये दु खशब्दादाच् स्यात्। प्रातिलोम्यं प्रातिकृत्यं तच्च वित्तस्य व्यथनरूपं। दु खाकरोत्यवैष्णवं अवैष्णवस्यानिमतमाचय-तीत्यर्थः। अस्मादन्यत्र दु:खं करोति कृत्सितान्नमिति॥ ११९६॥

बाल • — शूला । कृत्योगे पाके वाच्ये शूलशब्दादाच् भवति । हरिविमुखान् शूलेन पचतीत्यथै: । पाक इति कि, शूलं करोति कदन्नं ॥ ११२० ॥

द्दे १६. ग्र द्विती देश्य. व दिवां

द्देश.

विष

अस् कः स्यात्, छदाहरणव

तथा दन्ये पक्षक इत पीडक इ

द्वितीय्व कर्त्तृ के

स्यात्। केवलं वि ग्रहीतेत इति न

कः स

इत्यः

साध कतृ ११२१. सत्यादशपथे।

सत्याकरोति वस्तूनि वणिक्, मयैतद्ग्रहीतव्यमिति निश्चिनोतीत्यर्थः। अशपथे किम्—सत्यं करोति।

११२२. मद्रभद्राभ्यां माङ्गलिकमुण्डने । अञ्चलकारी कालः । आच् कृज्योगे निवृत्तः । अञ्चलकारी कालः ।

99२३. अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे विः, कृञि कर्मणि भवस्त्योः कर्त्तरि ।

विः सर्व इत्।

अमृता०—११२१. सत्यादिति । शपथिभिन्नेऽर्थे सत्यशब्दात् कृत्र्योगे आच् स्यात् । शपथे सित तु स न भवतीति प्रत्युदाहर्रात-सत्यं करोतीति । देवादिनाम्ना शपथं करोतीत्यर्थः ।

अमृता॰—११२२. मद्रोति । मङ्गलकर्म सम्पर्किमुण्डनेऽर्थे कृत्र् योगे मद्र-भद्राभ्यां आच् स्यात् । आचोऽधिकारो निवृत्तः ।

अमृता०—११२३. अभूतेति । अभूतस्य (अजातस्य) तदात्मलाभः अवस्था-न्तरप्रापणं अभूततद्भावः, तस्मिन्नर्थे गम्यमाने कृम्वस्ति योगे नाम्न उत्तरे वि प्रत्ययः स्यात् । तत्र च कृत्र् योगे कर्मणि, मू अस्ति योगे कर्त्तरि वि ज्ञयः । विः सर्व इदिति— केवलस्य प्रत्यय वे र्हर इत्यनुशासनादित्याशयः ।

बाल० — सत्या । कृत्र्योगे सत्यशपथेऽर्थे वर्तमानात् सत्यशब्दादाच् भवित । उदाहरणाथौ स्पष्टौ । सत्यं करोति अंगुल्या गात्रं स्पृष्ट्वा तथ्यमिदमिति । १९२१ ॥

बाल०—मद्र। मङ्गलपूर्वकं मुण्डनं माङ्गलिकमुण्डनं, अस्मिन्नर्थे वर्तमानाभ्यां मद्र भद्र इत्येताभ्यां कृत्र्योगे आच् स्यात्। मद्राकरोति बाल:, शुममुण्डनं करोतीत्यर्थः। एवं भद्राकरोति। माङ्गलिकमुण्डन इति किं, मद्रं करोति भद्रं करोति मङ्गलमात्रं करोतीत्यर्थः। कृत्र्योगे आजिधकारं निवर्तयति आजिति।। ११२२।।

बाल० — अभू । प्रागवत्थातः अभूतस्याजातस्यानन्तरं तदात्मलाभोऽवस्थान्तरेण जन्म अभूततःद्भावः । कृच भूच अस्तिच कृभ्वस्तय एषां योगः कृभ्वस्तियोगस्तिस्मन् । अभूततःद्भावेऽर्थे गम्यमाने कृभ्वस्तियोगे सित नाम्नो विभवति । कृष्णीति । यावतः सम्भवस्तावद्विधिरिति न्यायेन कृञ्योगे कर्मणि विषयेम्वस्तियोगे कर्तरि विषये विः स्यादित्यर्थः । सर्वे इदिति । केवलप्रत्ययवेर्ह् र इत्यनेनेति शेषः ॥ ११२३ ॥

११२४. अद्वयस्य वा वीरामः, अन्यस्य त्रिविक्रमः । अकृष्णं कृष्णं करोति, कृष्णीकरोति । अकृष्णः कृष्णो भवति, कृष्णी स्यात् । एवं हरीकरोति हरी भवति ।

११२५. अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां सलोपश्च।
अरू करोति, सुमनीभवति, उच्चक्षुस्यात्। सुचेतीकृत्य, रहीभूतं,
नोरजीकृतम्।

अमृता॰—११२४. अद्वयस्येति । वौ (विप्रत्यये परे) अद्वयस्य स्थाने ईरामः स्यात्, अद्वयादितरस्य तु त्रिविकमो भवति । अन्यस्योदाहरणं यथा,—मुनी करोतीत्यादि । अमुनि मुनि करोतीत्यर्थः । हरो भवति, हरी स्थादिति कर्त्तरि विः । अभूततद्भाव इति किम्—शुल्कं करोति । अत्र पूर्वावस्थातोऽवस्थान्तरेण तदात्मलोलो न विवक्ष्यत इति आभूततद्भावः । किञ्च, सत्यध्यभूततद्भावे कारणात् कार्यस्य भेदविवक्षायान्तु वि प्रत्ययो न स्यात् । यथा—तन्तुभ्यो वसनं करोति, मृदो घटो भवति, यद्वा तन्तुं पटं करोति, मृदेव घटो भवतीत्यादौ ।

अमृता०—११२५. अरुरिति । अभूततः द्भावे कृभ्वस्ति योगे अरुः प्रभृतिभ्यः षड्भयो विः स्यात्, एषांसंरामहरश्च भवति । अनुष्ठः अरुः करोति, अरु-करोति । एवं सर्वत्र वाक्यार्थौ ज्ञेयौ । कृम्वस्तीनां कृदन्तावस्थायामपि योग श्वेत्तदपि विः स्यादित्युदाहरति— सुचेतीकृत्येत्यादि ।

बाल० — अद्व विप्रत्यये परेऽद्वयस्य ईरामः स्यात् । अद्वयादन्यस्य त्रिविकमञ्च । अवस्थान्तरापत्तरेव वाच्यत्वेन मुख्यत्वात् तद्वाचकादेव नाम्नः प्रत्ययो भवति, नान्यस्मान्वित्यवधेयं । वाक्योदाहरणानि । किञ्च, अस्तेविध्यन्तस्येव प्रयोगेऽभूततःद्भावप्रतितिः शब्दशक्तिस्वभावादिति सर्वशास्त्रसम्मतिमत्यतः कृष्णीस्यादिति विध्यन्तमुदाहृतं नाच्युताद्यन्तं । अन्यस्येत्यस्योदाहरणं दर्भयति एविमिति । अहरिं हरिं करोतीत्यादिन्वाक्यन्तु पूर्ववत् । यद्यप्यन्यस्येति सामान्येनोक्तं, तथापि वामनस्येति त्रेयं । तेन नो स्यादित्यादौ न त्रिविकमसम्भावनेति । उक्तञ्च, अगौगौरभवदित्यर्थं गोऽभवदिति । अभूतन्तद्भाव इति किं, शुक्लं करोतीत्यादि । नात्र पूर्वावस्थावतोऽवस्थान्तरेण तदात्मलाभो विवक्षित इति नास्त्यभूततःद्भावः । कृम्वस्तियोग इति किं, अकृष्णः कृष्णो जायत इति वाक्यस्यैव विश्वान्तिः । अभूततद्भावेऽपि कारणात् कार्यस्य भेदविवक्षायां न भवत्यनिमधानत् । तेन तन्तुभ्यः पटं करोति मृदभ्यो घटो भवति, तन्तुं पटं करोति, मृदं घटं करोतीत्यादौ विनं स्यात् । कथं तर्हि वितानभूतं विततं पृथिव्यां, यत्रः समूहिन्नव दिग्वकीणीमिति सत्यं भूतशब्दोऽत्र शब्दान्तरिमवार्थः । वितानिमवेत्यर्थः । ततोऽत्र वेरभावः । (तुल्यार्थो भूतशब्दस्तत्र नाभूततद्भाव इति भारविटीकाकृत्मिल्लनाथाश्वयः । ३ । ४२) ॥ ११२४ ॥

2 SOXP

हे9ई. ग्र

1848

दिती

£२०. व

दिवा

विष

द्देश.

कः स्यात, **उदाहरण**व

तथा दन्ये

पक्षक इत पीडक इ

द्वितीयव कर्त्तृ के

स्यात्। कें वलं वि ग्रहीतेत इति न म्यायर

> क: स वाकरे

इस्यः इत्य

> साध कतृ

११२६. सातिर्वा विषये कार्त् स्त्ये । पापं भस्मसात् करोति भस्मीकरोति विष्णुशक्तिः।

११२७. अभिविधौ वि-विषये सम्पर्भवस्तियोगे सातिवी। अभिविधिरभिन्याप्तिः। सुखसात् सम्पद्यते हरिभक्तिः, सुखसाद् भवति, सुखसादस्ति, सुखी भवति ।

श्रीश्रीहरिनामामतःयाकरणम् »

११२८. तदधीनवचने कृश्वस्तिसम्पद्योगे साति वी। कृष्णाधीनं करोति कृष्णसात् करोति, कृष्णसात् सम्पद्यते ।

अमृता०-११२६. सातिरिति । कार्तस्ये वि-विषयेऽर्यादभुतत द्वावे कृश्वस्तियोगे नाम्नः सातिः वा स्यात्, पक्षे विश्व । भस्मसात् करोतीति—साकत्येन भस्म करोति, न किञ्चिदप्यवशेषं रक्षतीत्यर्थः । एवं भस्मसाद भवति, भस्मीस्यात कलुष इति ।

अमृता०-११२७.अभीति। अभिविधी वि-वषये अभूतत् द्धावेऽर्थे सम्पद्भवास्तियोगे नाम्नः साति वा स्यात्, पक्षे विश्व । स्पष्टमुदाहरणम् ।

अमृता॰-११२८. तदिति । तदधीनवचने कुम्बस्तिसम्पद् योगे नाम्न साति वी स्यात्, पक्षे वाक्यमेव नत् वि:; वि-विषयाग्रहणात् ।

बाल०-अरु । अभूतत द्वावेऽर्थे कृश्विस्तियोगेऽरुमनश्चक्षुश्चेतोरहो रज इत्येतेषां सम्बन्धे विः स्यात्, सरामस्य हरश्च । अरूकरोतीत्यादी अनक्षकः करोतीत्यादिवावयं यथासम्भवमृद्यां। अरूकरोति उच्चक्षस्यादित्यत्र द्वये सलोपे सति, अन्यस्येत्यनेन त्रिविक्रमः, शेषेषु अद्वयस्येत्यनेन ईरामः ॥ ११२४ ॥

बाल०-साति । वि-विषय इत्यनेनाभूततद्भाव इति । एवं क्रुम्बस्तियोग इति । वा-करणात् पक्षे विरिति चानुवर्तते । कात् स्ना एकव्यक्तेरनेकव्यक्तेश्च सर्वातमना विकारापत्तिरूपेऽभूततद्भावेऽर्थे कृश्वस्तियोगे सति नाम्नः सातिर्वा स्याद्विश्च। पापमिति । विष्णुभक्तिः साकल्यं पापमभस्म भस्म करोतीत्यर्थः । एवं भस्ससाद्भवति, भस्मीस्यात् कलुष इति ॥ ११२६ ॥

बाल०-अभि । अत्रापि पूर्ववदभूततद्भावादिरन्वतंते । अभिविधिक्षे वि-विषये-ध्भुततद्भावेऽर्थे सम्पद्भवस्तियोगे सति नाम्नः सातिर्वा स्यात् पक्षे विश्व । अनिमधानादत्र कृधातोरनुपादानं । अभिविध्यर्थं विवृणोति अभोति । अभिव्याप्तिरभिविधिः सचानेकव्य-क्तीनां प्रत्येकमेकदेशेन विकारापत्तिरूप इति सुखेति हरिमक्तियांवत् सुखरूपा सम्पद्यते इत्यर्थः । यावत् सुखरूपेण प्रत्येकं परिणमतीति भावः । वाक्यस्त्वसुखं सुखं सम्पद्यत इत्यादि यथास्वमूह्यं ॥ ११२७ ॥

११२६. देयेऽधीने च सातिस्त्रा च। कृष्णसात् करोति, कृष्णत्रा करोति, कृष्णत्रा सम्पद्यते, कृष्णत्रा भवति, मयेदं कृष्णत्रा कृतम्।

११३०. देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्तेभ्यो द्वितीया-सप्तम्यो बहुलम्। कुष्णकृपा देवत्रा गच्छति, देवंगच्छतीत्यर्थः। कृष्णः कृपां मनुष्यत्रा

अमृता०-११२६. देय इति । तदित्यनुवर्त्तते । यद् दीयते तद्येयम् तस्मिन्नभिधेये तदधीनेचार्थे कृभवस्तिसम्पद्योगे नाम्नः सातिः त्रा च स्यात् । कृष्णसात् करोति, कृष्णत्रा करोतीति-कृष्णदेयं करोति, कृष्णाधीनं करोतीत्यथं:।

अमृता०-११३०. देवेति । धातुमात्रयोगे द्वितीया-सप्तम्यो विषययो देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मत्तेंम्यो बहुलं यथा स्यात्तथा त्रा भवति । देवं गच्छतीति द्वितीयार्थप्रकटनं,

बाल० - तद । वि-विषयाग्रहणादन्यत्राभूततद्भावो नानुवतंते । तदधीनवचने तदायत्तवाच्ये कृम्वस्तिसमाद्योगे नामनः सातिवां भवति । सूत्रस्यास्य वैकल्पिकत्वात् कुण्णाधीनं करोतीति वाक्यं पाक्षिकोदाहरणञ्ज । एवं कृष्णाधीनो भवति, कृष्णसाद भवतीत्यादि । अभूततद्भावस्याभावादत्र विनीनुवर्तत इति तस्योदाहरणं न दत्त ॥११२॥

बाल०-देये। तदिति पूर्वस्मादनुवर्तते। यस्मै यद्दीयते तत्तदधीनं तस्मिन्निमधेये तदधीने चार्थं कृभ्वस्तिसम्पद्योगे नाम्नः सातिस्त्रा च स्यात् । कृष्णदेयं करोति कृष्णाधीनं करोतीति कृष्णसात् करोतीत्यादिद्वयं। एवं कृष्णदेयं सम्पद्यते कृष्णाधीनं सम्पद्यते इति कुष्णत्रा सम्पद्यते । तथा कृष्णदेयं भवति, कृष्णाधीनं भवतीति कृष्णत्रा भवति । मया इदं कृष्णदेयं कृतं कृष्णाधीनं कृतमिति मयेदं कृष्णत्रा कृतमित्यादि ॥ ११२६ ॥

बाल०—देव । क्रुञादेरग्रहणादत्र धातुमात्रयोगे द्वितीयासप्तम्योविषययोर्देवमनुष्य। पुरुषपुरुमत्येभ्यो बहुलं त्रा भवति । कृष्णकृपा देवत्रा गच्छतीत्याद्युदाहरणद्वयमर्थद्वयन्त्र क्रमेणाह कृष्णकृपेति । एवमिति पुरुषं गच्छति पुरुषे वेत्यर्थः । इत्यादिपदेन पुरुत्रा गच्छति मर्त्यत्रा करोति । तथा पुरुत्रा प्राप्नोतीत्यादिच । अत्र बहुशब्दमपि कश्चित् पठतीति बाहुल्येनैव तद्रशयन्नाह बाहुल्यादिति । बिह्निति । हे वैष्णव त्वं बहून् कालान् वाप्य जीव प्राणान् धारयेत्यर्थः। अनेन भङ्गचा एतच्छास्त्रानुशीलकं प्रति ग्रन्थकृताशीर्दत्ता चिरजीवित्वाभावेनास्यानुशीलनस्यानिष्पत्तेः। एतदुपलक्षणं। बाहुल्यादन्यतोऽपि यथा-सम्भवमूह्यं। यद्यथाकथिवद्यथा। सामान्ये वर्तमानात् किम्शब्दाच्चिच नौस्त इति वक्तव्यं। किमश्चिच्च नावसाकल्ये इत्यन्ये। कश्चित् कौचित् केचित्, काचित् केचित् काश्चित्, किञ्चित् केचित् कानिचित् । एवं कञ्चन काचन किञ्चनेत्यादि । एवमन्तादेरप्युह्यं। तथा कुतश्चित् कुत्रचित् कुतश्चन कुत्रचनेत्यादि । किन्त्वेषु पूर्वस्वादेमंहाहरोऽपि बाहुल्यादेव

997

997

नाम्न

किवि

नामन

स्या

सम्ब

यथ

त्रिर्व

वा

श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम्

करोति, मनुष्ये करोतीत्यर्थः । एवं पुरुषत्रा गच्छतीत्यर्थं । बाहुल्यात्-बहुत्रा जीव वैष्णव । शसादिरव्ययं कृत्वस्वर्थाश्च ।

॥ पूरिता स्तद्धिता ॥

इति श्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णव व्याकरणे तद्धितादिप्रकरणं सप्तमम्।

मनुष्ये करोतीति सप्तम्ययं प्रकटनम् । बाहुल्यादिति-बहुत्रेति बहन् व्याप्य जीवेति भङ्गया एतच्छास्त्रानुशीलकं प्रति ग्रन्थकृताशीदेता । अपि च बाहुल्यात् प्रत्ययान्तात् किम् शब्दाचिच्चनौ स्याताम् । यथा—कश्चित् कौचित् केचित् किश्चिदित्यादय स्तथा कश्चन केचन किश्चन काचनेत्यादयश्च । शसादिः कृत्वस्वर्थाश्च अव्ययानीत्यर्थः ।

सम्पूर्णतां गता तद्धितव्याख्यात्र ।

न स्यात्। बाहुल्यस्यानेकार्थदानसामर्थ्यात् साचिप्रभृतयोऽपि निपातनत्वेन वाच्याः। साचि तिरस्र तियंगर्थे, धिक् निन्दायां, हिस्क् पृथक्च वर्जने, मनाक् अल्पे, शनैः कियामान्द्ये, उच्चैमंहत्वे, जोषं तूष्णीञ्च मौने, कामं स्वेच्छायां, निकाममितिशये, वरं नीचोत्कर्षे, परं किन्त्वर्थे, तिरोऽन्तर्द्धानितयंगर्थयो , स्वयमात्मार्थे, प्रायो बाहुल्ये, सदिष तत्क्षणार्थे, साक्षात् प्रत्यक्षे, समा सर्वकाले, सहसा हठात् चिरेण युगपच्च एककाले, उपांशु अल्पकालोच्चारणे, पुरोऽग्रे, प्रसज्य बलात्कारे, तु पुनर्थे। अथ किञ्च अनुमतौ । अन्तरा अन्तराले, अमा नो नाच प्रतिषेधे, पूर्वं प्रथमञ्च प्रागर्थे। निश्चयेन पतन्त्यनेकार्थेषु निपात इति । शब्दवारिधेरपारत्वादन्ये शब्दाः शास्त्रान्तराज्जेयाः। वदादेरन्तर्गणत्वादेतदन्तः शसादीनामव्ययत्वं प्रतिपादयित शसादिरिति । शसादिः कृत्वस्वर्थाश्चाव्यय स्यादित्यर्थः। तिद्धतान् समापयित पूरिता इति ॥ ११३०॥

विधा हुताअव हुनावत हुतंत्रव हुनेवालाहा । बिश्चवंतु पूर्वस्थाविकार्यात्र । विश्ववंतु पूर्वस्थाविकार्यात्र

।। अथ ग्रन्थोपसंहारः ।।

कृष्णत्रा कृतमेतत्तस्माद् विफला नचात्र मात्रापि। अपि तु महाफलयुक्ता तल्लीला काव्यवज्जयित॥१॥ यदत्र व्यक्तमुक्तं न, भ्रान्तं वा तदशेषतः। ज्ञेयं शोध्यश्च विज्ञेश्यो विज्ञशास्त्रावलोकतः॥२॥

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलमाचरेदिति रीति मनुसृत्य ग्रन्थान्तेऽपि तदाचरति—

अमृता॰—१. कृष्णत्रेति । ननु यदि व्याकरणिमद हरिनामामृतनाम्नाभिहितं तर्हि सर्वत्रास्मिन् हरिनामान्वितत्वं कथं न दृश्यत इति चेत् ? तत्राह—कृष्णत्रेति । यस्मादेतद् व्याकरणं कृष्णदेयं कृतं कृष्णायापितं तस्माद्धेतोरत्रग्रन्थे मात्रापि (कोऽपि वर्णं इत्यर्थः) फल—रहितो न भवति, अपितु तल्लीलाकाव्यं श्रीभागवतादि, तद्वद् महाफलयुक्ता सती सर्वापि मात्रा जयित, सर्वोत्कर्षण वत्तते । श्रीमद्भागवते च श्रीभगवत् सम्बन्धिकथाया अभानेऽपि कुत्रचित् (राजान्वयवर्णनादित्वेन) अन्तिमे श्रीभगवच्चरित्रपोषकत्वेन हि पर्यवसानज्ञानादिह च भगवत्यर्पणेन हि सफलत्वमस्य जात—मिति भावः ।

अमृता॰— २. यदघपि भगवित्रत्यपरिकरत्वेन स्वस्य भ्रमप्रमादादिरूपो दोषो न सम्भवेत् तथापि भक्ति स्वभावेन ह्यात्मानं साधारण जनिमव मन्यमानो दैन्योक्त्या विह र्जनानुपदशति—यदिति । विज्ञशास्त्रं मुनिभिः कलितं पाणिनिप्रभृति, तस्मात्तथा विज्ञेम्यो व्युत्पन्नसुधीम्यश्च सकाशात् ज्ञेयमनुशीलितव्यं, अशुद्धं चेत् शोधनीयन्व । केवलमस्यानुशीलिने कुत्रचित् संशयश्चेत् विज्ञशास्त्राभिज्ञेम्यः जिज्ञासया स्वयन्व विज्ञशास्त्रानुसन्धानेन तत् सन्देहनिरसनं कार्यमित्यभिप्रायः ।

बाल० — ननु व्याकरणिमदं हरिनामामृताख्यं तहाँ त्र सर्वेषां वर्णानां धातूनां नाम्नाञ्च हरिनामोपरक्तता कथमस्माभिनं दृश्यत इति शास्त्रार्थपरिपन्थिनश्चेद्ब्रू युस्तान् प्रत्याह कृष्णत्रेति । यतो मयैतच्छास्त्रं कृष्णदेयं कृतं कृष्णायापितं तस्मादत्र मत्कृत-व्याकरणे मात्रापि विफला फलहीना न स्यात्, यदत्र मात्राया विफलता न स्यात्, तदा पुनर्धातूनां नाम्नामपि विफलता न स्यादिति किमुत वक्तव्यं । अपितु तद्यितत्वेन मात्रा तल्लीलाकाव्यं श्रीमद्भागत्रतादि तद्वत् महाफलसम्पृक्ता सती जयित सर्वोत्कर्षण वर्तते ।।।।।

नामन किवि

नामन

स्यात

सम्बन यथार त्रिवि

वा-क विका

पापरि भस्म

डभूत कुध क्ती

इत्य

हानीयं पाणिनीयं रसवदरसवत् काकलापः कलापः, सारप्रत्यागि सारस्वतमपहतगी विस्तरो विस्तरोऽपि । चान्द्रं दुः खेनसान्द्रं सकलमविकलं शास्त्रमन्यन्न धन्यं, गोविन्दं विन्दमानां भगवति भवतीं वाणि नो चेद् ब्रवाणि॥ ३॥

अमृता०- ३. अथ श्रीभगवन्नामावलिवलितेतद् व्याकरणध्तसंज्ञाद्वारा तथो-पसंहारे तत्समर्पणद्वारा च नाम-नामिनोरभेदात् श्री गोविन्दं लब्धवती वागिधष्ठात्री देवी ग्रन्थकारं प्रति सुपसन्ना सती तस्मै वर प्रदातुकामा सरस्वती ग्रन्थकृता स्तूयते श्लोक द्वयेन । तत्र प्रथमं तावद् भगवत्सम्बन्धित्वविरहतया शास्त्रान्तराणां दोषास्पदत्ववर्णमुखेन स्तुति: - हानीयमिति । हे भगवति ! षड़ेश्वर्यवति ! अयिवाणि ! वाग्रुपिणि ! भवती यदि गोविन्दं विन्दमानां प्राप्नुवानां न ब्रवाणि न वदेयं तदा पाणिनीयं भगवत् पाणिनिमुनिप्रोक्तं व्याकरणं हानीयं त्याज्यं स्यात् । कलापः कात्तिकेयमुखनिः मृतोऽपि काकलापः, तद्वंत्कणंकटुः स्यात् । सारस्वताख्यं व्याकरणं सारप्रत्यागि सार-रहितं स्यात् । विस्तारेणोक्तोऽपि विस्तरनामा व्याकरणभेवः अपहतगी निरर्थको वृथाडम्बरपूर्णः स्यात् । चान्द्राख्यमपि बहुदु:खयुक्तं स्यात् । कि बहुना अविकलं निर्दोषमपि अन्यत् सकलं शब्दशास्त्रं अधन्यं स्यात् । भगवन्नामरहितं यत्किञ्चिदिष शास्त्रं सर्वगुणान्वितमिष नखलु साधूनामादरनीयमिति निष्कर्षः।

बाल० - पूर्वं न्याकरणे मरुनीवृतीत्यनेन पाणिन्यादिपाठकानपि वैष्णवादीन् स्वस्वशास्त्रे प्रयासं त्याजयित्वा हरिनामामृतरसपानावगाहनार्थमस्मिन् शास्त्रे प्रवत्तित इतीदानीं यद्यपि स्वस्य भ्रमप्रमादादिनीस्ति, तथापि अन्येन किञ्चिदपलितं मत्वा तान् प्रार्थयते यदिति । अत्र शास्त्रे यद्व्यक्तं नोक्तं भ्रान्तं वोक्तं तत्सर्वमशेषतः शेषाभावात् विज्ञशास्त्रदर्शनाद्विज्ञेम्यः सकाशात् ज्ञेयं शोध्यञ्चेत्यर्थः। अथवा केवलमेतच्छास्त्रानु-शीलकानां क्वचित् क्वचित् सन्दिहानानां शास्त्रान्तरज्ञानशून्यानां विज्ञशास्त्रेषु विज्ञजनेषु च दर्शनप्रश्नाम्यां स्वस्वसन्देहभञ्जनार्थमादरप्रतिपादनाय प्रार्थनमिदं । समानमन्यत् ॥२॥

बाल०-अथ श्रीभगवन्नामघटितसर्वेश्वरदशावतारादिसंज्ञाद्वारा श्रीगोविन्दं लब्धवती तुष्टा हे वत्स वरं वृणु वरं वृण्विति स्वसाक्षाद्भाषिणीं वागिधदेवीं तत्वदृष्ट्या भगवन्निजिक द्वर्यपि लोकरीत्या जीवाभिमानी सन् प्रेमोत्कण्ठितमनाः सगद्गदवाक् प्रणत्य शिरसि कृताञ्जलिः श्लोकयुग्मेन श्रोमान् ग्रन्थकारः स्तौति । तत्र प्रथमतः शास्त्रान्तर-निन्दामुखेन स्तुवन्नाह हानीयमिति । हे भगवति हे पडैश्वर्यपूर्णे हे वाणि हे वाग्रूपे भगवत्पाणिन्यादिकृतं वेदभूतं पाणिनीयप्रभृतिप्रशस्तशब्दशासनमपि भवतीं त्वां यदि गोविन्दं विन्दमानां श्रीकृष्णं प्राप्नुवतीं न ब्रवाणि न ब्यक्तं वदेत्, तदा तत्सर्वमेवम्भूत-मेवम्भूतं स्यादित्यान्वयः। तत्र तावत् पाणिनीयं पाणिनिना प्रोक्तं रसवत् रस इव पानार्हमप्यरसवत् सन्धानीयं हननाहं स्यात् । प्रोक्तप्रत्ययान्ताच्चेति पाणिनीत्यस्माच्छः। कुशाग्रादित्वादिवार्थे हानेत्यस्माच्छः । तथा कलापः कार्तिकेयस्य वोढ्कलापिना प्रोक्तोऽपि

पानोयं पाणिनीयं रसमृदु रसवन्मुत्कलापः कलापः, सारश्री सारि सारस्वतमधिमधुगी विस्तरो बिस्तरोऽपि। चान्द्रं सौख्येन सान्द्रं सकलमविकलंशास्त्रमन्यत् प्रशस्तं, गोविन्दं विन्दतीं त्वां यदि भगवति गीर्वाणि वाणि ब्रवाणि ॥४॥

असृता०-४. ततः शास्त्रान्तरप्रशंसामुखेन तां स्तौति-पानीयमित्यादि। हे भगवति ! अयि गीर्वाणि ! वाग् देवि ! यदि त्वां गोविन्दं विन्दतीं लभमानां ब्रवाणि तिह पाणिनीयं पानीयं पानयोग्यं स्यातः रसवदाख्यं रसेन मृदु मधुरं स्यात्। कलापः उत्कलापः उत्किष्ठतालापः स्यातः सारस्वतं सारश्रीसारि स्थिरसम्पद् विस्तारि स्यातः विस्तरो बहुलोऽपि विस्तरनामा अधिकृत मधुगीः स्यात्; चान्द्रं सौख्येन निविड् स्यात्; तथा अविकलं सकलं शास्त्रं प्रशस्तं प्रशंसाई स्यात्।

अत्रश्लोकयुग्मस्येदं तात्पर्यम्.—सर्वं खलु शास्त्रं वाङमयं, वागधिष्ठात्रीदेवी सरस्वती पुन विष्णुवल्लभा । अत्रश्च स्वप्रेष्ठस्य भगवतो नामयुक्तमेव यावच्छास्त्रं देव्याः स्वतोऽति प्रियत्वात् सर्वे प्रीह्यं स्तुत्यश्वापदचते । यदचपि बहुषु व्याकरणेषु भगवन्नाम दृश्यते तत्त् ववचित् कदाचितेव नत् सर्वत्र, इत स्वप्रणीते तु बाहुल्येन सर्वत्रैव। अत एतत् प्रणयनेनैव सर्वं खलु शब्दानुशासनं साफल्यमण्डितं जातिमिति देवीप्रसादे हेतु:। इलेषेण च-यथा गोविन्द संयुक्ताया भवत्या अतीव सन्तोष स्तथैव तवकृपया गोविन्द-प्राप्तावेव मम स्पृहा प्रयत्नश्चायम्, तस्मात् प्रसन्नया भवत्या देया चेत् सैव दीयतामिति जीवाभिमानिना ग्रन्थकृतः प्रार्थना गम्यते ।

काकानामालाप इवेति कुत्सितालाप इव वेति लुप्तोपमा। एवं सारस्वतं सरम्वत्या भवत्या प्रोक्तमपि सारप्रत्यागि साररहितमिवेति । विस्तरो विस्तरकारेण प्रोक्तः स्वयं विस्तारभूतोऽप्यविस्तरः सन्नपहतगीवृंथावागिति । चान्द्रं चन्द्रेण प्रोक्तं सकलं कलामिः सह वर्तमानमप्यविकलं कलाहीनं सत् दु खेन सान्द्रं निविडं। अन्यत् कार्त् स्न्यं शब्दानु-शासनमधन्यं निष्फलिमत्यर्थः । आहतजिल्पतजिति शब्दानुशासनस्तोमिनिति पूर्वोक्तहेत्रप्यत्रानुसन्धेयः ॥ ३॥

बाल० - इदानी पाणिनीयादिशास्त्रप्रशंसामुखेन स्तुवन्नाह पानीयमिति । अनापि तेन प्रोक्ताद्यर्थं पूर्ववज्ञेयं । परमानन्दचिद्र्य स्वप्रसादोन्मु वश्रीमगवत्स्वरूपशक्तिमुल्ला-साद्बहुविध सम्बोधयन् प्रार्थयते, हे भगवति हे समग्रैश्वयंयुक्ते हे गीर्वाण हे वाग्देवि हे वाणि हे वाक्प्रवर्तके पाणिनीयादिशास्त्रं यदि त्वां गोविन्दं विन्दतीं ब्रवाणि तहि तदादि सर्वे मेवम्भूतमेवम्भूतं स्यादित्यन्वयः । तत्र यदि पाणिनीयं त्वां गोविन्दं लब्धवतीं वदति, तदा रसेम्योऽिं कोमलरसतुल्यं पानीयं पानयोग्यं स्यात्। एवं कल प उत्कलापः उत्कण्ठितालापः स्यात् । सारस्वतं स्थिरसम्पदं सत् शोलं स्यात् । विसारनामा विस्तरोऽपि बहुलोऽपि सन् अधिकृतमधुगीः स्यात् । चान्द्रमविकलमपि सकलं सत् सौख्येन

99:

9468

भगवन्नामवलिता भगवद भक्तितत्परै। वुग्दावनस्थ जीवस्य कृतिरेषा त गृह्यताम् ॥ ५॥

श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम्

997

विना छान्दसाप्रचरद्र परूढ्शब्दान् अत्रालेखि तदिच्छा चेद् दृइयोऽन्यः शास्त्रसंग्रहः ॥ ६ ॥

अमृता०-४. अथान्ते च स्वग्रन्थानुशीलने भगवद्भक्तान् प्रवर्त्तयति-भगवदिति वृन्दावनस्थस्य जीवाभिधमल्लक्षणस्य जनस्य एषा भगवन्नामवलिताकृतिः कार्यं (व्याकरणरूपं) भवद्भिर्गृ ह्यतां आलोच्यतां, यतो भवन्तो भगवद् भक्तिपारायणाः, तत एव युष्माकमानन्दमुत्पादयत्येषा, त्रियतमस्य नाममयत्वादिति भावः। यदचपि भक्ति स्वाभाव्याद् यशः प्रतिष्ठादिषुदासीनेन ग्रन्थकृता स्वनामोल्लेखे किमपि सीष्ठवं न दिशतं तथापि वाग्देवीत्वेवं ज्ञापयति—भक्तिशास्त्रप्रणेत्रालं तथा तद्व्याख्याया भृशं। जीवान्। जीवयते यो वै सहि जीवो यथार्थतः।

नाम्नः किश्वि

> अमृता॰—६. छान्दसेति । अत्र ग्रन्थे तु मया पाणिनिवत् छान्दसा वैदिकाः तथा अप्रचलिताः रूढ्श्च शब्दा न अलेखि, भाषायां तेषामनूपयोगात् । तत्तच्छब्दप्रयोगे जिज्ञासा चेत तदान्यग्रन्थसंग्रहः यत्र तेषां संग्रहोऽस्ति तत्र शास्त्रे तत्त्रयोगा द्रष्टव्याः ।

स्यात,

नाम्न:

सान्द्रं निविडं स्यात् । अन्यत् शेषकार्त् स्न्यं शास्त्रं प्रशस्तं स्यात । एवं स्तुता श्रीसरस्वतो श्रीमद्ग्रम्थकारं प्रति स्वाभीष्टवरं दत्त्वा स्वधाम जगामेति ज्ञेयं ।। ४ ।।

स्वकृतिग्रहणाय हरिभक्त्यभिरतान् सच्छात्रादीन् प्रार्थयते भगवित्रति । भो साधवी वृन्दावनस्थस्य जीवाभिधस्य ममैषा तन्यमाना कृतिर्भवद्भिगृ ह्यतां। यतो युयं

भगवद्भक्तिपरायणा इयं मम कृतिरिप भगवन्नामयुक्तेति भगवद्भक्तितत्परैर्युदमाभि-

रेवत् मत्कृतिरेषा ग्राह्या नान्यैरिति भावः । एतदादिबहुशास्त्रकृतापि श्रीमद्गोस्वामिपादेन

स्वयशःप्रतिष्ठादिनिराकाङक्षिना वृन्दावनस्थजीवस्येति स्वनाम प्रदर्शने यत्परिपाटिहीनं

कृतं तत् परिपाटियुतन्त् समासटीकायां तन्नामन्युत्पत्तौ मया दर्शितं (१२६३ प १८ पं)॥१॥

बाल०-इदानीं विविधशास्त्राध्यापकावलिनिषेवितपञ्चतः श्रीमान् ग्रन्थकारः

सम्बन्हे

यथासः

त्रिविव

वा-कः विकाः पापि

भस्मी

ध्भूत कुधा क्तीन इत्य

बाल०-पाणिनीयादी तत्तद्ग्रन्थकृद्भिश्छान्दसा अप्रचरद्र्पा रूढशब्दाच्च प्रयुज्यन्ते मया त्वत्र ग्रन्थे छान्दमानां वैदिकत्वात् अप्रचरद् परूढानां कादाचित्कत्वात् ते ते न प्रयुज्यन्त इत्याह छान्देति । छान्दसशब्दान् अप्रचरद्र परूढशब्दांश्च विना भाषात्वादत्र मयान्यशब्दी व्यलेखि, भवतां तेषु छान्दसादिष्वाकाङ्क्षा चेदस्ति तदा युष्माभिरन्य। शास्त्रसंग्रहो दृश्यत इति प्रेरणं ॥ ६॥

हरिनामामृतसंज्ञं यदर्थमेतत प्रकाशयामासे। उभयत्र सम मित्रं स भवतु गोपालदासाख्यः ॥ ७ ॥ इति वेद-वेदांग-वेदान्तेतिहास-पुराणाध्ययनाध्यापन-जनित-यश स्तोम-सोमधबलोकृत-दिङ्मुखैर्महामहोपाध्यायनिकरैः परम - बृहत्तमसिद्धसंधंश्च निषेवितपादपञ्जनेन परमहंसकूलमुक्टमणि - श्रीमज्जीवगोस्वामि-पादेन विरचितिमदं थीमद्धरिनामा-

> मृताख्यं वैष्णवं व्याकरणम् सम्पूर्णम् ॥

अमृता०-७. इदानीं ग्रन्थं समापयता श्रीमद्गोस्वामिचरणेन प्रधानतो यमृहिश्य ग्रन्थमेतं प्रकाशयामास तत्साहित्यं सर्वावस्थायां प्रार्थयते – हरिनामामृतेति । यदर्थं यस्य प्रयोजन (ज्ञान) सिद्धये एतत् हरिनामामृतसंज्ञं व्याकरणं मया प्रकाशयामासे स श्रीगोपालदासनामा वैष्णव: उभयत्र इहलोके च मम मित्रं सुहृद् भवत् । प्रकटकाले अस्यानुशीलन प्रचाराभ्यां बन्धुकार्यं करोतु तथाऽप्रकटेच भगवत् सेवानुकूल्याय मे सदानुचरो भवत्वित्याशीश्च गम्यते शिष्यं प्रति ।

> इति श्रीगोपालदासकाव्यव्याकरणतीर्थविद्यारत्नविरचिता श्रीहरिनामामृतस्यामृतास्वादिनी टीका सप्तमपादस्य पूर्णतां गता।

बाल०-इदानीन्तु ग्रन्थं समापयता श्रीमद्गोस्वामिपादेन यन्निमित्तमेतच्छास्त्रं प्रकाशितं सर्वावस्थायां तत्साहित्यं प्रार्थ्यते हरिनामामृतेति । यस्मै श्रीयुत्गोपालदासाख्याय निमित्तमेतद्धरिनामामृतसंज्ञं व्याकरणं मया प्रकाशयामासे स श्रीमद्गोपालदासनामा उभयत्र व्यवहारे परमार्थेच, किम्वा प्रकटावस्थायामप्रकटावस्थायाञ्च मम मित्रं भवत्वत्यर्थः ॥ ७ ॥

टीकाकृतः श्रीजीवस्तुतिः।

श्रीश्रीमजीवगोस्वासिने श्रीवैष्णवाय नमः।

महाशब्दपाथो-निधीनां, स्फूरद्र पकालीलकल्लोलवर्षे । सदानन्दमान्दोललीलां विधत्ते, नमो जीवगोस्वामिने नित्यमस्तु ॥ १ ।३ हरेलींलया श्रीनितान्तः कृती यः, सदा राध्या राध्यन मोपमीशम् । तयोनीममालाभिरेतद्व्यधत्त, नमो जीवगोस्वामिने नित्यमस्तु ।। २ ।। पुराणेषु वेदेषु निष्णातबुद्धिस्तदंगेषु तत्त्वार्थवेता विचार्थ। न चान्यः समो यस्य तत्तद्विचारे, नमो जीवमोस्वामिने नित्यमस्तु ।। ३ ।। कृतं येन भक्त्या परेशप्रवेशं, सुशास्त्रं महाबोधकं शब्दरूपम् । हरेनीमसन्धानशीलंडच सेट्यं, नमी जीवगीस्वामिने नित्यमस्तु ॥ ४ अ

टीकाकारस्य सविनयविज्ञिः।

अविधकोटिगभीरस्य श्रीजीवस्य महामतेः। बोद्धं कास्न्बंमतं कोऽवि न शक्तोऽत्र महीतले ॥ प्र ॥ तथाष्यहं तत्वदाबजदुन्द्वमाश्चित्व क्षुद्रकः। तत्कृतेस्तु यथायोग्यं व्याख्यानं कृतवान् सुदा ॥ ६ । श्रीगोविन्दपदद्वयं हृदि वहन् श्रीकिन्द्विन्वे वसन् । मासे कार्तिकसंज्ञके शुभितिथी घस्र तथा भागंते। मक्त्या श्रीगुरुपादपद्मयुगलं नत्वाच सहैष्णवान् श्रीगोषीचरणाभिदः कलिमवोऽकार्षं हि टीकां मुदा ॥ ७ 🕸 बैहणका हरिषरायणसद्गुणाह्या युष्मत्कृते मम कृतिनं यथा वृथा स्यात्। तथेव षरिशीलक-सज्जनेश्यः सन्दीयतामिदमहं हि बहधा याचे ॥ ८ ॥ जाड्यमान्द्यादिदोषाद्धि यदत्र न स्फुटं भवेत्। तत्सर्वं विज्ञशास्त्रिभ्यः शोष्ट्यं ज्ञेवं भवाहशैः ॥ ६ ॥ पुलिन्दोत्थो यथा विद्धाः स्वर्णनैर्मत्यकारकः। तथैवायं मदुतथोऽपि बुद्धिसम्मार्जको भवेत् ।। १० ।।

॥ इति परमभागवताग्रगण्य-श्रीमद्धरेकृष्णाचार्यकृतौ बालतोषणीनाम्न्यां टीकायां मध्ये तुर्याश्रमिक-वेदान्तभूषण-श्रीमद्गोपीचरणदासाख्यविरचिता विदितोहीपनीनाम्बी सप्तमी टीका समाप्ता ॥

बाबा कृष्णदासजी (कुसुम सरोवर वाले) द्वारा प्रकाशित प्राप्य ग्रन्थों की सूची

१-क्रजमितिवलास:-क्रजमण्डल के लुप्त प्राय: तीर्थों का प्राकट्य करने वाले आचार्य महामहिम श्रीनारायणभट्टजी महाराज की जीवन तपस्या का साफल्य यह ग्रन्थ, जजमण्डलपरिचय की दृष्टि से सर्वोपरि एवं सर्वश्रेष्ठ है। इसमें ब्रजमण्डल के समस्त बन, उपबन, तीर्थ लीलास्थलों का विस्तार पूर्वक वर्णन तो है ही, उनके अधिष्ठातृदेवता, अनुष्ठान, मन्त्र, स्तान, परिक्रमा, प्रणाम आदि की विधि एवं हर वन, उपवन, तीर्थस्थलों आदि का सीमा विस्तार वर्णन भी है। अत: यह म्रन्थ क्रज और क्रजराजनन्दन के भक्तों के लिये अनन्त रसरूप ही है अद्याविध यह ग्रन्थ हिन्दीभाषानुवाद सहित अप्राप्य था अव श्रीबाबामहाराज की कृपा से सर्व सुलभ हो गया है।

२-ग्रन्थरत्नप्रपञ्चकम्:-इसमें रूपगोस्वामी रचित श्रीराधाकृष्णगणोहे ग्रदीपिका-जिसमें श्रीप्रियात्रीतम की निकुझलीला, परिकर एवं वेष भूषा का विचित्र एवं बद्धितीय वर्णन है। हिन्दी के अनेक कवियों ने इंसका अनुवाद भी किया है। श्रीपादसनातन-गोस्वामीजी रचित श्रीकृष्णलीलास्तव में ब्रजेन्द्रनन्दन गोविन्द की दशमस्कंदीयलीलाओं का क्रम से स्तवन स्वरूप में प्रस्तुती करण विश्व के साहित्य में बेजोड़ है। श्रीकविकणंप्य महोदय रचित श्रीगौरगणोहे श दीपिका-ही एकमात्र ऐसा ग्रन्थ है जिसमें श्रीचैतन्यमहा-प्रभू के सम्पूर्ण बज परिकर का विषद विवेचन है। ----

संकल्पकलपद्र म में श्रीराधार की निज निधि है। श्री अतिकारुण्य भाव में वर्ज मूल रूप में प्राप्त होने

ललिता सखी के द्वारा एक का विश्लेषण और प्रेमरस इस पर श्रीयृत् गोपालचकव पद्मय तथा हरेकृष्णजी "कमरे Shri Harinam Press

HARINAM PATH, BAGH BUNDELA, LOI BAZAR, VRINDABAN Tel.: (0565) 2442415 • 2443415 • www.harinampress.com

महिमा का वर्णन है। ''संगं कि'। 'श्रम हो जाता है कि 'भीतमं कि'। 'रिंग कि'। 'र

FP | BAJAJ Allianz (1) | !dea

टोकाकृतः श्रीजीवस्तुतिः।

श्रीश्रीमजीवगोस्वामिने श्रीवैष्णवाय नमः।

इत्थं महाशब्दपाथो-निधीनां, स्फुरद्रूपकालोलकल्लोलवर्शे।
सदानन्दमान्दोललीलां विधत्ते, नमो जीवगोस्वामिने नित्यमस्तु ॥ १ ॥
हरेलीलया श्रीनितान्तः कृती यः, सदा राध्या राध्यत् गोपमीशम् ।
तयोनीममालाभिरेतद्व्यधत्त, नमो जीवगोस्वामिने नित्यमस्तु ॥ २ ॥
पुराणेषु वेदेषु निष्णातबुद्धिस्तदंगेषु तस्वार्थवेता विचार्थ।
न चान्यः समो यस्य तत्तद्विचारे, नमो जीवगोस्वामिने नित्यमस्तु ॥ ३ ॥
कृतं येन भक्त्या परेशप्रवेशं, सुशास्त्रं महाबोधकं शब्दरूपम् ।
हरेनीमसन्धानशीलंडच सेव्यं, नमो जीवगोस्वामिने नित्यमस्तु ॥ ४ ॥

टीकाका रस्य सविनयविज्ञाप्तः।

अविधकोटिगभीरस्य श्रीजीवस्य महामतेः। बोद्धं कारन्यंमतं कोऽपि न शक्तोऽत्र महीतले ॥ प्र ॥ तथाष्यहं तत्वदाब्जद्वन्द्वमाश्चित्व भुद्रकः। तत्कृतेस्तु यथायोग्यं व्याख्यानं कृतवान् सुदा ॥ ६ । श्रीगोविन्दपदद्व हृदि वहन् श्रीकिन्द्विन्वे वसन् । मासे कार्रिकसंज्ञके शुभितिथी घस्र तथा मार्मवे। मक्त्या श्रीगुरुपादपद्मयुगलं नत्वाच सहैष्णवान् श्रीगोपीचरणाश्रिवः कलिशवोऽकार्षं हि टीकां सुदा ॥ ७ ॥ वेष्णवा हरिषरायणसद्गुणाढ्या युष्मत्कृते मम कृतिनं यथा वृथा स्यात्। षरिशीलक-सज्जनेश्यः तथेव सन्दीयतामिदमहं बहुधा हि याचे ॥ ८ छ जाड्यमान्द्यादिदोषाद्धि यदत्र न स्फुटं भवेत्। तत्सर्वं विज्ञशास्त्रिभ्यः शोद्यं जेवं भवाहशैः ॥ ६ ॥ पुलिन्दोत्थो यथा विद्धाः स्वर्णनैर्मल्यकारकः। तथैवायं मदुतथोऽपि बुद्धिसम्मार्जको भवेत्।। १०॥

॥ इति परमभागवताग्रगण्य-श्रीमद्धरेकुष्णाचार्यकृतौ बालतोषणीनाम्न्यां टीकायां मध्ये तुर्याश्रमिक-वेदान्तभूषण-श्रीमद्गोपीचरणदासाख्यविरचिता विद्धितोद्दीपनीनाम्बी सप्तमी टीका समाप्ता ॥

बाबा कृष्णदासजी (कुसुम सरोवर वाले) हारा प्रकाशित प्राप्य प्रन्थों की सूची

१-जजभक्तिविलासः—जजमण्डल के जुप्त प्राणः तीर्थों का प्राकट्य करने वाले आचार्य महामहिम श्रीनारायणभट्टजी महाराज की जीवन तपस्या का साफल्य यह ग्रन्थ, जजमण्डलपरिचय की दृष्टि से सर्वोपरि एवं सर्वश्रेष्ठ है। इसमें जजमण्डल के समस्त बन, उपवन, तीर्थ लीलास्थलों का विस्तार पूर्वक वर्णन तो है ही, उनके अधिष्ठातृदेवता, अनुष्ठान, मन्त्र, स्नान, परिक्रमा, प्रणाम आदि की विधि एव हर वन, उपवन, तीर्थस्थलों आदि का सीमा विस्तार वर्णन भी है। अतः यह ग्रन्थ क्रज और क्रजराजनन्दन के भक्तों के लिये अनन्त रसरूप ही है अद्याविध यह ग्रन्थ हिन्दीभाषानुवाद सहित अप्राप्य था अब श्रीबाबामहाराज की कृपा से सर्व सुलभ हो गया है।

२-यन्थरत्नप्रपश्चकम्:—इसमें रूपगोस्वामी रचित श्रीराधाकृष्णगणोहे ग्रदीपिकाजिसमें श्रीप्रियाप्रीतम की निकुझलीला, परिकर एवं वेष भूषा का विचित्र एवं ब्रद्धिय वर्णन है। हिन्दी के अनेक कवियों ने इसका अनुवाद भी किया है। श्रीपादसनातन-गोस्वामीजी रचित श्रीकृष्णलीलास्त्य में ब्रजेन्द्रनन्दन गोविन्द की दशमस्कंदीयलीलाओं का क्रम से स्तवन स्वरूप में प्रस्तुती करण विश्व के साहित्य में ब्रेजोड़ है। श्रीकिविक्षणंपूर सहोदय रचित श्रीगौरगणोहे श दीपिका-ही एकमात्र ऐसा ग्रन्थ है जिसमें श्रीचैतन्यमहाप्रभु के सम्पूर्ण बज परिकर का विषद विवेचन है। श्रीपादविश्वनाथचक्रवित्त रचित संकल्पकल्पद्व म में श्रीराधागोचिन्द की सेवा की प्रार्थना की गई है यह राममार्गी साधकों की निज निधि है। श्रीपादरघुनाथगोस्वामी ने बजविलासस्तव में प्रार्थना रूपमें अतिकारुध्य भाव में व्रज के मुख्य तीर्थों का दर्शन वर्णन किया है। अभी तक यह ग्रन्थ मूल रूप में प्राप्त होने से सर्वसाधारणोपयोगि नहीं थे। बाबा महाराज की अनन्य कृपा से अब यह भाषानुवाद सिहत प्रकाशित होगया है। ये पाँच ग्रंथ एक ही जिल्द में हैं।

३-श्रीचैतन्यचन्द्रामृत तथा श्रीसंगीतमाद्यवः—श्रीश्रीप्रवोधानन्द सरस्वती पाद रचित यह दोनों ग्रंथ अभूतपूर्व हैं। चैतन्यचन्द्रामृत में श्रीचैतन्यमहाप्रभु की उत्कर्ष महिमा का वर्णन है। "संगीतमाधव" में जो रस और गीत का समन्वय है इसे पढ़कर भ्रम हो जाता है कि "गीतगोबिन्द" ही है। श्रीप्रियाप्रीतम की निकुक्षलीला वर्णन इसमें दर्शनीय है।

४-हंसदूत:—दूतकाव्य परिपाटी में अध्यात्मिक जगत के सर्वोत्कृष्ट इस प्रन्थ के रचिता श्रीश्रीपादरूपगोस्वामीजी ने इसमें भगवान् श्रीकृष्ण के विरह में व्यथित जिलता सखी के द्वारा एक हंस को संवोधित करते हुए वियोग श्रृङ्कार में मक्त हृदय का विश्लेषण और प्रेमरस की जो निझंरिणी प्रवाहित की है वह अन्यत्र अप्राप्त ही है। इस पर श्रीयुत् गोपालचक्रवित पाद की संस्कृतटीका, पन्नालालजी 'प्रेमपुख' की पद्मय तथा हरेकृष्णजी 'कमलेश' जी की दो हिन्दी टीकाएँ हैं।

४-श्रीगोवर्धनभट्ट ग्रन्थावली:—महामहिम पण्डितप्रवर श्रीपाद गोवर्धनभट्टजी के तीन ग्रन्थ मधुकेलिवल्ली, श्रीराधाकुण्डस्तव और श्रीरूपसनातनस्त्रोत्र इसमें ग्रथित हैं। आनन्दवृन्दाबनचम्पू में भगवान् की होरीलीला का जो वर्णन है उसका दूसरा सरसतम रूप ही मधुकेलिवल्ली है। श्रीराधाकुण्ड की महिमा की चरम उत्कर्षता जिसमें वर्णित है उस ग्रन्थ का नाम राधा-कुण्डस्तव है। तीसरे ग्रन्थ में रूपगोस्वामी एवं श्रीसनातनगोस्वामी की प्रशस्ति वर्णित है। इन तीनों ग्रन्थों को भाषानुवाद सहित छापकर वैष्णव मात्र को ब्रज रसामृतपान कराया गया है।

६-पदाङ्कदूत:—दार्शनिक धुरधर श्रीश्रीकृष्णदेवसावंभीम ने दूतकाव्य परिपाटी में 'पदाङ्कदूत'' जोड़कर संस्कृत साहित्य को मानो एक नवरत्न प्रदान कर दिया। वियोग श्रुंगारप्रेम निर्भरावस्था में श्रीनित्यप्रिय वृषमानुजा श्रीकृष्णपादपद्म को ही दूत बनाकर अपनी विरहव्यथा गोविन्द तक पहुँचाने में तल्लीन हैं। माधुर्य रस का पूर्णपरिपाक और रस निर्झरण का आनन्द मूल, टीका व भाषानुवाद पढ़ने वाले सभी के लिये समान आनन्द देने वाला यह ग्रन्थ है।

७-शुकदूत:-भगवान आनन्दकन्द मुकुन्द द्वारिका में बैठे एक शुक को अपने ह्दयस्थ गोपीप्रेम को वर्णन करते व्रज प्रदेश के प्राकृतिक सौन्दर्य को वर्णन करते हुए ब्रजयात्रा को उद्घोधन कर रहे हैं। स्वभाव और व्रजके प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णन के लिये यह अनुपम ग्रन्थ है। संस्कृत में भी अप्राप्य यह ग्रन्थ अब श्रीबाबा-कृष्णदासजी की कृपा से हिन्दीभाषानुवाद सहित भी सर्वसुलभ हो गया है। मूल्य १॥)

द-त्रजोत्सवचित्रका:-यह एक वैष्णव धर्मग्रन्थ है। इसमें भगवान् श्रीनित्यप्रिया-भीतम के परिकर सहित व प्रत्येक के अलग अभिषेक आदि विधि, उनकी लीलाओं का समय, स्वरूप, स्थान, स्थिति, मर्यादा, सेवा आदि का विशद विवेचन किया गया है। जज के प्राया सभी देव, तीर्थों, मन्दिरों आदि में सेवा का कम इसी ग्रन्थ की देन है। इसे लगभग ४०० वर्ष पूर्व आचार्य श्रीनारायणभट्टजी ने प्रकट किया है। मूल्य १।।)

र्--प्रन्थरत्नत्रयम्:-१-श्रीब्रह्माण्ड पुराणोक्त श्रीकृष्णाष्टोत्तरणत-नामस्तोत्र २-श्रीगौतमीयतन्त्रोक्त गोपालस्तवराज, उक्त दोनों ग्रन्थों पर श्रीयुक्त बृन्डाबनदासजी विरचित भाष्य है। दोनों में दार्शनिक तत्वों का सुन्दरतम विवेचन है। साथ में ३-श्रीपाद-नारायणभट्टजी कृत लाडिलेयाष्टक भी प्रकाशित है। यह लाड़िलेय स्वरूप वही हैं जिन श्रीविग्रह की कृपा से भट्टजी ने सम्पूर्ण ब्रज को प्रकाशित किया था। बाबाकृष्णदासजी ने भाषानुवाद सहित प्रकाशित कर इसे सर्वसुलभ किया है। मूल्य ॥)

१०-नारायणभट्टचरितामृत:-श्रीपादजानकीप्रसादभट्टविर चित इस ग्रन्थमें ब्रज के लुप्त प्राय तीर्थों के प्रकाशक, रासलीलानुकरण के प्रवर्तक, ब्रजयात्रादिके सूत्रपात कर्ता श्रीश्रीभट्टजी के सम्पूर्ण जीवन का विस्तार से वर्णन श्लोकों में प्रस्तुत है। अब बाबा ने इसे भाषानुवाद सहित छापा है।

।। परिशिष्टम् ॥

श्रीलश्रीजीवगोस्वामिविरचितः

धातुसंग्रहः

श्रीकृष्णाय नमः

कृष्णलीला कथा बीजरूप धातुगणो मया। संक्षेपाद् बक्ष्यते तेन कृष्णो मह्यं प्रसीदतु ॥

भ्वादय:।

भू सत्तायाम्, चितो संज्ञाने, संज्ञानं निद्रादि विगमो ज्ञानमात्रच, अत्र सातत्यगमने, च्युतिर् आसेचने, एच्युतिर् क्षरणे, मन्थ विलोडने, कृथि हिंसा-संक्लेगयोः:, षित्रु गत्याम्, षिधू शास्त्रे मांगल्ये च, खाद्द भक्षणे, गद व्यक्तायां वाचि, रद विलेखने, णद अव्यक्त शब्दे, अर्द गतौ याचने च, नदं गदं शब्दे, इदि परमेश्वर्ये, णिदि कुत्सायाम्, दुनिद समृद्धौ, चिद आह्वादने, दीप्तौ च, क्रिद आह्वाने रोदने च, तिक कृष्ठ् जीवने, आङ् पूर्व स्त्वातः क्ष्णे, भषणं कुक्कुर ध्विनः, उख, इख, ईखि, वल्ग, अगि, इगि, रिगि, लिगि-गत्यर्थाः। लिग गतौ, लिघ अतिकम्य गतौ, शिघ आद्राणे, शुच शोके, हानि स्मरणे, अनुसंधानं शोकः, कुञ्च, कुञ्च कौटिल्याल्पी भावयोः, एतौ सकमंकावकमंकौ, लुञ्च अपनयने, अञ्चु गित पूजनयोः, चञ्चु, वञ्चु, म्लुञ्चु, पूञ्च, ज्लुज्च, पस्ज गतौ, प्रचु, ग्लुचु स्तेय करणे, अच्चं पूजायाम्, चचं परिभाषण-तज्जनयोः, म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि, आछि आयामे, लाछि लक्षणे, वाछि इच्छायाम्। हीछ लक्ष्णायाम्, मूच्छां मोह समुच्छ्राययोः, उछि उञ्छे, उच्छी विवासे, विवासो बासातिकमः, बज, बज, गतौ, अज क्षेपणे च, अजं अज्जने, खिज गित वैकल्ये, एजृ कम्पने, दु ओ-स्फूर्जा वच्च निष्पेषे, (वच्च निर्घोषे), क्षि क्षये, कूज, गुज अव्यक्त शब्दे, तजं भत्संने, गजं शब्द, शौट्ट गर्बे, कटे वर्षा वरणयोः, रट परिभाषणे।

जट संघाते, नट नृत्ती, नृति नंत्तंनम्, लुट विलोडने, चिट प्रेष्ये, अटु, इ गतौ, मिड भूषायाम्, मुट प्रमदंने, मुडि खराडने, खराडनं लोम शातनम्, विट विभजने, लुटि स्तेये, स्फुटिर् विसरणे, विसरणं विकाशः, विशरण इति पाठे विदारणं, पठ व्यक्तायां वाचि, हठ बलात्कारे, शठ कंतवे, मठ निवासे, चुड्ड हावकरणे, हावकरणं श्रृङ्कार-चेष्टा, क्रीड् विहारे, लड बिलासे, गुपू रक्षणे, तप, धूप सन्तापे, रप, लप, जल्प व्यक्तायां वाचि, जप

तीन

आः

स्त

मानसे च, चुप मन्दायां गतौ, चुवि वक्त्र संयोगे, रण, भण, मण क्वण, ष्टन, ध्वण, शब्दे संभक्तौ, च, ओणृ, अपनयने, शोणृ लौहित्ये, तुडु तोड़ने, तोड़नं, भञ्जनं, षण संभक्तौ, चमु, जमु, अदने, कमु, पादिवक्षेपे, क्रुमु. ग्लानौ, यम उपरमें, णम प्रह्लत्वे, शब्दे च, प्रह्लनं नमस्कारो नम्रता च, अम, द्रम, गतौ, ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्, ह्य गतौ, दल, ञिफला विशरणे, मील निमेषणे, नील वर्णे, शील समाधौ, शूल रुजायाम्, तूल निष्कर्षे, मूल प्रतिष्ठायाम्, फल निष्पत्तौ, निष्पत्ति निष्पादन प्रतिफलनन्त्र, चुल्ल हावकरणे, फुल्ल विकसने,बेल्ल गतौ, स्खल चलने, चलनं विच्युतिः, गल अदने शंसने च, खेलृ विहारे, खोलृ गति प्रतिधाते, धोर्ऋं गतिचातुर्ये, त्सर छद्मगतौ, अभ्र, चरगतौ, ष्ठिवु निरसने,निरसनं थूत्कारः, जिजये, जीव प्राणधारणे, पीव स्थौल्ये, उर्बी तुर्वी, धृर्वी, हिंसार्थाः, मुर्बी बन्धने, चवं अदने, इवि व्याप्तौ, गर्व दर्पे, अव रक्षपालने, घुषिर् शब्दे, णिक्ष चुम्बने, मृक्षा संघाते, तक्ष त्वचने, त्वचनं संबरणम्, काक्षि कांक्षायाम्, अक्षू व्याप्तौ संघाते च, त्वक्ष तन्त्करणे, चूप पानें, तूष तुष्ठौ, पूष बृद्धौ, मूष स्तेये, तिस, भूष अलंकारे, ऊव रुजायाम्, कृष विलेखने आकषणें च.

कष, रूप, रिष हिंसायाम्, भष भर्त् सने (कृक्क्ररध्विन विशेष इत्यर्थः) वृषु, उक्ष सेचने; मृषु सहने; पुष पृष्टी; प्रपु ल्पूष्; उष दाहे; वृष संघर्षे; तुस, रस शब्दे; लस की ड़ायाम् त्रसो उद्देगे; हसे हसने; धस् लू अदने पिस् गती; शश ल्पूतगती; णिश समगती शसु हिंसायाम; शन्सु स्तुतौ च; मिह सेचने; दह भस्मीकरणे; रह त्यागे; रहि गतौ; दिह वृहि बृद्धौ; वृहिर् शब्दे च; अर्ह, मह पुजायाम; ग्लै हर्षक्षये; ल्मै गात्रविनामे, कान्तिक्षय इत्यर्थः; द्र स्वप्ने; के, गे शब्दे; ष्ट्ये स्त्ये शब्दसंघातयोः; क्षे क्षये; शे, श्रे पाके; पे, अव शोषणे; ्टं (स्तै) वेष्टने; दैप् शोधने; धेढ् पा पाने; ब्रा गन्धोपादाने; ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः; ष्ठा गतिनिवृत्ती: म्ना अभ्यासे; दाण्; ह्वृ कौटिल्ये; स्वृ शब्दोपतापयो: स्मृ, ध्य विन्ताताम्; सु गतौ; ऋ प्रापणे चः श्रु श्रवणेः स्नु, द्रू, ऋच्छ गम्लु, सृप्लृ गतौ, स्कन्दिर् गतिशोषणयोः, गतिरत्र स्खलनम्; यम भैथुने; तृ प्लवन तरणयोः प्लवनं जले बहनम्, तरणं नद्यादेः पारगमनम्; षु प्रसवे; त्यज हानौ; षन्ज सङ्ग् ; दृशिर् प्रेक्षणे; दन्श दंशने; कित निवासे रोगापनयने: संशये च- इति परपदिनः। एध बृढी; स्पर्छ संवर्षे, संवर्षे: स्पर्छी गाधु प्रतिष्ठायाम्; तलस्पर्श इत्यर्थः; बाधु विलोडने; दध धारने,स्कूदि आप्लवने, आल्पवन ल्पुतमित:; बिद अभिवादन स्त्तत्यो:, अभिवादनं प्रणाम:, स्पिद किञ्चि बलने मुद हर्षे; दद दाने हद पुरीपीत्सर्गे व्वद, स्वाद, स्वदं आस्वादने, आस्वादनं रसोपादानं रूचिश्च, हुई कीड़ायामेव; पद क्षणने, क्षणनं हिंसा हाद अव्यक्ते शब्दे; ह्लादो सुखे च पदं कुव्सिते शब्दे, अपानशब्द इत्यर्थः;

यतो प्रयत्ने; नाध याच्क्रोपतापैश्वर्याशीःषु च; श्रिष्ट ग्रीष्टित्ये; ग्रिष्ट, विक कोटिल्ये; कथ आत्मश्लाघायासुः शोक सेचने; लोक, लोचृ दर्शने; श्लोक संघाते, आनुपूर्व्या पदानां ग्रन्थनं संघातः;शिक शङ्कायाम्; अिक लक्षणे; ढौक व्वष्क, टीकृ, लिंध गत्यर्थाः अघि गत्याक्षेपे,गत्याक्षेपो वैगगितर्गत्यारम्भो वा; लाघृ सामर्थ्ये; इलाघृ स्तुतौ; षच् समवाये; पचि व्यत्तोकरणे भृजी परिष्वञ्कों; घट्ट चलने; स्फुट विकसने; चेष्ट चेष्टायाम्;

वेष्ट वेष्टने; कठि शोके; भड़ि परिहासे; हिड़ अनादरे; गतौ च; मुड़ि मार्ज्जने, चड़ि कोपे, पिड़ि संघाते, पिड़ गती, खड़ि मन्थे, किं तुषाकरणे, हेड अनादरे, शाड श्लाघायाम्, ग्लेपू दैन्ये, टुवेपृ. कपि चलने, त्रपूष लज्जायाम्,लवि अवस्र सने, कव् वर्णे, ह्योवृ अधाष्ट्यें, क्षावृ मदे, रेभू शब्दे, रिम गवां शब्दे ष्टिम, स्किम प्रतिबन्धे, जम, जिम गात्रविनामे, वल्भ भोजने, गल्म धाष्ट्ये व्दु भू स्तम्भे घिणि ग्रहणे, घुणी, भ्रमणे स्नन्सु प्रमादे, पण ब्यवहारे स्ततौ च, वन च भाव कोघे क्षमुष् सहने, कमु कान्तौ, कान्तिरिच्छा, अय, रय गतौ, णय रक्षणे च, दय दान गति हिंसा दानेषु च ऊयी तन्त्सन्ताने, पूर्यी विशरणे दुर्गन्धे च, क्नुयी शब्दे उन्दे च, क्ष्नायी विध्नने, स्फायी, ओप्यायी वृद्धौ, तायु विस्तारण पालनयोः, कल संख्याने, देवृ देवने, पेवृ, शवृ सेवने, क्लेश वाधने, धुक्ष सन्दीपन जीवन क्लेशनेपु, शिक्ष विक्ष्योपादाने,भिक्ष याच् त्रायाम् दक्ष शीघ्रार्थे दीक्ष मोण्ड्ये ड्योपनयन-नियमवतादेशेषु,ईक्ष दर्शने, भाषा ब्यक्तायां वाचि, हेषु अश्वशब्दे, कास्त्र कासरोग-शब्दे, काश्व भास्त्र दीती, आङ शस इच्छायाम्, ग्रसु, ग्लसु अदने, ईह चेष्टावाञ्छयोः, वहि वृद्धौः अहि गतौ, गर्ह, गल्ह कुत्सायाम्, ऊह वितर्के, गाह विलोड़ने, स्मिङ् ईपद्धसने, कुङ्, ङु ङ् शब्दे, च्युङ् , प्र ङ, प्लुङ , गाङ, श्येङ गतौ, मेङ , प्रतिदाने, देङ , त्रेङ पालने, प्येङ वृद्धौं, पूङ पवने डोङ विहाससा गती, गुप गोपन-कृत्सनयो:, सान पूजायां विचारणे च, वध बन्धने, निन्दायाञ्च, रभ राभस्ये+, डुलभष् प्राप्तो, च्त, शुभ, रूच दोत्रो, श्विता वर्णे, जिमिदा, स्नेहने, त्रिष्विदा मोचने च, घुट परिवर्त्तने, लुट लुठ शोकादिना पतने,क्षुभ सञ्चलने, भ्रन्सु श्रतसु, ध्वतसु अध: पतने, श्रन्भु विश्वासे, वृतु वत्तंने, वृधु वृद्धौ, शृधु अपानशब्दे, स्यन्दु प्रश्रवणे, कृपू सामर्थ्यं कृत्स्नं द्यतादिः, वृतादिः, घट चेष्टायाम्, व्यथ दःखे, प्रथ प्रष्याने, स्रद मह ने, क्रिव वैक्लब्ये, त्रित्वरा सम्भ्रमे- एते घटादिष षितः एधादयः आत्मपदिनः । ज्वर रौगे, णट नृती, नृतिनंत्तंनम्, लगे सङ्गें, ष्टगे संवरणे श्रण दाने कूथ, हिसायाम्:, हवल चलने, ज्वल दीनी स्मृ आध्याने, आध्यानं सोत् कण्ठस्मरणम्, द भये श्रा पाके, मारण तोषण-निशामनेषु ज्ञा, कम्पने चलिः, छिदिर् ऊर्ज्जने, ऊर्ज्जनं प्राणनं वा, जिहवो-न्मथने लड़िः, उन्मथनमृत्क्षेपणम्, मदी हर्षग्लेपनयोः, ध्वन शब्दे इति घटादयः । जनी,ज्व वयौहानी, रख्न अमन्ताश्व, ज्वल, हवल, नमोअनूपेन्द्राद्वा, ग्लास्ना-वन्-वमश्च, न कभ्यमिचमः, शमो दशने, यमिरवरिवेषणे-कृत्स्नं घटादिः, फण गतौ परपदिनः। राज दाप्ती- उभयपदी । दुश्राज्, दुश्राण् दुम्लाण् दीप्ती-आत्मपदिनः, स्वन शब्दे-फणादिः । ज्वल दीशी, चल कम्पने, टल ,टल वैक्कब्ये, स्थल, स्थाने, हल विलेखने, वल प्राणने, पुल महत्ते, पत् लू पथे च गतौं, क्वथे निष्पाके, मथे विलोडने, द्रवम उद्गिरणे, भ्रम चलने. क्षर सञ्चलने-परपदिनः षह मर्षणे, रम् क्रीडायाम्-आत्मपदिनौ। पदल खेदनगत्यवसादनेष. शदल शातने, शातनं पातनम्, क श आहवाने कृच कौटल्ये, वध अवगमने, रूह जन्मनि प्राद्भवि च, कस गती, कृत्सनं ज्वलादि:-परपदिन: । हिक्कायाम्,धावु गतिशृद्धधी:, अव गती, अस दीप्त्यादानयोश्च, द्याच याच ब्रायाम्, प्रोथ पर्याप्ती पर्याप्तिः पूर्णता सामर्थ्य वा, मेधु मेधा हिसयोः, णिद णेह कुत्सा-सन्निकर्षयोः, मधिर वोधने, खर्न अवदारणे, चाष पूजानिशामनयो:, स्पश वाधन स्पर्शनयो:, दाश, दासृ दाने, भ्रोष चलने, लप कान्तो, भक्ष भक्षणे गृह संवर्णे-इति हिक्कादयः। हब्रहरणे, हरणं देशान्तर प्रापणम्, अपनयनन्तः

71

भृत्र् भरणे, धृत्र् धारणे नीत्र् प्रापणे, दान अव-खन्डशे, शान तेजने, डुपचप् पाके, भज, सेवायाम्, रन्ज रागे, शप आकोशे, त्विष दोप्तो, यज देवपूजा-सङ्ग तिकरण दानेषु, डुवपु वीजतन्तुसन्ताने, वह प्रपणे, वेत्र् तन्तुसन्ताने, व्येत्र् संवरणे, ह्वं त्र् स्पर्धायां शब्दे च— उभयपदिन: । वस निवासे, वद व्यक्तायां वाचि, टुओश्वि गति वृद्धयो, कृत्स्नं यजादि:— परपदिन: । इत्यौत्सर्गिक—शव् विकरणा भूवादय: ॥२॥

अदादयः।

अद प्सा भक्षणे, वश कान्तौ, कान्तिरिच्छा, हन हिंसागत्योः यु मिश्रणामिश्रणयो, णु स्तुतौ क्ष्नु तेजने ष्णु प्रस्रवणे दुक्षु, रु, कु शब्दे, षु प्रस्रवे, इक् स्मरणे, इण गतौ वी प्रजन कान्त्यसन-खादनेषु च, प्रजनं गर्भ ग्रहणम्, भा दीप्तौ, या प्राप्तौ, वा वायु गतौ, ष्णा शौचे- श्रा पाके, द्रा कुत्सायां गतौ पा रक्षणे, रा ला दाने, दाप लवने, ख्या प्रकथने प्रा पुरणे, मा माने, विद ज्ञाने, अस् भुवि सत्तायामित्यर्थः मृजुष् शुद्धौ, परिभाशणे, रुदिर् अश्रु विमोचने, त्रिष्वप् शये, श्वस् प्राणने, अन् च (प्राणनर्थः) जक्ष भक्ष हसनयोः— कृत्सनं रुदादिः। जागृ निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकामृ दीसौ, शासु अनुशिष्टौ कृत्सनं जक्षादिः यङ् लुक् च परपदिनः।

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, ईर गतौ कम्पने च ईड स्तुतौ, ईश ऐश्वर्ये आस उपवेशने विद्यमानतायान्त, आङ शासु इच्छायाम्, वस आच्छादने, किस गति शासनयोः णिसि चुम्वने, णिजि- शुद्धो, शिजि भुषण-ध्वनौ, वृजी वर्जने, पृची सम्पर्के, पृङ् प्राणिगभं विमोचने, शीङ् स्वप्ने, अध्ययने, हुण ङ अपनयने आत्मपदिनः । द्विष अप्रीतौ, दुह प्र- पुरणे, दिह प्रलेपे लिह आस्वादने, ऊर्णु ज आच्छादने उद्वज स्तुतौ ब्रू व्यक्तायां वाचि उभयपदिनः ।

हु वल्लौ दाने, त्रिभी भये, ही लज्जायाम, पृ पालन पुरणयो वामनोऽप्यस्ति,ओहाक् त्यागे ऋ, मृ गतौ —पर पदिनः । णिजिर् शौचे, विजिर् पृथक् भावे, विषलृ व्यात्पौ, हुदात्र् दाने हुधात्र् ङु भृ त्र् धारण पोषणयोः उभय पदिनः । माङ माने ओहाक् गतौ— आत्मपदिनौ । जुहोत्यादिः । इति शव् लुकोऽदादयः ॥ २-३॥

दिवादय:।

दिवु किडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-कान्ति-गित्यु, षिवुतन्तुसन्ताने, सिवु गित शोषणयोः शिवु निरसने, नृती गानृ विक्षेपे, त्रसि उद्देगे, कुथ पुता भावे, पृथि हिंसायाम्, क्षिप् प्रेरणे. पुज्य विकसने, तिमः श्रीम, श्रिम, आर्द्रीभावे, ब्रीड लज्जायाम् इष गतौ, षह शकौ, जृष वयोहानौ, शोतनु करणे, छो छेदने पो अन्त कर्मणि दो अवखण्डने, राध, साध, संसिद्धौ, मृग अन्वषणे, तुट छेमने, व्यध ताडने, लप कान्तौ, पुष पृष्टौ, शुष शोषणे, दुष वैकृत्यो, वैकृत्यं शुद्ध भावः, श्लिष आलिङ्गने, न्नि बिवदा गात्र प्रक्षरणे, क्षुध बुभुक्षायाम्, शुध शौने, षिधु संराद्धौ ॥ रध हिंसायान्त्र, तृप प्रीणने, हप गर्वं, मुह वैचित्त्ये द्रु जिघांसायाम्, ष्णुह उद्गिरणे, ष्णिह प्रोतौ, णश अदर्शने—कृत्स्नंरधादिः । क्रमु पाद विक्षेपे, शमु दमु उपशमे, तमु ग्लानौ, श्रमु तपसि खेदेच, श्लमु अनवस्थाने, क्षमु सहने क्लमु ग्लानौ, मदी हर्षे-शमादिः । अमु क्षेपणे यसु प्रयते, मौक्षणे, दसु उपक्षये, प्लुष-दाहै,

लुठ विलोडने, उच समवाये, भृगु भ्रं शु अधःपतने, कृष तनु करणे, त्रि तृषा पिपासायाम्, तुष, हृष तुष्टौ, कुप कोपे, रुष रोषे, ष्टुप समुच्छाये, लुभ गाद्धचे क्षुभ सञ्चलने, विलद्ग आर्द्रीभावे त्रिमिदास्रोहने त्रिक्ष्विदा मोचने च, ऋधु कृद्धौः गृधु अभिकाङ्गायाम् कृत्सनं पुषादिः—परपदिनः। पूङ् प्राणिगर्भं विमोचने दुङ् परितापे, दीङ् क्षये धीङ् अनादरे, मीङ् हिंसायाम रीङ् स्रवने लौङ् श्ले षणे डीङ् गतौ. त्रीङ् वरणे—स्वादयः आरामेतः॥ पीङ् पाने माङ् माने ईङ् गतौ प्रीङ प्रीतौ, जनी प्रादुर्भावे दीपी दीप्तौ, पुरी आप्यायने, जुरी जीणें तूरी त्वरण हिंसयोः गरी हिंसायाम् चुरी दाहे तप ऐश्वय्यें वा वृतु वरणे विलश उपतापे दु भ्राश्च दीप्तौ वाश्च तिरश्चां ध्वनौ, पद गतौ, खिद दैन्ये, विद सत्तायाम् बुध अवगमने; युध संप्रहारे, अनौरुध कामे, अनावुपपदे रुधिः कामे दिवादिरित्यर्थः, मन ज्ञाने, युज समाधौ, सृज विसर्गे, लिश अल्पीभावे— आत्मपदिनः। शक मृष क्षमायाम्, ई शुविर् पूतीभावे— उभयपदिनः॥ इति श्य— विकरणा दिवादयः॥ ।।।।

स्वादय:

पू ज्ञ अभिषवे, अभिषवः सन्धानं मङ्गलस्नानं वा, षिज् – वन्धने, शिज् निशाने दुमिज् प्रक्षेपणे चिज् चयने स्तृज्ञ आच्छादने, कृज् हिंसायाम्, वृज्ञ् वरणे, धुज्कम्पने—उभय पिदनः । — टुदु उपतापे, हि गतौ वृद्धौ च, पृ प्रीतौ, आप् लृ शक्तौ, राध, साध संसिद्धो, कृवि, द्रु जिघांसायाम्, जि धृषा प्रागल्भये दन्भु दम्मे, ऋधु वृद्धौ, धिवि प्रीणने, अक्षू व्यासौ संघाते च, तक्षृ तनुकरणे— परपिदनः । अशुङ् व्यासौ — आत्मपदी ॥ इति शनु विकरणाः स्वादयः ॥४॥

तुदादय:

तुद व्यथने, णुद प्रेरणें, दिश अतिसर्ज्ञं ने, अति सर्जनं दानमाज्ञापनं वा, कथनेऽप्ययम्, भ्रस्ज पाके, क्षिप् प्रेरणे, कृष विलेखने, मुच्लु मोक्षने, लुप् लू छेदने, विदल् लाभे, लिप् उपदेहे, षिच क्षरणे—उभयपदिन। कृति छेदने, खिदपरिघाते, कृत्स्नं मुचादिः। धि धारणे क्षिनिवास गत्योः, ओब्रश्चू छेदने ऋच्छ गतीन्द्रिय-प्रलयमुत्तिभावेषु, कृ विक्षेपे गृ निगरणें, चर्च परिभाषणे, उब्ज आर्जवे उदझष उत्सर्गे, गुफ गुन्फ हभी ग्रन्थे, शुभ, शुन्भ, शोभार्थे, उभ उन्भ पुरणे, विधविधाने, ताडनेऽपि, मृड सुखने, पुण शुभे (कर्मणि), घुण वुर्ण भ्रमणे, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, सृज विसर्गे, दुमस्जोशुद्धी रुजो भङ्गे, भुजो कौटिल्ये, छूप स्पृश संस्पर्शे, रुष रिश हिंसायाम्, विच्छ गतौ, विश प्रवेशने, मृश आमर्शने, आमर्शनं स्पर्शः, विमर्शः आलोचनञ्च, शद्लृ शातने, षदलृ विशरणे, क्षुर विलेखने, खुर छेदने, घुप भीमार्थ शब्दयो:, तृण हु हिंसायाम, बृहु उद्यमें, इषु इच्छायाम्, कुट कौटिल्ये, मिल सङ्गे, लिख विलेखने, कुच संकोचे व्यच व्याजीकरणे, गुज शब्दे, छूर, त्रुट छेदने, स्फुट विसरणे, घुट प्रतिघाते, तुड उपहनने, बुड, बुड-मज्जने, स्फुर स्फुरणे, णु स्तवने, धु विधुनने, विधननंकम्पनं, ग् पुरीषोत्सर्गं, ध्रु गतिस्थैर्ययोः-परपदिनः। गुरी उद्यमे, कुङ् कुङ् शब्दे-कृतस्नं कुटादयः । पृङ् व्यायामे, व्यायामश्चेष्टा, घृङ् अवस्थाने, भृङ् प्राणत्यागे, जुपी प्रीति सेवनयो:, ओ विजी भयचलनयो: इङ् आदरे, ओलजी ओलस्जी ब्रीडायाम् -आत्मपदिनः । इति श-विकरणास्तुदादयः ॥६॥

F1 1

ती

रुधादय:

रुधिर् आवरणे, भिदिर् विदारणें, छिदिर् द्विधाकरणें रिचिर् विरेचने, विचिर् पृथग्भावे, श्रुदिर् संपेषणे, युजिर् योगे—उभय पदिनः । कृती वेहने, शिष्लृ विशेषणे, पिष्लृ सचूर्णने, भन्जो आमर्दने, भुजपालनाभ्यवहारथोः तृह हिसि हिसायाम, उन्दि क्लेदने, अङ्का व्यक्ति, सक्षणकान्तिगतिषु, ओविजी भयचलनयोः वृजी वर्जने, पृची सम्पर्के-परपदिनः । त्रिइन्धी दीप्तौ, खिद दैन्ये, विद विचारणे-आत्मपदिनः । इति इनम् विकरणा रुधादयः ॥७॥

तनादय:

तनु विस्तारे, षणु दाने, क्षणु, क्षिणु हिंसायाम्, तृणु अदने, डु कुञ् करणे-उभय पदिनः । वनु याचने मनु वोधने-आत्म पदिनौ । इति उ-विकरणास्तनादयः ॥५॥

क्रचादयः

डु की ज् द्रव्य विनिसये, प्रीज् तर्पणे इच्छायाञ्च, श्री ज्पाके, ि ज्यु ज्वन्धने स्कु ज्ञालपवने, क्नु ज्याब्दे, सी ज्र, द्रुज् हिंसायाम् पुज् पवने लू ज्छेदने, स्तृ ज्ञाच्छादने, क् ज् हिंसायाम्, वृ ज्वरणे, ध्रु ज् कम्पनेः, ग्रह उपादाने—उभय पदिनः। श्रृ सृ हिंसायाम पृ पालन पुरणयोः क्लीवृ वरणे, दृ विदारणें, जृ वयोहानौ, री रेषणे च रेषणं वृक ध्वनिः, ली श्रुपणें—कृत्सनं पादि त्वादि। त्री बरणे, श्री भरण, ज्ञा अबोधने, ग्रन्थ मोचने, वध बन्धने मन्ध विलोहने, ग्रन्थ सन्दर्भें, कुन्थ संक्लेशे, मृद क्षोदे, मृड सुखने, कुष निकर्षे, निष्काशनम्, खब भुतिप्रादुभावे, श्रुभ सञ्चलने, क्लिशु विवाधने, अश भोजनें, पुष पृष्टौ, मृष स्तेये—परपदिनः। वृङ् संभक्तौ—आत्मपदौ। इति श्ना विकरणाः क्रयादयः।।धाः।

चुरादय:

चुर स्तेये, चिति स्मृत्याम्, यित्त्र संकोचने, लक्ष दर्शनाङ्कयोः, लड उपसेवायाम् गौरवादि रहितेन प्रीतियोगेन सेवा, मिदि, ज्ञित स्नेहनें, ओलिड उतक्षेपे, ओदनुबन्धोऽयम्,पीड अवगाहनें, दुःख क्रियायाञ्च, नट अवस्यन्दनें, अवस्यन्दनं नाट्ये, वध संयमनें, पृ पृ पुरणे, उज्जेवलप्राणयोधिरणे, कुह छेदने, पट विस्तारे, मृट संदूर्णने घट्ट चलनें, छद संवर्णों, पिजि, पिषि हिंसायाम, पिथ गतौं, तड आधाते, खड, कि भेदे, क्षल शौचे, तल प्रतिष्ठायाम, तुल उन्मानें, चुल निमजेंने, ष्टुप समुच्छाये, मृल रोहनें सान्त्व साम प्रयोगे, मान पुजायाम, चुद प्रेरणाक्षेपयो, पाल रक्षणें, शिल्ख शलेषणें, जप मारणाद घटादिश्च, यमच परिवेषणें, अन्ये स्वार्थण्यन्ता घटादि—पठिता अपि न घटादय तेन 'शम, लक्ष आलोचने इत्यस्य निशा मयित श्रृणोतीत्ययंः, व्यय क्षयो, स्फिट हिंसायाम, पुल, पिडि संघाते, टिक बन्धने, पुज पुजायाम् ईड स्तबनें, शुठि शोषनें, चुणें पेषणें, गर्ज शब्दे पचि विस्तारवचनें, तिज निशानें, कृत संगब्दनें, बढं छेदन पुरणयो म्लेच्छ अपशब्दे, स्रक्ष स्रक्षणें, इल प्रेरणें, लुष्ठ स्तेये, छदं वमने शूपें माने, गर्ढ अभिका क्षायाम, रुष रोषे, विट विभाजने, मिंह भूषायाम्, श्रण दाने छिद संवरणे, भिंड प्रतारणे

यमु हिंसायाम्,-परपदिनः। तत्रि विस्तारणे,मत्रि गुत्र भाषणे,निष्क,परिमाणेलल ईप्सायाम्, चित संवेदने, दिश दंशने, दिस दर्शने च, कुण संकोचने तर्ज, भर्द स तर्जने, यक्ष पुजायाम्, गुर उद्यमे, शम, लक्ष आलोचने,कुत्स अवक्षेपने, भल विरुपणे, निपुर्वी दर्शने, कुट अप्रसादे, वञ्चु प्रलम्मने मद तृप्तियोगे, दिवु परिकुजने, गृ विज्ञाने, विद वेदनाख्यान-निवासेषु, कुस्म कुस्मये अत्मपदिनः । चर्च अध्ययने शब्द-उपेन्द्र पुर्व आविस्कारे, पूद आस्त्रवने, ज सु ताडने, पश वन्धने अम रोगे चढ, सकुट भेदने घट संघाते-हन्त्यर्थाश्च, ये च तेषु गणेषु हिंसार्था धातव उक्तास्ते चुरादाविप ज्ञेया इत्यर्थः, दिवु अदर्शने, अर्ज प्रतियत्ने, घुषिर् विशव्दने, विशव्दनं स्वाभिमताविष्करणम्, नानाशब्दनं वा, आङ्-कन्द कन्दन सातत्ये, तसि, भुष-अलङ्कारे, मोक्ष असने, अर्ह पुजायाम, ज्ञा नियोजने, भज विश्राणने, यत निकारोपस्कारयोः (निरश्च प्रतिदाने) विपुर्वश्चर असंशयेः, मुच प्रमोचनो, स्वद-पर्यंन्ताः सकर्मका एव, ग्रस अदन, पूप धारणे, दल विदारणे, लोक, लोह णद तक वृतु, वृद्य-दीप्तचर्था। पुरी आध्यायनो, रुज हिसायाम, स्वद आस्वादनो, इतो निर्विष्णुचापा अदन्ता:-कथ वाक्य प्रवन्धे, वरईप्सायाम्, ग्रण संख्याने, रह त्यागे, स्तन, गदी देव शब्दे, पत गती, पष अनु पेन्द्रात्, स्वर आक्षेपे, रच प्रतियत्ने, कल गती संख्यानेच, चह आलोचने, महपुजायाम, श्रथ, श्रथ दौर्वल्ये, स्पृह ईशायाम, भाम कोबे, सूच पैशुन्ये, कीज बीजाधाने गोम उपलेपने, कुमार क्रीडायाम्, शील उपधारणे, साम सान्तनो, वेल काल गणनो, पल्युल लबन पवनयो, गवेष मार्गणो, वास गुणान्तराधानो, निबास आच्छादने, भाज पृथक् करणे, समाज प्रीति सेवनयोः, ऊन परिहाने, धन शब्दे स्तेन चौर्य्य-परपदिनः। आगर्वादात्मपदिनः-पद गतौ, गृह ग्रहणे, मृग अन्वेषणे, कुह विस्मापनो, शुर, वीर विकान्ती, स्थूल परिवृहणे, अर्थ उपयाश्वायाम, सत्र सन्तति क्रियायाम् (निर्वाह निस्सार कर्मणि वेत्यर्थः) संग्राम युद्धे, गर्व माने । सुत्र अवमोचनम् अवमोचनम् वेष्टणम्: मृत्र प्रस्रवणे.

कक्ष पारुच्ये पार, तीर कमं समाप्ती, अंस समाधानो, चित्र चित्रिकरणे कदाचिहर्भाने ब, वट विभाजने, लज प्रकाशने, अन्ध्र, छद हष्टुचपघाते, दण्ड दण्डनिपाते, अङ्क लक्षणे, सुख, दु:ख तत् कियायाम्, रस आस्वादन-स्नेहनयो, व्यय वित्तसमृत्सर्गे, रूप रूप-कियायाम्, छेद देधीकरणे, बण गात्र विचुणेने, वर्ण वर्णकियाविस्तार गुणवचनेषु, पुणं हरित भावे,लाभ क्षय पुरणे अघपापकरणे एवम् आन्दोल,प्रेङ्खोल चालने,ओज सामध्ये स्फुट प्रकाशने अवधीर अवज्ञायाम्,तुथ्य आवरणे इत्यादयः । इतो विकल्पण्यन्ताः युज,पृच संयमने, षह मर्षणे ईर प्रेरणें ली द्रबीकरणे, वृजी वज्जने, जृ वयहानी, रिचवियोजन-संपचनयोः, शिष असर्वोपयोगे, विपुर्वोऽतिशयेः तृप प्रीणने, छद आवरणे, मीगतौ कथ, हिसि हिसायाम्, प्रन्थ बन्धने त्त, आङः षद प्राप्ती, श्रन्थ, प्रन्थ सन्दर्भे, आपलुलस्भने, वेः तनु दैध्यें, वद सन्देश वचने, भु प्राप्ती।

अण्यन्त स्तूभयपदी — मान पूजायाम्, गहं विनिन्दने, हभी भयो, हभ सन्दर्भ मार्ग अन्वेषणे, कठि शोके, मृजु शौचे, धृष प्रहसने — परपदिन: । मृषतितिक्षायाम्, तष दाहे, वद भाषणे, अर्चपूजायाम्, अर्द हिंसायाम्, शुद्ध शुद्धौ — आत्मपदिन: ।

वृत्र् आवरणे धुत्र् कम्पने, प्रीत् तर्पणे-उभयपदिनः । इति स्वार्थण्तन्ता श्चुरादयः समाप्ताः ॥१०॥

वर्ण वासौ बेलबिन्तौ व्ययवीरौ तथा ब्रणः। वृञ्च वृञ्च वृङ् च विजी ब्री ब्ली वा विक वेत्र् व्यथाः ॥१॥ ब्येत्र् वदी वच वे वल्गा व ञ्चु-व्याच-विजिर् व्रजाः। वचं व्रश्चु वाछि-विच्छौ वृजी वष्ट-विट ब्रुडाः ॥२॥ विदा विद् लृ वद ब्रीड़ व्याघौ वृधः वह वेपौ। बाधृ विशौ वृत व्युषौ वनु बीज वपा वमुः ॥३॥ वसौ वृषु वशौ वेल्ल वनौ वाह वृही वजः। एषां प्रयुक्त धातनामन्तः स्थादित्व मिष्यते ॥४॥ अब ऊर्वि कृवि क्षीवृ कवृ क्लीवृ खबस्तथा। वर्च जीवौ गर्वं तुवौं धृवि गृवि धिवु स्तिबु ॥४॥

दि वि पिवौ देवृधावु सान्त्व षेव षिवु छिवु ।
एषां प्रयुक्त धातुनामन्तः स्थान्तत्व मिष्यते ॥६॥
अप्रयुक्ताः परे ज्ञेया प्रन्थात् कल्पद्रुमादिकात् ।
हरिनामामृतस्यैषा संक्षेपाद् धातुपद्धतिः ।
मया कृता प्रयुक्तान्य धातुं स्त्यक्ता क्वचित् क्वचित् ॥
इति श्री श्रील श्रीजीव गोस्वामि पाद विरचितः ।

धातुसंग्रहः समाप्तः ।

गणपाठः

[पाणिनीसंमतः]

[तृतीयबन्धनीस्थिताङ्काः श्री श्रीहरिनामामृत व्याकरण प्रकरण सुत्रसंख्यानिर्देशकाः]

अक्षद्यूतादि: [७।६२२]—अक्षद्यूत (जानुप्रहृत) जङघा-प्रहृत जङघाप्रहृत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत ।

अंगुल्यादिः [७।२०६८] — अंगुली भरूज बभ्रु बल्गु मण्डर मण्डल शष्कुल हरि कपि मुनी रूह खल उदिख्वत् गोणो उरस् कुलिश ।

अजादिः [७।२४२] — अजा एड़का कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होड़ा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वा-पिहाण (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा, संभस्त्राजिनशण-पिण्डेभ्यः फलात्, सदच् काण्ड प्रान्तशतैकेभ्यः, पुष्पात् शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः क्रुचा उष्णिह देवाविशा ज्येष्ठा किनष्ठा, मध्यमा पुंयोगेऽपि, मुलान्नञाः, दंष्ट्रा ।

अण्डादिः [६।२५२] —अण्ड पद क्षीर शाव भ्रकुंस भृकुटी।

अध्यात्मादिः [७।५२०] — अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक, आकृतिगणः।

अनुप्रवचनादिः [७।८२३]—अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन सम्वेशन प्रवेशन अनु प्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ।

अनुश्रतादिः [७।१६, ७५२-५४] — अनुश्रतिक अनुहोड़ अनुसम्भरण (अनुसन्धरण) अनुसम्बत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति बध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरूकत कुरूपन्धाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्व पुरूष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री, राज्यपुरूषात् ष्यत्रि, सुत्रनड़, आकृतिगणः, तेन अभिगम अधिभृत अधिदेव चतुर्विद्या।

अपूरादिः [७।७०८]—अपूर तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अबोष अभ्येष पृथुक भोदन सूर पूर्व किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अन्न विकारेभ्याश्च, यूर स्थूण दीर अश्व पत्र।

अरोहणादिः [७।३८७]—अरोहण (अहोरण) द्रुघण द्रूहण भगल (भगल) उलन्द किरण साम्पपरायण कौष्ट्रायण बौष्ट्रायण त्रौगर्त्तायण मैत्रायण भास्त्रायण वैमता-

यण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐद्रांयण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाङायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदश्वन खाण्डवोरण वीरण काशकृत्सन कशकृत्सन जाम्ववत शिंशपा खैत (खेत) विल्व सुयज्ञ शिरीष बिधर जम्ब खिदर सुशर्मन् (सशर्मन) भलतृ भलन्दन खण्डू कलन यज्ञदत्त ।

अर्द्ध चांदिः [६।१४२; ७।२] - अर्द्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कृपत कृसम (कुणम)कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कंबन्ध पदम गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डुलु मण्ड भूत द्वीप दूयत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाड़िम हिम रजत सत्त पिघान सार पात्र वृत सैंधव ओषध आढ़क चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक बारवाण (वरवारण) प्रोथ कपिथ्थ (शुष्क) शाल शील शुक्क (शलक) शेधु कवच रेणु (ऋण) कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टा-पद मङ्गल निधन निर्यास जूम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्षेड़ित शृङ्ग निगड़ (खल) मूलक मधु मूल स्थूल शराब नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक (कपट) शिखर कल्क (बल्कल) नटमक (नाटमस्तक) वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरोट (कुमुद) अवंद शङ्कश तिमिर अश्राय भूषण इक्कस (इसवास) मुकुल वसन्त तटाक (तड़ाग) पिटक विटङ्क विङङ्क पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कपीस (विशाल) चषाल (चखाल) खण्ड दर विपट (रण बल मक)मृणाल हस्त आद्रं (सूत्र) ताण्डव गाण्डी व मण्डप पटह सौध पार्श्व शरीर फल (छल) पुर(पुरा) राष्ट्र अम्बर विम्ब कुट्टिम मण्डल (कुक्कुट) कुड़ा ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्च पुरु मध्य (बाल) छल वाल्मीक वर्ष वस्त्र वस् देह उद्यान उद्योग स्तेह स्तेन (स्तन स्वर) सङ्गम निष्क क्षेम शुक क्षत्र पवित्र (यौवन कलह) मालक (पालक) मुषिक (मण्डल वल्कल) कुज (कुञ्च) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ़ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन (लोमश) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारू घनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्त नोड़ शकल तण्डुल।

अर्श्वआदि: [७।६६८] — अर्शस् उरस् तुन्द चतुर कलित जटा घटा घाट। अप्र अध कर्द्दम अम्ल लबण, स्वाङ्गाद्धीनात्, वर्णात्, आकृतिगणः।

अवान्तर दीक्षादिः [७।८०६]—अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत ।

अश्मादिः [७।३६४] — अश्मन् यूथ ऊष मीन नन्द दर्भ बृन्द गूद खण्ड नम शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गहव गूड क्रण्डल पीन गृह।

अश्वादिः [७।७५०]—अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा वर्षा वस् ।

अहरादिः [६।३६६]-अहर् गिर् धुर आकर्षादि:आकर्ष(आकष)सरू पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचयजय चय विजय आचय नय पाद दीप हृद हृाद हलाद गद् गद शकुनि

आदयादिः [७।१०६] — आदि भध्य अन्त पृष्ठ पावर्व, आकृतिगणः।

आहिताग्न्यादिः [६।१६३]—आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रू तैलपीत

घृतपीत (मद्यपीत) ऊढ़भार्य गतार्थ, आकृतिगणोऽयम्, तेन गङ्कण्ठ अस्युद्यत (अरमुद्यत) दण्डपाणि ।

इष्टादिः [७।६२६] –इष्ट पूर्त्तं उपसादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निपादित निपठित सङ्कलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अचित गणित अवकीणं आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अबकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुगुक्त अनुगणित अनुपटित व्याकृलित।

उक्थादि: [७।३४७] — उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त निरित्त दिपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्च क्रमेत्तर श्लक्ष (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम सङ्घट (सङ्घट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण (गुण) आयुर्वेव (आयुर्वेद)।

उत्करादिः [७।४१३]—उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खला जिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वथ्य काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्कोश क्षान्त खिदर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष् शाक पलाश . विजिगोपा अनेक आतप फल सम्पर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पण नीचायक शङ्कर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणाहं इन्द्र वृक्ष नितान्त वृक्ष आर्द्र वृक्ष ।

उत्सङ्गादिः [७।६२८]—उत्सङ्ग उदुप उत्पृत उत्पन्न उत्पृट पिटक पिटाक । उद्गात्रादिः [७।८३४]—उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ होतृ पोतृ हर्त्तं रथगणक पत्ति-गणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु (वधू सुभग मन्त्र ।

उर्यादिः [१।८७] — उरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला शंसकला ध्वंसकला भ्रंसकला गृल गुधा सजुष् फल फली विक्ली आक्ली आलोधी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मशा मस्मसा मसमसा औषट् श्रीषट् बौषट् वषट् स्वाहा स्वधा बन्ध्ना पांपी प्रादुस् श्रत् आविस्।

ऋगयनादिः [७।४२८]—ऋगयन पदन्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरूक्त निरूक्त व्याकरण निगम वस्तुविद्य क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात् उत्पाद उद्याव संवत्सर मृहर्त्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ।

ऋश्यादिः [७।३८६]—ऋश्य (हृष्य) न्यग्रोध शर निलीन (निवास निवात) निधान निवन्धन (निवन्ध विबद्ध) परिगूढ़ (उपगूढ़) असनी सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल वाहू खदिर शर्करा अनडह (अनडुह्) अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत कह में भंगु।

एहोड़ादिः [६।६६] — एहीडम् एहीयवम् एहिवाणिजा अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा क्रेहिकदंमा प्रोहकदंमा विधमचूड़ा उद्धमचूड़ा (उद्धरचूड़ा) आहरचेला आहरवसना (आहरसेना) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्मृजा उद्धरावमृजा उद्धमविधमा उत्पच-

निपचा उत्पतिनपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचेपचम् आचपराचम् (नखप्रचम् निश्चप्रचम् अिकचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरीहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघस एहिविघसा इहपश्चमी इहद्वितीया जहिजोड़: जहिजोड़म् जहिस्तम्वम् जहिस्भम्वः (उज्जहिस्तम्वम्) अश्नीतिपिवता पचत भृज्जता खादतमोदता खदतवमता खादताचमता आहरिनवपा आहरिनष्करा आवपनिष्किरा उत्पचिवपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा चचप्रकुटा, आकृतिगणोऽयम्, तेन अकृतोऽभयः कान्दिशोकः कान्देशोकः अहोपुरूषका अहमहिमका यहच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम्—मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गतोऽयम् ।

कच्छादिः [७।४४८]—कच्छ सिन्धु वर्णुगन्धार मधुमत् कम्वोज कश्मीजर साल्व कुरू अनुषन्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलुतर रङ्कः ।

कण्ड्वादिः [३।४६२]—कण्डूज् मन्तु हरीड्वल्गु असु (मनस्) महीङ लोट् लेट इरस् इरज् इरज् उवस् उषस् वेट् मेधा कुषुभ (नमस्) मगध तन्तस् पम्पस् (पपस्) सुख दुःख (भिक्ष चरण चरम अवर) सपर अरर (अरर्) भिषज् भिष्णुज (अपर आर) इषुघ वरण चुरण तुरण भरण गद्गद एला केला खेला (वेला शेला) लिट् लाट् (लेखा लेख) रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण (तिरण) पयस् संभूयस् सम्बर, आकृतिगणोऽयम्।

कथादिः [७।६६७]—कथा विकथा, विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्ठविद् (कुष्टविद) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुणगण आयुक्वेद ।

कम्बोजादिः [७।३१२] - कम्बोज, चोल केरल शक यवन ।

कर्णादि: [७।३६६]—कर्ण विसष्ठ अर्क अर्कलुष द्रुपद अनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग (स्फिज) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत) जव जैत्र आकन (आनक)।

कर्णादि: [७।८७३] — कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू श्रृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ ।

कर्त्रयादिः [७।४२४] — कित्र उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम, कुट्याया यलोपश्च ।

कल्याण्यादिः [७।२७२]—कल्याणी सुभगा दुर्भगा वन्धकी अणुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती क्लीवर्द्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ।

कस्कआदि: [६।३३४]—कस्कः कोतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्कोः सद्यस्कोः सद्यस्कः कांस्कान सपिकुण्डिका धनुष्कपालम वहिष्कपलम (वहिष्पलम्) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्कान्तः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः,आकृतिगणः।

काकादिः [४।३५] — काक अन्न शुक शुगाल नौ।

काशादिः [७।३६२] — काश पाश अशथ्य पलाश पीयुक्षा चरण वास नड़ वन कर्इ म कच्छुल कङ्कट गुह विस तृण कर्पूर वर्वर मधुर ग्रह किपथ्य जतु सीपाल।

काइयादिः [७।४४४]—काशि चेदी (वेदी) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकपू कुनामन् हिरण्या करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम आरित्र देवदत्त दशग्राम शोवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोमिमत्र छागिमत्र साधिमत्र (सधिमत्र), आपदादिपूर्वात् कालान्तात्, आपत् ऊद्धं तत्।

किंशुलुकादिः [६।२३४]—िकंशुलुक शाल्व नड़ अञ्चन भञ्जन लोहित कुक्कुट। किसरादिः [७।६५२]—िकसर नरद नलद स्थागल तगर गुग् गूलु उशीर हरिद्रा हरिद्र पर्गी (पर्णी)।

कुदकुट्यादिः [६।२५२]—कुवकुटी मृगी काली।

कुञ्जादि: [७।२६५] — कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शांक शुण्डा शुभ विशाप् स्कन्द स्कम्भ ।

कुमुदादिः [७।३६०] — कुमुद शर्लरा न्यग्रोध इनकट सङ्कट कङ्कट गर्त्त वीज परिवाप निर्यास संकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वथ्थ वल्वज यवास क्रूप विकण्टक दशग्राम ।

कुमुदादिः [७। '०३] — कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वथ्य शाल्मलि (शिरीष) मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण।

कुम्भपद्यादिः [६।३४७] — कुम्भपदी एकपदि जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदि द्विपदी त्रिपदी पट्पदी दासी-पदी शितिपदी विष्णूपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी द्रूपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी।

कुर्वादिः [७।२५२] — कुरू गर्गर मञ्जूष अजमार रथकार वावदूक, सम्राजः क्षित्रिये, किवमित (विमित) कापि-ख्रलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातिक दामोष्णीष गणकारि कैशोरि कुट शालाका (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी, वेनाच्छन्दिस, शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वड़भीकार मूढ़ शकन्यु शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्त्तृ हत्त्र इन पिण्डि, वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम् ।

कृतादिः [६।२०]—कृत मित मत भूत उक्त (युक्त) समाज्ञात समाम्नात समाध्यात संभावित (संसेवित) अवधारित अवकल्पित निराकृत उपवृत उपाकृत (दृष्ट कलित दिलत उदाहृत विश्रुत उदित), आकृतिगणः।

कृशास्वादिः [७।३८८] — कृशश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन विशाल लोमश रोमश लोमक रोमक शवल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदृश पुरग पुराग मुख धुम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविठ्यास) पराशर अरूस अयस् मोदगल्याकर (मोदगल्ययूकर)।

कोटरादिः [६।२३४] - कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग सारिक (शारिक)।

क्रमादि: [७।३५०] — क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन्।

क्रोड्यादिः [७१२४३]—क्रोड़ि लाड़ि ब्याड़ि आपिशलि आपिक्षिति चोटयत चैपयत (वैटयत) सैकयत वैल्वयत सोघातिक, सुत युवत्या, भोज क्षत्रिये, यौतिक कोटि भोरिकि भोलिकि (शाल्मिल) शालास्थलि कापिष्ठिलि गोकक्ष्य।

क्षिपकादि: [७।६६-७०]—क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्याका ध्रुवका एडका, आकृतिगण: ।

धूमनादिः [७।४२६, ७।७१४]—क्षुम्न नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर, एतान्युत्तर-पदानि सज्ञायां प्रयोजयन्ति—हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम्, नृतियंडि प्रयोजयन्ति— नरीनृत्यते, नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनुप, एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ती-परिनर्त्तनम परिगहनम् परिनन्दनम् शरिनवेशः शरिनवासः शराग्निः दर्भानूपः, आचार्या-दणत्वं च, आकृतिगणोऽयम् । पाठा-न्तरम्-क्षुम्ना तृष्नू नृनमन नरनगर नन्दन, यङ्नृती, गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य-योगीन चतुहीयन, इरिकादिनि बनोत्तरपदानि संज्ञायाम्—इरिका तिमिर समिर कुवेर हरि कर्मार ।

खलादिः [७।३४३] — खल डाककुटुम्व शाक कुण्डलिनी, आकृतिगणः।

गरापत्यादिः [७।२४८]—गणपति अश्वपति (ज्ञानपति) शतपति धनपति (स्थान-पति यज्ञपति) राष्ट्रपति कुलपति गृहपति (पशुपति) धान्यापति धन्वपति (वन्युवित धर्मपति) सभापति प्राणपति क्षेत्रपति ।

गम्यादिः [४।१६६] — गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिवोधी प्रतियोगी।

गर्गादिः [७।२६२, ३१७]—गर्ग वत्स, वाजासे, संकृति अज व्याद्रापात् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश श्रङ्का एक धूम अवट मनस् धनक्षय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित् वश्च मण्डू गण्डू लिगु गृहलु मन्तु मङ्क्ष अलिगु जिगीषु मन्तु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) (तनु) तस्क्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड किपकत (किप कत) कुरूकत अन्दृह् कण्व शकल गोकक्ष अगस्त किण्डनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृष्गण रहूगन शिण्डल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदिन पराशर जतूकर्ण जातूकर्ण महित मन्त्रित अश्मरथ शक्राक्ष पुतिमास स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज् भिष्णज्) भिष्ठत भिष्डत दल्भ चेकित्-सित देवहू इन्द्रह् एकलु पिष्पलु वृह्दिन्न (सुलोहिन्) सुलाभिन् उक्थ कुटीगु ।

गवादि: /७।७०७-८/— गो हिवस् अक्षर विश विहस अष्टका सखदा युग मेघा श्रूच्, नाभि न भन्ब, शुनः संप्रसारणं वाच दीर्घत्व तत् संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्, उधसोऽनङ् च, क्रूप खद दर त्यर अमुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद वीज दीस (दीप्त)।

गवश्वप्रभृतिः [६।२२७]—गवाश्वम् गवाविकम गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुञ्जवामनम् कुञ्जिकरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासिमाणवकम शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपहिकम उष्द्रखरम् उष्द्रशशम् मुत्रशकृत् मुत्रपुरीक्षम यक्तन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्मपूतीकम् अर्जु न-शीरीषम् अर्जु नपुरुषम् तृणोपलम् (तृणोलपम्) दासीदासम् कुटीकुटम् भागवती भागवतम्।

गहादि: [७।४५०]-गह अन्तस्थ सम विषम मध्य मध्यन्दिन चरण उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एक पलाश इष्वग्र इय्वनीक अवस्यन्दन कामग्रस्थ खाड़ायन काटेरणि लावेरणि सोमित्र शैशिरि आसुत दैवशिम श्रौति आहिसि आमित्रि व्याड़ि वैजि आध्यश्वि आनुशंसि शौङ्गि आग्निशमि मौजि वाराटिक वालिमिक (वालमीक)क्षेमवृद्धि आश्विध्थ औद्गाहमानि ऐकविन्दिव दन्ताग्र हंस तत्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर), मुखपार्वतसोलींपः, जनपरयोः कुक् च देवस्य च, वेणुकादिश्यश्क्वन्, आकृतिगणः।

गिरिनदयादिः [६।३२२]-गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम्व चक्रनदी चक्रनितम्व तूर्यमान माधोन आर्गयन; आकृतिगण:।

गुड़ादिः [७।६६७]—गूड़ कुल्म सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम संघात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास।

गोपवनादिः [७।३२०]—गोपवन शेषु (श्रिप्र) विन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक (श्योमाक) श्यामक श्यापर्ण, विदाद्यन्तर्गतोऽयम् ।

गौरादि: [७।२०६]-गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुक्तय ऋष्य (पुट तूण) द्रुण द्रोण हरिण कोकण (काकण) पटर उणक (आमल) आमलक कुवय विस्व वटर फर्कर (कर्करक) तरि शकरि पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड शनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल पाण्डग आथक आनन्द आश्वथ सुपाट आखक (आपिवक) शष्कुल सुर्य (सूर्म) शूपं सूच यूष (पुप) यूथ सूप मेथ वलक घातक सलक मालक मालत साल्वक वेतस वृक्ष (वृस) अतस (उभय) भृङ्ग मह मठ छेद पेश भेद खन् तक्षन् अनडुही अनड़ाही एपण; करणे, देह देहल काकादन तेजन रजन लवन औद माहमानि आद गाहमानि गौतम (गोतम) पारक) अयस्थण (अयः स्थण) मौरिकि भौलिङ्गि यान मेध आलिम्व आलि आलिक्ष केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन (पोतन)पातन पाटन(पानट) आस्तरण अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यव—रोहिणी (सेचन), सुमङ्गलात् संज्ञायाम्, अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड (पण्ड) उदं गुदं शम सुद औढ (आद्रं) हृद (हद) पाण्ड (भाण्डाल) भाण्ड (लीहाण्ड) कदर कन्दर कदल तरुण तलुन करुभाष वृहत् महत् (सीम) सौधर्म, रोहिणी नक्षत्रे, खेती नक्षत्रे विकल निष्कल पुष्कल, कटाच्छीण वचने, पिप्पल्यादयुम्च, पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कौशात की शमी वरी शरी पृथिवी क्रीष्ट मातामह पितामह ।

ग्रह्मादिः [४।१६८]-ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासि स्थायी मंत्री संमदीः रक्ष-श्रुवपणां नौ, निरक्षी निश्रावी निवापी निणायी याचृ व्याहृसंव्याच व्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्, अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी,अचामिचत्तकत्तं- काणाम्, अकारी अहारी अविनायी विशायी विषायी, विशयी विषयी देशे,विशयो विषयी देशः अभिभावी भूते अपराधी उपरोधी परिभवी परीभावी ।

चतुर्वणांदिः [७।८५२]-चतुर्ब्वणं चतुर्वेद चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिस्वर त्रिलोक षङ्गुण सेना अनुन्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ।

चादिः [२।२२७] —च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युगपत् भूयस्, युगपत्, सुपत् कुपत् कुपत् केवत् नेत् चेत् चण् कचित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् निकम् नकीम् नकीर् आकिम् माङ् नम् तावत् यावत् त्व त्व दै न्व रै (रे) श्रोषट् बौष्ट् स्वाहा स्वाधा अम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्टु स्म अ इ उ त्र ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उत्र उकत्र वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा (वध्वा) धिक् हाहा हे है (ह हे पाट् प्याट् आहौ उताहो है अहै नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि बूहि तु नुइति इव वत् वात् वन वत शुकम् खम् सनत् सनुतर नहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हा है (है) आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्टया पशु नट् सह (आनुषट्) अनुषक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु) कुम् खम् धुम अम् इम् सीम सिम् सि वै, उपसर्ग विमक्तिस्वर प्रतिरूपकाश्च निपाताः, आकृतिगणोऽयम्।

चुर्णादि: [७।६२६] — चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कन्दम दलप चमसी-चनकण चौल ।

छत्रादिः [७।६५६]-छत्र शिक्षा प्ररोहस्था वुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वघा तपस् सत्य अनृत विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र।

छेदादिः [७।७७४] –छेद भेद द्रोह दोह नित्त (नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विष्रयोग प्रयोग विष्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष-विषाम,विरङ्गं च।

ज्योत्स्नादिः [७ ।६४४] - ज्योत्स्ना तिमश्रा कृण्डल कृतप विसर्प विपादिका । तक्षशिलादिः [७ ।५४४] - तक्षशिला वत्सोद्धरण केर्मेदुर ग्रामणी छगल क्रौष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकृचित किनर काण्डधार पर्वतअवसान वर्वर कंस ।

तारकादिः [७।८६३]—तारका पुष्प कर्णक मञ्जरा ऋजिष क्षण सूत्र मूत्र निष्कमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल कुसुम कुतुहल स्तवक विसलय पलव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा वुभुक्ष् धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् वण गोरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अध्वनकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुध्र सीमन्त ज्वर गर रोम रोमाश्व पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्च क शृङ्गर अंकुर शैवल वकुल खभ्र आराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूच्छी अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विष्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज, गर्भाद प्राणिनि, आकृतिगणः।

तालादिः [७।५८८]-तालाद्धनुषि, वाहिण इन्द्रालिश इन्द्राहश इन्द्रायुध चय

तिकादिः [७।२८४]—ितिक कितव कितक संज्ञवाल शिख (संज्ञा वाला शिखा) उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष (गौकक्ष्य)कुरू देवरथ तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चँटयत शीक्यत क्षेत्रयत वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध वाह्यक सल्पक वृषलोमक उदन्य यज्ञ।

तिनिरादिः [६।१७८] — तिमिरा मिरिका इरिका; आकृति गणः।

तिष्ठदगूप्रभितिः [३०७८]—ितिष्ठदगू वहद्गू आयितगवम् खलेयवम् खलेयुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् संहृतवुसम् सिह्यमाणयुसम् समभुमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आतीसमम्(प्रौढम्)पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् (अपरदक्षिणम्) संप्रति, असंप्रति—इच् प्रत्ययः समासान्तः ।

तुन्दादिः [७।६६२-६३]-तुन्द उदर पिचण्ड यव त्रीहि, स्वाङ्गाद्विवृद्धौ ।

तृणिदः [७।३६२]—तृण नड़ मूल बन पर्ण वर्ण वराण पुल फल अर्जुन अर्णः सुवर्ण वल चरण बुस ।

त्रादिः [७।८४]-त्रतसि तर तम चरट् जातीय कल्प देश्य देशीय रूप पाश थ था दाहि तिथ्य ।

दण्डादिः [७।७७७]—दण्ड मुसल म गुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गूहा भागइभ भञ्ज ।

दिधपयआदीन [६।१३४]-दिधपयसी सिंपर्मधुनी मधुसिंपषी ब्रह्मप्रजापती शिववे श्रवणौ स्कन्दिवशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्कौशिकौ) प्रवर्गोपसदौ शुक्ककृष्णौ इच्मार्वीहिषी दोक्षातपसी(श्रद्धातपसी मेधात पसी)अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋकसामेवाङ मनसे।

दिगादि: [७।५०१]—दिश् बर्ग पुग गण पक्ष धाय मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ युथ, उदकात संज्ञायाम्, ज्ञाय (न्याय) वंश-वेश काल आकाश ।

हृदादिः [७।५३५]—हृद् वृद् परिवृद् भृश कृश वक शुक्र चुक्र आम्र कृष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड़ विधर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर, वेर्यातंलातमितमेनः शारदा-नाम, समो मितमनसोः जवन ।

देवपथादिः [७।१०४६-६०]—देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शंकुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य; आकृतिगणः।

द्वारादिः [७।४] — द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत स्वादु मृद् क्वस खन् स्व।

द्विदन्डयादिः [६।१९३-१४]—द्विदण्डि द्विमुसलि उभाश्वलि उभयाश्वलि उभादित्त उभयादिन्त उभाहिस्त उभयाहिस्त उभाकाण उमयाकाणि उभाषाणि उभयापाणि उभावाहु उभवाहू एकपदि प्रोष्टपदि आच्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्यकाणि संहतपुष्टिङ अन्तेवासि ।

पद नर

परि दण

गि। बन

पति धर्म

प्रति

प्राच मनर मड्ह

तरूह अगर

(चण्

भिष

श्र_{च्} उधस

कुब्ज

• श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् •

(i

95

ला

पद नरं

परि दण

गां बन

पति धर्म

प्रति

प्रार्च मनस

मड्ह तरु६

अगस् (चण

शर्कर

भिष

श्र_{च्}त्र, उधस

कुब्जः

नड़ादिः [७।२६६]—नड़ चर (वर) वक मुख इतिक इतिश उपक (एक) लमक शलङ्क शलङ्क सप्तल वाजप्य तिक, अग्निशर्मं नृष्यणे, प्राण नर शायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल (कातर) फातल काश्यप (कुश्यप) काश्य काल्य (काव्य) अज अमुख्य (अमुख्म), कृष्णरणौ वाह्मणवासिष्टे, असित्र लिगु चित्र कुमार कोष्ट्र, कोष्टं च, लोह द्वर्गं स्तम्भ शिशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत शृच् जलन्धर अध्वर युगन्धर हंसक दण्डिन् हस्तिन् (पिण्ड) पञ्चाल चपसिन् सुकृत्य स्थिरक वाह्मण चटक वदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अश्व कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ।

नड़ादिः [७।४९४] — नड़ प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत, तृण, कुञ्चा हस्वत्वं च, तक्षत्रलोपश्च।

नद्यादिः [७।४२६]-नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्वी वनकौशाम्वी काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पुर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी वड़वाया वृषे ।

नन्दयादिः [४।१६७] — नन्दनः वासनः मदनः दूषणः साधन वर्द्धनः शोमनः रोचनः, सहितपिदमः संज्ञायाम् सहनः तपनः दमनः, जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः सङ्कर्षणः संहर्षणः जनार्द्दं यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः (शत्रुदमनः)।

निष्कादिः [७।७४१] — निष्क पण पाद माघ वाह द्रोण षष्टि।

पक्षादिः [७।३६८] —पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्वलिका विलक चित्र अस्ति,पथः पन्थ च, कुम्भ सीरक सरक सकल सरल समल अतिश्वन् रोमन लोमन् हस्तिन् मक्र लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्कृश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स विल खिल यमल हस्त कला सकर्णक।

पचादि: [४।२००] — पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् पलवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् माहट् सूरट् देवट् (दोषट) जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेघ कोप (कोष) मेध नतं व्रण दर्श सर्प (दम्म दर्प) जार भर खपच; आकृतिगणोऽयम्।

पत्यादिः [६।३३६]—पति गण पुत्र ।

परदारादिः [७।६०७]-परदार गुरूतल्प।

परिमुखादिः [७।५०८]—परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्यं लूखल परिसीर उपिसपर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसीर अनमाष अनुयव अनुयव अनुयव अनुषा प्रतिशाख।

पर्पादिः [७।६१३]-पर्पं अश्व अश्वथ्थ रथ जाल न्यास व्याल, पादः पच ।

पात्रेसिमतादिः [६।६१] —पात्रेसिमताः पात्रेवहूलाः उदुम्वरमशकः उदुम्वरकृमिः कृपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मात्रिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशुरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेड़ी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहे

मेही गेहेदाही गेंहेदप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखितवकः गोष्ठेषूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठक्ष्वेडी गोष्ठपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगलभः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरूचुरा; आकृतिगणः।

पामादिः [७।६४०]—पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) विल समान् उष्मन्, कृमि, अङ्गात् कल्याणे, शाकीप लालीदद्रूणां ह्रस्वत्वञ्च, विस्विगत्युत्तरपदलोप आकृतसन्धेः, लक्ष्म्या अञ्च ।

पारस्करादिः [६।३४४]—पारस्करो देशः कारस्करो वृक्षः, रथस्या नदी, किष्कुः प्रमाणम्, किष्किन्धा गुहा, तद्वृह्तोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च, प्रात्तुम्पतौ गवि कर्त्तरि ।

पाश्वीदि [४।२३३]—षाश्वी उदर पृष्ट उत्तान अवमूर्धन ।

पाशादिः [७।३४२] — पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन ।

पिच्छादिः [७।६३४, ६४२]—पिच्छा उरस् ध्रूवक, जटा-घटाकालाः क्षेपे, वर्ण उदक पस्क प्रज्ञा ।

पील्वादिः [६।२३४]-पीलु दारू रुचि चारू गम् कम् ।

पीलवादिः [ঙাদঙ্ব]—पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर वल (कुवल) वदर अश्वस्थ खदिर ।

पुण्याहवाचनादिः [७।८२६] —पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन।

पुरोहितादिः [७।८४४]—पुरोहित, राजासे, ग्रामिक पिण्डिक सृहित वालमन्द (वालमन्द)खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पिषक पिषक चिमक प्रतिक सारथी आस्तिक सुचिक संरक्ष सुचक (संरक्षसुचक) नास्तिक अजानिक शाक्कर नागर चूड़िक।

पुष्करादिः [७।६८४] —पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड़ कपिथ्थ विस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवास हिरण्य करव कलोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोहह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस्।

पृथ्वादि: [७।८३६]—पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु वहू साघु आशु उरु वहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकि अन वाल होड़ पाक वत्स मन्द स्वादु हस्य दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ।

पृषोदरादिः [७।३१७]—पृषोदर पृषोयान बलाहक जीमूत श्मशान उल्खल पिशाच वृसी मयुर; आकृतिगणः।

पैलादिः [७।३२४]—पैल शालिङ्क सात्यिक सात्यङ्कामि राहिव रावणि औदिश्व औदत्रिज औदमेधी औदव्यिज (औदमिज्ज)औदभृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलोदायिन राहिक्तत भौलिङ्गि राणि औदन्यि औदमाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि, तहाजाञ्चाणः (तहाज); आकृतिगणोऽयम्।

प्रकृत्यादिः [४।१२५] — प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहश्र ।

प्रगद्यादिः [७।४०१]—प्रगदिन् मगदिन् मदिवन् कविल खण्डित गदित चूड़ार

प्रज्ञादिः [७।११००]—प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोड़न्

प्रगद्यादिः [७।४० मड़ार मन्दार कोविदार।

20

भ

पद नर

दण गिर्ग

बन

पति धर्म

प्रति

प्राचं मनर

मड्व तस्य अगस

(चण शर्कर

भिषा

श्र चू. उधसं

विद्या मनस्, श्रोत्र शरीरे, जुह् वत्, कृष्ण मृगे, चिकीर्षत्, चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् कुञ्च सत्वत् दशाई वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशिन कार्षापण देवता वन्धुः आकृतिगणः ।

प्रतिजनादिः [७।६६४] —प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुण्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ।

प्रधूतादिः [७।६०५]—प्रभूत पर्याप्त ।

प्रादिः [३।४२]—प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप।

प्रियादिः [६।२४६-५०] — प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अवला तनया।

प्रेक्षािदः [७।३६३]—प्रेक्षा फलका (हलका) वन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सकट कुट क्रप वुक पुक पुट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त्त क्रूपक हिरण्य।

प्लक्षादिः [७।५६६]—प्लक्ष न्यग्रोध अश्वध्य इङ्गुदी शिग्रु रूरू कक्षतु वृहती।

वलादिः [७।३६७]—वल चुल नल दल वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल ।

वलादिः [७।६८८]—वल उत्साह उद्भास उद्धास उद्धास शिखा कुल चुड़ा सूल कुल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ।

वहवादिः [७।२३०-३१] — वहू पद्धति अश्वित अङ्कित अहित शकिट (शकित), शक्तिः शस्त्रे, शारि वारि राति राधि (शाधि) अहि किप यष्टि मुनि, इतः प्राण्यङ्गात्, कृदिकारादक्तिनः सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके, चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्किट भरूज ध्वज, चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् कोड नख खुर सिखा वाल शफ गुद, आकृतिगणोऽयम्, तेन भग गल राग इत्यादि ।

वाहवादिः [७।२५६]—वाहू उपवाहू उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपिनन्दु (उपिवन्दु) वृषली वृकला चूड़ा वलाका मूषिका कुशला भगला (छगला) ध्रुवका (ध्रुवका) सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् (भद्र शर्मन्) सुशर्मन् कुनामन् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन्, अमितौजसः सलोपश्च, सुधावत् उदञ्च शिरसु माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् श्रुङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमिदन् प्राकारमिदन् लोमन् अजीगत्तं कृष्ण युधिष्ठिर अर्जु न साम्व गद प्रद्युम्न राम (उदङ्ग), उदकः संज्ञायाम्, सम्भुयोऽम्भसोः सलोपश्च, आकृतिगणोऽयम्, तेन सात्त्विकः जाङ्कः ऐन्दर्शिमः आजधेनिवः इत्यादि ।

जाह्मणादिः [७।८४१]—ब्राह्मण वाड्व माणव, अर्हतो नुम च, चोर धुर्ता आराध्य विराध्य अपराध्य उपराध्य एकभाव द्विभाव विभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ सम्वादिन् सम्वेशिन् सम्भाषिन् बहुभाषिन् शोषंघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुत्हल क्षेत्रज्ञ निश्न वालिश अलस दुःपुरूष कापुरूष राजन् गणपित अधिपित गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात, सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे चतुर्वेदस्योभयपदब्रिद्धिश्च, शौटीर, आक्रुतिगणोऽयम्।

भवदादिः [७।६६५] —भवान् दीर्घायुः देवानांत्रियः आयुष्मान् ।

भस्त्रादिः [७।६१८] — भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षभार अंसभार अंसभीर।

भिदादिः [४।४४६-४७]—भिदा छिदा विदा क्षिपा गुहा श्रवा मेधा गोधा बारा कारा क्षिया तारा धारा रेखा चूड़ा पीड़ा वपा वसा मृजा कृपा ।

भीमादि: [४।४८]—भीम भीष्म भयानक वह चर (वह चरू प्रस्कन्दन प्रपतन (प्रतपन) समुद्र स्रुक् वृष्टि (दृष्टि) रक्षः सङ्क्षमुक (शुङ्कुमुक) मूर्खं खलित, आकृति-गणोऽयम्।

भृशादि: [३।५३६]—भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्चत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् श्रुचिस् श्रुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस अरजस् ।

मध्वादि: [७।४०८]—मधु विस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरूत वार्दाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दि शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रूप्टि रूप्य तक्षशिला कड़ वट वेट ।

मनोज्ञादिः [७।८४७-४८]—मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार वहूल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल-सारपुत्र ग्रतपुत्र ।

भयूरब्यंसकादिः [६।४२]—मयुख्यंसक छात्रब्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड हस्थेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) ताङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनदीय, एही ड़ादिश्च।

महानाम्न्यादिः [७।५०५] - महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ।

महिष्यादिः [७।६४७]—महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहिता मणिपाली अनुवरक (अनुचारक) होतृ यजमान ।

माशद्वादिः [७।६०४]-माशद्व नित्यशद्व कार्यशद्व ।

मूलाविभुजादिः [४।२२१]—मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध कुछ ग्रिष्ठ, आकृतिगणोऽयम् ।

यवादि: [७।४८]—यव दित्म ऊर्मि (उमि) भुमि कृमि कुञ्चा वशा द्राक्षा धाक्षा ध्रजि त्रजि ध्वजि निजि सिजि सिख हरित ककुद महत् गहत् इक्षु द्रु मधु, आकृति-गण:।

कुब्ज

यस्कादिः [७।३१६]—यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थुण (अयःस्थूण) तृणकर्ण सदामत्त सम्वलहार विहर्योग पर्णाढक कर्णाढक पिण्डीजङ्घ वकसस्थ (वकसक्थ) विश्वि कुद्रि अजबस्ति मित्रषु रक्षोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मथक (मन्थक) पुष्करट् (पुष्करसद्) विषपुट उरिरमेखल कोष्ट्र कमान (कोष्ट्रमान) कोष्ट्रपाद कोष्ट्रमाय शीर्षमाय खरप पदक पर्षु क भलन्दन भड़िल भण्डिल भड़ित भण्डित ।

यावादि: [७।१०६३]—याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीतस्तम्व ऋता उष्णशीते, पशौ लूनविपाते, अण्ड निपुणे, पुत्र कृत्रिमे, स्नात वेदसमाप्तौ, शून्य रिक्तो, दान कुत्सिते, तनु सुत्रे ईयसश्च, ज्ञात अज्ञात, कुमारी-क्रीड़नकानिच (कुमारक्रीड़नकानि च)।

युवादि: [७।८४४-४६]—युवन् स्थविर होतृ यजमान पुरुषासे भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुह्दंदय सुहृद दुर्ह्दंद सुभ्रातृ दुभ्रातृ दुर्भातृ वृष्यल परित्राजक सत्रह्मचारिन् अनृशंस हृदयासे कुशल चपल निपुण निशुन कुत्तृहल क्षेत्रज्ञ, श्रीत्रियस्य यलोपश्च।

रजतादि: [७।५८३] — विभीतक पीतदारू तीव्रदारू त्रिकण्टक कण्टकार । रसादि: [५।६३२] — रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शद्व स्नेह भाव, गुणात् एकाचः ।

राजदन्तादिः [६।१८३]—राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमृषितम् सिक्रसंमृष्टम् मृष्टल्लिक्वतम् अवित्किन्नप्रविवम् अपितोतम् अपितोतम् उप्तगाढम् उल्खल-मुसलम् तण्डुलिकण्वम् दृषदुपलम् आरड्वायिनि आरग्वायनवन्धको चित्ररथवाहलीकम् अवन्त्यश्मकन् शूद्रार्थम् स्नातकराजानौ विष्वकसेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारग्बम् शद्वार्थौ धर्माथौ कामाथौ अर्थशद्वौ अर्थधमौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् गोजवाजम् गोपालिधानपूलसम् गोपाल-धानीपूलासम् पूलसकाण्डम् पूलसककुरण्डम स्थूलासम् स्थूल-पूलासम् उशीरवीजम्, (जिज्ञास्थि) सिज जिञ्जास्थम् सिञ्जश्वथ्यम् चित्रस्वाती चित्रास्वातो भार्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपशु केशश्मश्रु शिरोविजु शिरोवीजम् शिरोजानु सर्पिमंधुनो मधुसर्पिषी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी-वृद्धिगुणौ ।

राजन्यादिः [७।३७७] राजन्य आनृत वाभ्रव्य शालङ्कायन दैवयातव (दैवयात) अत्रीड़वरत्रा जालन्धरायण (राजायन) तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति वैलवन शैलुष उदुम्वर तीत्र वैलवल अजुनायन सम्प्रिय दक्षि उर्णनाभ आकृतिगणः।

रेवत्यादिः [७।२८९] — रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकविचन् वृकवन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह ।

रैवितकादिः [७।४७३]—रैवितक स्वापिशि क्षेमविद्ध गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेषि) औदमेषि औदवापि वैजवापि।

लोमादिः [७।५४०]—लोमन् रोमन् वभ्रुहिर गिरि कर्क किप मुनि तरू। लोहितादिः [३।५३७]—लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द, आकृतिगणीऽयम्। वंशादिः [७।७६२] — वंश कुटज वल्वज मूल स्थूणा (स्थूण) अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्षा इक्षु खष्ट्वा ।

वरणादिः [७।४०५] — वरणा शृङ्गी शाल्मिल शृण्डि शयाण्डी पणि ताम्रपणीं गोद आलिङ्गधायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा वस्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्ष शिला उरसा गोमती वलभी।

वराहादि:]७।४०२]—वराह पलाशा (पलाश) शेरीष (शरीष) पिनद्ध निवद्ध वलाह स्थूल विदग्ध (विजग्ध) विभग्न (निमग्न) वाहू खदिर शर्करा।

वसन्तादिः [७।३४८ —वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण वरम अनुगुण अथर्वन् आथर्वण ।

विदादिः [७।२६१,३२०]—विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्भ (किंदर्भ) विश्वानर ऋषिषेण (ऋष्टिषेण) ऋतभाग ह्यंश्व प्रियक आपस्तम्ब शरद्वत् श्रुनक् (श्रुनक्) धेनु गोपवन शिग्रु विन्द (भोगक) भाजन (शिमक) अश्वावतान श्यामाक श्यामक (श्यावलि) श्यापणं हरित किंदास वह्यस्क अर्कजुष (अर्कलूष) वध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिवोध रचित (रथीतर) रथन्तर गविष्टिर निपाद (शवर अलस) मठर (मृड़ाकु) सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्ह, परस्त्री परशुःच ।

विनयादिः [७।१०६६]—विनय समय, उपायो हस्वत्वश्व, सम्प्रति सङ्गिति कथिश्वत् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचर) ब्यवहार सम्प्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय।

विल्वादिः [७।४८०] — विल्व ब्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कार्पासी पाटली कर्कन्धुकुटिर ।

वेतनादिः [७।६१४] — वेतन वाहन अर्धवाहन धनुई ण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ती सुख शया शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त।

ब्याझादिः [६।२६] — व्याझ सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरू कुछार रूरू पृषद् पुण्डरीक पलाश कितव, आकृतिगणः तन मुखपदमम् मुखकमलम् करिकसलयम् पाथिवचन्द्र इत्यादि ।

व्युष्टादिः [७।८११] — व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रम तीर्थं आस्तरण संग्राम संङ्घात अग्निपद पीलुमूल (पीलुमूल) प्रवास उपवास ।

त्रीह्यादिः [७।दे४७,दे४दे]—त्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् वर्मन दंष्ट्रा संज्ञा बड़वा कुमारी नौ वीणा वलाका यवखदनौ, शीर्षान्नज्ञ: ।

शकन्ध्वादिः [६।३०६]—शकन्धुः कर्कन्धु कुलटा, सीमन्त कशवेशे, हलीषा मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः, सारङ्ग पशुपक्षिणोः ।

शण्डिकादिः [७।४४४] — शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शह्व वोध।

पद नः पर्<u>ग</u>

गि बन

दण

पि धर्म

प्रति

प्राच् मनः मडः

तस्य अगः

(चर शर्क

भिष वृहद

श्रू चू उधस

कुब्ज

श्चरदादिः [७।१३५] — शरद् विपश् अनस् मनस् उपानह् अनदुह् दिव् हिमवत् हिरूक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् यद् कियत् जकाया जरस् च, प्रतिपर-समनभ्योऽक्ष्नः, पथिन् ।

शरादिः [७।४८९] — शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी तृणसम वल्वज ।

शकरादिः [७।१०६७] — शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता।

शाकपार्थिवादिः [६।१७,४४]—शाकपार्थिव कुतुपसौश्रत अजातौल्वलि, आकृति-गणोऽयम्, कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रया क्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका।

शाखादिः [७।१०६३]—शाखा मुख जघत शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कन्द (स्कन्द) उरस् अग्र शाण।

शिवावि: [७।२६३] —शिभ प्रोष्ठ प्रौष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् (ककुभा) अनिभम्लान कोहित सुख सन्धि मुनि ककुत्स्य कहोड़ कोहड़ कहूय कहय राध कपिखल (कुपिखल) खझन वतण्ड कृणकर्ण क्षीरहृद जलहृद परिल (पथिक) पिष्ट हैहय (पाषिका) गोपिका कपिलिका वरिधिका मझरक मजिरक वृष्णिक खझास खझाह (कर्मार) रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्त्तनाक्ष ग्रीवाक्ष (पिटप विटक) पिटाक वृक्षाक नमाक ऊर्णनाभ जरत कारू (पृथा उत्क्षेप) पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयुरकर्ण (खर्जु रकर्ण) कदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश कस्क लहा दुहा अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भुमि इला सपन्ति, द्वाचो नद्याः त्रिवेणी त्रिवणन्त्र, आकृति गणोऽयम्।

शुण्डिकादिः ['अ१३०] —शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उघल तीर्थमूमी

गुम्नादिः [७।२६६,६७]—भुम्न विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्म कृत शतद्वार मलायल तृण पणं। शलाकाभ्रु लेखाभ्रु (लेखाभ्र) विकसा (विकास) रोहिणी रूहिणी धर्मिणी दिश्र शालूक अजवस्ति शकन्धि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र ज्ञातल (शतन) वन्धकी मृकण्डु विस्नि अतिथि गोदन्त कुशाम्व मकष्टु शाताहर पवष्ट्रिक मुनामन्। लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्टे; गोधा क्रुकलास अर्णीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृक्ण्ड कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ़ मुदन्त मुदक्ष मुवक्षस् मुदामन् कद्र तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्विका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खहर कवेरिका समोद्या प्राप्ति कुवेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् वलीविह्न विश्र वीज जीव श्वन् अश्मन् अजिर, आकृतिगणः।

शोण्डावि: [६।६०]—शोण्ड धूर्त्त कितव व्याड प्रविण संवीत अन्तर अधि पह पण्डित कुशल चपल निपुण।

श्रमणादिः [६।३३]—श्रमणा प्रत्रजिता कुलटा गर्मिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अधिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण । हर्म हर्म हर्म विकास

क्षेण्यादि: [६।२०] श्रेणि एक पूरा मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय (विशिष्ट) पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण।

संकाशादिः [७।३५६] — संकास कपिल काश्मीर (समीर) सूरसेन सरक सूर, सुपथिन् पन्थ च, यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर पन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका।

सख्यादिः [७।३६४] — सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्र (गोपिल) भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल समल।

सन्तापादिः [७।८१४] — सन्ताप सन्नाह संग्राम संयोग परम्पराय सम्वेशत सम्पेष निष्पेष सर्ग निगर्ग विसर्ग उपवर्ग प्रवास उपवास सङ्घात संवेष संवास सम्मोदन सक्तः

मानदी स्थातकः सार ह मेनार त्यार मान सन्धिवेलादिः [७।४६४] — सन्धिवेला सन्ध्या अमावास्या त्रदोदुशी चतुर्द् शी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् संवत्सरात् फलपवणोः।

समानादिः [७।२२०] —समान एक वीर पिण्डपक (शिक्षी) भातृ अद्र पुत्र, द्रासाच्छन्दिसि । अस्ति स्थापन स्थापन इति । इति स्थापन स्थापन स्थापन स्थापन स्थापन स्थापन स्थापन स्थापन स्थापन

सम्पदादिः [४।४४२] — सम्पद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिपद्।

सब्बंदिः [२।१६६] सर्व विश्व जम ऊभय इत्र इतम तत्र तत्म यत्र यतम कतर कतम अन्य अन्यतर एकतर एकतम इतर त्वत् त्व तेम सम सिम, पूर्व परावर-दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्, स्वम्रज्ञातिधनाख्यायाम्, अत्तरं बहिया-गोपसंव्यानयोः, त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम्।

साक्षात्त्रभृतिः [४।५७] — साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्भा प्राजयां प्राजरूहा वीजर्या वीजरुहा संसर्या अथे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आदं मे, अग्नौ वशे विकसने प्रतपने, प्रादुस् नमस्, आकृतिगणीऽयम्।

सिच्मादि: [७।६३३] —सिध्म गडु मणि नाभि वीज] वीणा कृष्ण निष्पाव पांशु पार्श्व पर्शुं हनु सक्तु मास (मांस) पार्षण्यमन्योदीर्घश्च, वातदन्त्वलललाटानामङ् च जटाघाटाकटाकाला: क्षेपे, पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण श्रेह शीत स्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मञ्जु मण्ड पत्र चटु किप गण्डु ग्रन्थि श्री कुश धरा वर्ष्मन् पक्ष्मन् श्लेषन् पेश निष्पाद् कुण्ड, क्षुद्र जन्तपतापयोश्च।

सिन्ध्वादिः [७।४४४]—सिन्धु वर्णुं मधुमत् कम्वोज शाल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद) गान्दिका ।

सुखादिः [७।५४४]—सुख दुःख तृप्त कृच्छ अस्र (आश्र) आस्र अलीक कठिन सोढ़ प्रतीप शील हल, माला क्षेपे, कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्षा ।

सुतङ्गमादिः [७।४००] — सुतङ्गम मुनिचित विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गड़िक (खड़िक) शुक्र विग्र वीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डिन कर्ण विग्रह।

सुषामादिः [६।३०६]—सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निःषेधः निषेधः दुःषेधः सुषिधः निषिधः दुषिधः सुषिधः निषिधः दुषिधः सुष्दु दुष्दु, गौरिषक्थः संज्ञायाम्, प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाइन्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवनम् (दुन्दुभिषेचनम्), एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा, हरिषेणः रोहिणोषेणः, आकृतिगणः।

सुस्नातादिः [७।६०६] —सुस्नात सुखरात्रिसुखशयन।

स्थूलादिः [७।१०७३]—स्थूल अणु माषेषु (माष इषु), कृष्ण तिलेषु, यव वीहिषु, इक्षु तिल पाद्यकालावदातसुरायाम्, गोमूत्र आच्छादने, सुरा अहौ, जीर्णशालिषु, पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च, कुमारीपुत्र कुमारीदवशूर मणि।

स्वरादिः [२।२१७] - स्वर् अन्तर्, प्रातर्, अन्तोदात्ताः, पुनर् सनुतर् उच्चैस् शनैस ऋधक ऋते युगपत् आरात् (अन्तिकात्) पृथक्, आद्युदात्ताः, ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् (शश्वत्) जोषम् तूष्णीम् वहिस् (अधस्) अवस् समया निकषा स्वयम् मृष नक्तम् नत्र हेतौ (हे है) इद्धा अद्ध अद्धा सामि, अन्तोदात्ताः, वत् ब्राह्मणवत क्षत्रियवत सना सनत् सनात् उपधा तिरस् अद्यदात्तः, अन्तरा, अन्तोदात्तः, अन्तरेण (मक) ज्याक् (योक् नक) कम् शम सना सहसा (श्रद्धा) अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वरित अन्यत् अस्ति उपांशू क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्टचा वृथा मिथ्या, क्त्वातोसून्कसूनः, कृन्मकार-सन्ध्यक्षरान्ताऽव्ययीभावश्च, पूरा मिथो मिथस प्रायस् मुहूस् प्रवाहकम् प्रवाजिका आर्यहलम् अभीक्ष्तम साकम् सार्द्धम् (सत्रम् समम्) नमस् हिरूक्, तिसलादयस्तिद्धिता एधाच् पर्यन्ताः शन्तिसी कृत्वसूच सूच् आस्थाली, च्यर्थाश्च, (अथ) अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान्, आकृतिगणोयम्, तेनान्येऽपि, तथाहि माङ् श्रम् कामम् (प्रकामम्) भूयस् परम् साक्षात् साचि (सावि) सत्यम मंक्षु संवत् अश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजश्रम् सन्ततम उषा ओम भूर् भूवर् झटिति तरसा सुष्टु कु अञ्जसा अ मिथु (अमिथु) विथक भाजक अन्वक चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक अनुषट् आम्रस् (अम्भस्) अम्रर् (अम्भर) स्थाने वरम् दुष्टु वलात् शु अवीक् श्रुदि वदि इत्यादि, तिसलादयः प्राक् पाशपः शस् अभ्रतयः प्राक्समासान्तेभ्यः, मान्तः, कृत्वोऽर्थः, तसिवती, नानात्राविति ।

स्वर्गादिः [७।८२५] — स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन ।

स्वश्रादिः [२।५८] —स्वसृ दुहितृ ननान्द्र यातृ मातृ तिसृ चतसृ।

स्वागतादिः [७।४,६] —स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ् व्यवहार स्वपति ।

हरीतक्यादिः [७।६०२]—हरीतकी कोशातकी नखरञ्जनी शब्कण्डी माड़ी दोड़ी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्च) शेफालिका ।

हस्त्यादि: [६।३४६]—हस्तित् कुद्दाल अग्रव किशक कुरुत कटोल कटोलक गण्डेल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोल जाल गण्ड महिला दासी गणिका कसूल।

अत्ययशब्द संग्रहः

EDV: 17 . 12 To 1 1 2 27 TO 11 14 15 11 16 11 16 1

THE THE PROPERTY OF THE PROPER

अ-अभाव-भेद-अप्राधान्य-इषत् साहश्य-विरोधार्थेषु। अकस्मात्-अकारणात्, हठात्। अग्रतस-प्रथमे, सन्मुखे। अघोस-सम्बोधने। अङ्ग-सम्बोधने। अचिरात्-शीघ्रम्। अञ्जसा-शीघ्रम्, सत्यम्। अथो-मङ्गलानन्तरारम्भ प्रश्न-कार्तं स्न्यार्थेषु । अद्धा-सत्यम्, यथार्थं म् । अद्य-अदय, इदानीम्। अधरात्—नीचार्थे। अधरेण-नीचार्थे। अधस्—नीचार्थे। अधस्तात्—नीचार्थे। अधुना-इदानीम्। अनु-पश्चात् लक्षीकृत्य। अनुपदम्-तदनन्तरम्। अन्ततस-शेषार्थे, न्यूनार्थे । अन्तर-मध्ये, शेषे, अन्तः करणे च। अन्तरा-व्यतिरेकेण, मध्ये। अन्तरेण-विना। अन्यत्—अन्यप्रकारः। अन्यतरेद्युस्—द्वयोर्मध्ये एकदिने । अन्यतस्—अन्यत्र, अन्यप्रकारेण। अन्यत्र-अन्यस्थाने, अन्यविषये। अट्टट्र--उच्चशब्द। अतस्—अतएव।

अति-अधिकम्। अतीव अतिशयम्, अधिकम्। अत्र—अस्मिन् । अथ-मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्तस्न्यार्थं षु अयिकम्-स्वीकारे। अस्मि-अहमर्थे। अहह—खेदे, आश्चर्यो च। अहहा-खेदे, आश्चर्ये च। अहे-सम्बोधने। अहो-आश्चर्ये। अहोवत्-कारूण्ये। अह्नाय-शीघ्रम्, तत्क्षात् । अन्यथा-अन्येन प्रकारेण। अन्यदा-अन्यस्मिन् समये। अन्यद्भयस अभि-प्रति। अभितस्—सर्वंस्यां दिशि, समिपे। अमा-सह, चन्द्रकलायाम्। अमूत्र-परलोके। अयि-कोमलसम्बोधने प्रश्ने च। अये-सम्बोधने स्मरणे च। अरे-नीच-सम्बोधने। अरे रे—नीच सम्बोधने। अवीक्-पूर्वे, पश्चात् वकार्थे च। अर्वाच्-पूर्वे, पश्चात्, वकार्थे च। अलम्-व्यर्थं समर्थं योः । अवश्यम्--निश्चये।

असि-त्वमर्थे। अस्तम्-अदर्शने, नाशे। अस्ति-भवत्यर्थं, तिष्ठत्यर्थं च। अस्तु-भवत्। आ-स्मरणे, पर्यन्तार्थे च। आं-स्मरणे, स्वीकारे च। आ:-विरक्ती, पीडायाश्व। आरात् -दूरे, संमीपे च। आविस-प्रकाशे। आहो-सन्देहे, प्रश्ने च। आहोस्वत-प्रश्ने, सन्देहे च। इ-खेदे, कोपे च। इतस—ततः, अत्र। इतस्ततः -- अत्र तत्र । इतरेद्रयस-अन्यदिने। इति-इदमर्थे, शेषे, अतएवं। इतिह-परम्परायाम्। इथ्थम्-अनेन प्रकारेण। इदानीम्-अधूना। इव-सहशार्थे, वाक्यालङ्कारे च। इस-खेदे, विस्मये च। इह-अत्र। ईषत-स्वल्पे। उ-वितर्के, पादप्राणे च। उच्चकैस-उच्चे, अधिके च। उच्चैस-उच्चे, अधिके च । उत-संशयं, समूचये च। उताहो-प्रश्ने, विकल्पे च । उताहोस्वत-प्रश्ने, विकल्पे च । उत्तरतस-उत्तरे।

उत्तरात्—उत्तरे।

उत्तरेण-उत्तरे।

उत्तरेदुयस्-परदिने।

उदक—उत्तरस्यां दिशि

उपयोषम् उपरि--- उच्चस्थाने उप शु-- निजीने। उभयतस् उभयेन प्रकारेण उभयेद्यस्—उभयदिने, उम् कोधे, प्रतिज्ञायाञ्च । उररी-स्वीकारे। उरी-स्वीकारे। उरुरी-स्वीकारे । उषा-प्रातः। ऊ-दृःखे। ऊम्-गर्वे, क्रोधे च। ऊररी-स्वीकारे। ऊरी-स्वीकारे। ऊहरी-स्वीकारे । ऊदर्घम-उपरि। ऊषा-प्रात । ऋते-विना। ए-स्मरणे, सम्बोधने च। एकत्र-एकस्थाने, सहयोगेन। एकदा-एकस्मिन् समये। एककशम्-एकक्रमेण। एतहि—इहानीम्, अतः कारणात्। एव-अवधारणे। एवम्-अनेन प्रकारेण, सम्मती च। ऐ-समरणे, सम्बोधने। रोषमस-अस्मिन् वत्सरे। ओ-सम्बोधने, स्मरणे च। ओम-प्रणवे, स्वीकारे च। औ-सम्बोधने । कच्चित्-प्रश्ने, इच्छाप्रकाशे च कति-कियति। कथम-केन प्रकारेण।

कदा-कस्मिन् समये। कदांचन-किंमश्चित् समये। कदाचित्-किंमिश्चित् समये। कहि-कदाचित्। कहिचित्-कस्मिश्चित् समये। कामम्-यथेष्टम्, पर्याप्तम् । किं पुन: - वक्तुमधिकं किम्। किंवा-अथवा। किस्वत्-सम्भावनायाम् वितर्के च। किञ्च-अपिच। किञ्चन-किञ्चत्, स्वल्प, कियदंशे च। किञ्चित-स्वल्प। किन्तु-परन्त् । किन्न्—संशये। किम्-क्त्सितार्थं प्रश्ने वितर्के च। किमिति-किमर्थं मु। किम्-सम्भावनायाम्, वितर्के च। किमुत-सम्भावनायाम्, वितर्के च। किल--निश्चितार्थे अलीके, सम्भावनायां वार्तायाञ्च। कु-कुत्सिते, पापे, मन्दे, अमङ्गले च। कुतस्—कस्मात् स्थानात् किं निमित्तम्। कुत्र-कस्मिन् स्थाने, कस्मिन् विषये। कृत्रचित्-कस्मिश्चित स्थाने। कृतम् – वारणार्थे। कृते - निमित्तम्। केशाकेशि-केशेषु केशेषु आक्रम्य यद्युद्धम् क्रमश:-परवरक्रमेण। वव-क्त्र। ववचन-कृत्र, कस्मिश्चित् समये। कामम्-यथेष्टम्, पर्याप्तम् । किंपुन: - वक्तू मधिकं किम्। किंवा-अथवा। किसिवत्—सम्भावनायाम् वितर्के च। किञ्च-अपच। किञ्चन-किञ्चत्, स्बल्पे, कियदंशे च।

किञ्चत-स्वल्पे। किन्त-परन्त्। किन्नू-संशये। किम्-कृत्सिताथे, प्रश्ने, वितर्के च। किमिति-किमर्थम्। किमु - सम्भावनायाम्, वितर्के च। किमुत-सम्भावनायाम्, वितर्के च। किल-निश्चिताथ, अलीके सम्भावनायां वार्त्तायाञ्च। कु-कृत्सिते, पापे, मन्दे, अमङ्गले च। कुतस्—कस्मात् स्थानात्, कि निमित्तम्। कुत्र-किस्मन् स्थाने, किस्मन् विषये। कुत्रचित्-किंमश्चित स्थाने । कृतम्-वारणार्थे। कृते--निमित्तम्। केशाकेशि-केशेषु केशेषु आक्रम्य यद्युद्धम् क्रमशः-परपरक्रमेण। क्व-कृत्र। क्वचन-कृत्र, कस्मिश्चित् समये। कामम्-यथेष्टम्, पर्याप्तम्। किंपुन: - वक्तु मधिकं किम्। किंवा-अथवा। किंसिवत्—सम्भावनायाम, वितर्के च। किञ्च-अपिच। किञ्चन - किञ्चत्, स्वल्पे, कियदंणे च। किञ्चित्—स्वल्पे। किन्त-परन्त्। किन्न्—संशये। किम्-कुत्सिताथे, प्रश्ने, वितर्के च। किमिति-किमर्थम्। किमु-सम्भावनायाम्, वितर्के च । किमुत-सम्भावनायाम्, वितर्के च। किल-निश्चिताथ, अलीके सम्भावनायां वार्त्तायाञ्च।

कु-कुत्सिते, पापे, मन्दे, अमङ्गले च।

कुतस् - कस्मात्, स्थानात्, किं निमित्तम् । तिर्यंक-वकार्थे पार्श्वे च। कुत्र-कस्मिन् स्थाने, कस्मिन् विषये। त्-किन्त्, प्नः। क्त्रचित-कस्मिश्चित स्थाने। त्रणीम्-मौनिनि, स्थिरे च। कृतम्-वारणाथे। त्रि:-वारत्रयम। कृते-निमत्तम। केशाकिशि-केशेषु केशेषु आकस्य यद्युद्धम् त्रेधा कमशः -परपरक्रमेण। क्व-क्त्र। दक्षिणतस ववचन - कुत्र, कस्मिश्चित् समये। दक्षिणात् -दिक्षणस्यं दिशि । खलु-निश्चये, वाक्यालङ्कारे च। दक्षिणेन चतुर्द्धा-चतःप्रकारेण। दण्डादण्डि—दण्डेन दण्डेनाक्रम्य यद्युद्धम् । दिवा-दिने। चिरम दिष्ट्या - भाग्येन। चिरेण दुष्टु-क्, निन्दिते। चिराय देवात्-देवक्रमेण। चिररात्राय —चिरकालम्, द्राक्-शीघम। चिरात वह कालम द्विधा चिरस्य (व्याप्य) द्विप्रकारम्। चिरे चेत् यदि। धिक्-निन्दायाम्। जात्—कदाचित। जोषम् - तूष्णीम्, सुखे च। झटिति - शीघ्रम। नक्तम-रात्री। नचेत्-तन्न सति। तत्—तस्मात्, तन्निमित्तम्। ततस्—तस्माद्धेतोः, तदनन्तरम्। नमस-नमस्कारे प्रणामे च। तत्र--तस्मिन् स्थाने। नवधा -- नवप्रकारेण। नवश:--नविभनंविभः। तथा-तेन प्रकारेण। तथाहि-हष्टान्ततः। तदा-तस्मन समय। तदानीम-तस्मिन् समये। नाना - वह विधेषु । तहि—तदा, ततः। नाम-आख्यायाम् , सम्भावनायाम तावद्-साकल्ये, वाक्यालङ्कारे, प्राकाश्ये च। तत्परिमिते च। तिरस्-अप्रकाशे, वकार्थे च। नास्ति-न भवतीत्यर्थे।

कदा-कस्मिन कदांचन-करि कदाचित-का कहि-कदाचि कहिचित्-क कामम्-यथेष्ट कि पुन: - वव किंवा--अथव किस्वित्—स किञ्च-अपि किञ्चन-कि किञ्चित्—स्व किन्तू-परन किन्नू—संश किम्-कुत्रि किमिति—ि किम्—सम्भ किमृत-सम किल-निश्चि वात कु-कृत्सिः कृतस्—कस कुत्र-कस्य कृत्रचित्-कृतम्-वा कृते - निम केशाकेशि-क्रमश:--प वव-कृत्र ववचन-व कामम्--य किंपून:--किंवा-अ किंसिवत्-किञ्च — अ

किञ्चन—

30

निकषा--- निकटे। नितराम-अवश्यम् , अत्यन्तम् । नित्यदा - सर्वदा। नीचकैस क्षद्रे, स्वल्पे निमने च। न्-सन्देहे वा अनिश्चये। नूनम-निश्चये, वितके, च। नो-- निषेधे, न। नोचेत-तन्न सति। न्यक - नीचे, घृण्ये च। पश्चधा-पश्चिभः प्रकारैः। परम् -- केवलम् , अनन्तरम। परश्वस -आगामिनि, तृतीयदिने। परश्वस पराक-वक्रे, कृटिले च परासि-गतवत्सरात् पूर्वम्। परितस-चत्रिः । पहत >-परदिने। परेद्यवि परेद्रयस् पश्चात-परे, पश्चिम च। प्नःप्नर-वारंवारम , प्नःप्अ।। पुनर्-पुनः, अप्रथमे। प्रतस-सम्मुखे। पुर्वस्यां दिशि, परस प्रथमे, सम्मुखे च। परस्तात् परा-पूर्वस्मिन् काले, निकटे च। पूर्वेण-पूर्ण्वस्यां दिशि, पूर्वकाले च। पूर्वेद्युस् - पुर्वदिने । पृथक-भिन्ने। पृष्टतस-पश्चाद् भागे। प्रकामम-यथेष्टम् , यथेच्छम् । प्रगे--प्रत्यूषे।

प्रत्यक--पम्चात् पूर्वे, पश्चिमे । प्रत्यहम--प्रतिदिनम । प्रत्यत-वैपरीत्ये। प्रसह्य-हठात् वलपूर्वकम्। प्राक--पूर्वम। प्रातर-प्रभाते। प्रादुस्--व्यक्तार्थे। प्राध्वम--आनुक्लये। प्रायशस्--वाहल्यरूपेण। प्रायस--वाहल्येन । प्राह्न-प्रभाते। प्रेत्य-परलोके, परकले च। फट-मन्त्रांशविशेषे, अस्त्रमन्त्रे, अनुकार शब्दे च। वहशस--वहरूपेण, वाहल्यरूपेण च। भगोस--सम्वोधने । भयस--वाहल्येन, वारंवरम्। भूरि--वहलम् , वहु । भरिशस--वहवारम , वहुश: । भशम--अतिशयम , बहुवारम्। मंध्र--शीघ्रम् , अतिशयश्व । मत--मदियार्थे। मनाक--ईषत्। मम--ममतायाम् । मा--निषेधे निन्दायाञ्च । मिथस--परस्परम , रहसि च । मिथ्या--निष्फले, असत्ये च ।-मधा--वृथा, निष्फले। मृहस्—वारंवारम्। मध्या--मिध्या। यत--यस्माइतीः, यथाविधे च

यत्स-यस्माद्धेतोः, यथाविधे च। यत्र-यस्मिन स्थाने। यथा-येन प्रकारेण, सत्ये, अनतिक्रमे च। यथातथम् यथायथम् --यथायोग्य, यथार्थे च। यथाईम् यथावत यथास्वम् यदा-यस्मिन समये। यदि -सम्भावनायाम्। यावत-साकल्ये, परिमाणे, पर्यन्ते च। युगपत्-एककालिकम्। रहस्-निर्जने। रे-सम्बोधने। वत-खेदे, विस्मये हर्षे च। वरम-उतकृष्टे। वहिस-वहिभागे। वा - विकल्प, वितर्के समुच्चये, उपमायाम् वाक्चपुरणे च। वाढम्-स्वीकारे। विधिवत-यथाविधि। विश्वक वृथा-अकारणम्। शनैस-क्रमशः अल्पे अल्पे च। शश्वत्-निरन्तरम्, वारं वारम्। शान्तम्-निवृत्तम्, वारितम्। श्रत-श्रद्धायाम। श्वस-आगामिदिने।

संवत-वतसरे। सकृत-एकवारम्। सत्रा-सहितम्। सदा-सर्वदा। सद्चस-तत्क्षणे। सपदि-शीघ्रम्, सहार्थे च। समन्ततंस्-सर्वतः। समन्तात्—चत्रिः सर्वतः। समम्-सह, एकदा। समया-समीपे। समुपयोषम्-हर्षे, भाग्ये च। सम्प्रति-अधुना। सम्यक्-सत्यम्, सर्वतोभावेन, साकल्येन। सर्वतस-सर्वप्रकारेण, सर्वस्यां दिशि। सर्वत्र-सर्वस्थाने । सर्वथा-सर्वप्रकारेण । सर्वदा-सर्वस्मिन् समये। सह-समम्। सहसा-हठात्, अतिकतम्। साकम्-सह। साक्षात्-प्रत्यक्षम्। साचि-वक्रे, नते च। सामि-कियदंशे। साम्प्रतम् - उचितम्, सम्प्रति । सायम्-सन्ध्याकाले । साद्धम-सह। सचिरम्-बहुकालम्। सतराम्-अगत्या, अवश्यम्, अत्यन्तम् । स्ष्य-उत्तमम्। स्थाने-उचितम्। स्म-अतोते। स्वधा-मन्त्रविशेषे । स्वित-प्रश्ने, वितर्के संशये च।

किंसिवत् किञ्च-व किञ्चन-

